

ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫ
БІЛІМ ЖӘНЕ ҒЫЛЫМ МИНИСТРЛІГІ
ҒЫЛЫМ КОМИТЕТІ
АХМЕТ БАЙТҰРСЫНҰЛЫ АТЫНДАҒЫ
ТІЛ БІЛІМІ ИНСТИТУТЫ

*Қазақстан Республикасы
Тәуелсіздігінің 25 жылдығына арналады*

**ЖАҢА ҰЛТТЫҚ ӘЛПБИ НЕГІЗІНДЕ
ҚАЗАҚ ЖАЗУЫН РЕФОРМАЛАУ:
теориясы мен практикасы**

Алматы
2016

ҚР Білім және ғылым министрлігі Ғылым комитеті 2013-2015 жылдарға арналған бағдарламалық-мақсаттық қаржыландыру аясында жүзеге асырылған «Қазақ жазуын жаңа ұлттық әліпбиге көшірудің ғылыми негіздерін кешенді зерттеу» атты ғылыми-зерттеу бағдарламасы негізінде дайындалды

Баспаға ҚР БҒМ ҒК Ахмет Байтұрсынұлы атындағы
Тіл білімі институтының Ғалымдар кеңесі ұсынған

Жалпы редакциясын басқарған:

филология ғылымдарының кандидаты **А.Фазылжанова**

Арнаулы ғылыми редакторлар:

филология ғылымдарының докторы, проф. **Н.Уәли**,
филология ғылымдарының докторы, доцент **Қ.Күдерінова**

Ғылыми кеңесші:

ҚР ҰҒА корр.-мүшесі, проф. **З.Базарбаева**

Пікір жазғандар:

филология ғылымдарының докторы, проф. **Қ.Рысалды**,
филология ғылымдарының докторы, доцент **Қ.Есенова**

Редакция алқасының төрағасы:

филология ғылымдарының докторы, проф. **М.Малбақов**

Редакция алқасы:

филология ғылымдарының докторы, проф. **Ә.Жүнісбек**, филология ғылымдарының докторы, проф. **К.Хұсайын**, филология ғылымдарының докторы, проф. **А.Жұбанов**, филология ғылымдарының докторы, проф. **Р.Шойбеков**, филология ғылымдарының докторы, проф. **Ж.Манкеева**, филология ғылымдарының докторы, проф. **Б.Момынова**, филология ғылымдарының докторы, доцент **Қ.Рысбергген**, филология ғылымдарының докторы, доцент **О.Жұбаева**

Жауапты редакторлар:

филология ғылымдарының кандидаттары **А.Хабиева**, **А.Аманбаева**

Жауапты шығарушылар:

филология ғылымдарының кандидаттары **Н.Әміржанова**, **Ж.Жұмабаева**

Ж 26 «Жаңа ұлттық әліпби негізінде қазақ жазуын реформалау: теориясы мен практикасы»: ұжымдық монография. Жалпы ред. басқарған А.Фазылжанова. – Алматы: «Қазақ тілі» баспасы, 2016. – 560 б.

ISBN 978-601-80411-9-8

Ұжымдық монографияда латын графикасы негізіндегі жаңа ұлттық әліпбиге көшіру арқылы қазақ жазуын реформалаудың кешенді ғылыми-теориялық және практикалық мәселелері талданып, әліпби ауыстырудың отандық тарихы мен шетелдік тәжірибесі сараланды, ұлттық әліпбидің тиімді жобасын таңдауда күнделікті кәсіби мамандығы жазумен байланысты сарапшылық топқа жүргізілген лингвистикалық эксперимент қорытындысына сүйену ұсынылды. Эксперименттің қанатқакты нұсқасы жасалып, алғашқы тың нәтижелер алынды, қазіргі қоғамда белсенді талқыланып жатқан әліпби жобаларына тілтанымдық (фонологиялық-графемалық) талдау жасалып, олардың ішіндегі тиімдісі анықталды. Ұлттық әліпби жобасын жасау критерийлері мен принциптері, әліпби ауыстыру тұжырымдамасының жобасы ұсынылды.

ӘОЖ 80/81 (0353)

АЛҒЫ СӨЗ

Қазіргі кезде Қазақстан Республикасының Президенті – Елбасы Н.Ә.Назарбаевтың 2012 жылдың 14 желтоқсанындағы «Қазақстан-2050 стратегиясы: қалыптасқан мемлекеттің жаңа саяси бағыты» атты халыққа Жолдауында жүйелі түрде сипатталып көрсетілген дамыған 30 елдің қатарынан орын алу идеясы қазақстандық жалпы ұлттық идеяға айналып келеді. Қазақстанның әлемдік кеңістіктен лайықты орын алуы, дүниежүзілік өркениетті елдермен аралас-құралас болуы, олардың, әсіресе, техника, жаңа технология саласында ілгерілеушілікке (прогреске) қол жеткізген табыстарына, адамзат ақыл-ойының жемістеріне еліміздің де азаматтары қол жеткізе алатындай, өз игілігіне тұтына алатындай мүмкіндіктер жасауына Елбасы өз Жолдауында ерекше мән берді. Бұл мәселелерді ойдағыдай шешуде қазақ тілін, жазуын дамыту ерекше маңызды.

Шетелмен қарым-қатынасты кеңейте түсу ел-елдегі ғылым-білім, заманауи технологиялық ілгерілеушіліктің даму қарқынымен байланысты жедел ақпарат алысу мөлшері бұрын-соңды болмаған көлемде ұлғая түсіп, көптеген елде, әсіресе дамыған мемлекеттерде ақпараттық технологияның озық үлгісі – компьютерлік техника, бағдарламалар арқылы жолға қойылған. Қазіргі заманда дүниежүзінде өзара ақпарат алмасу латын графикасымен жасақталған компьютерлердің көмегімен жүзеге асып отырғаны мәлім. Латын графикасымен жасақталған бүкіләлемдік компьютер жүйесі (Интернет) жұмыс істейді. Осы коммуникациялық кеңістікке мемлекеттік тіліміз де өзіндік жазу сипатымен кіруге тиіс. Бұл қазіргі заманда ұлттық тіліміздің, жазуымыздың қоғамдық абыройын арттыруға, әлеуметтік беделін көтеруге септігін тигізеді. Осындай мәдени-әлеуметтік маңызды іске атсалысып қызмет еткен тілдің де мәртебесі арта береді.

Әлемдік қауымдастықтың тең құқықты мүшесі болған жоғары экономикалық, ғылыми, мәдени және адами әлеуеті мол Қазақстанның ұлттық бет-бейнесін, болмысын сақтай отырып, әрі қарай дамуы ендігі жерде еліміздің жаһандану үрдісіне тереңдей және кеңінен енуін талап етеді. Бұл мәселеде қазақ жазуын латын әрпіне көшірудің маңызы зор. Сондықтан Қазақстан латын графикасы негізіндегі әліпби арқылы әлемдік коммуникация кеңістігіне енбекші.

Назаларыңызға ұсынылып отырған Ахмет Байтұрсынұлы атындағы Тіл білімі институтының ұжымдық монографиясы «Елдің зияткерлік әлеуеті» ғылымды дамыту басымдығына сәйкес 2013–2015 жылдарға арналған мақсатты-бағдарламалық қаржыландыру аясында «Қазақ жазуын жаңа ұлттық әліпбиге көшірудің ғылыми

негіздерін кешенді зерттеу» атты жобасы бойынша жүргізілген ғылыми ізденістер негізінде дайындалды. Қазақ жазуын латын әліпбиіне көшірудің ғылыми негіздерін анықтауда Қазақстан Республикасының Президенті – Елбасы Н.Ә.Назарбаевтың 2015 жылғы «Ұлт жоспары – бес институционалдық реформасын жүзеге асырудың 100 қадамы» бағдарламасы, 2012 ж. 14 желтоқсандағы «Қазақстан-2050 стратегиясы: қалыптасқан мемлекеттің жаңа саяси бағыты» атты жаңа Жолдауы, 2007 жылғы 27 ақпанда жарияланған «Жаңа әлемдегі – Жаңа Қазақстан» атты Жолдауы мен 2006 жылдың қазанындағы Қазақстан халқы Ассамблеясының XII сессиясында Қазақстан халқының рухани дамуы және ұштұғырлы тіл саясаты туралы айтқан ой-пікірлері басшылыққа алынды.

Қазақ тілін латын графикасына көшіру Қазақстан қоғамының әртүрлі әлеуметтік топтары арасында қарама-қайшы әсер тудыратын, қоғамның әлеуметтік, саяси және мәдени өміріндегі көпқырлы, күрделі үрдіс болып табылады. Осыдай қиындықтарына қарамастан, Қазақстан үшін жазу-сызуды реформалау орта және ұзақ мерзімде оның келешегі пайдалы әрі нәтижелі болатыны күмән тудырмайды.

Қазақ жазуын латын графикасына көшіруді ең алдымен ұлттық бірегейлікті қалыптастыру тұрғысынан қарастыру керек. Қазіргі таңда қазақ тілі Қазақстанның этникалық қана емес, жалпымемлекеттік те бірегейлігін танытатын басты фактор ретінде орнықты. Тілдің басқа да элементтерін ескере отырып, жазуды тілдегі ой мазмұнын жеткізудің графикалық тәсілі екенін негізге алу керек. Жазу жүйесі ұлттық бірегейлікті қалыптастыру мәселесі тұрғысынан алғанда да, өз алдына жеке мән-мазмұнға ие болады. Көптеген халық үшін жазу ұлттық мәдениет пен бірегейлікті танытатын маңызды элементтің бірі екенін тарих дәлелдеді. Бірқатар ұлттың, соның ішінде Түркияның тәжірибесі көрсеткендей, жазуды ауыстыру бірегейліктің ауысуына шешуші себеп болды. Сондықтан жаңа ұлттық әліпбиге негізделген жаңа графика ескіліктің кері әсері мен кеңестік отаршылдық салдарынан етек жайған «бодандық сана» стереотиптерінен арылуға, тәуелсіз елдің «бостан санасының», заманауи жаңаша ойлау жүйесінің қалыптасуына мықты түрткіжайт болары сөзсіз.

Кеңестік тоталитарлық саясаттың салдарынан қазақ тілін тұтынушылардың санасында кирил әліпбиіне негізделген қазіргі қазақ жазуында орыс тілінен енген кірме сөздерді еш өзгеріссіз қабылдау және өзіндік айтылым нормасына бейімдемеу сияқты теріс стереотиптердің қалыптасуына себеп болды. Бұл қазақ орфографиясы мен орфоэпиясын «қосамжарлық» дағдарысына, сондай-ақ қазақ сөйленісіндегі үндесім мен үйлесім қағидасының бұзылуына, яғни тек сөзде, не сөз тіркесінде ғана емес, бүтін сөйлем құрамында ғасырлар бойы тілдік сөйленістің эстетикалық дыбысталу категориясын қалыптастырған дыбыстық үйлесім, үндесім (сингармонизм) заңдылығының бұзылуына әкеп соқтырды. Осылайша, өзге тілден енген кірме сөздердің ұлттық мәнеріне бейімделудің тілдік тетігі (механизмі) көптеген жылдар бойы сыртқы тілдік емес факторлардың күші арқылы тежеліп отырды. Жаңа графикаға көшу жобасы осы стереотип мәселесін шешіп, өзге тілден енген кірме сөздердің тілге бейімделу тетігін өз күшіне енгізуі тиіс. Оның нәтижесі қазақ әдеби жазба тілінің ұлттық негізде дамып, мәдениетінің қайта өркендеуіне септігін тигізеді.

Қазақтың ұлттық бірегейлігін қалыптастырып, нығайтуда оның түркілік бірегейлігімен байланысын анықтау үлкен мәнге ие. Қазақтың ұлттық таным-түсінігі үшін

түркі әлемінен шыққандығы оның мәдени, тарихи, тілдік, т.б. қатынастарын анықтауда ерекше маңызға ие болатыны байқалады. Осы мәнділікті сезіну 1980 жылдың соңы мен 1990 жылдың басында қазақтың ұлттық рухы ояна бастаған кезінде маңызды рөл атқарды, нәтижесінде Қазақстан мемлекеті өз егемендігін алды. Қазақтардың түркілік бірегейлігі әрқашан өзінің толығу, нығаю жолын тауып отыруға тиіс, әйтпесе ұлттық сана басқа ұлттық-мәдени бірегейлікке ойысып кетуі мүмкін. Ал бұл өз кезегінде қазақтың ұлттық бірегейлігінің бұзылуына оңтайлы жағдайлар тудыра алады.

Қазақ халқының түркілік бірегейлігін нығайтудың маңызды тәсілдерінің бірі – қазақ тілін латын графикасына көшіру болып табылады. Жоғарыда аталған түркітілдес алты мемлекеттің төртеуі латын графикасына көшті. Олардың қатарына Қазақстанның да енуі түркі халықтарының мәдени, тілдік, тағы да басқа қатынастарын нығайтуда оң нәтиже берері анық.

Қазақстанның қазақ тілін латын графикасына көшіру арқылы кең көлемді, терең деңгейлі жаһандану үдерісіне енуі ең маңызды мәселе болып отыр. Жаһанданудың технологиялық негізі ақпараттық және коммуникативтік технологиялар болып табылады, оның қатарына компьютерлендіру, интернет, ұялы телефон, жерсеріктік теледидарлары, т.б. жатады. Кеңінен таралып, одан әрі дамып жатқан осы және басқа да технологиялар әлемдік ақпараттық кеңістікте латын графикасының қанат жаюына бірден-бір себеп болады. Латын графикасы қазіргі таңда дүниежүзі бойынша кең қолданылатын жазу жүйесі ретінде танылып отыр. Осы тұрғыдан алғанда, қазақ тілінің латын әліпбиіне көшуі, бір жағынан, қазақ тілінің әлемдік ақпараттық кеңістікке еркін енуіне, екінші жағынан, Қазақстандағы ақпараттық және коммуникативтік технологиялардың кең таралуына мүмкіндік береді.

Қазақ тілін латын графикасына көшіру нығайып келе жатқан тәуелсіз Қазақстанды жаңа заманауи мемлекет ретінде танытудың жолы болмақ. Бұрынғы кезде қазақ тілінің жазу-сызуын халық сыртқы күштердің, сыртқы мәдениет пен саясаттың ықпалы арқылы қабылдаған болатын. Қазір қазақ тілінің жазу формасы үшін латын әліпбиін таңдау саналы түрде, еркін жүргізіліп отыр, бүгінгі қазақстандық қоғамның болашағы жастар болса, солардың дені түгелдей латын қарпінің үдесіне ойысып, өз таңдауын жасап отырғанын соңғы жылдарғы көптеген әлеуметтанушылық зерттеу нәтижелері растап отыр.

Жазу жүйесін латын әліпбиіне көшіру Қазақстан Республикасының мемлекеттік тілі ретіндегі қазақ тілінің мәртебесін нығайтуға да септігін тигізеді. Ұзақ мерзімдегі келешекте, яғни латын графикасы негізінде білім алған қазіргі балалар өмір белестеріне шыққан уақытта, тіліміздің мемлекеттік мәртебесі бұрынғыдан әрі берік нығаюын, соның нәтижесінде Қазақстан халқының жалпыұлттық, мемлекеттік бірегейлігінің жоғары деңгейге жеткенін көре алатынымызға сенімдіміз.

Сондықтан бүгінгі күні қазақ жазуын латын графикасы негізіндегі жаңа ұлттық әліпбиге көшірудің ғылыми негіздерін кешенді зерттеудің өзектілігі артып отыр. А.Байтұрсынұлы атындағы Тіл білімі институты ғалымдары ұжымының осы өзекті мәселеге катысты жан-жақты зерттеуін назарларыңызға ұсынып отырмыз.

Аталмыш зерттеу тілтанушы, әлеуметтанушы, саясаттанушы, тарихшы, т.б. сала ғалымдарына, тіл және ұлт саясатын жүзеге асырушы ресми орган мамандарына,

ЖОО оқытушыларына, студенттер, магистранттар мен докторанттарға, осы мәселеге қатысты зерттеу жүргізіп жүрген барлық ізденушілерге ой салып, пайдасы мен жәрдемі тиер деп ойлаймыз.

Монографияның бірінші тарауы латын графикасы негізіндегі әліпбиді қолданудың тарихтағы тәжірибесіне, екінші тарауы латын графикасы негізіндегі әліпбиді қолданудың шетелдік тәжірибесіне, үшінші тарауы жаңа әліпбидің ғылыми-теориялық негіздеріне, төртінші тарауы жаңа әліпбидің ғылыми-практикалық мәселелеріне, бесінші тарауы болашақ жаңа қазақ әліпбиінің тиімді нұсқасын анықтау жолдарына арналады.

Оқырманға қолайлы болу үшін зерттеудің ғылыми-терминологиялық аппаратындағы кейбір спецификалық ұғым атауларының түсіндірмесі (жұлдызша (*) таңбасымен терминнің авторы) көрсетілді. Қазақша баламасы бертінде қалыптасқан кейбір терминдер мен қазақша ұғымдардың орыс тіліндегі аудармасы көрсетілген қазақша-орысша глоссарий және өзге тілді ғылыми қауымдастық өкілдері үшін арнап, орыс және ағылшын тілінде монографияның қысқаша мазмұны дайындалды.

Монография соңында Түркия Республикасының латын графикасы негізіндегі әліпбиге көшу тәжірибесін зерттеу бойынша кешенді ғылыми экспедиция туралы көрнекі слайдтар, Қытай Халық Республикасындағы қазақ ирредентасы шығарған «Қазақша-hanzuxa sөzдіk»-тен алынған халықаралық терминдердің латын қарпімен терілген нұсқасы, көркем әдебиет және баспасөз мәтіндері бойынша дайындалған 1932–1940 жж. латын әліпбиі негізіндегі қазақ жазуының үлгілері, зерттеудегі лингвистикалық тәжірибенің сауалпарақ үлгісі сияқты зерттеуге қатысты қосымша мәліметтер енгізілді. Сонымен бірге Ахмет Байтұрсынұлы атындағы Тіл білімі институты және оның ұжымынан құралған монография авторлары туралы ақпарат та еңбек соңында берілді.

А. Фазылжанова

ЛАТЫН ГРАФИКАСЫ НЕГІЗІНДЕГІ ӘЛІПБИДІ ҚОЛДАНУДЫҢ ТАРИХИ ТӘЖІРИБЕСІ

Латын негізді түркі жазулары тәжірибесінен

Қазіргі түркі мемлекеттерінің ішінде түрік (1928 ж.), әзербайжан (1991 ж.), өзбек (1993 ж.), қарақалпақ (1993 ж.), түркімен (1993 ж.) тілдері латын әліпбиін қолданады. Қазақ жазуы – түркі тілдерінің ішінде араб әліпбиін реформалап, ұлттық жазу жасаған (1912 ж., А.Байтұрсынұлы) жұрттың соңы болса да (1929 ж.), дыбыстық жүйені толық таңбалаған латын негізді әліпби құрастырған, өзге тіл кирил әліпбиінің 33 әрпінен тұсалып, ары аса алмағанда, ең көп әрпі бар әліпби (42 әріп) болса да, тілдің фонологиялық құрамын дәл бейнелеген **парасатты жазу**. Сондықтан қазіргі жуан/жіңішке дауысты дыбысты таңбалаушы әріптері бүтін сөздің сингармотембрін анықтап тұратын идеалды қазақ жазуынан бас тартып, жаңа латын негізді жазуды қабылдауымыздың алды күнгірт болып көрінетіндігі орынды. Сол үшін жоғарыда аталған тілдердің латын графикасын қолданудың тәжірибесіне көз жүгіртіп, кемшін тұстарының себебін анықтап, жетістіктерін пайдалануға тиіспіз.

Түрік жазуы. М.Ататүрікке латынға көшу идеясын 1926 ж. Бакуде өткен конференцияға барған Мехмед Фуад Копрулу береді. 1928 жылдың 1 қарашасында М.Ататүрік «Жаңа түрік әріптерінің қабылдануы мен қолдануы туралы» заң шығарады. Бұл заң бойынша, 1929 жылдан бастап мемлекеттік мекемелер латын әліпбиіне өтеді. Осы жылдың 1 маусымына дейін ғана қатар қолданылып келген араб графикасына ісқағаздар жүргізуде мүлдем тыйым салынады. Сөйтіп, Түркияда латын әліпбиіне өту кезеңі бар-жоғы 1 жылға созылады [1, 139-б.].

Түрік тілінің латынға көшуіне – батыс өркениетіне жақындау және халықтың сауаттылық деңгейінің төмен болуы, яғни мәдени-элеуметтік, сондай-ақ саяси түрткіжайт (фактор) әсер етті. «...Түрік жұртының өзге түркі халықтарымен бір мәдениетте болуды мақсат еткенінен де болды» [2, 88-б.]. Профессор Ертем Рейкін: «Біз тек әліпбиде ғана араб дәстүрінен батыс дәстүріне өткен жоқпыз, біз бұл бағытты жүйелі ұстандық, күнтізбемізді де, уақытты өлшеуді де (сағатты), өлшем бірліктерді де, тіпті кейбір атауларды да араб үлгісінен батыс үлгісіне ауыстырдық», – дейді («мәдениет» – «kültür») [2, 88-б.]. Жаңа жазумен сауаттылық 60%-ға көтерілді.

Бұрын жазуы реформаланбаған және халық сауаттылығы төмен тілдерге жаңа әліпби қабылдау нәтижелі болатынын көптеген тәжірибе көрсетіп отыр. Біздіңше, түрік тәжірибесінен мерзім тездігі мен мемлекеттік құжаттар тілін жаппай көшіру қарекетін алуға болады. Алайда түрік тіліне тән *қ, ң, х* дыбыстарынан айырылуын құптай алмаймыз.

XIX ғасырдың 90-жылдары. Түркі елдерінің тәуелсіздік алған жылдарынан кейін Түркия мемлекеті тарапынан бауырлас елдерге көмек қолы көп созылды. Бұған алғашқы болып жауап берген Өзбекстан болды: 1992 жылы Ташкентте «Орта түрік» деген журнал шығып тұрды; ортақ түркі тілі идеясын да өзбектер көтерді.

Стамбулдағы Мармара университетінде 1991 жылдың 18-20 қарашасында конференция өтті. Кейін 1992 жылы 19-21 маусымда жоғары деңгейде Үкімет делегациялары кездесті. Мұнда да және 1993 жылы наурызда болған кездесуде де (Анкарада) ортақ әліпби туралы әңгіме болды [2, 93-б.]: 34 таңбадан тұратын әліпби ұсынылды.

Әзербайжан жазуы. Әзербайжанда ХХ ғасырдың 90-ж. кирил жазуынан бас тартуды ашық үгіттеген ақын Бахтияр Вахабаде еді [2, 99-б.]. Көшу тәжірибесіне қарағанда, 1992 ж. орта мектептерде 1-сынып оқытуды латын әліпбиімен бастап, бірден емле сөздігі дайындалған [2, 101-б.]. 1993 жылдан бастап, барлық бастауыш сыныптар латын әліпбиіне көшкен. Бірақ 2001 жылға қарай елде латындану баяулайды. Осыған орай 2001 жылы Әзербайжан Республикасының Президенті Гейдар Алиев барлық баспахана өнімдерінің латын қарпімен басылатыны туралы өкім шығарады [2, 101-б.]. 2001 жылдың 9 тамызынан бастап осы күн «Әзербайжан әліпбиі мен әзербайжан тілі күні» деп саналады. Бұл шаралардан кейін латын негізді әзербайжан жазуына қайтадан жан бітіп, енді әзербайжан тілінің кірме сөздерден тазаруына, тілдің өз ішінде жетілуіне жағдай жасалғандай болады [2, 101-б.]. Барлық баспа өнімдерін латын қарпіне көшіру қызметкерлер үшін күтпеген, асығыс жағдай болып қабылданады, олар асықтырмауды сұрайды, бірақ бұл өтініштері жоғарғы билік тарапынан ескерусіз қалады [2, 102-б.]. Осындай қадамдардың негізінде бүгінде әзербайжан әліпбиі тұрақтанды. Жазу жүйесі бірізділенді. Тек кирил жазуымен шыққан бұрынғы әдебиеттерді латын графикасына ауыстыру проблемасы толық шешімін таппады [2, 102-б.]. Қайта басылатын әдебиеттердің тізімі әлі айқындалып келеді. Өйткені кирил графикасында басылу 2000 ж.-ға дейін жалғасқан [2, 103-б.].

Әзербайжан тәжірибесінен түйетініміз: орта мектептің жаңа әліпбиге ауысуы жалпы үдерістің іргетасы болады; латын әліпбиіне ауысу көптеген орыстілді әзербайжандықтардың ана тілін үйренуін тездеткен [2, 103-б.]; жаңа әліпбиге ауысу жалпы ұзақ үдеріске айналмау керектігі.

Ал графикадан кирилшеде жоғалтқан *қ* фонемасын қалпына келтірді. Бұрын *ғардашлығ, ләжағат* деп жазса, қазір *qardaşlıq, ləyaqət* деп жазады.

Шеттілдік кісі есімдері әліпби шегінде транслитерацияланады: *George Bush – Corc Buş, Gerhard Schröder – Gerhard Şröder, Jacques Chirac – Jak Şirak*.

Өзбек жазуы. Жазу ауыстыру мәселесі Өзбекстанда ХХ ғ. 90-ж. араб графикасына қатысты көтерілді. «Бірлік» қозғалысы 550 мың тиражбен араб әліпбиін үйрететін әліппе шығарады [2, 111-б.]. Бірақ Тәжікстан мен Ауғанстандағы соғыс елдің латын графикасына қарай бет бұруына түрткі болады [3].

Өзбек жазуының кирилден бас тартуы таза ұлттық патриотизмнің ашық күреске шыға алатынымен көрінді. Латынға көшу болашағы бар жазуға өтуден гөрі, орыс жазуынан қашуға көбірек ұқсады. Әрине, тілдік себептерге де иек сүйеді. Сөйтіп, 1993 ж. 2 қыргүйегінде өзбек жазуының латын графикасына өтуіне бұйрық шығады. Ал экономикалық шығын бюджеттік емес ұйымдарға салынады.

Алғашқы өзбек әліпбиінде 31 әріп, 1 дәйекше болады. Ол XX ғ. 30-жылдарындағы латын-өзбек әліпбиінен өзгеше еді. 1995 ж. әліпбиге өзгеріс енеді. Ендігі әліпби 26 әріптен, 1 дәйекшеден, 3 қосар әріптен тұрады: *sh, ch, ng*. Бұрынғы төбесінде сызығы бар *o* мен *g* таңбалары енді жазуға ыңғайлы дәйекшемен беріледі. Сонда кирил графикасын транслитерациялаған болып шығады [2, 112-б.]. Сөйтіп, 1993 ж. Анкарада келісілген ортақ әліпби жобасын бірінші болып өзбек жазуы бұзады.

Бүгінде өзбек әліпбиінің басқа түркі тілдері жазуынан айырмашылығы – диакритикалық таңбалар мен жасанды таңбалардың жоқтығында. Тек апостроф бар. Қазіргі өзбек әліпбиі сөз тұрқын ұзартып отыр: *ish (ic), uch (yu), besh (bec), shisha (shisha), shoshmoq (асығу), sharshara (сарқырама), chashma (бұлақ)*. <F> фонемасы 1993 жылғы жаңа әліпби жобасында *gh* тіркесімен, енді 1995 жылдан бері тек гәрпімен беріледі. *Ң* фонемасы *ng* тіркесімен, *o* фонемасы қазір *o* қарпімен жазылады. Бүгінде «қазіргі өзбек әліпбиіне қарағанда, өткен ғасырдағы 30-жылғы әліпби әлдеқайда жетілген еді» деген пікір басым. Себебі «онда қосар әріп жоқ, тілдің өзіне тән дыбыстарын белгілеген 34 әріп бар еді» дейді.

Жазудың тілге әсер ететінінің бір айқын дәлелі осы өзбек жазуынан көрінген. Сингармонизм заңдылығына сәйкес 9 дауыстының таңбасы болуы тиіс әліпбиде 5 дауыстының ғана таңбасы болды. Өйткені сингармонизм құбылысы экономикасы нашар аудандарда тұратын халық диалектісінде ғана болды да, ал ірілене бастаған қала тұрғындары тіліне иран тілінің әсері басым түсіп, 6 дауыстымен айтылатын тіл әдеби тіл ретінде қабылданады. Сөйтіп, 1934 жылдан бастап өзбек жазуында *a, o, y* және *ы* әріптері таңбаланбайды. Сол себепті бүгінде өзбек тілі түркі тілдерінің ішінде сингармонизм құбылысын жоғалтқан чуваш тілінен кейінгі тіл деген пікір бар. Дегенмен, өзбек әліпбиінің тілдің фонетикалық жүйесіне сәйкес еместігі XX ғ. 80-ж. бастап жиі айтылды.

Кирил жазуы кезінде, мысалы, а) [*a*] дыбысын |*a*| әрпімен беру, |*o*| емес (*бой, ой, сой емес*) <*a*> фонемасының еріндік мәнермен айтылуы Самарқан мен Бұхар диалектісінде ғана кездеседі екен. Қалған диалектілерде ашық, езулікпен айтады, ендеше осы диалектілік ерекшелікті жазуда сақтаудың мәні аз.

1) [*ā*] дыбысын беру үшін |*ə*| әрпін алу: *экә, әли, әллә, әмәки*;

2) *ў* әрпінің қызметін |*o*| және |*ø*| әріптеріне беру, яғни *ўрақ* емес *орақ*, *бўл* емес *бол*, *ўл* емес *ол*, *ўрик* емес *өрик*, *ўрдақ* емес *өрдәк* т.с.с. Бұл барлық негізгі диалектілерде бар. Тек Самарқан мен Бұхар диалектісінде осы айтылым сақталған;

3) *ж* әрпімен бірге *жун, жәбір, жәр* сияқты өзбек төл сөздерін жазатын |*ж*| әрпін алу;

4) *нг* әріптіркесі орнына |*н*| әрпін алу;

5) Н.А. Баскаков ұсынғандай, *e, ё, ю, я* әріптерінің құрамын ашып жазу: *йәхши, йетти, йоқ, йурәк, йаман*.

6) жіңішке [*u*] фонемасы үшін →|*u*| әрпін, жуан [*ы*] үшін →|*ы*| әрпін қабылдау: *иш, барамыз, кыр*;

7) [y] әрпін [ʏ] әрпімен қалдыру (*кур, ун, тур*);

8) [i] фонемасы үшін [y] әрпін қабылдау: *үн, тұр, түз* [3, 10-б.] сияқты ұсыныстар айтылды.

Бұл өзбек әліпбиі *щ* әрпін қабылдаған жоқ. Басқа түркі тілдерінде бар *h* әрпі болмаған. Сонда орыс әліпбиінің 31 әрпінің үстіне *қ, з* және құйрықты *х* таңбаларын алған.

Өзбек жазуын жетілдіретін жоғарыдағы ұсыныстар тағы ұсыныс күйінде қалды. Бүгінгі латын жазуында кирилде айқындап алған 5 дауысты фонема ғана белгіленді: (*э*), *i, a, o*, ұдауыстылары қазіргі өзбек әліпбиіндегі мына таңбаларға сәйкес жазылады: *a, e, i, o, u* (*a-o: alma- olma*), алб, ч, д, ф, г, з, h, дж, к, қ, л, м, н, ң, п, р, с, ш, т, в(*y*), х, з, й дауыссыздары мына таңбалармен берілген: *b, ch, d, f, g, h, j, k, q, l, m, n, ng, p, r, s, sh, t, v, x, z, y*.

Тек кирил жазуындағыя, ю, ё әріптерінің құрамы көрсетіліп жазылады: *yalla, yahshi* (*йахши*), *yashil, yakshanba* (*жексенби*), *yuз* (*жүз*), *yuk* (*жүк*), *yuboratan* (*жиберемін*), *yulduz* (*жұлдыз*), *yulduzcha* (*жұлдызша*), *yoз* (*жаз*), *yoki* (*яки*), *yomon* (*жаман*), *yordam* (*жәрдем*), *ayol* (*әйел*), *yosh* (*жас*).

E фонемасы сөз басында дифтонг түрінде таңбалады: *yer* (*жер*), *yeti* (*жети*), *yetmish* (*жетмиш*). *Ц* әрпі *s* және *ts* болып жазылады. *X* мен *х* әріптері *x* арқылы және *h* әрпімен берілді: *sirk, mototsikl, tsement, sisterna, sirkul, tsellofan* және *sellofan, silindr, sitrus, sellyuloza*.

Мысалы, қазіргі өзбек мәтіндерінің жалпы графикалық тұрпаты мынадай: *Qadirli vatandoghoshlar! Muxtaram mexmonlar! Tabiyat oyg'anip bog'uro'g'lar, dastu-donlar yashil libosga burkanip bahor nafasi quyoshning tafti tobo'ra kuchayib boroyotkan shu yoruq kunlarda siz azizlarni sizlarning timsolizda butun xalqimizning yurtimiz kirip kelayotkan Navro'z olam bilan chin qalbimdan muborak etishtan baxtiyorman. Xalqimiz doimo orziqip, intizor bolip kutadigan yangi kun va yangi fasil debochasi Sharqona yangiyilning boshlanishi bolmish Navro'z ayomi ozining mano, mazmuni korku tarovati, teran falsafasi bilan boshqa bayramlar orasida a'loxida orin tutadi desak hech qanday hato bolmaydi. Nega deganda?*

Осы түзетілген әліпби нұсқасы 1995 ж. мектепке барған 1-сыныптан бастап оқытылды. 2000 ж. дейін жалпы көпшіліктің латын жазуын меңгеруі жоспарланды. Ал латынға көшудің соңғы мерзімі 2005 жылдың 1 қыркүйегі болып белгіленген еді [2, 283-б.]. Ұлттық қағаз валюта кирилмен, монета екі графикамен де жазылған [2, 283-б.]. Қазіргі өзбек жазуы графикадағы толық еркіндік үлгісін көрсетеді.

Өзбек тәжірибесінен түйетініміз: жазуда демократтық бағытты ұстанбау керектігі.

Түрікмен жазуы. XX ғасырдың 90-ж. бұл ел – араб графикасына өтуді ұсынбаған түркі мемлекеттерінің ішіндегі бірден-бір ел [2, 120-б.].

Түркия Президенті 1993 ж. Түркіменстанға барғанда, Түркіменстан Президенті оған ерекше сый жасайды: түркімен әліпбиін латынға көшіру туралы бұйрыққа қол қояды. Латын әліпбиімен жарық көрген алғашқы кітап – Президенттің өз кітабы болды [2, 121-б.].

Әліпбиде түркімен тілінің өзіне тән *ә, дж, ң, ө, ү, ч, ы* фонемаларына әріп бар. Бірақ 1929 ж. латын жазуында болған *з, қ* дыбыстарының әрпі болмады (өйткені кирил жазуы тұсында да болмаған еді). Яғни, мұнда да кирил жазуын калькалады деуге

болады. У графемасымен <ы> фонемасын таңбалағандықтан, дауыссыз <й> дыбысына у әрпін жасады. Дауыссыз у фонемасына w графемасын берді. Сонда түркімен жазуы оғыз тобындағы тілдерден ж дыбысын ž-пен, дж дыбысын j-мен, ы дауыстысын у-мен белгіленуі арқылы өзгешеленеді.

Түркімен әліпбиінен түйетініміз: кирил жазуындағы екі фонеманы бір әріппен беретін «дәстүрден», мысалы, у дауыстысы мен у дауыссызына жеке әріп арнап қол үзуге болады.

Қарақалпақ жазуы. Қарақалпақ әліпбиі өзбек жазуына қарасты болса да, тілдің өзіне тән <ә>, <е>, <қ>, <ң>, <ө>, <ү> фонемаларына әріп арналды. Дауыстылар өзбек әліпбиіндегідей апострофпен берілді, дауыссыздар апострофпен де (g', n'), әріп тіркесімен де (ch, sh) таңбаланды.

Барлығы – 32 әріп: Aa A'a' Bb Ch ch Dd Ee Ff Gg G'g' Hh İi Iı Jj Kk Ll Mm Nn N'n 'Oo O'o 'Pp Qq Rr Ss Shsh Tt Uu U'u' Vv Yy Xx Zz.

Қазіргі қарақалпақ мәтіндерінің графикалық тұрпаты мынадай болып келеді: *Jayxun jag'asında o'sken bayterek, Tu'bi bir, shaqası min'bolar demek. Sen sonday sayalı, quyashlı elsen', Tınıshlıq ha'm ig'bal sendegi tilek. Dıyxan baba na'pesi bar jerinde, Juwsan an'qıp, kiyik qashar sho'linde. Qaraqalpaqstan degen atın'dı, A'wladlar a'diwler ju'rek to'rinde. Aydın keleshekke shaqırar zaman, Ma'rtlik miynet, bilim jetkizer og'an. Xalqın' bar azamat, dos ha'm miyirban, Erkin jaynap-jasnap, ma'n'gi bol aman. Dıyxan baba na'pesi bar jerinde, Juwsan an'qıp, kiyik qashar sho'linde.*

Кирилдегі u, y әріптерінің құрамы ажыратылып жазылады: *dıyxan, juwsan, kiyik.*

Қарақалпақ жазуынан түйетініміз: кирил жазуындағы u, y әріптерінің құрамын ажыратып жазу тәжірибесін алмасуға болады.

Сөйтіп, біз төменде мемлекеттік және жергілікті тіл болып табылатын түркі тілдерінің өздеріне тән фонема таңбаларының салыстырма кестесі мен латын графикалы түрік (1928 ж.), әзербайжан (1991 ж.), өзбек (1993 ж.), түрікмен, қарақалпақ (1993 ж.) әліпбилерінің салыстырма кестесін бердік.

Мемлекеттік және жергілікті тіл болып табылатын түркі тілдерінің өздеріне тән фонемаларының салыстырма кестесі

түрік	қырғыз	түрікмен	башқұрт	әзербайжан	қарақалпақ	ногай	қарайым-бұлғар
a	a	a	a	a	a	a	a
-	-	ä	ə	ə	ə	аь	ə
ü	ү	ү	ү	ү	ү	уь	қ
-	к	-	(к)	-	к	-	қ
-	ң	ң	ң	-	ң	нь	-
ö	ө	ө	ө	ө	ө	оь	ө
-	ғ	-	ғ	ғ	ғ	гь	-

Көріп отырғанымыздай, түркі тілдерінің өзіне тән фонемалары бәрі бірдей төл әліпбилерінде көрініс таппаған. Көрініс тапқандарының өзі әртүрлі әріптермен бейнеленген.

*Латын графикалы түрік (1928 ж.), әзербайжан (1991 ж.),
өзбек (1993 ж.), түрікмен, қарақалпақ (1993 ж.) әліпбилерінің
салыстырма кестесі*

<i>түрік</i>	<i>әзербай.</i>	<i>өзбек</i>	<i>түрікмен</i>	<i>қара- қалпақ</i>	<i>қазақ</i>	<i>фонема</i>
a	a	a	a	a	a	a
b	b	b	b	b	b	б
c	c	-	j	-	-	дж
ç	ç	ch	ç	ch	-	ч
d	d	d	d	d	d	д
e	e	e	e	e	e	е
g	g	g	g	g	g	г
ğ	ğ	g'	-	g ^ç	ğ	ғ
h	h	h	h	h	h	х, һ
ı	ı	-	y	ı	ı	ы
i	i	i	i	i	i	і, и
j	j	j	?	j	j	ж
-	q	q	-	q	q	к
k	k	k	k	k	k	к
l	l	l	l	l	l	л
m	m	m	m	m	m	м
n	n	n	n	n	n	н
-	-	ng	ñ	n ^ç	ŋ	ң
o	o	o	o	o	o	о
ö	ö	o	ö	o	ö	ө
p	p	p	p	p	p	п
r	r	r	r	r	r	р
s	s	s	s	s	s	с
ş	ş	sh	ş	sh	ş	ш
t	t	t	t	t	t	т
-	-	-	-	-	u	у
ü	ü	-	ü	u ^ç	ü	ү
v	v	-	-	v	v	в
y	y	y	ÿ	y	y	й
z	z	z	z	z	z	з
-	ə	-	ä	a ^ç	ä	э
-	x	x	-	x	-	х
u	u	v	w	v	w	у

Латын графикасына бүгінде негізінен оғыз тобындағы тілдер өтіп отыр. Келешекте қыпшақ тобындағы тілдер өту үшін төменде көрсетілген әріп айырмашылықтарын болдырмаудың мүмкіндігі бар. Сондықтан кестенің сол жағында латын негізді жоба әріптер берілген.

*Қазіргі қыпшақ тобы тілдерінің әліпбилеріндегі
айырмашылықтар және ортақ әліпби жобасы*

<i>латын жобасы</i>	<i>қазақ</i>	<i>қырғыз</i>	<i>ноғай</i>	<i>татар</i>	<i>башқұрт</i>
a	a	a	a	a	a
ä	э	-	аь	э	э
b	б	б	б	б	б
v	в	в	в	в	в

	Г	Г	Г	Г	Г
g	Ғ	-	-	-	Ғ
d	Д	Д	Д	Д	Д
j	Ж	Ж	Ж	Ж	Ж
z	З	З	З	З	З
y	Й	Й	Й	Й	Й
i	И	И	И	И	И
к	К	К	К	К	К
q	Қ	-	-	-	-
l	Л	Л	Л	Л	Л
m	М	М	М	М	М
n	Н	Н	Н	Н	Н
ŋ	Ң	Ң	НЬ	Ң	Ң
o	О	О	О	О	О
ö	Ө	Ө	ОЬ	Ө	Ө
p	П	П	П	П	П
r	Р	Р	Р	Р	Р
s	С	С	С	С	С
t	Т	Т	Т	Т	Т
u	Ү	-	-	-	-
ü	Ү	Ү	УЬ	Ү	Ү
w	У	У	У	У	У
f	Ф	Ф	Ф	Ф	Ф
-	Х	Х	Х	Х	Х
-	Ц	Ц	Ц	Ц	Ц
-	Ч	Ч	Ч	Ч	Ч
ş	Ш	Ш	Ш	Ш	Ш
-	Щ	Щ	Щ	Щ	Щ
-	Ъ	Ъ	Ъ	Ъ	Ъ
ı	Ы	Ы	Ы	Ы	Ы
ı	І	-	-	-	-
-	Ь	Ь	Ь	Ь	Ь
-	Э	Э	Э	Э	Э
-	Ю	Ю	Ю	Ю	Ю
-	Я	Я	Я	Я	Я
h	Һ	-	-	Һ	Һ
c	-	-	-	Ж	-
ç	-	-	-	-	Ç
ç					Ç

Мысалы, қазақ тіліндегі мәтін: *Türki tilderi bir negizden tarağanımen, qazirgi ömir sürip otıran tuwıstas tilderde fonetiikalıq-leksiyikalıq, grammatiyikalıq turğıda özgeşelikleri men ayırmaşılıqtarı orın alatını sözsiz. Sebebi är tildin damuw, qalıptasuwinında erekşelik kezdesedi jane ol sol tildin zañdılıǵına qatıstı boluwı mümkin. Bul maseleler tariyhiy-salıstırmalı zerttewlerge negiz boladı.*

Бұл тілдердің ішінде қыпшақ тобынан алшақ жататын қырғыз тілі бүгінде географиялық орналасуына қарай қазақ тіліне жақын тілдің біріне айналды. Сондықтан бірлестіруге, қосуға болады. Мысалы, қазіргі қырғыз әліпбиінде 8 фонеманы (*z-z, q-k, i-u, y-ı*) таңбалайтын 4 әріпті (*z, k, u, y*) 8 әріппен беруге мүмкіндік бар. Графемасы қазақ әліпбиімен бірдей *н, ө, ү* әріптері бар.

Ал XX ғ. 80-ж. аяғында татар ұлттық қозғалысы басталғанда, кирил-татар әліпбиіне енді 3 әріп қосып жетілдіруге болатыны жайлы ұсыныстар айтылған [2, 109-б.]. XX ғ. 90-ж. яналифке қайта оралу да ұсынылды. 1997 ж. делегаттар латын графикасына өтуді бірауыздан қолдағанмен, 2002 ж. Ресей Президенті В.Путин «РФ

халықтары тілі туралы» Занда кирил графикасы қолданылады деп бекітті. Кейін бұл мәселе қайта көтеріліп, 2011 ж. дейін татар жазуы латын графикасына өтуді жоспарлаған болатын [2, 110-б.]. Алайда қазір татар халқының жоғары сауаттылығы мен баспа ісінің дамуы жаңа жазуға көштірмейтін күшті аргумент болуда [2, 105-б.]. Дегенмен қазірде кирил жазуымен татар тілінде 10 мың кітап шықса, ХХ ғ. 30-ж. латын жазуымен 7 мың кітап шыққан екен. Ендеше сол 7 мың кітапты қайта иеленуге мүмкіндік туады деген сөз [2, 284-б.]. Қазір татар тілінде интерференция проблемасы күшейген, яғни татар мәтінін орыс мәтінін оқығандай оқу тілдің саламаттығына қауіп төндіре бастады.

Жалпы әлемдік тәжірибе әліпбидің ұлттық сипаты болуы үшін кірме сөздерді әліпби шегінде таңбалау керектігін көрсетіп отыр. Сондықтан қазақ жазуы латын әліпбиін қабылдап, кірме сөздерді орыс орфографиясымен жазуды тоқтатады деген сеніміміз бар.

Латын графикасы негізіндегі қазақ әліпбиі (1929-1940 жж.)

1928 жылы Жоғарғы Орталық Комитеттің (ВЦКНТА) ұйымдастыруымен Баку қаласында бүкіл түркітілдес халықтардың әліпби жобалары сарапталады. Отырысқа келген әр елдің өкілі өз елінде болып жатқан саяси-мәдени шара жөнінде баяндай отырып, латын графикасына негізделген әліпби жобаларымен таныстырады. Ал Қазақстаннан барған Ораз Жандосов 28 әріптен тұратын жобаны ұсынады (Жоба Ә.Байділдәұлы, Т.Шонанұлы, І.Қайменұлы, І.Жансүгірұлы, Ж.Токжігітұлдарының қатысуымен жасалған): а <а>, в <б>, с <ш>, с̣ <ж>, d <д>, e <е>, g <г>, <ғ>, h <х>, i <і>, k <к>, q <қ>, l <л>, m <м>, n <н>, ŋ <ң>, o <о>, ø <ө>, j <й>, p <п>, r <р>, s <с>, t <т>, u <ұ>, u <у>, y <и>, z <з>, ь <ы>.

Мамандар әліпби құрастыруда және таңба таңдауда *лингвистикалық* (әліпбидегі әріптер тілдің табиғатын, құрылымын толық бейнелеу, бір-біріне жақын, ұқсас таңбаларды алмау, вокализм, консонантизм сияқты фонетикалық белгілерді адекваттық (барабар) мағынада қолдану, бір мағынада жұмсалатын көпәріпті таңбаларды алмау, яғни бір бірлік бір таңба болуы және жиі кездесетін фонемалардың таңбалары қарапайым әрі жеңіл, ал сөзде немесе сөйлемде жиі кездеспейтін таңбаларды күрделі таңбамен беру), *педагогикалық* (әріптерді таңбалағанда, оларды тез тану және жазу оңтайлы болуы), *полиграфиялық-техникалық* (әріп кескіні литерден аспау; әріптің пішіні бүтін болу; диакритикалық белгілерді шектеу. Мысалы, *ä* әріпүсті таңбасы полиграфиялық жағынан тиімсіз; жазу экономиясына зиян келтіретін диграф, триграф (*sh, sch*) тәрізді белгілерді алмау; экономикалық, өндірістік жағдайларға тиімді болу; жоласты, жолүсті белгілерді шектеп қолдану), *графикалық* (әр таңбаның өзіне тән белгілі бір ерекшелігі болуы; таңбаның қарапайым әрі оңтайлы болуы; таңбалар мәтінде үйлесімді құрылуы және т.б.) сияқты түрткіжайттарға (факторларға) баса назар аударылуы тиіс деп көрсеткенімен, 1929-1940 жж. латын графикасы негізіндегі қазақ әліпбиінде сәтсіз шыққан таңбалар да болған. Ол – *ɣ* дыбысының таңбасы. *Қ* (*q*) және *ɣ* әріптерінің кескіндерін ұқсаттыру мақсатында *q* таңбасын модификациялай отырып, *ɣ* дыбысына мынадай таңба жасалады: *Q*. Жазу тәжірибесінде бұл таңба қолайсыздығымен, ыңғайсыздығымен ерекшеленді. Яғни *o* және *j* әріптері сөз

ішінде бірге (*oj – ой*) келгенде, *э* әрпінің тұрпатына ұқсас болып кеткен *oj*. Бұл графема өз кезегінде полиграфиялық жағынан да сәтсіз шыққан деп бағаланған болатын. Сондай-ақ әліпби құрастыру барысында *э, ң, ж* дыбыстарына әріп таңдау күрделі мәселелердің бірі болды. Ә үшін латын стандартындағы таңба емес (*ä*), түркі кеңесі ұсынған *э* таңбасы алынады. Ал таңбалар мәтінде оңтайлы әрі үйлесімді құрылуы үшін *ң* және *ж* дыбыстарының таңбалары *η* және *ç* түрінде қабылданады.

Сонымен, әліпби жүйелерін салыстыра, қағидаттарын (принцип) белгілей отырып, қазақ тілінің төл дыбыстарын бейнелейтін *29 таңба* алынады. Осыдан кейін ресми түрде барлық мерзімді басылым беттерінде қазақтың жаңа әліпби жүйесі жарияланады. Қабылданған әліпби тілдің дыбыстық жүйесінен ауытқымайды, ережесі де, әліпбиі де ұлттық дыбыстардың негізінде жасалады.

Аталған кезеңде ауызша тілдің қызметі басымырақ болып, сөздердің дыбыстық жағынан өзгерген түрлері молынан қолданылды. Тілдік материалдардан байқағанымыз – 1938 жылға дейін кірме сөздер қазақ тілінің заңдылықтарына толықтай бағындырылды. 1929-1938 жылдар аралығында кірме сөздердің дыбыстық құрамы мен тұлғасы өзгеріп, сындырып («қазақшалап») жазу үрдісіне бағынды. Алайда әліпби мен емле қабылданғаннан кейін жазу тәжірибесінде бірқатар қиындықтар орын алады. Ол, әсіресе, шет тілінен енген сөздерді жазу барысында кездесті. Оның себебі – орфографиялық принциптің дұрыс таңдалмауында және кейбір әріптердің жетіспеуінде жатты. Шет тілінен енген сөздерді жазуда негізгі принцип фонетикалық болғандықтан, кірме сөздерді әркім өзінше естіп, өзінше таңбалады. Сондықтан мерзімді басылымдарда кірме сөздер екі-үш, кейде одан да көп нұсқада жазылды (*папирос* сөзі – *раперосън /рапъјрос /рапърос* түрінде, *динамит* – *дыјнатъјт /дјјнатит* т.б.). Шет тілінен енген сөздерді дұрыс жазуға бағыттайтын арнайы ережелер де болды, бірақ оның дағдыға айналып кетуі біраз уақытты талап етті. Мысалы, 1929 жылы орыс тіліндегі *в* дауыссыз дыбысының қазақ тілінде игерілуі мынадай ережеге құрылды:

1. Сөздің басында еріндік және езулік [*б*] дыбысына алмастырылады: *волость* – *болыс*, *валюта* – *балута*, *вариант* – *бариянт*, *выставка* – *быстапка*, *варваризм* – *барбаризм* т.б.;

2. Әлсіз позицияда [*в*] дыбысы түсіріліп таңбаланады: *взвод* – *ызбот*;

3. Интервокалдық жағдайда [*в*] дыбысы у-ға алмастырылады: *Москва* – *Мәскеу*, *самовар* – *самаурын*, *завод* – *зауыт* т.б.;

4. Сөздің аяғында және ортасында [*л*] арқылы беріледі: *коллектив* – *көлектіп*, *кооператив* – *көператіп*, *выставка* – *быстапка*, *негатив* – *негатіп*. Көріп отырғанымыздай, орыс тілінен енген сөздерді қазақ тілінде дұрыс игеру үшін бірнеше ережені білу керек болды. Сондықтан 1938 жылдың орта тұсында шет тілінен енген сөздерді дұрыс таңбалау үшін, жазуды оңтайлы ету үшін «түпнұсқалыққа жақындық» принципі таңдалып, үш (*в, ф, х*) әріптің таңбасы алынып, әріптің саны жағынан артқаны белгілі (32 әріп болады). Сонымен, *в, ф, х* таңбаларының қабылдануының басты себебі қазақ тіліндегі діни, кітаби лексиканы және орыс тілінен енген сөздерді дұрыс жазуға бағыттау болатын.

Ғалымдар арасында көптеген пікірталас тудырып жүрген *и, у*-дың жазылуында да реформа жасалған еді. 1938 жылға дейін *и* және *у* дыбыстары қосар таңбамен таңба-

ланғаны белгілі, яғни *комитет, институт* т.б. сөздердегі [u] дыбысы және *туралы, ескерту* тәрізді сөздердегі [y] дыбысы қосар таңбамен, яғни [u] дыбысы сөздің жуан және жіңішкелігіне қарай *ый, ій* түрінде, ал [y] дыбысы *ұу, үу* түрінде таңбаланды. Мысалы, *pylarmonya* (пыйлармонья), *kəvijnet* (кэбийнет), *ujrenyv* (үйренуу), *өндіруу* (өндіруу), *respobiljke* (респобілійке), *ekanomijke* (еканомійке), *kəmiotet* (кэмійтет), *pəlijmetal* (пөлійметал), *kəmvijnat* (кэmvійнат), *pyrapsəjəz* (пырарсөйөз); *tuvralь* (тұуралы), *eskertuv* (ескертүү), *aluv* (алұу), *oquvсь* (оқұушы) т.с.с.

1933 жылдан бастап мерзімді баспасөз беттерінде дыбыстардың емлесі туралы түрлі мақалалар жарық көреді. Бірсыпыра ғалымдар [u], [y] дыбыстарын қосар әріппен таңбалау керек десе, екіншілері [u], [y] дыбыстарын бір таңбамен таңбалауды ұсынады. Сондай-ақ осы дыбыстарды жарты дауысты дыбыс демей, оған толық дауысты дыбыс деген мәртебе беру керек дейтін пікірлер де болады. Біраз пікірталастан соң, 1938 жылы [u], [y] дыбыстарының жазылуына да өзгерістер енгізіледі. Жаңа ережеде қос таңбалар ажыратылып, ол дыбыстар жеке-жеке бір таңбамен берілуі тиіс екені көрсетіліп, мұндай жазу жүйесі грамматологиялық тұрғыдан тиімді екені дәлелденеді. Сондықтан бұрынғы *ұу, үу, у* таңбаларын барлық жерде *и*-мен және *ьj, ij, j* таңбалары барлық жерде *i* таңбасымен таңбаланатын жазу жүйесі енгізіледі. Осы кезден бастап қазіргі кезге дейін *и, у* дыбыстарын осы жүйе бойынша таңбалап жүрміз.

Қазақ әліпбиі құрамына қазақ тіліне мүлде жат *ц, ё, иц, э, ь, ь* тәрізді таңбалардың барлығы кирил графикасына негізделген қазақ жазуына көшкеннен кейін енгізілгені белгілі. Кирил әліпбиінің түркі тілдеріне сәйкес келмейтін тұстары көп. Мысалы, орыс тілінде жуан және жіңішке дауыссыздардың фонологиялық қарама-қарсылығы бар болса, қазақ тілінде мұндай жоқ. Жіңішке дауыссыздарды таңбалайтын арнайы әріптер болмағандықтан, орыс тілінде жіңішке дауыссыздарды белгілеу үшін *ь* белгісі қолданылады. Мысалы, *быть, моль, резьба*, сондай-ақ *ё* тәрізді арнайы графемалар дауыссыздың жіңішкелігін білдіреді (*учёт*) т.б. Аталған тіл ерекшеліктері ескерілмей, орыс тілінің *ц, ё, иц, э, ь, ь* тәрізді қосымша таңбалары қазіргі қазақ жазуында сақталған. Әрине, бұлар қазақ тілінің тек фонемалық құрамына ғана емес, сол сияқты грамматикалық құрылымына да тіптен сәйкес келмейді. Жазуды күрделендіруімен қатар, көптеген шатасушылық туындатып, тілдің өзіндік табиғатына елеулі нұқсан келтіреді. Осыған байланысты түркітанушы ғалымдар түркі тілдерінде кирил әліпбиі қолданыла бастағаннан бері бұл әліпбидің түркі тілдері үшін тиімсіз екенін, оны ең болмағанда өзгерту, жетілдіру қажеттігі жөнінде айтумен келеді.

Қазақ тілінің дыбыс жүйесіне қатыссыз әріптерді таңбалау механизмдерін «бұрынғы латын» тәжірибесінен алуға болады. Мысалы, 1938 жылы *ё* – сөздің басында және дауысты дыбыстан соң «и+о» қосындысы арқылы берілді: *iolka, poiom* т.б. Ал дауыссыз дыбыстан кейін келген жағдайда *ө* таңбасы арқылы жазылды: *aktər, mantər, pulemət, katəl, Potəmkin, Budənni* т.б. Сонымен қатар [y]-ның жазылуы былайша болды: аталған кезеңде *ц* дыбысы сөз басында негізінен *с* әрпімен берілді: *центр – sentir* (сентір), *цивилизация – siviļizatsija* (сибийлізатсйя), *центнер – sentiner* (сентінер). *Кварц, жрец* сияқты сөздердің аяғындағы *ц – тс* арқылы берілгенін көреміз: *Жрец – çirets (жцрптс), кварц – kvarts (кбарптс), терция – tertsiya (терптсйя)* т.б. Тек *шіркеу* (церковь) сөзінің қазақ тіліне ену үдерісі күрделі болып

табылады. Ғалымдардың пікірінше, *шіркеу* сөзі бірінші татар тілінен барып, кейін қазақ тіліне ауысқанын айтады. Мысалы: *церковь – чиркау, чиркяу, шіркеу*. Осындай жазу механизмдерін болашақ латын графикасына негізделген қазақ жазуында қолдануға болады деп ойлаймыз. Ал қазіргі әліпбидегі «ь» (жіңішкелік белгі), «ъ» (жуандық белгі) әріптік таңбаларының болуы дұрыс емес екенін атап өткіміз келеді. Қазақ тілінде араб жазуы, латын жазуы болған кездің өзінде бұл таңбалар ешқашан да қолданылған емес, өйткені қазақ тілінде дауыссыздардың жіңішкелігі қатар тұрған дауыстылармен анықталады. Осыған қарамастан кирил графикалы қазақ жазуында бұл таңбалар бар, аталған таңбалар өз кезегінде советизмдерді, интернационализмдерді орыс орфографиясымен бұлжытпай жазу үшін қолданылған.

XX ғ. басындағы әліпби туралы айтыстар, орфографиялық мәселелер

А.Байтұрсынұлы 1910 жылдан бастап араб жазуын қазақ тілінің дыбыстық жүйесіне ыңғайлап, графиканы жетілдіреді [4]. Ол қазақ зиялыларының арасында қызу қолдау тауып, ерекше ілтипатпен қабылданады.

А.Байтұрсынұлы реформалаған қазақ әліпбиінің ережелері мен принциптері алғаш рет 1924 жылғы 12-18 маусымында Орынборда өткен қазақ, қырғыз білімпаздарының тұңғыш съезінде қабылданады. Профессор Е.Д.Поливанов А.Байтұрсынұлы әліпбиін: «Эту последнюю форму, которую приняла казак-киргизская графика в 1924 году, я, во всяком случае, считаю уже не нуждающейся в исправлениях и представляющей последний шаг в историческом формировании национальной графики, которым с полным правом могут гордиться киргизские (казахские – автор) деятели просвещения – создатели реформы, как крупным культурным завоеванием» – деп, жоғары бағалайды. Бірақ осы кезде басқа түрік елдерінде латын графикасына көшу мәселесі қозғалып жатқан болатын. Қ.Жұбанов: «Мұнан бас тартып, латын әліпбиін қабылдауымызға ұйтқы болған Қазақстан емес, Бүкілодақтық орталық жаңа Алфавит комитеті Ғылыми кеңесінің қысымы... Бұл жүйе қазақ тілінің ерекшелігіне әбден лайықты (тегінде жалғыз қазаққа ғана тән деп қарауға болмайды), қазіргі алған жаңа әліпбиімізге де өте қолайлы, өйткені араб жазуын таңбалау табиғатына мұның еш қатысы жоқ және дәл сондай-ақ әліпби біткенге бірдей үйлесімді», – дейді [5, 22-б.].

Түркі тілдерінің ішінде латын жазуына көшуді бірінші болып әзербайжандар көтергені белгілі. Түркі халықтарының жазуын латын негізді әліпбиге ауыстыру мәселесін XIX ғасырдың соңында әзербайжан қайраткері Ахунды бастаған болатын. 1922 жылы Нариманұлы Нариман Баку қаласында латын әліпбиін жақтап баяндама жасап, оның басшылығымен құрылған комиссия кейін «Латын әліпбиін жүзеге асыратын комитетке» айналады. Осыдан соң латын әліпбиімен сауат ашылып, оқулықтар, кітап, газет-журналдар жарық көре бастайды. Бұл мәселе түрік, балқар, чуваш т.б. елдерінде қолдау тауып, олар да латын әліпбиіне көшеді. Сөйтіп, бүкіл түркі жұртшылығы латын әліпбиіне көшуі керек деген мәселе көтеріледі. Латын жазуына көшу Орта Азия түркі халықтарында, әсіресе татар халқы мен қазақ даласында бірауыздан қолдау тапқан жоқ. Профессор Е.Д.Поливанов түркі тілдерінің арасында әліпби ауыстыру мәселесін ең алғаш әзербайжандар көтергенін айта келіп, бұл ша-

раны қазақтар мен татарлардың көпке дейін кешіктіргенін айтып, оның объективті себептерін көрсетеді. Ғалым жазуын реформаламаған халық жаңа графикаға әуес келіп, оңай ауысатынын, ал жазуы дұрыс тіл өзге графиканы құп көрмейтінін айта келіп, бұл орайда татарлар мен қазақтардың жазуы біршама тұрақтанғанын, әсіресе қазақтардың жазуы таңбалау жағынан, жазуға қойылатын талаптарды өтеуі жағынан басқа жазулардан әлдеқайда озық тұрғанын айтады.

1926 жылы Баку қаласында Бүкілодақтық I түркологиялық съезд шақырылады. Бұл съезден бұрын Орта Азиядағы түркі елдері әңгімені бір жерден қорытып алу мақсатымен Самарқанда жиылады. Жиылысты ұйымдастырушы өзбек өкіметі болды. Оған Қазақстан, Қырғызстан, Өзбекстаннан өкілдер қатысады.

Жиылыста:

- 1) жаңа әліпби латын негізінде алынсын;
- 2) жаңа әліпби үндестік заңына бағындырылып алынсын;
- 3) бір дыбысқа бір әріп алынсын;
- 4) әріпке жаңадан үтір, ноқат т.б. белгілер қойылмасын;
- 5) түрік елдерінде бірдей айтылатын дыбыстардың таңбалары да бірдей болсын;
- 6) бас әріп алынбасын, – деген қаулы қабылданады.

1926 жылғы 26 ақпан мен 5 наурыз аралығында Баку қаласында өткен Бүкілодақтық I түркологиялық съезде латын графикасына негізделген жаңа әліпбиге көшу мәселесі ерекше сөз болады. Съезге К.К.Юдахин, Н.Ф.Яковлев, А.Н.Самойлович, В.В.Бартольд, Н.И.Ашмарин, Л.В.Щерба сынды Ресей ғалымдары, А.Байтұрсынұлы, Е.Омаров, Н.Төреқұлов, Б.Сүлейұлы тәрізді қазақ білімпаздары қатысады. Оған Қазақстаннан 4 өкіл жіберіледі. Олар: 1. Төреқұлұлы Нәзір; 2. Омарұлы Елдес; 3. Байсейітұлы Әзіз; 4. Сүлейұлы Біләл. А.Байтұрсынұлы, Е.Омаровтар нақты дәлелдер келтіріп, араб әліпбиінің артықшылықтарын көрсетіп, латын графикасына көшудің қажетсіздігін дәлелдейді. Алайда үкімет орындары латын графикасын жақтағандықтан, съезд қорытындысы бойынша латын жазуына көшу туралы қаулы қабылдайды. Құрылтай қарарында латын әліпбиін түзуде мынадай басты принциптерді ұстану тапсырылады: орыс графикасының әріптерін алмау, кірме сөздерді үндесім заңына бағындыру, бірдей дыбыстарға әріп алмау, диакритикалық таңба алмау, созылықты дауыссыздарды белгілемеу, қосар әріп алмау, жіңішке дауыстыға таңба алмау, морфологиялық принципті *ярнақ-япрақ, торпақ-топрақ* деген сияқты сөздердің әдеби вариантын табу үшін пайдалану, дұрыс айту нормасын қалыптастыру, кірме сөздерді айтылуы бойынша игеру немесе кірме сөздерді түпнұсқа тілдегі айтылуы бойынша алу (*волкан*, вулкан емес, *маскерад*), кірме сөздер үшін әріп алмау (мысалы, орыс тілінде *г, һ, ө, й* болмағандықтан, *Heine – Гейне, Hügo – Гюго* болып жазылады), халықаралық сөздердің соңындағы дауыстыны қысқарту: *вакансия – ваканс, пианино – пианин, фортепиано – фортепиан*, кірме сөздерде *о* әрпі тұрса, [о] дыбысы етіп айту.

Бакуде өткен түркітанушылардың съезінен кейін қазақ жазуын латын графикасына көшіру шаралары белсенді түрде жүзеге аса бастайды. 1926 жылы Қазақстанда Жаңа әліпбишілер қоғамы құрылады. Оның құрамында Ж.Чомбалов, Ә.Сейдалиев, Т.Рысқұлов, Т.Шонанов, А.Байсейітов, Ә.Байділдәұлы, Е.Мұқанов, Б.Майлин, А.Сегізбаев, Е.Алдоңғаров, Б.Байтоғасов, Шарипбаев, Б.Малдыбаев, И.Бекенов, К.Арынғазиев т.б. болады [6].

Жаңа әліпбишілер қоғамының мақсаты:

1) қазақтардың арасында латын әліпбиіне негізделген жазуға көшу идеясын насихаттау;

2) баспа өнімділігін арттыру, қазақ халқының әлемдік мәдениетке жетуі жолындағы жұмыстардың қарқындылығын арттыру, сауаттылық деңгейін арттыру мақсатында латын графикалы жаңа әліпбиді енгізуге қажет алғышарттар дайындау;

3) латын графикасына негізделген әліпбидің қазақ халқының арасында тез таралып, насихатталуы үшін негіз жасау [6].

Осы кезде баспасөз беттерінде әліпби мен емлеге байланысты қызу айтыс-таластар болады. Газет бетіндегі мақалаларды саралау барысында араб әліпбиін жақтаушылардың қатарында: А.Байтұрсынұлы, М.Дулатұлы, Е.Омаров, Қ.Кемеңгерұлы, А.Байтасұлы, І.Ахметұлы, М.Бұралқыұлы, П.Ғалымжанұлы болғанын, ал латын әліпбиін жақтаушылар: Ә.Байділдәұлы, Т.Шонанұлы, Н.Төреқұлов, О.Жандосұлы, М.Жолдыбаев, І.Қайменұлы т.б. болғанын көреміз.

Баспасөз бетіндегі айтыстардың қорытындысы 1927 жылы әуелі Ташкентте, кейін Қызылордада өткен конференцияларда талқыланады. Латын әрпін жақтаушылардың бірі – Ә.Байділдаұлы жаңа әліпбиге көшу себебіміз – бұрынғы араб графикасының кемшілігі көп болғандықтан деп, бірнеше белгісін көрсетеді:

1) бір дыбысқа бірнеше таңба (сөз басы, ортасы, соңы) қолданылған;

2) араб әріптерінің көбі бір түсті, астына не үстіне қойылған нүктелерсіз айыру қиын;

3) сөздерді жазғанда оңнан солға қарай жазылады, ал цифраларды жазғанда, солдан оңға қарай қайта ораламыз;

4) алгебра, геометрия, физика сияқты ілім кітаптары барлық жұртта латын әрпімен жазылады, араб әрпі оған үйлеспейді;

5) әріптері біркелкі емес, бірі – үлкен, бірі – кішкентай;

6) араб әрпін музыкада (нота жазуда) қолдану қиын;

7) араб әрпімен жазуда көп қаражатты керек етеді, баспа ісіне қолайсыз, – дейді.

Ал Малдыбайұлы Біләл «Жаңа әліпби туралы» деген мақаласында Ақыметұлы Ілияс, Жаңақымет сияқты араб әрпін жақтаған азаматтарға жауап ретінде латын графикасының өзгешеліктерін көрсетеді. Атап айтқанда:

1) әліпби өзгерту мәселесін еңбекші таптың мәдениетін өз өміріне үйлестіруімен сабақтастырады;

2) әліпби өзгертумен ғана мәдениетке жете алмаймыз деген арабшылардың сөзіне қадым, жәдиттен бастап әліпби таңбалары өзгеріп келе жатқанын қарсы қояды.

Малдыбайұлы Біләл араб жазуында нүктелердің болуын кемшілік ретінде көрсете келіп, жаңа графикаға үйретуде мынадай жол ұсынады: «...Латын әліпбиімен ірі жазуға дағдыландырып, артынан ұсақ жазуға көшсек, екі жазудың түрі бірдей болып кетеді». Яғни сауаттанушылар алдымен латын әріптерін өте ірі етіп жазып, біраз үйренген соң ұсақ етіп жазуға дағдылану керектігін айтады.

Латын графикасын жақтаушылар бұл іске көбінесе саяси астар бермек болғаны байқалады, араб әрпін жақтаушыларды біресе «ескішіл» деп кінәласа, енді бірде олардың әрбір ісін «бұқбантайлық» (саботаж) (Н.Төреқұлұлы) деп атайды. Мұндай сарынды О.Жандосұлы мақаласынан да байқаймыз: «... Ырасында жаңа әліпби – октәбір әліббii. Бұл даусыз. Ағамалыұлы Жолдастың (одақтық жаңа әліббii комитетінің

төрағасы) пленумде: «Жаңа әліпби тұрмыстың барлық тауарларына жан береді. Тарих көзімен қарағанда, арабшылдар ағылшын жиангерлері жағында болды» деген сөзі ып-ырас».

Ал А.Байтұрсынұлы бастаған араб графикасын қолдаушылар әліпби таңдауды ғылыми тұрғыдан негіздеуге тырысады. А.Байтұрсынұлы: «Әліпби деген тілдің негізгі дыбыстарына арналған таңбалардың жұмағы. Неғұрлым тіл дыбыстарына мол жетсе, арнаған дыбысқа дәл келсе, оқуға, жазуға жеңіл болса, үйретуге оңай болса, заманындағы өнер құралдарына орнатуға қолайлы болса, соғұрлым әліпби жақсы болмақ», – дей келіп, әліпбидің қайсысы дұрыс болатынын тексеруде мынадай негіздерге (критерийге) сүйенеді:

1. Тіл дыбысына жеткілікті-жеткіліксіздігі қанша?
2. Қайсысымен басылған я жазылған сөз оңай оқылады?
3. Қайсысымен жазу, жазылғанды оқу жеңіл?
4. Қайсысы баспаға қолайлы?
5. Үйретуге (сауат ашуға) қайсысы оңтайлы?
6. Көркемдік пен көзге жайлылық жағынан қайсысы артық?

Аталған сұрақтарға нақты дәлелдермен мысал келтіре отырып, А.Байтұрсынұлы латын әрпінің керексіздігін көрсетіп, мынадай қорытындыға келеді:

1. Араб әрпі латын әрпінен жазуға, оқуға оңай, онысы сауатты адамдардың күндегі ісінің жүзінде көп пайдалы болып шығады.

2. Сауат ашу жүзінде араб әрпінің қолайлысы латын әрпінен артық.

3. Баспа ісіндегі араб әрпінің ескісі латын әрпінен төмен, жаңасы артық.

4. Мәшинелерге орнатуға араб әрпінің жаңасы латындікінен анағұрлым артық, ескісін де орнатуға келетінін іс көрсетіп отыр.

5. Араб әліпбиінің әрпі қазақ тілінің дыбыстарына толық жеткілікті, қандай емле жасауына да келеді. Қазақ емлесі – өте оңай, бұқараға қолайлы емле.

Сөйтіп, екі әріпті салыстырғанда, әріп алмастыру мәселесін дәріптеп көтерудің негізсіз екенін көрсетеді. Бұл сияқты мәселені көтеріп, уақытын шығын қылып жүргендер болса, оны еріккен адамдардың ермегі есебіндегі құр қиял деп көрсетеді.

А.Байтұрсынұлы сол кездегі «араб әріптерінің жалғыз кемшілігі – әріптердің тартымсыздығы» дей келіп, оның көзге тартымды болмайтын себебі – «араб қарпі түсіне енбеген орыстың шелек жасайтын шеберлеріне істетіп отырғанында» дейді. «Мекемелер қазақ мәшинесін керек қылып, қаржысынан қашпай істетпекші болса, онда шелек жамайтын шеберге істетпей, зауытқа істетуге болады. Онда қаріптердің көркемдігі жағынан міндері де жоғалады», – дейді [7].

Араб әрпін қуаттаушылардың бірі – М.Дулатұлы. Ол өз сөзінде А.Байтұрсынұлы жетілдірген араб графикасының артық жақтарын көрсетіп: «Араб әрпінің өзгеріп отырғаны ырас. Бірақ қалай өзгертілген, әңгіме сонда болу керек қой. Араб әріптерінің 14-і ғана бұрынғыша болса, өзге ойдан шыққандары жұртқа жат болуы керек еді ғой. Ойдан шығарылған әріптерді жұртқа үйретіп, оқытып жату керек еді ғой. Ондай нәрсе болды ма? Болған жоқ, ендеше «бұл өзгертушілердің шеберлігі деп біліңдер», – дейді де, латын әрпіне көшкен жағдайда көп қаржы керек болатынын ескертеді.

Араб әрпін жақтаушылардың бірі – Елдес Омарұлы «Жаңа әліпбиге көшсек, мәдениетке жетеміз» деушілерді сынады. «Әріп мәдениетке керек деген пікір дұрыс.

Бірақ латын әрпін алғанда басқа елдің тілін білеміз деу – адасқандық. Әріп керек болса, мәдениетке тіл тіпті керек. Қазақ әрпінің мәдениетке жетуімізге ешбір бөгеті жоқ. Жаңа мәдениетке ағылшын тілімен жетеміз, қазақ тілімен жетпейміз деу қате. Ескішілдікті, орынсыз еліктегенді қойып, өз әрпімізді, өз тілімізді өңдеуге кіріссек, қазақ тілімен, қазақ әрпімен мәдениетке жетуге, пән кітаптарын жазуға әбден болады. Әріптің суреті латынша болуы, солдан оңға қарай жазылуы мәдениетке жетудің шарты емес», – десе, енді бір мақаласында латын әрпіне көшу үшін ең аз дегенде 20-30 жыл керек болатынын айтады.

Араб әрпін жақтаушы Қ.Кемеңгерұлы мен Б.Бұралқыұлы мектепте араб әрпін де, латын әрпін де қатар оқытып, тәжірибе арқылы тексеру керектігін айта келіп, латын әліпбиіне көшетін болсақ, қазақ арасындағы азғана сауаттының өзі сауатсызға айналатынын ескертеді.

1927-1928 жж. «Еңбекші қазақ», «Жаңа мектеп», «Лениншіл жас», «Тілші» газеттерінде жаңа латын әліпбиінің жобасы, сол графикамен басылған тақырыптар жариялана бастайды. Ең алғаш жарияланған латын әліпбиінің жобасында 24 әріп, 1 дәйекше болады (яғни төте жазудың жүйесінен ажырамайды):

1929 ж. латын графикасына негізделген қазақ әліпбиі

<i>Әріп</i>	<i>Фонема</i>	<i>Әріп</i>	<i>Фонема</i>
a	а	в	б
ь	ы	d	д
o	о	g	г
u	ұ	ġ	ғ
e	е	z	з
ə	ә	č	ж
i	і	h	һ
ө	ө	m	м
y	ү	n	н
p	п	ŋ	ң
t	т	v	у
k	к	l	л
q	қ	r	р
s	с	j	й
с	ш		

Әліпбиде қазақ тілінің өзіне тән 9 дауыстысы мен 20 дауыссыз фонемасына әріп арналады. *Қ, з, к, г* дыбыстарының жеке таңбасы болды. *Б* таңбасы орыс алфавитінен алынды, *ġ* – ғ, *č* – ж, *ŋ* – ң таңбаларының диакритикасы болды және одағайларда ғана қолданылатын, шығыс кірме сөздерінде жазылатын *h* дыбысының әрпі бар. Әліпбиде бұдан басқа кірме сөздерде кездесетін әріп қатары болған жоқ.

1928 жылы 18-23 желтоқсан аралығында Қазанда жаңа түркі әліпбиінің Бүкіл-одақтық орталық комитетінің III пленумы шақырылады. Қазақстаннан С.Асфендияров, О.Жандосов, Н.Нұрмақов, Т.Шонанұлы, Тоғжанов, Т.Рысқұлов сынды білімпаздар қатынасады. Пленумда көтерілген мәселелер негізінен латын әліпбиіне көшу баяулығы, эзербайжан жазуы қабылдаған әліпби негізінде өзге түркі халықтарының әліпбиін бірдейлестіру, жазу тарихындағы сол дәуірді мұрағат ретінде сақтау, бас әріп мәселесі, емле принципі, фонетикалық және морфологиялық принциптерді қатар ұстау деген мәселелер төңірегінде болды.

1929 жылы 24 қаңтарда қазақ жазуының араб әліпбиінен латын графикасына түпкілікті көшкенін хабарлайтын «Жаңа әліпби туралы» Қазақстан Орталық Кеңес комитеті Президиумы мен Халық комиссарлар кеңесінің қаулысы шықты. Одақтың жаңа әліпби комитетінің III пленумына қатысқандар жаңа әліпбиді «Жұмысшы-қара шаруа әліпбиі» деп атауды ұсынады. Латын әліпбиін енгізу шаралары іске аса бастайды. Ораз Жандосұлы «Жұмысшы-қара шаруа әліпбиі» деген мақаласында мынадай міндеттерді көрсетеді:

«1) жаңа әліпбиге көшуді шындаб қолдаб, оны іске асыруды үкімет жолымен міндет қылу сияқты тиісті үкімет шараларын тез қолдану керек;

2) араб әліпбиіне жұмсалатын бар қаражат бұлағын жаңа әліпбиді өркендетуге жұмсау керек;

3) алдымен қала-қалада жаңа әліпби сауатсыздығын және ісін қолға алу керек;

4) мәдениет майданында қатар түзеб, қаладан ауылға аттаныс жасау, сүйтіб жаңа әліпбиді мүлиендеген қара шаруа бұқарасы арасында тарату керек».

1929 жылдың жаңа оқу жылынан бастап, Қазақстанның барлық оқу орындарында оқуды жаңа әліпбимен жүргізуге шешім қабылданады. 1929 жылдың 20 ақпанынан бастап «Уроки казахского языка для европейцев» деген атпен жаңа әліпби сабағы (80 сабақ) жүйелі түрде басылып тұрған. Сонымен қатар наурыз айынан бастап газет бетіндегі кей мақалалар латын графикасында беріле бастаған. Мысалы: Т. Шонанұлының «Шет сөздер імләсі жайында», т.б. мақалалары латын графикасымен жарық көрген.

Жаңа әліпбиге көшуге байланысты емле мәселесінде бірқатар таластар, қайшылықтар пайда болды. Олар сол кездегі басылым беттерінде жарияланып, көпшіліктің талқысына ұсынылып, түрлі пікірталастар мен айтыстарға негіз болды: Аймауытұлы Ж. «Емле, әріп жайында», «Емлені өзгертуге жоба», «Тағы да емле туралы», Байтұрсынұлы А. «Қазақстан мен Қазағыстан туралы», «Емле туралы», Дулатұлы М. «Емле өзгерту жайында», Залыұлы Н. «Қазақша жазу туралы жаңа ережелер», Қайменұлы І. «Емлені түзету туралы», Аманжолов С. «Жаңа емленің кейбір дыбыстарын өзгерту, емле мен терминдерді дұрыстау туралы», Мамытұлы А. «Емле, пән атаулары», Омаров Е. «Айнымалы дыбыстардың жазылу мәселелері», Тоқжігітов Ж. «Бас әріптің керегі жоқ», Уәлитов Ш. «Емлені өзгерту жайында», Шаймерденов Е. «У» мен «И», Байтоғайұлы Б. «Қос сөздер туралы», Омаров Е. «Емле мәселесі», Шонанов Т. «Шет сөздердің імләсі жайында» т.б.

1929 жылғы 18 ақпанда газет бетінде Қазақстан Орталық жаңа әліпби комитетінің емле мәселесі туралы тіл білімпаздарына, оқушыларға, барлық жазушыларға ашық хаты жарияланады. Онда 1929 жылдың 20 наурызында Қазақстан Оқу комиссариаты шақыратын білімпаздар съезіне дейін емле мәселелері талқылануы керектігі ескертіліп, емлеге енген өзгерістерге қатысты оқушылардың пікірі сұралады.

Осыған байланысты «Еңбекші қазақ» газетінің бетінде көптеген мақала жарық көреді. Мысалы: А.Байтұрсынұлы «Емле туралы» (1929 ж. 27 наурыз); «Емле жайындағы пікірлер» (Ақдәулетұлы Әбділда, Мұқанұлы Сәбит, Есенғали Манабайұлдарының пікірлері) (1929 ж. 28 наурыз); Қайменұлы І. «Емлені түзету туралы» (1929 ж. 10 наурыз); Мамытұлы А. «Емле, пән атаулары туралы» (1929 ж. 19 наурыз); Марғұланұлы Ә. «Жазу мәселесі» (1929 ж. 16-17 тамыз); Аймауытұлы

Ж. «Әліпби емлесіне түсінік» (1929 ж. 18 ақпан); «uv, v, iv, uv» (1929 ж. 9 наурыз); «Әдеби тіл мен емле» (1929 ж. 12 мамыр).

А. Байтұрсынұлы «Емле туралы» деген мақаласында: «Осы күнге дейін тұтынып отырған емлеміздің кемшіліктерін түзеп, жоғарыда айтылған туыс жүйелі емленің де, дыбыс жүйелі емленің де түкпіріне қамалмай өтетін, екеуінің арасынан жол тауып беретін төменгі ұсыныс болады деймін:

- 1) әрбір өз алдына түбірі бар сөз оңаша айтылғандағы естілуінше жазылу;
- 2) азған сөз азған күйіндегі естілуінше жазылу;
- 3) үйлестіктен дүдәмал естілетін болған дыбыстар айқын орындардағы естілуінше жазылу;
- 4) қосымшалар қосылатын сөздермен бірге жазылу;
- 5) қосалқы сөз, қос сөз, қосар сөз, қосынды сөз – бәрі де қосарлық (-) белгімен жазылу;
- 6) жалғаулықтар бөлек жазылу орындарынан басқа жағы жалғау ережесінше болады;
- 7) үйір айтылатын сын есім мен зат есім бөлек жазылу. Қосынды сөзге айналғандары басқа қосынды сөздерше қосарлықпен (-) жазылу. Сын есімнің шырай күшейткіштері де қосарлықпен (-) жазылу;
- 8) көсемше, көмекші етістіктер бөлек жазылу», – деп көрсетеді [8].

Емле конференциясы қарсаңында термин қабылдау мәселесі де газет беттерінде көп сөз болған. Ондай мақалалар қатарына Т. Шонанұлының «Шет сөздердің емлесі жайында» (1927 ж. 26 наурыз), «Термин туралы» (1928 ж. 7 мамыр) т.б. жатқызуға болады.

Т. Шонанұлы «Шет сөздердің емлесі жайында» деген мақаласында мынадай ұсыныстар береді:

1. Жат сөздер қалықтың айтуына жеңіл, құлағына жағымды, түсінігіне үйлесімді, қат тануына оңтайлы болу үшін жат тіл імлесін тіліміздің заңына үйлестіруіміз керек.
2. Шет сөздер дұрыс жазылу үшін:
 - 1) аяғы қалай жазылуына;
 - 2) түбірінің қазақ тіліне үйлеспейтін дыбыстары қалай өзгертіп қысқартуына жол көрсетілсін;
 - 3) шет сөздерді дыбыс негізіне сүйеніп (фонетический принцип), жана пішін меңзеу (морфологическая аналогия) заңымен қарастырып жазалық;
 - 4) шет сөздерді дыбыс негізінде тіліміздің заңына сүйеніп жазу үшін тілімізге қалық арқылы кірген араб-парсы және ескіден кірген орыс сөздері дерек болсын;
 - 5) шет сөздегі *ф* орнына қазақша *п* жазылсын: *физика-пизика*;
 - 6) ауропа ия орыс тілінің басындағы *g* (*з*) қазақша *j* (*ж*) жазылсын (бұған ауропа тілінде *h* орысқа *g* басып кірген дыбыстар кірмейді, мысалы, *генерал-жанарал, георгий-жэгор*;
 - 7) ауропада *ch*, орысшада *х*, араб-парсыда *i* дыбысы қазақша қатты сөзде *қ*, жұмсақ сөзде *к* жазылсын [9].

Сол сияқты еуропалық сөздердегі *ц* дыбысының орнына *с*, орыс тіліндегі *в* қазақ тіліне *у* түрінде жазылсын деп, еуропадан енген сөздерге *ө, ы, ұ, ә* әріптері жазылма-сын т.б. деген сияқты бірқатар ұсыныс енгізген.

Орталық Атқару Комитетінің президиумы мен Халық Ағарту Комитетінің шешімі бойынша 1929 жылы Қызылордада емлені реформалауға байланысты конференция шақырылады. Сөйтіп, жаңа жазудың графикасы мен орфографиясы және емле принциптерін айқындау және қазақ тілі емле ережесін талқылау, қабылдау үшін 1929 жылы 2-4 маусым аралығында Қызылордада ғылыми орфографиялық конференция ұйымдастырылады. Конференцияға Е.Омаров, К.Юдахин, Т.Шонанұлы, Вундцетель, Ә.Байділдин, Қ.Кемеңгерұлы, Әлібаев, Байманов, Тоқтыбаев, Е.Поливанов, Қ.Жұбанов қатынасады. Конференцияда осы уақытқа дейін емлеге байланысты айтылған ұсыныстар, айтыс-таластар қорытындыланып, жаңа әліпбиге сай жаңа емле қабылданады.

XX ғасырдың басында қазақ орфографиясына негіз болатын жүйе (принцип) таңдау мәселесі қызу талас тудырды. Осыған байланысты басылым беттерінде көптеген мақала жарық көрді. Олардың қатарына А.Байтұрсынұлының «Емле туралы», Т.Шонановтың «Шет сөздерінің імләсі жайында», А.Мамытұлының «Емле, пән атаулары туралы», Б.Шопанзаданың «Қазақ тілі емлесінің ірге кезеңдері», Е.Омаровтың «Емле мәселесі», Ж.Аймауытұлының «Емле, әріп жайында» т.с.с. мақалаларын жатқызуға болады.

А.Байтұрсынұлы «Емле туралы» деген мақаласында былай деп жазады: «Емле негізі 4 түрлі: 1) таңба жүйелі (негізі ынтымақ); 2) тарих жүйелі (негізі дағды); 3) туыс жүйелі (негізі тегіне қарай); 4) дыбыс жүйелі (негізі естілуіне қарай).

1. Таңба жүйелі емле – арғынға «дөңгелек» таңба алайық, қыпшаққа «жіп» таңба алайық деген сияқты немесе «бірге» мынадай «1» белгі, «екіге» мынадай «2» белгі алайық деген сияқты, не болмаса пәлен дыбысқа пәлен белгі алайық деп, дыбыс басына әріп арнаған сияқты тіл іліміне тірмей, тек ынтымақпен мына сөзді мынадай, ана сөзді анадай етіп жазайық деумен жасалатын емле жүйесі. Емленің бұл жүйесін алу-алмау жағын сөз қылмай өтеміз, өйткені жоғарыда емлеміз қалай жасалса да, негізгі тіл іліміне, тіл жүйесіне тіреліп отырып жасалу тиіс дедік.

2. Тарих жүйелі емле – баяғы бір жасалған түрінде қолданып дағдыланғандықтан, тіл өзгерсе де, өзгерместен әдеттенген бойынша қолданатын емле. Ондай емледе бір дыбысқа арналған әріп, тіл дыбыстары өзгеріп кеткендіктен, бірнеше дыбыстың ортасындағы ортақ таңба болуы мүмкін. Бір дыбысты жазуға бірнеше әріп жұмсалуды мүмкін немесе тіпті дыбысы жоғалып кеткен әріптерді әлі күнге жоғалмастан, сөз ішінде жазылып жүруі мүмкін. Емлеміздің жүйелі болу-болмауын тағы сөз қылмай өтеміз, үйткені дағдыланған емлеше жазамыз десек, емле мәселесі қозғалмас еді.

3. Туыс жүйелі емле – сөздің ауыздан шыққан дыбыстарына қарамай, тегіне қарап отырып жазатын емле. Мәселен, ауыздан шыққанда «қорада бір қара ат тұр екен» дегенде «қара» деген, «ат» деген сөздерді ауыздан шығуынша «қарат» деп жазбай, «қара ат» деп жазады. Сол секілді ауыздан шыққанда, «солай болсигеді» болып естілсе де, жазғанда «солай болса игі еді» деп, «болса», «игі», «еді» деген сөздердің тегіне қарап жазады. Бірақ осы күнгі емлемізше жазу бар болғандықтан, емленің бұл түрі сөз болуға тиіс.

4. Дыбыс жүйелі емле – сөздерді ауыздан шыққан күйінше жазатын емле. Сөздің ауыздан шығуының өзі екі түрлі болады. Сөйлегенде сөздер бір-біріне жалғаса айтылғанда ауыздан бір түрлі болып шығады, әр сөзді оңаша, жеке алып айтқанда

ауыздан екінші түрлі болып шығады. Оның мысалын айқын түрде «ак», «көк» деген сөздердің айтылуынан көруге болады. Осы сөздерді оңаша, жеке түрінде айтсақ, ауыздан айнымай шығады. Сол араға «өгіз» деген сөзді жалғас айтсақ, әлгі сөздеріміздің аяғы айнып, екінші түрлі естіледі (*Ақ өгіз – ағ өгіз, көк өгіз – көг өгіз*).

Дыбыс жүйелі емленің сөйлегендегі ауыздан шығуынша жазу түрін тілдік ілім-білім жүзінде қолданбаса, өнер-білім жүзінде еш жұртта қолдану жоқ. Жеке айтқандағы ауыздан шығуынша жазу түрін біздің қазақ қолданып келеді. Сондықтан емлемізді туыс жүйесіне қатысқан жүйелеріне қарамай, көпшілігіне қарап, дыбыс жүйелі деп атап келдік.

Жаңа емлешілер емле үйренуге жеңіл болу үшін дыбыс жүйелі болу тиіс дейді: керек орындарда ғана туыс жүйелі (сөз жүйелі) болсын дейді. Бұрынғы емлеміз дыбыс жүйелі емес бе еді? Туыс жүйесін керексіз орында кірістіруші едік пе? Бұрынғы емлемізде дыбыс жүйелі екендігін, туыс жүйелі қандай керек орындарда кірісетіндігін жоғарыда айтып өттік. Олай болса, жаңа емлешілердің емле жобасының бұрынғыдан басқалығы қай жерінде? Басқалығы мынадай: екі сөз, үш сөз жалғаса айтылғандағы дыбыстарының естілуінше жазу тиіс дейді (бұрынғы емлемізде әр сөз жеке айтылғандағы естілуінше жазылатын). Бұл бір. Екінші, үйлес болғандықтан, бірінің орнына бірі алмасып айтылатын дыбыстардың тегі тексерілмей, ауыздан шығуынша жазылсын дейді. Бұрынғы емлемізде ондай дыбыстар ауыздан шығуына қарамай, тегіне қарап жазылатын. Мысал үшін, бұрынғы емлеше жазу мен жаңа жобаша жазылу арасындағы айырымын бірнеше сөз алып көрсетіп өтейік. Алдыңғысы бұрынғыша, соңғысы жаңаша жазылған сөздер болады: *Тұрғанбай – Тұрғамбай, қонған – қоңған, көнген – көңген, інге – іңге, бара алмайды – баралмайды, келе алмайды – келалмайды, келе алмай тұрмын – келалмайтұрмын, бүрсі күні – бүрсігүні, бұрнағы күні – бұрнагыгүні, жазды күні – жаздыгүні, тұзсыз – тұссыз, басшы – башишы, ізші – ішші, қазса – қасса* тағы сондайлар.

Мұнымен емле үйренуге оңай бола ма? Көз тануына, қол жүруіне жеңіл бола ма? Басқа түріктерге түсініктірек болып жақындар ма? – Жок. Олай болса, бұрынғыдан мұның несі артық деп аламыз? Емлені бұрынғысынан артық болғандай етіп өзгертуге мағана бар; бұрынғысынан төмен болғандай етіп өзгертуге мағана да, мақсат та жоқ. Кілең туыс жүйелі болсын дейтіндер де, кілең дыбыс жүйелі болсын дейтіндер де алдарында неге барып қамалатындарына көз салмайды-ау деймін.

Кілең туыс жүйелі емле болсын дегенде, «балалы», «тұзлы», «атлы», «баланы», «тұзны», «атны» деп жазатын болмақ. Бұлай жазу қолайлы болып табылар ма? Кілең дыбыс жүйелі болсын дегенде, «сөзшең» дегенді «сөишең» деп, «ізішілер», «ісішілер» деген сөздердің екеуін де бірдей «ішішілер» деп, «кигізсе» дегенді «кигіссе» деп, «кигізіше» дегенді «кигішіше» деп, «жазса» дегенді «жасса» деп, «қызса» дегенді «қысса» деп, «сезсе» дегенді «сессе» деп жазатын болмақ. Бұлай жазу қолайлы бола ала ма? Екі жүйені де аралас тұтыну керек деушілер: керегіне қарап, екеуін де тұтыну керек дейді. Солай дейді де, мынау сөзді мынадай, анау сөзді анадай етіп жазайық деп, сөз басына ереже жасайды. Сөз басына ереже жасайтын болсақ, ондай емле қолайлы, оңай емле болып табылар ма?

Онан басқа тағы бір байқалып тұрған нәрсе – сөздерді қосып жазуға құмарлық. Ол құмарлықтың ар жағы неге барып килігетініне тағы көз салынбайды-ау деймін.

Мәселен: «бара алмайды» дегенді «баралмайды» деп жазу керек дейтін бар. Бұл қосылып айтылып тұрған сөздердің біреуі – көсемше етістік, екіншісі көмекші етістік екен. Бұл екі түрлі етістіктің бірлесіп айтылуы ылғи бір көсемше, бір көмекшіден болып отырмайды. Онан көбірек болып бірлесетін орындары болады. Менің ойымша, қопа қардай етіп емле жүйесін өзгертеміз демей, бұрынғы емленің кеміс жерлері болса, соларын тексеріп, соларын ғана түзеу. Басқа түріктерге жазу тіліміз түсінікті болу үшін мүмкіндігінше жанастыру жағына қарап икемдеу»[8].

1929 жылы Қызылорда қаласында өткен ғылыми-орфографиялық конференцияда да емлеге негіз болатын принцип таңдау мәселесі сөз болады [10]. Онда Қ.Кемеңгерұлы Т.Шонановтың қазақ тілі фонетикалық принципті ғана басшылыққа алып, соған сүйенуі керек деген тұжырымдарына да, Е.Омаровтың, профессор Шопанзаде мен САГУ-дың ғылыми қызметкері Бердиевтің ұстанған морфологиялық принципі туралы пікіріне де қарсы шығады. Фонетикалық принципті ғана ұстану керек деушілерге Қ.Кемеңгерұлы қазақ тілінің дамуын Батыс Еуропа тілдерінің дамуымен салыстыруға болмайтынын айта келіп, таза фонетикалық принципке ғана сүйену тілдің табиғи түрде дамуына елеулі нұқсан келтіретінін орыс тілімен салыстыра отырып дәлелдейді: «...У русских вводились термины не революционно, а эволюционно, в течение веков, даже сохраняя влияние греческое, церковно-славянское, затем влияние Западной Европы. В течение трех с половиной столетий получалось освоение терминов русской письменностью. Мы вынуждены вводить громадное количество терминов в течение 5-10 лет. Если мы громадный наплыв иностранных слов не будем уточнять морфологическим принципом, то это грозит естественному развитию казахского языка. Мы отстанем от одного берега, но к другому не пристанем. И у нее получится не казахский народный язык, а жаргон, с чем никто из вас не пожелает, вероятно, иметь дело»[10, 37-б.]. Сол сияқты морфологиялық принципке ғана сүйену керек деушілерге де қарсы шығып, ойын Батыс Еуропа жазуы туралы академик Маррдың тұжырымдарын келтіре отырып дәлелдейді.

Бұл орайда Қ.Кемеңгерұлының ұсынысы – морфологиялық және фонетикалық принциптерді жеке-дара алмай, екеуін де басшылыққа алу. Яғни Қ.Кемеңгерұлының ұсынып отырған принципі – фонологиялық принцип. Ендеше, ғалым «сингармофонологиялық принцип» деген атауды қолданбағанымен, оның мәнін толық түсінгенін көреміз.

Латын әліпбиіне көшкеннен кейін туындаған күрделі мәселенің бірі – бас әріп мәселесі еді. Бас әріпті алу-алмау мәселесі туралы газет бетінде біраз таластар болады. Қазақстанның түкпір-түкпірінде студенттер, оқытушылар бас қосып, бас әріп туралы айтыстар, пікірталастар өткізеді. Бір тобы «бас әріп керек» десе, екіншілері «бас әріп керек емес» деген пікірде болады. С.Әміржан өзінің «Бас әріп не үшін керек?» деген мақаласында: «Бас әріп – оқудың кілті. Жеке кісі әріптер болса, адамның көзін жетектейтін тізгін, жазғанды тез аңғаруына бастайтын ірі таңба – үлкен әріптер. Бетпақтың шөліндей тірі жансыз құм далада адасқан адам тәрізді – бас әріпсіз жазуда да адам көзін алып жүре алмақ емес. Екіншіден, оқу-жазудың психологиялық негізі бойынша қалыпты оқу, безендіріп оқу, сөздің мәнісіне лайық дауысты өзгертіп оқу, тынатын жерде тыну үшін бас әріп керек. Әріп неғұрлым ұсақ болса (газет әрпі), жай тыныс белгілері байқалмай – көбінесе үлкен әріптерге еріп оқимыз. Бас әріп

іле сала танылатын ірі тыныс белгілері есебінде. Үшіншіден, қазақ тілі, әдебиеті енді ғана көркеюге, баюға, мәдени керектің барлығын өтеуге бет алып отыр. Мәдени керегіміз ішінде мемлекеттік маңызы бар кеңес тілі, заң тілі, телеграф маңдай жазуы, пылакат, ұран – барлығы бар. Бұларды мәдени түрде жазғымыз келсе, бас әріп керек». Автор сауаттану ісіне бас әріптің ешқандай зияны болмайтынын айта кетіп, жер-су атауларын, адам аттарын бас әріппен жазуды ұсынады.

«Бас әріптің керегі шамалы, бас әріпсіз де күн кешуге болады» деген пікірлер де кездесті. Басымов Х.«Бас әріп – қол бөгеу» («Еңбекші қазақ» газеті, 04.02.1930 ж.) деген мақаласында бас әріпті алсақ, оның араб әліпбиінен айырмашылығы болмай қалатынын, қайта оқыту мүлде қиындайтынын айта келіп, былай дейді: «Бас әріптің баспа түрі мен жазба түрі бір-біріне ұқсас келмейді. Жазуда бір төселдірсек, баспада қайтадан төселдіруге тура келеді. Оқу-жазу да, қай жағынан болса да аяқты орап салады да отырады».

Бұл мәселеге әсіресе оқытушылар белсене үн қосқаны байқалады. Ондай мақалалардың қатарына: «Бас әріпті былай алайық» (1929 ж. 26 қараша); «Бас әріп туралы айтыс» (1929 ж. 2 желтоқсан); Ж.Тоқжігітов «Бас әріптің керегі жоқ» (1929 ж. 2 желтоқсан); «Бас әріп керек» (1930 ж. 4 ақпан); «Бас әріп керек, не жоқ па?» т.б. жатқызуға болады.

Жалпыодақтық жаңа әліпби комитеті 1929 жылы өткен III Жалпы жиылысында «Бас әріп міндетті түрде алынсын» деп қарар шығарады. Бірақ Қазақстан жаңа әліпби комитеті бұған үн қоспайды. Мектептерде, оқу орындарында, баспасөзде «Оқулық, кітап жазуда әріпті көбейтпейміз» деген желеумен бас әріп алынбайды. Соның нәтижесінде біраз қиыншылықтар, кемшіліктер болып, наразылықтар туындап, ел мұғалімдері баспасөз беттерінде өз ойларын білдіре бастайды, бас әріпсіз оқу мен жазудың кемшіліктерін көрсетеді.

Соның нәтижесінде 1930 жылдың 11 сәуірінде Қазақстан Орталық Атқару комитетінің «Бас әріпті алу туралы» қаулысы шығады.

XX ғасыр басында *h* дыбысына байланысты да көптеген айтыстар, пікірталастар болды. Баспасөз бетінде, емле конференциясында осы мәселе төңірегінде айтысушылар екіге айырылды: бірі – бұл дыбыс қазақ тілінде бар, оған арнайы таңба алу керек деушілер: А.Байтұрсынұлы, Ж.Аймауытұлы, Ә.Байділдәұлы т.б. болса, екіншісі – бұл дыбыс қазақ тіліне тән емес деушілер: Қ.Кемеңгерұлы, Е.Омаров, Т.Шонанов т.б. Ж.Аймауытұлы мен Е.Омаровтың баспасөз бетінде қазақ тілінің келелі мәселелеріне байланысты айтыстарының ішінде осы *h* дыбысы да көп сөз болады. Осындай талас 1929 жылғы емле конференциясы барысында да туындайды. Ә.Байділдаұлының «*h* әрпі керек» деген пікіріне Қ.Кемеңгерұлы: «Если у нас во всех иностранных словах, которые вошли в казахский язык вообще отбрасывается буква *h*, то это делается потому, что в казахском представлении этой фонемы нет, она имеется только в междометиях и то сомнительно. Это – факт», – деп, бұл дыбыстың қазақ тіліне тән еместігін дәлелдейді. Бұл шағын үзіндінің өзінен Қ.Кемеңгерұлының фонема, әріп терминдерінің мәнін, байыбын терең түсінген фонолог ғалым болғандығын байқауға болады.

Ғ.Әбуханов, І.Кеңесбаев, С.Мырзабеков сияқты ғалымдар *h* дыбысын қатаң дауыссызға жатқызса, К.Аханов, К.Бейсенбаева, М.Қараев т.б. ғалымдар бұл дыбысты ұяң дауыссызға жатқызған.

Сонымен, *h* дыбысының қазақ тіліне тән дыбыс еместігі туралы Е.Омаров, Қ.Кемеңгерұлы, Т.Шонанов, т.б. зерттеушілердің пікірлері бүгінде Ә.Жүнісбеков, Н.Уәлиев еңбектерінде жалғасын тапқан.

Баспасөз бетінде дауыстылардың саны, құрамы туралы түрлі көзқарастар, пікірлер болды. Мысалы, Ж.Аймауытұлы, Б.Малдыбайұлы, С.Мұқанұлы *и, у* дыбыстарын да дауыстыға жатқызып, қазақ тілінде он бір дауысты бар десе, Б.Малдыбайұлы *э, ю, я* әріптерін де дауыстылардың қатарына қосып, дауыстылардың санын он төртке жеткізеді.

Тіліміздің сингармонизм заңдылығын ескере отырып, дауысты дыбыстардың құрамын дұрыс анықтаған А.Байтұрсынұлы, Е.Омаров, Қ.Кемеңгерұлы, Т.Шонанов, Қ.Жұбанов сияқты ғалымдардың айтқандарымен бүгінгі таңда Ә.Жүнісбеков, С.Мырзабеков, Н.Уәлиев, Н.Машқанова сияқты ғалымдардың еңбектеріндегі ойтұжырымдар үндесіп жатыр.

Қ.Кемеңгерұлы дауысты дыбыстарды тілдің қатысына қарай «жуан-жіңішке», еріннің қатысына қарай «еріндік-езулік», жақтың қатысына қарай «ашық, жартылай ашық, қысаң, жартылай қысаң» деп топтастырады. Дауыстыларды «жуан-жіңішке, еріндік-езулік» деп жіктеуде зерттеушілердің көбінде бірізділік бар.

Н.И.Ильминский, В.В.Радлов, П.М.Мелиоранский, А.Байтұрсынұлы, Қ.Кемеңгерұлы т.б. ғалымдардың дауыстыларды «жуан-жіңішке, еріндік-езулік» деп топтастырулары ұқсас. Бүгінгі таңдағы қазақ тілі фонетикасында да мұндай дауыстыларды тануда әрқилылық жоқ.

Ғасыр басында баспасөз бетінде де, білімпаздар тобында да арнайы сөз болып, көп айтыс туғызған мәселелердің бірі – бітеу буындарда және *л, р, у, и* дыбыстарының алдында *ы(i), ұ(ү)* дыбыстарын жазу-жазбау мәселесі.

Б.Малдыбайұлы, Ж.Аймауытұлы, Т.Шонанов, К.К.Юдахиндер «*ы (i), ұ (ү)* дыбыстары дүдәмал естілетіндіктен, кейде түсіп қалатындықтан (*орын – орны, мойын – мойны* т.б.) әрі сөз мағынасына әсері болмайтындықтан, *р, л, у, и* дыбыстарының алдында бітеу буындарда жазбай-ақ қойса да болады» деген пікірді ұстанады. Ал А.Байтұрсынұлы алғашқы кезде бітеу буындарда *р, л, у, и* дыбыстарының алдынан *ы, ұ* (соған сәйкес *і, ү*) дыбыстарын жазбай-ақ қоюға болатынын айтса, кейінгі мақалаларында естілсе, *ы, ұ* дыбыстарын таңбалау керектігін айтады.

Е.Омаров «Қазақша жазу жайы», «Емле мәселесі», «Жазу мәселесі» т.б. мақалаларында және конференцияда сөйлеген сөздерінде *ы, ұ* дыбыстары естілген жерінде қалдырылмай жазылу керектігін дәлелдейді. Осындай көзқарасты Қ.Кемеңгерұлы («Жауропалықтар үшін оқу құралы», конференциядағы сөздерінде т.б.); Есенғали («Емле жайындағы пікірлер») да қуаттайды.

А.Байтұрсынұлы мен Е.Омаров бітеу буында *ы (i), ұ (ү)* дыбыстарының бар-жоқтығын айыру үшін «артықша сезгіштіктің керегі жоқ, қазақ құлағы болуы керектігін» айта келіп, кейбір сөздердің мағынасын ажыратуда бұл дыбыстардың әсері бар екенін: *жарқ етті – ай жарық; тұрс (тарс-тұрс) – тұрыс (отырыс-тұрыс); бүлк (бүлкету) – бүлік (бүлік шығару), жорт (аттың жортуы) – жорыт (түсті жорыту)* сияқты мысалдарды келтіре отырып дәлелдейді.

Сонда, егер бітеу буында *ы (i), ұ (ү)* дыбыстарын таңбаламайтын болсақ, мұндай мағыналары екі түрлі сөздерді ажырату қиынға түсетінін айтады. Сондықтан

А.Байтұрсынұлы, Е.Омаровтар естілген жерінде *ы* (*i*), *ұ* (*y*) жазып, естілмеген жерінде жазбау керектігін ескертеді. Ал енді «әркімнің құлағы әртүрлі естіген немесе солай естіледі деп ұғып, әдеттеніп қалған жағдайда, өлең өлшемімен ашылуы керектігін» айтады.

Бірсыпыра ғалымдар *и*, *у* дыбыстарын қосар әріппен таңбалау керек десе, екіншілері *и*, *у* дыбыстарын бір таңбамен таңбалауды ұсынады. 1929-1938 жылдарында да *у*, *и* дыбыстары ұзақ естілетін жерінде қосар таңбамен берілген. Мысалы, *рылармонья* (*пыйлармонья*), *кабьинет* (*кабийнет*), *уьренуь* (*үйренуу*), *өндирьуь* (*өндіруу*) т.с.с. Бұл мысалдар арқылы *у*, *и* дыбыстары жуан айтылғанда *уу*, *ый*, жіңішке айтылғанда *уу*, *ий* болып қосар таңбамен таңбаланғанын көруге болады. Бұлай жазу түрі, әрине, жазуды қиындатты деуге болады. Қосарлап таңбалау бір сөзді бірнеше түрлі жазуға жол берді. Осыған байланысты ғалымдар «*ь*», «*і*» әріптерін бітеу буында және тұйық буындарда жазбау керек және орыс тілінен енген сөздерде «*ь*», «*і*» әріптерін алып тастау керек» деген ұсыныс айтады.

У, *и* дыбыстарын қосар әріппен таңбалау жөнінде Ж.Аймауытұлы қосар таңбаларға қатысты өзінің жобасын ұсынады. Бұл жобада қосар *у* және *и* дыбыстарын жарты дауысты емес, толық дауысты дыбыстар қатарына кіргізу керектігін айтады.

Қосар әріптер жөнінде С.Аманжолұлы: «Қосарлы жазылуына себеп болған бізде орыстың «*и*» дыбысы сияқты толық әріптің жоқтығы. Бізде *ј* дыбысы тек жіңішкелік үшін, дәнекер үшін жүреді, біздегі «*ј*» дыбысы тек қысқалықты, шолақтықты көрсетеді. Ол екеуі де – жарымжан, екеуі де – толық әріптік қабілеті жоқтар. Енді біз екеуін қосып бір әріп қылмау үшін не жаңадан бір дыбыс алу керек десек, оған қолайлы таңба жоқ, *і* дыбысына толық орыстың «*и*» дыбысымен бірдей бол дегенмен, ешбір болатын емес. Оның себебі – жіңішке, жарты дауысты екендігі. Бұл екі қасиет оны толық «*и*» (орысша) қыла алмайды. Сөйткен күнде де оны сол қалпында қалдырмау керек» – дей отырып, мынадай жоба ұсынады:

1) *і* әрпі бұрынғы күйінде қалсын, оның жіңішкелік, дәнекерлікке беретін мәні де жеткілікті;

2) *ј* әрпіне толығырақ маңыз беру керек. Оны орыстың «*и*» дыбысымен бірдей дәрежеге жеткізу керек. Сондай екі дыбыс (*і*, *ј*) қатар жазылмайтын болады;

3) *ј* дыбысы дауысты дыбыстардан соң ғана, қысқа шолақ дауыссыз саналсын;

4) еш жерде *ј*-дің алдынан *і* дыбысы жазылмасын, қосарланбасын, тек *ј*-дің артынан *і* келуіне болады. Мысалы, *кјім*, *тјін* т.б.);

5) *и* дыбысы орыстың *в*-сына (сөз басында келсе), сөз ортасында, аяғында орыстың «*у*»-на тең деп есептелсін [11].

Ниязұлы Ғали қосар әріптер жазу экономиясына әсер ететіндігі және осы әріптерді ықшамдап қолдану керектігін айта кетіп, былай дейді: «Социалистік Қазақстан» газетінің бір нөміріндегі басы артық «*ь*» мен «*і*» дыбыстарын санап шықтық. Сонда «СҚ»-ның төрт бетінде (орта есеппен) не барлығы 4000 жол (120000 әріп) бар екен. Сонда бір жолда орта есеппен артық түскен 5 (*ь* мен *і*) әріптен қойғанда, 4 бетте басы бос 700 жол артық «*ь*» мен «*і*» дыбыстары барлығы көрінеді. Егер біз осыларды ықшамдай білсек, кітап, журнал, газеттерге бірталай сөз сыйғызып, онымен қатар артық еңбек етіп арамтер болмас едік».

Осы қосар әріптердің жазылуына байланысты ғалым, проф. Қ.Жұбанов қысан дауыстыларды сөз еткенде қосар дыбыстар ерте кезде бір дауысты, бір дауыссыздардан құралған деп, қазіргі емледе *у, й*-ді қосарлап қолдану болмайтынын айтқан болатын. Қ.Жұбанов «Қосар ма, дара ма?» деген өзінің мақаласында былай дейді: «Бұрын екі дыбыс (бірі дауысты, бірі дауыссыз) болған жердің бәрі бірдей қосар әріппен таңбалана беретін болғанда, «сары» сөзі бұрын «сарығ» түрінде болған; сондықтан етістікке айналған кезде «сарғ-ай» болып *г* пайда болды. Онда мұны да «сарұу» немесе «сарый» түрінде жазбақшымыз ба? «Тірі» сөзі «тірік», «торы» сөзі «торык» түрінде болған, әлде бұларды да «тірій, торый» деп жазамыз ба? Әрине, жаза алмаймыз».

Осындай көп талқыға түсіп, ақырында «Қазақ тілінің орфографиясын өзгерту» туралы 1938 ж. 2 қаңтар айындағы Қазақстан Үкіметінің қаулысы бойынша қосар әріппен таңбаланатын дыбыстарды бір әріппен таңбалау алынады.

Қ.Кемеңгерұлы сонорлар мен қатаң дауыссыздардың тіркесуі туралы 1924 жылғы білімпаздар съезінде арнайы ережелер болғанмен, соңғы жылдары бұл ережелердің ескерілмей, бұрмаланып жатқанын қынжыла айтады. *Жент, кент, құрт* сияқты сөздердің кейде *женіт, кеніт, құрыт* түрінде жазылып жүргенін айта келіп, осындай сөздерге байланысты арнайы тармақ енгізу керектігін ескертеді. Ғалым сонорлар мен қатандардың бұлайша тіркесуін ғылыми түрде негіздеу үшін оларға экспериментті зерттеу жүргізу қажеттігін айта келіп, әзірше оларды «дауыссыз дифтонг» деп атау керектігін, сөйтіп, олардың (сонор мен қатаң дауыссыздың) арасына *ы (i), ұ (y)* дыбыстарын қоспай оқып-жазу керектігін ескертеді.

Қазақстанда латын әліпбиіне өту, сауаттану басқа түркі халықтарына қарағанда бәсең жүреді. Сондықтан жаңа әліпбидің Бүкілодақтық Орталық комитетінің IV пленумы Алматыда өтеді (1930 ж. 6 мамыр). Пленумға С.Асфендияров, Т.Шонанұлы, Қ.Жұбанов, Шәрібаев қатынасады. Пленум мүшелері Қазақстанның жаңа әліпбиге деген салғырт көзқарасы азаймай отырғанын айтады (8-11 жасқа дейінгі балалардың 20% ғана мектепке тартылған). Ресей білімпаздарынан қатынасқан Н.Ф.Яковлев терминдерді бағындырып жазуда сақтыққа, тіпті онымен күресуге шақырады. Пленумда бас әріп мәселесі (С.Асфендияров: «Қазақ жазуы бас әріпті алмайды, алса қызметін азайтып алады, жалпы бас әріп ағылшын, француз емлесінде де бірыңғай принципке сүйенбейді» – деді); графемалардың психотехникасы («Шор жазу психологиясы Германия, Америкада жақсы зерттелген, сонда қазіргі жазу жолынан шығып тұрған таңбалар – бас әріп, нүкте, үтірлер көзге бірден анық көрінетіні анықталған» дейді), фонетикалық унификация (Қ.Жұбанов: «Пленумның мақсаты бір жазуды негіз етіп анықтау болмау керек, ешбір жазу басқа тілдің жазуымен ыңғайласа алмайды, әзербайжандар *q, k* әріптерінің мағынасын өзгертіп жіберді» – десе, профессор Самойлович: «Қазақ жазуы <*и*>-ны *с*-мен берді, себебі, *с* – унификацияланған әліпбиде <*ч*>-ны береді», – деді; Қ.Жұбанов: «Бір-біріне саяси, экономикалық, мәдени жақындығы бар тілдер бір унификация жасау керек, жаппай бірлестіру болмайтын іс», – деді) мәселелері сөз болады. Пленум қаулысы Қазақстандағы сауаттылықты тағы 15%-ға көбейту, 1930 жылдың қазанында жаңа әліпбиге көшуді түбегейлі аяқтау, Қырғызстан, Қазақстан, Дағыстан жазуы бас әріпті қабылдау керектігін бекітеді [2].

1938 жылы «Қазақ әліпбесі мен орфографиясын біраз өзгерту туралы» қаулыдан соң әліпбиге *f* (*ф*), *x* (*х*), *v* (*в*) әріптері енеді. <ы> -*ь*, <у>-*и*, <в>-*в*, <у>- *и*, <у>-*у*, <ф>-*ф*-мен беріледі, *ю-иу*, *я-иа* тіркесімен таңбаланатын болады. Әліпбиде *е, и, ч, ш, ь, ь, э, ю, я* таңбалары болмайды.

Қысаң езуліктердің таңбалары (*ь, j*) мазмұнға ие болып тұрса, жазылуы керек делінді. Бірақ бұл емле ала-құлалығын тудырды: *topьraq, pьcad, tjrek, kjlem, ьras, ьrai*. Сондай-ақ түбірдің соңғы буынында <ы>, <і> дыбыстары естілетін сөздерге тәуелдік жалғауы қосылғанда, қысаң езуліктер түсіп қалса, түбірде жазылмайды, ал түсірілмесе, түбірде жазылуы керек делінді. Мысалы, *көрк*, себебі *көркім; көрік*, себебі, *көрігі* (ұстаның) [12].

Сөйтіп, XX ғасыр басында әліпби алмастыру мәселесі көптеген талас тудырып, қазақ қоғамын екіге айырды, емле мәселесінде көптеген қиындықтар тудырды. Осы кезеңде тіл білімінің қалыптасып, дамуына елеулі үлес қосқан ғалымдардың репрессиялануына байланысты тілтанымдық мұрасы ұзақ жылдар бойы беймәлім болып келген, елеусіз қалған жайттар да болды. Бүгінгі таңдағы түрлі әдіс-тәсіл, ғылым жетістіктерінің нәтижесінде қол жеткен табыстың сол кездегі ғалымдардың тұжырымдарымен үндесуі, бір жағы, осы нәтиженің дұрыстығын көрсетсе, екінші жағынан, XX ғасырдың басында-ақ тіліміздің болмысын терең түсініп, дөп басып анықтай білген А.Байтұрсынұлы, Е.Омаров, Қ.Кемеңгерұлы, Т.Шонанов, Қ.Жұбанов, Қ.Басымұлы сынды ғалымдардың білгірлігін танытады. Сол арқылы сол кездегі қазақ тіл білімінің даму деңгейінен де хабардар етеді. Ғалымдар тұжырымдарының бүгінгі таңдағы ғылым жетістіктерімен сәйкес келуі, бір жағынан, өткен ғасырдың 20-жылдарында тіл білімінің қаншалықты құлаш жайғанын көрсетсе, екінші жағынан, репрессия зардабының нәтижесінде ғылым дамуының қаншалықты тежелгенін де танытады.

XX ғ. басындағы латын графикасына негізделген қазақ емлесінің тілтанымдық негіздері туралы

XX ғасырдың басында латын графикасына негізделген әліпби жүйесіне көшкеннен кейін қазақ зиялыларының алдында үлкен міндет тұрды. Ол міндет – қазақ тілінің емле ережесін түзу және бекіту. Осы мәселеге байланысты Қызылорда қаласында және Қазақстанның басқа да орталық қалаларында жазу мәселесі үздіксіз талқыланып, уәжі бар ойлар ортаға салынып, комитет мүшелері келісе отырып, мынадай 14 баптан тұратын ережені халық талқысына ұсынуды жөн көреді:

1. Ұзын «ұу», «сұу», «асулар» бір түрде (ИУ) жазылып, (жіңішке естілгенде де) бір түрлі ИУ жазылсын;

2. Бірнеше түбірден құралған бір мәнілі сөз (*бас алқа, от арба, жел-бау, көзі қарақты, жол соқты, ат сұрау, қан сұрау, күн елту, әр кім, бір жола, еш деңе*) тұтас жазылсын;

3. «Кенжеғұл», «Аягөз», «кетпен», «жоңқа», «Бұрамбай» сияқты бір мәнілі сөздердің ішіндегі дүдәмал дыбыс естілуінше жазылсын;

4. Бір мәнілі сөз деп қандай сөздерді айтуға болады? Кейбір дыбыстары жоғалып, екі түбірден кірігіп қысқарған сөзді айтамыз ба? Сөйлем ішіндегі мәнісіне (сұрауына) қарап, бір мәнілі деп табу керек пе? Болмаса, басқа өлшеуіш бар ма?

5. Тұтас сөздің ішіндегі «з», «ж», «ш», «с» дыбыстары естілуінше емес, түбірінше жазылсын (*тас – тасша, таз – тазша, тәж – тәжша, ас – асша*);

6. Түбірдің дыбысына жалғау, жұрнақтың дауыссыз дыбысы ықпал етпесін (*түнтүнгі* боп жазылсын, естілуінше *түңгі* боп жазылмасын);

7. *Л, р, у, и*-ден басталатын сөздерде (*қаб, рабай, рұқсат, уақыт*) *ы, у* дыбыстары сөз басында дүдәмал естілсе, жазылмасын;

8. Есімшенің «түн//түн» жұрнағы (*баратүн, келетүн*) естілуінше «тін» боп жазылсын. «Үшін», «үркер» сияқты сөздерде *ү, ө, і, е* жазылсын;

9. Демеу жалғауының қосалқы қосымша сөздер (*гой, гана, мен*) дыбыстары естілуінше, түбір сөздер сызықшамен айырылып жазылсын (*берді-гой, рас-қой, шақ-қана, жүрсек-те, алды-ма, келіп-бе, адам-мен, еп-пен, болып*);

10. Сын есімді күшейтетін үстеу буындар (*қап-қара, оп-оңай*) естілуінше қосылып жазылсын;

11. «*Ау*», «*ай*» одағайлары сөзге тіркелгенде (япырмау, жанымай) бірге жазылсын, сөзден бұрын келгенде, бөлек жазылсын (*Ай, Асан*);

12. «*Еке*» (*аға, еке*) жұрнағы өзге жұрнақтарша түбірге бірігіп жазылсын (*ағаеке*);

13. Кейбір көмекші етістіктер (*бар, жүр, еді*) етістікпен бірге иә сызықшамен айырылып жазылсын;

14. «*Сын*», «*соң*» боп қысқарып айтылатын «*соң*» сөзге келгенде бірге жазылсын (*барғансоң, онсын*) [13, 4-5-бб.].

Комитет басшылары 1929 жылдың 20 наурызына дейін жоғарыдағы аталған емлеге байланысты қазақ білімпаздарына өз ойларын мерзімді басылым беттерінде жариялануын сұрайды. Осыған орай А.Байтұрсынұлының, Қ.Жұбановтың, Ж.Аймауытұлының, М.Дулатұлының, І.Қайменұлының, С.Аманжоловтың, А.Мамытұлының, Е.Омаровтың, Ж.Тоқжігітовтің, Ш.Уәлитовтің, Е.Шаймерденовтің, Б.Байтоғайұлының, Т.Шонановтың, Қ.Кемеңгерұлының т.б. бірнеше мақалалары жарияланады. Осы мақалалардың және 1924 жылы бекітілген ереже негізінде 1929 жылғы 25 шілдеде Қазақстан Орталық Атқару комитетінің қаулысымен қазақ тілінің төл сөздеріне 12 баптан, ал кірме сөздерге 18 баптан тұратын жаңа емле ережесі бекітіледі. 1929 жылғы емле жоғарыда аталып өткен 14 баптан тұратын ережені негіз етеді, ондағы ережелердің барлығы дерлік қабылданады, дегенмен, 9, 11, 12, 13-баптар өзгертіледі.

Ережеде қазақ тілінің, сондай-ақ өзге де түркі тілдерінің ең басты ерекшелігі – үндестік заңдылығы сипатталып, қазақ тілінің типологиясы жағынан агглютинативтік тілдер тобына жататыны, яғни сөзге қосымшалардың жалғануы барысында түбір морфеманың тұлғасы өзгермейтіні көрсетіле отырып, қосымшалар сөздің соңғы буынының жуан және жіңішкелігіне сәйкес нұсқада жазылу қажеттігі аталып өтілген.

Қазақ орфографиясының негізі ХХ ғ. 20 – 30-жылдары қаланғаны белгілі. Дегенмен, қазақ орфографиясының принциптерін айқындау мәселесі 1924-1929 жж. ғылыми конференцияларда біраз пікірталасқа негіз болып, емле принциптерін белгілеу, оларды іс жүзінде жүзеге асыру т.б. мәселелер күн тәртібінен түскен емес.

Қызылорда қаласында өткен 1929 жылғы ғылыми-орфографиялық конференцияда да осы мәселе талқыға түсіп, онда ғалымдар пікірі негізінен екіге жарылып, бір тобы емлені түркітілдес халықтармен бірлестіру үшін жалғаулардың бір ғана инвариантын (*-лар, -лер, -дар, -дер, -тар, -тер*) белгілеумен шектеліп, морфологиялық

принципті басшылыққа алу қажеттігін негіздесе, екінші тобы фонетикалық принципке бағыну керегін айтып, пікірлерін ғылыми тұрғыдан әртүрлі дәлелдермен келтірген. Алғашқы ұсынысқа, әсіресе Қ.Жұбанов, Е.Омарұлы, Қ.Кемеңгерұлы т.б. тіл жанашырлары, негізгі принцип морфологиялық заңдылыққа бағынар болса, қазақ тілінің емлесі, заңдылығы бұзылатынын, жалпыхалықтық тілден айырылып, бөлек кітаби тіл пайда болатынын айтып, қарсы уәждерін білдіреді. Мәселен, Қ.Жұбанов пікірінше, жалғауды туыстық жүйемен (морфологиялық) жазу үшін оның тарихын, бұрын қалай жазылып жүргенін білу маңызды, алғашқы нұсқасын осы күнгі тіл білімі танып біле алмайды, қазақ тілі емлесіне фонетикалық принципті басшылыққа алу керек [14, 255-258-бб.].

Ғалым Қ.Кемеңгерұлы тұжырымы бойынша, қазақ тілінің емлесі үшін морфологиялық және фонетикалық принциптерді жеке-дара алмай, екеуін де басшылыққа алу керек. Ғалымның ұсынып отырған принципі – сингармофонологиялық принцип. Ендеше сол кезде-ақ қазақ ғалымдары «фонематикалық» немесе «сингармофонологиялық принцип» деген атауды қолданбағанымен, оның мәнін жете білген [15, 37-б.].

Тіл жанашырларының талқысынан кейін айтылған пікір-ұсыныстар ескеріліп, 1929 жылғы ереже фонетикалық принципке негізделіп бекітілді. Онда: «*qazaq emlesiniñ negizi dьbьs сyjesince boluv kerek*» және «*cetten kirgen sözderdiñ emlesi dьbьs сyjesi men çazьluvь kerekte, ajaqь qazaqьñ söz сyjesine көnyv kerek*» делінген болатын.

Ережеде септік, көптік, тәуелдік, жіктік жалғаулары және бірқатар жұрнақтар (тіпті көпшілігі) өздері жалғанатын сөздердің соңғы буынындағы дауысты дыбыстың жуан-жіңішкелігіне қарай, ең соңғы дыбысының дауысты, қатаң-ұяң дауыссыз дыбыс болып келетініне қарай түрленіп (вариантталып), жуан және жіңішке түрде жалғанады, қосымшалар фонетикалық принципке негізделеді деп көрсетілген: *oquvсь+lar, qьz+dar, kitap+tar, dөpter+ler, bala+qа, kisi+ge, oquvсь+qа* т.б.

Дегенмен, қазақ тілінің төл сөздеріне қатысты ережелердің кейбір баптарынан фонематикалық заңдылықты басшылыққа алатын негіздеме-лерді де байқаймыз. Қазіргі кезде тіл білімінің жеке тармағы болып қалыптаса бастаған фонематикалық қағидат фонетикалық принцип ережелері ретінде түсінілуі сол кезеңдерде терминологиялық базаның әлі де қалыптаса қоймағандығынан екені белгілі. Бекітілген ереже мәтінінде фонетикалық принцип – «дыбыс жүйесінше жазу», морфологиялық немесе фонематикалық принцип – «сөздің түп тұлғасы бойынша жазу немесе сақтау», «жанындағы сөздің ықпалы еленбейді» түрінде қолданылды.

1929 жылы қабылданған емленің 1-7 баптар аралығындағы ережелерде екі сөздің аралығындағы дыбыстардың бір-біріне тигізетін әсері (өзгерісі) ескерілмей, әр компоненттің түп тұлғасы, яғни негізгі фонемдік түрі сақталып жазылатыны да көрсетілген. Түбір мен кейбір жұрнақтардың жазылуына арналған ережеде белгілі бір фонема түрленімдерінің әртүрлі позицияға (дыбыстық қоршауға) тәуелсіз бір ғана әріппен белгіленуі ескертілді. Ережеде сөз соңындағы қатаң *n, қ, к* дыбыстары сөзге дауыстыдан басталатын қосымшалар жалғанғанда, ұяңдап айтылғандықтан *кітап-ым, кітабым, тарақ+ы - тарағы, күрек+ің - күрегің* түрінде жазылады және *n* дыбысына аяқталатын етістіктерге көсемшенің *-ып, (-in)* жұрнағы жалғанғанда, түбірдегі *n* дыбысы *у* дыбысымен жазылу керектігі ескертілген: *тап+ып - тауып, жап +ып - жауып, кеп+in - кеуip* және т.б.

Ереженің бірінші пункті түбір сөздердің жазылуына арналады. Ережеде: «*tutas söz çeke kyjinde esitilgenince çazyladъ, çanyndaqъ sözdiñ çalqas dъbъstarъnyñ ыqpalъ elenbejdi. Mъsalъ: kәk dәnen – kәg dәnen emes, bos belbev – bos pelbev emes*» деп көрсетілген [16, 100-б.]. Бұл ереже мәтінінен қазақ тіліндегі сөздердің алғашқы сөз кейінгі сөздің ықпалына ұшырамайды, сөздің түп тұлғасы сақталады деген қазіргі қолданыста бар қағидатты көреміз.

1929 жылғы ережеде сөздің соңғы дыбысы қатаң *n, k, қ* дыбыстары болса, жалғанатын қосымшалар дауыстыдан басталғанда, *қ, к* дыбыстары ұянданып, *з, г* дыбыстарына, ал *n* дыбысы *б* дыбысына айналып, жазылатыны туралы ереже осы баптың ескертпесі ретінде алынған: «*e s k e r t y v: 2. söz ajaqъndaqъ «p», «k», «q» esitilyvince osъ «p», «k», «q» әripteri men çazyladъ, çalqav-çurnaqtъñ basъndaqъ davъstъ dъbъstъñ ыqpalъ men bular «b», «g», «q» bolъp өзgergende, sol өзgergenince çazyladъ. mъsal: kәp – kәbejdi, tәk – tәgedi, çaq – çaqadъ*» [16, 103-б.].

1929-1938 жылдар аралығында бір буыны жіңішке, екінші буыны жуан, бірақ бір денотаттық мағына үстейтін сөздер бос аралықпен, сызықша белгісімен ажыратылып жазылды. Себебі қабылданған ережеде бір денотаттық мағына үстейтін, бірақ екі бөлшектен тұратын сөздер қазақ тілінің үндестік заңдылығына бағынуы керектігі ескертілген. Сондықтан баспасөз беттерінде бірге жазылатын сөздердің орфограммасы 1929 жылғы ережені басшылыққа алып, *шекара, денсаулық, теміржол, ешбір, бірқатар* тәрізді сөздерді *шек-ара, ден-саулық, темір-жол, бір-қатар, еш-қайсысы* деп сызықшамен немесе *шек ара, ден саулық, темір жол, еш бір, бір қатар* түрінде бос аралықпен және екінші сыңары *аралық, таңу, сымақ, құмар, жай, хана, ақы, нама, хат, тас, бас* тәрізді сөздерден келетін, бірінші сыңары *еш, әр, кей, қай, әлде, бір* деген сөздердің, бірінші сыңары *фото, радио, электр(о), авто, аэро, кино, гидро, агро, теле, стерео, мото, матео, био, микро, макро* деген тұлғалардың өзінің алдындағы сөзбен тіркеспей, бөлек жазу үрдісіне бағынғанын көреміз. Компоненттері мағына жағынан да, форма жағынан да елеулі өзгерістерге ұшырамай-ақ өзара бірігіп, жинақталған біртұтас лексика-семантикалық мағына беретін күрделі сөздер 1938 жылдан бастап жүйелене бастады. 1938 жылғы ереженің мәтіні қайта қаралып, «екі сөзден тұратын, бірақ бір мағынаны білдіретін сөздер бірге жазылады, сингармонизм заңы елене бермейді» деп айқындалды.

Бір сыңары мағыналы, екінші сыңары мағынасыз қос сөздердің, сондай-ақ екі сыңары да мағыналы қос сөздердің жазылуы, ереженің үшінші, төртінші баптарын қамтиды. Онда: «*çalпылаqъc qos sözder sъzъqca men çazyladъ ondaj sözderdiñ dъbъstarъnyñ birine biriniñ tijgizetin ыqpalъ elenbejdi, ekevi de tybirince çazyladъ*»; «*ekinci bәleginiñ bas dъbъsъ өзgerip aitъlatъn qaitalama sözder de sъzъqca men çazyladъ*», – деп көрсетілген [16, 103-б.]. Қос сөздердің жазылуына арналған бұл ереже қайталама және жалпылағыш қос сөздерге арналады. Ереже латын графикасына көшкеннен кейін алғаш рет құрылды деп айтуға болады. Себебі араб графикасына негізделген қазақ жазуында *тәсек-орын, құрт-құмырсқа, ол-пұл, оқта-текте* тәрізді жалпылағыш және қайталама қос сөздер сызықша белгісімен ажыратылып жазылады деген пікірлер болғанымен, оның заңдастырылмағанын байқаймыз. Сондықтан қос сөздердің жазылу нормасы алғаш рет 1929 жылы қабылданды деп айтуға болады.

Ереженің бесінші бабында *-ма, -ме, -па, -пе, -ба, -бе, -ды, -ді, -да, -де* дәнекерлері және шығыс септік жалғауы қосылып жазылатын қос сөздер де қамтылған. Ережеде дәнекерлер қос сөздің бір сыңарына қосылмайды, яғни дәнекерден кейін сызықша белгісі қойылады (*қол-ма қол, жыл-ма жыл*) деп көрсетілген болатын. Бұл ереже 1938 жылы қайта қаралып, ресми түрде *«-ма, -ме, -па, -пе, -ба, -бе, -ды, -ді, -да, -де* тәрізді дәнекерлер қос сөздің бірінші сыңарына қосылып жазылады (*қолма-қол, жылма-жыл*)» деген түзету енгізіледі. Сондай-ақ бір сөздің қайталанып айтылуы арқылы жасалған сөздерге (*лып-лып, ойлай-ойлай*), қос сөздердің ортасына *-да, -де, -та, -те* жалғаулықтары келіп айтылса, екі жағынан да қосылмай сызықшасыз бөлек таңбаланатын (*ойлай да ойлай, сөйлей де сөйлей*) сөздерге, бір сыңары мағыналы, екінші сыңары мағынасыз болып келетін (*жылқы-мылқы, түйе-мүйе*) сөздерге, қарсы мәнді сөздердің (*болар-болмас, қойар-қоймас, әке-шеше, аға-іні, биік-аласа*) қатар келуі арқылы жасалған сөздерге, жеке тұрғанда белгілі бір мағынаға ие болмайтын, екеуі қатар айтылғанда ғана мағынаға ие болатын қос сөздердің (*апыл-тапыл, андасанда, оқта-текте, там-тұм*) жазылуына байланысты (1938 ж.) жаңадан бірнеше ережелер қосылып, толықтырылады. Алтыншы бап күшейткіш буын қосылып жазылатын қос сөздердің жазылуына арналған. 1929 жылғы ереже мәтінінде: *«сън есимниъ басъндаць дьбьстарьна «р» qosyloqan kycejtyv çalqavь sьzьqca men çazьladь. çaqa kycejtyv çalqavьньj ajaqь ьlqьj «р» kyjinde çazьladь»*, – деп көрсетілсе [16, 103-104-бб.], 1938 жылғы ережеде: *«aldь таqьnasьz buьn, soьj таqьnalь sөz bolqan сьrailь sьndьq sөzder sьzьqcamen çazьladь»*, – деп белгіленген. 1938 жылғы ереже 1929 жылғы ережеге қарағанда нақтырақ, әрі қазіргі қолданылып отырған ережемен сәйкес келеді.

Фонемалардың қосалқы мәнін негізгі мәнінен ажыратуға, белгілі бір жүйемен бірізді жазуға таяныш болатын ереже алғаш рет 1929 жылғы ереженің жетінші бабында көрініс тапты. Ережеде: *«çalqav-çurnaqtardьj бәри de tybir мен qosьlp çazьladь; tybirdiь ьqpalь мен өзгерген дьбьстарь өзгерген kyjince çazьladь, biraq çalqav-çurnaqtardьj tybirge kejincekter tijgizetin ьqpalь bajnada ajьra ajьtьloqan çerlerde çana bolmasa, – elenbejdi»*, – деп көрсетілген [16, 104-б.]. Ереженің мәтіні түсініксіз, әрі күрделі сипатталғандықтан, ережені түсіндіру мақсатында мынадай сөздер мысал ретінде алынған: *түңгі* (*түңгі емес*), *көнбейді* (*көмбейді емес*). Бұл ереже *н-ң* мен және *н-м*-мен алмасып жазылып жүрген қатарлардың түбір тұлғасына қарап, *н* таңбалы вариантын жазуға арналады. Дыбыстардың комбинаторлық өзгеруіне құрылған бұл ереже қазіргі қазақ орфографиясындағы мына ережеге негіз болды: *«сөздің соңғы дыбысы «н» болса, оған жалғанатын қосымшалар «қ, з, г, б» дыбыстарынан басталғанда, «н» дыбысы өзгеріліп, «ң, м» болып айтылады. Бірақ бұл өзгеріс еске алынбай, «н» әрпі жазылады: түң+гі – түңгі (түңгү емес), бұрын+ғы – бұрынғы (бұрұнғы емес), көн+бейді – көнбейді (көмбейді емес)»* [16, 104-б.].

Сонымен қатар қазақ тіліндегі сөздердің фонематикалық принциппен жазылатынын айғақтайтын тағы бір ереже – ол [с]және [ш] дыбыстары іргелес келген жағдайда <с> фонемасы [ш] реңкіне ауысатыны жөнінде: *«tybir soььндаqь ьzьj «z», «s» дьбьстарьна çalqav басъндаqь ьzьj dardьç ьqpalь elenbejdi, – onda j дьбьстар ьlqьj tybirince çazьladь»*. Аталған ережеде жазуда сөз мағынасын ажырата алатын қабілеті бар дыбыстар белгіленеді, «ызындардың ықпалы еленбейді», яғни дыбыстық қоршауға тәуелді түрлері еленіп-ескеріле бермейді деп, мынадай мысалдар келті-

ріледі: *басшы*(ба[ш]шы емес); *тұшы* (тұ[ш]шы емес), *қашса* (қа[ш]ша емес). Бұл ереже – қазіргі кезде де жиі қолданылып жүрген ережелердің бірі.

Қазіргі қазақ орфографиясындағы елеулі қиындықтардың бірі – түбір сөзге дауыстыдан басталатын қосымша жалғанғанда түбір сөздің соңғы буынындағы қысаң дауыстының түсіріліп немесе түсірілмей жазылуы. 1929 жылы бұл мәселеге де арнайы ереже пункті қарастырылған. Ережеде тәуелдік жалғаулары жалғанғанда, екінші буындағы *ы, і* әріптері түсіріліп таңбалануына байланысты: «*сақал-сұрнақтың басындағы дауысты дьбьс қосылағаннан тыbirdiң соңғы bitev буынь асьльр екі ажьрьса, çана ось ажьрьлағаннан bitev буыньнь қьсаң дауысты дьбьсь çоқальр кетсе, тыbirdiң çоқалқан дьбьсь çазьлмаждь*», – деп көрсетіледі. Ал екі буынды сөздердің аралығында, *р, л* тәрізді сонор дыбыстардың алдында естілетін *ы, і* дыбыстарын таңбалау//таңбаламауға байланысты арнайы ереже қарастырылмаған. Сондықтан болу керек, жазу тәжірибесінде *рас, лас, рет* тәрізді сөздердің немесе *мағына, құрылыс, жапырақ* сияқты сөздердің басында не аралығында естілетін *ы, і* дыбыстарының таңбалануы не таңбаланбауы қиындық туғызды.

Қазақ тіліндегі морфонологиялық құбылысқа байланысты, яғни *қ-ғ, п-б, к-г* (*қазақ – қазағы, күрек – күрегі*) дыбыстарының алмасуы туралы ереже алғаш рет 1924 жылғы құрылтайда қаралып, 1929 жылы ресми түрде бекітіледі. Ережеде «сөз аяғындағы қатаң *п, к, қ* дыбыстары жалғау басындағы дауыстының ықпалымен өзгеріп, *б, г, ғ* болады, түбірдегі дыбыстары өзгеріп, фонетикалық принципке негізделеді» – деп, дұрыс көрсетілген [16, 105-б.].

Емленің 8-9-баптарында шылаулардың жазылуы, олардың қосымша тәрізді өзгертіліп таңбалануы көрсетілсе, 11-бапта қазақ тіліндегі *ш, ж, й* (*жай, шай*) дыбыстарының аралығындағы фонемалардың қосымшаға бағынып, жуан түрде жазылатындығы, ал 12-бапта *үшүн, құрұқ, құуұс* сөздері естілуінше емес, бір тұрпатта, яғни *үшін, құрық, құуыс* түрінде өзгертілмей жазылатындығы заңдастырылды [16, 106-б.].

Қабылданған емле ережесінде тілдің заңдылығына байланысты жаңалықтар да болды. Латын графикасы негізіндегі әліпбиге көшпес бұрын дәстүрлі принцип арқылы таңбаланған *-түн, -түн(баратүн, келетүн)* жұрнақтары латын графикасы негізіндегі әліпбиде қазақ тілінің дыбыс үндесімділігіне сәйкес сөздерді үндестік заңына бағындырып, біркелкі езуліктер арқылы жазылады. Сонымен қатар алғаш рет есімшенің өткен шақ, осы шақтық ұғымын білдіретін *-атүн, -етүн* жұрнақтарын *-атын, -етін* түрінде жазу туралы ереже қабылданады: «Жазғанда ерін үндестігі еленбейді; дауысты дыбыс көмескі естілетін болғанда еріндік дыбыс жазылмай, езулік дыбыс жазылады. Мысалы, *үшін* (үшүн емес), *құрық* (құрұқ емес). Ескерту: 1. «-тын» жұрнағы естілуінше «-тын» болып жазылады. Мысалы, *баратын* (баратүн емес), *оқыйтын* (оқыйтүн емес)» [16, 106-б.]. Осы ереженің ескертпесі ретінде [у] дыбысының жазылуы берілген. [у] дыбысы сөздің жуан және жіңішкелігіне байланысты [uv], [uv] түрінде өзгеріп жазылатыны көрсетілген: *çазув* (çазьв емес), *berув* (beriv емес).

Сонымен, бұл баптарда түбір сөзге қосымшалардың жалғану ерекшелігі, қосымша, жалғаулар фонетикалық принципке бағынатыны және сөз тіркесі, етістік, біріккен сөз, қос сөз сыңарлары айтылуы бойынша емес, түбірін сақтап, бөлек не-

месе бірге жазылатыны, қазақ тілі дыбыстары жазуда фонетика-фонематикалық принципке негізделіп таңбаланатыны көрсетілді.

Өзге тілдік элементтердің жазылымдық принциптері алғаш рет 1929 жылы қаралып, ресми түрде бекітілген болатын. Жалпы осы жылы кірме сөздерді «сындырып» жазудың механизмдері толықтай болмаса да, жартылай жасалды деп айтуға болады. Себебі 1929 жылы қабылданған он сегіз ереженің (13-баптан 30-бапқа дейін) біразы қазақ тілінің үндесім, үйлесім заңдылығын барынша сақтауға тырысқан.

Ереженің 13, 14, 15, 16, 17, 18-баптарында қабылданған әліпби құрамында жоқ, бірақ интернационал сөздерде жиі кездесетін дыбыстардың жазылым тәртібі сөз болғандықтан, оларды біз *графикалық ережелер* деп атадық. Ереженің 19-20-баптары орыс тіліндегі сөздерді екпін арқылы ажыратып жазуға арналғандықтан, *екпінге байланысты ережелер* деп, ал 21, 22, 23, 24, 25, 26, 27, 29, 30-баптарында орыс тілі сөздеріне қазақ тілі қосымшаларының жалғану заңдылығы көрсетілгендіктен, *айтылым заңдылығына негізделген ережелер* деп бөлдік.

Графикалық ережелерде ф, г, х, ц, ч, ш, щ, ю, я дыбыстарының жазылымы көрсетілді. Айталық,

13-бапта *ф* дыбысының сөз басында *п* дыбысына алмасып жазылуы: *фабрика – рәбирік*;

14-бапта *гз, губерния* тәрізді сөздерде келетін *г* әрпінің *г* және *з* түрінде сақталуы: *газ – қаз, губерния – гүбирне*;

15-бапта кірме сөздердегі *х* әрпінің жуан сөзде *қ*, жіңішке сөзде *к* әрпімен жазылуы: *мұхтар – тұқтар, хайр – қайр* т.б.;

16-бапта *ц* дыбысының *с*-ға, *ч, щ* дыбыстарының *ш* дыбысына алмастырылып жазылуы: *офицер – әресер, станция – ыстанса, церковь – секкев, чай – саж, чек – сек, червонец – сербен, приказчик – биркенчик*;

17-бапта кірме сөздерде келетін *я, ю* әріптерінің жазылуы сөз болған. Бұл ережеде «я» әрпі қазақша «ж» немесе «йа» (йе) әріптеріне алмастырылады, ал «ю» әрпі «йу» әрпі арқылы жазылады деп көрсетілген: *ярмарка – сәрменке, Юсуф – Сусип*;

18-бапта «в» дыбысының жазылуы сөз болады. Онда шеттен кірген «в» дыбысы қазақ тілінде «у» әрпі арқылы және сөздің басында «б» арқылы игеріледі, бітеу бұрында орыс тіліндегі «в» дыбысы «п» арқылы жазылады делінген: *quvlaqor, sergejip, artatabil*, бірақ *təskev, barcav* [16, 106-107-бб.].

Екпінге байланысты ережелерде орыс тілі сөздеріндегі екпіннің алмасып түсуіне байланысты дыбыстың түсіріліп немесе өзгертіліп жазылуы көрсетілген.

19-бапта «*фабрика, палата, антека* тәрізді сөздердің аяғында [а] дыбысы жазылмайды, себебі [а] дыбысына екпін түспейді» деп ескертілген, «ал [а]-ға екпін түсетін болса, онда *а* сақталады (*смола – smola*)» деп көрсетіледі: *pəbirik, ismet, əptek* т.б.

20-бапта [а] дыбысына аяқталған, бірақ *а*-ның алдында дауыссыз қос дыбыс келген *касса, тонна, ванна* тәрізді еуропалық сөздердің аяғында екпін жоқ кезде *е* немесе *ы* дыбыстарына алмастырылып жазылады (*kəsse, vannь*), ал сөз екпінді болғанда *а* (*е*) жазылатындығы (*труба – turba*) дұрыс сипатталған [16, 107-108-бб.].

Айтылым заңдылығына байланысты алынған 21-ереже географиялық атаулардың жазылым тәртібіне арналады. Мұнда топонимдік аталымдардың түбірі сақталып, аяғы қазақ тілінің заңдылығына бағындырылатыны көрсетілген: *Карпаты – қарпат, Альпы – әлпі, германец – гермен, русский – орыс* т.б.

Сондай-ақ, 22-бапта аяғы *-тор*-ға аяқталған *доктор, кондуктор, сектор* тәрізді еуропалық сөздер *-тыр, -тір* түрінде жазылатындығы, 23-бапта кірме сөздердің аяғындағы *-графия, -логия* тәрізді қосымшалардың қазақ тілінде *-ғырапы, -логы* түрінде өзгеретіні;

24-бапта *-скоп, -фон* сияқты қосымшалардың *-скоп, -пон* болып таңбаланатыны; ереженің 25-бабында *индустрия, акция* тәрізді сөздерде келетін *ия* қосымшасы жуан сөзде *a (станция – ьstansa)*, жіңішке сөзде *e*-мен жазылатындығы (*индустрия – undistire, акция – әkse*) көрсетілген.

26-бапта *пролетарий* тәрізді сөздерде келетін *-ий* қосымшасы алынбайды, сөздің түбірі ғана жазылады» деп белгіленген: *пролетарий – proletar* т.б.

Ереженің 27-бабында *z, g, d, x, в*-дан басқа дыбыстардың Еуропа тілінен енген сөздердің соңында өзгертілмей жазылатыны (*bent, volt*);

28-бапта *электрический фонарь, техническое средство* тәрізді сөздердің аяғындағы сын есім қосымшалары қазақшаға икемделетіні нақты сипатталған.

Ал ереженің 29-30-баптарында «Еуропа тіліндегі антропонимдік атаулар қазақ әліпбиінің әрпі жеткенше өзгертілмей жазылады» деп көрсетілген [16, 108-109-бб.].

Қорыта айтқанда, 1929 жылы қабылданған бұл ережелер қазіргі емлеміздің бастау көзі болып табылады. Мұнда алғаш рет [а], [ә] дыбыстары арқылы жасалатын сөздердің емлесі (*жай – жәй*), бір буыны жуан, келесі буыны жіңішке, я болмаса, керісінше, бірінші буыны жіңішке, келесі буыны жуан бейүндес сөздердің жазылу үлгісі (*қасиет, құзірет*), соңғы буында қысаң дауыстылары бар сөздердің қосымшалармен түрленгенде түсіріліп жазылу емлесі (*ауыл – аулы, көрік – көркі*), соңғы дыбысы [з], [ш] дауыссыздарына аяқталған сөздер қосымшалармен түрленгенде сөздің қандай нұсқада жазылатыны (*жаз-жазса – жазшы*), сонымен қатар, [к], [к], [п] дауыссыздарының біріне аяқталған сөздер қосымшамен түрленгенде, түбір соңындағы дыбыстың жазудағы өзгерісі (*ақ – ағар, жап – жабады*) алғаш рет ереже түрінде белгіленді. Қазақ жазуының онтогенездік дамуын зерттеп жүрген ғалым Қ.Күдерінова жоғарыда аталып өткен ережелерге байланысты былай дейді: «Қазақ тілінің дыбыстық негізінен шығарылған алғашқы емле ережесі 1929 ж. латын графикасымен бірге қабылданды. Онда орфографияның негізгі ұстанымы анықталып, шеттілдік сөздер қазақ тілі төл сөздерінің жазылу принципіне сай таңбаланды. Қазіргі емлеміздегі негізгі орфограммалар сол 1929 ж. емле ережелерінде айқындалды» [15, 103-б.]. Шындығында да, қазақ қоғамында 10 жылдай қызмет еткен бұл ережелер қазақ орфографиясы принциптерінің дұрыс таңдалып алынғанын және осы принциптерге сәйкес жасалған емле қағидаттары негізінен дұрыс екенін көрсетеді. Бірақ аталған ережелердің жұмыс істеуіне, оның бұқара халыққа таралуына уақыт аз болды. Дұрыс жазуға бағыт-бағдар, жөн сілтейтін орфографиялық сөздіктер де бұл кезде жасалмаған болатын. Осы себептен және кейбір ережелердің толық болмау себебінен, атап айтсақ, идеографиялық (бас әріптің емлесі), графикалық ережелердің және жеке сөздердің емлесіне қатысты ереженің толық болмауына байланысты жазу тәжірибесінде қиындықтар болды. Сондай-ақ «шет тілінен енген сөздер дыбыс жүйесінше жазылады және кірме сөздердегі еріндік *o, ø, y, y* әріптері сөздің екінші немесе үшінші буындарында таңбаланбайды» деген ереже бір сөздің бірнеше нұсқада жазылуына негіз болды. Мысалы, қазіргі түпнұсқа принципімен жазылып

жүрген *материал* сөзі бірнеше нұсқада, яғни *materьjel//materьjal//materijel* түрінде, осы тәрізді *математика* сөзі – *matematjike//mәtemәtjike*, *партизан*сөзі – *partьjzan//partijzәn* түрінде танбаланды. Сондықтан 1938 жылы емлеге бірнеше түзетулер енгізіледі. Онда *Ленинград*, *кабинет*, *совет*, *актив* тәрізді сөздер негізгі тұрпаттарын сақтайды (*Leningrad – leninjgirat* емес, *kabjnet – kәbijnet* емес, *sovet – sәbet* емес), сөздің аяғы қатаң дыбысқа аяқталады, орыс тілі сөздеріндегі екінші, үшінші буындарда келетін *о, е, у, и* (*komsomol – kamsamol* емес, *metro – metra* емес, *biro – buijra* емес, *dinamo – dinamь* емес, *proletariat – puroltarьjat//pyreletarijat//pьrolьtariat//pyreletarijat* емес) дыбыстары сындырылмай, түпнұсқа бойынша жазылады деген тәрізді бірнеше өзгерістер енгізіледі. Кірме сөздерді түпнұсқаға жақындатып таңбалау үшін *в, ф, х* әріптері алынады. Ал *я, ю, ё, э, ь, ь, ч, ш, щ* тәрізді дыбыстар қазақ тіліндегі ұқсас дыбыстармен алмастырылады деп шешіледі [17, 3-4-бб.].

«Жаңа әліпби жолында» (1927 ж.) жинағы жөнінде

Латын қарпіне көшу мәселесіне арналған «Жаңа әліпби жолында» атты мақалалар жинағы 1927 жылы Қызылорда қаласындағы Жаңа түркі әліпбиін енгізу жөніндегі комитеттің баспасынан Кәрім (Ғабдол) Досжанұлы Токтабаев пен Мұқтар Мырзаұлының құрастыруымен шыққан. Кітап төте жазумен басылғандықтан, арнайы көпшілік қауым үшін кирил қарпіне түсірілді.

Жинақтағы алғашқы мақала – *Мұқтар Мырзаұлының* «Дыбыс белгілерін негізінен өзгерту керек» атты мақаласы. Мұнда автор латын қарпін мәдениеттің көрсеткіші ретінде атай отырып: «латын әрпінің керек жері біздің ілім жүзіндегі әдебиет» деп, оны тез үйреніп кетуге болатынын айтады: «... Оқып ысылған азаматтарға латын белгісінің тіпті де қиыншылығы жоқ. Жаңадан оқи бастаған оқушыларға қандай белгі болса да бәрібір, қайта латын әрпі жеңілірек те».

Жинақтағы *Нәзір Төреқұлұлының* «Бізге қандай әліппе керек?» атты мақаласы А.Байтұрсынұлы емлесінің жақсы тұстарын бағалаудан басталады. Мақалада: «Ленинградтағы Академия жанындағы профессорлар комиссиясы жаңа әліппенің жобасын қарап, тексеріп шығып, Ақметтің дәйекші системасын якуттарға да ұсынды. Ақметтің қызметі бұл жөннен ұмытылмайтын өзгеріс», – делінген. Алайда автор араб әрпінің төмендегідей «міндерін» көрсетеді:

- 1) оқыту жағынан;
- 2) жазудағы қолайсыздық;
- 3) медицина, саулық жағынан (бір-бірінен айырмасы аз, тануы қиын әріптерді оқи-оқи көз бұзылады);
- 4) санды жазудағы қолайсыздық;
- 5) білім кітаптарын жазудағы ыңғайсыздықтар (медицинада, алгебрада я геометрия кітабында ұшырайтын формулаларды жазу мәселесі);
- 6) музыкада қолданудың қиындығы;
- 7) баспа шығыны, жазуға кететін уақыттың көптігі;
- 8) жазу мәшинесі мәселесі;
- 9) Еуропаның баспахана-баспа ісіне кіргізетін жаңалықтарынан алшақтау;
- 10) Еуропа тілдерін үйрену мәселесі.

Н.Төрөкүлүлү латын жазуына байланысты айтылган:

- «1) латынша әліппені кім ұсынып отырғанын білмейміз;
- 2) жұрт қараңғы, надан болғандықтан, өз жолымыздан шығармақшы екен деп түсінеді;
- 3) латынша әліппе болғанда ескі кітаптарымыз не болады;
- 4) латыншаға өту ерте;
- 5) жаңа әліппені алғанда бөтен түрік әдебиеттерінен айырыламыз;
- 6) әріптерімізді дараласақ, жеке-жеке басатын болсақ, барлық онайсыздықтар бітеді;
- 7) жаңадан әріп жасатып, жаңадан жұртты оқыту қиын;
- 8) мәдениет істерімізге бөгет болып қалады;
- 9) латын әліппесін шығарған елдің өзі дүниеде жоқ, әліппесінің не керегі бар;
- 10) алыс латыншаны алғаннан орыс әліппесін алсақ болмай ма», – деген сияқты мәселелерге жауап береді.

Әрі қарай автор өз бағдарламасын ұсынады: «Татардағыдай, латын әліппесі принципі қабыл алынғаннан соң, жаңа қазақ әліппесі жасалсын. Онан соң жаңа әліппе жұрттың съездерінен өтсін. Қалың ел бұл мәселенің не екенін толық білсін. Газеттерде, журналдарда, мектептерде мақалалар, баяндамалар беріліп тұрсын. ... Ұсынған программамыздың бірі – бірінші бөлімі. Сол арада «Оқу құралы» сықылды бастауыш мектеп кітаптары ескішілдіктен тазартылып, заманымыздың талабына, керегіне қарай түзетіліп, аяғына үлгі, өрнек боларлық дәрежеде бес-он бет латынша тегіс қосылсын дейміз. ... Программамыздың үшінші бөлімі: қазақ-қырғыз арасына жаңа әліппенің идеясы біраз жайылып кеткен соң, қалың елдің көзі жаңа таңбаларға үйір болған соң, ел ішінде жаңа әліппемен жазатын кісілер көбейген соң жаңа әліппе кеңсеге кіргізілсін дейміз. Ол заман кеңселерде қазақшаны жүргізу жеңіл болады».

Жинақтағы *Әбдірақман Байділдәұлының* «Жаңа әліппе тарихынан» мақаласында латын әліпбиіне көшу мәселесінің тарихы айтылады. Автор бұл мәселе төңірегінде Қазақстанда жаңа әліппешілер қоғамы (қысқаша «ЖӘҚ») құрылғанын айта келіп, оның жұмысына баға береді.

Ә.Байділдәұлы қолданылып отырған араб әрпінің төмендегідей кемшіліктерін көрсетеді:

- 1) бір дыбысты белгілеу үшін әртүрлі таңбалар қолданылады (бас, орта, соң, жеке) және соның өзінде де тіліміздің дыбыстарын түгел таңбалауға жетпейді;
- 2) араб әрпінің көбі бір түсті болғандықтан, оқытуға, оқуға, жазуға ауырлық келтіреді;
- 3) цифрларды жазу қиындығы;
- 4) араб әрпінің біркелкі болмай, бірі үлкен, бірі кішкене болуы;
- 5) алгебра, геометрия, физика салаларындағы формулаларды жазудың қиындығы;
- 6) музыкада қолданудың қиындығы;
- 7) баспа жұмысы жөніндегі кемшіліктері (шығын, уақыт);
- 8) араб әрпінің өнерлі жұрттардың, өзге елдердің мәдениетімен танысуға жарамсыздығы.

Автор әрі қарай емле, әліппе, әріп, тіл ұғымдарының аражігін ажыратып көрсетеді: «Імлә деген не? – Тілдің заңы мен дыбыстарын айырып ашып, ол дыбыстарды

қалай таңбалауға ереже қою. ... Әріп деген не? – Әр дыбыстың таңбасы. Әліппе деген не? – Тілдегі барлық дыбыстың таңбасы. Таңба мен ережені шатастыруға бола ма? – Болмайды. Імлә мен әліппені, әріпті шатастыруға бола ма? Болмайды».

Ә.Байділдәұлы латын әліпбиінің де екі үлкен мінін көрсетеді: «1) әріп санының аздығы, 2) үлкенді-кішілі екі әріптің түрі қолданылатындығы». Сонымен қатар бұл кемшіліктерді жоюдың да жолдарын айтады. «Біз латын әліппесін алғанда әріптің үлкен түрін тастап, кіші түрін алуымыз керек. Сонымен латын әліппесінің бір зор кемшілігі жойылады. Енді латын әліппесінің әріпі аздығына келсек. Бұл жағынан латынды жеке алсақ кемістік болады; араппен салыстырсақ, араптан көріне артық болады.

Латындағы 24 әріптің 18-і қазақ тілінің дыбыстарын таңбалауға жарайды: *a, b, d, e, g, k, l, m, n, o, p, r, s, t, u, z, y, i*.

А, б, д, е, г, к, л, м, н, о, п, р, с, т, у, з, ы, й. Бұл барлық дыбысымыздың 75%-ын өзгеріссіз таңбалау деген болады. Мұнан соң латынның 4 әріп түрін өзгертпей, сәл дыбысын өзгертіп қана қазақ дыбыстарына жарайды. Ол 4 әріп мыналар: *h, v, q, c*: бұлардың дыбысы араптың «ж» ия «о»-сы сияқты ғана өзгереді – *г, у, қ, ш*, сонда барлық дыбысымыздың 85-90%-ын таңбалаған боламыз. ... Енді қалған екі дыбысымызға латында лайықты таңба жоқ. Бұларға латынның басқа әріптерін бұзып алуға, иә латын әліппесін ұстап жүрген Еуропа елдерінің біреуінің қолайлы екі әрпін алуға керек болады. Ол екі дыбыс «ж», «н» орнына керек».

Жинақта профессор П.К.Жузенің «Араб әліппесінің тарихы» атты мақаласы Т.Шонанұлының аударуымен берілген.

Ал академик В.В. Бартольдтің «Ескі әліппе мен жаңа әліппе мәселесі» мақаласында латын әліпбиін алудың әдістері көрсетіледі: 1) латын әліпбиін алғанда түркі тілдерінің дыбыстарын таңбалау үшін бірлі-жарым жаңа әріп қосу керек; 2) түркі тілдерінде кейбір дыбыстар Еуропа тілдеріне қарағанда басқаша айтылуы мүмкін; 3) барлық түркі елдерінің әліпбиі біреу ғана болу керек; жаңадан қосылатын әріп неғұрлым аз болу керек, латын әрпі өзінде қандай дыбысқа ие болса, түркі тілдерінде де сол дыбысқа ие болу керек.

Жинақта профессор Н.И.Ашмариннің «Жаңа әліппе мен ескі әліппе жайында» атты мақаласында араб әліпбиі мен латын графикасын қолдану тиімділігі екі жағынан қарастырылады: 1) бұл әліпбилердің тірі елдердің тіліндегі дыбыстарын таңбалауға жарамдылығы; 2) қайсысының басу-жазуға артықшылығы.

Профессор Л.И. Жирковтың «Шығыс елдерінің әліппесін өзгерту туралы» мақаласында орыс мемлекеті өзіне қараған елдерге арнап орыс әліпбиін алдырмақ болғандығы айтылады. Бұрынғы бір дыбысты көрсететін әріпті сол күйінде екінші бір дыбысқа арнаудың зияны бар, әзербайжан тіліндегі орыс әліпбиіндегі «з» әрпінің «ш» дыбысына арналғаны дұрыс емес делінеді.

Автор латын, орыс, араб әліпбилеріне талдау жасап, латын әліпбиін қай жағынан болса да ең қолайлысы деп көрсетеді.

Мақалада латын қарпінің артықшылықтары (жер жүзінің көптеген еліне тараған; пішіні әдемілеу, өрнектеуге жеңіл) мен кемшіліктері (дыбыс белгілері аз) көрсетіледі. Бір дыбысты белгілеу үшін бірнеше әріпті пайдалану жағдайы талданып, оның шешімі таңбасы жоқ дыбысқа қосымша белгі алу керек делінеді.

Сонымен қатар орыс әліпбиінің артықшылықтары (жолға тізгенде тегіс түседі, пішіні анық, көңілге тез тоқылады, Петр заманындағы славян әліпбиі (латын әліпбиінің ыңғайлысын алған, баспаға, жылдам жазуға қолайлы) мен кемшіліктері (таңбасы бір-біріне ұқсас әріптер), араб әліпбиінің артықшылықтары (бір-біріне жабысып жатады, жылдам жазуға қолайлы, бірақ бір-біріне қосылмайтын әріптер де бар; таңбалары әдемі) мен кемшіліктері (саны аз) көрсетіледі.

«Түрік жаңа әліппесі туралы» мақаласында профессор Шобанзада араб әліпбиінің кемшіліктерін көрсете келе: «Араб әліппесі түрік дыбыстарының тек үштен бірін ғана таңбалауға жарайды», – дейді.

Автор жаңа әліпби мен араб әліпбиін салыстыра келе, мынадай қорытындыға келеді: «Түркі елі жаңа әліппеге көшу деген мәселе өмірде шығыс елдерінде болмаған зор бір жұмыс екен; жаңа әліппеміз «жаңа» деген атақ алуға орыны бар екен; жазу-оқуды жеңілдетіп, түркі тілін дұрыс суреттей алғандығынан жаңа әліппенің «түркі әліппесі» деген атақты да алуға ылайымы бар екен. Тіл маманы болғандағы менің ойым осы».

Жинақтағы бұдан кейінгі мақала «Латын әрпінің араб әрпінен жеңілдігі бар» деп аталады. Авторы Ж. С. деген лақап атпен берілген. Автор латын қарпі мен араб қарпін салыстыра келе, өз тәжірибесінен мынадай қорытынды шығарады:

- 1) балалардың аз уақыттың ішінде жеңіл сөйлемдерді өздігінен оқып, жаза алуы;
- 2) шала сауатты жастардың 3-4 күн ішінде латынды тез игеруі;
- 3) үйретудің жеңілдігі;
- 4) жазу шапшаңдығы.

Жинақтағы бұдан соңғы «Жапонда жаңа әліпбе» деген мақаланың авторы да А.З. деген лақап атпен берілген. Мақалада Ыстамбұлда шығатын «Жұмурийет» газетінің 21-інде шыққан санында латын әліпбиінің Жапонияда қолға алынып отырғаны айтылған. Олардың мақсаты: «Тіліміздің ауырлығы Еуропа мәдениетінен қалыспау жолында көп кедергі болғандықтан, амалсыз ағылшын тілін ресми тіл қылып алуға беттеген едік. Енді, латын әліппесін қолдансақ, тілімізге кірген бөтен тілдерден құтылумен бірге ағылшыншалаудан да құтылу».

Бұдан кейінгі мақала «Жаңа әліпбешілер қоғамын күшейту керек» деп аталады. Авторы – *Зияш* есімді белгісіз адам. Бұл мақалада латын мәселесі туралы Баку қаласында басталған істің ұсақ республикаларда жергілікті жаңа әліпбишілер ұйымдары ашылып, жұмыс жүргізіліп жатқаны айтылады.

Түріктің ұлт парламентінде қозғалған әңгімеде Нажат бек: «Латын мәселесі – саяси мәселенің бірі, оны қабылдау жалғыз менің, ағарту кімесеретінің қолында емес. – Мемлекет қолында. Мемлекет беті жаңа әліпбеге ауған соң, мен де жаңа қолға алыб отырмын», – деген.

Автор: «Кермен үкіметі «ірататсие» атты жаңа мәшине істеп шығарған. Бұл мәшине 3 күндік газет жұмысын бір-ақ сағатта жасап шығарады», – дей келе, – «Алдағы өмірімізде бұл мәшинені бізде қолданбақ болсақ, араб әрпі кедергі болмағанда қайтеді? Қалай алып қарағанда да латын мәселесі еріккеннен шыққан әңгіме емес, тұрмыстың тілеуімен туған әңгіме, тұрмыс бізге ықтиярсыз қабылдатпақ», – дейді.

Жинақта берілген «Түрікте латын әліппесі» атты мақаласында *Т.Шонанов* «Беңиол» газеті Францияның «Таң» деген газетінде жариялаған «Түркияде латын

әліпбесі» деген мақаласына талдау жасаған. Мұнда сол кездегі көзқарастар үшке бөлінген: «Бір ағым – ескі араб әліппесінің түрін өзгертпей сақтау. Бұлардың ондағы дәлелдері – араб әліппесі сұлу, араб әліппесінде жазылған ескі кітаптар, сақталған мәдениет бар деген. ... Екінші ағым – жамаушылар. Бұлар араб әліппесінің кемшілігін мойындайды. ... Бұлар әріптерді оңай танылатын қыламыз, айырып басылатын жасаймыз, тағы сондай жамаулар жапсырамыз деседі. Үшінші ағым – әлгі өзгерістерден дым шықпайтұнын сипаттапты. Бұлар латынды алуға белді бекем байлап отыр. Бұл мәселенің маңызы зорлығында дау жоқ».

Әрі қарай мақалада латын қарпінің әртүрлі елде алыну тарихы және олардың тәсілдері сөз болады. Мысалы: «Арқалық Қапқазда 7 түрлі ел бар. Бұлар арасында асетін, үнгішет, қабарды, шешен (шешен байағы Банер Шәміл мен Қажемұрат елдері) елдері жаңа әліпбиге көшіп, іске асырып жатыр. Қалған қарашай, шеркеш, адыге деген үш елде латын әліпбиі мен кітаптар, оқу құралдары шығарылып жатыр. Бұлар латынға көшуге мықты әзірленіп жатыр, бұл елдердің тілінде 72 кітаб жарты мүлиен тұсқа шамалы шыққан. Жаңа әліпби мен 190 мың адам қат таниды. Әліпбиді әуелі 1 басқыш, сонан 7 жылдық 9 мектепке кіргізген. Ел жаңа әліпбиге ықыласты. Жаңа әліпбиге «азаттық әліпбій» деп ат қойған».

Аталмыш мақалада Қазақ жаңа әліпби комитетінің 1927 жылы атқаратын істері туралы айтылады:

- «1) бүтін түрік елдерін қашып кетпестей қылып жаңа әліпби жасау;
- 2) кесбе жана жарға қадайтын жаңа әліпби басып шығару;
- 3) балаға арнап бір, ересекке арнап бір әліпби басып шығару;
- 4) латыншаларға жәрдем берелік нұсқау кітабын шығару;
- 5) 5 табақ теруге жететін латын әрпін алдыру;
- 6) қоғам, ұйымдарының ережелерін басып шығару;
- 7) латыншылар қоғамын, ұйымдарын ашу үшін жер-жерде маусым ашу;
- 8) газет-жорнал жүзінде жаңа әліпби туралы үгіт тарату;
- 9) жаңа әліпби жұмысына басшылық қылатын адамдар дайарлау».

Бұдан әрі көрші елдердегі жаңа әліпби мәселесі сөз болады. Мысалы, Татарстанның Қазан қаласында «Жаңа әліб» қоғамы ашылғаны, қоғамның бастығы татардың белгілі жазушысы – Сайпыұлы Патық деген азамат екені туралы айтылып, қоғамға бөлінген қаражат, атқарылған жұмыстар, осы қоғамның ұйымдары туралы ақпарат беріледі.

97%-ы хат танымайтын Түркіменстан елінде жаңа әліпбиді оқытатын курстар ашылғаны туралы, ал Өзбекстанда Үкімет жанынан Жаңа әліпби комитеті ашылғаны, бірнеше съезд, конференция өткізілгені айтылады.

Мақалада 1925 ж. май айында Қырғызстанның Бішкек қаласында өткен съезде латын әліпбиіне көшуге қаулы қабылданып, мұнда осы әліпбиге 5 жылдың ішінде көшіп біту көзделгендігі, осы әліпбимен сауат ашқандар саны, басылып шыққан кітаптар саны көрсетіледі.

Мақалада Әзербайжандағы жаңа әліпби мәселесі баса айтылады. Латын әліпбиіне көшу мәселесімен айналысамын деушілерге оқуға кеңес берілетін кітаптар тізімі ұсынылып, латын қарпіне көшу кезендері, жаңа әліпбимен таныстыратын «Жаңа

жол» газетінің тиражы, жаңа әліпбимен сауат ашатын мектептердің жыл сайынғы саны көрсетіледі.

Жинақтағы Т.Шонановтың «Орта Азияда латын әліппесі» мақаласында маусымның 1-інде Бакуде болған Жалпыресейлік жаңа түрік әліпбиінің кіндік комитетінің толық жиналысына Қазақстаннан оған ешкімнің бара алмағаны, бірақ өз ойларын телеграмма арқылы жібергені, Баку жиналысының алдында Орта Азиядағы түркі елдерінің Самарқан қаласында өткізген жиналысында Қазақстан, Қырғызстан, Өзбекстан елдерінің өкілдері қатысқаны айтылады.

Осы Самарқан жиналысында Орта Азиядағы түркі елдерінің жаңа әліпбиінің негізі төмендегіше көрсетіледі:

«1. Жаңа әліпби үндестік заңына бағындырылып алынсын, үйткені бұл заң күш, текнйке жағынан көп күтім тарлық келтіреді.

2. Жаңа әліпби латын негізімен алынсын, латын әріптерінің түрі, дыбысы өзгертілмесін.

Латын әрпі түрік дыбысына жетпеген иа үйлесбеген бірен-саран жерде латын негізімен әліпби ұстап отырған ағылшын, пірансі, йталы сыйақты елдерден әріп алынсын.

3. Бір дыбысқа бір әріп қана алынсын, қоса әріп болмасын.

4. Латынның түбірінде болмаса, әріпке жаңадан тоқтап, үст сыйақты таңбалар қойылмасын.

5. Түрік елдерінде бірдей айтылатын дыбыстардың таңбалары да бірдей болсын.

6. Үлкен әріп алынбасын, текнйкеге қолайсыз келмеген жерде әріптің жазба-баспа түрлері бір-бірден жақындау болсын. Латын әліпбиіне жаңадан әріпті қолдан келгенше кірістірмеуге тырысылсын».

Мақалада алынған әліпбиге төмендегідей түсініктеме беріледі: «Бұлар казак тіліндегі дыбыстардағы бар таңбалар. «Ж»-ға ағылшынның «і» алалық деген ұсынысы да болды. Оны Бақыу жиылысы шешеді. «Ғ»-ға гректің ғаемасы, «h» да сондай шартбен алынды. Басқалары бір ауыздан қабыл етілді, енді казакта жоқ, бірақ өзбек сыйақты басқа елдерде бар дыбыстарға мына таңбалар алынды: x = ғ; g = ч; f = ф.

Үндестік заңы дауысты дыбыстарға ғана ұсталды. Дауыссыз «ф - к - ғ - г» сияқты дыбыстар дәйекшесіз бөлек таңбамен жазылды. Үндестік заңын кірістіруге пітірат ортақ (жолдас) бас болған бір-екі өзбек ортақтар қарсы болса да, Өзбекістан білім ордасы мен оқу кемесереті үндестік заңын пайдалану жағында болды. Үндестік заңын өте-мөте қолдаған казак бен қырғыз өкілдері».

Мақаланың соңында осы әліпбимен жазылған *М.Жұмбаевтың* өлеңі және «Қаратаудың басынан көш келеді» өлеңінің бір шумағы үлгі ретінде беріледі.

Жинақтың соңында жаңа әліпби жайында оқуға қажетті материалдар тізімі берілген.

Латын графикасында жазылған «Атаулар сөздігіндегі» (1931 ж.) терминдердің тұлғалануы жайлы

Кез келген сөздіктің жасалуы – кешенді түрде атқарылатын үлкен ғылыми мәселе, ал ұлттық тілдің аударма терминологиялық сөздігін түзу әр уақытта ұлттық тілдің ғылыми тілдік өміріндегі елеулі оқиға болып табылады. Тарихи тұрғыдан қарастырар болсақ, ол көбінесе тарихи және ұлттық сана-сезімнің өсу кезеңімен, ұлттың қалыптасуымен, әдеби тіл мен оның нормасының тұрақтануымен байланысты келеді екен.

Халық ағарту комиссариаты білім кеңесінің терминология комиссиясы 5000 дана таралыммен 1931 жылы тұңғыш рет кирил-латын графикасында жазылған «Атаулар сөздігін» шығарады [18]. Сөздікте филология, физика, заң, психология сияқты түрлі ғылым салаларына қатысты 8000 термин берілген.

Осы сөздік туралы 1934 жылы жазған рецензиясында А.Самойлович: «Мен 1932 жылдың аяғында Қазақстанның астанасы – Алматыда болғанымда бұл сөздік таптырмайтын (был библиографической редкостью) дүние еді» [19], – дейді.

«Атаулар сөздігі» алаш зиялыларының ұлттық терминологиялық қорды қалыптастыруда ұстанған қағидаттарына сәйкес жасалған соңғы басылымдардың бірі болғандықтан, оны қайта бастырып шығарып, мамандардың, зиялы қауымның назарына ұсынуды ф.ғ.д., проф. Ш.Құрманбайұлы мен ф.ғ.д. О.Жұбаева қолға алып, сөздік қазіргі кирил жазуымен 2004 жылы қайта шығарылды [20].

Терминтанушы Ш.Құрманбайұлының көрсетуінше: «Қазақ терминографиясының тарихында өзіндік орны бар «Атаулар сөздігі» – өткен ғасырдың отызыншы жылдарындағы термин шығармашылығы мен терминологиялық сөздік түзу ісінің кезеңдік келбетін, терминология комиссиясы жұмысы мен алаш зиялыларының ұлттық терминқор қалыптастыруда ұстанған ұстанымдарын көрсететін нақты тілдік-тарихи дерек» [20].

XX ғ.басындағы әрі аударма, әрі терминологиялық сөздіктің қажеттілігі туралы «Атаулар сөздігінің» «Бір-екі сөз» деген кіріспесінде былай келтіріледі: «*«әг-bir çeке çazuvçylar rz qol'na ustap oтыратьн, çаға өмirdiң tilin izdedi, pән atavlar'на tus-tustan surav көbejdi, оның муқтаçдығы кун sajьн asa berdi. зьмьраган ucқыр өmir кынbe-кынği kerekke çumsavğa dajьн турған til qaruvьн kerek қьldь. oј еңbeğindegi еңqьjьн istiң biri sözdik tizyv»*

Қазақ тіл біліміндегі алғашқы терминологиялық сөздіктердің бірі ретінде латын графикасында жазылған «Атаулар сөздігінде» ұлттық тілдің метагілі және әлем туралы алаш білімпаздарының білімдері жүйеленіп берілген. Бұл білімдер аясы сөздіктің түріне, сөзтізбенің көлеміне, лексикографиялық материалдарды беру тәсілдеріне, сөздік мақаланың құрылымына байланысты жүйелі түрде келтірілген.

Дыбысталуы бойынша жазылған нұсқасы

<i>Орыс тілінде таңбалануы</i>	<i>Қазақ тілінде латын графикасы негізінде таңбалануы (1931 ж.)</i>	<i>Қазақ тілінде кирил графикасы негізінде таңбалануы</i>
Автомобиль	Aptomabel	Аптамабел
Автономия	Aptonomije (qurrijat-sajasij erkindik)	Аптономіе (құррийат-сайасий еркіндік)
Алюминий	Əlymen (metal zaty)	Әлүмен (метал заты)
Бенефис	Benepis	Бенепис
Бухгалтер	Buǵaltır	Бұғалтыр
Газ	Ǵaz	Ғаз
Жонглер	ǵongiler	Жөңгілер
Журналист	ǵornalǵ (ədebijetci)	Жорналшы (әдебийетши)
Закон	Zaǵ, zəkon	Заң, зәкон
Индустрия	Yndistire (ənerli kesip)	Үндістіре (өнерлі кесіп)
Партия	Partya	Партыйа
Пародия	Paradije (elik)	Парадіе (елік)

«Атаулар сөздігіндегі» аудармалар

<i>Орыс тілінде таңбалануы</i>	<i>Қазақ тілінде латын графикасы негізінде таңбалануы (1931 ж.)</i>	<i>Қазақ тілінде кирил графикасы негізінде таңбалануы</i>
Заработок	Tabys	Табыс
Заработная плата	Ǵalaǵ	Жалақы
Заседание	Məçilis	Мәжіліс
Индивидуальное кредитование	Ǵeke nesije beryv	Жеке несіе беруу
Индивидуальное хозяйство	Ǵeke caruva	Жеке шаруа
Интеллигенция	Zyjalylar	Зыйалылар
Исследование	Izerttev	Ізерттеу
Копия	Kecirme	Көшірме
Кредит	Nesije	Несіе
Культ	Tabynuv	Табынуу
Лектор	Dərisi (lektir)	Дәрісші (лектір)
Лекция	Dəris	Дәріс
Наемный труд	Ǵaldama eǵbek	Жалдама еңбек
Налог	Salǵ	Салық
Научно-исследовательский институт	Ǵылымды zerttev ynisteti	Ғылымды зерттеу үністети
Гражданин	Azamat	Азамат
Выставка	Korme	Көрме
Герб	Taǵba	Таңба
Отдел	Belim	Бөлім
Печатный лист	Baspa tabaǵ	Баспа табақ
Пианино	Kuj sandyǵ (pijanijno)	Күй сандық (пійәнійно)
Пиктография	Syvret ǵazuv	Сүүрет жазуу
Помада	Dalap	Далап
Представитель (уполномоченный)	Əkil	Әкіл
Президент	Pirzident (topbas)	Пірзйидент (топбасы)
Экватор	Beldev	Белдеу

Лингвистика, филология ғылымдарының атау сөздері (терминдері)

<i>Орыс тілінде таңбалануы</i>	<i>Қазақ тілінде латын графикасы негізінде таңбалануы (1931 ж.)</i>	<i>Қазақ тілінде кирил графикасы негізінде таңбалануы</i>
Диалектология	Dijälektalogije (til özgerisin zerttejtin ғылым)	Дійәлекталогіе (тіл өзгерісін зерттейтін ғылым)
Значение	Mән, mәнis, maғыna	Мән, мәнiс, мағына
Иносказание	Ьсара söz	Ышара сөз
Лексика	Söz kenі	Сөз кені
Лексикография	Söz kenin әliptev	Сөз кенін әліптеу
Лексикология	Söz kenin тексеруv ғылым	Сөз кенін тексеруу ғылым
Лексикон (словарь)	Sөzdik	Сөздік
Лингвистика	Til ғыльмь	Тіл ғылымы
Литературный язык	Әdebijet til	Әдебийет тіл
Логическая речь	Aқыл sözi	Ақыл сөзі
Локальный (местный)	Sergilikti, оғьндағь	Жергілікті, орындағы
Наречие	Ystev	Үстеу
Неологизм	Саға sözcildik	Жаңа сөзшілдік
Отглагольное имя	Esimce	Есімше
Падеж (грам.)	Çalğav	Жалғау
Пассив	Pәssip	Пәссіп
Периодическая речь	Ыrғақ söz	Ырғақ сөз
Перифраз	Bykpelev	Бүкпелеу
Плеоназм(литер.)	Qos-qabatav (сьбатра)	Қос-қабаттау (шыбатпа)
Подлежащее	Bastavьс	Бастауыш
Подчинение (грамм.)	Baғыnuv, baғыnbаль	Бағынуу, бағынбалы
Полемика	Ajтьs, talas	Айтыс, талас

Сөздіктің кіріспе сөзінде: «Бұл құрастырылған пән сөздерінде талай кемшіліктер бар. Өйткені әр ғылымның тарауынан өзіне жүйрік кісілер шықпай, пән сөзі түзелмек емес», – деп атап көрсетілгендей, балама табудағы ауытқушылықтар мен сәйкессіздіктердің орын алуы да табиғи нәрсе.

Сөз үнемі үздіксіз өзгерісте болатындықтан, оның бүгінгі сөйлеушілердің қабылдауындағы мағынасы 85 жыл бұрын берілген мағынасымен сәйкес келмеуі заңды құбылыс.

2004 жылы шыққан басылымның кіріспе сөзінде Алаш терминқорын зерттеуші Ш.Құрманбайұлы «Атаулар сөздігі» туралы жазылған мақалалар мен рецензияларда айтылған сын-ескертпелерді, ұсыныстарды жан-жақты талдап, сол кезеңдегі қоғамдық-саяси жағдайдың Сөздікке тигізген әсерін түсіндіре келе, былай дейді: «Сол жылдардағы осы сөздікке тікелей және жанама қатысы бар материалдарды қарап отырсақ, көпшілігінде сөздік түзушілердің ұстанған қағидаттарына байланысты мақсатты түрде сын айту, мәселеге саяси, әлеуметтік-таптық тұрғыдан баса мән берілгендігі байқалады. Сөздіктің жақсы жақтары, жетістіктері ауызға алына бермейді. Сөздік туралы пікір білдіргендердің оның сапасы, келесі басылымы жақсарсын деген ниеттен гөрі оны түзуші авторлардың ұстанып отырған бағытының бұрыстығын, ендігі жерде қазақ терминологиясын бұл бағытта дамытуға болмайтынын дәлелдеуге бейілді екендігі айқын аңғарылады. Сондықтан да сөздіктің жақсы жақтары туралы айтылмай, кемшіліктер ғана теріліп, біржақты сынға жол беріледі. Терминологиялық комиссия жұмысының жетістіктері жөнінде де сөз болмайды.

Керісінше, олар комиссияның солақай саясат ұстанған алашшыл, ұлтшыл пуристерден құралғандығын, социалистік қоғамды зиянды жолға бастап отырғандығын дәлелдеу арқылы, ендігі жерде жарқын болашаққа апаратын бағытты таңдай отырып, терминологиялық жұмыстардың жаңа арнаға бұрылуы керектігін айрықша атап өтеді», – дей келе: «Шын мәнінде сол жылдары мұндай терминдер сөздігінің басылып шығуының өзі елеулі оқиға еді» [20], – деп, жоғары бағалайды.

Қорыта айтқанда, латын әліпбиімен басылып шыққан «Атаулар сөздігі» ұжымдық сананы көрсететін ғылыми еңбек ретінде ХХ ғ. басындағы қазақ қоғамының мәдени, ғылыми, тілдік өмірінде айрықша орын алды.

XX ғ. ортасындағы емле тәжірибесіндегі пікірталастар (Н.Сауранбаев, С.Аманжолов, М.Балақаев зерттеулері бойынша)

Қазақ жазуының тарихына үңілсек, А.Байтұрсынұлының ұсынған әліпбиі қазақтың табиғи сөйлеу болмысын танытатын үлгі болғаны бірден байқалады. 1929-1940 жылдардағы латын әліпбиінде А.Байтұрсынұлының жазу үлгісі сақталған болатын. Қазақ тілі үшін латын әліпбиіне көшу қиындық тудырмауы тиіс, себебі ондай тәжірибеден бұрын өткен. Сондай-ақ көптеген ақын-жазушыларымыздың (М.Әуезовтен бастап) таңдамалы шығармалары латын қарпінде жазылған, нұсқалары сақталған. Жазылуы қиындық тудырған жағдайда сол еңбектердің нұсқаларына сүйеніп, түрлі үлгілерін тәжірибе арқылы салыстыруға толық мүмкіндік бар. Сондай-ақ қазақ тілі емлесінің негізгі ережесі де 1929 жылы осы латын қарпіне көшу қарсаңында түзіліп басталған болатын. Сол кезеңдегі тілтанушы ғалымдар 1940 жылға дейін латын қарпіндегі қазақ тілі емлесінің негізін қалап, 1941 жылы алғашқы емле сөздігін құрастырды. Ендігі кезекте осы емле ережелерінің артықшылығын пайдаланып, кемшілігін талдап, жаңа әліпбиге негізделген емле нормасын жазуға кірісу керек болып тұр. Сондықтан 1929-1940 жылдардағы емле мәселелері туралы тұжырымдарды талқылап, одан шығатын ұсыныстарды таныту мақсатында осы мәселеге қатысты Н.Сауранбаев, С.Аманжолов, М.Балақаев зерттеулерін талдап көрсетуді жөн көрдік.

Қазақ жазуы қай әліпбиде қалыптасса да, орфографиялық норма, емле мәселелері, оның қиындықтарын шешіп, біріздендіру сияқты тілдік саясат жүйесі қызметін бәсеңдеткен емес. Яғни сауаттылықтың бірізді заңдылығын тілдік тұрғыдан шешу мәселесі қазақ тіл білімі үшін өміршең зерттеу нысанына айналды. Жазуы даму үстіндегі, тілі өркендеген елдің тіл саясатында орфография мәселесі өзекті болары сөзсіз. Тарихқа үңілер болсақ, 1924 жылы 12-18 маусымда Орынборда өткен қазақ білімпаздарының тұңғыш съезінің күн тәртібінде жазу ережелері, әліппе, қазақша пән атаулары мәселелері сөз болса, 1927 жылы 28-29 сәуірде Ташкентте өткен басқосуда жазу, әліпби, емле мәселесі талқыланды. Ал 1929 жылы 2-4 маусымда Қызылордада өткен ғылыми-орфографиялық конференцияда емле, атау мәселесі қаралды.

Әліпби, емле, оны реформалауға байланысты пікірталастар алғашқыда «Дала уәлаяты газеті», «Айқап» журналы, «Қазақ» газеттерінен көрінді, одан кейін «Жаршы», «Жаңа мектеп» газеттер төңірегінде көтеріліп отырғаны белгілі. Демек, қазақ жазуының емлелік қағидаларын заңдастыру ісінде тұрақтылық бірден бола қоймады.

Оның басты себебі – әліпбидің өзгеруі. Жалпыхалықты жаңа әліпбиге үйрету және халықтың оған көндігіп, жаңартпалардың сіңісіп кетуі көп уақытты талап етеді. Әліпбимен қоса, оның емлелік ережелерін де қатар меңгерту қажеттілігі туындайды. Тәжірибесі аз алғашқы әліпби өзгерісі реформасында емле заңдылығының толық дайын болмауына байланысты көптеген қиындық туындап, оның салдарынан тіл салаларындағы кейбір зерттеушілер де кереғар тұжырымдамаларға бой ұрғаны айқындалды.

1929-1940 жылдардағы латын әліпбиіне бейімделу, бұрын-соңды болмаған бас әріпке үйрену, кейбір кірме сөздерді барынша ыңғайлы сауатты жазуға лайықтау мәселелері ұзақ талқылауды, кең зерттеуді, үлкен тәжірибені қажет етті. Емлеге қатысты сол жылдарды екі кезеңге бөліп қарауға болады. 1938 жылға дейінгі латын әліпбиіндегі қазақ тілі орфографиясының қалыптасу кезеңі болса, 1938 жылдан кейінгі сауаттылыққа орай оңтайландырылған емле заңдылықтарының қызмет ету кезеңі болды. Н.Сауранбаев 1929-1938 жылдарға дейінгі *ұу, уу, ыу, іу, ій, ый* қосар әріптердің бір таңбамен жазылуын насихаттай отырып, оларды сауаттылыққа жетелейтін үлгілер деп таныды. Осылайша 1938 жылға дейін қабылданып келген *ұу* – «*uv*»; *уу* – «*uv*» және *ый* – «*bj*»; *іу* – «*ij*» қосарлы дыбыстарының қолайсыз екенін дәйектей отырып, оларды бір ғана дыбыспен, яғни «*u*» және «*y*» деп белгілеу туралы орфографиялық қаулының қажеттілігін атап өтеді.

Н.Сауранбаев әсіресе кірме сөздерде осы дыбыстардың қолданысы буын үндестігін сақтау заңдылығын аса қажет етпейтінін, сондай-ақ қосарлы дыбыстардың жазылуы сөзді тым шұбаландырып, орфографиялық сәнін келтірмейтінін ескере келіп, бір таңбалы дыбыс үлгісімен жазуды дұрыс деп санайды.

С.Аманжолов: «*ij*-дің қосарлы жазылуына себеп болған бізде орыстың «*i*» дыбысы сияқты толық әріптің жоқтығы. Бізде *j* дыбысы тек жіңішкелік үшін, дәнекер үшін жүреді, біздегі «*j*»-дыбысы тек қысқалықты, шолақтықты көрсетеді. Ол екеуі де жарымжан, екеуі де толық әріптік қабілеті жоқтар», – деп қосарлы *ij* таңбасы «*i*» дыбысын таңбалауда қазақтың төл сөздерінде сақталып, кірме сөздерде жалаң *i* күйінде жазылуын қалады.

1938 жылы «Төте оқу» газетіне жарияланған «Қазақ тілінің емлесі туралы» атты мақаласы «*y*» мен «*u*» әріптерінің жаңаша қолданылу жолдарын үйретуге негізделген. «*y*» әрпі бұрынғы «*u*» таңбасының орнына, ал «*u*» дыбысы бұрынғы «*uv*» әрпінің орнына қолдану емлесі қабылданғанын салыстырмалы түрде түсіндіреді.

Бұнымен қоса Н.Сауранбаев 1938 жылға дейін жазылып келген «*bj*» және «*ij*» қосарлы дыбыстарының орнына тек бір ғана «*i*» әрпі алынғанын айта отырып, жазу каллиграфиясын жеңілдететін оңтайлы үлгі екенін мысалдармен дәйектеп өтеді. Сонымен қатар бұрынғы «*i*» әрпінің орнына «*j*» әрпін таңбалау қаулысына халықтың тез бейімделе қалуы қиындық келтіретінін де айтады. Ол үшін тәжірибелік жұмыстар, оқу курстары өтілу қажеттілігін ескереді. Осы мақаласында Н.Сауранбаев бұрынғы таңбалану «*y*», «*ij*» әріптерінің кейбір сөздердің мән-мағынасын айқындап көрсету үшін аса құнды екенін айта отырып, «*тый*», «*сый*» сөздерін етістікті *ти, си* сөздерімен шатастырмас үшін, соның ықпалында алдыңғы сөздердің мәні жойылып кетпес үшін жазылуын бұрынғы күйінде қалдыру туралы ережені дұрыс деп құптайды. Бұған қоса ғалым: «Орыс тілі арқылы енген сөздердегі «*i*» дыбысы біздің «*i*» әрпімен тура

келеді. Осы күнге дейін орыстың толық «и» әрпінің орнына ъj, ij, кейде тек «і» әрпінің өзін жазып келдік. Енді бұдан былай қосарлы дыбыстардың орнына жалғыз «і» әрпін жазатын болдық. Мысалы, бұрын Ijnstijtut, ijñçener болса, енді бұдан былай institut, iñçener деп жазамыз. (I мен J әріптерінің жазылуы. Төте оқу. 1938 жыл, 3 февраль).

Дауысты дыбыстармен қатар дауыссыз дыбыстардың да таңбалануына бірқатар өзгерістер енген болатын. Соның ішінде интернационал сөздерді жазуда *ф, х, в* дыбыстарын қазақтың төл дыбыстарымен дәл таңбалау мүмкін болмағандықтан *F, X, V* әріптерін таңдап алуға тура келді. Н.Сауранбаевтың пікірінше, әсіресе термин сөздерді, ғылыми сөздерді айтылуы бойынша қазақ дыбыстарымен емес, термин екенін айқындайтын кірме дыбыстармен белгілеген тиімді болады деп есептеді. Соның артынша Емле қаулысында да халықаралық кірме сөздерде кездесетін *ф, х, в* дыбыстарын *F, X, V*-мен белгілеу ережесі ұсынылды. Сонымен бұрын *қыймыя* деп жазылып жүрген сөз *ximia* болып белгіленетін болды. Qlor емес xlor, рәнетика емес fonetika, көредра емес kafedra, пәбрик емес fabrika, раппак емес rabfak (*F, X, V* әріптерінің жазылуы туралы. Төте оқу. 1938 ж., 15 февраль).

Латын әліпбилі қазақ жазуында 1929 жылы түпнұсқалыққа жақындық принципі бойынша кірме *х, ф, в* дыбыстары әліпбиден алынып тасталған болатын. Оған арнайы мынадай: «Еуропаның *ch*-сы, орыстың «*x*»-сы, араб-парсының *қ*-сы» жуан айтылатын сөздерде *қ*, жіңішке айтылатын сөздерде *к* арқылы жазылады», «Шеттен кірген сөздерде «*ф*» орнына «*п*» жазылады» деген ережелер қабылданған болатын. Бірақ өмір тәжірибесі, халықаралық мәдени достастықта өмір сүріп отырған қоғам сұранысы *х, ф, в* дыбыстарының әліпбиге енуін талап етті. Ол туралы алғаш рет 1930 жылы Қ.Жұбанов қазақ орфографиясы мен әліпбиін өзгертуге байланысты жобасын ұсынып, онда *ф, х* дыбыстарын қазақ әліпбиі құрамына алуды былайша ұсынды: «Ни одна из существующих букв (употребляемых) для (изображения) согласных звуков, не может быть исключена из алфавита: они необходимы и затруднений с ними в письме мало». Қ.Жұбановтың осы тұжырымдамасын іске асырушы ретінде, оның дұрыстығын дәлелдеп насихаттаушы ретінде Н.Сауранбаев үлкен үлес қосты. Себебі, осы тұрғыдан алғанда екеуінің ғылыми көзқарастары үндес болатын.

Жалпы 1929-1940 жылдардағы латын әліпбилі қазақ тілінде қысаң *ы, і* дауысты дыбыстарымен келетін сөздерді жазу көп қиындық тудырды әрі түрлі жазу нұсқалары да көбейіп кетті. Емлені тұрақтандыруға кері әсер еткен осындай әр алуан жазу нұсқаларын біріздендіру мақсатында Н.Сауранбаев қысаң дауыстылардың жазылу емлесіне қатысты мақалаларын ұсынып отырды. Мысалы, біріншіден, түбір сөздің ішінде екі дауыссыз дыбыстың арасында көмескі *ы, і* дыбыстары естілетін жерде, егер ол сөздер кірме сөздер болса, *ы, і* жазылмайды. Мәселен, *рылан* емес *plan*, *Рывада* емес *Pravda*, *рылолетариат* емес *proletariat*, *тырамвай* емес *tramvai*.

Екіншіден, түбір сөздің орта буынында екі дауыссыз дыбыстың арасында буындалуға лайықты келетін *ы, і* дыбыстары жазылмайды. Мәселен, *Ахмет* емес *Axmet*, *телеграмма* емес *telegramma*. Осы үлгі-ереже қабылдағаннан кейін, *жапырақ* пен *топырақ* сөздерінің де екі дауыссыз арасындағы дәнекер *ы* дыбысы түсіріліп (*жапрақ, топрақ*) жазылатын болды. Кейінгі емле қаулысында осы соңғы екі сөзде дәнекерлі *ы* дыбысының сақталып жазылуына рұқсат етілді.

Үшіншіден, бір буынды үнді бітеу түбір сөздегі қысаң *ы*, *і*-лер тәуелдік жалғауы жалғанғаннан түсіріліп жазылады. *Оръньт* емес *ornъt*, *ауьльт* емес *aulъt*, *туьлжкт* емес *tylkjkt*, *qalъьт* емес *qalqъt*.

Төртіншіден, бір буынды бітеу сөздегі қысаң *ы*, *і*-лер аяғына тәуелді жалғаулары жалғанғанда, соңғы қатаң дыбысы ұяндап келетін болғанда *ы*, *і* дыбыстары жазылады. Мысалы, *tyljk – tyljgi*, *kørjk – kørjgi*, *sylyk – sylygi* (Қысаң *ь*, *ј* дыбыстарының жазылуы туралы. Төте оқу. 1938 ж., 8 март).

Н.Сауранбаев үсті-үстіне өзгерген емле ережелерді ғана емес, жалпы орфографиялық ережені жасау принциптерінің де ретке келмей жатқанын талқылаған болатын. 1938 жылы «Социалистік Қазақстан» газетіне жариялаған «Емле жөнінде бірқатар ұсыныстар» атты мақаласында емле жасаудың морфологиялық принципі дұрыс қолданылмай жүргенін былайша түсіндіреді: «Емле қаулысының негізінде емленің принципіне, сонымен байланысты құбылмалы сөздердің жазылуына күрделі өзгерістер ендірілді. Бірақ қаулы шыққаннан бері аз күнгі тәжірибені алсақ, осы өзгерістерді не асыра ұғынып, не шала ұғынушылықтың бар екені байқалады. Сөздердің жазылуы жайындағы ережені дұрыс қолданбаушылық та кездеседі. Морфологиялық принцип бойынша сөздерді айтылуынша жазбай, тұрпатын сақтап жазамыз деп, әлдеқашан бірігіп, кірігіп кеткен сөздердің түбірін қуалаушылық бар. Бұл дұрыс емес, өйткені морфологиялық принцип сөздің түбірін іздеп тауып жазу деген сөз емес, әртүрлі айтылатын сөздерді бірыңғай жазу, яғни жазуды бірізге түсіру деген сөз. Олай болса, сөздің түбірін қуып жату қажет емес» [21]. Сондай-ақ морфологиялық принциппен шешілетін емле мәселелерінің қиындықтарын қалай айқындау керектігін нақты көрсетеді: «Морфологиялық принципке сүйеніп, сөздерді көбіне айтылуы бойынша екі түрлі етіп жазу орын алған. Мысалы: *saudaker – sæudeger*, *vesçyldьq – veschьldьq* сияқты сөздер. Мұндай сөздердің формасын сақтап жазу керек. Олай болатын себебі мұндағы өзгешелік сөз құрау мағынасымен байланысты емес, сөздердің айтылуындағы орфографиялық заңға байланысты болады. Ал *velveu*, *acudas* деген сөздерде «*tas*»-тың «*das*» болып, «*vau*»-дың «*veu*» болып өзгеруі мағынамен байланысты» [21].

Бұнымен қоса Н.Сауранбаев мағынаға байланысты жазылуы әртүрлі болып келетін кейбір емле заңдылығын түсініспеушіліктің басын ашып көрсету үшін былайша дәйектеп көрсетеді: «*Būlai-vьlai* деген есімдіктерінің негізі бір болғанмен, мағыналары басқа. Мәселен, «*vūlai болуының себебі мынау*» дегендегі «*Būlai*» үстеулік мағынаны білдіріп тұр. Ал «*Vьlai қарай кетті*» дегендегі «*vьlai*» бағытты көрсетіп есімдік болып тұр. Мұның орнына «*vūlai қарай кетті*» деп айтуға болмас еді».

Н.Сауранбаев осы кезеңдегі орфографиялық заңның лингвистикалық тұрғыдан сауатты құрылуына елеулі үлес қосып, орфографиялық принциптердің (фонетикалық, морфологиялық) әрқайсысына тән белгілерін, критерийлерін, заңды ережелерін де ұсынған болатын. Соның ішінде кейбір келіспейтін тұстарын да айтқан еді. Мысалы: «*Kəitjр (qalal etjр)*, *Вуитjр (vūlai etjр)* сөздерін жазғанда морфологиялық принципке қайшы келетін тұстары бар, ол – қазақ тілінде тоғыспалы заң бар деушілік. Шынында, тоғыспалы заң бар екені рас, бірақ ол заң грамматикалық заң емес, орфографиялық заң. Мысалы, *Qūnanbaev Çiengali* дегенімізде «*в*» дыбысының әсерінен «*п*» дыбысы «*т*» дыбысына айналады да, «*қ*» дыбысының әсерімен «*п*» дыбысы «*ң*»-ға айналады.

Мұны грамматикалық заң десек, онда осы заңға сүйеніп Qūnambaev, Çienğali деп жазуымыз керек. Сондықтан жаңа программадан тоғыспалы заң дегенді шығаруымыз керек» [21].

1938 жылғы соңғы емле қаулысындағы бірігіп жазылатын сөздердің нақты ережесі болмауын сынға ала отырып, оның салдарынан тілімізде бірге, бөлек берілетін сөздердің әртүрлі жазылуы кең етек алғанын, бұл сауатсыздықтың денін күшейтетінін атап өтеді. Ереже ұсынбас бұрын бірге, бөлек жазылатын сөздердің критерийлерін анықтап алуды ұсынады: «Айта кететін бір мәселе, қосылып жазылатын қос түбірлі сөздер жайы. Мысалы, *vesçyldbq, veskyndjk, orñbasar, artyrlj* деген сөздер бірыңғай сияқты. Емле ережеде бұл туралы айрықша ереже берілмеген, тек ескерту ғана жасалған. Солай болса да күнделікті тәжірибеде бұл мәселе өзінен-өзі дұрыс өріс алып кетті. Бірақ көп сөздер бірыңғай болмай, әртүрлі жазылып жүр. Әзірше қандай сөздердің қосылып жазылып, қандай сөздердің бөлек жазылуының ешбір критерийі жоқ. Әркім өз бетімен жазады. Бұл, әрине, дұрыс емес. Ендігі жерде осы жағын тағы бірізге түсіру керек. Осы жайында біздің ұсынысымыз: екі сөзден құралған жер, су аттары қосылып жазылуы керек (*Alatau, itolgen, Qantəñj, Belvūlaq, Baiserke, Çağaturmьs*). Мұндай бір мағына білдіретін сөздердің қосылып жазылуы неміс тілінде көп қолданылады» [21].

Кирил әліпбиін жаппай қолдануды қайтадан ұсыну Кеңес жетекшілерінің сыртқы саяси жағдайдағы ұстанымдарына байланысты еді. Бастапқыда латын әліпбиі әлемдік революцияны жүзеге асыратын үлкен мүмкіндік ретінде қаралса, кейін әр елдің жалпы түрлі саяси жағдаяттарға байланысты ұстанып отырған бағытына қарай «буржуазиялық» әрі «әсіреұлтшыл» ретінде сипат ала бастайды. Осыған орай 1940 жылдан бастап қазақ жазуы кирил графикасына көше бастайды. Неше ғасыр бойы араб графикасымен сауат ашып, одан кейінгі ұжымдастырумен бірге келген латын (1920-1936 жж.) жазуындағы әдебиеттер мен құжаттар кирил жазуында сауат ашқандар үшін мүлде түсініксіз болды. Олардың қажет дегенін ғана өкімет құзырлы мекемелер арқылы кирил жазуына аудартып отырған. 1940 жылдың соңындағы «Латын жазуындағы қазақ әліпбиін кирил графикасының негізіндегі әліпбиге өзгерту» заң жобасы он жыл бойы жүргізілді. Кирил жазуы түгелдей халыққа сіңімді болып кеткеннің өзінде үзбей шығып тұратын республикадағы «Социалистік Қазақстан» сынды басылымдар он шақты жылға дейін материалдарды кирил әліпбиінде де, латын әліпбиінде де беріп отырды [22].

1939-1940 жылдары қазақ жазуын кирил графикасына негізделген орыс әліпбиіне көшірумен байланысты қазақ тілінің емлесі де өзгертілді. Яғни латын әліпбиіне байланысты жасалған соңғы 1938 жылғы ережеге бірсыпыра өзгерістер енгізілді. Осы өзгерістерді енгізуде, орфографиялық норманы дұрыс қалыптастыруға М.Балақаев, С.Аманжолов және Н.Сауранбаев сынды ғалымдар білек сыбана кіріскен болатын. Олардың түсінігінде, алдында кеткен қатені соңынан түзеу айып емес, қайта керекті іс деп танылды. Осы кезеңде дау тудырған мәселелер сөз басындағы, сөз ортасындағы *ый, ий* жөнінде болатын.

Бұл орфографиялық өзгерістерді 1947 жылы С.Аманжолов былай түсіндірген болатын: «Қазақ тілінің емлесі негізінде сөздің естілуіне қарай жасалған. Бұл құрғақ сөз емес, принцип, жол. Сондықтан «*ый*» естілген жерде жазбасқа болмайды. Өйткені

оның мағынамен тығыз байланысты екенін ескеру керек. Мысалы, сый (подарок), си (мочиться); тый (запретить), ти (трогать, попадать); мый (мозг), ми (трясина). Бұл сөздер үшін ереже алмай-ақ, ескерту ретінде беріп кетсе де болар еді, бірақ туынды сөздерде де «ый» айқын естілетін болғандықтан, оларды «и»-мен беру қолайсыз болды. Мысалы, оқы(й), тасы(й), қабы(й), сылы(й), жылы(й), т.б. Ережесін беру үшін бұлар да аздық етеді, сөз ішінде «ый»-лардың естілуін көрмеске, есептеспеске болмады. Мысалы, қыйын, сыйын, қыйсын, қыйқым, сыйқым, сыйық, тыйын. Кейбір тіл мамандарының ойынша, жоғарыдағыдай «ый» естілген жердің бәріне «и» жазсақ болмай ма, *иман, Иса, иық* сияқты сөздерде «ы»-сыз-ақ жазамыз ғой дейді. Мұны айтушы жолдастар, біріншіден, мағына мен форманы шатастырған. Екіншіден, мұнымен байланысты сөздегі «и» әрпінің жуан я жіңішкелігі онан кейінгі әріпке байланысты ажыратылатынын ереже ретінде беруімізге тура келеді. Бұл баяғы дәйекшені елестетеді. Сөз басындағы «и» ешбір сөз қалпына, формасына, мағынасына нұқсан келтірмейтіндіктен алынған, ал соған қарап сөз ортасындағы, аяғындағы «ы»-ларды «и»-мен берейік деу – емле ережесін қиындату, қазақ сөзінің табиғатын, жаратылысын білмеу, я біле тұрса да ескермеу болып табылады».

Демек, ғалым бұрынғы орфографиялық норманы түбегейлі өзгертпей, кейбір сөз ортасындағы *ый*-дың мағына білдіруші фонемалық қызметін жоймай жазуды алға тартады.

Н.Сауранбаев 1950 жылы орфографиялық емле ережелерінің өзгерістеріне жеке пікірін білдіре отырып, олар жай ғана өзгертулер емес, тілдің заңдылығына сай жазылған жөндеулер деп таниды. Ғалым: «Қосақты *ы* мен *и* орнына бір ғана жалаң *и* қолдану оңай әрі тиімді, жинақы сияқты. Жуанына да, жіңішкесіне де *и* жазудан сөздің мағынасы бұзылмайды, қайта *ый* жазылатын сөздердің жазылуы бірыңғайланып жеңілденеді. Мәселен, *ыйық, қый, сыйыр* сияқты сөздерді шұбалаңдатпай *иық, қи, сиыр, қия* деп анық, ықшамдап жазуға болмай ма? Бір дыбысты қос әріппен таңбалау дұрыс емес, бірізділік болмайды», – деген өзіндік пікірін білдіреді. Бұдан біз, Н.Сауранбаевтың модель бірізділігін, ықшамдау принципін ұстанғанын байқасақ, ал С.Аманжолов ұлттық тілге тән айтылым нормасын сақтау, омонимдерді көбейтпей, екі түрлі ұғымды бір сөзбен емес, фонема арқылы ажыратып, екі сөз ретінде жазу (тый - ти) қағидасын ұстанған. Әрине, ұлттық тілдің шынайы құндылығын, айтылым нақышын бұзбай сақтау үшін С.Аманжоловтың принципі ұтымды.

Осындай тілші-ғалымдардың тартысты зерттеулерінің негізінде қазақ тілінің дұрыс жазылу нормасы лайықты түрде қалпына келді. Мағынасы ажыратылуға тиісті *сый, тый* сөздері мен сол сөздерден басталатын сөз тіркестері *ый* формасын сақтап жазылатын болды. Бірақ С.Аманжолов ұсынған *мый* (бастағы мый) мен *ми* (ми батпақ) ұғымдарын ажыратып көрсету үшін *ый* формасын жазу негізге алынбай, екі ұғым да жіңішке *и* дыбысымен жазылу заңдылығына еніп кетті.

Ал Н.Сауранбаевтың замандасы, алғашқы орфографиялық сөздік құрастырушылардың бірі М.Балақаев өз пікірін былайша білдіреді: «Орфография жалпыға ортақ, оның ережелері бірізге түсіп, әбден қалыптаспайынша, жалпыхалықтық тіл нормасын жасау, әдебиет тілінің еркін дамып, қалыптаса беру процесін тездету, жалпыға ортақ орфографиялық норма жасау, мектептерде тіл сабағын оқытуды дұрыс жолға қою мүмкін емес» [23].

ЛАТЫН ГРАФИКАСЫ НЕГІЗІНДЕГІ ӘЛПБИДІ ҚОЛДАНУДЫҢ ШЕТЕЛДІК ТӘЖІРИБЕСІ

Түркиядағы «әріп төңкерісі»

Түрік тілі латын әліпбиіне 1928 жылдың 3 қарашасынан бастап алты айдың ішінде Мұстафа Кемал Ататүріктің «қару және тақта» саясатының күшімен өткенімен, латын қарпіне ауысу мәселесі 1862 жылдан басталған болатын.

Алғаш рет латын әліпбиін таңдау туралы тілге тиек еткен Муниф Ефенди мырза еді. Оның бұл туралы пікірін қысқаша жеткізетін болсақ, 11 мамыр 1862 жылы ғылыми конференцияда әліпби тақырыбында сөз қозғалды. Мырза араб әріптерін қайтадан жаңарту, жазу мен оқуды оңай жолмен шешу туралы өз ойын былай жеткізді: «Еуропалықтардың жазуында еш қиындық жоқ, барлық оқушы білім ала алады, 6-7 жастағы баладан ер адам, әйел адам, қарапайым халықтан жұмыс жасайтындарға дейін барлығы жақсы, қатесіз оқып-жазуды үйренеді» дей келе, алдағы уақытта Түрік мемлекетінің халықаралық байланысын нығайту үшін еуропалық (латын) әліпбиді таңдауға ұсыныс жасады.

Мешрутиет кезеңінде әріптердің жаңартылуы мен әріптердің бөлек таңбалануы тақырыбы қайта қозғалды. Атақты түрік жазушылары Хусейін Джахит (Ялчын), «Ичтихад» журналының редакторы Доктор Абдуллах Джевдет, журналист Джелал Нури, Кылычзаде Хаккы секілді зиялы қауым латын әліпбиінің тиімділігін және осы негізде түріктің жаңа әліпбиін құру жолында батыл қадамдар жасап, өз пікірлерін жариялады. Өйткені ол дәуірде Түрік мемлекетінде әліпби мәселесін қозғау, жазуды өзгерту туралы пікір айту, бұл тақырыпта қалам алу шынымен де мәдени батылдық болатын. Зиялы қауымның ойынша, Түрік елінде қалыптасқан мынадай стереотиптік түсінікті жоюдың уақыты келді деп есептеді. Себебі түріктердің танымына араб әріптері Алла тарапынан жіберілді деген ұғым, оқу-жазу дін үшін керек деген жаңсақ сенім терең сіңген болатын. Осы жаңсақ сенімнің кесірі, Түрік мемлекетінің тіл арқылы әлемдік мәдениетке жетуіне, ғылыми-техникалық ілгерілеуге ілесуіне кедергі болды. Латын әліпбиіне ауысу туралы осындай алғашқы пікірлер пайда бола бастағаннан кейін «латын алфавиті қабылданатын болса, ескі ислами ғылым мен мәдениетті жоғалтамыз» деген ой, «өткенмен байланысымыз үзіледі» деген пікірлер туындай

бастады. Бұл пікірлерге берілген жауап ретінде 1921 жылы 4 жазушысынан біреуі Джелал Нури алдымен «Тарих-и Истикбал (Болашақтың тарихы)» атты кітабында былай дейді: «Алтайларға дейін барғанша, қазіргі мүшкіл жағдайда болған Түрік тілі мен әдебиетін тазартсақ, дамытсақ, Түрікшілдік атына көп нәрсе жасаған боламыз. Мысалы, сами тілдері мен тіліміздің рухына сәйкес келмейтін әріптерді (араб әріптерін) алып тастайық. Әмбебап латын әріптерін алайық, араб әріптері араб пен еврей сияқты сами тілдері үшін қажет. Түрік тіліміз араб тілінің ішінде болғанымен, өзінің тұрандық негізін жоғалтқан жоқ. Сами тілдерінен гөрі еуропа тілдеріне келеді. Бізге латын әріптері секілді бөлек жазылған әріптер қажет. Тілде, әдебиетте, әріпте, пікірде төңкеріс жасайық. Барлық бауырларымды латын әріптерінің қабылдануы мен түрікшілдіктің дамуы мен артуына шақырамын».

Ұлттық күрес жеңіспен аяқталған соң, Анкарада Түріктің Ұлы ұлттық мәжіліс үкіметі құрылғаннан кейін 21 ақпан 1923 жылы Измирде Қазым Карабекир пашаның басшылығымен «Ұлттық экономика конгресі» болды. Бұл жиында бірнеше экономикалық және әлеуметтік мәселелер туралы келіссөздер туындады. Осы келіссөздер барысында «Латын әрпінің қабылдануы» жайында Конгрестің ішкі делегация мүшесі измирлік Назми мырза ұсыныс жасады. Бірақ бұл тікелей төрағаның «Латын әріптері ислам бірлігін бұзады» деген қарсы пікірімен оларға жалпы жиында өз ойларын айтуға мүмкіндік бермеді. Конгресс төрағасы Қазым Карабекир паша осы тақырыптағы ойларын барлық жұртқа айтты. Пашаның «Латын әріптерін қабылдамаймыз» тақырыбындағы «Хакимет-и Миллийе» газетінің 5 наурыз 1923 жылғы санында жариялаған мақаласында былай дейді: «Осы пікір бір уақыттарда Еуропада белең алды. Бұл ағым сол жерден басталды. Біздің ислам әрпіміз жеткіліксіз екен, сол үшін де латын әрпін енгізуіміз қажет екен. Ол жердегі кейбір достарымыз осы пікірді қолдайды екен. Алайда нәтижеде, мұның қиын екенін, өкінгендерін айтады. Осы пікірдің қиын екенін Албаниядағы жұртшылық та кеш түсінді. Осы жөнінде біздің пікірімізді сұрағандар да болды. Достар, қазір қандай шетелдікпен жолықсаңыз айтатыны біреу-ақ: түрік тілі өте әдемі тіл, онай, бірақ әріптері жаман. Бір күш бар, ол күш бар әлемге қарсы үгіт жасайды: түрік жазуы оқылмайды, қиын. Латын әрпінің қабылдануы мүмкін бе? Қабылданған жағдайда қиын күй кешеміз. Бәрінен бұрын, кітапханамызда тұнып тұрған кітаптарымыз, тарихымыз және мыңдаған томдық туындыларымыз бір тілмен жазылып тұрғанда, таңбалары мүлдем басқаша әріптерді қабылдаған күні үлкен бір апатқа жолығамыз, бұл, демек, барлық Еуропаның қолына күшті қару ұстатқандай боламыз, бұлар Ислам әлеміне былай дейді: түріктер басқа жазуды қабылдады, христиан болды. Міне, дұшпандарымыздың шайтани пікірі осында жатыр» деп латын әліпбиін қабылдаудан туындайтын халықаралық саяси олықықтарды осылайша түсіндіреді.

Қазым Карабекирдің осы пікірінен кейін латын әрпін қабылдағысы келмейтіндердің саны артты. Алайда бұл пікірді қолдамайтындар да кездесті.

Қылычзаде Хаккы мырзаның мақаласында: «Жоғары білімді, көзі ашық Қазым Карабекир ғылыми мәселе болған латын әрпін қабылдауға қарсы, себебін де «Ислам әлемі не дейді?» деп отыр. Біздің мемлекетімізде жалпы оқу, сауат ашу бірыңғай дамымаған. Өйткені әріптеріміз бұған кедергі болады. Балаларымыз мектепте 3-4 жыл оқиды, алайда дұрыстап оқи алмайды. Тек балаларымыз емес, әрбіріміз әр сөзді

дұрыстап дыбыстай алмаймыз. Мұндай тіл, мұндай білім бола ма? Ауыл баласы қаншама жыл мектепке барып ештеңе үйрене алмаса, не үшін уақытын бос өткізеді? Газет оқи алмайды, кітап оқи алмайды» – деп, елдегі халық ағарту жайын өзгерту үшін латын әліпбиіне көшуді қолдайтынын білдірді.

Осыдан кейін әріптерді ауыстыру мәселесі қайта-қайта айтыла берді. Дегенмен, көпшілік түрік зиялыларының көкейінде мынадай күдік, қорқыныш болғаны рас: «Әлемде осыған ұқсас бір тәжірибе болғанын білсек, яғни мәдениет мен қанша ғасырғы кітап пен кітапханасы бар бір халықтың бұдан да оңайы бар екен ғой деп ауыса салғанын көрген болсақ, ең болмағанда салыстырмалы түрде бір пікір немесе жорамал айтуға мүмкіндігіміз болар еді. Мұндай тәжірибе болмағаннан кейін ия немесе жоқ деу үшін аса батылдық қажет».

Латын әрпін қабылдағысы келетіндердің дәлелдері мынадай болды: «1) жазуды әрең үйренеміз, 2) емлеміз қиын, 3) шетелдіктер тілдегі әрпіміздің қиын болғаны үшін үйренуге құлқы жоқ, 4) азды-көпты білім алғандарымыздың өзі бір мақаланы қате-қате оқиды». Осы түрік жазуындағы қиындықтарды шешу мақсатын басымдық етіп, латын әліпбиіне көшу басты түрткі болды. Және де Түрік мемлекеті латын графикасына ауысса, бұл жаңалық «арабтар, ирандықтар және басқа да Тұран тайпаларына да (қазақтар, башқұрттар, өзбектер, татарлар және азербайжандар) үлгі болып, емлелерін түзететініне күмән тудырмас еді» деген ынта, талпыныс та болды.

Республика үкіметі әріп төңкерісін жасамас бұрын қолданып жүрген сандарды өзгерту, латын негізіндегі сандарды қабылдаудан бастады. 1928 жылы мамыр айының соңында Үкімет, Түркия Ұлы ұлттық мәжілісінде төмендегі заң ұсынысын алға тартты:

Бап №1. Мемлекеттік, қалалық ресми орындарда жазу жұмыстары мен есеп-қисап жұмыстарында халықаралық сандардың қолданылуы қажет.

Бап №2. Бұл заң 1 маусым 1928 жылынан күшіне енеді.

Ұлы ұлттық мәжіліс 20 мамыр 1928 жылғы жиналыста халықаралық сандардың қолдануы жөнінде заң қабылдады, 1 маусым 1928 жылы Түркияда халықаралық сандар ресми түрде қолданыла бастады. Бұл жиналысқа қатысушылардың көбі әріптердің де өзгертілуі туралы әңгіме қозғады. Осыған байланысты газет пен журнал беттерінде латын әрпінің қабылдануы мәселесі жөнінде тартыстар басталды. Араб әріптерінде қалу пікірін қолдағандар да болды.

Мемлекетте дайындық жұмыстары жүріп жатқанда, латын әріптерін түрік тіліне қолдана бастағандар да болды. Парижде оқыған доктор Рыза Нур 1928 жылы «Огуз-нама» атты кітабын латын әрпінде бастырды.

Бұл жағдайға байланысты Білім және ғылым министрі жазушы мен педагогтерден құрылған комиссия тағайындады, комиссияның жұмысы латын әрпі негізінде түрік тілінің құрылымына сәйкес келетін тиімді және оңай «Жаңа түрік алфавитінің» шығатынына кәміл сенді.

Осыған сәйкес, Білім және ғылым министрлігінің 20.05.1928 жылы берілген бұйрығына сәйкес маусым айының ортасында қолданыста болған араб әліпбиіндегі жазулардың латын негізіндегі түрік әріптерімен жазылу жұмыстарын түзету мақсатында Тіл комиссиясы құрылды. Комиссия француз, неміс, ағылшын, италия, венгр секілді бірнеше ұлттың әліпбиін зерттеді. Гази Мустафа Кемалдың басшылығымен алғашқы

жиналысын 1928 жылдың 26 маусымында жасады. Комиссияда үш депутат, министрлік жағынан үш адам, үш маман – барлығы 9 адам, сонан соң тағы да бес адам қосылып, комиссия құрамында 14 адам болды. Осы комиссияның берген есебі бойынша, Түрік тілі мекемесінің жетекші маманы А. Дилачардың энциклопедия үшін дайындаған «Тіл төңкерісі» атты жұмысында латын әліпбиімен жазатын тілдерді зерттеуден шыққан нәтижені былайша ұсынды: «Әліпби есебі. Тамыз айында жарияланған 41 беттік «Әліпби есебіндегі» бөлімдер мыналар: 1) түрік тіліндегі дыбыстардың саны және ерекшеліктері, 2) латын әріптерінің тұрақтылық ерекшеліктері, 3) Еуропада қолданылған латын негізіндегі әріптер: латын, италия, испан, француз, ағылшын, неміс, швед, финн, венгр, поляк, чех, хорват, албан, әзербайжан, Совет Одағындағы түркі тілдес халықтар, 4) осы әліпбидегі әріптердің таңбалары мен тұрақтылық ерекшеліктері (кестеде), 5) түрік тіліне тән латын әріптерінің таңдалуы және осыған қатысты негіздер, 6) әртүрлі алфавиттердегі қостанбалы әріптер, таңбалы әріптер, латын әліпбиіне қосылған әріптер, 7) түрік әліпбиін құрайтын әріптердің басқа тілдердегі баламалары, 8) әліпбидің сапасы, тілімізге сәйкес келуі, дыбыстық ұғымдар арасында түсінбестік болмауы тиіс, басқа дыбыстармен арадағы өлшемді сақтау, ұлттық болуы, оқу және жазу барысында оңай болуы, стереотип түрінде болмау, емледегі түсінбестікті жою, эстетикаға сай болу...».

29 әріптен тұратын жаңа түрік әліпбиінде барлық дауыссыз әріптердің соңына «е» әрпі қойылып айтылды. Мысалы: *f-fe, l-le, m-me*. Бірақ «к» әрпіне «ка», «h» әрпіне «ha» дегендер де болды. Бұл кәте болып саналды. Кейін түрік әліпбиінде бұл әріптердің айтылуы да басқа әріптер секілді «е» әрпінің жалғануымен айтылуы тиіс болды.

Латын әліпбиінде жазатын көптеген халық бұл әліпбиді өз тілдерінің ерекшеліктеріне сәйкестендіру үшін диакретикалық таңбаларды қолданады. Түрік әліпбиінде де кейбір әріптерге диакретикалық таңбалар қойылған: «ч-ç», «ш-ş», «ғ-ğ» сияқты.

Анықталған жаңа түрік жазуында шетелдік әліпбилердегі *ch, sch* секілді диграф пен триграф жоқ, кестеде әр әріптің бір ғана таңбасы бар.

Қорытындылай келе, түрік әліпбиі 29 әріптен тұрады:

A, b(be), c(ce), ç(çe), d(de), e(e), f(ef), g(ge), h(ha), i(i), ı(ı), j(ji), k(ka), l(el), m(em), n(en), o(o), p(pe), q(ku), r(er), s(es), (eş), t(te), u(u), v(ve), w(қос ve), x(iks), y(ye), z(ze).

Әліпбиде кейбір әріптер көрсетілмегенмен, кейін келе әліпбиге өзгерту енгізілген, яғни *ö, ü, ğ* қосылып, ал *q, w, x* әріптері алынып тасталған. Әріптердің айтылуы *f(fe), ğ(yumuşak ge), h(he), k(ke), l(le), m(me), n(ne), ö(ö), r(re), s(se), ş(şe), ü(ü)* болып өзгертілген. Әліпби есебінің соңында көзбен көріп қабылдау үшін жаңа түрік әліпбиінде жазылған көркем әдебиеттер ұсынылған.

Осындай дайындық жұмыстары мен баспаларда жарияланған материалдардан кейін Түрік еліндегі латын әліпби төңкерісінің көшбасшысы Гази Мұстафа Кемал (Ататүрік) тілге қатысты мәселенің уақыты келгенін байқайды. Тіл комиссиясының жаңа түрік әліпбиіне қатысты жұмыстарының нәтижелі болғаны оны қанаттандырды.

1928 жылы тамыз айының 8-інен 9-ына қараған түні Стамбулдағы Гюлхане саябағында Республикалық халық партиясының ұйымдастыруымен кеш өтеді. Сол кеште Мұстафа Кемал әріп төңкерісінің басталғанын сүйіншіледі. Бүкіл халық ұйып тыңдап қалды. Жаңа түрік әліпбиіне қатысты өз ойы мен кеңесін былай деп мәлімдеді:

«Достар, көрікті тіліміз үшін жаңа түрік алфавитін қабылдаймыз. Біздің әдемі, ырғақты, бай тіліміз жаңа түрік алфавитімен өзін көрсететін болады. Қанишама ғасырдан бері басымызды темір тордың ішіне қойған, түсіне алмайтын және түсінбейтін таңбалардан өзімізді құтқаруымыз керек және мұны түсінуге тиіспіз. Бұл жаңа әріптерді тез арада өте жақсы меңгеріп кетеміз. Түсінетінімізге жақында бар әлем куә болады. Мен бұған сенемін, сіздер де сеніңіздер.

Көп істер жасалды. Бұл соңы емес, жасауға тиісті көп нәрсе бар. Жаңа түрік әрпін тез арада үйренуіміз керек. Әрбір отандасқа, әйелге, ер адамға, жүк тасымалдаушыға, жұмысшыға үйретіңдер. Мұны отансүйгіштік, ұлтқа құрмет деп біліңіздер. Бұл міндетті орындап жатқан кезде ойлаңыз, бір халықтың жүзден оны/жиырма гана оқып жаза алады, жүзде сексен/тоқсаны білмейді. Бұл өте ұят нәрсе. Осы үшін өзін адам деп білетіндер ұялуы керек. Ұлтымыз ұялу үшін жаратылған жоқ. Мақтану үшін, қуану үшін жаратылды, себебі тарихымызды мақтанышпен толтырған халық. Халықтың жүзде тоқсаны оқып, жазуды білмесе, қате бізде емес. Қате, түріктің жаратылысын, мінезін түсінбей, басын шынжырмен орағандарда. Өткен күннің қателерін тамырынан бастап тазарту сәті келді. Қателерді түзетеміз. Бұл қателерді түзету шараларына барлық отандастардың қатысуын қалаймын. Ең кеіс 1 жылдың ішінде барлық түрік халқы жаңа әріптерді үйренеді».

Мұстафа Кемалдың бұл үндеуі бүкіл халыққа әсер етті, толқытты. Медиа әлемі тіпті Батыстың медиасы бұл істі кең көлемде жариялап жатты. Осылайша әріп төңкерісінің дайындық кезеңі бітіп, басталу және қолдану кезеңі басталды.

Жаңа түрік әріптерінің ресми қабылдануынан кейін Түркия баспасөзі жаңаша бір белең алды. Долмабахче сарайының сабақтары, бұдан кейін барлық жерде, қалада, аудан, ауылда осы әріптерді үйрететін курстар, ұлт мектептері ашылды. Стамбулда Мұғалімдер бірлігі конгресі жаңа әріптерді меңгерді, осы салада нәтижелі жұмыстар жасалды.

Жаңа түрік әліпбиін құрастыруда жетістікке жеткен Тіл комиссиясы таратылмады, жаңа мүшелермен толықтырылды. Жаңа құраммен толықтырылған Тіл комиссиясы Тіл бойынша кеңес беретін комитет деп атауын өзгертті. Төмендегідей міндеттер қойылды:

1) барлық мектеп кітаптарының негізін қалайтын сапалы грамматика кітабын дайындау;

2) негізгі талаптарға жауап беретін Түрік тілі сөздігін құрастыру. Сөздік құрастыру барысында қолдан келгенше араб пен парсыдан енген кірме сөздердің орнына халық тілінен және ескі кітаптардан таңдап алынған түрікше сөздерді қою;

3) Стамбулда қолданатын әдеби тілге сәйкес емле ережелерін анықтау.

Тіл бойынша кеңес беретін Комитет түсіндірмелі сөздік, грамматика, жинақ және терминдер бойынша жұмыстар жасаған, халық диалектілерінен сөздер жинау үшін Рагип Хулусиді жауапты етіп тағайындаған. Комитет ауылшаруашылық терминдерін де түрікшелендіруге тырысты.

Осылайша 1928-1929 жылдары Түрік мемлекеті жаппай латын әліпбиін бірауыздан қабылдап, аса күрделі қиындықсыз түрік жазуына жаңа реформа жасады. Дегенмен, түрік елі осы күнге дейін сан ғасырлар бойы сақталған мәдениетін, әдебиетін,

дәстүрін, салтын, рухани құндылығын еш жоғалтқан емес, керісінше, халықаралық кеңістікте дамыған мәдениетті жеңіл танып, еркін қабылдауға, сол арқылы өзінің өркениетін дамытуға толық мүмкіндік алды.

Түркі халықтарының латын графикасына көшуіне себеп болған түрткіжайттар

Кеңес үкіметі орнағаннан кейін Ресейдің қол астындағы түркі халықтарының жазу графикасы үш жүйені бастан өткергені мәлім. Атап айтқанда, орта ғасырдан бергі дәстүрлі қолданыстағы араб жазуының латын графикасына ауыстырылуы, одан кейін дереу латын графикасының орыс жазуына ауыстырылуы. Дәстүрлі араб жазуын ығыстырудағы басты мақсат – мұсылман әлемімен байланысты болған жазу түрін жойып, түркі халықтарының көшпелі мәдениетін жоққа шығару, оларды «жабайы халық», «тағы халық», «жазуы болмаған сауатсыз, мәдениетсіз халық» деп жас ұрпақтың санасына сіңіру болғаны шындық. «Жабайы қазақ халқы ұлы орыс халқының көмегімен ғана ел болды, екі пайызы ғана хат танитын халық Қазан төңкерісінен кейін ғана жазу мәдениетіне ие болды» деген жалған мәліметтердің әлеумет арасында барынша дәріптелгені бүгінгі таңда бүркемелеуге келмейтін ақиқат екені айдан анық.

Бір әріпті тастап, екінші әріпке дереу көшу саяси-экономикалық жақтан да, мәдени-әлеуметтік жақтан да өте тиімсіз болса да, қызыл империяның негізгі мақсаты түркі халықтарының рухани дамуын тежеп, бағындыру және осы арқылы орыс жазуына көшіру, орыстандыру болатын. «Халықтың күллі рухани дүниесі араб жазуында жатыр», «араб жазуы тарих тамыршысы», «халық қазынасының қоймасы» деп, оны жан-тәнімен қорғап, шырылдаған зиялылар қауымы «арабшылдар», «ескішілдер», «қадымшылар», «керітартпалар», «ұлтшылдар», «діншілдер», «молданың шашбауын көтерушілер» деп айыпталып, «халық жауына» айналғаны да бүгінгі ұрпақ есінде. Сол кезеңдегі алаш зиялылары Кеңес үкіметінің «араб жазуынан айыру арқылы тұтас бір халыққа өткенін ұмыттырып, ұлттық игіліктерді саналарынан өшіру» әрекетін жасап отырғанын жақсы түсінген болатын.

Қазақ жеріндегі латын жазуынан бірден орыс жазуына көшу мәселесі де алаш көсемдерінің, ұлттың қамын ойлаған ұлы тұлғалардың көзін біржола құртқаннан кейін, яғни 1937 жылдары қарқынды түрде қолға алынды. Бұл кезде ұлт болашағы үшін жанын берген азаматтардың барлығының көзі жойылғандықтан, қарсылық көрсетер зиялы қауымның болмауы себепті, орыс жазуын халықтың сұрауы бойынша деген сылтаумен еш қиындықсыз қабылдата салды.

1940 жылы 13 қарашада «Латындырылған қазақ жазбасын орыс графикасы негізіндегі жаңа әліпбиге көшіру туралы» Заң қабылданады. Онда «Қазақ елінің өтініштері негізінде орыс графикасына көшірілу қанағаттандырылсын» деген мазмұнда көрсетіліп, ешқандай зорлықсыз, керісінше, халық қалауы бойынша орыс әліпбиін қабылдады деген тұрпатта көрсетіледі: «Идя навстречу желанию трудящихся Казахской ССР о переводе казахской письменности с латинизированного на новый алфавит на основе русской графики и учитывая огромное политическое и культурное значение нового алфавита, являющегося средством дальнейшего подъема культуры,

развития казахского литературного языка и еще большего укрепления нерушимой дружбы народов СССР. Пятая сессия Верховного Совета Казахской Советской Социалистической Республики ПОСТАНОВЛЯЕТ:

1. Удовлетворить просьбу широких масс колхозников, рабочих и интеллигенции Казахской ССР о переводе казахской письменности с латинизированного на новый казахский алфавит на основе русской графики.

2. Утвердить внесенный Совнаркомом Казахской ССР проект нового казахского алфавита в количестве 41 буквы, из них 32 буквы русского алфавита с теми функциями, с какими они употребляются в русской письменности и 9 дополнительных букв, выражающих специфические звуки казахского языка.

3. Установить следующие сроки перехода на новый алфавит:

а) государственных учреждений и общественных организаций – с февраля 1941 года;

б) начальных школ (1-4 классы) – с 1 сентября 1941 года;

в) газет и журналов (частично) с 1 февраля 1941 года;

г) неполных средних и средних школ и других учебных заведений – с 1 сентября 1942 года;

д) школ грамоты – с марта 1941 года.

4. Организовать при Совнаркоме Казахской ССР правительственную комиссию для практического руководства и проведения в жизнь намечаемых мероприятий по переходу на новый алфавит [55, 180-б.].

Қысқасы, сол кезеңдердегі қазақ қоғамында әліпбиге қатысты екі түрлі бағыт талас-тартысқа түскен болатын, біріншісі, *миссионерлік бағыт*, екіншісі – *ұлттық бағыт*. Миссионерлік бағыттың мақсаты араб жазуы жарамсыз деген желеумен орыс жазуын қолданысқа енгізу болса, ұлттық бағыттың мақсаты мәдени-рухани құндылықтардан ажырамау үшін араб жазуын қолданыста қалдыру еді. Бұндай тартыс тек қазақ қоғамында ғана емес, Ресейдің қол астындағы барлық түркі халықтарында орын алды. Ол кездегі латын графикасын қабылдаттыру саясаты тек қана кириллицаға көшіру үшін ғана жасалған негізгі қадам болатын. Себебі, мұсылман дінімен енген араб жазуын бірден орыс жазуына ауыстыруда түркі зиялыларының қатты қарсылығына ұшыраған Ресей үкіметі, халық толқуынан сақтанғандықтан ғана ортаға латын графикасын қыстыруға мәжбүр болды және түркітілдес халықтардың латынға өту науқанын кеңестік билік саяси тұрғыдан жіті бақылауда ұстады.

Түркітілдес мемлекеттердің ішінде латын жазуын ең алғаш түбегейлі қабылдаған ел – Түркия. Бұл елдегі латын графикасын қабылдау науқаны ешқандай отаршылдық саясаттың астарында емес, керісінше, зайырлы қоғам құру, әлемдік өркениетке ілесу мақсатында жасалды. Бұл, ең алдымен, әрине, Түркияның тәуелсіз ел болғанымен тығыз байланысты. Осман империясын сақтап қалған Мұстафа Кемал Түркия Республикасын жариялай салысымен-ақ, Еуропа құндылықтарын ендіруге күш салды, дамыған Еуропа мемлекеттерімен қатарласу үшін дамыған жазу керек деп жариялап, елді латын графикасына көшіруге шешім шығарды. Ататүріктің бастамасын 1928 жылы 23 мамырда құрылған «Тіл комиссиясы» қадағалады.

Ел басшысы «қарапайым халық үшін күрделі әліпбиден құтылып, ал мемлекет дамуы үшін кедергі келтірген сауатсыздықты жоюдың бір ғана амалы – латынға көшу» [56] деген берік ұстанымда болады. Түрік ғалымдары зерттеулерінде: «Өкінішке

орай, түркі қоғамында Мұстафа Кемал латынға көшуді бір-ақ күнде ойлап, 3 айда жүзеге асырды» деген жаңсақ пікір қалыптасқан, ал шындығында латын әліпбиіне көшу сонау ескі Османлы заманынан бастап-ақ қолға алынған болатын», – деп жазады [57]. Сонымен, жоғарыдағы құрылған комиссияның қабылдаған ережелері негізінде Мұстафа Кемал Ататүрктің бастауымен 1928 жылдың 1 қарашасында Түркия мемлекеті латын әліпбиіне көшеді. Латын әліпбиін қабылдағаннан кейін 1928 жылдың 1 желтоқсанында Тіл Алқасы алғашқы «Емле сөздігін» жарыққа шығарады. Ататүрктің бастамасымен 1932 жылы 12 шілдеде «Түрік тілі қоғамы» құрылып, халыққа латын жазуын меңгертуде орасан зор қызмет атқарады, бұл қоғам латын графикасы негізіндегі түріктің ұлттық жазу жүйесін қалыптастыруға барынша күш салады. Алайда әліпби құрастыруда бірқатар кемшіліктер орын алғандығын түрік зерттеушілері жоққа шығармайды. Мәселен, *ı, ğ, ū* дыбыстарының әліпби құрамына енбей қалуынан күні бүгінге дейін орфографиялық ережеде қиындықтар орын алып отырған көрінеді. Бұл мәселені шешу жолдары Түркияда қазіргі таңда қайтадан көтеріліп жатыр.

Жалпы түрік елінің латын графикасына көшуіне саяси және әлеуметтік, мәдени, лингвистикалық түрткіжайттар себеп болған. Осылардың ішінде саяси түрткіжайтқа басымдық беріледі, яғни Мұстафа Кемал Ататүрктің Еуропа елдерімен теңесіп, оқу, білім, мәдениет жағынан алға шығуын көздеп, елді барынша дамытуды мақсат тұтқандығы. Бұл туралы ғалым А.Фазылжанова түрік елінің латын графикасын қабылдауы Мұстафа Ататүрктің жүзеге асырған маңызды реформаларының бірі екендігін айта отырып, түріктердің латын графикасына көшуінің негізгі себебін былай түсіндіреді: «Оның басты себебі Түркия Республикасының өз даму бағытында батысты бағдарға ұстанғанынан, яғни батыстың мемлекеттік моделін негізге алғанынан және көршілес Еуропа мемлекеттерімен тығыз қарым-қатынасты орнатуды көздеуінен шығады» [1, 138-б.].

1991 жылы Кеңес үкіметі тарап, одақтас республикалар егемендігін алғаннан кейін Түркия түбі бір түркі мемлекеттерін саяси-экономикалық, мәдени-гуманитарлық салаларда бірігіп, ынтымақтастық орнатуға шақырды. Түркітілдес мемлекет басшыларының I құрылтайын да (1991 ж.) алғаш ұйымдастырып басын қосқан Түркия болды, түркітілдес мемлекеттерге білім-ғылым, мәдени салалар бойынша барынша қолдау көрсеткен де осы Түрік елі. Түркі тілдес мемлекеттердің латын графикасы негізіндегі ортақ әліпбиге көшу идеясы да осы Түркияда көтерілді (ортақ әліпби 34 әріптен тұрды). Әрине түркі мемлекеттерінің экономикалық, саяси т.б. жағдайларына байланысты барлығы латын графикасына көшкен жоқ. Тек Түркіменстан, Өзбекстан және Әзербайжан латын графикасына көшу туралы тез шешім қабылдап, түріктер құрастырған ортақ әліпбиді қабылдаса да, өз тілдерінің ерекшеліктеріне сәйкес түзілген латын әліпбиіне көшті. Әзербайжанда 1992 жылдан, Өзбекстанда 1993 жылдан, Түркіменстанда 1994 жылдан латын графикасы қолданысқа енді.

Түркия, Әзербайжан, Өзбекстан мемлекеттеріндегі әліпби реформасына арнайы зерттеу жүргізіп, бұл елдердегі латын графикасын қабылдау барысындағы лингвистикалық аспектінің тиімді-тиімсіз тұстарын, қолайлы-қолайсыз жағдайларын, әліпби жобаларындағы графемалар құрамы мен оның аталған ұлттар тілінің дыбыстық жүйесіне сәйкестігін, латын графикасының ұлттық тілдердің дамуына қалай әсер

еткенін және латын әліпбиіне көшуге себеп болған негізгі түрткіжайттарды айқындап, бірқатар тұжырымдар мен талдаулар жасаған зерттеуші А.Фазылжанова бұл елдердің латын графикасына көшуіндегі экономикалық, саяси, тілдік, мәдени-әлеуметтік түрткіжайттарын жан-жақты ашып көрсеткен болатын. Мәселен, Түркия Республикасына қатысты: «Түркі дүниесінен алшақта Еуропаның ортасында отырған жаңа республиканың экономикасының қарқындап дамуы үшін көршілес батыс елдерімен тығыз қарым-қатынас орнату үшін латын негізді жазуға көшудің маңызы зор болды» [58], – дей отырып, М.К.Ататүріктің табандылығы мен өзінің белсене кірісуі халықтың жаңа жазудың болашағына деген сенімін күшейтіп, рухтануына түрткі болғандығын атап көрсетеді.

А.Фазылжанованың көрсетуінше, Әзербайжандағы XX ғасырдың 90-жылдары орын алған үлкен отаншылдық серпіліс пен ұлттық сананың асқақтап көтерілуі, Түрік Республикасымен тығыз қарым-қатынас жасауға деген талпынысы графиканы реформалауға себеп болған саяси түрткіжайт болса, кирил графикасының орыс тілінен енген сөздерді өзгеріссіз жазуға мәжбүрлеуі, әрі моноконфессиялық (мұсылман діні) әзербайжан үшін кирил жазуының діни жаттығы оны өзгертуге себеп болған тағы бір фактор болып табылады, ал Түркиямен теледидар, сауда, БАҚ құралдары арқылы орныққан мәдени қарым-қатынас нәтижесінде қолайлы жазуды талап етуі, әрі латын жазуымен өркендеп өсіп жатқан Түрік мемлекетінің мәдениетіне, экономикасының дамуына бет бұру керек деген көзқарастың күшеюі мәдени-әлеуметтік түрткіжайтқа негізделген [58].

Ал өзбек тілінің латын графикасына көшуінің басты себептері «ұлттық жазуға негізделген графиканың талап етілуі, әлемдік сауда, экономикалық қатынастар үшін латын графикалы жазудың тиімді болуы, дүниежүзі бойынша ақпарат алмасудың негізгі құралы латын графикасы болғандықтан, соның негізінде ұлттық жазу әліпбиін жасау қажеттілігі» [58] сынды саяси және экономикалық факторлар түрткі болған. Өзбекстанда қабылданған латын әліпбиінде кемшіліктердің өте көп болуы себепті оларды түзету мерзімі 2010 жылға дейін созылған. Негізгі кемшіліктер қатарына «бір таңбамен әртүрлі фонемалық статустағы дыбыстардың белгіленуі, жазуды интернетке икемдеуге басымдық берілгендіктен, ұлттық тілдің мүддесінен шықпай қалғандығы, жаңа латын графикасында алынған 3 әріптік тіркес бір сөздер құрамында бір дыбыс ретінде оқылса, келесі бір сөздерде екі дыбыс түрінде оқылуы» [58] жатады. «Дегенмен өзбек тілінің дыбыстық жүйесіне негізделген латын графикасындағы жазу кирил әліпбиінде қалыптасқан қосамжар орфографиядан арылуға әрі өзбек жазба тілінің жүйеленуіне, оның мәдениетінің дамуына оң әсерін тигізген», – деп тұжырымдайды А.Фазылжанова.

Түркіменстан 1991 жылы 27 қазанда Тәуелсіздік туралы декларация қабылдағаннан кейін тіл саясатына қатысты жаңа ұлттық заңнамалар қабылдай бастады. Бұл елдің де латын графикасын қабылдауына ең бірінші саяси факторлар түрткі болды. Зерттеушілердің көрсетуінше, Түркіменстанда латын графикасына көшу барысында ескі араб жазуын қолдаушылар болмаған, керісінше, тоталитарлық жүйенің символы болып табылатын кирил жазуынан құтылып, дыбыстық жүйені бейнелейтін жаңа латын әліпбиін қабылдауға бірауыздан ден қойған. 1993 жылы Түркия президенті Тұрғұт Озал Ашхабадқа ресми сапармен келгенде Түркіменстан президенті Сапармұрат

Ниязов Республикада латын әліпбиін енгізу туралы Жарлықты ұсынған [59, 120-б.]. Сөйтіп «Тазе Түркмен әліпбийін» (Жаңа Түркімен әліпбиі) қолданысқа енгізу шаралары қарқынды түрде қолға алынды. Осының негізінде әліпби реформасын жүргізуге қатысты ұйымдастырушылық іс-шаралары, ғылыми-әдістемелік және оқыту базасын құру іс-шаралары, материалдық-техникалық және қаржылық қамтамасыз ету іс-шаралары жүзеге аса бастайды [59, 121-б.]. Түкіменстандағы латын графикасына көшу реформасы 2000 жылға дейін созылды. Зерттеушілер түркімендердің жаңа латын әліпбиіне көшудегі кемшіліктеріне «әліпби реформасының белгілі мерзімде аяқталмауын, әліпби реформасының елдегі этносаралық жағдайға кері ықпалын, ересектер арасында жаңа әліпбиді үйренудің қиынға соғуын» [60, 100-б.]. Жатқызса, артықшылығына «жаңа әліпбидің түркімен тілінің ұлттық фонетикалық ерекшеліктерін ескеріп жасалғандығын, орыстанған атаулардың жаңа графикада ұлттық сипатта таңбалануын және отарлық тоталитарлық санадан құтылғандығын» жатқызады [60, 101-б.].

Егемендік алғаннан кейін Түркіменстанда ұлттық идеологияға басымдық беріліп, тіл мен әліпби мәселесі алдыңғы орынға шықты, осыған дейін басымдыққа ие болған орыс тілі ығыстырылып, оның қолдану аясы тарыла бастады. Тәуелсіздік алғаннан кейін, тек Түркіменстанда ғана емес, бодандықта болған барлық республикаларда ұлттық бағыттағы жұмыстар қарқынды түрде қолға алынып, жүзеге асты. Қоғам қайраткері Мұхтар Құл-Мұхаммед бодан болған республикалардың егемендік алғаннан кейін «ұлттық идентификацияға» барынша ұмтылғанын айтады: «Әлемдегі алпауыт елдер өз отарларындағы ықпалды күшейту үшін екі мәселені мықтап қолға алды. Оның бірі – тіл, екіншісі – дін. Отар елге алдымен миссионерлер қаптап, тұрғылықты халықты дінінен аздырды, сосын біртіндеп тілінен ажыратты. Мәңгүрткікке барар алғашқы екі қадам осы. Тарихтың парадоксы сонда: бодандықтан бостандыққа ұмтылған халықтардың тәуелсіздік жолындағы кез келген күресінің басты мотиві де осы екі ұран болып қалды. Бұрынғы бодан елдер егемендікке қол жеткізген кезде отарлықтың кез келген атрибутын лақтырып тастап, ұлттық идентификацияға ұмтылады» [61].

Жоғарыдағы талдауларды түйіндей келе, мынадай қорытынды жасауға болады: аталмыш халықтардың латын графикасына көшуінде лингвистикалық, саяси-әлеуметтік қиындықтар ұшырасқанымен де латын әліпбиі олардың мемлекеттік тілін дамытты, ұлттық жаңа жазу мәдениетін қалыптастырды, интернеттік, техникалық салаларды кедергісіз пайдалануға жол ашты, ең бастысы, отаршылдық психологиядан құтылуға зор ықпалын тигізді.

Латын графикасындағы түрік әліпбиінің тілтанымдық негіздері туралы

Түркі әлеміне ислам дінімен бірге келген араб жазуы мың жылдан астам уақыт бойы қоғамның әлеуметтік-мәдени қажетін өтеуге қызмет етті. Түркі тілдес халықтар жазба ескерткіштерінің орасан бай кешенді мұрасы, халықтық рухани мәдениеттің аса құнды нышандары бізге дейін араб жазуының нұсқасында келіп жеткені аян. Бірақ араб жазуы өз кезегінде семит тілдер тобына жататындықтан, көптеген түр-

кітілдес халықтардың тіліндегі заңдылықтарды көрсете алмады. Осыған байланысты араб жазуын қолданған түркітілдес халықтардың жазуы өте күрделі сипатталып, жалпыхалықтық деңгейде емес, тек қана дегдарлық топ өкілдері ғана түсінетін жағдайда болды. Сондықтан 1800 жылдан бастап түркітілдес халықтардың арасында араб жазуын реформалау күн тәртібіндегі негізгі мәселенің бірі ретінде қойыла бастады. Алғаш рет әліпби реформасына байланысты Әзербайжан жазушысы М.Ф.Ахундов (1857-1878 жылдарға дейін) төрт жоба ұсынады. Ғалым жобасын Персия (Тегран) және Константинопольға (Түркия) барып, өз идеясын ортаға салған болатын. М.Ф.Ахундов өзінің бірінші және екінші жобасында араб әліпбиін жетілдіруге баса көңіл қойса, үшінші, төртінші жобасын араб әліпбиін орыс әліпбиіне ауыстыруға ұсыныс айтады. Аталған ұсыныс, пікірлер негізінде ғалым силлабикалық жазудың кемшіліктері жөнінде еңбек жазып, түркітілдес халықтарына арналған латын графикасына негізделген жобасын ұсынады. Бұл жобаның атын ғалым «шығыс-латын әліпбиі» деп атайды. Аталған еңбекте М.Ф. Ахундов осы мәселеге байланысты былай дейді: «В 1857 году мной был составлен труд о необходимости преобразования мусульманского алфавита на персидском языке. В этом труде приведено достаточное количество доводов в пользу изменения алфавита. Для осуществления этой идеи я в 1863 году отправился в Константинополь, где через драгомата российского посольства представил великому визирю Фуад-Паше записку и рассказ о Юсуф-Шахе, написанные предлагаемым мною письмом. По распоряжению Фуад-Паши Оттоманское научное общество рассмотрело и одобрило мои соображения во всех отношениях, но не разрешило (к опубликованию)». Бірақ ғалымның бұл жобалары қолдау таппай, ұсыныстары ескерусіз қалып қояды.

Осыдан кейін бұл мәселе Түркияда да көтеріле бастайды. Түркиядағы Ахмед Вефик-паша, Әбу-з-Зия Тевфик, Шемситтин Сами Фрашери, Сүлеймен Тевфик, Ибрагим Шинаси, Намык Кемаль, Зия-паша Мусулла Давуд тәрізді ғалымдар әліпби реформасына атсалысады. 1850 жылдардың аяғында түрік оқымыстысы Ибрагим Шинаси түрік әліпбиін латын графикасы негізінде реформалау керектігін баса айтады, осыдан кейін 1900-1902 жылдары түрік тілі үшін латын негізді әліпби жүйесінің тиімділігі мен икемділігі жөнінде жазып жүрген түрік журналисі Сүлеймен Тевфик латын графикасына негізделген түрік әліпби жобасын ұсынады. Жалпы түрік халқына арналған әліпби таңдау барысында әліпби төңірегіндегі айтыс-тартыстар көп болды. Әліпби мәселесіне байланысты пікір білдіруші ғалымдарды 5 топқа бөлуге болады. *Бірінші* топтағы ғалымдар орхон немесе ұйғыр жазуына көшу керек деп мәлімдесе, *екінші* топтағы ғалымдар армян әліпбиіне (Маджид-паша), ал *үшінші* топтағылар жаңа заманауи әліпби құрастыру керек дейді (Ислам бей), *төртінші* топтағы ғалымдар латын графикасына негізделген түрік әліпбиін құру (Ибрагим Шинаси, Сүлеймен Тевфик, Фалих Рифки, Супхан Хамд Аллах және т.б.) жөнінде ұсыныстар айтады және де *бесінші* топтағы ғалымдар араб әліпбиін ішінара өзгерте отырып қолдану жүйесін жасау керек деген ұсыныс айтады.

Бірінші дүниежүзілік соғыстың алдында Түркияның Қорғаныс министірлігі түрік әліпбиін оңтайландыру керектігін мәселе ретінде көтеріп, оның шешімі ретінде араб әліпбиінің бір ғана әріп түрін қолдану жүйесін енгізеді. Бірақ бұл ішінара болған реформалау да ешқандай нәтиже бермейді.

Осман империясы құлағаннан кейін Түркия елінің мемлекет ретінде жаңа дәуірі басталғаны белгілі. Ел басына келген Мұстафа Кемал (Ататүрік) Түркия мемлекетінің заңдылықтарын жаңарту жолында аянбай еңбек етеді. Ең алдымен М.Кемал зайырлы қоғам құруға талпынды. Ол үшін Ататүрік Түрік мемлекетіне Еуропа құндылықтарын енгізуді көздейді. Ислам діні мен араб жазуы Осман империясының идеологиясымен байланысатынын ескере отырып, ислам діні арқылы келген араб жазуын реформалап, латын жазуына негізделген әліпби қабылдауға кіріседі.

1926 жылы түрік тілдінде жарыққа шығатын «Ақшам» газетінде «латын әріптерін қабылдауымыз керек пе, жоқ әлде керек емес пе?» деген тақырыпта сауалнама жүргізіледі. Аталған сауалнама түріктің ұлт зиялыларынан алынады. Сауалнама нәтижесінде тек Абдулла Жевдет, Желал Нури, Хусейн Жахит, Фалих Рыфқы (Атай) тәрізді кәсіподақ мүшелері ғана латын қарпін қолдап, ал қалған басым бөлігі латын қарпіне қарсы пікір береді. Мұндай көзқарасқа қарамастан Мұстафа Кемал түрік жазуын оңтайландыру жолдарын қарастыра береді. Осы аралықта Түркияға келген тілтанушы доктор Кюхне М.Кемалға түрік әліпбиін жасау үшін венгр (мажар) әліпбиін зерттеу керектігін айтады.

Осы кезде басқа да түркі мемлекеттерінде әліпби реформалау, яғни латын графикасына көшу жолдары қарастырылып жатқан болатын. Әліпби мәселесіне байланысты 1926 жылы 26 ақпанда Әзербайжан Республикасының астанасы Баку қаласында Бірінші Түркологиялық құрылтай ашылады. Съезд жұмысы 9 күнге созылып, оған 131 делегат қатысады. Олардың 70 пайызы түркі халықтарының делегаттары, қалған 30 пайызы басқа ұлттардан келген түркітанушы болды. Ағымалы-оғлы басқаруымен өткен бұл мәжілісте қаралған негізгі мәселе – жазу, әдеби тіл мәселесі. Бакуде өткен I Түркологиялық съезде Түркиядан 3 профессор арнайы шақыртылады. Олардың ішіндегі 2 профессор сол съезд президиумына төраға ретінде сайланады. Оның бірі – Гусейн-Заде Алибек болса, екіншісі – Кеprüлю-заде. Осы съезде түркі халықтары жазуын араб графикасынан латын графикасы негізіндегі әліпби жүйесіне көшіру туралы шешім қабылданғаны белгілі. Қабылданған қарар Түркияның әліпби реформасын тездетіп жүргізуіне де түрткі болады. Съезден кейін Түрік президенті Мұстафа Кемал: «Біз түркі халықтарынан бөлектенбейміз. Біз бірге болуымыз керек. Тіл мен жазу түркілердің ортақ байлығы» деп мәлімдей отырып, түрік жазуын латын графикасына көшіру науқанын бастайды.

Съезден кейін Мұстафа Кемал латын әліпбиін насихаттау жұмыстарын қадағалай отырып, әліпби мәселесін қарастыратын «Тіл комиссиясын» (Dil Encümeni) құрады. Комиссия 9 адамнан құралып, олар әліпби жобасын әзірлеуге, орфографиялық және грамматикалық ережелерді жасауға қатысты. Мамандардан құрылған комиссия Стамбулдағы Долмабахче сарайында сегіз ай бойы жұмыс істейді. 1926 жылдың орта тұсында комиссия мүшелері латын графикасына негізделген алғашқы жобаны ұсынады. Бұл жоба 24 әріптен тұрды. Әліпбиде қосымша модификацияланған таңбалар алынған жоқ. Мұндай әліпби қабылдаудың себебі техникалық және экономикалық түрткіжайтқа байланысты болды. Өз кезегінде аталған жоба бойынша бірнеше еңбек жарияланады. Бірақ бұл жоба халық арасында жемісін бермейді. Сауаттануға қиын болғандықтан және түрік тілінің өзіндік ерекшелігін толық көрсете алмағандықтан, түрік білімпаздары аталған әліпбиге латын стандартындағы

әріптерді модификациялай отырып, төл графемаларды жасау керек деп ұсыныс береді. Біраз уақыттан кейін түрік білімпаздары венгр әліпбиін зерттей отырып, аталған жобаға дауысты дыбыстар үшін Ö және Ü таңбаларын, ал дауыссыздар үшін Ç, Ğ, Ş таңбаларын алу керек деп шешеді.

1928 жылдың бірінші қарашасында Ататүрік парламент арқылы елді жаңа жазба жүйеге ауыстыру туралы қаулы қабылдайды. Осы жиында Ататүрік: «*Жолдастар, көркем тілімізді сындырмай сөйлейік деп жаңа түрік әліпбиін қабылдадық. Отандастар, жаңа түрік әліппесін тезірек меңгеріңдер! Бүкіл ұлысқа, шаруа мен шопанға, жүк тасушы мен қайықшыға үйретіңдер. Мұны ұлттық әрі отансүйгіштік борыш деп біліңдер!*» – деп, 29 таңбадан тұратын жаңа «мемлекеттік әліпбимен» таныстырады. Әліпбиге 2 орфографиялық белгі қоса алынады: «^» белгісі сөздің жіңішкелігіне (*kâr (k'ar); lâklâk (l'akl'ak); sükût (sük'üt)*) және созыңқылығына байланысты (*âlem, hâkim*) қойылады, ал «'» белгісі кірме сөз бен төл қосымшаны айыру үшін (*Paris 'e, Şiran 'li*) қолданылады деп шешіледі.

Аталған қаулыда 1929 жылдың 1 қаңтарына дейін араб жазуын қолдануға рұқсат беріледі. Бірақ Түркияда 1929 жылдың 1 маусымына дейін ескі және жаңа әліпби қатар жүреді. Жалпы Түркиядағы латын графикасына көшу науқаны бар болғаны 5 айда жүзеге асырылып, ресми деректерге сәйкес осы реформа нәтижесінде халықтың сауаттылық деңгейі 10 пайыздан 60 пайызға өскен. Бұлай болуына әрине, әліпбидің дұрыс құрастырылуы және оқыту курстарының жоғары деңгейде ұйымдастырылуы себеп болған деп айтуға болады.

Қабылданған латын графикасына негізделген түрік әліпбиінің негізгі артықшылықтарын былайша көрсетуге болады:

- 1) «бір дыбыс – бір әріп» принципі қатаң сақталды;
- 2) түркі халықтары ұстанған принцип мүмкіндігінше сақталды;
- 3) әліпбидің «оқуға қолайлы», «жазуға оңай» болуы көзделді;
- 4) кірме әріптер жоқ.

Ал түрік ғалымдарының пікірінше, түрік әліпбиінің кемшілігі [ң] дыбысы таңбасының алынбауы ([ң] дыбысы анадолы түріктерінің тілінде және түрік антропонимдерінде жиі ұшырасады) және *Q/q, W/w* және *X/x* әріптеріне байланысты (қазіргі кезде аталған әріптерді түрік әліпбиіне енгізу немесе енгізбеу күн тәртібіндегі негізгі мәселенің бірі деп айтуға болады. Жалпы латын әліпбиіне көшкен түркітілдес халықтардың жазуында аталған әріптер бар болғанымен, бұл әріптер түрік әліпбиінде жоқ. Оның себебі әріптерге сәйкес келетін, яғни сәйкестендірілген, ұқсас дыбыстар бар болуынан: *Q/q – k(ке), W/w – v(ве) және X/x – ks(кс)*. Мысалға, *Kemal* (Кемал), *taksi* (такси); X әрпінің сөзде келу позициясына байланысты *iks* (икс) немесе *ksi* (кси) болып жазылады. *Kadın* (кадын – әйел) сөзінің орнына *qadın* (q-әрпінің орнына «ке» дыбысы қолданылған кадын – әйел) болуына қарамастан бұл «q (кю)» әрпі түрік тілінде жоқ болғаны үшін орнына «ка» немесе «ке» дыбыстары қолданылып жүр. Бұл айырмашылық латын әріптерінен көшкен кезде жасалған бір қателік болған деп санайды түрік ғалымдары).

Жаңа әліпби түрік тіліне енетін кірме сөздерді ұлттық тіл заңдылығымен игеруге жол ашты. Жалпы тіл-тілдің лексикасын байытудың аса өнімді жолы – кірме сөздерді қабылдау. Белгілі бір саяси-әлеуметтік қарым-қатынасқа байланысты бір тілден

екінші тілге көптеген сөз ауысады. Бір тілдің сөздері екінші, не үшінші, төртінші бір тілге тікелей де, жанамалап, сатылап та, екінші бір аралық тіл арқылы да, сондай-ақ ауызша да, жазбаша да енеді.

Өзгетілдік лексиканың кіру үрдістерінің белсенділігі – біздің заманымызға тән қасиет екені белгілі. Кірме сөздердің белгілі бір тілге бейімделу, икемделу аспектілерін, оның ішінде олардың жазылуын белгілеу тұрғысында зерделеу қазіргі тілтаным үшін аса өзекті әрі қажетті мәселе.

Қазақ тілі өзінің кірме сөздер сөздік құрамының бір бөлігін орыс тілі арқылы молайтып отырса, түрік тілінде де кірме сөздердің қабылдануының өзіндік кезеңдері мен арналары бар екені белгілі. Мысалы:

- ислам мәдениетінің қабылдануына байланысты түрік тілі араб-парсы лексикалық элементтерімен толықты;
- XV ғасырда теңізбен жүріп сауда-саттыққа байланысты көптеген коммерциялық, қаржылық саладағы термин италия тілінен алынды;
- аумақтық жақындыққа байланысты грек тілінен енген сөздер де мол ұшырасады;
- XVIII ғ. Стамбул қаласында француз мектептерінің ашылуына байланысты француз кірме сөздері енді;
- екінші дүниежүзілік соғыстан кейін спорт және теңізге байланысты ағылшын сөздері енді;
- неміс сөздері техника саласына байланысты көп алынды;
- сонымен қатар түрік әдеби тілінде армян, албан, венгр, румын, орыс және т.б. тілдердің сөзі енген.

Шығыстық мәдениетті ысырып, керісінше, батыс мәдениетімен қатынасын дамыту үшін 1928 жылдан бастап түрік тілі өзінің сөздік қорының бір бөлігін француз тілі арқылы байытуды көздейді. Француз және түрік тілі бір-біріне жақын тіл болмағанына және де географиялық жағынан бір-бірінен алыс орналасқанына қарамастан, белгілі бір тарихи себептерге байланысты түрік тіліне француз негізді сөздер көптеп енген болатын. М.Кемал XX ғ. 30-жылдардан бастап арнайы француз тілді сөздерді кіріктіру жұмыстарын жүргізеді. Оның дәлелі ретінде мынадай деректі көрсетуге болады. Мысалы,

1928 жылғы сөздікте француз тілінен тек 1412 тілдік бірлік алынса,

1939 жылғы сөздікте 1968 сөз тіркелген.

1941 жылғы сөздікте – 2411 сөз,

1945 жылғы сөздікте – 2482 сөз,

1955 жылғы сөздікте – 2500 сөз енген.

Ал 2004 жылы басылып шыққан сөздікте 5757 француз негізді кірме сөз енген. Соның ішінде А әрпіне - 250, В – 236, С – 1, D – 290, E – 250, F – 272, G – 177, H – 151, I – 0, I – 129, J – 68, K – 670, L – 145, M – 495, N – 128, O – 204, O – 0, P – 685, R – 265, S – 552, S – 87, T – 364, U – 4, U – 29, V – 110, Y – 0 және Z әрпіне 9 сөз кірген екен.

Түрік тілінің орфографиялық сөздігінде («İmlâ kılavuzu») 43620 лексикалық бірлік тіркелген. Еуропа тілінен енген сөздердің жалпы саны – 5530 сөз. Оның ішінде түрік тіліне Батыс Еуропа тілінен кірген кірме элементтердің ішінде француз тілінен енген сөздер 81,74 пайызды (4520 сөз) құрайды,

ал 9,95 пайыз (550 сөз) – италия тілі,

5,97 пайыз (330 сөз) – ағылшын тілі,

1,25 пайыз (69 сөз) – неміс тілі,

1,03 пайыз (57 сөз) – испан тілі және 0,13 пайыз (7 сөз) – португал тілі кірмелері кұрайды.

Қазіргі таңда түрік және үндіеуропалық топқа жататын әртүрлі, тіпті жақын туыс емес тілдердегі ауысым үдерістері қандай тілдік негіздер, заңдылықтар арқылы жүзеге асқанын білу маңызды. Себебі Қазақстан латын графикасына негізделген әліпби жүйесіне көшетін жағдайда үндіеуропа тілінен кірген элементтердің жазылым жүйесі өзекті мәселе ретінде күн тәртібінен түспейтіні анық. Бұл ретте 100 жылдан астам тәжірибесі бар түрік тілінің кірме сөздерді игеру заңдылықтарын меңгеру маңызды болмақ. Сондықтан түрік тіліне француз кірмелерінің игерілу жүйесін дауысты дыбыстардан байқауға болады.

Жалпы француз тілі сөздерін түрікше игеру жүйесі, біріншіден, екпін және дыбыстың созылыңқылығынан байқауға болады. Мысалы, француз тілінде екпін сөздің соңғы буынына түседі. Мұндай құбылыс түрік тілінде де бар. Дегенмен түрік тіліндегі екпін француз тіліндегідей күшті емес. Сондықтан да түрік тіліндегі барлық буындар біркелкі дыбысталады. Осылайша, түрік тілі аталған фонетикалық ерекшеліктерді сақтау мүмкіндіктеріне ие. Алайда («Türkçe Sözlük») түрік тілінің сөздігінде дауыстыға аяқталған кейбір сөздердің екпіні соңына емес, сөздің басына түсетіні көрсетілген: *abone* «абонент»; *akasya* «акация», *argo* «арго», «жаргон»; *bakalorya* «бакалавр»; *bibliyografi* «библиография», *bistro* «бистро», *büfe* «буфет», *büro* «бюро»; *bütçe* «бюджет», *depo* «склад», *doktora* «докторлық дәреже»; *dosya* «досье», «папка», «файл»; *ekstra* «экстра»; *fakülte* «факультет», *füze* «ракета», *kabine* «кабинет», *kablo* «кабель», *kafeterya* «кафе», «кафетерий»; *kanepere* «диван», *kilo* «килограмм», *komite* «комитет», *kongre* «конгресс», *lise* «лицей»; *metro* «метро», *müze* «музей», *panorama* «панорама», *pijama* «пижама», *piyano* «пианино», *porto* «портвейн», *sendika* «профсоюз», *sinema* «кино», «кинокомпания», *stüdyo* «студия», *şema* «схема», *şose* «шоссе», *tablo* «сурет», «кесте»; *vize* «виза» и др.

Бұдан басқа «İmlâ kılavuzu» атты түрік тілінің емле сөздігінде латын тілінен шыққан, бірақ француз тілі арқылы енген 74 лексикалық бірліктердің екпіні соңғы буынға емес, бірінші немесе екінші буынға түсетінін байқадық. Олар негізінен *-yum*, *-um*, *-om* қосымшаларына аяқталатын сөздер тобы: *akvaryum* «аквариум», *alüminyum* «алюминий», *baryum* «барий», *epitelyum* «эпителий», *helyum* «гелий», *kalsiyum* «кальций», *krematoryum* «крематорий», *magnezyum* «магний», *moratoryum* «мораторий», *podyum* «подиум», *potasyum* «калий», *sanatoryum* «санаторий», *silisyum* «кремний», *sodyum* «натрий», *uranyum* «уран», *maksimum* «максимум», *memorandum* «меморандум», *minimum* «минимум», *referandum* «референдум» және т.б.

Сондай-ақ француз тілінен енген күрделі құрама сөздердің екпіні түрік тілінде біршама өзгеріске түсіп, игерілген: *bloknot* «блокнот» (фр. *bloccnotes*); *grandьk* «ұлы князь» (фр. *grand-duc*), *bonfile* «филе (мяса)» (фр. *bon filet*), *feldmaresal* «фельд-маршал» (фр. *feld-marşchal*), *grekoromen* «спорт. Классикалық күрес» (фр. *Grüco romaine*), *visamiral* «вице-адмирал» (фр. *vice-amiral*) және т.б.

Айта кетерлік жайт: француз тіліндегі дауыстылар қысқа және созылыңқы болып бөлінеді. Оған белгілі ритмикалық ұзақтылық тән: мысалы, *r*, *v*, *z*, *vr* тәрізді дыбыстардың алдында кез келген дауысты дыбыс созылыңқы айтылады. Ал түрік тілінде

мұндай созылыңқылық феномені өнімсіз. Фонологиялық мәні бар, яғни мағынаға әсер ететін 3 дауысты созылыңқы дыбыс бар: *â, û, î*. Сондықтан француз тілі сөздеріндегі созылыңқылық түрік тілінде ескерілмейді: *gramer* [grame: r] – *grammaire* [grame: r] және т.б.

Сөйлеу кезінде дыбыстардың бір-біріне тигізетін ықпалынан көптеген заңдылық, ерекшелік, алмасу, өзгеріс пайда болады. Француз тілінен енген сөздерде дыбыстық алмасулар арқылы, комбинаторлық, позициялық фонетикалық процестер арқылы жасалған *эпентеза, апокопа, протеза* сияқты тілдік құбылыстар түрік тіліне енген сөздерде молынан ұшырасады.

Сөз ішіндегі дыбыстар құрамына жаңадан бір дыбыстың қосылып таңбалануы арқылы (протеза) жасалған тілдік бірліктер бар: *Ískandinav* «скандинав» (фр. *scandinave*), *iskorbýt* «мед. цинга» (фр. *scorbut*), *Íslv* «славяндық» (фр. *slave*); *islëvistik* (фр. *slavistique*), *Íslëvist* (фр. *slaviste*), *isprítizma* «пел. спиритизм» (фр. *spiritisme*), *istadya* (фр. *stadia*), *istrongilos* «вет. стронгилоидоз (ауру)» (фр. *strongylose*), *iskelet* «скелет» (фр. *squelette*), *istasyon* «станция», (фр. *station*), *istatistik* «статистика» (фр. *statistique*) және т.б.

Сөз басындағы екі дауыссыз дыбыстың қатар келуі түрік тілінде метатезалық құбылыс арқылы шешіледі: *isprítizma* (фр. *spiritisme*) және *farmason* (фр. *franc-maçon*). Ал қос дауыссыз дыбыстар сөздің соңында келсе, түрік тілінде екі дауыссыз дыбыстың арасында дауысты дыбысты қосып игеру жүйесі қолданылған: *terim* «термин»; *sedir* «кедр» (фр. *cédre*), *silindir* «цилиндр» (фр. *cylindre*); *astım* «мед. астма» (фр. *asthme*, оқылуы – *asm*); *fiber* «биол. талшық» (фр. *fibre*).

Француз тілінде сөздің соңында, қос дауыссыз дыбыстан кейін келетін *e* дыбысы жазылғанымен, оқылмайды. Ал түрік тілінде бұл заңдылық француз тілінің орфографиясы бойынша және сөз аяғындағы *e* дыбысы *a* дыбысына, кейбір жағдайда *o* немесе *ı* дыбысына алмастырылады: *filtre* «фильтр» (фр. *filtre*) (үш дауыссыздан кейін); *kalibre* «калибр» (фр. *calibre*), *metre* «метр» (фр. *metre*), *kilometre* «километр», *konserve* «консервы» (фр. *conservé*), *liste* «тізім» (фр. *liste*), *litre* «литр» (фр. *litre*), *maske* «маска» (фр. *masque*), *mıble* «мебель» (фр. *meuble*), *rekolte* «егіс» (фр. *rücolte*), *santimetre* «сантиметр», *şifre* «шифр» (фр. *chiffre*), *termometre* «термометр»; *antagonizma* «антагонизм» (фр. *antagonisme*), *jandarma* «жандарм» (фр. *gendarme*), *kadavra* «өлік» (фр. *cadavre*), *logaritma* «логарифм» (фр. *logarithme*), *manevra* «маневр» (фр. *manoeuvre*), *mekanizma* «механизм» (фр. *mécanisme*), *metabolizma* «зат алмасу» (фр. *métabolisme*), *organizma* «биол. ағза» (фр. *organisme*), *orquestra* «оркестр» (фр. *orchestre*), *prizma* «мат. призма» (фр. *prisme*), *puđra* «пудра» (фр. *poudre*), *romatizma* «ревматизм» (фр. *rhumatisme*), *sentagma* «синтагма» (фр. *syntagme*), *sitoplëzma* «цитоплазма» (фр. *cytoplasme*), *ıniforma* «униформа» (фр. *uniforme*), *zebra* «зебра» (фр. *zubre*) және т.б. А.М.Меметовтың көрсетуі бойынша, түрік тіліндегі кірме сөздерде эпитеза құбылысы сөздің аслаут позициясында көп байқалады дейді ғалым.

Сөздің аяғына дауысты дыбысты қосып қолдану француз тіліндегі жіңішке [n] дауыссызына байланысты. Аталған дыбыстың анатогі түрік тілінде жоқ. Француз тілінің жазбаша формасында бұл дыбыс *ng* түрінде беріледі. Ал түрік тілінде бұл дыбысты игеру біршама өзгеше. Сөздің соңына келетін *ng* дыбысы түрік тілінде *y+a* қосындысы арқылы игеріледі. Бұл форманың жалғануы негізінен француз тіліндегі

жіңішкелікті сақтауға байланысты: *Almanya* «Германия» (фр. *Allemagne*), *İspanya* «Испания» (фр. *Espagne*), *Polonya* «Польша» (фр. *Polongne*), *şampanya* «шампанское» (фр. *champagne*), *kampanya* «кампания» (фр. *campagne*), *kolonya* «одеколон» (фр. *eau de Cologne*).

Сөздің акценттік-фонетикалық дыбысталуы нәтижесінде соңғы бір немесе бірнеше дыбыстың түсіп қалуы апакопа деп аталады. Соңғы екпінсіз дауыстының түсіп қалуы түрік қолданысындағы француз сөздерінде кездеседі: *telgraf* «телеграф», «телеграмма» (фр. *télégramme*); *kırtaj* «аборт» (фр. *curetage*); *kaptan* «капитан», *klarnet* «кларнет» (фр. *clarinette*), *makyaj* «макияж» (фр. *maquillage*), *papuon* «галстук» (фр. *papillon*), *eroınman* «наркоман» (фр. *héroïnomanie*), *kokainman* «кокаинист» (фр. *cocainomanie*), *morfinman* «морфинист» (фр. *morphinomanie*) және т.б.

Түрік тілінің фонетикалық негізгі заңдылығы – дауысты дыбыстардың үндестігі және дауыссыздардың ассимиляциясы. Бұл заңдылықтар француз тілінен енген кірме лексикалық бірліктердің өзгеруіне ықпал етеді. Мысалы, [l] дауыссыз дыбысы француз тілінде жіңішке, орыс тіліндегі *ль* дыбысына жақын. Француз тілінде аталған дыбысты айтқанда тілдің ұшы тіске тіреліп, тілдің ортасы төмен түседі. Түрік тіліне енген кірме сөздер бұл ерекшелікті сақтайды. Мысалы: *legal*, *lirik*, *atlantik*, *asamble*.

[R] дауыссыз дыбысы. Француз тілінде бірнеше дыбыстық варианттар арқылы жасалатын бұл дыбыс түрік тілінде біршама өзгертіліп игеріледі. Француз тілінде <р> фонемасының жасалым, айтылым жүйесі түрік тіліндегі <р> фонемасымен сәйкес емес. Француз тіліндегі аталған дыбыс қазақ тіліндегі [ʀ] дыбысына сәйкес келіп түсетін тұстары бар, сонымен қатар кейбір позицияда француз тілінде *p* дыбысы солғын айтылады. Француз тілінің мұндай ерекшеліктері түрік кірме сөздерінде ескерілмейді: *jeneratör* [ʒ eneratöer] – *generateur* [ʒ eneratöe : r].

h дыбысы француз тілі орфографиясында ескеріле бермейді. Бірақ сөздің мағынасын ажыратуда ықпалы бар болып есептеледі. Түрік тіліне енген француз сөздерінде бұл заңдылық сақталмайды. Яғни түрік тілінде көмей <h> фонемасы жазылады және айтылады: *hostes* [hostes] – *hôtesse* [otes]. Алайда француз тілінің айтылым заңдылығына негізделген тілдік бірліктер де жоқ емес: *eroın* [eröın] – *heroïne* [eröın].

Түрік тілінде сөздің соңғы позициясында дауыссыздардың топтасып келуі тілдік заңдылыққа сәйкес емес деп есептеледі. Сондықтан француз тіліндегі *film*, *celindrigue* сөздері түрік тілінде *filim*, *silindirik* түрінде игерілген.

Француз тілінде қосар дауыссыз дыбыстар бір ғана дыбыс түрінде оқылады. Түрік тіліне енген француз тілінің кірме элементтерінде бұл жағдай ескеріле бермейді: *entelektüel* [entelektüel] – *intellectuel* [etelektüel], *desen* [desen] – *dessin* [desε], *mamut* [mamut] – *mammouth* [mamut].

Түрік орфографиясының негізгі принципі фонетикалық болып табылады. Сондықтан француз тілі сөздеріндегі сөздің соңғы позициясында келетін ұяң дауыссыз фонемалар қатаңданып барып игеріледі: *b* → *p*, *d* → *t*, *g* → *k*, *z* → *f*:

Қазіргі түрік тілінің кірме сөздерді игеру механизмдерін 1929-1940 жылдары қазақ қоғамында қолданылған латын графикасына негізделген қазақ жазуынан да көруге болады. Мысалы:

-бірінші, екінші, үшінші, төртінші буындарда [a] дыбысына екпін түскен жағдайда, сөздің жуан немесе жіңішкелік қасиетіне байланысты [a], [ə] арқылы игерілді және таңбаланды;

- бірінші буында: [á]вгуст – *avgys//agus//aquvs*, см[á]нция – *stansa*, ф[á]брика – *právirig*, тp[á]ктор – *tiraktыр//tiráktir*, м[á]стер – *mástir*; [á]дрес – *ádiris*. Екінші буында: бкв[á]рь – *vykivar*, комб[á]йн – *katvajьn*, тир[á]ж – *tijraç*, февp[á]ль – *revьral*, плак[á]т – *pulakat*. Үшінші буында, төртінші буында: матем[á]тика – *matematjike//mätematjike*, партиз[á]н – *partьjzan//pärtijzән*, матери[á]л – *materьjel//materьjal//materijel* т.б.;

- екпіннің алдында бірінші буындағы [a] дыбысы сөздің жуан немесе жіңішкелік қасиетіне байланысты [a], [ə] түрінде игерілді және таңбаланды: плак[á]т – *pulakat*, матери[á]л – *materьjel//materьjal//materijel*, анк[é]та – *әnket*, арм[é]ль – *әrtel*, тар[é]лка – *tәrelke*, балъз[á]м – *vәlzәм*.;

- екпіннен кейін келген дауысты [a] дыбысы сөздің жуан немесе жіңішкелік қасиетіне байланысты және екі дауыссыздан кейін келген жағдайда қысаң *ы*, *і* немесе *е* дыбыстарына алмастырылды және солай таңбаланды: т[ó]нна – *tonнь*, в[а]нна – *ваннь*, б[á]нда – *vандь*. Сөздердің бұлайша жазылуы алғашқы буындарға түсетін екпін қазақ тіліне қабылданып естілуінде, яғни сөздің соңындағы [a] дыбысы екпін түспегендіктен және көмескі естілгендіктен [ы], [і] алмастырылды;

- сөз ішіндегі дыбыстар құрамына жаңадан бір дыбыстың қосылып таңбалануы арқылы (протеза): республика, литр, Сталин, школа тәрізді сөздерді айтқанда [ы] дыбысы естілгендіктен, жазуда да таңбалап отырғанын көруге болады. Мысалы, *Партийаның жәнә көсеміміз ЫСталиннің басқаруы мен табысты ілгері басалық деп Мырзажан сөзін бітірді* («Сатсыйалды құрылыс». 16 ноябрь, №49. 1933 ж.) *Одақтық жер кәмесарыйатының іреспублилік, Өлкелік, Обылыстық* («Сатсыйалды құрылыс». 3 окт. №14. 1933 ж.). *Өндіріс пұрағырамы бойынша 1933 жылы сыйыр пермісінен 63000 ілетір сүт сауылғудың орынына 1 өктәбірге 68790 лемір сүт сауылған ал қой пермісінде сол сыйақты 10520 ілетір сүт сауылып, жоспары 105 пұрсент орындалған* («Сатсыйалды құрылыс». 16 ноябрь, №49. 1933 ж.); Қазақ тілінің үндестік заңдылығына сәйкес *ромб*, *факт*, *фонд*, *банк* сияқты бір буынды кірме сөздер *ромбы*, *пәкті*, *понды*, *банкі* түрінде игерілді. Бұл мысалдарда қазақ тіліндегі *ы-і* қысаң дауыстылары – эпитеза жасаушы элементтер болып табылатындығы. Акценттік-фонетикалық игеру үдерісіне байланысты кірме сөздерде, қазақ тілінің дыбыстық ерекшеліктеріне тән емес қатар келген екі дауыссызы бар сөздер соңында апокопа құбылысы кездеседі: *текст* – *текіс*, *машинист* – *мәшійнііс* т.б. тәрізді сөздердегі [т] дыбысы түсіріліп таңбаланды.

Сонымен, латын графикасына көшу мәселесінде қазақ тілі түрік тілінің мынадай лингвистикалық тәжірибесін негізге алуына болады: бірінші, латын графикасына негізделген әліпбиде бір әріп – бір фонема принципі сақталуы тиіс; екінші, мағына ажырататын әрбір тілдік дыбыстық бірлікке таңба арналуы тиіс; үшінші, кірме сөздерді түпнұсқа принципімен емес, фонетика-фонематикалық принцип арқылы таңбалау тиімді.

Түрік тіліндегі ескі сөздердің жазылу ерекшелігі мен емлесі жайында

Түрік ғалымдарының тұжырымынша, түркі халықтарының ең алғашқы әліпбиі – көктүрік жазуы, одан кейін ұйғыр түркілері өздеріне арналған ұйғыр әліпбиін қолданады, ал ислам діні қабылданғаннан кейін араб жазуы қолданысқа енген. Алайда бірнеше ғасыр қолданыста болған араб жазуындағы қиындықтар мен кемшіліктер кейіннен қызу талқыға түсіп, мемлекеттің жазуын түбегейлі реформалау қажеттілігі көтеріледі. Түркияда латын әліпбиіне көшу сонау ескі Османлы заманынан бастап-ақ қолға алынған болатын [62].

Тарихи мәліметтерге сүйенсек, «1839 жылы сұлтан Абдулмажит кезеңінде жасалған танзиматта (ірі саяси реформа) тұңғыш рет жаңа әліпбиге көшу мәселесі қозғалған. Танзиматтың белді мүшесі Муниф Паша 1862 жылы Османлы империясының ғылымына жаңа бағдарлама ұсынып, араб жазуы ауызекі сөйлеу тілінен мүлде алшақ жазылатынын, оның үндестік заңына сәйкес келмейтінін, сондықтан да кемшіліксіз әліпбиге көшу мәселесі туралы алғаш рет ұсыныс жасайды» [63]. Бұл ұсыныс 1863 жылы Әзербайжан ғалымы Фетх Али Ахунзаде, Садыразам Фуад сынды белгілі тұлғалар қолдауына ие болады. Сондай-ақ 1879 жылы жаңа әліпби жасап шыққан ғалым Шемседдин Сами Бей Османлы түрікшесі үшін үлкен реформаның қажеттілігін көтереді. Алайда Османлы империясының негізгі күші болып табылатын араб әліпбиін латынға ауыстыру ол замандарда тіпті мүмкін емес жағдай еді.

Бұдан кейінгі мезгілде араб жазуын ауыстыру мәселесі 1911 жылдардан бастап қайта көтеріледі. Жоғарыда айтылғандай, 1862 жылғы Муниф Пашаның Османлы империясында ұсынған жаңа бағдарламасын қолдаған ғалым Исмаил Хакки Бей 1911 жылдан бастап газет беттеріне мақалалар жариялай бастайды. Оның мақаласы кейіннен қолдау тауып, Хусейн Жахит, Абдуллах Жевдет, Желал Нури, Кылычзаде Хакки бей сияқты ғалымдар араб әліпбиін өзгерту қажеттілігін қолдайды.

1913 жылы «Танин» газетінің ең бірінші бетіне белді ғалым Хусейн Жахит «Жаңа жазу тәжірибелері» атты мақала жариялап, онда әскери академия министрі Енвер Паша сол академия ішінде жаңа жазуды (латын) қолдануға бұйрық бергені жөнінде мәлімет келтіреді. Алайда бұл уақытта Балқан соғысы жүріп жатқандықтан, жаңа әліпбиге көшуді тыңғылықты ретке келтіруге мүмкіндік те болмайды және сол кезде әскери академияда офицер болып қызмет атқарған Исмет Инөнү министр Енвер Пашаға «Сіздің жасаған реформаңыз сөз жоқ құптауға тұрарлық. Бірақ қазір соғыс жүріп жатқандықтан, әскери бөлімшелер арасында рапорттар жазуда бұл әліпбиді қолдану қолайсыз. Себебі жаңа әріптерді тез оқып кету қиынға соғады. Сондықтан жаңа әліпбиге соғыстан кейін көшсек», – деген ұсыныс хат жазады. Сонымен қатар, сол кездегі Оқу-ағарту министрі Емруллах Ефенді «Ғылым, ілім бұйрықпен жасалмайды» деген ұранмен Енвер Пашаның академия ішінде қолдануға рұқсат еткен әліпбиін «Хатти Енвери», «Енвер әліпбиі», «Алман әліпбиі», «Орда әліпбиі» деген айдар тағып, қатты сынға алады. Ресми ісқағаздарда, мемлекеттік дәрежеде қолданылмағандықтан, бұл әліпбидің ғұмыры қысқа болады [63].

Бұдан соң 1919 жылдың 7-8 шілдесінде өткен «Ерзрум» конгресінде Мұстафа Кемал Ататүрік болашақта орындалатын жоспарлар туралы мәліметінің ішіне осы

әліпби мәселесін де айтып өтеді. 1924 жылдың басында іссапармен Измирге келген Мұстафа Кемалға журналистер «1913 жылы Енвер Паша қолданысқа ендіріп, алынып тасталған латын әліпбиіне көшу қашан жүзеге асырылады?» деген нақты сауал қояды. Бірақ журналистердің сауалы жауапсыз қалады [62]. Дәл сол 1924 жылы Берлиндегі түрік студенттері «Жаңа әріптер бірлігі» қоғамын құрады да, түріктердің латын әліпбиін қабылдауын талап етеді. Тіпті «Жаңа жазу» атты журнал да шығара бастайды. Ал 1925 жылы газет беттерінде ғалым Исмет Инонудың «Әліпбидің ауысуы дінімізге ешқандай қарсы әсер етпейді және жаңа әліпбиге көшуді дұрыс қабылдайық» деген үндеуі жарияланады. Осыдан соң қайтадан латынға көшу тақырыбы аясында мыңдаған мақалалар жарық көре бастайды. 1926 жылы профессор Кюхне мен Мұстафа Кемал венгр әліпбиі мен латын әріптеріне арнайы зерттеу жүргізеді. 1928 жылдың 8 қаңтарында Әділет министрі Махмут Есат үкімет жиналысында латын әліпбиі жайлы сөз қозғайды. Сол жылы 8 наурызда премьер-министр Исмет Паша тек латын әліпбиіне ғана қатысты арнайы жиналыс өткізеді. Ал мамыр айында «халықаралық стандарт жүйесіне өтуге» нақты шешім қабылданады да, дереу министрліктер құрамының шешімімен «Тіліміздің латын әліпбиі арқылы жазылуы мен жүзеге асырылуы» атты Тіл комитеті құрылады. 24 мамырда латын әліпбиінің қағидаларына қатысты заң қабылданады [62]. Осыдан кейін түрік көшбасшысы Мұстафа Кемалдың бұйрығымен комиссия құрылып, латын әліпбиін жасау мен оған көшу тәсілдері қарастырылады.

Осы комиссияның алғашқы отырысында-ақ «Османлы (ескі) түрікшесіндегі кірме сөздердің дыбыстық ерекшеліктерін көрсететін әліпби жасау керек пе, төл сөздердің дыбыстық ерекшеліктерін көрсететін әліпби жасау керек пе» деген тақырып аясында үлкен тартыс болады. Тартыс нәтижесі *«араб жазуында түпнұсқамен жазылып жүрген ескі сөздерді латынға таңбалағанда ауызекі сөйлеу тіліне икемдеу керек»* деген қорытындыға келеді. Екінші бір тартыс «Q» әрпін алу немесе «K» әрпін қолдану. Комиссия шешімімен «K» дыбысы қалады. Одан кейін төл тілдегі «H» әрпін таңбалау мәселесі де үлкен тартысқа себепкер болады. Комиссия шешімімен «H» дыбысының орнына латындағы «N» әрпі алынады.

Латын әліпбиіне көшу тәжірибесін зерттеу мақсатымен 2013 жылы арнайы ұйымдастырылған ғылыми іссапар кезінде А.Байтұрсынұлы атындағы Тіл білімі институты мамандарына сұхбат берген түрік ғалымдары осы «h» дыбысының орнына «n» дыбысы еніп кеткендіктен, қазіргі жастардың «n» дыбысын мүлде айта алмайтынын, сондықтан болашақта сол дыбысты қайтадан жандандыру мәселесі ойластырылып жатқандығын тілге тиек етті. Яғни түрік жеріндегі жасы үлкен адамдардың тілінде ғана «h» дыбысы сақталып, ал жас ұрпақтың сөйлеу тілінде бұл дыбыс мүлде жойылып бара жатқан көрінеді. Ал негізінде «h» дыбысы түріктің төл дыбысына жатады екен.

Латын әліпбиін қабылдағаннан кейін 1928 жылдың 1 желтоқсанында Тіл Алқасы алғашқы «Емле сөздігін» жарыққа шығарады. Ондағы мақсат – араб әліпбиімен жазылып жүрген сөздерді латын әліпбиінде қалай таңбаланатындығын көрсету болады. Барлық емле сөздігін арнайы зерттеген түрік ғалымы Гюлер Метин 13 жыл қолданыста болған алғашқы «Емле сөздігіндегі» ережелерде көптеген олқылықтар мен кемшіліктер кеткендігін, бұл «Емле сөздігі» сол замандағы тіл талаптарына толығымен жауап бере алмағанын, ескі османлы жазу жүйесіне негізделген сөздер

мен араб, парсы сөздерін таңбалауда бірізділіктің болмағанын айтады [62]. Алғашқы «Емле сөздігінде» сөздердің жазылуы фонетикалық тәсіл арқылы жүзеге асырылады. Яғни жазба тілді ауызекі сөйлеу тіліне жақындату мақсат етіледі.

1928 жылдан кейін 1941 жылы жаңа «Емле анықтағышы» жарық көреді. «Емле сөздігінде» кеткен кемшіліктер қайта қаралып түзетіледі. Бас әріптердің қолданылуы, қос сөздердің, біріккен сөздердің жазылуы тәрізді мәселелер жаңадан қолға алынады. Алғашқы «Емле сөздігінде» османлы (ескі) жазуының ерекшелігіне сай таңбаланған сөздер мүлде алынып тасталады. 1941 жылы шыққан «Емле анықтағышынан» кейін Түрік тілі құрымы 1948, 1956, 1960, 1962 жылдарда «Емле анықтағышын» қайтадан шығарады. Алайда олардың 1941 жылы жарық көрген анықтағыштан еш айырмашылығы болмайды. Тек олар латын әліпбиін жатырқамай еркін қолдануға үлкен септігін тигізеді. Ал 1965 жылы шығарылған «Жаңа емле анықтағышында» грамматикалық ережелер жаңадан құрастырылады. Мәселен, *söliyen* (сөйлеген), *olmıyan* (болмаған) деп жазылған көптеген сөздер *söyleyen*, *olmayan* деп түзетіледі. Сондай-ақ екі түрін де жазуға рұқсат еткен *tren-tiren*, *plan-pilan*, *aшық-гашық* тәрізді т.б. көптеген кірме сөздердің бір нұсқасын қалдырады. Бұл анықтағыш еш өзгеріссіз 1966, 1967, 1969 жылдары бірнеше рет басылып шығады. 1970 жылы «Жаңа орфографиялық анықтағыш» деген атаумен бес рет жарық көреді. Бұл анықтағыштың ерекшелігі грамматикалық ережелерді берген кезде «*имлаа*» (емле) сөзінің орнына «*иазым*» (жазу) сөзі қолданылады. Бұл еңбек 1973, 1975 жылдары қайта бастырылады. Ал 1977 жылы жарық көрген «Орфографиялық анықтағышта» *келиме*, *иша-рет*, *алфабе* тәрізді т.б. кірме сөздер алынып тасталып, орнына *сөзжук*, *им*, *абеже* тәрізді түрік сөздері енгізіледі. Бұл анықтағыш 1980, 1981 жылдарда қайтадан жарық көреді. Ал 1985 жылы басылып шыққан «Орфографиялық анықтағышта» көптеген сөз 1941 жылдағы шарттарға сай жазыла бастайды [62].

2005 жылы жарық көрген «Орфографиялық анықтағышта» *имлаа* сөзі түбегейлі *иазым* болып ауыстырылады және араб, парсы тілдерінен енген сөздердегі «л» дыбысынан кейін келген «а» және «ұ» дауыстыларының үстіне «түзету белгісін» қоймау, *хане* сөзінің тіркесуі арқылы жасалған сөздерді бірге таңбалау және сөз арасындағы «h» әрпін мүлде алып тастау (*eczahane-eczane* (дәріхана), *hastahane-hastane* (аурухана), *pastahane-pastane* (кулинария), *postahane-postane* (пошта) сияқты ережелер қабылданады.

1928 жылдан бүгінге дейінгі кемшіліктердің алдын алу мақсатында Түркияда 34 орфографиялық сөздік жарық көрген екен. Алайда бұл орфографиялық сөздіктерде күні бүгінге дейін бірізділіктің, ортақ грамматикалық ережелердің болмауы, тіпті еңбектердің бірде *имлаа*, бірде *иазым*, бірде *орфография* болып әртүрлі аталып жүргені өкініш тудырады дейді түрік ғалымдары.

Қаракылыч Аккын өзінің 2007 жылы жарық көрген «Түрік тілінің бүгінгі мәселелері» атты еңбегінде түрік тіліндегі айтылуы мен жазылуы әртүрлі болып жүрген сөздерде жіберілген қателіктер туралы: «Түрік тілі ешқашан айтылуы бойынша жазылатын тілдер қатарына жатпайды. Мысалы, түрікшедегі *агабей* сөзінің бүгінгі таңда ауызекі сөйлеудегі сияқты *аби* деп жазылуы қате түсінік, бұндай көзге оғаш көрінетін қателіктердің көбеюі көркем тілімізді бұзады», – дейді. Бұндай қателіктердің

орын алуының басты себебі, біздің ойымызша, түрік тілінде «Орфоэпиялық сөздіктің» жоқтығынан.

Сонымен қорыта айтқанда, түрік тілінде ескі сөздер ғана емес, күнделікті тілдік қолданыстағы сөздер мен шеттен енген сөздер де әр жылдары шыққан орфографиялық сөздіктерде әртүрлі таңбаланған, сонымен қатар бірге, бөлек таңбаланатын сөздердің де әртүрлі жазылатыны байқалады. Бір қызығы, бұл сөздердің екі нұсқасы да орфографиялық сөздіктерде берілген. Мысалдар «İmlâ Kılavuzu» (Ankara: TDK, 2005), «Türkçe Sözlük» (Ankara: TDK, 1998) және 1993, 1996, 2000, 2005 жылдардағы Түрік тілі қурумынан шыққан орфографиялық анықтағыштардан алынды:

- Açelya – Azalea (азалия өсімдік аты)*
- Aferin – Aferim (жарайсың, бәрекеді)*
- Aile – Ayle (отбасы, жанұя)*
- Alarm – Alarım (дабыл)*
- Anemom – Anemomıs (анемон сарғалдақ тұқымдас өсімдік)*
- Arzetmek – Arz Etmek (арыз ету)*
- Bamya – Bamia (бамия өсімдігі және оның жемісі)*
- Barbunya – Barbunıa (бұршақ тұқымдас өсімдік)*
- Baş Vurma – Başvurmak (құжат өткізу)*
- Biber – Piperi (бұрыш)*
- Bulgur – Bılgourı (бидай жармасы)*
- Çiftlik – Çiftlik (шаруа қожалығы)*
- Çünkü – Çünkü (себебі)*
- Farketmek – Fark Etmek (байқау, сезу)*
- Fasulye – Fasoulia (фасоль)*
- Fulya – Fulia (сары түсті ұсақ гүл)*
- Hafrıyat – Harfıyat (қазба жұмыстары)*
- Hak etmek – Hak Etmek (лайық болу, еңбегі сіңу)*
- Herbiri – Her Biri (әрбірі)*
- Hergün – Her Gün (әр күні)*
- Herhangibiri – Herhangi Biri (қандай да бір)*
- Herşey – Her Şey (әр нәрсе)*
- Her yer – Her Yer (әр жер)*
- Hiç Bir Şey – Hiçbir Şey (еш нәрсе)*
- Isranak – Spranaki (саумалдық)*
- Karanfil – Karafilli (қалампыр)*
- Kayısı – Kaisi (сары өрік)*
- Kestane – Kastano (каштан, талшын ағашы)*
- Kıprık – Kırpik (кірпік)*
- Kiraz – Kerasi (ише)*
- Köknar – Kükunarı (көкнәр)*
- Krizantem – Krisantemi (хризантема)*
- Lahana – Lahano (орамжапырақ)*
- Limon – Lemoni (лимон)*
- Mandalina – Mandarini (мандарин)*

Manolya – Manolia (магнолия)
Mantar – Manitari (саңырауқұлақ)
Marul – Maruli (сүтшөп)
Matba – Matbaa (баспахана)
Maydanoz – Maidanos (петрушка)
Meuva – Meyve (жеміс)
Muhtacolmak – Muhtaç Olmak (мұқтаж болу)
Nilüfer – Nülüfer (тұңғиық, кувшинка – су астында өсетін өсімдік)
Papatya – Papadia (түймедақ)
Patlıcan – Patlatzani (баклажан)
Pırasa – Praso (пияз тұқымдас өсімдік)
Sümbül – Zoumbouli (сүмбілиаш)
Şehidolmak – Şehit Olmak (шейіт болу)
Tedbir – Tetbir (шара)
Vadetmek – Vaat Etmek (үәде беру)
Vaz Geçmek – Vazgeçmek (айну, бас тарту)
Ve Ya – Veya (немесе)
Ya Hut – Yahut (не, немесе)
Zatüre – Zatürree (өкпенің қабынуы, пневмония)

Түрік халқының ескі, орта кезеңдердегі тарихи жазба жәдігерліктерді латын қарпімен транскрипциялауда өзіндік мынадай ұстанымдары бары анықталды:

- түрік тілі оғыз тілдер тобына жататындықтан, оғыз лексикасына қатысты сөздер сол тілдің айтылым, жазылым заңдылығына қарай берілген. Мысалы, *ев – үй*.

- кірме араб-парсы сөздері сол төл тіліндегі қалпын емес, түркі тілінің дыбыстық заңдылығын ұстанған. Мысалы, *тасбих-тесбих, гауһар-гевһер*;

Тұрұп иұнды қылды иана таң намаз,

Ду а қылды,тесбих иеме құдты аз.

Дәрет алып, таң намазын оқыды,

Дұға оқырда тасбих ұстап отырды.

- түрік тілінде ауызша сөйлеу тілінде байқалатын, бірақ түрік әліпбиіне енбей қалған *-ң, -қ, -в, -h* дауыссыздардың жазба мұрағаттар тілінде транскрипциялауда қолданыс тапқан.

Араб тіліндегі дауыссыз дыбыстар	Латын таңбалармен белгіленуі	Мысал
ق Қ	қ	<i>Қил- қыл</i>
ح Һ	Н	<i>Соһбет –сұхбет</i>
ڭ Ң	Ng	
و дауыссыз В	В	<i>Devlet -девлет</i>

Ал латын қарпіне көшпей тұрған кезеңдегі өзбек, татар т.б. түркітанушы ғалымдар араб графикасымен берілген ескерткіштер мәтіндерін кирилл жазуымен бергенде өз тілдеріне жақындатып транскрипциялау үрдісі орын алып келгені мәлім. Қазақ тіл білімінде де ескерткіш мәтіндері бөгде тілдің ықпалына ұшырап, былайша бұрмаланып келді: *ұ* дыбысы *у* болып, *і* дыбысы *и*. Алайда, араб әліпбиінде дауысты дыбыстардың үш-ақ түрі болғандықтан, түркі тілдеріндегі барлық дауыстылар осы үш

таңбаға сыйдырылған. Мысалы, өзбек ғалымы Э.Фазылов «Староузбекский язык хорезмские памятники XIV века» деген еңбегінде жазба ескерткіштердің мәтінін транскрипциялауда өзбек тілінің тілдік заңдылығына қарай икемдеп транскрипциялаған [64]. Ал түрік тілшілері де арабтың 3 ұзын және 3 қысқа дауысты дыбысын латын әріптерімен белгілеуде өз тілдеріне икемдеген.

Араб тіліндегі дауысты дыбыстар	Латын таңбалармен белгіленуі
ا – А	А
و – У	жоқ
و – Ұ	U
و – Ү	Ü
ى – И, Й	Y
ى – Ы	I
ى – І	İ
◌◌ – (ә-фәтхә)	А
	Е
◌◌ – (у-дамма)	Ü
◌◌ – (е-кәсра)	İ
	Е

Ескертетін жайт: жазба мұрағаттарда сөздің бастапқы позициясында кездесетін ى (-и) дыбысын түрік ғалымдары *iki, bişin?i*, ал біз кирил таңбасымен транскрипциялауда -е-мен беріп жүрміз. Мысалы, *ики емес, екі, бірінші емес, бесінші* т.б.

Ендеше «ерте заманда түркі халықтарына ортақ болып келген жазба мұраларымыздың мәтіндерін латын қарпіне транскрипциялауда қандай ерекшеліктер болуы тиіс?» деген мәселе туындайды.

Түркі халықтарына ортақ жазба мұраларымыздың басым көпшілігі қыпшақ, оғыз, қарлұқ тілдеріне тән элементтермен аралас жазылғанын ескерсек, әр топқа тән бірліктердің лексикалық, морфологиялық белгілеріне қарай сол тілдің дыбыстық ерекшеліктеріне сай транскрипциялануы қажет. Бұндай ерекшеліктердің бар екенін М.Қашқаридің еңбегінде де ескерілген. Мысалы, М.Қашқари да түркі тілдерінің дыбыстық өзгерістерін салыстыра отырып, әр тайпаның тіліндегі ерекшеліктерді көрсетеді. Оғыздар, қыпшақтар сөз басында -а-ны қолданса, кейбір түркі рулары сөз басында -и-ді қолданатындығын айтып, бұның өзі бір дыбыстық жүйе екенін аңғартады. Мысалы, *алиг су* немесе *илаг су* (таза су) [65]. Әбілғазының «Түркі шежіресін» транскрипциялаған профессор Б.Әбілқасымовтың пікірі мынадай: «Біз талдап отырған қолжазба таза араб әліпбиін емес, жалпытүркілік әліпбиін қолданған қыпшақ тілі негізінде жазылғандықтан, араб тіліндегі дауысты дыбыстарды қазіргі қазақ тілінің дыбыстарына салып беруге тырыстық» [66].

Бұдан жазба мұраларымыздың қыпшақ диалектілеріне қатыстылығын дәлелдеу үшін қыпшақ лексикасына тән сөздерді латын қарпімен транскрипциялауда қазақ тілінің дыбыстық заңдылығына жақындатып транскрипциялау жөн деп есептейміз.

Латын әліпбиіне негізделген түрік тілінің орфографиясы мен орфоэпиясы (қазақ және түрік тілдерін салыстыру негізінде)

Латын графикасына негізделген қазақ әліпбиіне өту мәселесі көп жылдардан бері қозғалып келеді. Осыған орай латынға өткен жағдайда орфография мен орфоэпия мәселесін қалай шешуге болады деген мақсатпен өзге тілдердің тәжірибелеріне сүйену қажеттілігі туындап, түрік тілінің тәжірибесін қарастыру көзделді. Өйткені латын графикасына көшкен өзге тілдердің тәжірибесіне көңіл бөлу қазіргі таңда маңызды болмақ.

Жалпы әрбір халықтың сөйлеуі мен жазылуында өзіндік ерекшеліктер болады. Осы орайда қазақ тілінің жазылу нормасына арналған «Орфографиялық сөздігі» алғаш рет 1941 жылы жарық көріп, жылдар өткен сайын жаңа редакциямен қайта шығып отырса, қазақ тілінің әдеби айтылуы мен екпінін көрсететін «Орфоэпиялық сөздігі» 1977 жылдан бері бірнеше рет жарық көрді.

Ал енді туыстас түрік тілінің жазылым және айтылым нормаларына арналған еңбектерге кеңінен тоқталайық.

Түрік тілінің орфографиясы. XIX ғасырдың екінші жартысынан бастап, араб әліпбиіне негізделген түрік тілінің жазуындағы қиындықтар ашық айтыла бастады. 1928 жылы Мұстафа Кемал Ататүріктің бастамасымен латын әліпбиіне көшкеннен кейін емле мәселесінде жаңа бір бетбұрыс пайда болды. Жаңа әліпбиді енгізу жұмыстарын жүргізген Әліпби кеңесі (Alfabe Encümeni) 1928 жылы Ибрахим Грантайдың дайындаған «Әліпби есебін» жариялады. Осы жылы Тіл кеңесі (Dil Encümeni) тарапынан жазуда бірізділікті сақтау мақсатымен «Әліпби есебіне» негізделген «İmlâ Lûgatı» (Емле сөздігі) жарық көрді.

Бұл еңбектің кіріспесінде түрікше сөздермен қатар кірме сөздердің, біріккен сөздердің жазылуы, бас әріптің қолданылуы секілді бірқатар емле принциптері орын алды. Біріккен сөздердің жазылуы Тіл кеңесі тарапынан әзірленген «Қысқаша түрік грамматикасында» (Muhtasar Türkçe Gramer) көрсетілуі бойынша берілген. Мысалы: *başvekil, demiryolu, önyak, uluorta, yalınkat, yeraltı, yüzükara, yüzüstü* және т.б. Сонымен қатар, араб тілінен енген сөздердің жазылуында циркумфлекс (^) және апостроф (') секілді диакретикалық белгілердің қолданысы да түсіндірілген. Сөздік бөліміндегі сөздердің тізімінде Шемседдин Самидің 1901 жылы жарық көрген және негізінен Анадолы түрікшесіндегі сөздер енгізілген «Kamus-ı Türkî» мен «Yeni Türkçe Lûgat» атты түрікше сөздіктердегі сөздер негізге алынса, сол жылдардың жазу тілінде қолданылмайтын, халықтың ұнатпаған сөздері алынып тасталды. Ал соңғы бөлімінде кейбір сөздердің жазылуын көрсеткен қосымша тізім мен ел және өлке аттарының жазылу түрі көрсетілген. Сонымен алғашқы емле сөздігі 13 жыл бойы қолданылады.

Алайда, «Емле сөздігінде» қолданыста бар кейбір кірме сөздердің емлесі берілмеу, жазу ережесі нормаларының ашық түрде түсіндірілмеу салдарынан бірқатар қарсы пікірлер туындады. Сонымен қатар, жазба тіл мен сөйлеу тіл арасындағы айырмашылықтарды жою арқылы тілдегі бірізділікті сақтау, түрік тілін дамыту, байыту, ерекшелендіру жұмыстарын жүргізу және түрік тілін зерттеу үшін бір қоғам құру қажеттілігі туындады.

1932 жылдың 12 шілдесінде Ататүріктің нұсқауымен «Түрік тілін зерттеу қоғамы (Türk Dili Tetkik Cemiyeti)»¹ құрылып, 1932 жылдың 26 қыркүйегінде Бірінші Түрік тілінің құрылтайы өтті. Құрылтайда алынған шешімдердің негізінде Қоғам алдында сөздік жасау жұмыстарымен қатар, жазу ережесінің нормаларын белгілеу және орфографиялық анықтама дайындау істері тұрды. Осы мақсатпен Түрік тілін зерттеу қоғамында жазу ережесіне қатысты қиындықтар мен шешімдерді қарастыратын арнайы Мәдениет кеңесі құрылды. Кеңес Стамбул университеті, Анкара университетінің және басқа да жоғары оқу орындарының мамандарын жұмылдырып, газет, журнал, кітаптарда талқыланған емле туралы негізгі тұжырымдарды жан-жақты қарастырды. Нәтижесінде жарыққа шығарған «Орфографиялық анықтама жөнінде бір жоба» атты кітапшаны мамандарға жібереді. Мамандардың пікірлерін ескере отырып, қайта дайындалған «Жоба» атты еңбектің негізінде Емле сөздігінің екінші басылымы 1941 жылы «Емле анықтамасы» («İmlâ Kılavuzu») деген атпен жарық көреді.

Қазіргі таңға дейін түрік тілінің орфографиялық сөздігі, «Емле анықтамасы (İmlâ Kılavuzu)» (1948, 1956, 1957, 1960, 1962 жж.), «Жаңа емле анықтамасы (Yeni İmlâ Kılavuzu)» (1965, 1966, 1967, 1969 жж.), «Жаңа орфографиялық (емле) анықтама (Yeni Yazım (İmlâ) Kılavuzu)» (1970 ж.), «Жаңа орфографиялық анықтама (Yeni Yazım Kılavuzu)» (1973, 1975, 1977, 1980, 1981 жж.), «Емле анықтамасы (İmlâ Kılavuzu)» (1985, 1988, 1993, 1995, 1996, 2000, 2003 жж.), «Орфографиялық анықтама (Yazım Kılavuzu)» (2005, 2008, 2012 жж.) ретінде әртүрлі аттармен 80 жылдан астам уақыттың ішінде 27 рет басылып шықты. Бұл орфографиялық еңбектің әр басылымында өзгертулер енгізіліп, орфографиялық нормалар жаңа мысалдармен толықтырылып, өңделіп отырды.

Соңғы 2012 жылғы «Орфографиялық анықтама» Түрікше сөздікті (Анкара, 2011. 11-басылымы) басшылыққа ала отырып, алдыңғы басылымдардағы орфографиялық нормаларға қатысты бөлімде дауыстылардың түсуі, сандар мен символдардың жазылуы, үтір, нүкте үтір, леп белгісі мен апострофтардың қолданылуы сияқты тақырыптар өңделіп, жаңа мысалдармен толықтырылды. Сөздік бөліміндегі сөздер Түрікше сөздікте берілген реестрлік бірліктерден алынды. Сонымен, тілде болып жатқан өзгерістер мен соңғы жылдары тілдік ортада қалыптасқан жаңа қолданыстар осы орфографиялық сөздікке енгізілді [67].

Түрік тілін зерттеу қоғамы 2004 жылдан бастап, бастауыш мектепке арнап Түрікше сөздік пен Орфографиялық анықтама шығарып келеді. *Бастауыш мектепке арналған орфографиялық анықтаманы (İlköğretim Okulları İçin Yazım Kılavuzu)* дайындаушылар даулы мәселелердің кейбірін ғана қосып, бұл еңбекке негізінен көпшілікке белгілі, жиі қолданысқа ие сөздердің жазылу тұлғатын енгізді. 2014 жылы 6-басылымы жарыққа шыққан Бастауыш мектепке арналған орфографиялық анықтама «Орфографиялық нормалар», «Тақырыптардың тізімі», «Сөздік» бөлімдерінен тұрады. Анықтамадағы нормалар бастауыш сынып оқушылары ұғына алатын деңгейде берілуіне көңіл бөлінген. Орфографиялық нормаларды түсіндіру барысында түрік тілі пәнінде пайдалы болатын мәліметтерге де орын берілген [68].

¹ «Түрік тілін зерттеу қоғамы (Türk Dili Tetkik Cemiyeti)» 1936 жылы өткен Үшінші Түрік тілі құрылтайында қабылданған шешімнің негізінде «Түрік тілі қоғамы (Türk Dili Kurumu)» деп, бүгінгі таңға дейін аталып келеді.

Орфографиялық анықтаманың соңғы басылымына тоқталатын болсақ, бұл еңбекте түрік тілінің орфографиялық нормалары бойынша мынадай тақырыптар орын алған: *дыбыс, әріп және әліпби; дыбыстар мен дыбыс үндестігі; кейбір сөздер мен қосымшалардың жазылуы [ti / mi / tu / mü сұраулық қосымшаларының жазылуы, da, de жалғаулықтарының жазылуы, ki жалғаулықтарының жазылуы, ile (қазақшадағы – мен, бен, пен) жалғаулығының жазылуы, -da / -de / -ta / -te жатыс септігі жалғауының жазылуы, етістіктің жіктелуіне байланысты емле, тұйық етістік қосымшасының жазылуы, қосымша етістіктің жазылуы, күшейтпелі шырайдың жазылуы]; сандардың жазылуы; бас әріптің қолданыс аясы; біріккен сөздердің жазылуы [бірге жазылатын біріккен сөздер, бөлек жазылатын біріккен сөздер, фразеологизмдердің жазылуы, қос сөздердің жазылуы]; кірме сөздердің жазылуы; шет тіліндегі жалқы есімдердің жазылуы [латын жазуын қолданатын тілдердегі жалқы есімдер, араб-парсы тілдеріндегі жалқы есімдер, грек тіліндегі жалқы есімдер, орыс тіліндегі жалқы есімдер, түркі халықтарының тіліндегі жалқы есімдер]; тыныс белгілері [нүкте, үтір, нүктелі үтір, қос нүкте, үш нүкте, сұрақ белгісі, леп белгісі, қосарлық белгі, сызықша, тік сызықша, тырнақша, жақша, тік жақша, апостроф, буынның жасалуы және тасымал]; қысқартулар; символдар; қысқартулардың тізімі; тыныс белгілері мен басқа да белгілер; сөздік.*

Осы тұста түрік тілінде кірме сөздердің жазылуы мен шет тіліндегі жалқы есімдердің жазылуына ерекше тоқталып өткіміз келеді. Мәселен, анықтамада кірме сөздердің жазылуына байланысты кейбір мәселелер былайша көрсетіледі:

1. Қос дауыссыз әріппен басталған еуропа тілдерінен енген сөздерде дауыссыздардың арасына дауысты әріп қойылмай жазылады: *francala, gram, gramer, gramofon, grup, Hristiyan, kral, kredi, kritik, plan, pratik, problem, profesör, program, proje, propaganda, protein, prova, psikoloji, slogan, snop, spiker, spor, staj, stil, stüdyo, trafik, tren, triptik* vb. Алайда, түрік тілінің орфоэпиялық нормасы бойынша осы қатардағы кейбір сөздерде дауыссыздардың арасында «и» дауысты дыбысы қосылып айтылады: жазылымда –*plan*, айтылымда –*pilan*; жазылымда –*stil*, айтылымда –*sitil* және т.б.

Осы тәріздес бірнеше кірме сөздерде сөз басында немесе екі дауыссыздың арасында бір дауысты әріп қойылады. Бұл дауысты айтылымда да, жазылымда да көрсетіледі: *iskarpin, iskele, iskelet, istasyon, istatistik, kulüp* vb.

2. Қатарынан екі немесе одан да көп дауыссыз дыбыс келетін еуропа тілінен енген сөздерде дауысты қойылмай жазылады: *alafranga, apartman, biyografi, elektrik, gangster, kilogram, orkestra, paragraf, telgraf* vb.

3. Екі дауыссызбен аяқталған еуропа тілдерінен енген сөздерде, дауыссыздардың арасына дауысты әріп қойылмайды: *film, form, lüks, modern, natürmort, psikiyatr, seks, slayt, teyp* vb.

4. Еуропа тілдерінен енген кірме сөздердің ортасында не соңында кездесетін «г» дауыссызы түпнұсқа тіліндегідей қалады: *biyografi, diyagram, dogma, magma, monografi, paragraf, program; arkeolog, demagog, diyalog, filolog, jeolog, katalog, monolog, psikolog, ürolog* vb. Алайда, *fotoğraf* және *topoğraf* сөздерінде *g* дауыссызы *ğ* (жұмсақ *g*) дауыссызына ауысады.

Төмендегі жағдайларда еуропа тілдерінен енген сөздер түпнұсқадағыдай жазылады:

1. Ғылым, өнер және кәсіптік салаларда қолданылатын кейбір терминдер: *andante* (музыка), *cuprum* (химия), *deseptyl* (фармацевтика), *quercus*, *terminus technicus* (техникалық термин) т.б.

2. Латын жазуын қолданатын тілдерден енген тұрақты тіркестер мен сөз тіркестері: *Veni, vidi, vici* (келдім, көрдім, жеңдім); *conditio sine qua non* (міндетті шарт); *errur si tuove* (дүние ағысымен); *to be or not to be* (болу немесе болмау); *l'art pour l'art* (Өнер өнер үшін); *l'Etat c'est moi* (Ел меніңкі); *traduttore traditore* (сатқын аудармашы); *persona non grata* (белгісіз адам) және т.б.

Ал шет тіліндегі кісі аттарының жазылуына келер болсақ, латын жазуын қолданатын тілдердегі жалқы есімдердің түрік тілінде жазылуы төмендегідей:

1. Латын жазуын қолданатын тілдердегі жалқы есімдер түпнұсқадағыдай жазылады: *Beethoven, Byron, Cervantes, Chopin, Eminescu, Grimm, Horatius, Molière, Puccini, Rousseau, Shakespeare; Bologna, Buenos Aires, Iorga, Ile-de-France, Karlovy Vary, Latium, Loire, Mann, New York, Nice, Rio de Janeiro, Vaasa, Wuppertal* vb. Алайда, еуропа тілдерінде қолданылатын есімдердің оқылуы жақша ішінде беріледі: *Shakespeare (Şekspir)* т.б.

2. Тілімізде бұрыннан орныққан кейбір еуропа тілдеріндегі кісі аттары мен жер-су аттары түрікше айтылуына қарай жазылады. Мысалы: *Napolyon, Şarlken, Şarl (Demirbaş Şarl); Atina, Brüksel, Cenevre, Londra, Marsilya, Münih, Paris, Roma, Selânik, Venedik, Viyana, Zürich; Hollanda, Letonya, Lüksemburg* т.б.

3. Шет тіліндегі жалқы есімдерден туындаған мәдени ағым аттары түрікше айтылуына қарай жазылады: *Dekartçılık, Epikürcülük, Kalvenci, Kalvencilik, Kalvenizm, Kartezyenizm, Lüterci, Lütercilik, Marksçılık, Marksist, Marksizm* т.б.

4. Түпнұсқадағыда бөлек жазылатын жер-су аттары түрікшеде де солай жазылады: *Buenos Aires, Frankfurt am Main, Freiburg im Breisgau, Hyde Park, Mont Blanc, New Orleans, New York, Rio de Janeiro, San Marino, Wiener Neustadt, Titov Veles* т.б.

Араб-парсы тілдеріндегі жалқы есімдердің жазылуы. Араб-парсы түбірлес кісі және жер аттары түрік тілінің дыбыстық және морфологиялық ерекшелігіне қарай жазылады: *Ahmet, Bedrettin, Fuat, Mehmet, Necmettin, Nizamettin, Ömer, Rıza, Saadettin; Cezayir, Fas, Filistin, Mısır, Suudi Arabistan; Bağdat, Cidde, Erdebil, Halep, İsfahan, İskenderiye, Medine, Mekke, Şam, Şiraz, Tahran, Tebriz, Trablusgarp* т.б.

Грек тіліндегі жалқы есімдер. Грекше есімдер жазылғанда грек тілінің дыбыстық ерекшеліктеріне сәйкес келетін түрік тіліндегі әріптер қолданылады: *Homeros, Herodotos, Euripides, Pindaros, Solon, Sokrates, Aristoteles, Platon, Venizelos, Karamanlis, Papandreu, Onasis* т.б. Бірақ *Herodotos, Sokrates, Aristoteles, Platon, Pythagoras, Eukleides* есімдері түрік тілінде *Herodot, Sokrat, Aristo, Eflatun, Pisagor, Öklid* тұрпатында айтылады.

Орыс тіліндегі жалқы есімдер. Орысша жалқы есімдерді жазғанда орыс тілінің дыбыстық ерекшеліктеріне сәйкес келетін түрік тіліндегі әріптер қолданылады: *Bolşevik, Brejnev, Çaykovski, Çehov, Dostoyevski, Gogol, Gorbaçov, İlminskiy, İlyiç, Katayev, Klyaştorniy, Malov, Mendelejev, Prokofjev, Puşkin, Şolohov, Tolstoy, Yeltsin; Moskova, Omsk, Orenburg, Petersburg, Volga, Yenisey* т.б.

Қиыр Шығыс халықтарының тілдеріндегі жалқы есімдер жазылуы былайша беріледі:

1. Қытай есімдері түрік тілінде орныққан тұрпатына қарай жазылады: *Huangho, Kanton, Nankin, Pekin, Şanghai*. Қытай тілінде кісінің тегі есімдерден бұрын жүреді. Көбінесе тегі бір буынды болып, есімдері бір немесе екі буыннан жасалады. Есімдері бас әріппен жазылып, арасына қосарлық белгі қойылады: *Sun Yat-sen, Lin Yu-tang*. Алайда *Konfüçyüs* тәрізді әлемге танымал есімдер бірге жазылады.

2. Жапон есімдері де түрік тілінде орныққан тұрпатына қарай жазылады: *Tokyo, Hiroşima, Nagazaki, Osaka, Kyoto; Hirohito, Kayako Hayashi, Sbuishi Kato, Masao Mori*.

Түркі тектес халықтардың тіліндегі жалқы есімдер. Туыстас түркі тілдеріндегі кісі және жер-су аттары түрік тілінде орныққан тұрпатына қарай жазылады: *Azerbaycan, Özbekistan; Taşkent, Semerkant, Bakü, Bişkek; Abdullah Tukay, Abdürrauf Fitrat, Bahtiyar Vahapzade, Baykonur, Cafer Cebbarlı, Cemal Kemal, Cengiz Aytmatov, İslam Kerimov, Muhtar Avazov, Osman Nasır* және т.б. [67, 25-27-бб.].

Түрік тілінің орфоэпиясы. Түрік тілінің орфоэпиялық нормасы бұрын-соңды кітап ретінде жарық көрмесе де, соңғы жылдары виртуалды ортада ұсынылған. «Дыбыстық түрікше сөздік (*Sesli Türkçe Sözlük*)» Түрік тілі қоғамы (*Türk Dil Kurumu*) тарапынан дайындалып, ондағы лексикалық бірліктер «Түрікше сөздіктің (*Türkçe Sözlük*)» реестріндегі сөздер бойынша құрылған. Бұл электронды сөздікке Түрік тілі қоғамының ресми сайтындағы «Сөздіктер» бөлімі арқылы кіруге болады. «Дыбыстық түрікше сөздіктің» парақшасына түріктің әдеби тіліндегі кез келген сөзді немесе сөз тіркесін жазған кезде, төменгі жағына оларға қатысты бүкіл лексикалық бірліктер тізіледі. Олардың әрбірінің үстінен басқанда, түрік тіліндегі сөз не сөз тіркесі әдеби тіл нормасына қарай дыбысталады (қараңыз: http://www.tdk.gov.tr/index.php?option=com_seslisozluk&view=seslisozluk).

Орфоэпия ұлттық әдеби тілдің қалыптасуы мен дамуына тікелей байланысты. Түрік тілінің әдеби тілі Стамбул сөйленісі бойынша қабылданғаны белгілі. Жалпы түрік тілінің диалектілері алғаш рет XIX ғасырдың орта шенінен бастап зерттеліп [69], қазіргі таңда түрік тіл білімінің ең көп зерттелген салаларының бірі болып табылады. Түрік тілінің диалектілік аймақтарын топтастыру тақырыбы біршама қарастырылғанымен [70], зерттеулердің дені белгілі бір аймақтағы диалекті сөздер мен сөз тіркестерінің жиналуына арналған [71]. Осындай еңбектердің негізінде 1963-1982 жылдары 12 томдық «*Derleme Sözlüğü* (Жиналған сөздердің сөздігі)», 1998 жылы 3 томдық «*Derleme Sözlüğü ve Kavramlar Dizini* (Жиналған сөздердің сөздігі және ұғымдар тізімі)» (Ankara: *Türk Dil Kurumu*) атты еңбектер жарыққа шықты. Профессор Лейля Караханның пікіріне сүйенер болсақ, түрік тілінің диалектісін географиялық тұрғыдан 3 негізгі топқа бөліп қарауға болады. Олар – *шығыс, солтүстік-шығыс және батыс* топтары.

Түрік тілінің диалектілеріндегі тілдік ерекшеліктер туралы айтар болсақ, Анадолыда, оның ішінде әсіресе Қара теңіз, Эгей теңізі, Оңтүстік-Шығыс аймақтарындағы тұрғындардың сөйлеу тілі басқа аймақтардан едәуір ерекшеленеді. Мәселен, Эгей диалектісінде “**p**” (**r**) дыбысы түсіріліп айтылады: *var~vā*; Орталық Анадолы сөйленісінде “**к**” (**k**) дыбысы “**қ**” (**ķ**) дыбысымен алмасып айтылады: *Konya~Қonya, keçi~keçi*; сондай-ақ **п** ~ **б(p~b)** алмасулары бар: *piliç~biliç* т.б.; Кайсери аймағында **ө** ~ **ү(ö~ü)** дауыстыларының алмасуы: *öküz~üküz* т.б.; Шығыс және оңтүстік-шығыс сөйленісінде араб тіліне тән көмей дауыссызымен сөйлейді: *alem~a’lem* т.б.; Қара

теңіз сөйленісінде **б** ~ **п(б~п)** дауыссыздарының алмасуы: *bunu ~puni*; Тракия сөйленісінде алғашқы буында кездесетін «ө» (**ö**) дауыстысы қысылып шығады: *börek ~bürek* және т.б. [72].

Жоғарыда айтып өткеніміздей, түрік тіл білімінде арнайы «Орфоэпиялық сөздік» кітабы болмағанымен, «Түрікше сөздік (Türkçe Sözlük)» атты түсіндірме лұғатында айтылымы ерекше сөздердің, яғни реестрлік бірліктердің жанына жақша ішінде транскрипциясы беріледі.

«Түрікше сөздіктегі» реестр сөздерде созылыңқы айтылатын буыннан соң қос нүкте (:), сөздің екпін түсетін жеріне апостроф (‘), жіңішке айтылатын әріп үстіне циркумфлекс (^) белгілері қойылады. Сөздікте олар былай беріледі: **abat** *sf.* (*a:ba:t*), **ağyar**(*ağya:ry*), **bariz** *sf.* (*ba:riz*), **bazi** *sf.* (*ba:zi*), **beraber** *sf.* (*bera: ber*), **cinai** (*cina: i:*), **cezai** (*ceza: i:*), **delalet** *a.* (*dela:let*), **fakirhane** *a.* (*fakirha:ne*), **halazade** *a.* (*halaza:de*); **acaba** *zf.* (*a’caba*), **derbederce** (*derbede’rce*), **edepsizce** *zf.* (*edepsi’zce*), **evete.** (*e’vet*), **jandarma** *a.* (*janda’rma*), **çopra** *a.* (*ço’pra*); **dergâha.** (*dergâ:hu*); **bargâh** (*bargâ:hu*), **hükûmet** *a.* (*hükû:met*) және т.б.

Түрік тілінде бір сөздің транскрипциясында апостроф пен қос нүкте (:) таңбасы қатар қойылатын сөздер де кездеседі. Ондай сөздер екпінмен әрі созылыңқы айтылады. «Түрікше сөздікте» олар былай көрсетіледі: **beraberce** (*bera: be’rce*), **binnetice** (*bi’neti: ce*), **cahilce** (*ca: hi’lce*), **cahilcesine** (*ca: hi’lcesine*), **cebellezi** (*cebe’llezi:*), **çarnaçar** (*ça’rna: ça:r*), **devriâlem** (*de’vriâ: lem*), **devridaim** (*de’vrida: im*), **fakruzaruret** (*fa’kruzaru:ret*) және т.б.

Араб-парсы тілдерінде созылыңқы айтылатын бітеу буын сөздер түрік тіліне енгенде, қысқа айтылатын ерекшелігі жиі кездеседі. Мысалы, түрік тілінде *haya:t* емес **hayat**, *kara:r* емес **karar**, *ru:h* емес **ruh**, *saba:h* емес **sabah**, *zama:n* емес **zaman** және т.б. Алайда осы тәрізді сөздердің көбісіне дауыстымен басталған қосымша жалғанғанда, соңғы буыны түпнұсқа тіліндегідей созылыңқы айтылады. «Түрікше сөздікте» ол сөздер былайша беріледі: **hayat** *a.* (*haya:ti*), **karar** *a.* (*kara:ri*), **ruha.** (*ruh:u*), **sabah** *a.* (*saba:hi*), **zaman** *a.* (*zama:ni*) және т.б.

Түрік тілінде кейбір сөздерде жуан, кейбір сөздерде жіңішке айтылатын “л” (**l**) дауыссызы сөйленімде жиі қателіктерге ұшырайды. Сөздікте бұл проблеманы түбегейлі шешу үшін «л» дауыссызы жіңішке айтылатын сөздердің жанына жақша ішінде «л» жіңішке айтылады» деп беріледі. Мысалы: **klasik**, *-ği a.* (*l ince okunur*), **laborant** *a.* (*l ince okunur*), **valsa.** (*l ince okunur*) т.б.

Түрік тілінде екі буынды *asil*, *beyin*, *hasım*, *meyil*, *nehir*, *resim*, *sabır*, *şehir*, *vakit* тәрізді араб тектес кірме сөздерге дауыстыдан басталатын қосымша жалғанғанда немесе *etmek*, *olmak* көмекші етістіктер қосылғанда, екінші буындағы дауысты дыбыс түседі: *aslı*, *beyni*, *hasmı*, *meyli*, *nehri*, *resmi*, *sabri*, *şehri*, *vakti*, т.б. Бұл сөздер «Түрікше сөздіктің» реестрінде былайша беріледі: *asil*, *-slı*; *beyin*, *-yni*; *hasım*, *-smı*; *meyil*, *-yli*; *nehir*, *-hri*; *resim*, *-smi*; *sabır*, *-brı*; *şehir*, *-hri*; *vakit*, *-ktı* т.б.

Түрік тілінде екі буынды сөздің қысаң дауыстымен келетін соңғы буынына дауыстымен басталатын қосымша жалғанғанда, екінші буындағы дауысты дыбыс түседі және бұл тілдік ерекшелік «Түрікше сөздікте» былай көрсетіледі: *ağız*, *-ğzi*; *boyun*, *-ynu*; *burun*, *-rnu*; *göğüs*, *-ğsü*; *gönül*, *-nlü*; *karnı*, *-rni* және т.б.

Қатаң дауыссыз дыбыспен аяқталатын кейбір сөздерге дауыстымен басталатын қосымша жалғанғанда, ондай сөздердің соңғы дыбысы ұяң дауыссызға айналады. Бұл ерекшелік «Түрікше сөздікте» *açık, -ği; araç, -cı; barınak, -ği; elek, -ği; itimat, -di; kanat, -di; kitap, -bi; kürek, -ği; söğüt, -di; süreç, -ci; yurt, -du* сияқты сөздер арқылы көрсетілген. Сонымен қатар дауыстымен басталатын қосымша жалғанғанда, сөздің соңындағы қатаң дауыссыз дыбыстың ұяңдануы *otomatik, komik, gardirop, lastik, lirik, lort, mikrop, prensip* секілді Еуропа тілдерінен енген кірме сөздер де болады.

Ал соңғы буынында жуан дауысты дыбысы бар кейбір араб-парсы және Еуропа тілдерінен енген түрік тіліндегі сөздерге жіңішке дауыстымен басталған қосымша жалғанады. Бұл ерекшелік «Түрікше сөздікте» былайша көрсетіледі: *feragat, -ti; harf, -fi; lügat, -ti; menfaat, -ti; saat, -ti; hayal, -li; istikbal, -li; alkol, -lü* және т.б.

Түрік тілінде «п» (p), «ч» (ç), «т» (t) немесе «к» (k) дыбыстарымен аяқталатын жалқы есімдерге дауыстымен басталатын қосымшаның жалғануы «Түрікше сөздіктің» реестрінде былайша беріледі: *Araç, -ç'i; Gaziantep, -p'i; Güzelyurt, -t'u; Kınık, -k'i* және т.б. Ал бұл сөздердің айтылымы Сөздікте былайша көрсетілген: (*a'racı*); (*ga:zi'antebi*); (*güze'lyurdu*); (*ki'niği*) т.б.[73].

Осы орайда түрік тілі мен қазақ тілін салыстырар болсақ, орфоэпиясында біршама өзгешеліктер бар. Айталық, қазақ тілінде түрік тіліндегідей созылыңқы айтылатын сөз жоқ. Алайда, қазақ тілінің табиғатына лайық айтылатын сөздердің аралығына бірнеше диакретикалық шартты белгілер қойылады. Осы орайда академик Р.Сыздық қазақ тілінің табиғатына байланысты «қазақ тілінде сөздерді дұрыс айтудың (дыбыстаудың) негізгі заңдылықтарын, яғни сөз сазы ережелерін саралап көрсетпес бұрын осы қағидаларды жақсы түсініп, дұрыс игеруге қатысты бірқатар жайттарды ескеру қажеттігін айтады. Соның бірі ретінде сөйлеу үстінде сөздердің екіден-үштен топтасып, бір деммен, яғни бір ырғақпен айтылатындығы» – деп сөзін түйіндейді. Яғни ғалым анықтауыш пен анықталатын сөздердің бір ырғақпен жымдасып, дыбыстары бір-біріне ықпалын тигізіп айтылатындығын айта келе, *айдыңғөл* (жазылуы айдын көл), *сұлұғыз* (сұлу қыз), *қараөлең* (қара өлең), *ағайдын* (ақ айдын) т.б. мысалдарын келтіре кетеді [74, 758-б.]. Сондай-ақ, проф. Н.Уәли қазіргі кезде «орфоэпиялық ережелерді ден қойып оқытпаудың салдарынан әдеби тілдің дыбыстау нормасында уәжсіз ауытқулардың байқалатындығын айтады да, мұндай ауытқудың тіліміздің ішкі заңдылығы ретінде ғана емес, жалпы қазақ сөз әуезділігінің тұтастығын сақтаушы, тұтас мәтіндердің үйлесімді формалары арқылы берілетін эстетикалық ақпаратты кодтаушы ретінде де ерекше қызмет атқаратын үндестіктің (сингармонизмнің) бұзылуына әкелетінін айтады [74, 16-176.].

Осы орайда 2007 жылы шыққан «Орфоэпиялық сөздікте» әрбір сөздің айтылымы берілген. Онда диакретикалық екі түрлі таңбасы, яғни ° еріндікпен айтылуын көрсетсе, ал ˘ таңбасы просодикалық тұрғыдан бір деммен айтылуын білдіреді.

Сөз ішінде сөз тіркесінің жігінде босаң жуысыңқы айтылатын б, п, қ, к дауыссыздарының үстіне «°» белгісі қойылады.

Әрбір сөз тіркесі өзіндік әуезбен айтылып, кідіріссіз, бір ырғақты топ құрайтындықтан, орфографиясы бөлек тұлғаланса да, орфоэпиясында бөлек көрсетіліп, олардың арасына доға қойылады. Тәрбие беру – *тәрбие беруу, торға түсу – торға түсуу, сәлем беру – сәлем беруу* т.б.

Бір деммен тұтас сөз түрінде айтылып, бір ұғымды білдіретін, бірақ бөлек жазылған екі сөздің тіркесі айтылым үлгісіне сәйкес сөздіктің орфоэпиялық бөлігінде бірге жазылып беріледі. *Май шам – майшам, тақ сан – тақсан, сен ғана – сеңғана* т.б.

Кейде екі сөзге де ой екпіні түсірілсе, олар буын санының шектеулі болғанына қарамастан, жеке-жеке ырғақпен айтылады, сондықтан орфоэпиясында араларына доға қойылып беріледі: *сен Де, мен Де*.

Сөз тіркесі жігіндегі қатар келген екі дауыстының алдыңғысы, не соңғысы түсірілсе апостроф (‘) қойылады. *Сарыағаш – сар’ағаш, не істеді – не’стеді* т.б.

Орфографиясы	Орфоэпиясы
---------------------	-------------------

Абай	А°бай
қыпшақ	қып°шақ,
бақсы	бақ°сы
сәлем беру	сәлем ̄беруу
бара жатыр	бара ̄жатыр
май шам	майшам
тақ сан	тақсан
сен ғана	сеңғана
сен де	сен ̄де
мен де	мен ̄де
Сарыағаш	сар’ағаш
не істеді	не’стеді

Қорыта келгенде, қазақ тілі латын қарпіне көшкен жағдайда түрік тілінің тәжірибесіне сүйенуіне болады, алайда қазақ тілінің заңдылығына сәйкес орфоэпиялық сөздікте берілген диакретикалық таңбаларды берген жөн. Кей тұстарын өзге елдердің тәжірибелеріне сүйене отырып, болашақта қарастыруға болады.

Еуропа тілдерінен енген кейбір кірме сөздердің қазіргі түрік тіліндегі көрінісі

Түрік халқының жазу тарихына көз жүгіртсек, өзге түркітілдес, оның ішінде қазақ халқының жазу тарихы сияқты әріден басталатынын, жазудың алуан түрін бастан кешіргенін, пайдаланғанын көреміз. Бұл тарихи жазулардың кейбіреуі талай ғасыр бұрын қолданудан қалып, «өлі жазуға» айналса, енді біреуі ғасырлар бойы үздіксіз реформаланып, дәуірімізге жетіп отыр:

- руна жазуы (V – VIII ғғ.),
- ежелгі ұйғыр жазуы (шамамен XIII ғасырға дейін),
- араб-парсы графикалы осман жазуы (XIII – XX ғғ.),
- латын графикасы негізіндегі түрік жазуы (1928 жылдан бастап).

Уақыт өткен сайын халық дінінің, саясатының, санасының өзгеруіне сай ауысып тұрған бұл жазу түрлері түрік елінің халықаралық байланыстары мен экономикалық, мәдени өміріне үлкен өзгерістер әкелуімен қатар, ұлттық тілдің мазмұндық және құрамдық жағынан жаңғырып, жаңа сөздермен толығына, сөз мағынасының дамуына зор әсер етті.

Осман империясының құрылған уақытынан бастап, Мұстафа Кемал Ататүріктің тілдік реформасына дейінгі кезең аралығында араб, парсы тілдерінен енген сөздер көлемі түрік лексикасының 80 % құраған болатын. Араб-парсы – дін, кеңсе қағазы, ресми құжаттар, әдебиет, мәдениет тілі ретінде осман қоғамының жоғарғы сатысына жататын сұлтандар, бей-эфендилер (министрлер, елшілер, банкирлер, ірі фабриканттар, помещиктер, адвокаттар, дәрігерлер, инженерлер т.б.), пашалар (генералдар), имамдар, ақын-жазушылар тілі болып есептеліп, қара халық Стамбул, Анкара, Қараман, Измир, Балқан, Шығыс Анатолия т.б. диалектілерінен тұратын қарапайым түрік тілін қолданған (оны *kaba Türkçe* – «тұрпайы түрікше», «вульгарный турецкий» деп атаған).

Түрік жазуын латын графикасы негізіндегі жаңа жазуға көшіру туралы 1928 жылғы заңының шығысымен, түрік әліпбиін реформалау ісімен қатар «осман тілін» түрік тілімен ауыстыру, оны араб, парсы кірме сөздерінен тазарту, олардың орнына ежелгі түрік сөздерін, түрік түбірлі жаңа сөздерді енгізу науқаны басталады (*üçgen* – үшбұрыш, *uçak* – ұшақ, *okul* – мектеп т.б.). Ғылыми-техникалық ілгерілеуге, өзге мәдениет пен өркениетке ұмтылу әрекеті Батыс Еуропа тілдерінен көптеген жаңа терминнің енуіне септігін тигізеді: *otomobil, radio, radyatör, sinema, üniversite, enstitü, gazete, müze, taksî, sigara, ekran, fax, bank, bulvar, kuaför, opera, posta, tişört* т.б.

2005 жылы «Türk Dil Kurumu» лингвистикалық қоғамы шығарған «Қазіргі түрік тілі сөздігінің» («*Güncel Türkçe Sözlük*») тілдік деректері бойынша, *түрік* тілінің төл сөздері – 89 689 бірлікті қамтыса,

араб тілінен – 6 463 бірлік *insan* (адам), *devlet* (мемлекет), *halk* (халық), *kitab* (кітап), *millet* (ұлт), *asker* (жауынгер), *fikir* (идея), *resim* (сурет), *sabır* (сабыр), *beyaz* (ақ), *şeytan* (шайтан), *alkol* (алкоголь), *kafir* (кәпір), *saat* (сағат), *din* (дін), *cumhuriyet* (республика) т.б.),

француз тілінен – 4 974 бірлік (*lüks* (сән-салтанат), *kuzen* (немере аға, іні), *kuaför* (шаштараз), *hoparlör* (дауыс зорайтқыш, репродуктор), *kamyon* (жүк автомобилі) т.б.),

парсы тілінен – 1 374 бірлік (*hafta* (апта), *teşekkür* (рақмет), *Pazar* (базар), *rüzgâr* (жел), *pencere* (терезе), *şehir* (қала), *düşman* (дұшпан), *ayna* (айна), *dost* (дос), *tahta* (тақта), *patuk* (мақта) т.б.),

итальян тілінен – 632 бірлік (*opera* (опера), *galera* (галера), *posta* (пошта) т.б.),

ағылшын тілінен – 538 бірлік (*park* (парк), *tişört* (футболка), *lift* (лифт) т.б.),

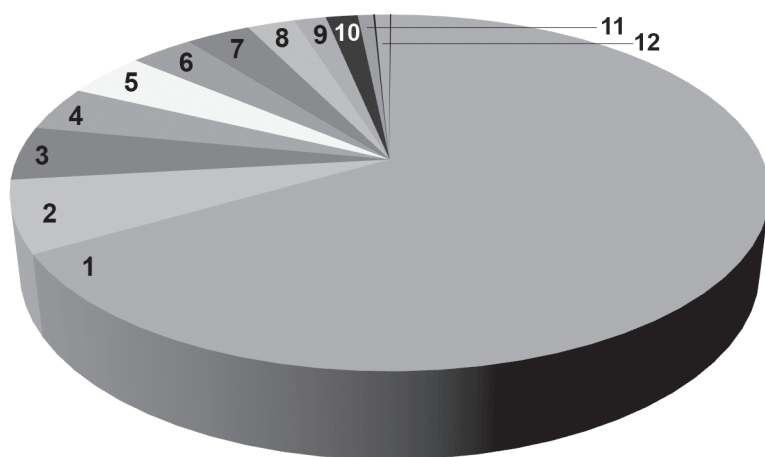
грек тілінен – 413 бірлік (*kutu* (қорап), *fırın* (пеш), *ahtapot* (сегізаяқ) т.б.),

латын тілінен – 147 бірлік (*prezidyum* (төралқа) т.б.),

неміс тілінен – 85 лексикалық бірлік [75] т.б. енген.

Сондай-ақ *орыс* (*şarık* (бөрік), *setaver* (самауырын) т.б.), испан, армян, корей, моңғол, румын, болгар тілдерінен келген сөздер де кездеседі.

Қазіргі түрік тіліндегі сөздердің шығу тегі

1-түрік – 89 689	4-парсы – 1 374	7-грек – 413	10-орыс
2-араб – 6 463	5-итальян – 632	8-латын – 147	11-испан
3-француз – 4 974	6-ағылшын – 538	9-неміс – 85	12-армян

Түрік тіліндегі кірме сөздер мен өзге ел ономастикалық атауларының жазылу орфографиясына назар аударатын болсақ, басқа тілдерден енген жалпы лексикалық бірліктер мен онимдердің конверсиялану үдерісі үш түрлі жолмен жүзеге асқанын көреміз:

- 1) транскрипция;
- 2) транслитерация;
- 3) аударма.

Транскрипция жолымен жазу деп сөздің естілуіне қарай өз тіліндегі әріп-таңбалармен жазу амалын айтамыз. Түрік тілінде транскрипция жолымен таңбаланатын сөздер қатарына, мысалы, *kültür, profesör, tişört, enstitü, müze, şapka, feribot, aperitif, istasyon, karikatür, pata; Muhtar Avazov, Çehov, Şanghai, Bakü, Zürih, Lükseburg, Gürcistan, Özbekistan, lüterçilik* т.б. сияқты жалпы және жалқы есімдерді жатқыза аламыз.

Түрік тілінде транскрипция жолымен таңбаланатын жалпы және жалқы есімдерінің орыс және еуропа тілдеріндегі жазылу нұсқасы

<i>түрікше</i>	<i>орысша</i>	<i>ағылшынша</i>	<i>французша</i>	<i>итальянша</i>
kültür	культура	culture	culture	cultura
profesör	профессор	professor	professeur	professore
tişört	футболка	t-shirt	t-shirt	t-shirt
feribot	паром	ferryboat	ferry	traghetto
Muhtar Avazov	Мухтар Ауэзов	Mukhtar Auevov	Mukhtar Auevov	Mukhtar Auevov
Zürih	Цюрих	Zurich	Zurich	Zurigo
Lükseburg	Люксембург	Luxembourg	Luxembourg	Lusseburgo
Gürcistan	Грузия	Georgia	Géorgie	Georgia

Ал, *транслитерация*, яғни белгілі бір тілге тән дыбысты екінші бір тілдің орфографиялық заңдылығына лайық етіп белгілеу арқылы қолданылған сөздер тобына мына мысалдардан көре аламыз: *Beethoven, Byron, Moli?re, Napolyon, Chopin, Grimm, Karlovy Vary, New York, New Orleans, Rio de Janeiro, Orenburg, Baykonur, metro, tramvay, otopark, otel, «Ankara bulvari», «yeni sezon», «etno-rock grubu», «tiyatrotfestivali», «NASA Mars'ta su mu buldu? / NASA Марстан су тапты ма?», «Londra'ya bahar T?RKSOY'la geldi / көктем Лондонға ТЮРКСОЙ-мен келді»* т.б.

*Түрік тілінде транслитерация жолымен таңбаланатын
жалпы және жалқы есімдер көрінісі*

<i>түрікше</i>	<i>донор тіл</i>	<i>ағылшынша</i>	<i>французша</i>	<i>итальянша</i>	<i>орысша</i>
park	ағылшын тілі	park	parc	parco	парк
ahtapot	грек тілі	octopus	poulpe	polpo	осьминог
bulvar	француз тілі	boulevard	boulevard	viale	бульвар
Roma	итальян тілі	Rome	Rome	Roma	Рим
Moskova	орыс тілі	Moscow	Moscou	Mosca	Москва
Londra	итальян тілі	London	Londres	Londra	Лондон
Shakespeare	ағылшын тілі	Shakespeare	Shakespeare	Shakespeare	Шекспир

Осы жерде айта кететін жайт: А.Байтұрсынұлы атындағы Тіл білімі институты мамандарының Түркия Республикасына ұйымдастырған ғылыми іссапары барысында (2013 ж., желтоқсан айы) түрік ғалымдарының бірқатары өзге елдің фонетика-фонологиялық заңдылықтары негізінде жазылатын *Shakespeare, Goethe, George* т.б. деген сияқты онимдердің таңбалануын өз тілдеріне икемдеп, *Şekspir, Göte, Jorj* тұлғасында қолданылғанын қалайтындары анықталды.

Кірме сөздер мен өзге/ортақ ономастикалық атаулары таңбалануының үшінші жолы – *аударма*. Бұл тәсіл түрік тілінде келесі сөздер мен сөз тіркестерін жазуда пайдаланылады:

Havaalani (ағыл.: *airport*, орыс: *аэропорт*, қазақ: *әуежай*);

Uzay gemisi (ағыл.: *space ship*, орыс.: *космический корабль*, қазақ.: *ғарыш кемесі*);

Karadeniz (ағыл.: *Black sea*, орыс: *Черное море*, қазақ: *Қара теңіз*);

Amerika Birleşik Devletleri (ағыл.: *United States Of America*, орыс.: *Соединенные Штаты Америки*; қазақ: *Америка Құрама Штаттары*);

Yeni Zelanda (ағыл.: *New Zealand*, орыс: *Новозеландия*, қазақ: *Жаңа Зеландия*);

Birleşik Arap Emirlikleri (ағыл.: *The United Arab Emirates*, орыс: *Объединенные Арабские Эмираты*, қазақ: *Бірлескен Араб Әмірлігі*);

Misir (ағыл.: *Egypt*, орыс: *Египет*, қазақ: *Мысыр*) т.б.

Бір қызығы, бұндай шетел және ортақ ономастикалық атаулар географиялық карталарда түрік және ағылшын тілдерінде қатар беріліп отырады: *Karadeniz (Black sea), Akdeniz (Mediterranean sea), Ege deniz (Aegean sea), Marmara denizi (Sea of Marmara), Bulgaristan (Bulgatia), Yunanistan (Greece), Suriye (Syria), Irak (Iraq), Gürcistan (Georgia), Ermenistan (Armenia), Azerbaycan (Azerbaijan)* т.б.

Ал өз жерінің ономастикалық атаулары тек түрікше таңбаланған: *Gümüşhane, Ağri, Kütahya, Konya, Eskişehir, Istanbul* және т.б.

Зерттеушілердің көрсетуі бойынша [76; 77], шамамен XIX ғасырдың II жартысынан бастап, Осман империясы жеріндегі топонимдік атаулар жүйелі түрде түрікшелене бастайды. Бұл, әсіресе, «беймұсылман» топонимдерге қатысты болады. 1916 жылдың 5 қаңтарындағы әскери министр Энвер пашаның бұйрығында: «Осман еліндегі армян, грек, болгар және басқа да мұсылман емес халықтарға тән жер-су атаулары түрік атауларына аударылуы – міндетті...» [76], – деп көрсетіледі. Осылайша, *Tunceli* → *Dersim*; *Karmrik* → *Kizilca*; *Tsaghkador* → *Daracicek* т.б. болып түрікшеленеді.

Бұл саяси және мәдени тұрғыдан маңызды стратегиялық науқан, әсіресе Түркия Республикасы құрылғаннан кейін қызу қолға алынады. Осыған қатысты 1940 жылы Түркияның Ішкі істер министрлігі шетел тілдеріндегі және өзге тіл түбірін қамтыған топонимдерді түрік тіліне аудару туралы № 8589 өкімін шығарды. Сондай-ақ 1957 жылы «Топонимдерді өзгерту жөніндегі арнайы комиссия» құрылып, оның жұмысына Бас штабтың, Ішкі істер, Қорғаныс және Білім министрліктерінің, Анкара университетінің Лингвистикалық және Тарихи-географиялық факультеттерінің, Түрік лингвистикалық ассоциацияның өкілдері тартылады. 1978 жылға дейін жұмыс істеген бұл Комиссия 75 мың топонимді қарастырып, 28 мыңын түрік тіліне икемдеп өзгертеді. Евфрат университетінің доценті Гарун Тунчел нақты статистикалық дерек негізінде 12 мыңнан аса ауыл атауы ауыстырылғанын көрсетеді [76; 77].

Сондай-ақ Стамбул қаласы да 1930 жылға дейін ресми түрде *Константинополь* (тур. *Konstantiniyye*) деп аталған [75] екен. Ал оның көше атаулары 1927 жылдан бастап өзге тілдер элементтерінен тазартылады. Сөйтіп 1945 жылға дейін Стамбул қаласының 100-ге жуық көше мен квартал (махалла) атаулары түрікшеленеді [77].

Нақты тілдік деректерге сүйене отыра, түрік тіліндегі кірме сөздердің тілге ену үдерісі транскрипция, аударма тәсілдерімен қатар, транслитерация жолымен де жүзеге асқан дей тұрғанымен, жалпы алғанда, латын графикасы негізіндегі түрік жазуы өзге тілден енген кірме сөздердің ұлттық тілге бейімделіп, түрік тілінің айтылу нормасына икемделіп сіңісуіне, түрік тілінің ұлттық негізде дамып, халқының бірегейлігінің қалыптасып, нығаюына зор септігін тигізгенін көреміз.

Түрік тіліне француз тілінен енген кейбір сөздердің графикалық таңбалану ерекшелігі

Қатынас құралы болып табылатын тіл қашан да сол ұлттың тұрмыс-тіршілігімен, дүниетанымымен байланысты екені белгілі. Ал ұлт жеке өзі өмір сүрмейді, басқа халықтармен экономикалық, саяси жағынан қарым-қатынасқа түсіп, екі жақта өзара байланыс орнатылады. Халықтардың өзара қарым-қатынасының нәтижесінде олардың арасында тіларалық, мәдениаралық байланыс орнатылып, соның негізінде қай ұлттың болмасын тілінде кірме сөздер өз орнын алатыны белгілі.

Түрік тілін алатын болсақ, кірме сөздердің енуіне мыналар себеп болады:

- түрік тілі араб-парсы лексикалық элементтерімен толықты, оның себебі ислам мәдениетінің қабылдануымен байланысты болды;

- италия тілінен көптеген сөз енді, себебі музыка, философия, әдебиет, сурет өнеріндегі терминдер түрік тілінің сөздік құрамының кеңеюіне ықпал етті. Әсіресе ита-

лия тіліндегі музыкамен байланысты терминдер кең тарады. Мысалы, *allegro, balo, opera, tenor, tempo*;

- түрік елі гректермен көршілес тұратындығы белгілі, сондықтан территориялық жақындыққа байланысты грек тілінен енген сөздер де көптеп кездеседі;

- 1839 жылдан бастап Түркияда Француз мемлекетінің ықпалы күшті болды, яғни бұқаралық ақпарат құралдарында, көркем шығармаларда француз сөздері кеңінен енді. Айталық әдебиетке *realism, romantizm* және т.б. сынды француз сөздері енді. Сондай-ақ осы мемлекетте оқып келгендердің де ол тілдің Түркияда таралуына әсері болды. Сонымен қатар теңіз арқылы сауда-саттықтың жүргізілуімен байланысты көптеген сөздер ене бастады. Мысалы: *baratarya, friška*.

- 1923 жылдан бастап Түркия мен батыстың жақындығы нығая түседі. Екінші дүниежүзілік соғыстан кейін Түркия мен Америка мемлекеттерінің өзара байланысының қарқынды дамуы ағылшын тілінің спорт және теңізге байланысты сөздерінің ене бастауына негіз болды;

- 1868 жылы неміс лицейлері, қыз бен ұл балаларды бөлек оқытатын мектептердің ашылуымен және техника саласындағы әріптестіктермен байланысты неміс тілінің сөздері көп алынды;

- сонымен қатар түрік әдеби тіліне армян, албан, венгр, румын, орыс және т.б. тілдерінің сөздерін де кездестіруге болады.

Осы шет тілдерден енген кірме сөздердің ішінен жан-жануарларға (*kefal, kalamar*), өсімдіктерге (*findik, farulye*) қатысты атаулар кеңінен тарады.

Ал түрік тілінде кірме сөздер қандай жолдар арқылы игерілді? Мұндай сұраққа түріктің отандық ғалымдары кірме сөздердің игерілуінің бірнеше жолдарын төмендегідей көрсетті (мәліметтер 2013 ж. желтоқсанында Институттың осы жоба аясында Стамбул, Анкара қалаларына ұйымдастырған кешенді іссапары бойынша ауызша жазып алынды):

1) басқа тілден енген кірме сөздер сол тілдің орфоэпиясына негізделіп алынды. Нақты айтқанда, өзге тілде қалай айтылса, түрік тілінде сол қалпында алынды;

2) өзге тілдің сөздері дәлме-дәл аударылып алынды. Мысалы, ағыл. *no commet – yougum you*;

3) өзге тілде қалай жазылса, түрік тіліне сол қалпы алынды. Мұндай сөздер өте аз кездеседі;

4) сөз тіркесімен келгенде, екінші компоненті түрік тілінде келеді. Мысалы, *korua уарmak, print etmek*;

5) сөз басында қатар келген екі дауыссыз дыбыс ешбір өзгеріссіз сол қалпында жазылады. Тек кейбір сөздерде ғана сөз басында қатар келген екі дауыссыз дыбыс арасына дауысты дыбыс қойылады;

6) түрік тілінде сөз соңында дауыссыз дыбыс қатар келмейді, осымен байланысты басқа тілден енген кірме сөздерде сөз соңында қатар келген дауыссыз дыбыс арасына дауысты дыбыстар қойылады. Мысалы, *фр. terme ~ түр. терim, фр. cédre ~ түр. sedir, фр. cylinder ~ түр. silindir, фр. fibre ~ түр. fiber*. Ғалымдардың пікірінше, түрік тілінде қатар келген дауыссыз дыбыстарды айту қиын, сондықтан кірме сөздердегі қатар келген дауыссыз дыбыстардың арасына дауысты дыбыс қосылып отырған.

7) сөз ортасында екі дауыссыз қатар келгенде, дауыссыздар арасына дауысты дыбыс қойылмайды;

8) кей жағдайда сөз соңында қатар келген дауыссыз дыбыс сол қалпында жазылады;

9) француз тілінде дауыссыз [r, v, z, vr] дыбыстарының алдынан келгенде, дауысты дыбыстар созылыңқы болып кетеді.

Жинақтай келгенде, түрік тіліне еуропа тілдерінен енген кірме сөздердің ішінде кең тарағаны – француз сөздері. Кейбір мәліметтерге сүйенсек, француз тілінен енген лексикалық бірліктің саны **4974** сөзді құрайды екен.

*Түрік тіліне француз тілінен енген кейбір сөздердің
фонетика-графикалық игерілу кестесі*

Француз, түрік тілдеріндегі дыбыстар	Француз	Түрік	Түсіндірме
e~ø	<adresse> [adres] <baside> [bazid] <madame> [madam]	<adres> [adres] <bazit> [bazit] <madam> [madam]	Француз тілінде сөз соңындағы дауысты [e] дыбысы түсіп қалады және қатар келген екі дауыссыз дыбыстың біреуі түсіп қалады, бұл сөз түрік тіліне енген кезде француз тіліндегі айтылуы бойынша игерілген. Түрік тілінде дауыссыз <s> фонемасы сөздің барлық шенінде қолданыла береді. Француз тілінде тіл алды дауысты [a] дыбысымен келетін сөздер түрік тіліне енген кезде тіл арты дауысты дыбысына айналып, жуан айтылады.
e~ø qu~k ou~u	<aerodynamique> [aerodinamik] <agnostique> [agnostik] <bouquete> [buket] <jaquette> [ceket] <dramatique> [dramatik] <équipe> [ekip] <étiquette> [etiket]	<aerodinamik> [aerodinamik] <agnostik> [agnostik] <buket> [buket] <ceket> [ceket] <dramatik> [dramatik] <ekip> [ekip] <etiket> [etiket]	Мұнда да француз тілінде сөз соңындағы дауысты [e] дыбысы айтылмайды және qu дыбысы бір ғана дауыссыз [k] дыбысын береді, осымен байланысты түрік тілінде дауыссыз [k] дыбысы алынып отыр. Сонымен қатар француз тілінде ou дыбыс тіркесі [u] дыбысын береді. Осымен байланысты түрік тіліне buket деген кірме сөз [u] дыбысымен берілген. Түрік тілінде дауыссыз <k> фонемасы тіл арты дауыстылармен келгенде тіл арты (немесе тамақ арты) [k] болып, ал тіл алды жіңішке дауыстылармен тіркесіп, жұмсақ [k] болып қолданылатыны белгілі. Басқаша айтқанда, <k>фонемасының екі варианты бар: 1) [k], 2) [k̥] . Беріліп отырған кірме сөздерде тіл алды, жіңішке [k] дыбысы қолданылып тұр.

ai~e e~ø	<affairiste> [aferist] <fantaisiste> [fantezist]	<aferist> [aferist] <fantezist> [fantezist]	Француз тілінде бірнеше таңба бір ғана дыбысты береді. Берілген сөзде ai дыбыс тіркесі бір ғана дауысты [e] дыбысын беріп отыр. Бұл сөз түрік тіліне енген кезде, айтылуы бойынша жазылған. Сондай-ақ түрік тілінде дауыссыз дыбыс қатар келмейтіндігі белгілі. Сол себептен болар, дауыссыз [f] дыбысының біреуі түсіп қалған.
ph~f e~ø	<aphonie> [afoni]	<afoni> [afoni]	Француз тіліндегі ph дыбыс тіркесі дауыссыз [f] дыбысын береді. Түрік тіліне енген кезде дауыссыз [f] дыбысы танбаланады және сөз соңындағы дауысты [e] дыбысы айтылмайды. Осымен байланысты анлаут, инлаут, аслаут позицияларында келетін бірнеше сөздерді келтіруге болады: фр.aphorisme ~ түр.афоризм; фр.biographie ~ түр. biyografi; фр. phéole ~ түр. fleol
tch~ç e~ø	<tcheque> [çek]	<çek> [çek]	Берілген француз тіліндегі сөзде tch дыбыс тіркесі бір ғана дауыссыз [ç] дыбысын береді, ал qu дыбыс тіркесі дауыссыз [k] дыбысын береді, осымен байланысты түрік тіліне енген кезде фонетикалық принцип негізге алынып, çek түрінде игерілген. Түрік тілінде қатаң, ызың, тіс-таңдай алды дауыссыз [ç] дыбысы көбінесе сөздің басы мен соңында қолданылады.
e~a e~ø	<défense> [defans]	<defans> [defans]	Француз тілінде сөз ішінде дауысты [e] дыбысы айтылған кезде [a] дыбысын береді. Мұндай принцип түрік тіліне енген кірме сөзде де сақталып отыр. Жалпы түріктің тіл арты, жуан, езулік дауысты [a] дыбысы кірме сөздерде барлық буында жазыла береді.
au~o e~ø	<decauville> [dekovil]	<dekovil> [dekovil]	Француз тілінде au дыбыс тіркесі дауысты [o] дыбысын береді, түрік тіліне енген кезде айтылымына қарай дауысты [o] дыбысы ғана алынған және түрік тілінде дауыссыз дыбыстар қатар келмейді, осымен байланысты бір дауыссыз дыбыс түсіп қалады. Түрік тілінде дауысты [o] дыбысының екі варианты бар: ашық [o] және жартылай ашық [o]. Ашық дауысты [o] дыбысы орыс тіліндегі [o] дыбысымен бірдей, ал жартылай ашық дауысты [o] дыбысы кейінгі буындарда [y]дыбысы келгенде ғана қолданылады (boru). Түрік тілінің кірме сөздерінде дауысты [o] дыбысы сөз басында ғана келеді, ал кірме сөздерде сөздің барлық позициясында кездесе береді.

g~j	<dragée> [draje]	<draje> [draje]	Берілген сөзде француз тілінде қатар келген дауысты дыбыстардың соңғысы түсіп қалады да, біреуі ғана айтылады, түрік тілінде де осы жүйе сақталған. Түрік тілінде дауыссыз [j] дыбысы басқа тілден енген екі немесе көп буынды сөздердің барлық позициясында кездеседі.
x~gz	<existentialiste> [egzistansiyalist]	<egzistansiyalist> [egzistansiyalist]	Француз тілінде дауыссыз [x] дыбысы бірде gz тіркесін, бірде ks тіркесін береді. Айталық, беріліп отырған сөзде дауыссыз [x] дыбысы [gz] түрінде келіп отыр, сонымен қатар сөз ортасындағы [t] дыбысы [s] болып айтылады, бұл түрік тіліне енген кезде сақталған. Осы ретте бірнеше сөздерді келтіруге болады: <i>фр. existentialisme ~ мұп. egzistansiyalizm; фр. exomorphisme ~ мұп. egzomorfizm; фр. exotique ~ мұп. egzotik.</i>
ph~f os~ø e~ø	<phagocytose> [fagosit]	<fagosit> [fagosit]	Француз тілінде ph дыбыс тіркесі дауыссыз [f] беретіндігі жоғарыда айтылды, сонымен қатар os дыбыс тіркесі сөз соңында келгенде түсіп қалады. Мұндай үдеріс түрік тіліне осы қалпы енген.
h~ø qu~k e~ø	<éthique> [etik]	<etik> [etik]	Француз тілінде сөз ішінде дауыссыз [h] дыбысы мүлдем айтылмайды. Түрік тіліне енген кірме сөздердің басында келсе, дауыссыз [h] дыбысы оқылады, ал сөз ортасында келсе, француз тіліндегідей айтылмайды. qu тіркесі дауыссыз [k] дыбысын беретіндігі жоғарыда айтылды.
x~ks	<équinoxe> [ekinoks]	<ekinoks> [ekinoks]	Француз тілінде [x] бірде ks түрінде келетіндігі жоғарыда айтылады. Ал түрік тілінде осы дауыссыз [x] дыбысы француз тілінен енген кірме сөздердің айтылымына қарай алынады. Берілген кірме сөзде ks тіркесі қолданылған. <i>фр. exposition ~ мұп. ekspozitsyon.</i>
ey~ ay	<geysèrite> [gayzerit]	<gayzerit> [gayzerit]	Француз тілінде сөз ішінде ey дыбыс тіркесі ey түрінде айтылады. Мұндай жүйе түрік тілінде сақталған.

ll~l	<gorille> [goril] <billion> [bilyon]	<goril> [goril] <bilyon> [bilyon]	Француз тілінде дауыссыз [l] дыбысы жіңішке болып айтылады. Ал түрік тілінде дауыссыз [l] жақтың тарылуына қарай жасалатын дыбыс болып табылады. Түрік тіліне енген кірме сөздерде дауыссыз [l] дыбысы жіңішке болып айтылады. Түрік тілінде дауыссыз дыбыстар морфема ішінде қатар келмейтіні белгілі, осыған байланысты француз тілінен енген кірме сөздерде бір дауыссыз дыбыс түсіп отырған. Түрік тілінде дауыссыз [l] дыбысы сөздің барлық шенінде қолданылады.
ou~u	<goutte> [gut]	<gut> [gut]	Француз тілінде ou дыбыс тіркесі бір ғана дауыссыз [u] дыбысын береді, түрік тіліне енген кірме сөздер француз тіліндегі айтылым бойынша алынған. Десек те француз тілінде созылықты болып айтылатын ou дыбыс тіркесі, түрік тілінде [u] болып қысқа айтылады.
e~ø	<idée fixe> [idefiks]	<idefiks> [idefiks]	Француз тілінде сөз ішінде қатар келген дауысты [e]-нің бірі ашық болса, бірі мұрын дыбыс. Мұрын дауысты үнемі түсіп айтылатындығы белгілі. Сондықтан айтылған кезде сөз соңындағы дауысты [e] дыбысы түсіріліп айтылады. Бұл түрік тіліне енген кірме сөздерден де көрінеді. Дауысты [e] дыбысы сөздің барлық позициясында келеді. Түрік тілінде дауысты [e] дыбысының екі варианты бар: [e] және [ɛ].
e~i gn~n	<espagnolette> [ispanyolet]	<ispanyolet> [ispanyolet]	Берілген сөзде дауысты [e] дыбысы француз тілінде [i] болып айтылады. Ал gn дыбыс тіркесі [n] болып айтылды. Сондай-ақ француз тілінде дауысты [o] дыбысы айтылғанда алдынан [j] дыбысы естіледі. Сондықтан да бұл сөз түрік тіліне енгенде <i>ispanyolet</i> болып ауысты.
ent~an	<abonnement> [abonman]	<abonman> [abonman]	Берілген француз сөзінде сөз ішіндегі дауысты [e] дыбысы түсіп, сөз соңындағы ent дыбыс тіркесі мұрын [an] дыбыс тіркесін береді. Ал бұл сөз түрік тіліне осы айтылым қалпында кірген. Мұндай сөздер түрік тілінде көптеп кездеседі. Мысалы, фр. <i>dégagement</i> ~ түр. <i>degajman</i>
tion~sion	<abstraction> [abstraksiyon]	<abstraksiyon> [abstraksiyon]	Француз тілінде tion жұрнағы sion болып айтылады, бұл түрік тілінде дәл сол қалпы алынған. Осы ретте бірнеше мысал келтіруге болады: фр. <i>adaptation</i> ~ <i>adaptasyon</i> ; фр. <i>agglutination</i> ~ <i>aglutinasyon</i> .

t~ø	<bardot> [bardo]	<bardo> [bardo]	Бұл сөз түрік тілінен енген кезде, француз тіліндегі дауыссыз [t] дыбысы түсіп қалады, сондықтан түрік тіліне енген кезде <i>bardo</i> болып игерілді. Түрік тілінде шұғыл, тіл ұшы мен тіс, қатаң дауыссыз [t] дыбысы сөздің барлық шенінде келеді.
es~ø	<blocnotes> [bloknot]	<bloknot> [bloknot]	Француз тілінде сөз соңындағы es дыбыс тіркесі түсіріліп айтылады, бұл сөз түрік тіліне енген кезде айтылымы бойынша алынған.
eu~ö	<brûleur> [brülör]	<brülör> [brülör]	Француз тілінде сөз соңындағы eu дыбыс тіркесі бір ғана дауысты [ö] дыбысын береді, сондықтан түрік тілінде бұл сөз жіңішке еріндік болып айтылады. Бұл француз тілінен енген кірме сөздердің барлығында кездеседі: <i>fp. facteur ~ myp. factör; fp. flasheur ~ myp. flaşör.</i>
ö~ev	<neurologie> [nevroloji]	<nevroloji> [nevroloji]	Француз тілінде eu дыбыс тіркесі дауысты [ö] дыбысы түрінде айтылады, ал түрік тіліне енген кезде ev тіркес түрінде айтылады.
eu~o	<éditeur> [editor]	<editor> [editor]	Кейбір жағдайда eu дыбыс тіркесі дауысты [o] дыбысын береді және түрік тілінде осы қалпы алынады.
u~ü	<buffet> [büfe] <gluten> [glüten]	<b'fe> [büfe] <glüten> [glüten]	Француз тілінде [u] дыбысы айтылған кезде жіңішкеріп дауысты [ü] болады. Бұл түрік тіліне енген кезде сақталған. Түрік дауысты [ü] дыбысы сөздің барлық шенінде келе береді.

Латын қарпіне негізделген түрік пернетақтасының тәжірибесі және қазақ пернетақтасына әріп-түймешіктерді орналастыру реті туралы

Компьютерлік пернетақта дегеніміз – компьютерге ақпарат енгізу үшін және басқарылатын сигналдарды беру үшін дайындалған компьютер құрылғысының бір бөлігі. Қазіргі қолданылып жүрген компьютерлік пернетақтаның тарихы сонау XIX ғасырдан бастау алады. Оның тарихы қарапайым жазу мәшенкесінің пайда болуымен байланысты. 1868 жылы Кристофер Латам Шольз атты ағылшын ғалым әліпбилік тәртіппен орналасқан символдардың жиынтығы ретінде өзінің алғашқы пернетақтасын ойлап тауып, патенттеп алған. Ол пернетақтада әріп екі қатарда әліпбилік ретпен орналасқан. Әріптердің пернетақтада бұлай (әліпбилік ретпен) орналасуы мәтін теруде ыңғайсыздықтар келтіргендіктен, бұл пернетақтаның қолданылуы ұзаққа бармайды. Түймешіктерді басқанда саусақтардың бір-біріне ілінісу әрекеті жиі болып, жазылуда өрескел қателер байқалған. Бұл қиындықты шешу үшін Кристофер Шольз қаріптердің орналасу тәртібін біртіндеп өзгерту арқылы тәжірибе жасайды. Оның нәтижесінде қазіргі қолданыстағы QWERTY пернетақталы

Ремингтон 1 атауымен теру мәшинесі пайда болады. Бұл теру мәшинесі соңғы бес жылда-ақ нарықта қолданылымдылығымен үлкен сұранысқа ие болады. Ғылым мен техниканың біртіндеп дамуы нәтижесінде компьютердің түр-түрі ене бастайды. Ал сол компьютерді оқуда, оған тиесілі бағдарламалар да құрылады. Сөйтіп, 1888 жылы Франк Макгурриннің пернетақтаға қарамай теру әдісі қолға алына бастайды. Бұл әдістің негізінде пайда болған Ремингтон 2 теру мәшинесі QWERTY орналасымының танымалдылығына кеңінен жол ашылады.

«QWERTY» орналасымының атауы пернетақтаның сол жақ бөлігінің жоғарғы жағында орнатылған латын қарпінің алғашқы алты әрпіне байланысты қойылған. Бұл пернетақтаны құрастырудағы басты ұстаным – мәтінде жиі қатар келетін әріптерді бір-бірінен алшақ орналастыру болып табылған. Себебі ағылшын әліпбиінде мәтін ішінде дыбыстардың қатар келуі жиі ұшырасады (мысалы, *p-r; n-o*). Осының нәтижесінде мәтін теруде қатар тұрған түймешіктерді басқанда, көрші тұрған әріптердің ілінісіп кету жағдайы жиі ұшыраған.

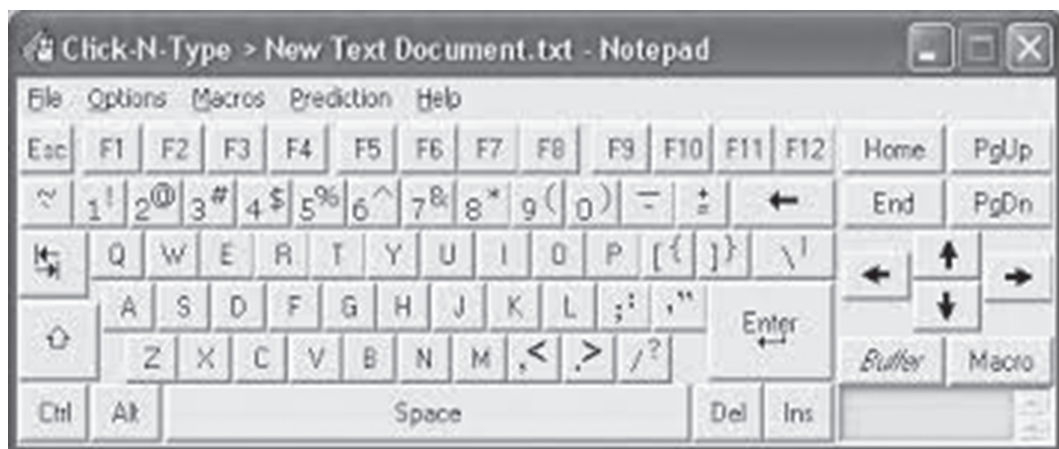
~ `	! 1	@ 2	# 3	\$ 4	% 5	^ 6	& 7	* 8	(9) 0	- _	+ =	Delete
Tab	Q	W	E	R	T	Y	U	I	O	P	{ [}]	 \ /
Caps	A	S	D	F	G	H	J	K	L	: ;	" '	Enter	
Shift	Z	X	C	V	B	N	M	< ,	> .	? /	Shift		
Ctrl		Alt									Alt		Ctrl

QWERTY пернетақтасы

Осы және т.б. кемшіліктерді ескере отырып, «QWERTY» пернетақтасын өндірушілер тіркесте жиі қатар қолданылатын әріптерді бір-бірінен алшақ орналастыру және мәтінде жиі ұшырасатын әріптерді сұқ саусақ басатын ауданнан қашығырақ орналастыру қажеттігі жайында шешім шығарады. Әріптерді сұқ саусақ басатын ауданнан қашық орналастыруының тағы бір себебі саусаққа түсетін күштің жүктемесін азайту.

Ал орыс пернетақтасында керісінше, ең күшті және жылдам әрекет ететін сұқ саусақ басатын ауданға ең жиі кездесетін әріптер қатарын берген, ал әлсіз аты жоқ саусақ пен шынашақ басатын аудандарға сирек кездесетін әріптерді орналастырған.

Әліпбиін латын қарпіне бейімдеп қолдануда бір ғасырдай тарихы бар түрік халқы пернетақтаны екі рет өзгертіп үлгерді. Олар алғашында компьютерлендіруге байланысты латын қарпін әлемдік стандартты пернетақтаға қосымша төл дыбыстарын енгізу арқылы өзіндік пернетақта ойлап тапты. Оның сипаты мынадай:

Түрік жазуының «Q пернетақтасы»

Бұл пернетақтаны «Q пернетақта» деп атаған. Жоғарыдағы суреттен байқағанымыздай, түрік мамандары әлемдік стандарттағы осы пернетақтаға қосымша өздерінің *Ç-Ç ç, F-Ğ ğ, Ы-Y y, Ө-Ö ö, Ш-Ş ş, Y-Ü ü* таңбаларын енгізу арқылы пайдаланған. Зерттеу жұмыстарына көз жүгіртсек, «Q пернетақтасы» түркі халқына біраз жыл қызмет еткенін көруге болады. Дегенмен де уақыт өте келе, түрік ғалымдарының пікірінше, қолданыс тәжірибесінде түймешіктердің (қаріптердің) бұлай орналасуы тиімсіз болып танылып, төмендегідей пернетақта ұсынылды.

Түркі жазуының «F пернетақтасы»

Ақпарат дереккөздеріне сүйенсек, 2011жылы Әділеттік және даму партиясы төрағасының орынбасары Экрем Эрдемнің айтуынша, түрік тілінде мәтін теруде «F пернетақтасы» стандарт «Q пернетақтасына» карағанда ыңғайлы, сол себептен де оқушылар осы (F пернетақтасы) пернетақта арқылы оқытылады. «F пернетақтасының» жазу барысында уақыт үнемдеуде өте қолайлы және пернетақтадағы түйме-

шіктердің бірден көзге түсу реті де өте орынды орналасқандығы жайлы оң пікірлер айтылған.

Осыған байланысты Түрік Үкіметі бастауыш мектеп оқушыларын тегін оқытуды қамтамасыз етуді қолға алды. Тіпті «F пернетақтасын» үйренем деген Әділеттік және даму партиясы қызметкерлеріне ай сайын 50 лир қосымша ақы төлеуді міндеттеріне алғаны туралы да ақпарат бар. Жоба аясында 100 мың түрік оқытушыларын осы пернетақтаны меңгеру үшін жасалған бағдарламалар мен дайындық курстарынан өткізілді.

Сол кездегі Түркияның Экономика министрі Зафер Чаглаян Америка Құрама Штатына барып, Microsoft, Apple, Cisco сияқты компьютер шығаратын және бағдарламамен қамтамасыз ететін ірі-ірі компаниялармен кездесіп, өздерінің «F пернетақтасына» қатысты жобасымен таныстырды [78].

Бұл пернетақта Түркияның қазіргі Президенті, сол кездегі Премьер-министрі Реджеп Тайип Эрдоган тарапынан да қолдау тапты.

«F пернетақтасының» қысқаша тарихы мен ерекшелігін сөз ете кетсек, бұл пернетақтаны 1955 жылы İhsan Sıtkı Yener атты ғалым ойлап тапқан. Түрік тілдер қауымдастығының жазу жиілігіне жүргізген статистикасының зерттеу нәтижесінен туындаған пернетақтаның бұл дизайн түрі, оның жай ғана жеке адамның пікірі емес, сонымен бірге бұл үлкен ізденістің нәтижесінде пайда болғанын көрсетеді. Түрік тілдер қауымдастығы жүргізген бұл статистика қорытындылары әріптерді пернетақтада орналастыруда саусақтың сүйектері мен бұлшық еттерінің анатомиясы ескеріле отырылып үйлестірілген. Сонымен бірге «F пернетақтасының» тағы бір ерекшелігі, оң қол мен сол қолға түсетін күште баланс сақталған: сол жақ қолға түсетін күш 49%-ды құраса, оң қолға түсетін күш 51%-ды құрайды. Түріктер осы пернетақтамен мәтін теруде бірнеше рет Әлем чемпионы атанғанын мақтанышпен айтады.

Бұл «F пернетақтасына» да қосымша 6 қаріп енгізілген. Осы пернетақта «Q пернетақтасынан» ерекшелігі сонда, жоғарыда айтып кеткендей, әріптердің кездесу жиілігіне байланысты орналастырылғанымен ерекшеленеді.

Байқап отырғанымыздай, пернетақтаға әріптерді орналастыру үлкен мәселе болып табылады. Түрік мемлекеті бұл тұрғыда бірнеше жыл бойы өз төл таңбаларын енгізуде көп жұмыс жасаған. Бұл жұмыс әріптерді орналастыру таза тілтанушылардың ғана емес, психолог, физиолог, когнитологтардың да пікірлерімен байланыста жасалды. Осымен байланысты біз де қазақ мәтіндеріне статистикалық талдау жүргізіп, қорытындысын алдарыңызға ұсынып отырмыз. Бір ескерте кететін нәрсе, әзірге тек «Абай жолы» романындағы тіркестердің ең жиі кездесетін қолданыс жиілігін көрсетіп отырмыз.

Мұндай зерттеулер бізге дейін жасалған. Оған дәлел ретінде мына еңбектерді атап өткенді жөн деп санадық. 1973 жылы жарық көрген «Қазақ тексінің статистикасы» атты еңбекте түсіндірме сөздіктің буын жиілігіне статистикалық зерттеу жүргізілген [79]. Қ.Бектаев, А.Қ.Жұбанов, С.Мырзабеков, А.Белботаев сынды ғалымдарымыздың «М.О.Әуезовтің 20 томдық шығармалар текстерінің жиілік сөздігі» [80] және 2013 жылы жарық көрген А.Жұбановтың статистика жөніндегі еңбектерінен де бірнеше құнды ақпаратты алуға болады [81].

Ұсынылған барламалық зерттеуде «Абай жолы» роман-эпопеясы әріптері мен буындарының кездесу жиілігіне талдау жүргіздік. Бірінші бағанаға әріптер мен буындарды келтіреміз де екінші бағанаға олардың кездесу жиілігінің санын көрсеттік. Мұндағы мақсат – болашақта латын қарпіне негізделген қазақ компьютері пернетақтасындағы әріп-түймешіктерді тиімді орналастыруда әрбір әріптің қазақ мәтіндеріндегі жиілігіне ерекше назар аударуға сеп болатын ақпаратты көрсету.

*«Абай жолы» роман-эпопеясындағы
әріп және буын тіркестерінің кездесу жиілігі*

<i>Буын</i>	<i>Кездесу жиілігі</i>	<i>Буын</i>	<i>Кездесу жиілігі</i>	<i>Буын</i>	<i>Кездесу жиілігі</i>
ан	47 486	мен	9954	се	8782
ай	44 055	ген	9661	ша	8542
ен	41538	ей	9610	кен	8305
ар	39 156	ыс	9557	ос	8260
ын	37230	бол	9244	еп	8222
ба	33386	со	9225	ад	8200
де	33340	се	8782	аз	8 154
да	33 279	ша	8542	ре	7985
ал	33 022	кен	8305	ам	7 780
ке	30610	ос	8260	қо	7548
ты	29681	еп	8222	ін	7456
ты	29681	ад	8200	қан	7318
ға	29 603	аз	8 154	айт	7 221
та	29453	ре	7985	сын	7216
ды	24466	ам	7 780	ег	7153
сы	24150	қо	7548	бұ	6999
ла	23246	ін	7456	бұ	6999
ер	23018	қан	7318	ой	6972
жа	22712	айт	7 221	ның	6650
ә	22 531	сын	7216	ем	6554
ас	20365	ег	7153	ұл	6533
на	18695	бұ	6999	қар	6460
лы	18261	бұ	6999	үй	6138
ра	18229	ой	6972	қал	5950
ың	18184	ның	6650	ді	5946
ме	17400	ем	6554	ше	5927
ақ	17 292	ұл	6533	он	5664
ге	17151	қар	6460	мы	5606
ны	17114	үй	6138	лар	5582
ыр	16843	қал	5950	ок	5531
ат	16 628	ді	5946	па	5434
ғы	15649	ше	5927	за	5424
ған	15632	он	5664	тү	5386
ағ	15 344	мы	5606	аң	5 385
ры	14931	лар	5582	же	5354
са	14237	ок	5531	тар	5247
ма	14061	па	5434	құ	5100
бай	13925	за	5424	бер	4967
ыл	13804	тү	5386	ір	4967
қы	13332	аң	5 385	нан	4938
ел	13191	же	5354	жо	4917
не	12890	тар	5247	әр	4753
ет	12762	құ	5100	ең	4701
ау	12 204	бер	4967	от	4663
ек	12052	ір	4967	өр	4652

те	11812	нан	4938	дай	4596
өз	11751	мен	9954	то	4588
кө	11317	ген	9661	аш	4572
ес	11314	ей	9610	лып	4500
ық	11270	ыс	9557	жү	4414
ле	10879	бол	9244	бі	4088
ап	10 816	со	9225	үр	4076
тұ	3968	кі	2114	қол	1369
үс	3727	каз	2104	нып	1366
дан	3682	лас	2101	дам	1360
дер	3595	лас	2101	бү	1353
эл	3529	бір	2064	тау	1337
дар	3504	қын	2059	нің	1334
бы	3461	тай	2021	әй	1333
қай	3367	рақ	1997	су	1323
көр	3321	ден	1981	дық	1320
дей	3273	жү	1979	жер	1316
лық	3272	қыл	1963	тек	1296
ард	3258	қыз	1899	іс	1284
пе	3234	ман	1835	лу	1273
ғын	3220	тал	1798	шақ	1260
жы	3204	жи	1787	шын	1250
еш	3158	жыл	1759	әб	1249
бұл	3085	өт	1735	тық	1249
бұл	3085	лап	1734	тық	1249
іп	3022	боп	1691	шыл	1240
жат	2975	лыс	1690	ғар	1223
сол	2908	бө	1681	би	1221
тың	2903	жал	1681	ерт	1218
сі	2902	өк	1664	зақ	1214
эк	2894	тө	1664	жау	1205
ің	2894	сен	1645	жә	1166
еу	2858	сыр	1620	мал	1158
уа	2848	бә	1600	йе	1157
зі	2818	сұ	1582	йі	1148
тұр	2802	ыт	1578	кей	1148
ні	2790	лат	1572	ным	1140
жоқ	2755	ны	1549	ку	1133
оп	2680	қыс	1544	тен	1130
сал	2604	ші	1544	қи	1125
дә	2603	тә	1542	қор	1115
лер	2598	қайт	1533	өң	1114
май	2550	рай	1526	сүй	1110
жақ	2500	си	1520	нал	1109
оң	2500	жаң	1503	өз	1108
рал	2490	рек	1502	мақ	1100
бал	2483	мей	1497	гер	1098
гі	2476	өй	1497	қон	1095
ха	2458	кер	1492	лың	1091
іл	2443	шық	1463	бәр	1090
лі	2442	сә	1446	бұр	1075
өл	2349	мұ	1438	бұр	1075
лай	2337	қой	1431	пай	1058
мағ	2294	жол	1429	мә	1056
ән	2276	бет	1428	дес	1054
жас	2260	лан	1427	көк	1052
арт	2230	жар	1424	жағ	1047
лын	2188	зар	1422	пан	1042
қыр	2165	мо	1391	ки	1040

жай	2133	сү	1391	жаз	1038
ту	2126	зе	1381	баз	1036
на	2118	ру	1371	мі	1035
кеш	1034	ран	708	соқ	425
еж	1020	лақ	704	сағ	424
лес	1017	ин	699	сіз	423
пы	1012	нақ	695	жу	421
эс	1008	лем	679	саң	418
лед	995	кыт	658	жі	405
лау	994	сай	654	шай	402
күй	993	шұ	647	ми	398
до	988	ңі	634	нер	397
жүз	987	ян	627	лей	396
шо	965	ғым	617	ка	395
үй	958	ло	610	сең	389
сак	945	өс	599	бүй	384
күл	932	дос	598	бүй	384
ғай	927	лек	597	зек	382
был	925	шу	594	мет	381
кеу	914	ән	586	бын	379
ни	904	ғаз	584	ғыр	369
дас	901	түй	584	маң	363
дал	899	түй	584	кәр	358
жө	896	біл	583	кек	358
так	896	каб	580	ғұ	353
еб	891	лам	579	шек	353
гел	885	им	576	лаң	348
дау	885	лет	576	шаң	348
кә	883	мыр	567	зу	347
рен	876	жыр	565	бан	346
қам	874	лең	565	көл	342
бүг	873	кым	559	но	340
бүг	873	қақ	557	қоз	337
берг	861	эт	552	лен	334
тыл	861	жел	548	нам	330
уыр	859	ңе	545	жаб	329
жөн	857	шыр	539	быс	327
күр	850	лал	538	ав	326
бүн	843	рам	538	ли	322
бүн	843	тей	534	ғат	317
кең	843	лым	522	леу	315
быр	842	тең	522	лін	314
кып	839	йық	507	хағ	314
таң	839	йін	507	қоң	310
қап	837	дү	505	уел	308
аж	823	нем	504	лік	307
бак	818	ныш	499	тір	306
мыс	803	бық	494	анғ	302
әу	793	мүн	483	бос	300
рық	786	мек	475	лім	295
леп	768	дым	460	тор	295
өш	763	уе	457	яу	285
эм	754	ах	456	мел	283
ти	752	бу	455	мед	279
ток	748	пақ	453	ну	278
эд	733	уық	453	ко	269
бағ	723	өж	450	кіс	269
арс	722	қаш	435	деу	261
дір	260	дік	125	ғау	57
бөк	259	бөр	124	хи	56
шол	258	бөр	124	бұқ	54
мар	256	кіз	124	бұқ	54
маз	250	біт	122	ци	54
нар	238	ги	122	паң	53
зат	237	бәс	120	вор	48

аг	236	жад	120	паз	47
шіл	230	қалт	119	хо	47
мұң	227	гіз	118	бот	46
кім	226	ве	117	жық	44
дү	222	ғақ	117	ғаң	41
ніп	219	мең	117	сұң	40
қүй	218	нім	113	бың	39
қүй	218	дек	108	бең	38
зан	212	пи	108	вок	38
бұз	201	го	105	бірт	37
бұз	201	жын	105	фо	37
най	201	нек	104	бұт	35
шеу	201	быт	101	бұт	35
ак	193	заң	99	вет	35
жек	192	ңір	99	аһ	32
қыш	191	қың	98	мон	32
раб	190	ва	97	фор	32
во	188	га	95	бул	31
шам	188	шік	93	ван	31
шең	186	ви	92	лыш	31
міз	182	дүр	92	бам	29
өйт	178	мәж	89	му	28
гіл	174	фа	89	му	28
ду	174	бүк	86	күз	27
кін	173	тоң	86	ләм	26
фе	170	аф	84	үйт	26
лаш	168	кат	83	бырт	25
бәл	163	це	83	гра	25
жұл	163	лә	79	ней	25
нең	162	гей	78	акт	24
ди	159	фи	76	газ	24
бәй	157	бра	74	барк	22
сұм	155	яң	72	гал	22
әп	154	лез	71	мәр	22
бұр	152	бок	70	бүлк	21
бұл	151	бүй	70	атр	20
яр	150	гу	70	бік	20
боз	149	гем	68	гау	18
енк	145	баб	67	мәң	18
той	145	неу	66	біс	17
тон	142	гө	65	піл	17
мір	141	уағ	64	шоң	17
анс	138	аль	62	бұрк	16
әйт	137	әш	62	бұрк	16
пер	132	бұлт	59	наң	16
мық	131	бит	59	беу	15
біз	130	бұлт	59	дұл	14
жың	126	пыл	59	һар	14
век	12	жөң	8	бак	3
вер	12	іж	8	бөш	3
балп	11	банк	6	бом	3
бөрт	10	бөс	6	бөш	3
бөрт	10	бөс	6	виз	3
ләз	10	үіл	6	абс	2
лом	10	аук	5	ән	2
баң	9	бән	5	балл	2
былқ	9	бих	5	эм	1
вар	9	вал	5	бұж	1
гад	9	лаж	5	быш	1
лог	9	цен	5	бю	1
баж	8	ань	4	вен	1
бин	8	эт	4	хұр	1
быз	8				

Байқағанымыздай, мына тіркестер жиі қолданылады:

50 мың мен 30 мыңның арасы: *ан* (47 486), *ай* (44 055), *ен* (41538), *ар* (39 156), *ын* (37230), *ба* (33386), *де* (33340), *да* (33 279), *ал* (33 022), *ке* (30610).

30 мың мен 20 мыңның арасы: *ты* (29681), *ға* (29 603), *та* (29453), *ды* (24466), *сы* (24150), *ла* (23246), *ер* (23018), *жа* (22712), *ә* (22 531), *ас* (20365).

20 мың мен 10 мыңның арасы: *на* (18695), *лы* (18261), *ра* (18229), *ың* (18184), *ме* (17400), *ақ* (17 292), *ге* (17151), *ны* (17114), *ыр* (16843), *ат* (16 628), *ғы* (15649), *ған* (15632), *ағ* (15 344), *ры* (14931), *са* (14237), *ма* (14061), *бай* (13925), *ыл* (13804), *қы* (13332), *ел* (13191), *не* (12890), *ет* (12762), *ау* (12 204), *ек* (12052), *те* (11812), *өз* (11751), *кө* (11317), *ес* (11314), *ық* (11270), *ле* (10879), *ан* (10 816), *аб* (10 507).

Ең жиі кездесетін, 50 мың мен 30 мыңның арасындағы буындарды сұқ саусақ, ондан кейінгі жиілігі жоғары 30 мың мен 20 мыңның арасындағы буындарды ортаңғы саусақ, келесі жиілігі жоғары буындарды аты жоқ саусақ басатын аудандарына оң қол мен сол қол жүктемесіне параллель орналастыру қажет. Болашақта қазақ әріптерін пернетақтаға орналастыруда осындай статистикалық талдауларға аса мән беруіміз қажет. Біз бұл шешімімізді түбегейлі деп айта алмаймыз. Себебі жоғарыда келтірілген мәліметтерде тек көркем стиль бойынша зерттеу жүргізілген. Ал келешекте ғылыми стильде, публицистикалық стильде жазылған мәтіндерге де осы бағытта статистикалық талдау жасау маңызды болып табылады деген ойдамыз.

Қорыта келе, мынадай тұжырым жасауға болады:

- пернетақтаға қаріптерді орналастыруда бірінші жеке әріптердің қолданыс жиілігін, екінші тіркестердің қолданыс жиілігін басшылыққа алу қажет;

- әріптерімізді пернетақтаға орналастыруда әлем тәжірибесіндегі тіркесте жиі қатар қолданылатын әріптерді бір-бірінен алшақ орналастыру және мәтінде жиі ұшырасатын әріптерді сұқ саусақ басатын ауданға орналастыру қажеттілігін басшылыққа алуымыз керек;

- жиі кездесетін тіркестерді қатар орналастырмай, оң қол мен сол қол басатын аудандарға параллель орналастыру қажет;

- пернетақтаға әріптердің қолданыс жиілігін ескере отырып, физикалық тұрғыдан күшті саусақтан әлсіз саусақтар ретімен орналастыруды дұрыс деп танымыз;

- әріптердің қолданыс жиілігімен бірге тіркестердің қолданылу жиілігіне байланысты көркем шығармалармен қатар басқа да стиль түрлеріне (ғылыми, ісқағаздар және т.б.) осындай статистикалық талдаулар жүргізіп, нәтижесін латын қарпіне негізделген қазақ әліпбиін пернетақтаға модельдеу жұмысында ескеру маңызды болып табылады.

- мәтіндерге осы сипатта жасалған жұмыстарды маңызды деп санаймыз. Себебі әр тілдің әріптері мен тіркестерінің өзіндік қолданыс жиілігі болды. Егер әріптерді пернетақтаға осы қолданыс жиілігіне сәйкес орналастырсақ, мәтін теруде уақыт үнемділігі, физикалық күшті аз жұмсау сияқты нәтижелерге қол жеткізер едік.

Әзербайжан жазуын латын әліпбиіне көшіруге байланысты нормативтік-ұйымдастырушылық құжаттарға шолу

Әзербайжан Республикасы Министрлер Кеңесінің 1918 жылғы 27 маусымдағы Қаулысында түрік тілі мемлекеттік тіл ретінде мойындалып, барлық соттық, әкімшілік және басқа да лауазымды тұлғаларды осы тілде сауатты тұлғалармен ауыстырғанға дейін мемлекеттік мекемелерде орыс тілін де қоса қолдануға рұқсат берілсін делінеді [82, 201-б.].

Әзербайжан Республикасы Министрлер Кеңесінің 1918 жылғы 28 тамыздағы Қаулысында «жоғары бастапқы мектептерді, сонымен қатар орта оқу орындарын ұлттандыру мақсаты көзделіп, барлық төменгі бастапқы оқу орындарындағы оқу тілі ана тілінде жүргізілсін, мемлекеттік түрік тілі міндетті түрде және күшейтіліп оқытылсын, жоғары бастапқы және орта оқу орындарында оқыту мемлекеттік тілде жүргізілсін» делініп, Халық ағарту министріне орта оқу орындарының барлық сыныптарында түрік тілінің оқытылуын қатаң қадағалау міндеттеледі [82, 225-226-бб.].

Әзербайжан Республикасы Министрлер Кеңесінің 1919 жылғы 21 наурыздағы Қаулысында Халық ағарту министріне үкімет мүшесі Х.Б.Мелик-Аслановпен бірге араб әліпбиін реформалау мәселесі бойынша арнаулы комиссия ұйымдастырып, Министрлер Кеңесінің қарауына ұсыну тапсырылады [82, 290-291-бб.].

IV Бүкіләзербайжандық Кеңестер съезінің 1925 жылғы 25 наурыздағы Қаулысында 1925 – 1926 оқу жылдары «жаңа түрік әліпбиі барлық мектептерде 1-деңгейге енгізілсін, 1932-1933 оқу жылдары барлық мектептердің 1 және 2-деңгейлерінде оқу жаңа түрік әліпбиімен жүргізілсін, баспа ұйымдары өз өнімдерінің белгілі бір пайызын жаңа әліпбиімен шығарсын, мемлекеттік мекемелерде ісқағаздарын жаңа түрік әліпбиімен жүргізу үшін курстар ұйымдастырып, дайындық жұмыстары жүргізілсін» делінеді [83, 74-75-бб.].

1926 жылғы 6 наурызда Баку қаласында өткен I Бүкілодақтық Түркологиялық съездің қарарында (резолюциясында) жаңа түрік (латын) әліпбиінің араб және реформаланған араб әліпбиіне қарағанда техникалық артықшылығы, сонымен бірге араб әліпбиімен салыстырғанда жаңа әліпбидің қомақты мәдени-тарихи және ілгерішіл мәні ескеріле келе, «жекелеген түркі-татар республикаларының жаңа әліпбиді енгізу және оны жүргізу әдісін қолдану әрбір республиканың және әрбір халықтың өз ісі саналады» делінген.

Бұл съезде түркітілдес халықтардың тілі және әдеби түркі диалектілері мен тілдерін зерттеу, салыстырмалы ғылыми грамматикалар жазу, сөздіктер шығару және т.б. өзекті мәселе қатарына жатқызылды.

Съезде сонымен бірге ана тілін оқыту әдістемесі жайы да қаралып, осы мәселеге қатысты шешімдер қабылданады. Әсіресе КСРО түркі халықтарының материалдық мәдениет ескерткіштерін зерттеуге баса назар аударылды.

Аталмыш съезде «түркі тілдерінің орфографиясына ең қолайлысы фонетикалық принципті қолдану, осы принциппен қатар қандай да бір деңгейде этимологиялық (морфологиялық) принцип біріктіріле қолданылуы керек» делінеді.

Съезде ғылыми терминология мәселесіне көңіл бөлініп, «терминдер белгілі бір топқа жататын, сонымен қатар басқа топтарға да жататын түркі тілдерінен алынуы,

әрбір республикада тұрақты терминологиялық комиссия жұмыс істеуі керек, ғылыми терминдердің жалпытүркілік сөздігін шығару қажет» деп көрсетіледі. Мектеп терминологиясын қалыптастыру мәселесі де көтеріледі [84, 49-59-бб.].

Әзербайжан тілінің латын графикасы негізіндегі әліпбиінің мол тәжірибесі бола тұра, ол әліпби жоғарыда аталған құжаттармен бекітілгеніне қарамастан, саяси жағдайларға, нақтырақ айтсақ, Кеңес Одағының қысымына байланысты жазуын орыс, яғни кирил әліпбиіне ауыстыруға мәжбүр болды. Осыған орай, «Әзербайжан жазуын латын әліпбиінен орыс әліпбиіне ауыстыру туралы» Әзербайжан КСР-інің 1939 жылғы 11 шілдедегі Заңында 1940 жылғы 1 қыркүйектен бастап ең алдымен оқытуды төменгі сыныптарда орыс әліпбиінде жүргізу үшін оқытушы кадрларды даярлау және мектептерге арналған қажетті оқулықтарды жаңа әліпбиімен шығару көзделіп, «мемлекеттік мекемелерде, қоғамдық ұйымдарда ісқағаздарын жүргізуді және мерзімді баспасөзді жаңа әліпбиге көшіру 1940 жылғы 1 қаңтардан бастап ізбе-із жүргізілсін» делінген [85].

Кеңес Одағының солақай саясатының қысымына қарамастан, 1956 жылғы 21 тамыздағы «Әзербайжан КСР-інің Конституциясын (Негізгі Заңын) Әзербайжан КСР-інің Мемлекеттік тілі туралы баптармен толықтыру туралы» Заңында «Әзербайжан КСР-інің Мемлекеттік тілі – әзербайжан тілі болып табылады» деп нақты көрсетілген [86, 3-б.].

Кеңес Одағы ыдыраған жылдары Әзербайжан Республикасы алғашқылардың қатарында өз Тәуелсіздігін жариялады. Тәуелсіздік Әзербайжан Республикасының саяси-экономикалық өміріне ғана емес, рухани-мәдени тұрмысына да оң өзгерістер алып келді. Әзербайжан Республикасының 1991 жылғы 25 желтоқсандағы «Латын графикасы негізіндегі әзербайжан әліпбиін қалпына келтіру туралы» № 33 Заңында Әзербайжанда 1940 жылға дейін қолданылған 32 әріптен тұратын латын графикасы негізіндегі әзербайжан әліпбиі аздаған өзгерістермен қалпына келтірілсін» деген қаулы шығарылды.

Осы күні кезекті нөмірмен тағы бір құжат қабылданды. Бұл құжатта аталған Заңды қолданысқа енгізу тәртібі белгіленді. Сонымен, Әзербайжан Республикасы Жоғарғы Кеңесінің Ұлттық Кеңесінің «Латын графикасы негізіндегі әзербайжан әліпбиін қалпына келтіру туралы» 1991 жылғы 25 желтоқсандағы № 33 Әзербайжан Республикасы Заңын қолданысқа енгізу тәртібі туралы» 1991 жылғы 25 желтоқсандағы №34 Қаулысында әзербайжан әліпбиі мынадай түрде көрсетеледі: *Aa, Bb, Cc, Çç, Dd, Ee, Əə, Ff, Gg, Ğğ, Hh, Xx, Iı, İi, Jj, Kk, Qq, Ll, Mm, Nn, Oo, Öö, Pp, Rr, Ss, Şş, Tt, Uu, Üü, Vv, Yy, Zz.*

Әрі қарай Заңда латын графикасы негізіндегі әзербайжан әліпбиін қалпына келтіруге қатысты жұмыстар және олардың орындалу кезеңдері көрсетіледі. 1992 жылы:

- қыркүйектен бастап орта мектептердің 1-сыныптарындағы сабақтарды жаңа әліпбиімен жүргізу;

- орта мектептердің жоғары сыныптарында, КТУ-лерде, орта арнаулы және жоғары оқу орындарында латын графикасы негізіндегі әліпбиді оқыту бойынша қосымша сабақтар ұйымдастыру;

- барлық оқу орындарындағы оқытушылар мен басқа да қызметкерлер үшін латын графикасы негізіндегі әліпбиді үйрену дәрістерін ұйымдастыру;

- машинисткалардың, корректорлардың, баспаханалар, газеттер мен журналдар, баспа қызметкерлерінің латын графикасы негізіндегі әліпбиді меңгеруін қамтамасыз ету бойынша шаралар қабылдау;

- республикалық газет-журналдар орыс әліпбиімен қатар латын графикасы негізіндегі әліпбиді қатар қолдану;

- полиграфиялық жабдықтар дайындаушы кәсіпорындармен жабдық сатып алу және монтаждау бойынша келісімшарттар жасауды қамтамасыз ету;

- кітап және газет баспаханаларында, сонымен қатар министрліктердің, ведомстволардың, институттардың және басқа да ұйымдардың полиграфиялық бөлімдерінде қаріптік шаруашылықты біртіндеп жаңарту;

- мөрлер, мөртабандар мен бланкілер дайындау, сонымен қатар барлық ұйымдардың мөрлерін, бланкілерін ауыстыру бойынша цехтарды реконструкциялау;

- карталардың жаңа басылымдарын, қалалардың, ауылдардың, кенттердің, көшелердің атаулары жазылған маңдайшалар, сонымен қатар куәліктер, АХАЖ, нотиариалдық, статистикалық, есептік құжаттарды басып шығару;

- республикалық теледидар бойынша латын графикасы негізіндегі әліпбиді насихаттау және оны оқыту бойынша дәрістер ұйымдастыру; бағдарламалардың атауларын, титрларды, хабарландыруларды жаңа әліпбиімен беру;

- латын графикасы негізіндегі әліпбиді үйренгісі келетіндер үшін қоғамдық негізде курстар ашу;

- латын графикасы негізіндегі әліпбиді мәдениет ошақтарына енгізу;

- ғылыми-зерттеу институттарын біртіндеп латын графикасы негізіндегі әліпбиге көшіру;

- латын графикасы негізіндегі әліпбимен әзербайжан тілінің орфографиялық сөздігін даярлап, басып шығару;

- тұрғылықты жерлерде латын графикасы негізіндегі әліпбиді үйрету және насихаттау орталықтарын ашу;

- көшелер атауларының, сөрелер мен жарнамалардың, мекемелер мен кәсіпорындар атауларының латын графикасымен жазылуын қамтамасыз ету;

1993 жылы:

- орта, орта арнаулы және жоғары мектептерге арналған оқулықтарды латын графикасы негізіндегі әліпбиімен басу;

- орта мектептердің бастапқы сыныптарында латын графикасы негізіндегі әліпбиімен оқыту;

- білім беру жүйесінің барлық салаларында латын графикасы негізіндегі әліпбиді енгізуді аяқтау;

- баспаханалардың жұмысын латын графикасы негізіндегі әліпбиге сәйкес жүргізу бойынша іс-шаралар кешенін қабылдау;

- фототеруші және басқа да компьютерлік жүйелердің, кітап және газет баспаханаларының жолқұюшы мәшинелерін, техникалық құралдарын жаңа графикаға сәйкестендіруді аяқтау;

- барлық республикалық газеттер мен журналдардың, көркем, ғылыми-техникалық, қоғамдық-саяси және басқа да әдебиеттердің латын графикасы негізіндегі әліпбиімен басылуын қамтамасыз ету.

Әзербайжан Республикасы латын графикасы негізіндегі әліпбиге құжат түрінде түбегейлі көшіп алғаннан кейін, мемлекеттік тілдің қолданылу мәселесіне айрықша мән берді. Мысалы, «Мемлекеттік тілдің қолданылуын жетілдіру туралы» Әзербайжан Республикасы Президентінің 2001 жылғы 18 маусымдағы № 506 Жарлығында мынадай тапсырмалар беріледі:

1) Әзербайжан Республикасы Президентінің жанында Тіл бойынша Мемлекеттік комиссия құрылсын, бір айлық мерзім ішінде осы комиссия туралы ереже даярланып, Президентке ұсынылсын;

2) бір айлық мерзім ішінде «Әзербайжан Республикасындағы мемлекеттік тіл туралы» Заңның жобасы даярланып, Президентке ұсынылсын;

3) Әзербайжан Республикасы министрліктерінің, мекемелерінің, ұйымдарының және кәсіпорындарының басшылары өздеріне бағынышты ведомстволық құрылымдарда мемлекеттік тілді және латын графикасын қолдану бойынша жұмыстарды жетілдірумен байланысты ұзақ мерзімді кешенді жоспар даярлап, жүзеге асыру және алдын ала нәтижелері туралы Президентке 2001 жылдың 1 тамызына дейін хабарласын;

4) Әзербайжан Республикасының Білім министрлігі орта және жоғары оқу орындарында әзербайжан тілін оқытуды түбегейлі жақсартуға және әзербайжан тілінде оқыту сапасын арттыруға бағытталған түпкілікті шаралар қабылдап, бір айлық мерзім ішінде осы мәселе бойынша тиісті іс-шаралар бағдарламасын даярлап, Президентке ұсынсын;

5) Әзербайжан Ұлттық ғылым академиясы және Әзербайжан Республикасының Білім министрлігі Жазушылар одағымен бірге бір айлық мерзім ішінде латын графикасында қайта басып шығаруға ұсынылатын ғылыми және көркем әдебиеттердің, сөздіктер мен оқулықтардың тізімін даярлап, Президентке ұсынсын;

6) Әзербайжан Ұлттық ғылым академиясы бір айлық мерзім ішінде әзербайжан тіл білімінің әртүрлі салаларындағы ағымдағы және болашақтағы ғылыми зерттеулер жоспарын қайта қарап, бекітсін және олардың орындалу барысы туралы Президентке әр алты ай сайын хабарлап отырсын;

7) Республиканың қалалары мен аудандарының атқарушы билігінің басшылығына: жергілікті жерлерде маңдайшалардағы, жарнама қалқандарындағы, ұрандардағы, плакаттардағы және басқа да көрнекі құралдардағы жазуларды әзербайжан әдеби тілінің нормасына келтіру бойынша шаралар қабылдау және Әзербайжан Республикасының Президентіне 2001 жылғы 1 тамызға дейін осы тапсырманың орындалуы туралы есеп беру; жергілікті жерлерде әзербайжан тілінің және латын графикасының қолданылуын бақылауды күшейту және Әзербайжан Республикасының Президентіне 2001 жылғы 1 тамызға дейін атқарылған жұмыстар туралы хабарлау тапсырылсын;

8) Әзербайжан Республикасының Мәдениет министрлігі, Мемлекеттік телерадиотарату компаниясы бір айлық мерзім ішінде шетелдерде шығарылған және Әзербайжанда көрсету үшін сатып алынған кино- және телевизиялық өнімдерді әзербайжан тілінде дубляждау бойынша, сонымен қатар шетелдік кино- және телефильмдерді әзербайжан тілінде демонстрациялау бойынша жұмыстарды тиісті деңгейде ұйымдастыру бойынша ұсыныстар дайындап, Президентке ұсынсын;

9) Әзербайжан Республикасының Министрлер кабинетіне: 2001 жылғы 1 тамызға дейін елімізде шығарылатын барлық газеттер, журналдар, бюллетеньдер, кітаптар және басқа да баспа өнімдердің латын графикасына көшуін қамтамасыз ету; бір айлық мерзім ішінде Әзербайжан Республикасында мемлекеттік тілге қарсы жасырын немесе ашық насихат жүргізгені, әзербайжан тілінің қолданылуы мен дамуына қарсылық көрсеткені, оның құқықтарын шектеуге әрекет жасағаны, латын графикасының қолданылуына кедергі келтіргені үшін жауапкершілік шараларын анықтайтын заң жобасын даярлап, Әзербайжан Республикасының Президентіне ұсыну; 2001 жылғы 1 тамызға дейін орталық және жергілікті атқарушы биліктің ісқағаздарын жүргізуді латын графикасына көшіру, қамтамасыз ету; осы Жарлықтан туындайтын басқа да мәселелерді шешу тапсырылсын.

Сонымен қатар «Әзербайжан Республикасының тіл бойынша Мемлекеттік комиссиясының құрамын бекіту туралы» Әзербайжан Республикасы Президентінің 2001 жылғы 4 шілдедегі Өкімімен Төрағасы – Әзербайжан Республикасының Президенті Г.Алиев болып, 3 орынбасардан, 39 мүшеден тұратын Мемлекеттік комиссия тағайындалды.

Әліпби мәселесі түпкілікті шешіліп, Мемлекеттік комиссия жұмысы бірізге түскен соң, он жылға созылған латын графикасы негізіндегі әзербайжан әліпбиіне көшудің 2001 жылы тамыз айында толықтай қамтамасыз етілуі, сонымен қатар жаңа әліпбиді қолдану тәуелсіз Әзербайжан Республикасының қоғамдық-саяси өміріндегі, жазба мәдениетіндегі маңызды оқиға екені ескеріле отырып, «Әзербайжан әліпбиі және әзербайжан тілі күнін бекіту» Әзербайжан Республикасы Президентінің 2001 жылғы 9 тамыздағы № 552 Жарлығымен жыл сайын 1 тамыз Әзербайжан Республикасындағы Әзербайжан әліпбиі және әзербайжан тілі күні ретінде белгіленді.

Бұдан кейінгі құжат – «*Әзербайжан Республикасындағы мемлекеттік тіл туралы*» *Әзербайжан Республикасының 2002 жылғы 30 қыргүйектегі Заңы* мемлекеттік тілдің мәртебесін толыққанды нақтылауды, барлық мемлекеттік және мемлекеттік емес құрылымдарда мемлекеттік тілдің қолданылу ережелерін бекітуді көздейді. Заңның:

- 13-бабының 13.1-тармағында: «Әзербайжан тілінің орфографиялық және орфоэпиялық нормаларын атқарушы биліктің тиісті органы бекітеді. Заңды, жеке және лауазымды тұлғалары осы нормаларды сақтауға тиіс»,

- 14-бабында: «Әзербайжан Республикасының мемлекеттік тілінің әліпбиі – латын графикасы негізіндегі әзербайжан әліпбиі»,

- 15-бабының 15.2-тармағында: «Әзербайжан Республикасында мемлекеттік тілде шығарылатын баспа өнімдері латын графикасы негізіндегі әзербайжан әліпбиінде шығарылуға тиіс», 15.3-тармағында: «Әзербайжан жазба мәдениетінің тарихында маңызды рөл атқарған араб әліпбиі мен кирил қарпі ерекше жағдайларда (сөздіктерде, ғылыми басылымдарда әдебиет көрсеткіші ретінде және т.б.) пайдаланылуы мүмкін» делінген.

Ерекше назар аударатын жайт – Әзербайжан Республикасының нормативтік құқықтық актілері қабылданған құжаттардың орындалуы бақылауға алынып отырады. Мысалы, «*Әзербайжан Республикасындағы мемлекеттік тіл туралы*» Әзербайжан Республикасының Заңын қолдану туралы» Әзербайжан Республикасы Президентінің

2003 жылғы 2 қаңтардағы № 835 Жарлығында Әзербайжан Республикасы Министрлер кабинетіне бір айлық мерзім ішінде қолданыстағы заңнамалық актілерді «Әзербайжан Республикасындағы мемлекеттік тіл туралы» Әзербайжан Республикасының Заңына сәйкестендіру туралы ұсыныс жасап, Әзербайжан Республикасының Президентіне ұсыну; Министрлер кабинеті мен жергілікті биліктің тиісті орталық органдарының нормативтік-құқықтық актілерін аталған Заңға сәйкестігін қамтамасыз ету және ол туралы Әзербайжан Республикасының Президентіне хабарлап отыру; аталған Заңды бұзғаны үшін жауаптылықтың түрлерін белгілейтін заңнамалық актінің жобасын даярлап, Әзербайжан Республикасының Президентіне ұсыну және т.б. тапсырылады (2004 жылғы 25 мамырдағы № 71 Жарлыққа сәйкес түзетулермен).

Одан кейін 2003 жылғы 27 қыркүйекте «Әзербайжан Республикасындағы мемлекеттік тіл туралы» Әзербайжан Республикасының Заңын орындауды қамтамасыз ету туралы» Әзербайжан Республикасы Президентінің № 923 Жарлығы шықты.

Төменде келтірілген құжатта да аталған мақсат көзделеді. *«Бұқаралық баспаларды латын графикасы негізіндегі әзербайжан тілінде жүзеге асыру туралы» Әзербайжан Республикасы Президентінің 2004 жылғы 12 қаңтардағы №56 Өкімінде:* «2004 жылдың бастапқы кезеңінде латын графикасында басып шығаруға жататын шығармалар тізімі бекітілсін (тізімі қоса берілген)» делініп, осы мақсатта әртүрлі құрылымдарға тапсырмалар беріледі (2006 жылғы 27 қыркүйектегі №466 Жарлыққа сәйкес түзетулермен). Тізімдегі кітаптардың:

- 9-ы сөздіктер мен энциклопедиялар;
- 15-і Әзербайжанның халық әдебиеті;
- 100-ден астамы классикалық және қазіргі әзербайжан әдебиеті, 30-дан астамы әлемдік әдебиет үлгілері).

Аталмыш құжаттағы тапсырмалардың орындалуы үшін ең өзекті мәселелердің бірі қаржыландыру болып табылатыны белгілі. Осы мәселеге орай «Әлем әдебиетінің көрнекті өкілдерінің шығармаларын әзербайжан тілінде басып шығаруды қаржыландыру туралы» Әзербайжан Республикасы Президентінің 2008 жылғы 18 қыркүйектегі №3051 өкімі шықты.

Сонымен, Әзербайжан Республикасы он жыл ішінде латын қарпіне көшіп бітті, алда тұрған мәселелердің бәрі шешілді десек болады. Басында латын қарпіне көшу әлеуметтік наразылық тудырады, өйткені халықтың көп бөлігі ақпарат көздерінен оқшау қалады деген пікір айтылды. Алайда әзербайжандықтар жаңа әліпбиді тез меңгерді.

Бір әліпбиден екіншісіне көшу мемлекеттік ісқағаздарын жүргізуде, жарнамаға, баспа басылымдарына және коммерциялық маңдайшаларға өзгерістер алып келді. Сонымен қатар алғашқыда компьютерлік бағдарламаларды пайдаланушыларға да қиындық туғызды. Сондықтан үкімет жаңа әліпбиге көшуге байланысты техникалық проблемаларды шешу үшін www.latin.az вебсайтын ашты.

«Әзербайжандағы латын қарпіне көшу саясиландырылған жоқ», – деді саясаттанушы Ильгар Велидзе қазақ әліпбиінің латын қарпіне көшуіне байланысты пікірталаста «Regnum» АА берген сұхбатында. – «Ісқағаздарын жүргізу мен құжатайналымында латын қарпі қиындық туғыза қойған жоқ. Шенеуніктер, мемлекеттік қызметшілер жаңалықты тез қабылдағыш болып шықты. Әрине, бастапқыда негізінен егде адам-

дар жаңа әліпбиді тез меңгере алмай, әлеуметтік қолайсыз тудырғаны бар. Алайда, бірнеше жылдың ішінде олар да бейімделді».

Әзербайжан Республикасында мемлекеттік тілдің қолданылуына және латын қарпіне көшуге қатысты құжаттарды сараптай келе, төмендегідей тұжырымдар жасауға болады:

1. Кеңес Одағы тұсында қабылданған құжаттарда:

1) Әзербайжанда түрік тілі мемлекеттік тіл ретінде мойындалып, мемлекеттік мекемелерде орыс тілінің де қоса қолданылу жағдайлары көрсетілді;

2) оқу орындарын ұлттандыру мақсаты көзделіп, ана тілінде оқыту, мемлекет түрік тілін міндетті түрде және күшейтіп оқытуды, оны қатаң қадағалау көзделді;

3) араб әліпбиін реформалау мәселесі бойынша арнаулы комиссия ұйымдастырылды;

4) жаңа түрік әліпбиін енгізу, оқуды жаңа түрік әліпбиімен жүргізу, баспа өнімдерін жаңа әліпбиімен шығару, мемлекеттік мекемелердің ісқағаздарын жаңа түрік әліпбиімен жүргізу үшін курстар ұйымдастыру, дайындық жұмыстарын жүргізу көзделді;

5) саяси жағдайларға байланысты 1940 жылдың 1 қыргүйегінен бастап жазу орыс, яғни кирил әліпбиіне ауыстырылды;

6) «Әзербайжан КСР-інің Мемлекеттік тілі – әзербайжан тілі» деп танылды;

2. Кеңес Одағы ыдырағаннан кейін қабылданған құжаттарда:

1) латын графикасы негізіндегі әзербайжан әліпбиін қалпына келтіру мәселесі қолға алынып, іске асырылды;

2) қабылданған құжаттарды жүзеге асыру мақсатында оларды қолданысқа енгізу тәртібі, атқарылатын жұмыстардың реті мен олардың орындалу деңгейі, мерзімдерін бақылау, мемлекеттік тілге қарсы жасырын немесе ашық насихат жүргізгені, оның қолданылуы мен дамуына қарсылық көрсеткені, құқықтарын шектеуге әрекет жасағаны, латын графикасының қолданылуына кедергі келтіргені үшін жауапкершілік шаралары белгіленді;

3) Әзербайжан тілінің лингвистикалық нормаларын бекітуші органдар белгілеп, бұл нормалардың сақталуы заңдық түрде міндеттелді, латын графикасы негізіндегі әзербайжан әліпбиінің және басқа әліпбилердің қолданылу жағдайлары көрсетілді;

4) қолданыстағы заңнамалық актілерді «Әзербайжан Республикасындағы мемлекеттік тіл туралы» Әзербайжан Республикасының Заңына сәйкестендіру көзделді;

5) латын графикасында басып шығаруға жататын шығармалар тізімі бекітіліп, осы мақсатта әртүрлі құрылымдарға тапсырмалар берілді және олардың орындалуына қатысты қаржыландыру мәселесі шешілді.

Сөз соңында қазақ жазуын кирил әліпбиінен латын қарпіне көшіруге байланысты Үкімет деңгейінде Мемлекеттік комиссия құрылып, Мемлекеттік бағдарлама әзірленіп, қабылдануға және латын қарпіне көшу Тұжырымдасы әзірленіп, бекітілуге тиіс деген ұсыныс айтамыз. Бұл Бағдарлама мен Тұжырымдамада латын графикасына көшуге әсер ететін лингвистикалық (латын әліпбиінің оңтайлы нұсқасын анықтау; латын әліпбиін стандарттау, латын графикасына көшкен түркі тілдерінің тәжірибесін түбегейлі зерттеп, олардың жетістіктері мен кемшіліктерін таразылау), психологиялық, педагогикалық-әдістемелік (қазақ тілінің оқытушыларын және мек-

теп оқушыларын, заңды, атқарушы органдардың және мемлекеттік қызметшілерді қайта даярлау), полиграфиялық (заңдық және нормативтік құжаттарды қайта шығару, қайта жабдықтау және қазіргі баспа құралдары мен технологияларын сатып алу, латын әліпбиінде бірінші кезекті кітап өнімдерін (анықтамалар, сөздіктер, кітаптар, телебағдарламаларының аудармасы және басқалар) қайта шығару, ұлттық валютаны латын таңбалы ақша белгілеріне ауыстыру, жеке куәліктерді, паспорттарды және басқа құжаттарды ауыстыру) және экономикалық (кадрлық ресурстар және шығындар көлемін бағалау) түрткіжайттар ескерілуге тиіс. Демек Үкімет латын графикасына көшуге байланысты барлық (қаржылық, ақпараттық, техникалық, кадрлық және т.б.) іс-шаралардың орындалуын және латын графикасына көшу үдерісінің әртүрлі құрылымдарда жүйелі жүргізілуін қамтамасыз етуі керек.

Қытайдағы қазақтардың жазуы және латын графикасы негізіндегі әліпбиі

А.Байтұрсынұлы әліпбиінің қолданысқа түсуі және Қытайда тұратын өзге түркі тілдес халықтардың жазу дәстүрі. Ислам дінінің түркі тілдес халықтарға таралуына байланысты Х ғ. бастап көне түркі жазуының орнын араб жазуы біртіндеп иелене бастады. М.Қашқаридың «Түркі тілдер сөздегі» т.б. әлемге әйгілі шығармалары осы жазумен жазылды. Араб жазуы 28 әріп және бірнеше шартты белгілерден тұратын дауыссыз дыбыстарды негіз еткен әліпби болатын. Ұзақ жылдар бойы қолдану барысында түркі халықтары осы әліпбиге парсы жазуынан да таңбаларды қосып қабылдап (мысалы: ز، گ، چ، پ)، өзінше жазу дәстүрін қалыптастырды. Бұл бүгіндері ғылыми әдебиеттерде шартты түрде «кітаби тіл», «шағатай тілі» немесе «Орта Азия әдеби тілі» делініп, осы тілдерді жазуда қолданылған «шағатай жазу емлесі» жазу дәстүрі болатын. Бұл жазу дәстүрі А.Байтұрсынұлының жазу емлесі жарыққа шыққан ХХ ғасырдың басына дейін қолданылды. Түркі тілдерінің табиғатына сай келмейтін 1000 жылдың жазу дәстүріне түбегейлі реформа жасаған А.Байтұрсынұлының емлесі тек қазақ халқының ғана емес, бүкіл түркі тілдес халықтардың рухани өміріне зор өзгерістер әкеледі. Бұл туралы белгілі ғалым Р.Сыздықова: «Сөйтп, А.Байтұрсынұлының реформалаған араб жазуы өз кезеңінде қазақ мәдени дүниесінде үлкен рөл атқарған, қалың көпшілікті жаппай сауаттандыру ісіне, жазба дүниелердің дамуына, баспа жұмысының жандануына игілікті қызмет еткен, прогрессивтік құбылыс болды. А.Байтұрсынұлының бұл тәжірибесі сол кезде өзге түркі халықтары, мысалы, өзбектер мен татарлар үлгі етіп, олар да өз жазуларына реформалар жасай бастады» [87, 18-б.], – дейді.

1924 жылы Орынборда өткізілген қазақ-қырғыз зиялыларының тұңғыш съезінің 15 маусымындағы мәжілісінде араб графикасы негізінде жасаған Ахмет Байтұрсынов әліпбиі ресми қолданысқа енетін болып бекігені, сонымен бірге осы негізде, қырғыз, татар, өзбек, ұйғыр қағарлы туысқан түркі тілдес халықтарда бірінен соң бірі өз әліпбилерін жасағаны белгілі. Бұл өзгеріс, әрине, тез арада көршілес жатқан Қытай жеріндегі қазақ, қырғыз, ұйғырларға да әсер етпей қоймады. Осы тұста ХХ ғасырдың 20, 30-жылдары Кеңес Одағында болып жатқан түрлі саяси науқандар, атап айтқанда, ұлт-азаттық қозғалыс, байларды тәркілеу, ашаршылық т.б салдарынан Қытай жеріне

бас сауғалап өткен зиялы қауым өкілдері А.Байтұрсынов әліпбиін Шыңжандағы қазақтарға ғана емес, ұйғыр, қырғыз қатарлы түркі тілдес халықтарға да таратты.

Осы ғасырдың 30-жылдарына дейін Қытайда тұратын қазақ, ұйғыр, қырғыз, татар, өзбек қатарлы түркі тілдес халықтар өз жазуларында араб, парсы әліпбиі негізінде жасалған дәстүрлі «Шағатай жазу емлесін» қолданып келген болатын. Мәселен, 1910 жылы наурыз айында бүгінгі ҚХР Іле Қазақ автономиялы облысының орталығы Құлжа қаласында «Іле уәлаятының газеті» жарық көрген. Газет төрт беттік болып сол кездегі шағатай жазу емлесінде Ілеге аралас қоныстанған қазақ, ұйғыр, өзбек, татар қатарлы ұлттарға түсінікті тілде шыққан [88, 65-б.]. Сөз, сөйлемдері шағатай әдебиетіне ұқсас болған.

1930 жылдардан бастап Шыңжанда ұлттық тіл-жазу мәселелеріне көңіл бөлініп, сол кездегі өлкелік үкімет жағынан қазақ, ұйғыр тілдерінде жаңаша оқулықтар жазу, баспадан шығару ісі қолға алына бастады. Десе де бұл кездері А.Байтұрсынұлының ықпалы бұл жерлерге жете қоймаған болатын. Сол жылдары Үрімшідегі баспа орындары қолданған ұйғыр, қазақ жазуы арабша болған: $\text{گ ی و د چ پ ت ب ع ا ح ه ش س ز ر}$: يا ي ه ن م

Сөз басы, сөз ортасы және сөз соңындағы түрлерін қоссақ, олардың саны 110-нан асады.

1933 жылы 12 сәуірде Үрімшідегі Жин Шурын үкіметін құлатқан саяси өзгеріс Шыңжанның осы заман тарихындағы ірі оқиғасы болды. Билікті шеңгеліне алған Шың Шысай үкіметі бұл тұста сыртқы жақта Кеңестер Одағымен достасу саясатын қолданды. Бұрынғыдай емес, жергілікті халықтардың оқып білім алуына, өз тілінде газет-журнал, кітаптар шығаруына өз мүддесі үшін аз да болса көңіл бөле бастады. Қазақ, ұйғыр жастарынан Кеңестер Одағына 300-дей оқушы жіберіп кадр тәрбиеледі. Олардың ішінде Тіл-жазу, баспасөз саласының өкілдері де болды. Сонымен бірге араб әліпбиі негізіндегі ұйғыр, қазақ жазуларының баспа әріп қалыбы мен баспа мәшинесін Кеңестер Одағынан алдырды. Бұл шаралар Шыңжанның жер-жерінде игі ықпал жасады. Жергілікті қазақ, ұйғыр, қырғыз, татар халықтарының мәдени-ағарту ұйымдары әр жерде құрылып, олардың бастамасымен мектептер ашылып, сауаттандыру жұмысы қолға алынды, ұлттық тілде газет-журналдар шығарылды. Баспасөз жұмыстары жандана бастады. Сөйтіп, осы кезге дейін Кеңестер Одағына жалпыласып болған А.Байтұрсынұлының әліпбиі Шыңжандағы халықтарға тарала бастады. Мәселен, 1936 жылы Кәрім Дүйсеновтың бастыруымен Алтайда «Әліппе астары» жарық көрсе, Шәуешек және Құлжа қалаларында «Жаңа әліпби», «Әліппе» кітаптары басылып шықты.

Қытайдағы қазақ тіліндегі ақпарат-баспасөз туысқан ұйғыр, татар, қырғыз, өзбек халықтарының ақпарат-баспасөз істерінің өркендеуімен сабақтас, тағдырлас болды. Мәселен, 1932 жылы Құлжада араб жазумен жарық көрген «Іли дәряси» газеті Іледегі ұйғыр, қазақ, татар қатарлы халықтарға ортақ газет болса [89], 1934 жылы 21 майдан бастап Шәуешек қаласында араб жазуымен жарық көре бастаған «Бизниц таууш» газетінде қазақша, ұйғырша, татарша мақалалар аралас басылып отырған. Сондықтан бұл газеттерді осы халықтардың ортақ газеті дейміз [88].

1953 жылы Тарбағатай аймағында араб жазумен «Шыңжан-Тарбағатай Хабарлары», «Жаңа Шыңжан» журналы жарық көрсе, үш аймақ төңкерісі тұсында онда «Халық

ауази», «Инқилапшил яшлар» («Төңкерісшіл жастар»), «Халықшы», «Дөрбілжін хабарлары», «Табыс» т.б. газеттер жарыққа шыққан. Тарбағатай аймағында шыққан бұл газет-журналдар осы аймақтағы ұлттардың аралас қоныстанған жағдайына қарай қазақ, ұйғыр тіліндегі мақалаларды аралас басты. Дегенмен мұндағы халықтардың басым көпшілігі қазақ болғандықтан, мақалалардың дені қазақ тілінде басылды. Алтай, Іле және Үрімшідегі газет-журналдар да осындай күйді кешті. Мәселен, 1946 – 1950 жылдарда Үрімші қаласындағы зиялы жастар араб жазумен «Хан тәңірі» атты журнал шығарып тұрған. Бұл журналдың бас редакторы Ибрайым Турды, орынбасары Салық Әмірәліұлы болған. Журнал қазақ, ұйғыр – екі тілде аралас шыққан [90].

Газет-журналдың бәрі араб әрпінде жарық көргенімен, оларда сол кезде біртұтас емле-ереже, жүйе болмаған. Кейбіреулері А.Байтұрсынұлының әліпби жүйесіне жақын болса, кейбіреулері дәстүрлі әліпбиге аздап қана өзгерістер енгізіп қолданылған.

Шыңжаңдағы ұйғырларда бірінші реткі емле қағидасы Ибрайым Мутидің жасаған «Түрік-ұйғур тилиниң имла қағидилири» болып, 1948 жылы 15 желтоқсан және 1949 жылы 8 қаңтар күнгі «Шыңжан газеті» ұйғырша басылымында алғаш рет жарияланған. Бұл емле қағидасының ең үлкен артықшылығы – ұйғыр тілін араб, парсы үлгісіне бейімдеп, әркім өз алдына білгенінше жазатын бейберекет жазуды бір арнаға түсірді.

1951 жылы Шыңжаңға Кеңестер Одағынан ұйғыр тілінің мамандары Хәләм Құдайберді, Мәшүр Розыбақы қатарлылар Үрімшіге келіп, тіл-жазу, баспасөз саласына байланысты дәріс оқыды, ұйғыр тілі емле қағидасы туралы ой бөлісіп, өз тәжірибелерін үйретті. 1951 жылы Алматыдағы тіл-емле кеңесі жағынан А. Байтұрсынов жазу емлесі негізінде түзіліп шыққан «Ұйғыр әдеби тілінің араб әліппесі негізіндегі қысқаша емле қағидалары» талқыға салынып, оған аздаған өзгерістер енгізу арқылы қабылданған. Сондай-ақ бірнеше жыл қолданыстан кейін 1954 жылы «Ұйғыр әдеби тілінің қысқаша емле қағидалары» деген атпен Үрімшіде жарияланды. Әліпби 30 әріптен тұрады [91].

Көріп отырғанымыздай, 1950 жылдары ұйғыр тілі мен емлесінде зор бұрылыс болды [92, 12-б.]. Тарихтан бері жазуда орын алып келе жатқан тек қана араб-парсы сөздеріне ғана керек таңбалар алынып тасталды. Дауысты дыбыстарға айырым таңбалар белгіленді. Ұйғыр тілінің емле қағидалары ұйғыр тілі табиғатына, ұйғырдың жанды тіліне жақындады [93, 318-б.]. Бұл қағидалар 1983 жылы жасалған емледе біршама кемелдене түсті. Бұрын 8 дауысты дыбысқа 6 таңба белгіленсе, қазір әр дыбыс бойынша жеке таңба белгіленді.

А.Байтұрсынұлының төте жазу емлесі Шыңжаңда тұратын қазақтарға 1930 жылдары тарала бастап, сол тұстардағы баспасөзде қолданылғанымен, әр жерде әрқалай өзгеріске түсіп, бірізді болмаған. 1952 жылдар тұсында сол кездегі Шыңжаң өлкелік үкіметінің басқаруымен құрылған ұлттардың тіл-жазуын қолдану мен зерттеуге жетекшілік ету комиссиясының тапсыруымен Әнуар Көкейұлы қатарлылар 1954 жылы А.Байтұрсынұлының емлесі негізінде «Қазақ тілінің емлесін дұрыс қолдану ережелерін» жазған. Бұл ереже Шыңжаң өлкелік халық үкіметінің әкімшілік істері жайындағы 136-ретті жиналысында ресми бекітіліп, жер-жердің атқаруына жіберіліп, біртұтас қолданысқа түскен. Бұл тұстағы емле өзгерісі мыналар болған:

1) қазақ тілінде 33 дыбыс бар. Мұның 11 дауысты дыбыс, қалған 22-сі дауыссыз дыбыс. Бұларды 29 әріп, бір дәйекше «» (жіңішке белгі) арқылы таңбалау; дауыс-

ты дыбыстардың тіл алды (жіңішке) мен тіл арты (жуан) түрлерін дәйекше арқылы парықтау. Мысалы: ¹ (a) –¹ (ә), ² (y) –² (ү);

2) жазғанда қосар «³»-дің орнына дара таңба «³»-ді, қосар «⁴»-дың орнына дара таңба «⁴»-ды қолдану;

3) орыс және басқа тілдерден енген сөздердегі (В) дыбысының таңбасы қазақ әліпбиінде болмағандықтан, оның орнына «⁵» таңбасын қолдану т.б.

Қытайда тұратын туысқан қырғыз халқы 1955 жылы біртұтас төте жазу әліпбиін жарыққа шығарғанға дейін шағатай жазуы емлесін қолданып келген. Ол жазумен газет-журналдар шығармаған. Жазу тарихы Қытайда тұратын қазақ, ұйғыр халықтарының жазу тарихымен сабақтас, бірізді келеді. Жазу дәстүрінде А.Байтұрсынұлының емлесін пайдаланғаны анық байқалады.

Қытайда тұратын ұйғырлардың жазуы

Латынша (ULY)	Кирилше (USY)	Жаңа латынша (UYY)	Халықаралық транскрипция
Aa	Аа	Aa	/a/
Ee	Әә	Əə	/ɛ, æ/
Bb	Бб	Bb	/b/
Pp	Пп	Pp	/p/
Tt	Тт	Tt	/t/
Jj	Жж	Jj	/dʒ/
Ch ch	Чч	Qq	/tʃ/
Xx	Хх	Hh	/x/
Dd	Дд	Dd	/d/
Rr	Рр	Rr	/r/
Zz	Зз	Zz	/z/
Zh zh	Жж	Zz	/ʒ/
Ss	Сс	Ss	/s/
Sh sh	Шш	Xx	/ʃ/
Gh gh	Ғғ	Ǧǧ	/ɣ/
Ff	Фф	Ff	/f/
Qq	Ққ	Kk	/q/
Kk	Кк	Kk	/k/
Gg	Гг	Gg	/g/
Ng ng	Ңң	ŋŋ	/ŋ/
Ll	Лл	Ll	/l/
Mm	Мм	Mm	/m/
Nn	Нн	Nn	/n/
Hh	Һһ	Ḥḥ	/h/
Oo	Оо	Oo	/o/
Uu	Уу	Uu	/u/
Öö	Өө	Өө	/ø/
Üü	Үү	Üü	/y/
Ww	Вв	Ww/Vv	/w,v/
Ēē	Ее	Ee	/e/
Ii	Ии	Ii	/i,ɪ/
Yy	Йй	Yy	/j/

Бүгіндері ҚХР Шыңжан өлкесінде тұратын 10 миллионнан астам қазақ, ұйғыр, қырғыз халықтары араб жазуы негізінде жасалған төте жазу әліпбиін қолданады. Жазулары компьютерге түсірілген.

1955 – 1956 жылдары аз санды ұлттар тіл-жазуын біртұтас қайта тексеру кезінде «араб жазуы негізінде жасалған қазақ әліпбиі қазақ тілінің дыбыстық ерекшелігін дұрыс бейнелеп бере алмайды» деген қорытынды жасалып, оны славян немесе латын жазуына көшіру туралы қаулы шығарылды. Нәтижесінде 1959 жылы қытай тілінің дыбыстық жазу жобасы (*pin yin*) негізінде қазақтың латын әліпбиі жасалды. Қытайдағы қазақтар «жаңа жазу» деп атаған бұл жазу бастапқыда сынақ ретінде қолданылып, 1965 жылы Орталық үкіметтің бұйрығымен ресми түрде жарияланды. Жаңадан жасалған латын әліпбиінде қазақ тілінің 24 дауыссыз дыбысы бар делінді. Бұдан басқа Қытай тіліндегі атауларды дұрыс транскрипциялап жазу үшін «zh, sh, ch» сияқты 3 қосар әріпті де әліпби құрамына кіргізді. Латын әліпбиіндегі 26 әріп өз реті бойынша енді де, қазақ тілінің ерекшелігіне тән *e* (*ы*), *ng* (*ң*), *q*, *a*, *o*, *ë* (*е*) сияқты дыбыс таңбалары әліпбидің соңына тіркелді.

Арада жиырма жылға жуық уақыт өткен соң, белгілі себептермен Қытайдағы қазақтар 1983 жылы өз жазуын қайтадан араб жазуы негізінде жасалған әліпбиге көшірді және қазірге дейін осы әліпбиді қолданып келеді. Қытайдағы қазақтар қолданған латын әліпбиінде қазақ тілінің дыбыстық жүйесінде жоқ, қытай тіліне тән дауыстыларды (*ai, ei, ao, ou*) және қытай тіліне тән дауыссыздарды таңбалайтын қосар әріптер (*zh, ch, ch*) күштеп кіргізілді. Сөйтіп қытай тілінен енген сөздер қытай тілінде қалай дыбысталып транскрипцияланса, қазақ тілінде солай алынды.

Қытайдағы қазақтар араб жазуы негізінде жасалған көне әліпбиге (төте жазуға) қайтадан көшкен соң, 1984 жылы Шыңжан Тіл-жазу комитеті, Шыңжан Қоғамдық ғылымдар академиясының Тіл институты сияқты мекемелер бірлесе отырып, «Қазақ тілі емлесінің негізгі ережелері мен қазақ жазуының алфавитін» жаңадан жасап шықты. Бұл ережеде морфологиялық принцип негізге алынып әрі қазақ тілінің өзіне тән ерекшеліктері мен заңдылықтарына баса назар аударылды. Осы ереженің негізінде 60 мыңнан астам сөз кіргізілген «Қазақ тілінің емле сөздігі» 1986 жылы Шыңжан халық баспасынан басылып шықты. Бұдан басқа «Емле туралы білім» [94], «Қазақ тілі айтылымының негізгі ережелері» [95], «Қазақ жазуының тыныс белгілері» [96] т.б. еңбектер жарық көрді. Емле-жазу туралы жүздеген ғылыми мақалалар жазылды. Сөйтіп, жазу мен емледе сақталған біраз мәселелер өз шешімін тапты. Дегенмен араб әрпі негізінде жасалған жазуды (төте жазуды) біртіндеп латын жазуы негізінде әліпбиге көшіру мәселесі Қытайдағы қазақтардың күн тәртібінен түскен емес және бұл туралы пікірталастар ондағы басылымдар бетінде үнемі сөз болып келеді.

Қытайда тұратын түркі тілдес қазақ, ұйғыр, қырғыз халықтары кезінде А.Байтұрсынұлы емлесінің ықпалымен өз жазу дәстүрлерін қалыптастырып, бүгінге дейін қолданып отырғанымен, ондағы зерттеушілер тарапынан Ахаңның еңбектері туралы пікірлер айтылмай келді. Оның себебі, біріншіден, А.Байтұрсынұлы еңбектерінің ол жақтағыларға таныс еместігі болса, екіншіден, Кеңестер Одағы тұсында «халық жауы», «ұлтшыл» атанған адамның атын атау ондағылар үшін де кезінде саяси себеппен қиын болғандығында болса керек. Ендігі жерде Қазақстан егемен ел болып,

Қазақстан-Қытай қарым-қатынастары жақсарған тұста, А.Байтұрсынұлы еңбектері Қытайда тұратын қазақ, ұйғыр, қырғыз халықтарының тіл-жазуымен бірлестіре зерттелуі тиіс.

Қытайда тұратын қазақтардың кирил жазуына көшу барысы. А.Байтұрсынов әліпбиі Шыңжаңда тұратын қазақтарда жаппай қолданыс тауып жатқан тұста Кеңестік Қазақстанда қазақ жазуы 1940 жылы латын графикасы негінде жасалған латын әліпбиінен қазір қолданып отырған кириллица негізіндегі жазуға көшкен болатын. Мұның өзі Сталиннің орыстандыру саясатының ықпалында жүзеге асқаны бүгіндері жасырын емес.

Туысқан түркі халықтары жүйеден қазақ халқының жазу бірлігін ойлаған Шыңжаңдағы ұлт зиялылары енді Кеңестік Қазақстанда қолданып отырған кириллица негізінде жасалған жазуға көшу туралы сөз қозғай бастады. 1956 жылдың тамыз айында тұңғыш өткен Шыңжаң өлкелік тіл жазу жиналысында осы өлкедегі ұйғыр, қазақ, қырғыз, өзбек, татар, моңғол, сібір халықтарының жазуын кириллица графикасына көшіру туралы ұсыныстар түсті. Ұсыныста: «Біз Шыңжаңдағы қазақ халқы үшін славян графикасы негізінде айырым жазу жасап отырмастан, Советтік Қазақстанда қолданылып, қазақ халқының социалистік мәдениетін өркендетуде біраз қызмет істеп үйреніскен жазуды негізінен қабылдауымыз лайық. Бірақ бұл жазуда әріптердің көптігі емледе белгілі қиындықтар тудыратындығы жайлы талқы жүргізу тиіс», «қазақ жазуының жобасы Советтік Қазақстанда қолданылып отырған 42 әріп, екі белгімен берілген жазумен бірдей болып, бұл жазу қазақ әдеби тілінің қажетіне сай келеді, жиналысқа қатысушылар аталған жобаға келіседі» делінген. Осылайша 1956 жылдың 31 желтоқсанында ашылған Шыңжаң өлкелік үкіметтің 13 кезекті жиналысында өлкедегі ұйғыр, қазақ, қырғыз жазуы туралы ресми қаулы қабылданды. Жоба «Шыңжаң малшылары» газетінің 1957 жылдың 2 қыргүйегі күнгі санында жарияланып, қызу талқыға түсті. Зиялы қауым өкілдері Советтік Қазақстанда қолданып отырған қазақ жазуын толықтай көшіріп алмай тұрып өзгерістер енгізу керек, атап айтқанда, қазақ тілінің дыбыстық жүйесінде жоқ *Я, Ю, Ё, Щ, Ц, Ъ, Ы* таңбаларын әліпбиден шығарып тастау, қазақша баламасы бар орыс сөздерін қолданбай, қазақшасын қолдану т.б. туралы ұсыныс пікірлер айтылды. Осы кездері Іле қазақ облысының орталығы Құлжа қаласы мен өзге де өңірлердегі қазақ мектептерінде кириллица негізінде жасалған қазақ жазуы оқытыла бастады. Десе де, бұл жобаның өміршеңдігі ұзаққа бармады, 1958 жылдың 28 наурызынан 14 сәуіріне дейін Бейжинде саны аз ұлттардың тіл мен жазуы туралы ашылған екінші кезекті мәжілісінде кириллица жобасы тоқтатылды. Бұған, әрине, бір жағынан сол тұстағы Қытай мен Кеңес Одағы арасындағы текетірестің басталуы себеп болса, екінші жағынан біраз жылдар талқыланып, 1958 жылдың ақпан айында қытай тілінің латын транскрипциясы (pinyin) жобасының мақұлданып, оны қытай тілі ғана емес, Қытайдағы барлық халықтар өз жазуында қолдану керек деген саяси шешімдері себеп болғаны анық.

Қытайда тұратын қазақтардың латын жазуына көшу барысы. 1958 жылдың ақпан айында Бүкілқытайлық халық құрылтайында бекітілген қытай тілінің латын транскрипциясы (pinyin) жобасы жер-жерде жүзеге аса бастады. Жобаның басты мақсаты Қытай иероглифтерін латын транскрипциясы арқылы оқыту, иероглифтерді

үйренуге қолайлы жағдай тудыру болатын. Бұл расында да, қытай тілін игеруге жасалған игі қадам еді. Бұл бір-бірін түсінбей, әртүрлі диалектіде сөйлейтін халықты ортақ тілге (putonghua) көшіруге, ортақ тілдік норманы сақтауға және халықты жаппай сауаттандыруға орасан зор ықпал етті. Осы кезеңде Қытайда тұратын өзге халықтардың жазуын қытай тілінің латын транскрипциясы (pinyin) жобасына жақындастыру, тілі бар, жазуы жоқ халықтардың жазуын осы негізде жасау науқаны да басталып кетті.

1959 жылдың 25 қарашасынан 11 желтоқсанына дейін Үрімжіде ашылған Екінші кезекті өлкелік тіл-жазу жиналысында «Районымызда (өлкемізде) қазір қолданылып отырған араб жазуы негізіндегі ұйғыр, қазақ ұлттарының көне жазуын күшінен қалдырып, оның орнына ханзу (қытай) тілі әліпби жобасы (pinyin) негізінде жасалған латын жазуын қолдану жөніндегі ұсынысты» мақұлдады. Жиналыста сол кездегі Шыңжан өлкесі төрағасының орынбасары Сэйпиден Әзези: «Отанның тұтастығын қорғау, ұлттардың ынтымағын онан әрі күшейту, ұлттардың шаруашылық, мәдениет, оқу-ағарту және ғылым-техника саласын дамыту үшін, барлық ұлттардың өзара жақындасуы, әсіресе жан саны аз ұлттар ханзулардан (қытайлардан) үйренуі ханзу тілінен атау терминдер қабылдап, өз ұлтының тілін дамытуы және байытуы, сонымен бірге аз санды ұлттардың жазу реформасы қытай тілінің дыбыстық әліпбиі жобасы (pinyin) негізінде жүруі тиіс», «Ұйғыр, қазақ жазуларын қытай тілінің дыбыстық әліпбиі жобасы (pinyin) негізінде жасауды қаламау деген ұлттар тілінің ханзу тіліне сүйеніп дамуын қаламау, ханзу тілін шетке қағу, Шыңжандағы аз ұлттардың социализм, коммунизм ұлы нысанасын жүзеге асыруды қаламағандық, халықтар достығы мен Отанның тұтастығын қаламағандық», – деді. Осылайша «ұлттардың тіл мен жазуының өзара жақындасуы, әсіресе ханзу халқының тілі мен жазуына жақындасуы керек» деген берік саяси ұстаным негізінде жазу реформасы тағы басталды.

Аздаған дайындықтан соң «Шыңжан газетінің» 1960 жылғы 2 наурыздағы санында қытай тілінің латын транскрипциясы жобасына негізделген қазақ латын жазуының жобасы жарық көрді. Бұл жазу бастапқыда сынақ ретінде қолданылып, 1964 жылдың 23 қазанында Орталық үкіметтің бұйрығымен ресми бекіді. 1965 жылдың бірінші қаңтарынан бастап атқарылды. Бұйрық мәтіні:

Шыңжан ұйғыр автономиялы райондық (өлкелік) халық үкіметінің бұйрығы

Ұйғыр жаңа жазуының фаңанын (жобасын), Қазақ жаңа жазуының фаңанын (жобасын) Гуо ви юан (Орталық үкімет) 1964 жылдың 23 қазанында бекітті, қазір жариялансын.

*Шыңжан ұйғыр автономиялы районның (өлкесінің) төрағасы Сэйпиден Әзези,
1965 жылдың бірінші қаңтары*

Жаңадан жасалған қазақтың латын әліпбиінде 9 дауысты, 24 дауыссыз дыбыс бар, бұдан басқа 4 қосар әріп, бір буын айыру таңбасы қолданылады делінген. Латын жазуындағы 26 әріп өз реті бойынша тізіліп, қазақ тілінің ерекшелігіне сай F, K, Ə, Ө, Y, E сияқты дыбыс таңбалары әліпби соңына тіркелді.

Латын жазуын Қытайдағы қазақтар 20 жылдай қолданды. Осы әліпбимен дәл қазір ондағы қоғамдық ортада белсенді қызмет атқарып отырған бір ұрпақ тәрбиеленді. Осы әліпбимен миллиондаған тиражбен оқулықтар шықты, мыңдаған көркем әдебиеттер мен көпшілік қауымға арналған басылымдар жарық көрді, ондаған газет-журналдар басылып тұрды.

1970 жылдардың соңы мен 1980 жылдардың басындағы «Мәдениет зор төңкерісінің» қателерін түзету, ұлттар тіл-жазуын қалпына келтіру т.б. ұлттарға берілген саяси еркіндікті пайдаланған Шыңжандағы қазақ, ұйғыр, қырғыз халықтары 1982 жылы қайтадан жиырма жыл бұрын қолданысын тоқтатқан А.Байтұрсынов әліпбиі негізінде жасалған «төте жазуға» көшіп алды.

1978 жылы латын жазуында жарық көрген «Қазіргі қазақ тілі» оқулығында: «Қазақ әдеби тілінде 37 дыбыс бар. Бұл дыбыстарды бейнелеу үшін 33 әріп қолданылған; *zh, ch, sh, ng* әріптері тек екі таңбаны қосар қолдану арқылы жасалған, сондықтан оны қосар әріптер деп атаймыз. Қосар әріптер екі дыбыстың таңбасы емес, бір дыбысты бейнелеу үшін қолданылған күрделі таңба. Қазақ жаңа жазуындағы әріптердің баспа түрі, жазбаша нұсқалары бар. Әріптердің бас әріп, жол әріп түрлері бар. Қазақ әліпбиіндегі *V* әрпі халықаралық атауларды жазуда ғана қолданылады, *zh, ch, sh, c, q, f* әріптері қазақтың байырғы сөздерінде қолданылмайды, тек ханзу (қытай) және басқа ұлттар тілінен ауысқан осы дыбыстары бар сөздерде ғана қолданылады деп белгіленген.

Қытайдағы қазақтардың латын жазуының емлесі. Дауысты дыбыстар сияқты дауыссыз дыбыстардың да қолданылуы бірдей емес. Дауыссыз дыбыстардың көпшілігі барлық буындарда талғаусыз қолданыла береді. Бірқатар белгілі сөздерде, белгілі орындарда ғана қолданылады делінген:

1. З - Z, Қ - Q, К - K, Л - L, М - M, Н - N, Р - R, С - S, Т - T, Ш - X дауыссыз дыбыстарының әріптері барлық буындарда (сөз басында, ортасында, аяғында) жазыла береді. Мысалы: *zang, qazaq, qaqaz, tomen, tanem, layeq, nar, xax, xal, ras, nan, sat, parasat, alpes, jap, serke, aseqes, alar.*

2. Ng(н) әрпі қазақтың байырғы сөздерінде де, өзге тілден ауысқан сөздерде де сөз басында келмейді, тек сөз ортасы мен аяғында ғана келеді: *tang, janga, zang, Huanghe, Huang Jiguang.*

3. Q(ғ), J(ж) әріптері қазақтың байырғы сөздерінде сөз аяғында қолданылмайды. Тек *muktaj, laj* сияқты сөздерде ғана сөз аяғында келеді.

4. Q, c, zh, ch, sh әріптері қазақтың байырғы сөздерінде қолданылмайды, қытай тілінен және басқа ұлт тілдерінен ауысқан сөздерде ғана қолданылады: *Qinghay, Daqing, zhuxi, Changjiang, shuji, Fransiya.*

5. V(в) әрпі тек шет тілінен енген сөздерде ғана жазылады: *vitamin, Sovet, Pavlov, vagon, volt.*

6. F(ф), h(х) әріптері қытай тілінен және басқа тілдерден енген сөздерде және ертеректе араб, парсы тілдерінен еніп, осылай қалыптасып қалған кейбір сөздер мен адам аттарында ғана жазылады: *fapiaw, Fujian, telefon, fabrika, bianzhengfa, filosofiya, qafuw et, Qafuwr a, Fəriyza, Hebey, Huayhe, tehnika, arhitektura, krahmal, hat, han, habar, haleq, tareyh, Hameyt, Ahmet, heykimet, ahbarat.*

7. **B, v, g, d (б, в, г, д)** дыбыстары қазақтың байырғы сөздерінде сөз аяғында қолданылмайды. Тек шет тілінен енген сөз аяғында келетін бұл дыбыстарға қатаңнан басталған қосымша жалғана береді. Мысалы: *Arabtar, klubқа, Lermontovtan, pedagogtar, Leningrad, dialogteng*.

Буын айыру белгісі және тасымал мәселесі жайында. Сөзді дұрыс жазу үшін буынға бөлудің маңызы зор. Жазу барысында үнемі сөздер бір жолға тұтас сыя бермейді. Жолдың аяғына сыймай қалған сөздің қалған бөлігін келесі жолға шығару керек болады. Мұны тасымал дейді. Тасымалданатын орынға тасымал белгісі (-) қойылады. Әдетте мұндай жағдайда сөздің жол аяғына сыймаған бөлігін қалай болса солай тәртіпсіз тасымалдауға болмайды, тек сыймаған буындарды ғана тасымалдайды. Сөзді тасымалдауда қате жібермеу үшін, әуелі сөзді буынға бөліп алу керек.

Байырғы сөздерде екі дауысты дыбыстың арасында бір дауыссыз келсе, дауыссыз дыбыс соңғы буынға тән болады: *ә-ке, ба-ла, і-ні-сі, ха-га-ла-ға, ө-зі, кө-зім*.

Екі дауысты дыбыстың арасында екі дауыссыз дыбыс келсе, алдыңғы дауыссыз алдыңғы буынға, соңғы дауыссыз соңғы буынға тән болады: *ат-қа, жол-да, ал-ға, ар-теқ*.

Екі дауысты дабыстың арасында үш дауыссыз дыбыс келсе, алдыңғы екі дауыссыз алдыңғы буынға, соңғы бір дауыссыз дыбыс соңғы буынға тән болады: *арт-қа, төрт-тен, қарт-тар, dangқ-та*. Қазақ тілінде екі дауыстының арасында төрт дауыссыз дыбыс қатар келмейді.

Сөздерді жоғарыдағы заңдылықтар бойынша буын жігімен тасымалдаймыз. Мысалы: *ke-re-ge (ker-ege емес), қе-реқ (қер-еқ емес), аyt-қан (ay-тқан емес), аyt-тар (ayt-ar емес), ku-xi (kux-i емес)*.

Жалаң ашық буынды жалғыз әріпті жол аяғында қалдырып кетуге де, жол басына қоюға да болмайды. Мысалы: *әке (ә-ке емес), әrip-ter (ә-rip-ter емес), ара-се (a-rase емес), ile (i-le емес)*.

Түбір сөзге қосымша жалғанғанда, түбірдің соңғы дыбысы дауыссыз болса, соңғы дауыссыз дыбыс дауыстыдан басталған қосымшамен бірігіп кетеді. Мысалы: *at+e – a-te, bar+em – ba-rem, art+e – ar-te, tang+e – ta-nge, kes+e – ke-se, sixiang-e – sixia-nge*.

Бір буынның соңғы дыбысының екінші буынға ауысып, буындардың бастапқы сапасының өзгеруін буын жылысуы деп атайды.

Кейбір сөздердің жазбаша тұрпатында буын жігі айқын болмаса, қате ұғым береді. Мысалы: *шешенге* дегенді (*ng*) графемасының әртүрлі дыбыстық мазмұнына байланысты *анаңа* деп те, *шешен адамға* деп те ұғуға болады. Осындай шатастықтан сақтану үшін қытай қазақтары латын графикалы жазуында буын айыру белгісі (‘) қолданылады. Буын шатастығы мынадай жағдайларда кездеседі:

1) түбір сөздің соңғы дыбысы *n* болып, соған *g*-ден басталған қосымша жалғанғанда *ng* (*ң*) дыбысымен шатасады: *jawen ’ger, xexen ’ge, yen ’ge, kun ’gi*;

2) түбір сөздің соңғы дыбысы *s, z* дыбыстарының бірі болып, оған *h*-дан басталған қосымша жалғанғанда *sh, zh* дыбыстарымен шатасады: *is ’hana, muz ’hana, Neyaz ’han*;

3) қытай тілінен ауысқан сөздерде *a, o, e* дыбыстарынан басталған буындарды алдындағы буындардан айыру үшін буын айыру белгісі қолданылады: *Yan ’an, xing ’er shangxue, «Hay ’ow»(marka)*.

Буын айыру белгісі қойылған орындардан бөлініп тасымалданатын сөздерде буын айыру белгісі мен тасымал қатар қолданылмайды, тасымалдың өзі ғана жеткілікті: *jawen'ger* емес, *jawen-ger*.

Қорыта келгенде, Қытайда тұратын қазақтар 20 жылға жуық қолданған латын жазуы біршама кемелді ғылыми жазу болып, өз кезінде сонда тұратын қазақтардың сауат ашып, білім алуына, ағарту жұмыстарын жүргізуіне үлкен ықпал етті, дәл қазір атқа мініп отырған бір ұрпақ сол жазумен оқыды, баспалардан сан мыңдаған тиражбен оқулық, көркем әдебиет пен газет-журналдар жарық көрді. Әрине, сол тұстағы солақай саясат кесірінен қытайша жер-су, адам аттары мен саяси атауларды дәл жазу үшін қазақ тіліне жат, қытай латын жазуында кездесетін *zh*, *ch*, *sh* қосар әріптері де әліпби қатарына қабылданып кеткені байқалады.

Латын әліпбиі – дүниежүзі қазақтарының ортақ жазуы болуға тиіс. Қазақ елінде біртұтас әрі кемелденген ұлттардың қатарына өту үшін қажет алғышарттардың бірі ретінде әлем қазақтарының ортақ тілі мен жазуы, соған лайық ұлттық идеясын қалыптастыру мәселесі қазіргі таңда өзекті сипат алып отыр.

Осыған байланысты бұрынғыдай емес, Қазақстандағы 17 миллионға таяу халық үшін (оның ішінде – 9 миллиондай қазақ) қазақ тілінің мемлекеттік тіл екенін шынайы сезініп, Қазақстаннан тыс дүниедегі 40-қа жуық елде 5 миллиондай қазақ ұлтының өкілдері бар екенін, онда да қазақ тілінің тиісінше өз қызметін атқарып жатқанын ұмытпаған жөн. Яғни қазақ тілі мен жазуы Қазақстан халқының ғана емес, сонымен бірге әлемдегі барша қазақ ұлтының ауызбіршілігін сақтайтын ұлттық идеологиямыздың қазығы екенін түсінетін кез жетті.

Олай болса, ақпарат заманы келіп, ғылым-техника, ілім, мәдениет жоғары қарқынмен дамып, адамзат ақыл-ойы мен білімі күн сайын толығып, жаңаланып отырған бүгінгі таңда қазақ халқы – біздің тіліміз қандай күйде? Қандай жазуды қолданып отырмыз? Жазу, әліпбиіміз қоғам дамуының қажетінен шыға ала ма? Тіліміздің табиғатына сай келе ме? Ең қарапайымы басқа халықтар сияқты дүниежүзіндегі жалпы қазақ ұлтына ортақ жазу мен әліпби, ортақ тілдік норма бар ма? Тіліміз ұлттық идеяға қаншалық қызмет етіп жатыр? Ол үшін не істеп жатырмыз? Міне, осы мәселелер бізді қатты ойландыруы қажет. Өткен ғасырдың басында қазақтың тұңғыш тіл ғалымы әрі рухани көсемі Ахмет Байтұрсынұлы: «Әр ұлтқа төрт нәрсе керек. Олар: тіл, діл, дін және жазу. Осылары болса ғана әр халық өзінше халық. Егер бұлардан айырылса, ол ел халық болудан қалады. Тілі жоғалған халықтың, өзі де жоғалады», – деген еді [97]. Әлемдік тәжірибеге қарағанда да бірлікке келген кемелді тілі, жазу мен әліпбиі бар халық өркениетке қарай бет алса, тіл мен жазуы қолданыстан шығып қалған, бірлікке келген кемелді тілі мен жазуы, әліпбиі жоқ халық бет-бетімен ыдырап, жоқ болуда.

Егемендік алғалы Қазақстанда қазақ тілі мемлекеттік мәртебе алып, бірте-бірте өзінің табиғи түрде болуға тиісті деңгейіне қарай жақындап келеді. Бұл жалпы қазақ ұлты үшін зор жетістік. Жетіспей жатқан тұстары, әрине, көп, заңда мемлекеттік тіл деп көрсетілгенмен, іс жүзінде ондай дәрежеде емес. Шындығын айту керек, қазақ тілінің мемлекеттік тіл деңгейінде шын мәніндегі қолданысы үшін жасалып жатқан шаралардың қарқыны өте баяу. Мұның өзі Қазақстандағы ғана емес, жалпы шетелдердегі қазақтардың да алаңдаушылығын туғызып отыр. Себебі, ана тіліміздің

бүгіні мен ертеңі өздерінің тағдыры мен болашағына қатысты зор іс екенін жақсы сезінеді.

Дүниежүзі қазақтарына ортақ латын графикасы негізіндегі жаңа әліпби болуы керек деген мәселеге көшпес бұрын шетелде тұратын қазақтардың тілі туралы мәселені тереңірек, жан-жақты зерттеп алған жөн.

Қазақ тілінің тағдыры – қазақ халқының тағдырымен сабақтас. Қазақ халқының негізгі орналасқан мекен-жұртынан сыртқа бөлініп қалған не шығып кеткен мезгілі, негізінен, жоңғар шапқыншылығы кезіндегі жаугершілік заманнан басталды және бұл үрдіс Кеңес Одағы тұсында жалғасты. Тәркілеу, колхоздастыру, аштық, қуғын-сүргін т.б. қолдан жасалынған құйтырқы саясат кесірінен сол кезде ата-жұртынан қол үзген қазақтар жалпы шетте жүрген қазақтың үштен бірін құрады. Кеңес Одағы ыдыраған тұста 3 млн-дай қазақ ұлты шегараның сыртында қалды. Сол себепті бүгінде қазақ ұлтының жалпы саны 13 миллионнан асқанымен, үш қазақтың бірі, яғни 5 миллионға жуық қазақ ұлтының өкілдері шетелде өмір сүріп жатыр. Осыған байланысты қазақ тілі де Қазақстаннан тыс өзге елдерге таралып, әр елде өз деңгейінде қолданылып отыр.

Қазір алыс шетелде тұратын қазақтардың арасында Қытай Халық Республикасы мен Моңғолияда тұратын қандастарымыз өз ана тілін жақсы сақтаған. Онда қазақ тілі белгілі деңгейде күнделікті өмірден бастап, әр салада белгілі дәрежеде қолданылып отыр. Бұл елдегі қазақтардың көбі ана тілін жақсы біледі. Радио-теледидары, білім беру жүйесі қалыптасқан. Мәселен, Қытайда тұратын миллион үш жүз мыңдай қазақта аудандық газет-журналдарды қоспағанда, жалпы таралатын 10 шақты газет, 20-дай журнал бар. Баспадан жылына сан мың тиражбен ондаған, жүздеген әртүрлі оқулықтар мен көркем әдеби, ғылым-техника, т.б. салаларға арналған кітаптар жарық көреді. Қазақ тілінде хабар тарататын 7 радиостансы жұмыс істесе, оның ішінде Шынжан халық радиостансысы күніне 9 сағат қазақ тілінде сөйлейді. Қазақ тіліндегі арнаулы екі телеарна күніне 10 сағаттан астам бағдарлама береді. Облыс, аймақтардың да жеке өз алдына қазақ тілінде радиосы мен телехабары бар. 7 баспадан қазақ тілінде кітаптар шықса, 4-5 жоғары оқу орнында қазақ филологиясы кәсібінен мамандар даярланады. Бұл жерде түркітану әсіресе қазақ филологиясы мамандығы бойынша жүздеген маман тәрбиелеген және тәрбиелеп отырған Қытай астанасы Бейжің қаласындағы Орталық ұлттар университеті Қазақ тіл-әдебиеті факультетінің орны ерекше екенін айтып өтуіміз қажет. Сол себепті онда қазақ тілінің сақталуы біршама тәуір. Қазақ тілінің қадір-қасиетін түсінетін ұрпақ қалыптасқан. Әрине, жетпей жатқан тұстары да жетерлік, айталық, таза қазақ тілінде сабақ беретін мектептердің жабылуы немесе санының азаюы, басқа тілден аударылатын аударманың дұрыс болмауынан тілдің шұбарланып, өз табиғатынан ауытқуы, атау-термин қолдану т.б. жақтарда түрлі кемшіліктер сақталынып отырғаны да шындық.

Моңғолиядағы қандастарымыздың да ана тілі таза сақталған. Қазір онда отырған 100 мыңдай қазақтар үшін «Баян өлгий баспасы» қазақ тілінде кітаптар шығарып тұрады. 30-ға жуық қазақ мектептері жұмыс істейді, ғылыми орталығы «Шұғыла» атты журналы, «Жаңа өмір» және «Ғылым» атты газеттер шығып тұрады. Қазақ тілінде радио-теледидары бар. Ол жерлерде ұлтжанды зиялы қауым қызмет істейді. Мұның бәрі де ол елдегі қазақтардың өз болмысын сақтауға игі ықпалын тигізіп отыр.

Ал Қытай мен Моңғолиядан тыс алыс шетелдердегі қазақтардың тіліне келсек, ондағы жағдай қиын. Санакқа қарағанда, ондағы елдерде (Түркия, Ауғанстан, Иран, АҚШ, Германия, Франция, Пәкістан т.б.) 140 мыңдай қандастарымыз тұрады. Осылардың ішінде Түркияда ғана түрік-латын әліпбиімен бірлі-жарым қазақша кітаптар жарық көргені болмаса, өзгелерінде ондай мүмкіндік болмады. Себебі ол елдерде қазақтар шоғырлы қоныстанбаған, жан саны аз. Арнайы қазақ мектептер жоқ, қазақ тілін тек ана тілі ретінде отбасындағы қарым-қатынаста, тұрмыстық деңгейде ғана қолдану мүмкіндігі бар. Ондағылар қазақ мектептерінен білім алып, қазақ басылымдарын үнемі көре алмағандықтан, үлкендері болмаса, жастары өз ана тілін ұмытып барады. Егер, енді бір ұрпақ алмасса және жағдай осы күйі кете берсе, ол елдердегі қазақтарда қазақ тілі – ана тілі ретінде сақталынбай қалуы мүмкін. Десе де, алдағы күндерде түрлі шаралар қолданып, оның алдын алуға болар деген сенім бар.

Кеңес Одағы ыдыраған соң, бұрын бір елдің ықпалында болған қазақ халқының үлкен бір тобы қазір шетелде тұрып жатыр. Кейбір мәліметтер бойынша, олардың жалпы саны 2,5-3 миллионға жуық, яғни, Өзбекстанда 1,5-2 миллион, Ресейде 1 млн, Түркіменстанда 100 мың, Қырғызстанда 45 мың, өзгелерінде жалпы саны 50 мыңға жуық. Өзге елдермен салыстырғанда Өзбекстанда қазақ мектептері бар. Бірақ қазіргі таңда ондағы қазақ мектептерінің саны азаю үстінде. Осы елдердің кей баспаларынан қазақ тілінде кітаптар шығады, бірді-екілі газет-журнал жарық көреді. Бірақ 2 млн-ға жуық қазақтар үшін бұл аздық етеді. Өйткені қазақ тіліне деген сұраныс болмағандықтан, ондағы жағдай қиындай түсуде. Түркіменстандағы жағдай да соған жақын. Қазақ мектептерінің саны аз, қазақ тілінде басылымдар жоқ. Басқа Қырғызстан, Тәжікстан, Украина т.б. жақын шетелдерде қазақтардың жан саны аз болғандықтан, оларда ондай мүмкіндіктер әзірше жоқ.

Ал енді ең үлкен көршіміз Ресейге келсек, онда 1 миллиондай қазақ тұрады. Оның үстіне олар Қазақстанға көрші үш облысқа шоғырлана қоныстанған. Осылай бола тұра, қазақ мектептері мен басылымдарының болмауына адамның іші ашиды. Кейбір ұлтым деген ер-азаматтар онда бірді-екілі басылым әзірлегенімен, ондағы қазақтардың өз ана тілін білмеуі салдарынан таралмай жататын сияқты. Салыстыра қарағанда, 1 миллиондай Ресейдегі қазақтардың ана тілінің жағдайы ең төмен дәрежеде және мүшкіл халде деуге болады. Яғни, қазақ тіл-жазуының бүгінгі жағдайы әлі де қиын күйінде қалып отыр.

Біріншіден, қолданып отырған жазу-графикасы бірдей емес. Біреуі кириллица, бірі араб жазуын, тағы біреуі латын жазуын қолданады. Әріптердің саны да әртүрлі. Бірінде 42, бірінде 33, тағы бірінде және басқаша. Ахмет Байтұрсынұлы «қазақ сөзін жазу үшін 28 әріп жетеді» деп осы негізде кезінде қазақтың ортақ әліпбиінің негізін салумен бірге, фонология теориясындағы айырым белгі әдісін қолдану арқылы қазақ тілі дыбыс жүйесін тұңғыш рет 9 дауысты, 19 дауыссыз деп анықтап берген болатын. Ал қазір ең болмағанда қолдануға тиісті тіл дыбыстарының орны ғылыми жағынан дұрыс анықталып, оған лайықты әріп тұрақтанып, бір ғана жазу үлгісімен әліпбиді қолданып отырған жоқ. Әлемдегі қазақтар бас-басына әртүрлі жазу мен әліпби қолданып отыр.

Екіншіден, ауызекі тілдегі айырмашылықты айтпағанда, қазақ тілінде шетелде жарық көрген көркем әдебиет пен академиялық сөздіктерді Қазақстанда қолданып

отырған әдеби тілдің жазылу нормасымен салыстырып көргенімізде, қазақтың төл сөзінің жазуында да сәйкес келе бермейтін тұстары көп екен. Яғни орфографиялық ереже бірдей емес.

Үшіншіден, қазақ тілінде жасалып, қолданылып отырған атау-терминдерде бірізділік жоқ. Әркім өз бетімен термин жасауда. Сөйтіп өзге халықтар ортақ ұлттық тіл, ортақ тілдік норманы қалыптастыра алмай, соған күш салып отырғанда, қазақ ұлты – диалектсіз біртұтас қазақ тілінен жаңа дәуірде қолдан «диалект» жасау үстінде. Мысалы: нарықтық экономика – базар экономикасы, білім беру заңы – оқу-ағарту заңы, салық заңы – бажы заңы, ұялы телефон – қолтелефон, банкроттық заң – күйреу заңы т.б. Яғни, жазу әліпбиіміз әртүрлі, атау-терминдер де әрқилы, оның үстіне тіліміз Қазақстанда болсын, басқа шетелдерде болсын, нормативтік қызметін толық атқара алмай отыр.

Тіл ғылымында дыбыстық тіл екі салаға бөлініп қарастырылады. Оның бірі – тілдің материалдық жағы да, екіншісі – оның функциясы, яғни қызметі. Тілдің бұл екі саласы өзара тығыз байланысты. Қандайда бір тіл ең алдымен өзінің қарым-қатынас құралымдық қызметін дұрыс атқаруы үшін оны қолданушы ұлттың өкілдері тілдік материалдарды, яғни сөздерді, таңбаларды, әріптерді, дыбыстар мен грамматикалық формаларды бірыңғай қолдануы керек. Олай болмағанда, тілдік түсінісу болмайды. Ал түсінісу болмаған жерде, тіл өзінің негізгі қызметінен айырылады. Сол үшін кемелденген тілдерде бүкіл тілдік ұжым мүшелеріне бірдей, барлығы да білетін, барлығы қабылдаған тілдік заң-ереже, яғни баршаға ортақ, қалыптасқан тілдік дәстүр, тілдік норма болады. Әлемдегі барша қазаққа ортақ осындай норма қазақ тілінде бар ма? Бар болғанымен, әлсіз. Мәселен, басқасын айтпағанда, Қазақстанда, Қытайда, Моңғолияда, Түркияда тұратын бір әулеттен тараған етжақын туысқан адамдар өзара жазысқан хаттарын оқи алмай (олар жеке-жеке кириллица-орыс, араб-төте жазу және латын-түрік графикасында жазады), өзі тұрған ауыл-аймақтан сол жазуға сауатты бір жан таппай, айлап, тіпті жылдап зарыққанына мен өзім куәмін. Көпшілік те бұл жағдайды жақсы білсе керек. Бүгінгі күні қарапайым халықты қойып, әр елдегі ұлты қазақ зиялы қауымның өзі осындай күйді бастан кешіп отыр. Яғни қазақ тілі мен жазуы өзінің жай ғана қарым-қатынастық қызметін толық атқарып отырған жоқ. Ақпарат заманы туып, өркениетті қоғамда өмір сүріп отырған қазақ халқының тіл-жазу саласының осындай мүшкіл халде болуы мүлде ақылға сыймайды.

Шетелдегі қазақтардың ана тілін, мәдениетін сақтауы мәселесінде бүгінгі күн тұрғысынан да, ұзақ болашақ тұрғысынан да тереңірек қарау керек. Ол үшін ең бастысы, ортақ қолданатын әліпби мәселесін тездетіп шешіп алу қажет. Осылай істелгенде ғана қазақ тілі мен жазуының ұлт үшін атқарар қызметін толық сәулендіріп, ұлттық болмысымызды сақтап, мәдениетімізді ұрпақтан-ұрпаққа жеткізіп, бір-бірімізбен жалғастырып тұратын ұлттық идея тұтастығына қол жеткізуге болады.

Жалпы қазақ ұлтына қандай жазуға көшу тиімді? – дегенде, латын әліпбиі деуге болады. Академик Ә.Қайдардың бастауымен айтылған латынға көшу идеясы көпшіліктің көкейіне қонатындай. Латын әліпбиіне көшу туралы 1993 жылы желтоқсан айында Қазақстан Президенті Нұрсұлтан Әбішұлына жазған хатында академик Ә.Қайдар: «Құрметті Президент мырза! «Токсан ауыз сөздің тобықтай түйіні» ретінде тоқ етерін айтсақ, басқа халықтар сияқты, қазақтарда латын әліппесі негізінде өзінің

ұлттық жазуын қалыптастыруға тиіс», – дейді. Елбасы Нұрсұлтан Әбішұлы 1997 жылы әл-Фараби атындағы ҚазҰУ-дың Студенттер сарайының ашылу салтанатында өзінің бұл мәселе жөніндегі байламын айта келіп: «Адам ғұмыр бойы оқуға тиіс. Жаппай компьютерлендіру латын әліппесіне көшу міндетін алға қойып отыр», – деген болатын. Сол сөзінде тұрған елбасы ақыры 1991 жылы басталған латынға көшу әңгімесіне нүкте қойды, яғни 2025 жылға дейін Қазақстан толықтай латын жазуына көшетін болды.

Әрине, латын әліпбиіне көшу дүрмекке ілесіп біреуге еліктеу емес немесе жазу өзгерту – тіл өзгерту де емес, керісінше, заман талабына, тіліміздің табиғатына сай әліпбиімізді кемелдендіру және сонымен бірге әлемдік жазу-таңба бірлігіне бейімделу деген сөз. Жер жүзіндегі басым көп санды халықтардың негізгі мақсаты – мемлекеттік және ұлттық ерекшелікті сақтай отырып, мүмкін болған жағдайда экономика, ғылым-техника, мәдениет т.б. жақтардан әлемдік өркениеттен дараланбау, қол үзбеу, сәйкестік тауып, бірге даму болып отыр. Латын графикасы бұрынғыдай діннің таралуы немесе күшпен жаулап алу жолымен емес, өз абзалдығы мен бүгіндері әлемдік маңызы бар жазу таңбасына айналды. Дүниедегі тілдердің көбі латын графикасына негізделген және өз тілдеріне бейім әліпбилер қолданады. Қазірге дейінгі қалыптасқан математика, физика, химия, экономика т.б. пәндермен ғылым-техника, мәдениет, өнер т.б. қоғамның әр саласындағы адамзатқа ортақ ұғымдар мен құндылықтардың көбісі осы латын жазулы символдармен таңбаланған. Демек сіз басқа қандай бір графикалық жазу қолданғаныңызбен, бәрібір латын графикасынан қол үзе алмайсыз, оны және қолдануға тура келеді. Сол себепті латынға тездетіп көшу керек. Есте болатыны, латынға көшкенде де бұрынғыдай өзгеден көшіре салу жолымен емес, ғылыми жолмен қазақ тілінің табиғатына сай дүниежүзі қазақтарына ортақ біртұтас әліпби жасап алып, бірге көшуге күш салуға тиіспіз. Шетелдегі қазақтардың жазу тарихы мен қазіргі мүмкіндігіне қарағанда олардың да ата жұрттағы елмен бірге латынға көшуіне негіздері бар. Мәселен, Қытайда 1965 – 1982 жылдарда латын жазуын қолданды. Ондағылар ол жазуды ұмыта қойған жоқ, ал Өзбекстан, Түркіменстан елдерінің мемлекеттік тілдері латын жазуына көшіп алған. Бұл ондағы тұратын қандастарымыздың латын жазуын пайдалануына толық мүмкіндік береді. Басқа алыс шетелде тұратын қандастарымыздың көбісі латын жазуын қолданатын елде тұрғандықтан, олар оны бір кісідей біледі. Басқалары да Қазақстанда қалай болса, солай бейімделетіндігі табиғи. Қысқасы, латын графикасына көшу туралы мәселе алға қойылып отырған осы кезде мүмкіндікті қолдан бермей, мәселені мемлекеттік қана емес, халықаралық деңгейде ойлап, жалпы ұлттық мүдде тұрғысынан қарап, ғылыми негізде дұрыс шешуге тиіспіз.

Егерде дүниежүзі қазақтарының әліпби жүйесі мен атау терминдері бірлікке келетін болса, онда туысқандар арасында хат алысу мәселесі ғана шешіліп қоймай, ең бастысы, жалпы қазақ тілінде әр елде жарық көретін ғылыми-техникалық, әдеби, мәдени, тағы басқа басылымдарды ешқандай бөгетсіз көріп пайдалануға жол ашылады. Бүгінгідей бір-бірінен шыққан еңбектерді бір жазудан екінші бір жазуға қайта көшіріп басып, тіпті «қазақ тілінен қазақ тіліне» аударма жасап әуреленбейді. Сонымен бірге тіл жазудағы ортақтықтар Қазақстан Республикасы мен қазақтар көп шоғырланған өзге мемлекеттер арасындағы мәдени, ғылыми-техникалық, экономикалық т.б.

байланыстардың дамуына да игі ықпал етер еді. Әсіресе, бұл дүниежүзінде қазақ тілінің әдеби тілдік нормасын сақтауға, нормативтік қызметін арттыруға, мәдени тілдік бірлігімізді сақтауға кепіл болар еді. Егер олай болмаса, тіл мәселесі күрделеніп, уақыт өте келе әлемдегі қазақтар қазақ тілінде бір-бірімен қалыпты қарым-қатынас жасаудан қалады. Мұның соңы неге апаратындығы бізге белгілі. Сондықтан тағдыр тәлкегімен дүниенің төрт бұрышына бөлініп кеткен қазақтардың ең алдымен жазуын бірлікке келтіру мәселесін Біріккен Ұлттар Ұйымының бір мүшесі болған егеменді Қазақ мемлекеті өзінің басты бір жұмысы ретінде тездетіп қолға алып, ұйтқы болуы тиіс. Біртұтас ұлттық идеяны қалыптастыратын қазақ халқының өзі. Оның тілі мен жазуы.

Қазір заман – ақпарат заманы, басқасын айтпағанда дүниежүзіндегі жалпы қазақ халқына қажетті ақпарат тікелей қазақ тілі арқылы ғана жетеді. Қазақ тілі өзінің осы қызметін толықтай өтей алмай отыр. Әлемдік ақпарат жүйесіне кіргенді қойып, бұл жағынан Қазақстан мемлекеті ішінде де, жалпы қазақ халқы ішінде де ешқандай да талапқа сай емес. Сондықтан да қазақ халқының тіл-жазу мәселесі Қазақстан көлемінде ғана емес әлемдік деңгейде дұрыс шешімін табуы қажет. Және оған Қазақстан Республикасы ұйтқы болуы тиіс. Жалпы қазақ ұлтында біртұтас тілдік дәстүр мен әдеби норманы қалыптастырып, қазақ тілінің қолданыс аясын кеңейтіп, дамытып, реттер, оған сындарлы сипат беретін – алдымен сол тілдің негізгі иесі. Ол – Қазақстан, негізі қазақ ұлтының өзі. Тіл мен жазудың бірлігі – ұлт бірлігі. Ұлттық тіл мен жазу біртұтас ұлттық идеяның ең басты негізіне айналғанда ғана көптеген мәселелер өз шешімін табады.

Сол үшін нақтылы мынадай іс-шаралар атқарылу керек:

- бірінші, латын графикасына негізделген және қазақ тілінің табиғатына сай жасалған, бүгінгі заманның талабынан шығатын дүниежүзі қазақтарына ортақ әліпби қолдану;

- екінші, қазақ әдеби тілінде бір ғана орфографиялық ережені пайдалану;

- үшінші, қазақ тіліндегі атау-терминдерді бірізге түсіру;

- төртінші, тілдік норманы сақтап, қазақ тілінің тазалығын, тұтастығын, бірлігін қорғау;

- бесінші, қазақ тілі дыбыстарының халықаралық транскрипциясын жасау, интернеттік жүйені пайдаланып, қазіргі заман ақпарат жүйесіне кіру, ортақ телеграмма шифрын белгілеу;

- алтыншы, қазақ радиосы мен теледидарын шетелдегі, әсіресе, ана тілі ұмытылып бара жатқан елдердегі қазақтардың толық көруіне мүмкіндік жасау;

- жетінші, қазақ тіліндегі басылымдарға қай жерде, қай елде болса да еркін жазылып пайдалануға қол жеткізу;

- сегізінші, мүмкіндік болса, болашақта әліпби оқулығын дүниежүзі бойынша бір ғана өлшеммен басып шығарып, таратып оқыту;

- тоғызыншы, ана тіліміз құруға бет алған Ресей сияқты елдерде қазақ тілінде оқытатын мектептерін ашуға ықпал ету, көмектесу, оларға кадр жағынан, оқулық жағынан қол ұшын беру;

- оныншы, Тіл білімі институты сияқты ғылыми-зерттеу орындарының қасынан орталық ашып, оған шетелден келген білікті мамандарды жұмысқа тартып, зерттеу

жұмысын жүргізу. Сол арқылы алдағы істелер жұмыстардың ғылыми негізін жасау. Қазақ тілінің шетелдердегі сақталып отырған тілдік қорын, мұраларымызды толық пайдалану;

- он бірінші, «Ана тілі» атты халықаралық ғылыми басылым, яғни журнал шығару, осы арқылы ана тіліміздің әр елдегі қолданысын бақылап, реттеп, қазақ тілінің бірлігін, тұтастығын қамтамасыз етуге ықпал ету;

- он екінші, шетелде тұратын қазақтардың тілін зерттеу, олардың ана тілін сақтап қалуына көмектесу үшін арнайы мемлекеттік бағдарлама жасау. Осылар арқылы ана тіліміздің шегараға бола өз арнасынан адасып, ауытқуының алдын алу қажет.

Қытайдағы қазақтардың қолданысындағы латын әліпбиі (халықаралық терминдерді таңбалау материалдары бойынша)

Қытай қазақтары жазу тарихында 20 жылдай уақыт латын әліпбиін қолданғаны белгілі. Қ.Ғабитханұлының келтірген деректеріне сүйенсек, «1955–1956 жылдары аз санды ұлттар тіл-жазуын біртұтас қайта тексеру кезінде «араб жазуы негізінде жасалған қазақ әліпбиі қазақ тілінің дыбыстық ерекшелігін дұрыс бейнелеп бере алмайды» деген қорытынды жасалып, оны славян немесе латын жазуына көшіру туралы қаулы шығарылды. Нәтижесінде 1959 жылы қытай тілінің дыбыстық жазу жобасы (*pin yin*) негізінде қазақтың латын әліпбиі жасалды. Қытайдағы қазақтар «жаңа жазу» деп атаған бұл жазу бастапқыда сынақ ретінде қолданылып, 1965 жылы Орталық үкіметінің бұйрығымен ресми түрде жарияланды» [98, 111-б.], 1965–1983 жылдар аралығында латын қарпіне негізделген жазу түрін пайдаланған екен (қараңыз: Қосымша Ә.). Ондағы қолданған әліпби төмендегідей сипатта:

Қытай қазақтары қолданған латын қарпіне негізделген әліпбиі

<i>Қытай қазақтарының латын әліпбиі</i>	<i>Қазақстандағы кирил әліпбиі</i>	<i>Қытай қазақтарының латын әліпбиі</i>	<i>Қазақстандағы кирил әліпбиі</i>
A a	А а	R r	Р р
B b	Б б	S s	С с
C c	Ц ц	T t	Т т
D d	Д д	U u	Ұ ұ
E e	Ы ы	V v	В в
F f	Ф ф	W w	У у
G g	Г г	X x	Ш ш
H h	Х х	Y y	Й й
I i	І і	Z z	З з
J j	Ж ж	Q q	Ғ ғ
K k	К к	Ң	Һ һ
L l	Л л	Қ қ	Қ қ
M m	М м	Ә ә	Ә ә
N n	Н н	Ө ө	Ө ө
O o	О о	Ү ү	Ү ү
P p	П п	Ё ё	Е е
Q q	Ч ч	NG ng	Ң ң

Кестеден байқап отырғандай, әліпби 33 әріптен тұрады. Қазақ әріптерін беруде (шартты түрде, негізінен, *ц, ф, х, в* секілді өзге тілдің фонемалары да енгізілген)

латын әріптерінің 26-сын да пайдаланып, оларға қосымша Ц-ғ, ҫ-ң, қ-қ, ә-ә, ө-ө, ү-ү, ê-е әріптерін енгізген. «Н» дыбысын қосар әріппен берген. Бұлардан өзге қытай тіліндегі сөздерді таңбалау үшін *zh, sh, ch* сияқты 3 қосар дыбысты да әліпби құрамына кіргізген. Орыс сөздері арқылы біздің әліпбиімізге енгізілген И, Ё, Щ, Э, Ю, Я, Ъ, Ы әріптері бұл әліпбиде кездеспейді. Қытай немесе өзге жат жұрттардың сөздерін дұрыс таңбалау үшін *ц, ф, х, в* таңбалары әдейі енгізілгенін аңғаруға болады. Сөзіміз дәлелді болу үшін мына бір дәйекті келтіреміз: «Жаңадан жасалған латын әліпбиінде қазақ тілінің 9 дауысты дыбысы, 24 дауыссыз дыбысы бар делінді. Бұдан басқа Қытай тіліндегі атауларды дұрыс транскрипциялап жазу үшін *zh, sh, ch* сияқты 3 қосар дыбысты да әліпби құрамына кіргізді. Латын әліпбиіндегі 26 әріп өз реті бойынша енді де, қазақ тілінің ерекшелігіне тән *e (ы), ng (ң), қ, ә, ө, ê (е)* сияқты дыбыс таңбалары әліпбидің соңына тіркелді» [98, 111-б.]. Қ.Ғабитханұлы бұл жердегі қазақ тілінің ерекшелігіне тән деп көрсеткен *ы, е* фонемалары өзге тілдерде де кездеседі. Сол себепті бұл екі фонеманы тек қана қазақ тілінің ерекшелігіне тән деп көрсету жаңсақ пікір деп ойлаймыз.

Кемшін тұстары: Өткен ғасырдың басында қолданылған А.Байтұрсынұлы әліпбиінде 24 дыбыс (дауысты дыбыстар: /a/, /o/, /ʏ/, /ы/, /e/ және ә, ө, ү, і. Дауыссыз дыбыстар: /б/, /п/, /т/, /ж/, /ш/, /д/, /р/, /з/, /с/, /ғ/, /к/, /к/, /г/, /ң/, /л/, /м/, /н/. Жарты дауысты: шолақ /у/, /й/) көрсетілген. Қазіргі әліпбидегі /в/, /ё/, /и/, /ф/, /х/, /һ/, /ч/, /ш/, /ц/, /ь/, /ъ/, /э/, /ю/, /я/ өзге тілдерден (орыс немесе араб тілдері арқылы) енген таңбалар «А.Байтұрсынұлы әліпбиінде» жоқ. Біздің шамалауымызша, қазақ әліпбиін реформалауда жоғарыда көрсетілген орыс немесе араб тілдері арқылы енген таңбаларды қоспасак, дұрыс болар еді. Бұл әріптерді таза қазақ тіліне сәйкес дыбыстар арқылы немесе қосар дыбыстар арқылы таңбалауға болады. Ол жайында Ә.Жүнісбек пен Н.Уәлидің «А.Байтұрсынұлының дәйекшесі негізіндегі Интернет әліпбиі» атты еңбегінде былай делінген: «Латын әліпбиінің ішінде бірлі-жарым пайдаланылмай қалған таңбалар бар. Соларды қоса (қоштама) белгі* ретінде пайдалануға болады. Мысалы, **h, c** таңбалары бос. Олай болса, қазақ-латын әріптеріне **h, c** таңбаларын қосақтап **kh** деп **х** дыбысын белгілеуге болады: оның мәні **h** таңбасында алдындағы **к** дыбысын жуысыңқы етіп **х** деп айту керек деген сөз. Осы ретпен: **ph** тіркесін **ф, bh** тіркесін **в** деп, **tc** тіркесін **ц** деп, **jc** тіркесін **ч** деп, **sh** тіркесін **щ** деп оқып кете беруге болады. Мұның әдістемелік тұрғыдан ұтымды екі жағы бар. Бірінші, **б** дыбысы өзіне ұқсас **в** дыбысына, **р** дыбысы өзіне ұқсас **ф** дыбысына; **к** дыбысы өзіне ұқсас **х** дыбысына; **т** дыбысы өзіне ұқсас **ц** дыбысына; **ш** дыбысы өзіне ұқсас **щ** дыбысына ауыса салады. Екінші тіркестің бірінші сыңарының таңбасы мен жазылуы алдын ала таныс, ендеше тек қана **h, c** дыбысын жаттап, жазылуын қосымша меңгеру керек болады.

Латын әліпбиінде **v** және **f** таңбаларын да алуға болар еді. Алайда, таңба санын азайту мақсатымен, сондай-ақ таңба құрастыруда бір жүйені ұстану мақсатымен олар алынбады. Сонда кірме дауыссыздардың бәрі «соңынан **h** қосылып таңбаланады» деген бір ережемен ғана тиянақталады. Әдістемелік тұрғыдан тағы да басы артық екі әріпті жаздыртып-жаттатып жатудан арыламыз. Бұл үзілді-кесілді шешім емес, ұсыныс қана. Сондықтан да бұрынғы бір ұсыныс жобаны жариялаған тұста «**Ф – Ff** немесе **PH hp, B –Vv** немесе **BH bh**» деп ескеріп кеткенбіз.

Кірме дауысты дыбыстарды да таңбалаудың реті осы жолмен жасалады. Тек мұнда қосалқы белгі ретінде **у** таңбасы алынады да дауысты таңбаның алдына қосылады. Сонда: **я уа** әріп тіркесімен, **ю уи** әріп тіркесімен, **ё уо** әріп тіркесімен өз дыбыс құрамына сай дұрыс оқылады. Ал кирилше **и** дауыстысы **і** таңбасымен, кирилше **у** дауысты **и** таңбасымен белгіленеді, олар «орыс сөзінің құрамында орыс дауыстысы ретінде оқылады» деген шағын ереже керек болады. Ерекше белгімен **э** таңбаланып отыр, **у** және **е** таңбалары қосақталып **уе** түрінде беріледі. Бұл қосалқы таңбаны «**э** деп оқу керек» деген жаттанды ереже беруге тура келеді (мүмкін басқа тиімді амалы табылып қалар: мысалы, **е** деп алса). Кірме дауыстыларға қатысты жаңа әріп алынбады, бәрі де көзтаным, қол жаттыққан таңбалар болып шығады» [2, 264-б.].

Ендігі бір кемшін тұс деп **ы** мен **ш** дыбысын латын қарпінде таңбалауын айтар едік. Байқағанымыздай, **ы** дыбысына латын қарпінде **е** деген; **ш** дыбысына латын қарпінде **х** деген таңбаларды теліген. Біздің қазіргі қолданып жүрген **е** дыбысы халықаралық стандартта **е** таңбасына тең. Ал **х** дыбысы халықаралық стандартта **кс** түрінде дыбысталады. Жоғарыдағы **ы** дыбысының таңбасы ретінде көрсетіліп жүрген **е** қарпін оқытуда қайшылықтарға ұшырасамыз. Балаларға әліппе пәнін оқытуда **е** қарпін қазақ тілінде **ы** дыбысы деп, келесі ағылшын пәнінде **е** дыбысы деп үйрету педагогикалық тұрғыдан балалардың қабылдауына ауыр тиеді, әрі баланы шатастырады. Латын қарпіндегі **х** таңбасын да қазіргі **ш** дыбысы деп үйрету психологиялық тұрғыдан ауыр. Болашақ әліпби жобасын жасаушы мамандар осы олқы тұстарды ескерсе деген ойдамыз.

Қытай қазақтары пайдаланған латын қарпіне негізделген әліпбиде мынадай ерекшелік бар.

Ескерер тұсы. Әліпбиде дыбыстарды ажырату үшін «'» дәйекшесін қолданады. Бұл дәйекше қатар тұрған екі таңбаны оқу барысында шатастырып алмау үшін пайдаланылған. Сөз ішінде *zh* түрінде жазылса, *дж* деп оқылады, егер, *z'h* түрінде қолданылса, *зх* деп дыбысталады. Сөз ішіндегі қатар қолданылған *sh*, *ch*, *ng* таңбаларының да оқылуы дәл солай, яғни «'» дәйекшесіз жазылса, *чи*, *ч*, *ң* болып, *сх*, *цх*, *нг* түрінде дыбысталады. Мысалы: *IS'HEMA* – *ісхема*, *KON'GO* – *конго*, *PIS'HOLOG* – *психолог*, *PIS'HOLOGIA* – *психология*, *SIN'GAPOR* – *сингапор*, *VEN'GRIA* – *венгрия* және т.б. дәйекшемен оқылу тәртібі болса, *CANMOWZHANG* – *қанмоуджаң*, *GUANGZHOU* – *гүаңджоу*, *GUYZHOU* – *гүйджоу*, *MANZHURIYA* – *манджүрия*, *CHANGSHA* – *чаңша*, *FUJIAWSHOW* – *фүжіаушиоу*, *TAISHAN* – *тайчиан*, *CHANGJINANG* – *чаңжинанг*, *CHAWXIAN* – *чаушиан*, *CHENGDU* – *чыңдұ*, *CANG* – *цаң*, *CANMOWZHANG* – *қанмоуджаң*, *CHANGJINANG* – *чаңжинанг*, *CHANGSHA* – *чаңша*, *CHENGDU* – *чыңдұ*, *FUKANG* – *фүқаң*, *GANGQIN* – *гаңқин*, *GANGYAW* – *гаңйау*, *GAWLIANG* – *гаулианг*, *GONG* – *гоң*, *GUANGDON* – *гүаңдон*, *GUANGXI* – *гүаңши*, *GUOMINDANG* – *гүоминдаң*, *JONGQJARIA* – *жоңгария*, *KUNMING* – *күнмін*, *MONGQJUL* – *моңғұл*, *MONGQJULIA* – *моңғұлия*, *MONGGULKÜRE* – *моңғұлкүре*, *ONGTÜSTIK AFRIKA* – *оңтүстік африка*, *QINGHAY* – *қиңхай*, *XINJIANG* – *шинжаң* және т.б. дәйекшесіз оқылу тәртібі. Байқауымызша, бізде де *ж*, *ш*, *ң* дыбыстарын жазуда ортақ көзқарас болмай келеді. Шындығында да, аталмыш әріптерді жазуда Қытай қазақтары пайдаланған дәйекшені енгізуге болады деп ойлаймыз.

Латын қарпі негізінде жасалған әліпбиді кеңірек сөз етуіміздің себебі, шеттен енген терминдерді таңбалау үшін әліпбиге қанша әріпті алудың қажеттілігінде. Егер мүмкіндігінше шет дыбыстарды әліпбиімізге алған болсақ, тіліміз шеттен енген терминдердің, сөздердің, мейлінше, сол күйінде енгізілуіне жол беріледі. Ол дегеніміз тіліміздің табиғаты бұзылып, шұбарлануына, Қ.Кемегерұлынша айтқанда, «қотырлануына» әкеп соқтырады. Қытай қазақтарының тәжірибесін талдау нәтижесінде шет тілінен енген сөздерді таңбалау үшін төмендегідей әріптердің алынғаны байқалады:

Біріншіден, қытай тілінен енген (кейбір қазақ тілі арқылы енген орыс стандартына салынған халықаралық терминдерді) дұрыс таңбалау үшін әліпбиден «ц», «в», «ф» дыбысына орын берілген. Мысалы: CAIPAN – *цаипан*, CANG – *Цаң*, CANMOWBU – *цанмоубұ*, CANMOWZHANG – *цанмоуджаң*, CANZAN – *цанзан*, CHANGJINANG – *цаңжінаң*, CHANGSHA – *цаңшша*, CHAWXIAN – *цаушіан*, CHENGDU – *цыңдұ*, KALCI – *калці*, AVSTRALIA – *Австралиа*, AVSTRIA – *Австриа*, GVATÉMALA – *Гватемала*, GVIANA – *Гвиана*, GVÉNÉIA – *Гвенеиа*, GVÉNÉIA-BISSAW – *Гвенеиа-биссау*, LIVAN – *Ливан*, NÉVI – *нерві*, PARAGVAI – *Парагвай*, QÉHOSLAVAKIA – *Чехославакиа*, SOTSIYAL-XOVINIZIM – *сотсіиал-шовінізім*, SOVÉT – *совет*, SUBIÉKTIVIZIM – *сүбіектівізім*, VARIANT – *вариант*, VITAMIN – *вітамін*, VIÉTNAM – *вітнам*, VOKZAL – *вокзал*, VOLT – *волт*, VORONKA – *воронка*, VÉN'GRIA – *Венгрия*, VÉNÉSUELA – *Венесуэла*, VASKITBOL – *васкітбол*, XVÉTSARIA – *Шветсаріа*, XVÉTSIA – *Шветсіа*, YANEVAR – *йаневар*, YUGOSLAVIA – *Йұгославіа*, ÉKSKAVATOR – *экскаватор*, ÉKVATOR – *эква-тор*, ÉVROPA – *Европа*, ÉVRÉY – *еврей*, ASFALT – *асфальт*, BAROGRAF – *барограф*, FAKT – *факт*, GERAFA – *графа*, JEYRAF – *жыйраф*, KARTOGRAFIA – *картография*, LIFT – *ліфт*, MANIFÉST – *манифест*, OFISÉR – *офісер*, PALÉOGERAF – *палеогы-раф*, SARAFAN – *сарафан*, TÉLÉFON – *телефон*, WOLFRAM – *уольфрам* және т.б. Қалай дегенмен де «в», «ф» фонемалары тілімізге ажырамастай болып енгізілді. Ал «ц» таңбасына жаңа әліпбиден орын беру Қытай қазақтарының әліпбиі үшін негізді болғанымен (қытай тілінде ц-мен естілетін термин, ономастикалық атаулар көп), қазақтың ұлттық жаңа әліпбиінде артық деп ойлаймыз. Әліпби құрастырушылар бұл дыбысты арнайы *цех* сөзін таңбалауда өте қажет екенін алға тартады. Егер «ц»-ны «s» арқылы берсек, аталмыш сөз (*sex*) шетелдіктерге күлкіге айналады деп көрсетеді. Шет тілдер сөздігіне сүйенсек, бұл сөз неміс тілінде *Zeche* [99, 798-б.] деп таңбаланады екен. Оны орыстар *цех* деп өз тілдеріне бейімдеп алған. «ц» әріпі дәл осы сөзді таңбалау үшін қажет болса, бұл сөзге қазақ тілінен балама іздеу керек, бір сөз үшін қазақ тіліне жат, бөтен фонема енгізуді артық деп ойлаймыз. Баламасы табылмаған жағдайда, жалпы шеттен сөз қабылдауда, ешқандай делдал тілсіз түбірді тікелей түпнұсқалық тілден өз тілімізге бейімдеуіміз қажет. Өзге дамыған тілдер де солай етеді.

Сонымен бірге жоғарыдағы мысалдардан байқағанымыздай, бұл жерде және де төменде жинаған материалдарымыздың негізінде Қытайдағы қандастарымыз, негізінен, шет сөздерін жазуда түпнұсқалық таңбалауды сақтағаны айқын көрінеді. Осыған байланысты Қытай қазақтары пайдаланған латын қарпіне негізделген әліпбиде екінші кемшін тұстарды көрсетуге болады.

Екіншіден, шетел сөздерін жазуда түпнұсқалық таңбалануды сақтаған. Мысалы: *AFRIKA*– Африка, *AKADĚMIK*– академик, *AKTIP*– актіп, *ALBANIA*– Албания, *ALJIRIA* – Алжиріа, *ALPENIS* – алпыніс, *ALUMIN* – алұмін, *AMĚRIKA* – Амеріка, *ANALIZ* – анализ, *AN'GLIA* – Англиа, *AREPMĚTIKA* – арыпметіка, *ARGĚNTINA* – Аргентіна, *ARHIP* – архіп, *ASPIRANT* – аспірант, *ASPIRIN* – аспірін, *ATLANTIK* – Атлантік, *AVSTRALIA* – Австраліа, *AZIA* – Азіа, *BAZIS* – базіс, *DISSĚRTATSIA* – диссертатсіа, *DOGMATIZIM* – догматізім, *FAMILIYA* – фаміліяа, *FAXIST* – фашиіст, *FIGURA* – фігұра, *FILIM* – філім, *FILOSOPIYA* – філосопіяа, *FIZIK* – фізік, *FORMALIZIM* – формалізім, *FOTOHIMIYA* – фотохіміяа, *FĚODALIZIM* – феодалізім, *GARNIZON* – гарнізон, *GERAMMATIKA* – гырамматіка, *GERANIT* – гыраніт, *GIDROLOGIYA* – гідрологіяа, *GIMIN* – гімін, *GIMNASTIKA* – гімнастіка, *GIPIS* – гіпіс, *GITAR* – гітар, *INFĚKTSIYA* – інфектсіяа, *INSTITUT* – інстітұт, *INTONATSIYA* – інтонатсіяа, *INTĚRNATSIYONAL*–інтернатсіюнал, *KAPITAL*–капітал, *KARABIN*–карабін, *KILO* – кіло, *KILOWAT* – кілоуат, *LIFT* – ліфт, *LIRIKA* – ліріка, *MARKSIZIM* – марксізім, *MATĚMATIKA*–математіка, *OFISĚR*–офісер, *OLIMPIADA*–олімпіада, *PIRINSIP* – пірінсіп, *QĚMPION*–чемпіон, *RADIO*–радио, *RĚSPUBLIKA*–респұбліка, *SINTAKSIS* – сінтаксіс, *STILISTIKA* – стилістіка, *SUFIZIM* – сұфізім, *TAKTIKA* – тактіка, *TIATIR* – тіатір, *VASKITBOL* – васкітбол, *ĚPIZOT* – епізот және т.б. Бұл жерде әңгіме «і» таңбасына қатысты ғана болып отыр. Мысалы, *AFRIKA* сөзі түпнұсқалық тілде *Africa* (латын), *AKTIP* (лат. *aktivus*), *ALPENIS* (фр. *alpiniste*), *ALUMIN* (нем. *aluminium*), *AMĚRIKA* (ағылш. *Amerika*), *ANALIZ* (нем. *analysis*), *AREPMĚTIKA* (нем. *Arithmetik*), *ARHIP* (нем. *Archiv*), *BAZIS* (нем. *basis*), *FILIM* (ағылш. *film*), *GARNIZON* (нем. *garrison*), *GRANIT* (фр. *granit*), *INSTITUT* (фр. *institut*), *KAPITAL* (нем. *kapital*), *TAKTIKA* (грек. *taktika*) және т.б. деп жазылады. Шет тілі сөздерін жазуда осы «і» таңбасын «іу» (бізше – ій) деп жазбай, түпнұсқалық түрде жазу қатаң сақталған. Дегенмен де шет тілі сөздеріндегі «і» таңбасы «и» деп оқылады деген арнайы ереже болды ма, жоқ, сол күйінде оқыды ма, бір өкініштісі, қолымызда осыған байланысты ешқандай дерек болмай тұр. Егер арнайы ереже болмаса, қазақ тілінің үндестік заңы бұзылғаны анық. Өткен ғасырдың бас жағында жат сөздерді (қазіргі тілде халықаралық терминдерді) алу барысында осы үндестік заңына қатты көңіл бөлу қажеттігіне мән берілген: «Қазақ тілінде үндестік заңы бар екені рас болса: қазақ тіліне кіргізген жат сөздердің бәрін де сол заңға келтіріп алу керек, сөз ішіндегі дыбыстарының бәрін де бірыңғай жіңішкертіп, я бәрін де жуандатып алу керек» [100, 18-б.]. Егер «і» әрпін шет тілі сөздерін таңбалауда түпнұсқалық түбірін сақтап жазып, оқуда «и» түрінде оқысақ немесе «і» таңбасына қатысты түбірдегі дауыстыларды жіңішкертіп оқысақ (*Әмрікә* (Америка), *әктіп* (актив), *бәзіс* (базис), *інстітұт* (институт), *кәпітәл* (капитал) және т.б.) А.Байтұрсынұлы айтқан қазақ тілінің төл ерекшелігінен ауытқыған болар едік. А.Байтұрсынұлы «қазақ тілінің ерекшелігі өзге тілдегідей ит деп жазып, шошқа деп оқылмайды, қалай жазылса солай оқылады» деп көрсеткен еді. XX ғасырдың басында тіліміз әлі шұбарланбай, таза қалпында болғанын, осымен байланысты сол кездегі тіл жанашырлары, ұлт зиялылары тіліміздегі үндестік заңының қатаң сақталуына қатты мән беру қажеттілігін назарға алсақ, бізге де латын қарпі негізінде шеттілдік сөздерді таңбалауда осы жағына мейілінше көңіл бөлу қажет деген ойдамыз. Өткен ғасыр басында шеттен енген сөздерді таңбалауда мынадай да қағида

болған: «Бірақ ондай жат сөздерді алғанда, оны тіліміздің заңына келтіріп өзгертіп алу керек. Өйткені жат сөздердің асыл түрін бұзбай алсақ: Ондай сөзге қазақтың тілі келмейтін болады; Жана қазақ тілінің заңына келмеген сөзді, оған қазақша жұрнақ, жалғаулар жалғап өзгертуге де болмайды. Ондай сөз қазақ тіліне қазақтың өз сөзіндей болып сіңісе де алмайды, біртүрлі ерсі сөз болып қалады. Жат сөз қазақ тіліне сіңісіп түбкілікті қазақ сөзі болып шығу үшін, мағынасы түсінікті болмаса да, айтуға жеңіл, құлаққа ерсі болмауы керек. Бұл шартқа келмеген сөз қазақ сөзі болып қана қалады. Олай болып кетсе кітеб тілі ел тілінен басқаланып шығады, кітебтің елге пайдасы болмайды. Жана: тілдің заңына келмейтін жат сөздер көбейіп кетсе, тіл бұзылады, тілдің негізгі қасиеттері, тұрлаулы заңдары бұзылады» [100, 17-б.]. Осы қағидаға сүйене отырып, жоғарыда келтірілген қисындарды Қытай қазақтарының шет сөздерді таңбалаудағы кемшін тұстар деп айта аламыз. Ал қолдағы материалдарды талдау барысында, қандастарымыздың шет сөздерді таңбалау барысында ұстанған ұтымды тұсы деп, шет сөздерді жазуда дауыссыздарды қатар таңбаламауға тырысқандығын айтар едік. Мысалы: *ABESTERAKTSIYA* (*абстаркция*), *FOTOMÉTIR* (*фотометр*), *GERAM* (*грамм*), *GERANAT* (*гранат*) *ESTANSIYA* (*станса*), *EKKALA* (*шакала*), *EKKAP* (*шкаф*), *EXTAT* (*штат*), *GÉOGERAF* (*географ*), *HELOROFIL* (*хлопрофил*), *ISPIRIT* (*спирт*), *KELAS* (*класс*), *KILAPAN* (*клапан*), *KILINIKA* (*клиника*), *KILÉTKA* (*клетка*) және т.б.

Өткен ғасырдың басында Мамайұлы мен Қабылұлының авторлығымен жарық көрген «Қазақ тілінің жана емлесі» атты мақаласында «Қазақ тілінде (түрік тілдерінің бәрінде де бір сөздің басында екі дауыссыз дыбыс қатар жалғана алмайды. Бірақ екі буын аралығында (арқа) немесе үнді мен қатаң (серт) болып құрылған буында екі дауыссыз дыбыс қатар келе береді; мысал: *тақта, жент, бұлт, жұрт, сына, тарақ, ырым*» [90, 127-б.], – деп көрсетілген. Яғни сол уақытта қазақ тілінде сөз арасында кейбір сөздер болмаса, дауыссыз дыбыстар қатар қолданылмағаны анық. Дегенменде, бірнеше тілдік немесе тілдік емес түрткіжайтқа байланысты қазақ тілінің орфографиялық ережелері кейінгі уақыттарда өзгерген. Оған дәлел ретінде Р.Сыздықтың мына бір дәйектерін келтіреміз: «Орыс тілінен және орыс тілі арқылы енген және көбінесе термин болып келетін сөздердің басым көпшілігі орыс орфографиясы бойынша жазылады: *алюминий, антоним, аудитория, бухгалтер, повесть, гарнизон, гастроль, генерал, геофизика, коммутатор, конгресс, контейнер, плацдарм, плацкарт, термометр, террор, фракция, фрегат, хром, хронограф, цемент, цифр* т.т.» [87, 29-б.]. Ал орыс тілінің орфографиясында сөз ішінде дауыссыздардың қатар орын алуына жол берілетіндігі анық.

Қорыта келгенде, біз әліпбиімізді латын қарпіне жобалағанда, сонымен бірге орфографиялық ережелерді дайындағанда қазақ тілін бұрынғы заңдылығына сай етіп қайта жаңғыртуымызды басты мақсат ретінде қарастыруымыз қажет деген ойдамыз.

ЖАҢА ӘЛПБИДІҢ ҒЫЛЫМИ-ТЕОРИЯЛЫҚ НЕГІЗДЕРІ

Адамзат мәдениетіндегі графиканың қалыптасуы мен даму тарихы, қызметі мен түрлері, таралым аймағы

Адамзат мәдениетіндегі графиканың қалыптасуы мен даму тарихы. Адамзат мәдениетінің дамуында ерекше маңызға ие құндылық, өркениет дамуының құрамдас бөлігі – жазу. Адам баласы жаратылғалы бері өзінің үздіксіз дамуы нәтижесінде әр қоғамда жазудың жаңа формаларын да дамытты. Осыған байланысты дыбысталу-дан басталған бүгінгі жазу адамның ақыл-ой қуаты мен интеллектуалдық әлеуетін қалыптастырудағы бірден-бір құралға айналып отыр. Ғалым А.Байтұрсынұлы: «Біздің заман – жазу заманы: жазу мен сөйлесу ауызбен сөйлесуден артық дәрежеге жеткен заман» [124, 11-б.], – деген болатын. Қоғам өмірімен біте қайнасып келе жатқан жазу тарихы тым әріде жатқаны аян. ХХІ ғасырда өмір сүріп отырған бүгінгі адамзат мәдениеті тарихында түрлі графикалар орын алды. Сол графикалар негізінде оқу, білім алу, жас ұрпақты оқыту әр дәуірде келелі мәселеге айналды. Себебі адамзат мәдениетінің өркениетке аяқ басуының негізі жазумен тікелей байланысты. Әр дәуірде ғұмыр кешкен мемлекеттердің мәдени-әлеуметтік, экономикалық дамуы жазудың тұрақтылығына, жетілуіне қатысты болды.

Адамзат баласы өз ойын айту, басқаларға жеткізу, түсіндіру барысында сурет те салды, мүсін де жасады. Міне, бұл жалпыға ортақ шарттардың қатарында сурет өнерінен бөлініп шыққан жазу да тұрды. Жазу қоғамдық ортақ келісімнен шыққан жасанды қарым-қатынас құралы ретінде қабылданды. Адам өзінің көрген-білгенін, басынан кешкен оқиғаларын немесе сезіміне әсер еткен заттар мен құбылыстарды, сондай-ақ шаруашылық есеп, мал, адам санағын тау, тас, ағаш, еңбек, тұрмыс құралдарына қашап, кертіп салды. Олардың көпшілікке түсінікті болуы мақсатында бір заңдылыққа бағындырылған графикалар да адамзат қоғамының дамуымен қалыптаса бастады. «Алғашында адам айналасындағыларды ескермей, тек өз басындағы ой, сезімді табиғат құралдарына белгілеп, сыртқа шығарып, қанағат тапты. Бара-бара оның «туындыларын» өзгелер де қарап, бірді-екілі оқиға, құбылыстарды түсінетін болды. Әрине, жазудың канондық сипаты сол дәуірлерде-ақ айқындалған болатын. Себебі қолынан сурет салу келетін қасиеті бар және өз

ойын сыртқа көркемдеп жеткізе білетін адамдар бірді-екілі болды да, ол «жоғарыдан түскен», «құдай жіберген» адамдай көрінді. Бұл – тарихын зерттеушілердің көбі жазу түріне жатқызбайтын пиктографиялық жазу еді» [15, 18-б.].

Жазу кезеңдерінің ғұмыры адамзат өркениетінің ғұмырымен өлшенеді. Сондықтан жазу типтері мен түрлерінің пайда болуы өндірістің, экономиканың дамуы мен қоғамдық, экономикалық қатынастардың жетілу дәрежесіне қатысты. Осыған орай жазудың шығуы, ең алдымен, адамзат санасының жетілген кезеңіне сәйкес болса, екіншіден, жазудың қоғамдық мұқтаждықтарды өтей алу деңгейінің жоғарылауына байланысты болды. Сонда сөздің буынға, буынның дауысты және дауыссыз дыбыстарға бөлінетінін байқау өте жоғары сананы қажет еткені белгілі.

Ғалымдар арасында жазу типтері мен түрлері туралы пікір әртүрлі: И.Е.Гельб, Л.В.Зиндер сурет жазуын жазу емес деп нақтылайды да, семасиография, яғни логографиялық жазуды жазудың алдындағы саты деп көрсетеді. Бұған тарихқа дейінгі Мысыр мен ертедегі Грекияда жазу мен сурет ұғымдарының бір болуы (грекше *graphein* «жазу-сурет салу» дегенді білдіреді), шумер логограммаларына қарағанда египет логограммаларында бейнелі-символикалық таңбалардың көп болуы, түрлі түсті бояудың пайдаланылуы да себеп болды.

И.Е.Гельб «жазу» ұғымына фонографиялық жазу ғана сәйкесетінін айтқан [125, 185-б.]. Автордың таптастыруынша, фонографиялық жазу сөз-буын жазуын (шумер, египет, хэтт, қытай), буын жазуын (финикий, жапон) және әріп жазуын (грек, арамей, латын) қамтиды.

В.А.Истрин жазудың жалпы дамуын парықтап, фразограммамен берген пиктографиялық жазуды алғашқы жазу типіне жатқызып, одан кейінгі жазу типтеріне логограмма, морфемограмма, силлабограмма, фонограмма бірліктері сәйкес келеді дейді [126, 23-б.].

Ғалымның бұл пікірі кеңес дәуірінің ЖОО-ға арналған оқулықтар мен бағдарламаларында кеңінен көрініс тапты.

Алғашқы сурет жазу түрлері Америка үнділері мен Қиыр солтүстік халықтарында, ертедегі Мысыр, Месопотамия, Финики, Крит, Испания, Оңтүстік Франция, Шумер, Қытай жерлерінде, Ацтек, Гватемалла, Пасха аралдарында пайда болды. Қазақстан жерінен Алматы облысы Таңбалы сай (б.з.д. VI ғ.), Талдықорған облысы Ақсу, Қапал жерінен, Дауылбай тауы, Теректі сайы, Алакөл, Талас ойпатынан, Қарағанды облысы Қаратаудан, Семей, Дегерес, Балқаш, Ұлытаудан табылды.

Идеографиялық жазудың алғашқы үлгілері Солтүстік Америка мен Оңтүстік Америка тайпалары жерінен, Австралия, Полинезия, солтүстік-шығыс Сібір юкагирлерінен, Пасха аралынан табылды.

Бұлардың ішінде логографиялық жазуды ең алғаш қолданған шумерлер (б.з.д. IV-III мыңж.) болды, кейін ежелгі египет, ежелгі үнді жазуларында дамыды. Ғалымдардың (Ф.Гоммель, Х.Йенсен, Дж.Болли, И.Гельб) айтуынша, барлық басқа жазу түрлері шумер жазуынан бастау алды. Логограммалардың пайда болуына сол елдердегі қаланың өркендеуі, мемлекетті жазу арқылы жүйелеу қажеттілігі әсер етті. Сондай-ақ жеке тілдердің сөз ағынына оңай бөлінуі, грамматикалық жағынан тұрақтылығы себеп болды. Қытай тілінің түбір, шумер тілінің жалғамалы сипаты логограммалардың жасалуын жеңілдетті. Шумерлер логограммаларды бірінші болып ойлап тапқанмен,

оны жетілдіру жағынан Египет пен Қытайдан кейін тұрды. Оның себебі мемлекеттік құрылыстың баяу дамуы болды. Логография түрінен қытай иероглифі сақталды да, басқа жазулар жетілдіріле берді. Ол қытай тілінің түбір сипаты, сөздердің бір буыннан тұруы, жаңа сөздердің түбір қосындыларынан тұруы, ұқсас морфемалардың көп болуы, диалектінің көптігі, бір таңбаның әртүрлі оқылуынан туды. Иероглиф жазу иератикалық жазуға (тез, курсив жазу), одан демотикалық жазуға (халықтық) көшті. Логограммалар шумер тілінің жалғамалы сипатына дәлірек келгенмен, кісі есімдерін, жауланған жерлерді, халық атауларын жазуда қиындық тудырды. Сөйтіп, шумер халқы тағы да алғашқы болып буын жазуын жасады (б.з.д. III мыңж.). Оған тілдегі ортақ аффикстердің бір буынмен беру жеңілдігі, бір буыннан тұратын омоним сөздің көптігі әсер етті. Егер IV мыңжылдықта шумер логограммасы 1500-ден артылса, III мыңж.-та 600-ге дейін қысқарды. Шумер буын жазуында дауыссыз дыбыс таңбасы мүлде болмады. Логограммаларда деректі таңбалардың қосындысы көп болды. Буын жазу Ассирия, Финикий, Кипр, Жапонияда дамыды.

Сонымен, ең алғашқы жазу Тигр мен Ефрат өзендерінің аралығындағы Месопотомия өлкесінде, шумер елінде б.з.д. 3100 ж. пайда болды.

Вавилондықтар шумер мен аккад мәдениетін пайдаланып гүлденді. Бірақ шумердің буын жазуы вавилондықтардың консонантты жүйесіне, ішкі флексия сипатына, қос дауыссыздардың қатар келуіне, сөз аяғында ұяң, қатаң дыбыстарды айыру сипатына сай келмеді. Вавилон жазуындағы қиындық, сөйтіп, бөтен жазуды қолданудан туды.

Жазу түрлерінің даму сатылары бойынша, буын жазудан кейін тарих аренасына келген жазу бір дыбысқа бір таңба сәйкескен дыбыстық жазу деп аталды. Оны кейде «әріптік-дыбыстық жазу» деп те атайды. Дыбыстық жазудың екі түрі белгілі: консонантты, вокалды. Алғашқысы «таза консонантты» (египет, батыс семит жазуы) және «жартылай консонантты» (жолүсті, жоласты дауысты дыбыс белгілері бар) деп бөлінеді. Консонантты жазу б.з.д. II мыңж. жатса, вокалды жазу б.з.д. I мыңж. жатады.

Дауыстыларды белгілеуіне қарай әліпби үшке бөлінді: I тип – грек, латын әліпбиі (дауыстылар арнайы таңбамен белгіленді); II тип – арамей, еврей, араб әліпбиі (дауыстылар диакритикалық таңбамен беріледі); III тип – үнді әліпбиі (дауыстылар диакритикалық белгілермен немесе таңбалардың ішкі түрленімімен (модификацияларымен) берілді) [125, 191-б.].

Консонантты жазу ең алғаш египет жазуында пайда болды. Оның себебі, В.А.Истриннің айтуынша, ежелгі египет тілінің семит тілдерімен (ассир-вавилон, финикий, арамей) ортақ белгілері болуында, яғни дауыссыз дыбыс ерекше грамматикалық мағынаға ие болды да, дауысты көмекші функцияда жұмсалды. Египет тіліндегі 3300 түбірдің 2200-і үш дауыссыздан, 600-і алты дауыссыздан, 400-і екі дауыссыздан тұрған. Сонда египет жазуының 26 әрпінің 4-еуі (*a, e, j, w*) кейде ғана дауыстының таңбасын берді.

И.Гельб пен И.М. Дьяконовтың пайымдауынша, кез келген консонантты жазу дауыссыз бен қандай да бір дауыстының тіркесін береді. И.Фридрих та бір дауыссыз дыбыс әрпі дауысты мен дауыссыз дыбыс тіркесін береді деп, *Минерва* сөзінің *MNRVA* деп жазылғанын мысалға келтіреді [127, 13-б.].

Этрус жазуларында *l, m, n, s, f* әріптері силлабема ретінде қаралды: *c – ке, k – ка, q – ку* деп аталды. Сондықтан екі дыбысқа бір таңба арналды, егер дауысты дыбыс таңбасы болса, ол тек туынды сөздің грамматикалық формаларын берді дейді. Мысалы, *ktl* – «өлтіру», *KeToL* – тұйық етістік, *KoTeL* – «жаналғыш», *KaTuh* – «өлген» д.с. [127].

Египет жазуы алғашқы консонантты жазу деп танылғанмен, онда кейде логограммалар, морфемогаммалар кездесіп отырды. Ал таза дыбыстық жазу жүйесін финикий және батыс семит халықтары (б.з.д. II мыңж.) жасады. Финикийлер – б.з.д. III мыңж. б.э. дейін Жерорта теңізінің шығыс жағалауын мекендеген, ірі сауда қалалары болған халық. Финикий жазуындағы 22 әріптің бәрі (алеф, бет, гимел, далет, хе, вав, зайн, хет, тет, йод, каф, ламед, мем, нун, самеһ, айин, пе, цаде, коф, реш, шин, тов) дауыссызды, жартылай дауыстыны таңбалады. Әріп атауы реалий атауының алғашқы дыбысымен сәйкесті. Жазудың ілгерішіл жағына әліпби ретінің болуы, әріп атауы сөздің алғашқы дыбысына сәйкес келуі, таңба сөздің денотатына ұқсас болуы, жазу процесінің оңнан солға көлбеу бағытта жүруі жатады.

Батыс семит халықтары жазуының маңызы туралы И.Фридрих былай деген: «Егер біз қателеспесек, дауыссыздарды таңбалаған әлемде жалғыз жазу болды, ол – кейін гректің толық жазуына айналған батыс семит халқының жазуы» [127, 47-б.].

Финикий әліпбиінің консонанттылығы туралы ғалымдар әртүрлі болжам айтады. Мысалы, Морис Дюнан: «Әліпбидің тез таралуы үшін семит халқы саналы түрде дауыстыларды белгілемеді», – деді [127, 261-б.]. Сондықтан «финикий әліпбиіндегі дауыстылардың болмауын әліпби жетілмегендігінен емес, әліпбидің ұтымды жағы деп бағалаған жөн», – дейді Д.Дириңгер. Енді бір ғалымдар әр әріп бір буынды таңбалады дейді. «Дауысты дыбыс таңбасының бүгінде (әсіресе ағылшын жазуында) көпмәнді болып кеткені соншалық, алғашында ол таңбаға қандай мән жүктелгені белгісіз болып қалды» [127, 262-б.].

Сонымен, тарих сахнасындағы мынадай жеті жазу жүйесі адамзат мәдениетінің өркендеуіне түрткі болды: шумер жазуы (Месопотомияда, Тигр, Ефрат өзендері аралығында б.з.д. 3100 ж. – б.з. 75 ж.); ежелгі элам жазуы (Эламда б.з.д. 3000 ж. – б.з.); ежелгі үнді жазуы (Үндістанда, б.з.д. 2200 ж.); қытай жазуы (Қытайда б.з.д. 1300 ж.); египет жазуы (Египетте б.з.д. 3000 ж.); крит жазуы (Крит, Греция жерінде б.з.д. 2000 – 1200 жж.); хетт жазуы (Анатоли, Сирияда б.з.д. 1500 – 1700 жж.) [125, 67-б.].

Жалпы әліпбидің жетілуі сөзжазу жүйесінен батыс семиттің буынжазуына және грек әліпбиіне қарай жүреді. Ғалымдарды «дыбыстық жазу неге ең алғаш батыс семит халықтарында пайда болды?; Жазудың арғы негізі қайсы – ассир-вавилон ба, әлде египет, әлде крит-микен бе?» деген сауалдар ойландырмай қалған жоқ. Егер бұл жазуға ассир-вавилон не шумер жазуы түпнегіз десек, ол жазу – буынжазу, яғни дауысты таңбалары логограммалармен берілген жазу. Және тарихта буынжазудан консонантты жазуға өту жүйесі болмаған. Финикий жазуын египет жазуына тірейтін көзқарастар олардың таңба ұқсастығын, әріп атауына сөз денотатының сәйкесуін, египеттіктердің мәдени әсерін алға тартады. Енді бір басым болжам финикий жазуының өздігінен шығу мүмкіндігін болжайды. Бірақ әріп аттары финикий халқының экономикасынан хабар бермейтіні ойлантқан В.Истрин оны египет

жазуынан шығарады: египет – ежелгі ханаан – финикий – оңтүстік семит – арамей [126, 298-б.]. Бір ғалымдар (Ленорман де Руже) бұны «египет жазуынан бөлінген дауыссыз дыбыстардың таңбасы» десе, енді біреулері (В.В.Струве) «әр графема финикий тіліндегі сөздің басқы дыбысын белгілейді» деді. Болгар ғалымы Б.Георгиев: «Финикий жазуы криттің буынжазуынан шыққан», – деген. Француз ғалымы Дюнан: «Библия буынжазуының оңайлатылған түрі», – дейді. И.Гельб: «Финикий жазуынағыз әліпби жазуға қарағанда буынжазудың жетілген түрі», – деді. Қалай болғанда да: «... сөздің буын мен дыбысқа бөлінуін аңғару, сөзді ойша бөлу – қиын мәселе» [128, 18-б.].

«Ежелгі египеттіктер жазуды шумерлерден әлдеқайда ертеде ойлап тапқан» (б.з.д. 4000 ж.) [127; 125], – деген И.Фридрих та, И.Гельб те дыбыстық жазуды арамей тіліне жақындатқысы келмеген. Олар әліпби жазу египет тілінде жасалып, арада бірнеше ғасыр өткен соң қайтадан египеттіктердің жетілдіруіне тап болды дегенді айтады. «Грек әріптерінің атауы арамей тіліне тіреледі деген болжам жалпы жазудың арамей тілінен шыққанына нақты дәлел бола алмайды», – деген Д.Дирингер [128, 257-б.].

Финикий жазуынан тараған әліпби түрлері мынадай: 1-сатыда жазу арамей мен архаикалық грек әліпбиіне бөлінеді. Арамей бұтағынан араб, парсы, ауған; соғды, ұйғыр, моңғол; еврей жазуы тарайды. Архаикалық грек бұтағынан шығыс грек пен батыс грек жазуы шығады. Алгот, армян; византия-славяннан өрбіген орыс; грузин жазулары шығыс грек жазуына жатады. Батыс грек бұтағынан италия; этрусс-латын әліпбиі дамиды.

Қазіргі Батыс Еуропа халықтарының жазуына негіз болған латын графикасы грек әліпбиінен шығады. Гректер әліпби ойлап таппаса да, бар әліпбиді жетілдіру жағынан алда болды. Грек әліпбиінің тек *b, g, d, z, k, l, m, n, p, v, t* әріптері ғана семит дыбыстарымен бірдей. Қалған әріптер шыққан жазуынан өзгеше сипатталды. Гректер әліпби жетілдіруде мынадай өзгерістер жасаған: семит тілдеріндегі кейбір дауыссыздар таңбасымен дауыстыларды беріп, әліпбиге дауыстыларды енгізді; семит тілдерінің кейбір дыбыс әріптерін басқаша қолданды; *ph, ps, kh, x* сияқты әріп тіркесін қосты.

Грек әліпбилерінде *алеф, хе, вав, иад, айин* әріптері дауыстыларды беруде қолданылған. Алайда грек әліпбиінің және соның негізінде пайда болған латын әліпбиінің кемшілігі әріптердің аздығы болды, яғни латын әліпбиі мен Батыс Еуропа халықтарының тілінде сәйкестік болмады. Француз тілінде 18 дауысты, 17 дауыссыз, ағылшын тілінде 13 дауысты, 24 дауыссыз, неміс тілінде 15 дауысты, 18 дауыссыз латын әліпбиінің 26 таңбасына сыйдырылу керек болды. Сондықтан неміс, француз тілдерінде диакритикалық таңбалар қолданылды. Француз жазба тілінде *<a>*, *<o>*, *<e>* 143 графикалық тәсілмен, ал ағылшын жазуында 658 тәсілмен беріледі. Латын графикасын қабылдауда мынадай кемшіліктер орын алды: әртүрлі дыбыстарды бір графемамен беру, мысалы, француз тіліндегі */c/* таңбасы *<k>* мен *<c>* фонемасын берді, неміс тіліндегі */s/* әрпі *<z>* және *<c>* дыбыстарын береді. Бірнеше әріптерді (диграмма, триграмма) тіркестіріп, белгілі бір дыбыс таңбасын берді. Мысалы, *sh* дыбысы француз тілінде *ch*, ағылшын тілінде *sh*, италия *sc*, неміс тілінде *sch* графтары арқылы беріледі.

Латын графикасының 26 әрпін пайдаланған тек ағылшын жазуы, ал неміс, француз, голланд, швед, италия, испан, португал, румын, чех, венгер, поляк тілдері диакритикалық таңбаларды қолданды, италия, финн, поляк жазуында латын әліпбиінің барлық әрпі жоқ. Соңғы бағыт бір әріп – бір дыбысты таңбалау керек деген әліпбидің негізгі қағидасына сай емес. Бұдан графика ережелері қиындады. Сөйтіп, латын әліпбиін қабылдаған бірде-бір жазуда бір әріп – бір фонема қағидасы ұсталынбады.

Демократия кең өрістей бастаған қоғамда, әлемдік қауымдастыққа ұмтылып, бәсекелестік өмір сүрудің басты шартына айналған бүгінгі өзгермелі дүние жағдайында жазудың мәні мен әлеуметтік рөлі жаңа сипатқа ие болып отыр.

Адамзат мәдениетіндегі графиканың қызметі мен түрлері. «Тіл – адамзаттың бір-бірімен пікірлесуін, түсінісуін, сөйлесуін қамтамасыз ете келіп, тілдік қарым-қатынасты іс жүзіне асырады» [129, 3-б.]. Қоғам дамуының қай кезеңі болмасын, тіл адамзат баласының өз ойын ортаға салу, түсінісу құралы болып келгені сөзсіз. Ал тіл-тілдегі сөз жазу арқылы көрініс тауып отырды. Себебі жазу қоғамдық қажеттіліктен туындады. Адамдар арасындағы күрделі қоғамдық қатынасты толыққанды қанағаттандыру барысында графиканың алуан түрі пайда болып, қызмет ету аясы кеңі түсті. А.Байтұрсынұлы: «Сауаттылық негізі оқу бола ма, жазу бола ма? Әрине, жазу болады. Сауаттылықты оқу мұқтажығы тудырған», – деп түйеді [130, 46-б.]. Расында да, жазу болмаса, оқу да болмас еді. Демек, адамзат дамуының кезеңдерінде жазу түрлі қызметтерге ие болып отырды. «Тілдің даму тарихы тұрғысынан келсек, тіл адам санасындағы ойды жарыққа шығарып, жазу ауызша айтылған ойды оптикалық құралдар арқылы визуалды дүниеге айналдырады. Сонда жазу тек қосалқы қызмет атқаратын құрал болып табылады. Алдымен аса маңызды қатынас құралы болған тіл ауызша түрде өмір сүрді. Талай жүзжылдықтар бойы басқа қатынастың түрін іздемеді. Сөйтіп, ойды жарыққа шығарудың және айналасына қатынас жасаудың жалғыз түрі ауызша сөйлеу ғана болды» [15, 11-б.]. Ауызша айтылғандарды нақтылау мен жүйелі түрде беруде жазу ерекше қызметке ие. Бұл ретте жазуға тілді бекітудің құралы деп қарауымыз қажет. Адамзат баласының ғасырлар бойы айтылған алуан түрлі ойларының құндылығы жазу арқылы арта түсті. Ғалым Қ.Күдерінова жазудың түрлі қызметін көрсете келе: «Жазудың арқасында сөз екінші өмірге, дербес өмірге ие болады» – деген ой айтады [15, 11-б.]. Қарым-қатынас құралы болып саналатын тілдік бірліктер таңбалау арқылы жазуға түсіп, денотаттық тұрпатқа ие болады. Ал бұл оның құндылыққа айналуы болып есептеледі. Өйткені жазу ауызша сөзді таңбалап қана қоймайды, адамның тіл туралы түсінігін кеңейтеді, тереңдетеді. Тілдің абстракті, күрделі құрылымдық деңгейге жетуіне әсер етеді: «Письмо идентифицирует и дифференцирует то, что идентифицировано и дифференцировано в самом языке» [126, 11-б.]. Соған сәйкес тілдегі синтаксистік құрылымдар, күрделі фразалық тұтастықтар жазудың негізінде пайда болды. Тілдің (әдеби тілдің) стильдік тармақтары сараланды, стиль нормаларының қалыптасуына әсер етті. Сөйтіп, жазу ауызша тілде елене бермейтін тілдің барлық қалтарыстарын нақтылаудың негізінде тілдің сұрыпталып, нормаланған, електен өткен құрылымын ғана таңбалап, жазу нормасына сай сөйлемдер мен мәтіндерді тілдік жүйеге жатқызды. Сондықтан ауызша сөйлеудегі еркіндікті тілдік қалыпқа салу, яғни жазуға түсіру кез келген сауатты адамның қолынан келмейді. Адам күнделікті қарым-қатынас тілімен біреуге хат жазу

мүмкіндігіне ие болғанмен, өзінің ойын жүйелі, толыққанды, мазмұнды етіп жазба-ша жеткізуде қиындыққа тап болады.

Сонымен, жазудың екінші қызметі тілдің жүйелі құрылымға айналуына әсер етуі болып табылады. Тілдің барлық әлеуетті мүмкіндіктерін ашып, пайдалануға әсерін тигізеді. Сондықтан да бүгінде жазылған дүниені сол тілдің жүйесі мен құрылымы ретінде тануға, қабылдауға, тілдің «өзі» деп түсіндіруге, түсінуге күмән қалмайды.

Жазу – қоршаған орта мен құбылыстар жөніндегі адам ойының қорытылып, жарыққа шығуына, дәлірек айтқанда, ғасырлардан ғасырларға жеткізудегі бірден-бір құрал. «Көңілдегі көрікті ойдың сыртқа шыққанда өңі қашатын» болса, жазудың арқасында қағазға түскен шашыраңқы ойды жүйелеуге болады. Жазудағы стандарттық құрылымдар, сөйлем мүшелерінің нормативті орын тәртібі ақыр соңында сыртқа шыққан адам ойын өзгеше сипат алдырады. Оның үстіне жазылған мәтінді қайталап оқып, толықтыруға, қысқартуға, нақтылауға, қайта құруға мүмкіндік бар. Кез келген уақытта жазылған мәтінді араға уақыт салып қайта қарап, жетілдіруге болады. Ой үстіне ой жалғауға болады. Сөйтіп, жазу түптің түбінде адамның өз сөзінің бөгделенуі болып шығады.

Демек, жазу қарым-қатынас құралы емес, тілдік жағдаят болмаса да, адам өз ойын монолог түрінде жарыққа шығаратын сананың материалдану құралы болады. Оқылым үдерісі тыңдалымға қарағанда аз уақыт алады, қармап оқу, таңдап оқу, қайталап оқу мүмкіндіктерін береді.

Жазу адам санасындағы ойдың жетілуіне, жасалуына, жүйеленуіне, реттелуіне, нақтылануына қызмет етеді. Бұл бір қарағанда жазудың алдыңғы қызметімен бірдей болып көрінуі мүмкін. Алайда соңғысы ойдың өзіндегі жетілуі туралы. Алдыңғысы сыртқа шыққан ой мен мәтінді оқыған оқырманның арасындағы түсіністіктің орнауы туралы болса, мұнда адам ойын қағазға түсіре отырып, жетілдіреді, жазу арқылы ойланады, сөйтіп, жазу енді ойдың өзіне түрткі болады. Әрине, ауызша сөйлеу де адам ойының нақтылануына, жүйеленуіне әсер етеді. Алайда жазу тілдік санадағы барлық қалтарыстарды қағаз бетіне түсіруге уақыт жағынан да мүмкіндік береді. Сондықтан жазудың ойжасамдық қызметі ауызша тілдің ойжасамдық қызметіне қарағанда қорытынды, түйінді, аяққы болады.

Ал жазудың коммуникативтік негізгі қызметін бүгінгі таңда ауызша коммуникацияның техникалық құралдары (телефон түрлері, интернет жүйесі) екінші қатарға ығыстырып отыр. Интернет жүйесін де ауызша коммуникация түріне жатқызып отырғанымыз, мұнда жазу графикасы мен таңбалары пайдаланғанымен, жазба тіл жүйесі сақталмайды. Ақпарат ауызша тіл жүйесінде құрылып, тіпті өздік коммуникация (аудиалды-визуалды) жүйесін жасауға айналды. Сонда жазудың коммуникация қызметі бүгінде екі формада көрініп отыр: 1) хабарласудың ресми, іскерлік сипатында (ресми іс қағаз); 2) интернет жүйесі арқылы хат жазысу аясында.

Жазу – адам жадының бір түрі. Біз есте сақтауға тиіс ақпаратты жазып жадылайтын болдық. Жазылған мәтінге көз жүгірткеннен кейін еске түсіруге, «түртіліп» алынған ойды ауызша таратып айтуға, керісінше ауызша айтылған ойды қысқартып, «түртіп» отыруға болады. Қазіргі оқу орындарындағы оқу-оқыту үдерісі осы әдіске құрылған.

Жазудың тіл тарихын сақтаушы, уәжін көрсетуші қызметі бар. Бұны жазудың тілтанымдық қызметі деп атаймыз. Ауызша айтылған мәтін үнемі өзгерісте болады, жаңарып, жаңғырып, үнемделіп отырады. Академик Л.В.Щерба ең бірінші өзгеретін сөйлеу тілі және зерттелмей жатқан сала да – сөйлеу тілі деген.

Сондай-ақ жазу тіл бірліктерінің шығу тегін, уәжін, әсіресе түбір тұрпатын өзіне бейнелеп, тіл тарихы үшін аса құнды тарихи дерек жинап отырады. Сөзді жаңаша дыбыстағанмен немесе сөйлегенмен, ол бірліктердің инвариантты тұлғасын жазу ғана сақтай алады. Енді жазудың келесі қызметін осы айтылғаннан шығара отырып, «тілді нормалаушылық қызмет» деп атаймыз. Ауызша тіл бір нәрсеге табан тіреуді керек етеді. Сонда ол «тіреу» көп өзгеруді «ұната» қоймайтын консервативті жазу болып табылады.

Адамзат тілі өзінің даму барысында реалдануға, үнемделуге, адресат пен адресанттың ішкі сөйлеуінде құрылымы бар конструкцияларды ауызша сөзге айналдырмай-ақ түсінісуге, тіл бірліктерінен гөрі просодикалық бірліктерді көп қолдануға, арго, жаргондарды жиі пайдалануға, тілді мамандандыруға барынша ұмтылады екен. Сонда жалпыхалықтық тілдің нормасын сақтап, узуалды, окказионалды қолданыстарды, тілдің дыбыстық, морфемдік, лексикалық, синтаксистік бірліктерін нормалап отыратын жүйе жазба тіл болып шығады. Адам жады жазылған сөзді норма деп, белгіленбеген, көрсетілмеген сөзді норма емес деп тануды дәстүрге айналдырады. Сонымен, жазудың бұл қызметі «ауызша сөйлеуді нормалап отырады» дегенге саяды.

Сондай-ақ кез келген қашықтықта тұрып айтылған ой, жаңалық, нәтиже кітап болып басылса, бүкіл адамзаттың құндылығына айналады. Адамзат санасы ұрпақтан-ұрпаққа жазу арқылы жетеді, жазу арқылы сол дәуірдің бейнесін көреміз. Жазуы бар тілдердің тіл тарихын айқындауға мүмкіндік бар. Жазба тіл ескерткіштері бар тілдің мәртебесі жоғары саналады. Сонымен, бүгінгі күн тұрғысынан жазудың мынадай қызметтері бар:

- 1) аргументтік қызмет (әлеуметтік қызмет);
- 2) тілжүйелеушілік қызмет;
- 3) ойжасамдық қызмет;
- 4) ойды жарыққа шығару қызметі;
- 5) жады қызметі;
- 6) тілтанымдық қызмет;
- 7) тілді нормалаушылық қызмет;
- 8) кумулятивтік қызмет (мәдениетті сақтайтын, жеткізетін қызмет);
- 9) коммуникативтік қызмет.

Сонымен, жазу уақыт пен кеңістік шектеулігіне тәуелсіз, адамдар арасындағы қатынас құралы ретінде пайда болды деп түсіндірілгенмен, негізінен оның маңызы мемлекеттік құрылыс пен сауданың, мемлекетаралық саясаттың дамуына тіреледі екен, сонымен бірге оның маңызы тілді жетілдіретін, жүйелейтін, нормалайтын, ойжасайтын, бекітетін, сақтайтын қызметтерімен өлшенеді.

Адамзат мәдениетіндегі графиканың таралым аймағы. Белгілі бір тілде жазылатын-оқылатын әріптік таңбалардың жиынтығы арқылы ойды жарыққа шығарудың, ақпарат алмасудың жүйесі болып табылатын жазу уақыт пен кеңістікке қашанда тәуелді. Көне ғасырлардан келе жатқан түрлі графикалардың бізге дейін өмір сүріп

келе жатқаны, өмір сүру кезеңі тоқталғаны да бар. Осыған байланысты «жазудың таралу аймағы» деген ұғым туындайды. Жазудың таралуы немен байланысты, нендей себептері бар?

Көп жағдайда белгілі бір графиканың кең қолданылып, жазудың таралуына табиғи және адами түрткіжайттар ықпал етеді. Көне замандарда пайда болған жазулардың бұл күнге жетпей, өзіндік өмір сүру кезеңін тоқтатуы сол жазуды қолданылатын этностың, халықтың, ұлттың жер бетінен жойылып кетуімен де байланысты болады. Этностың, халықтың, ұлттың жойылғанымен де, жазуы қалғандары бар. Оның бірі – латын жазуы. Әрине, бұл – латын жазуының жазуға қолайлылығы мен дыбыстарды таңбалаудағы дәлдігімен байланысты мәселе. Ал латын жазуын мүлде қолданбаған елдер мен мемлекеттердің бар екені белгілі. Әрине, бұл жайт сол мемлекеттердің саяси және экономикалық жағдайларынан туындаған. Сондай-ақ кез келген мемлекеттің саяси және экономикалық мақсаты да белгілі бір графиканың дамуы мен кең таралуына жағдай туғызып отырады. Жазудың таралу аймағы түрлі мемлекеттік құрылыстың күшеюімен де байланысты болып келеді. Сондай-ақ екінші бір қоғамдық құрылыстағы адамзат баласының көнеден келе жатқан жазуды дамытуы да белгілі бір графиканың өміршеңдігі мен таралым кеңістігінің ұлғаюына әкеледі. Мысалы, Қытай жазуы ерте кезеңдерден мемлекеттің саяси мақсаттарына сай осы күнге дейін қолданыс тауып, таралым аймағын ұлғайту үстінде. Ал бүгінгі латын жазуын әлемнің көптеген елдері негізгі жазу жүйесі ретінде алып отыр. Оның негізгі себебі ретінде мыналарды көрсетуге болады:

1. Уақыт үнемдеуге оңтайлы. Бір мемлекет пен екінші мемлекет қарым-қатынасы ісқағаздарының жылдам жүргізілуіне септігін тигізеді.

2. Экономикалық тұрғыдан тиімді. Ісқағаздарды аударуға немесе жүргізуге мол қаражат қажет етпейді. Экономикаға ешқандай шығын әкелмей және өзгеріс енгізбей-ақ бір уақытта қатар жаңа құжаттарды толық алуға болады.

3. Ақпараттың бірдей қабылдануына игі ықпалын тигізеді.

4. Латын әліпбиі түрлі халықтар жазуының біркелкі қалыптасуында тиімді.

Бұл жайттарды негіз ете отырып, латын жазуын қабылдау мемлекетіміз үшін тиімді болып табылады.

Латын графикасына көшудің түрткіжайттары: тілтанушылық көзқарас

Қазіргі қолданыстағы қазақ жазуын латын әліпбиіне көшіру арқылы реформалау қажет деуге негіз болған түрткіжайттар ретінде қазіргі әліпби жүйесінің орыс тілінің фонетикалық жүйесіне негізделуі, кірме сөздердің (орыс, шет тіл) төл тіліміздің дыбыстық ерекшелігіне сәйкес игерілмеуі, қазақ әріптерінің интернет желісіне жарамсыздығы сияқтылар т.б. фактілер алынып жүр. Белгілі ғалым Н.Уәлиұлы қазақ тілінің фонологиялық жүйесінде мағына ажырататын негізгі дыбыстардың саны 28 (9 дауысты, 19 дауыссыз) бола тұра, қазіргі әліпбидегі әріптердің санының 42 болуы ешбір лингвистикалық өлшемге сыймайтынын атап көрсете отырып: «Әліпбидегі 13 әріп орыс тілінің орфографиясы бойынша жазылатын сөздерді таңбалау үшін кезінде өктем Орталықтың нұсқауымен алынған. Бұл, әрине, сын көтермейтін жайт. Мұндай

графикалық жүйемен қазақ тілінің жазбаша коммуникациялық өрісін кеңейте алмай-сыз» [101, 174-б.], – деген құнды пікір білдіреді және латын графикасына көшуді талап ететін 8 түрткіжайтты атайды: *мәдени-әлеуметтік* (жазу тәжірибесінде кеткен кемшіліктерді жаңа әліпби арқылы қалпына келтіріп, ұлттық тілдің бет-бедерін сақтап қалу), *тілтанымдық* (басы артық әріптермен жасанды түрде күрделендірілген, екі тілдің орфографиясына қызмет ететін әліпбиге түбегейлі реформа жасау арқылы тіліміздің дыбыстық жүйесін нақты белгілейтін жаңа жазу-сызу жүйесін ұсыну), *экономикалық* (әлемдік ақпараттар жүйесінде қазақ тілінің үлесін арттыру үшін және алдыңғы қатарлы елдермен бәсекелесе алу үшін латын графикасына көшу арқылы көштен қалмау), *саяси* (70 жылдан астам үстемдік құрған кеңестік тоталитарлық жүйенің құрсауынан жазу жүйесін құтқару, бодан болған елдің тоқырап қалған ұлттық санасын ояту), *психологиялық* («кирил жазуында шет тілінен енген сөздер өзгертілмеу керек» деген стереотиптен арылу), *тарихи* (түркітілді елдермен бауырластық қатынастарды жаңғырту мақсатында ортақ таңбалар жүйесін қолдану), *педагогикалық* (мектеп табалдырығын жаңа аттаған бүлдіршіннің 42 әріптен тұратын әліпби жүйесін меңгеруге ауырлығын ескеру), *ақпараттық* (компьютерлік технологиялар талаптарынан шығатын, әлемдік деңгейде әмбебаптандырылған әліпбиге көшу) [101, 173-174-бб.]. Сонымен қатар ғалым Н.Уәлиұлы мынадай лингвистикалық критерийлер негізінде ғана латын әліпбиі қабылдануы керек екендігін атап көрсетеді:

1) әріптер саны тілдегі негізгі дыбыстардың (фонемалардың) санынан алшақ болмауы қажет;

2) әріптер саны үндесімді дұрыс бейнелейтін болуы керек;

3) басы артық таңбалар болмауы керек;

4) тек латын әліпбиінің әріптерін ғана пайдалану қажет (араб, кирил жазу жүйесіне тән графикалық белгілер болмауы керек);

5) қазақ тіліндегі дауысты дыбыстардың жуан-жіңішке болып жұп құрауын негізгі критерийлердің бірі ретінде алу керек;

6) әріпасты, әріпүсті таңбалар (диакритикалық белгілер) шектен тыс көп болмауы керек;

7) латын әліпбиі қорындағы әріптерді мүмкіндігінше толық пайдалану, тек аса қажет болған жағдайда қалыптасқан стандартты таңбаларды пайдалану керек;

8) қазақтың төл әріптерін әріптіркесі немесе әріптің қосалқы таңба (диакритика) тіркесі* сәйкестігімен ауыстыру қажет [102, 180-б.].

Н.Уәлиұлының латынға көшуді қажет етеді деп көрсеткен жоғарыдағы 8 факторы мен 8 критерийін өткеннен сабақ алып, тарихтан тәжірибе жинақтап барып, жазуымыздың жоғын түгендеп, қисығын түзетуге, әрі кирил жазуы негізінде қалыптасқан психологиялық-педагогикалық, ақпараттық-коммуникациялық, мәдени-әлеуметтік және саяси кедергілерді жоюға бағытталған терең мәнді пікір деп бағалаймыз.

Жалпы латынға көшу идеясын алғаш көтерген академик Ә.Қайдар болды. Ғалым 1993 жылы осы мәселе жөнінде Президент Н.Назарбаевқа ашық хат жолдап, өз жобасын ұсынған болатын және ол «Кемел елге, кемел әліпби керек» деген тақырыппен «Ана тілі» газетіне басылып шықты. Бұл ұсыныс қоғамда қазақ жазуын реформалау керек пе, жоқ па деген пікірталастар аясында өрбіп, мемлекеттік деңгейдегі мәселеге айналған еді. Осымен байланысты қоғамда екіұдай пікір қалыптасып

«үмітшілдердің өз уәжі, күдікшілдердің өз уәжі» [103, 198-б.] орын алды. Тілші ғалымдар тарапынан латын әліпбиін қабылдау барысында ескеретін негізгі жайттар мен әліпби құрамына қатысты ұсынған мықты жобалар жарыққа шықты. Мәселен, ҚР ҰҒА корреспондент-мүшесі З.Базарбаева латын графикасы негізіндегі әліпбиді қазақ тілінің орфографиялық және фонологиялық заңдылықтарына бағындырып жасау қажеттілігін көтерді және шет тіл сөздерін латын әрпімен таңбалау жүйесін қалыптастыруда тек ғылыми-лингвистикалық аспектіге ғана сүйеніп қоймай, оның экстралингвистикалық, социоллингвистикалық қырларын да басты назарда ұстауды ескерткен болатын [104, 221-б.], сонымен қатар ғалым латынға көшуге ақпараттық технологиялар, жаһандану, компьютерге тәуелденген өмір ағымы да әсер етіп жатқандығын айтады [104, 219-б.].

Латын графикасын қабылдаған жағдайда нені ескеру керек, қандай алғышарттарды басты назарда ұстаған жөн, жоба құрамына алынатын таңбалар құрамы қандай болу керек деген тәрізді күрделі мәселелер төңірегінде ғалымдар Ә.Жүнісбек [105, 215-б.], Қ.Күдерина [106, 222-б.], А.Фазылжановалардың [107, 233-б.] жарыққа шыққан ғылыми-теориялық зерттеулерінде аталмыш проблемаларды шешудің жолдары жан-жақты қарастырылған болатын.

Қорыта айтқанда, Ресей империясының кирил әрпін зорлықпен ендірген саясатынан жазудың белгілі бір халықты ұлттық болмыстан тұтастай айыруға әсер ететін мықты функциясы болғандығын көреміз. Орыстандырудың құрбаны болған қазақ халқының «ұлттық мәдениеті мен тілдік бірегейлігінен» айырылып қалуына әсер еткен тағы бір тарихи түрткіжайт ретінде ғалым А.Фазылжанова мыналарды атап көрсетеді: «Бірегейлікті бұзу тек сыртқы саясат пен идеологияның әсерінен ғана емес, Қазақстанның территориясына репрессияланған басқа ұлт өкілдерін лек-легімен әкеп қоныстандыру арқылы да жүзеге асты. Егер бұған дейінгі кезеңде Қазақстан Ресейдің құрған мультимәдени қоғамының бір мүшесі болып, саяси тәуелсіздігінен айырылғанымен, өз тілдік, яғни ұлттық бірегейлігін сақтап отырған ел болса, тоталитарлық жүйе үстемдігінің салдарынан өз ішінде де бірнеше мәдениеттің орын алуымен келісуіне тура келді. Басқаша айтқанда, айрандай ұйып отырған қазақ өз елінде ділі, тілі бөлек басқа ұлттармен, басымы орыс диаспорасымен бас қосып өмір сүруіне тура келді. Егер патшалық Ресейдің тұсындағы орыстардың Қазақстан жеріне қоныс аударуы көбіне шет жерлерді қамтыған болса, тоталитарлық Ресейдің тұсында ішкері аймақтарды толық қамтыды. Сондай-ақ бұл кезеңдегі қоныс тепкендер «біз Үлкен елдің тең дәрежедегі өкіліміз деген идеологиялық сенімде болды да, жергілікті ұлттың тілін, мәдениетін үйренбек түгіл, өз тілін күштеп енгізуді құп көрді» [108].

Қорыта айтқанда, жалпы болашақта қазақ елі үшін латын графикасына көшудің маңыздылығы мен қажеттілігі даусыз екені көрінеді. Латын графикасын қабылдау арқылы осы жазуды қолданып жатқан түркітөктес мемлекеттермен жалпытүркілік бірегейлікті дамытуға, қазіргі жазуда орын алып отырған компьютерлік, интернеттік желідегі қиындықтарды жеңуге, орын алып отырған орфографиялық, орфоэпиялық кемшіліктерді жоюға, терминологиялық, ономастикалық атаулардың ұлттық сипатын қалыптастыруға және құлдық психологиядан арылып, ұлттық сананы қалыптастыруға оң ықпалын тигізери сөзсіз.

Лингвистикалық және мәдени-әлеуметтік түрткіжайт басымдылығы

2006 жылдың 24 қазанында өткен Қазақстан халқы Ассамблеясының XII сессиясында Елбасының сөйлеген сөзіне, 2012 ж. халыққа Жолдауына байланысты еліміздің зиялы қауымы әлемдік өркениетпен аралас-құраластықты дамыту үшін латын графикасы негізіндегі қазақ әліпбиіне көшудің, дәлірек айтсақ, оған қайта оралудың қажеттілігін терең пайымдап отыр.

Латын графикасы қазақ тілі үшін мүлде бейтаныс жүйе емес, кеңестік тоталитарлық жүйе 1929 жылы қазақ халқының ғасырлар бойы қолданылып келген араб графикасы негізіндегі әліпбиінен айырды. XVIII – XIX ғасырлар және XX ғасырдың басына дейін араб графикасы негізіндегі қазақ жазуымен мыңнан астам кітап, ондаған газет-журнал шығарылған болатын. Әр үйде болмаса да, үлкен шаңырақта кездесетін Құран Кәрім, я болмаса Мұхтасар, «Қиса-ұл ғибия», түгін сайын болмаса да, үш үй, төрт-бес үйдің бірінде болатын «Алпамыс», «Ер Тарғын», «Қыз Жібек», «Зарқұм», «Сал-сал», «Бозжігіт» т.б. толып жатқан қисса-дастандар қазақтардың қастерлі дүниесі саналатын. Академик-жазушы Ғабит Мүсіреповтің айтуынша, қазақ мұндай кітаптардың біреуін XX ғасырдың басында бір қойға сатып алады екен. Әлгі кітаптардағы жазылған қисса-дастандарды ауыл адамдары бір үйге жиналып тыңдап, тамашалайтын көрінеді. Мұның өзі қазақтың жылқықұмарлығын ғана емес, кітапқұмарлығын, жазу-сызуға ынтықтығын да көрсететін мінез болса керек.

«Әлемдік революция» ұранын көтерген саясаттың салдарынан қазақтың «төте жазу» деп аталатын ұлттық жазуымен қоштасып, 1929 жылы латын әліпбиіне көшуімен байланысты әлгідей мәдени-рухани мұрасынан қол үзіп қалды. Сөйтіп, «қазақ халқы сауатсыз, жазу-сызуы болмаған, тек кирилше әліпбиімен сауат ашқан» деген пікір қоғамдық санада орнығып, стереотипке айналды. Орыс тілінде білім алып жатқан қазіргі мектеп оқушылары, жоғары мектеп студенттері, араб жазуын былай қойғанның өзінде, «қазақтар 1929-1940 жж. латын әліпбиін қолданған» дегенге таңырқай қарайды.

Латын графикасы негізіндегі әліпбиге халықтың енді ғана көзі үйреніп, қолы жаттығып келе жатқанда, қазақ жазуы өктемшіл Орталықтың әмірімен кирилшеге көшірілді. Латын графикасы негізіндегі әліпби қазақ қоғамында он жылдай қызмет істеді.

Ұлтсыздандыру, дінсіздендіру идеологиясының зорлығымен, Орталықтың дегенімен 1940 жылы «бір күн, бір түнде» латын графикалы қазақ жазуы кирилше жазуға көшкені мәлім.

Қазақ жазуы арабтан латынға, латыннан кирилшеге көшкенде – бәрінде де тоталитарлық тәртіпке негізделген саяси фактор күшті болды.

Біз бір есептен, латын графикасы негізіндегі бұрынғы әліпбиімізге кейбір өзгерістермен қайта оралмақпыз. Ол кездегі жағдай мүлде басқа еді. Қазір қазақтардың әліпби таңдауы тәуелсіз Қазақстан жағдайында, өтпелі кезеңнің өткелектерінен өтіп, тұрақты даму жолына түскен жағдайда жүзеге асқалы отыр. Мұндай мәдени-әлеуметтік шаралардан пиғылы теріс саясатшылар «орыстан кету», «батысқа бодан болу» деп саяси астар іздеп, әсіресе саясиленген факторды алға тықпаламақ болады. Ал

жағдайдың өзі шын мәнінде лингвистикалық, мәдени-әлеуметтік факторлардың бірінші орында тұрғанын көрсетіп отыр.

Жоғарыда біз азды-көпті мәдени-әлеуметтік факторға тоқталдық, ендігі сөз лингвистикалық фактор туралы. Қазіргі әліпбиімізде 42 әріп бар. Қазақ тілінің фонологиялық жүйесінде мағына ажырататын негізгі дыбыстардың саны 28 (9 дауысты, 19 дауыссыз) бола тұра әліпбидегі әріп санының 42 болуы ешбір лингвистикалық өлшемге сыймайды.

Әріптің саны негізгі дыбыстардың санынан екі есеге жуық асып кеткен. Бұл – әліпбидің оңтайлы, тиімді екенін көрсететін лингвистикалық критериймен мүлде үйлеспейді. Әліпбидің тиімділігін бағалаудың критерийі бойынша, әліпбидегі әріптердің саны негізгі дыбыстардан соншалықты алшақ кетпеуі керек, негізгі дыбыстармен тең түсіп жатса дұрыс, ал әріп саны негізгі дыбыстардан аздап кем болса, одан да жақсы болып есептеледі. Мысалы, А.Байтұрсынұлы әліпбиіндегі (төте жазу) әріптің саны негізгі дыбыстан кемірек. Орыс тілі әліпбиіндегі әріптің саны негізгі дыбыстардан аз, сол сияқты ағылшын, неміс т.б. елдердің әліпбиіндегі әріптің саны негізгі дыбыстардан әлдеқайда кем:

Орыс тілі	негізгі дыбыстар 41	әріп саны 33
Ағылшын тілі	негізгі дыбыстар 45	әріп саны 26
Француз тілі	негізгі дыбыстар 35	әріп саны 26
Қазақ тілі	негізгі дыбыстар 28	әріп саны 42

Әліпбидегі әріптердің саны шамадан тыс көп болуы мектеп табалдырығын аттаған оқушыларымызға да оңай тимейді. Ана тілінің дыбыстарын бейнелейтін әріптерді мектепке келген балдырғандарымыз дыбысқа (уәжге) сүйеніп, тез үйреніп алады. Сөйтіп дыбыс пен әріптің байланысы оқушы санасында білімге айналады. Ал *ъ, ь, ъ, ъ* тәрізді таңбаларды дыбыстық уәжі болмағандықтан жаттап алуына тура келеді. Қазақ тілінің дыбыс жүйесіне қатыссыз әріптерді жаттап, миға салмақ түсіреді. Бұл – мәселенің лингвистикалық-психологиялық жағы. 42 әріппен байланысты бұл қайшылықты, әсіресе ұстаздар қауымы жақсы біледі. Бұл жайт, жоғарыда айтқанымыздай, кирилше әліпбидің түкке алғысыздығынан емес, я болмаса кирилшені әуелде тіліміздің жүйесіне сай етіп ұқсата алмаған тіл мамандарының да кемшілігі емес. Қазақ лингвистерінің кәсіби біліктілік деңгейі қай кезде де төмен болған жоқ. Әліпбидегі түйткілдің түп-тамыры тоталитарлық жүйенің Кеңестер Одағындағы тілдерді, ұлттарды бірте-бірте ассимиляциялау саясатымен байланысты болды. Кеңестік кеңістіктегі халықтарды бір тілге көшіріп, Бабыл мұнарасын орнатып, көктегі коммунизмге қол жеткізбек болған идеологиялық қысымның салдарынан кирилше әліпбиіміз бұрмалауға түсті. Қазақ әліпбиіне енгізілген *в, ь, ь, ъ, ъ* тәрізді әріптер алдымен халықаралық терминдерді, советизмдерді, онимдерді (жалқы есімдерді) орыс орфографиясымен жазу үшін енгізілген. Сонымен, қазақ әліпбиі таза ұлттық әліпби болмай, қосамжар әліпби болды. Қазақ орфографиясы да сиям егіздері сияқты қосамжар орфография болып шықты. Қазақ мәтіндерінде қазақша жазылатын сөздер мен бөтен тілдің бөркін киген сөздер аралас-құралас жүрді. Сөйтіп, советизмдерді, интернационализмдерді, онимдерді Орталық орыс ор-

фографиясымен бұлжытпай жазу үшін *ч, щ, ю, я, ъ, ь, ц* тәрізді әріптерді енгізуге тіл мамандарын мәжбүрледі.

Шын мәнінде, жазба коммуникация үшін 28 әріп те жеткілікті еді. Ал 13-14 әріп шеттілдік сөзді орыс орфографиясымен жазу үшін әліпби құрамына кіргізілді. Сөйтіп, емле жүйесі басқа тілдің ережесіне кіріптар болып қалды. Өркениетті елдердің әліпбиіндегі әріптер әдетте өздеріндегі негізгі тілдік дыбыстарды (фонемаларды) таңбалайды, ал басқа тілдің сөзін жазу үшін арнайы әріп сайлап қоймайды. Өздерінің төл сөздеріндегі дыбыстарды белгілейтін әріппен шүршіттің сөзі болса да жаза береді.

Бұны салдарынан шеттілдік сөздерді дыбыстық жақтан игерудің тілдік механизмдері жұмыс істемей қалды. Тіл тегершіктерінің бірі жұмыс істемей қалса, бұл – дабыл қағатын жай. Орыс тілінен енген сөздер қазақ тілінің дыбыс жүйесімен жымдасып, жарасым табудың орнына алабөтен оқшауланып қалды. Бұрынғы кезде *плетен – белетен, купарос – көкбараз, вершок – бершек* деп орыс сөзін өз тілінің тәртібімен бауырына басты. Енді қазақ тілінің сөздік құрамында дыбыстық тезге түспеген, өңделіп, игерілмеген өгей сөздердің үйірі көбейе берді, көбейе берді.

Қазақ жазуының ұлттық сипатынан ауытқып, басқа жаққа бет алып бара жатқанын айқынырақ елестету үшін газет, журнал, ғылыми кітап, оқулықтардың кез келген бірін алып, мәтіндегі сөздерді орфографиясына қарай топтастырып, таразылап көріңіз. Сол кезде таразының бір басына қазақ тілінің заңдылығымен, екінші басында бөгде тілдің тәртібімен жазылған алабөтен сөз үйірін байқайсыз. Жыл өткен сайын «импортталған» сөздердің саны еселеп көбейіп келеді. Мұның өзі қазақ тілінің ежелден келе жатқан дәстүрлі нормасының бұзылу қаупін күшейте түседі, ал дәстүрлі нормасынан айырылған тіл қанаты қайырылған құстай дәрменсіз болып, қоғамдық қызметін ойдағыдай атқара алмайды.

Бұл жерде мәселе қолдан қоюлатылып отырған жоқ. Әрине, кірме сөзге Қытай қорғанын салса да, тоқтату қиын. Оларды (кірме сөздерді) тілдің өз мүлкіне айналдырып, мағыналық жақтан ғана емес, дыбыстық тұрғыдан да игеруі қажет. Олай болмаған жағдайда орфоэпиялық ереже, дыбыстау нормасы да дәрменсіз күйге түседі. *Ұлттық университет, ұлттық академия, ұлттық әдебиет, ұлттық өнер, ұлттық тәрбие, ұлттық мемлекет, ұлттық қауіпсіздік* деген жиі айтылады. Өйткені бәрінің іргетасы – ұлттық тіл. Ал оның ұлттық сипатына қаяу түсіп, тіні ыдырап жататындай болса, ұлттығымызға сын емес пе?

Қайсыбіреулер «... *республика, конституция, ламинат, капитал* т.б. тәрізді сөздерді осылай, орыс орфографиясындағыдай жаза берейік, онда тұрған не бар» дейді. Сырт қарағанда, солай. Бірақ бұлар басқа тілдің дыбыстық коды, сондықтан тілімізге сіңбей, оқшау, жат дүниедей болып тұр. Орыс тілі кез келген шеттілдік сөзді өзінің дыбыс жүйесіне, жазу тәртібіне салып, сіңіріп, қорытып ала қояды. Орыс жазуының ұлттық сипаты күшті. Ал шеттілдік сөздерді өзіміздің дыбыстық жүйемен, өзіміздің жазба тіл жүйесімен тілімізге сіңіре алмасақ, игере алмасақ, ұлттығымыз қайсы? Алайда қоғамымыздың тұрақты дамуына, экономикасының жақсаруына әсер ететін күшті факторлардың бірі ұлттық идея емес пе? Республика Президенті ұлттың дамуын тілдің дамуымен, ұлттың болашағын тілдің болашағымен байланысты қарау идеясын ұсынып отыр. Қазіргі жазу жүйесі ұлттық идеямен қабыса ма? Тілдің негізгі

заңдылығымен үйлесім тапқан жазу ғана ұлттық болса керек. Мысалы, орыс жазуы әлемдегі ең озық жазу, өйткені онда орыс тілінің акценттік болмысы дұрыс бейнеленген. Ал қазақ тілінің заңдылығы бойынша төлтума сөздері бірыңғай жуан, я болмаса бірыңғай жіңішке әуезбен айтылады. Қазақ мәтіндеріндегі сөздер, төл сөз болса да, шеттілдік сөз болса да, жуан//жіңішкелік үндесімге бағынуға тиіс. Сондықтан зиялы қауым өкілдері қазіргі жазуды (әліпбиді, емле ережелерін, орфографиясын) түбегейлі реформалау мәселесін қоғам алдына қойып отыр.

Енді бір сәт ана тіліміздегі сөздердің дыбыс құрамына зер салсақ, олардың көбінің бірыңғай жуан, я болмаса бірыңғай жіңішке сегменттік бірліктерден тұратыны байқалады. Ал профессор Ә.Жүнісбековтің тұжырымдамасы бойынша, жуан/жіңішкелік сөздің ұзына бойына тән просодикалық бүтін болып табылады. Қалай десек те, сөз құрамындағы дыбыстардың өзара үндесіммен айтылуы – ерекше феномен. Мұндай үндесім сөзішілік деңгейде ғана емес, одан жоғары тұратын сөзаралық құрылымдардың құрамында да кездесетін фреквенталий екенін байқауға болады. Мысалы: 1) *ата-ана, әке-шеше, ауыл-аймақ, ата-баба, қыз-қырқын* т.б. деген қос сөздер өзара мағыналық үйлесіммен, әрі жуан үндесіммен айтылса, *әке-шеше, үлкен-кіші, көл-көсір* т.б. қос сөздердің едәуір түрі жіңішке үндесіммен айтылады; 2) *қып-қызыл, қап-қара, жіп-жіңішке* тәрізді күшейткіш буындар да жуан/жіңішкелік үндесіммен дыбысталады; 3) қазақ тіліндегі едәуір қосорамды фразеологиялық тіркестердің сыңарлары да өзара мағыналық үйлесіммен, әрі дыбыстық үндесіммен айтылады: *күн десе көзі, ай десе аузы бар; ай дер ажа жоқ, қой дер қожа жоқ; алып алты, жеп жеті болмайсың; ақ дегені алғыс, қара дегені қарғыс; алты аласы, бес бересі жоқ;* 4) едәуір мақал-мәтелдердің құрамындағы сыңарлар да жуан/жіңішке әуезбен жұп құрайды: *атасы достың баласы дос; жақсысын айт, жаманын тақап қой; жақсы бала еліне бас болады, жаман бала еліне қас болады; арамдықты адалдық жеңеді, жамандықты амандық жеңеді; көрмеген көлде естімеген қаздың дауысы бар* т.б. тәрізді қосорамды мақал-мәтелдердің құрамындағы сөздер де мағыналық үйлесіммен, дыбыстық үндесіммен сөзді әрлендіріп тұр. БАҚ мәтіндеріндегі тақырыптардың да аттары мағыналық үйлесіммен, дыбыстық үндесімімен тартымды болып тұрғаны байқалады: *Бірлескен жобаның берері көп; Иесі бардың игілігі бар; Айбынды сардар арамызда екен* («Егемен Қазақстан» газеті).

Сөз ішіндегі дыбыстардың ғана емес, қос сөздердің, күшейткіш буынды сөздердің, фразеологизм, паремиологизмдердің, газет тақырыптары мен айдарларының құрамындағы сөздер мағыналық үйлесіммен, дыбыстық үндесіммен айтылуы – таза лингвистикалық қана емес, сондай-ақ тілдік ұжымның когнитивтік санасында орын тепкен эстетикалық категория.

Тіліміздегі сөз әуезінің жуан//жіңішкелік оппозициясы бұрын тек тілдік факт делініп, кейініректе тілдік заңдылық және норма деп танылса, ендігі жерде бұл феноменді тілдік тұлғаның (жеке тілдік тұлғаның, тілдік ұжымның) когнитивтік санасында кодқа салынған эстетикалық ақпараттар жүйесі деп танылу қажет.

Сонымен, жоғарыда біз шеттілдік сөздердің ондап-жүздеп кіріп жатқанын айттық. Егер ондай «импортталған» сөздер қазақтың дыбыс әуезімен жазылмайтын (айтылмайтын) болса, бөтен тілдің тәртібімен жазылса, оның салдары мен зардабы қиынға соғатыны қазірдің өзінде байқалып отыр. Олай дейтініміз жеке тілдік тұлғаның,

тілдік ұжымның когнитивтік санасында сөздің жуан/жіңішке әуезі арқылы орныққан эстетикалық таным бірте-бірте көмескі тартады. Болашақ ұрпақтың тілдік санасынан фразеологизм, мақал-мәтел, көркем мәтіндегі сөздердің әуезді үндесімі бірте-бірте жоғала бастайды. Ұлттық тіліміздің ата-бабадан келе жатқан сыры мен сипатын жоғалтып аламыз ба деген үлкен қауіп бар. Ол бүгінгі әліпбиімізбен байланысты-ау демеуге әддіміз жоқ.

Әрине, латынға көшпей-ақ қолда бар әліпбидің артығын алып, кемтігін толтырып та, қазіргі жазу-сызуымыздың бет-бағдарын ұлттық сипатқа қарай бұруға болар еді. Күдікшілердің бұлай деуінде қисын жоқ емес. Өйткені қалауын тапса, қазіргі бауыр басқан кирилшемен-ақ шеттілдік ауыс-түйістерді *өперәтір* (оператор), *кілінійке* (клиника), *іреснубілііке* (республика) деп, үндесім тәртібіне бағындыруға да болар еді-ау.

Әрине, әуел бастан-ақ осындай бағытпен жүргенде, бәлкім, мемлекетіміз қазіргі кезде әліпби саясатымен бас ауыртпауы да мүмкін еді. Бірақ бүгінгі кезде «импортталған» сөздерді өзге тілдің тәртібімен жазу санаға әбден сіңісті болып, стереотипке айналды. Оны икемдеп, иіп әкеліп, тіліміздің үндесімімен үйлестіретін кез артта қалды. Қазіргі сыңаржақ қостілділік жағдаятында бұндай мүмкіндіктің ауылы тым алыстап кетті. Бір кездері «Ана тілі» апталығы *үніберсійтет*, *іністийтот* тәрізді бірер сөздердің жазылуын үндестікпен үйлестірмек болған еді, мұндай жаңалықты жұртшылық хош алмады. «Баяғыдағы қостілділік жоқ кездегі «оқымаған» ата-әжелеріміздің сөзіне ұқсайды» деген психологиялық кедергіге тап болды. Осы тәрізді психологиялық фактормен байланысты тағы бір қиындық – мемлекеттік тілді үйренуге бет алған орыстілді отандастырымыз *хлорды – қызор, холестеринді – кәлестерійн, кластерді – кіләстер* деп жазу керек дегенге илана қоймасы кәдік. Бұл тұста да психологиялық үлкен бөгетті еңсеру қиынның қиыны.

Бір кездегі саясатпен бұрмаланған «бұрынғыны қайта қаузап қалыпқа келтірейік» деген күдікшілердің уәжінен гөрі «болашаққа қарай қадам басайық» дейтін үмітшілдердің дәлелін дұрыс көреміз.

Өлгіндей сөздердің жазылуын басқа «бейтаныс» кодқа салып жазсақ, реципиенттің қабылдауы басқаша болады: *өперәтір* (оператор), *үнүберсіјтет*, *кіләстер* (кластер) т.б. Сөйтіп, санадағы стереотипті, психологиялық бөгетті айналып өтеміз. Сондықтан жазудағы бет-бағдарымызды түзеудің жолы – латын әліпбиіне көшу.

Ұлттық сана және «әліпби» концептісі

Мәселенің мән-жайы түсінікті болуы үшін *сана* деген іргелі ұғымды еске түсіруімізге тура келеді. Бұл аталған күрделі ұғымның арғы жақтағы қатпарларына бармай-ақ, қысқа қайырсақ, *сана* дегеніміз адамдардың ақиқат дүниедегі зат, құбылыс, уақиға т.б. түйсінуі, қабылдауы және оларды ой елегінен өткізу барысында пайда болған, қалыптасқан түсінігі мен көзқарасы дегенге саяды. Түсінік, көзқарас, әрине, алдымен адам санасында, тілдік ұжымның санасында жинақтала, қорытыла келе, білімге айналады. Ондай білімдердің біралуаны ұрпақтан-ұрпаққа беріліп келе жатқан *дәстүрлі білімдер* болса, біралуаны тілдік ұжым мүшелерінің әрқилы ақпараттарды салыстыру, ойлау нәтижесінде пайда болған *табиғи білім* жүйесі бо-

лып табылады. Білімнің тағы бір түрі арнайы бағдарлама бойынша оқыту барысында мектепте, жоғары оқу орындарында, арнаулы курстарда алынған *үйретінді білімдер* жүйесіне жатады.

Мысалы, «әліпби» деген концептіде (когнитивтік бірлікте) әртүрлі білімдер жүйесіне жататын ақпараттар тілдік таңбалар арқылы кодқа салынған. «Әліпби» – ақиқат дүниенің үзiгi. Ол жөнiнде тiлдiк ұжымның, оның мүшелерiнiң санасында ақпараттар жинақтала, екшеле келiп, «концепт» деп айтылатын когнитивтiк құрылым арқылы бiлiмге айналады.

Кирил, латын, араб, Орхон әліпбилері туралы тілдік ұжымның когнитивтік санасында кодқа салынған ақпараттар жинақтала келіп, білімге айналады. Ал білімнің өзі тұрмыстық деңгейдегі, энциклопедиялық деңгейдегі білім деп бөлінеді. Тілдік ұжымның санасында білім түрінде жинақталған ақпараттарды жүйелеп көрсету еліміздегі әліпби саясатына «жұртшылықтың қалай қарайтынын» байқауға, бағамдауға азды-көпті мүмкіндік береді. Өйткені мұндай білімдер жүйесі саяси, мәдени-әлеуметтік, тілдік, психологиялық, экономикалық түрткіжайттардың қалыптасуына әсерін тигізеді.

Әліпби әріптер арқылы белгілі бір тілдің мағыналық бірліктерінің дыбыстық тұрпатын белгілейді. Бұл тұрғыдан қарағанда, әліпби – таза лингвистикалық ұғым. Сонымен бірге әліпбиді белгілі біртiлдiк қоғамдастықтағы таза лингвистикалық мәндiлiк қана емес, мәдени-тарихи ақпараттар кодқа салынған концепт (кең ұғым) деуге болады. Егер әліпбиді тілдік ұжымның когнитивтік санасындағы мәдени-тарихи, лингвистикалық ақпараттар кодқа салынған концепт деп қарасак, ондағы кодты шамамен былайша ашуға болады:

Мысалы, Орхон әліпбиі–V-VIII ғғ. Түркі қағанаты қолданған әліпби жазуы; Түркі қағанатында жазба коммуникация болған және ол бұқаралық сипатта болғанға ұқсайды, өйткені тек бір ғана әлеуметтік жікті – қаған мен бектерді ғана емес, өзге де әлеуметтік төмен жікті қамтығанға ұқсайды; қазіргі түркі халықтары (чуваштардан басқалары), оның ішінде қазақ тілі де –Орхон-Енисей әдеби тілінің мұрагері. Тілдің барлық деңгейіндегі дыбыстар, грамматикалық бірліктер, лексика-фразеологиялық жүйесі де қазақ тілімен ортақтықтары бар, сондай-ақ қазақ тілінің жүйесінен (қыпшақтық жүйелері) өзгеше, басқа туыстас тілдерде кездесетін құрылымдар бар.

Орхон әліпбиінің вокализм жүйесі 8 дауыстыдан, консонантизм жүйесі 16 дауыссыз дыбыстан тұратыны белгілі: *a, a; o, o; u (y), u (y)* бұл жерде назар аударатын қиындық *a (ə)* дыбысын белгілейтін таңба [e]-ні де, [i]-ні де белгілеген. 16 дауыссыз *v, č, d, g/γ, k/q, j, l, m, n, n', η, p, r, s, š, t, z* дыбыс 32 әріппен таңбаланған. Өйткені жуан дауыстылармен келген сөздерде дауыссыз бір таңбамен, жіңішке дауыссыздармен келген сөзде басқа таңбамен белгіленген. Мысалы, Орхон әліпбиіне көшетін болсақ, *тон* дегендегі *m* дауыссызын бір таңбамен, *төн* дегендегі [m']-ны басқа бір таңбамен белгілеуге тура келеді. Сөйтіп, Орхон әліпбиіне көшсек, 9 дауыстыны 5 әріппен, 16 дауыссызды 32 әріппен таңбалар едік, ал әліпбидегі әріптің саны 31 әріп болар еді.

Түркі қағанатында (V–VIII ғғ.), оның шығысы мен батысында, солтүстігі мен оңтүстік аймақтарында Орхоннан басқа сирия жазуы, санскрит жазуы, брахми, ескі ұйғыр жазулары қолданылды. Бұлардың бәрі діни фактормен (будда, христиан дінімен)

байланысты болды. Тек Орхон жазуы ғана кезінде қағанатқа кеңінен тараған. Салыстырмалы түрде айтқанда, әскери демократиялық қоғамның азаматтық сипаттағы жазуы болып, «маңдайы» жарқырап тұрды. Алайда, діни фактор болмағандықтан, діни сенімге негізделмегендіктен, бұл жазу қолданыс майданынан шығып қалды.

«Әліпби» концептісімен байланысты кодқа салынған мұндай ақпараттар тек филолог, тарихшы, шығыстанушы, қоғамтанушы және делитанттардың тілдік санасында білім алу жолымен жүйеленген. Ал өзге жұртшылықтың когнитивтік санасында білім түрінде орныққан ақпараттар жеткілікті болмағандықтан, Орхон әліпбиінің мұрагері ретінде қайта жаңғыртып, қазақ әліпбиі ретінде алу ұсынысы қалың жұртшылықта қолдау табатыны күмәнді болып қалды. Ұсынылған жобалар жоқтың қасы, ғылыми-лингвистикалық тұрғыдан негіздеу, мықты дейтіндей түрткіжайттарды ашып көрсету жағы олқы түсіп жатты.

Мәдени-тілдік ұжымның санасындағы «араб әліпбиі» концептісінде әртүрлі мәдени-тарихи ақпарат кодқа салынған. Сол ақпарат жүйесін қысқаша таратып айтар болсақ, «араб тілі – пайғамбарлардың тілі»; қасиетті Құранның сүрелері көктен араб тілінде түскен; қазақтар исламды қабылдап, өзінің дәстүрлі діні деп таныды. Араб мәдениеті, жазуы арқылы қазақ даласына білімнің ұшқыны тарай бастады; қазақ қоғамдастығында жазба тілдің үлгілері жасалып, нормалары айқындалып, Қазақ мемлекетінің хан жарлықтары, ісқағаздары, дипломатиялық жазбалары, заң жобалары араб әрпімен қағазға түсті. Қазақтың оқып, сауат ашқан ақын-жыраулары көркем дүниелерін араб әліпбиімен қағазға түсірді. Қазан төңкерісіне дейін, шамамен мыңға тарта кітап жүздеген таралыммен ауыл-ауылға таралған екен. Ертеректегі қазақ қоғамында тек зиялы қауым игілігіне қызмет еткен ескі жазбаны А.Байтұрсынұлы реформалап, барша жұртшылықтың игілігіне айналдырды, «төте жазу» жүйесін жасап, жазу-сызуды демократияландырды.

Алайда советтік/кеңестік дәуірде қазақ әліпбиін латынға, одан кирилшеге көшірумен байланысты тілдік ұжым төте жазудан қол үзіп қалды да, дәстүр сабақтастығы бұзылды. Тек Қытайдағы қазақ ирредентасы осы төте жазуды қолданып отыр. Міне, араб әліпбиі туралы осы тәрізді ақпараттар тілдік тұлғаның (жеке адамның, тілдік ұжымның) санасында жинақтала келе мәдени құндылық түрінде орнықты. Осыған байланысты кейбір тілдік тұлғалардың әліпби ауыстырулар болып жатқан бұл заманда «төте жазуға неге оралмаймыз», «мәдени-ұлттық құндылығымызды неге қайта жаңғыртпаймыз» деген сұраудың күдікшілдер тарапынан қойылуын орынсыз деп айта алмаймыз. Оның үстіне А.Байтұрсынұлы әліпбиін кезінде әлем лингвистикасының көрнекті өкілдерінің бірі Д.Е.Поливанов аса жоғары бағалаған. Н.Ф.Яковлев математикалық тәсілмен бұл әліпбидің ең тиімді екенін көрсеткен. Алайда А.Байтұрсынұлы әліпбиіне көшуді қолдаушылар төте жазумен шеттілдік сөздердің қалай жазылатыны, шеттілдік сөздердің «басқыншылығы» көктемгі қарғындай күшейіп келе жатқан қазіргі заманда бейүндес сөздердің орфографиялануы тәрізді қиын мәселелермен байланысты сындарлы ұсыныс жасай қойған жоқ.

Егер таза лингвистикалық түрткіжайтқа сүйенсек, ең дұрысы төте жазу болар еді. Бұл жерде мәдени-элеуметтік фактор басым түсіп жатыр. Әрине, қоғам тек өткен кезеңді еске алып, оның сабақтарынан тағылым алумен бірге болашақты болжамдай-

ды. Көптеген ел, әліпби ауыстырғаны да, ауыстырам деп, ауыстыра алмай қалғаны да басқаны емес, неге латын әліпбиін таңдайды? Өйткені әлем Батысты бағдарға алып, оның озық технологиясын, ғылым-білімдегі табыстарын игеріп, жаңартпалар жасауды көздеп отыр. Экономикадағы мемлекетаралық сан-салалы қатынастың ең болмағанда бір тегершігін өз қолында ұстағысы келеді, одан айырылып қалмауға тырысады. Бұл – ұлттық сананың әлеуметтік-экономикалық жағдайымен байланысты қыры. Кез келген реформа ұлттық санамен байланысты. Егер ұлттық сана әліпбиді қолдаса, реформаны жүзеге асыру да ойдағыдай болмақ. Қалың жұртшылықтың ықыласы латын әліпбиіне қарай ауып тұрғанын жобалардың көптігінен де аңғаруға болады.

Тілдік ұжымның когнитивтік санасында латын әліпбиі жөнінде орныққан ақпараттар жүйесін «энциклопедиялық сипаттағы жинақталған білім және тұрмыстық мазмұндағы білімдер жүйесі» деуге болады. Қазіргі ғылым мен білімнің терминологиясы негізінен латын сөздері болып табылады; латын әліпбиін қолданып отырған тілдер саны жағынан өзге тілдерден басым; алыс шетелдердің университеттерінде қандай мамандық болмасын, латын тілі оқытылады; латын әліпбиі компьютерде қолдануға икемді. Бір кездерде қазақ тілі латын әліпбиін қолданды, оқулықтар мен көркем әдебиеттер латын әрпімен басылып шықты; латын әліпбиі ісқағаздарда қолданылды т.б. – тілдік ұжымның санасындағы энциклопедиялық білімдер жүйесін байқататын үзіктер.

Латын әліпбиінің батыс елдерде қолданылатыны, батыс елдері шығарған тауарлардың жапсырмаларындағы, тауар төлқұжатындағы латын әліпбиімен жазылған жазулар сатып алушыға тауар сапасына кепілдік беріп тұрғандай көрінеді. Өзінің тауарлары мен көрсететін қызметі батыстағыдай сенімді, сапалы дегенді аңғарту үшін орталық қалалардағы фирма, кәсіпорын, сауда орталықтары, банк бөлімшелерінің т.б. өз аттарын латын әрпімен жазып қоюы дағдылы жайтқа айналып бара жатқаны байқалады. Мұны латын әліпбиімен байланысты жұртшылықтың тұрмыстық санасында жинақталған ақпараттардың көрінісі деуге болады. Мұндай жайттар да латын әліпбиіне көшуге деген жұртшылықтың ыңғайын танытып, олардың «кет әрі емес»-тігін байқатады.

Латын графикасына негізделген қазақ әліпбиінің фонологиялық аспектісі

Латын графикасына көшу мәселесі – көпәспектiлi тарихи маңызды проблема. Бұл мәселенi ойдағыдай шешу үшiн елдегi экономикалық, саяси, әлеуметтiк, тарихи-мәдени жағдайларды да ескеру керек.

Қоғамдағы саяси-әлеуметтiк, экономикалық жетiстiктер халықтың санасын, намысын оятып, жаңа табыстарға жетелейдi. Қазақ тiлiнiң мәртебесi мемлекеттiк тiл ретiнде көтерiлiп, оның ықпалы өзiмiздiң Отанымызда да, шетелде де өстi. Шетелдiк қазақтар өздерiнiң Қазақстанда тұратын отандастарымен қатынасқанда қазiрдiң өзiнде латын графикасына негiзделген ақпараттық жүйелердi қолданады. Жастардың көбi латын әлiпбиiн қолданатын шет тiлдерiн бiлуге ынталы, қоғамның компьютерленуi, интернеттiң қолданылуы, батыс мәдениетiнiң теледидар, кино ар-

қылы ықпалы, еуропалық сапа, талап – осының бәрі біздің қоғамымызды латын әліпбиін қолдануға итермелейді.

Әліпби реформасының практикалық мәні зор. Қазіргі қазақ әліпбиінің 42 әрпінен гөрі мектептегі оқушыларға 26 латын әрпін меңгеру оңайырақ. Еуропа тілдерінде олардың фонологиялық жүйелерінің даму нәтижесінде фонемалардың саны әріптермен салыстырғанда көбейген. Мысалы, француз тілінің фонетикалық жүйесінде 35 фонема, ағылшын тілінің құрамында 44 фонема бар. Осы фонемалар тек 26 латын әрпімен беріледі. Ал қазақ тілінің фонетикалық жүйесінде 28 төл фонема 42 әріппен беріліп жүр. Сондықтан қазақ бүлдіршініне еуропалық баламен салыстырғанда өзінің ана тілінің дыбыс-әріптік жүйесін үйреніп алу оңайға соқпайды. Француз тілінде **а** әрпі үш фонеманы білдіреді: **а** – тілалды, **а** – тіларты және **а** – мұрын жолды. **О** әрпі үш фонемаға сәйкес келеді: **о** – ашық, **о** – жабық және **о** – мұрын жолды. **Е** әрпі де үш фонемада көрініс табады: **е** – ашық, **е** – жабық және **е** – мұрынды.

Ең жақсы әліпбиде бір әріпке бір фонема сәйкес келеді деген пікір таралған, дегенмен фонемаларды осылай таңбалаған үнемдеу принципіне қарсы шығады. Тілші-ғалымдар үнемді әліпби құрудың амалын іздеп, фонемалар мен графемаларды сәйкестендіру үшін математикалық формулаларды ұсынған болатын. Орыс тілінде әліпбиді үнемдеу үшін дауыссыз дыбыстардың жуан-жіңішке айырым белгілері қасында тұрған дауысты дыбыстар арқылы беріледі. Орыс жазуы орфографиясы бойынша силлабикалық жазу деп аталады. Орыс тіліне сәйкес дауыссыз дыбыстардың жуан-жіңішкелігі силлабикалық принципмен берілуі өте қолайлы, әйтпесе жіңішке дауыссыздарды көрсету үшін тағы біраз жаңа әріптер енгізу керек болар еді. Дауыссыздардың жіңішкелігін белгілеу үшін бес жіңішке дауыстыны (*я, ю, е, ё, и*) пайдалану графикалық тәсілдерді үнемдеу принципіне сәйкес келеді, бұл тек жазуда ғана емес, компьютерлік теруде де қолайлы. Орыс тілінде жуан және жіңішке дауыссыздар бір сөздің құрамында алмасып отыратыны белгілі.

Қазақ тілінде дауыссыздардың жуан-жіңішкелігінің фонологиялық мәні жоқ. Салыстырыңыз: орыс тілінде *кон-кон*, *мол-мол* сөздерінде жіңішке белгі дауыссыз фонемалар сөздердің мағынасын ажыратып тұр. Қазақ тілінде *тон, төн; тыс, тіс* деген сөздерде олардың мағынасы дауыссыздардың қасында тұрған жуан-жіңішке дауыстылар арқылы ажыратылып тұр.

Қазақ тілінде үнемді жазуды алғаш рет ұсынған қазақ тіл білімінің негізін қалаушы Ахмет Байтұрсынұлы еді. Сингармонизм заңы бойынша, қазақ сөздері бірыңғай жуан я бірыңғай жіңішке айтылатыны белгілі. Сөздерді бірыңғай жіңішке айту үшін олардың алдында ғалым *дәйекше* деген таңбаны (белгіні) қолданған. Қазақ әліпбиін үнемдеу жайында қазақ филологиясының алғашқы профессоры Құдайберген Жұбанов та жазған. 1935 жылы ғалым қазақ әліпбиін және орфографиясын өзгерту жайында жоба ұсынған болатын, жазуды үнемдеу мақсатында дауыстылар мен дауыссыздарды азайтып, бірнеше фонеманы бір әріппен таңбалауды көздеген.

Әр тілдің әліпбиі дыбыстарды шартты түрде таңбалайды. Оның олқылықтары мен кемшіліктері орфография қағидаларымен өтеледі. Латын графикасына негізделген қазақ әліпбиін жасағанда фонологиялық және орфографиялық заңдылықтарды ескеру керек. Графемаларды үнемдеу мақсатында қазақ тіліндегі төл фонемалардың

үстінде диакритикалық таңбаларды пайдалануға болады: **ә, ү, ө** фонемалары **ä, ü, ö** деген латын әріптерімен беріледі. **Ғ, ң** дауыссыздарына **ğ, ŋ** деген әріптер сәйкес келеді. Кейде дауыссыздардың жіңішкелігін апостроф арқылы беруді ұсынады. Дегенмен, апостроф арқылы таңбаланған дауыссыздар артық ақпарат беріп, қолайсыз жағдай тудырады. Жіңішке дауысты дыбыстар алдын ала дауыссыздарды жіңішке айтуға итермелейтін болғандықтан, апострофтың жөні келмейді. Апостроф арқылы берілген сөздерге: *k'ic'i, m'il'ek'm'er'* қолайсыз көрінеді.

Қазақ әліпбиінің латын графикасы бойынша ұсынылған жобаларының ішінде қазақ тіліндегі төл дауыстыларын әріптердің қосындысымен берілгендері де бар: мысалы, **ә** таңбасы **ae** әрпімен, **ө** таңбасы **oe** әрпімен, **ү** таңбасы **ue** әрпімен, **қ** таңбасы **kh** әрпімен, **ғ** таңбасы **gh** әрпімен белгіленеді. Дегенмен аталмыш фонемаларды қосынды әріптермен бергенде мәтін көлемі көбейіп, тілдің негізгі үнемдеу принципіне қарсы шығады. Сондықтан қосынды таңбаларды, диграфтарды алмау керек. Диакритикалық таңбалар да мейілінше аз болу керек.

Қазақ тіліндегі орфографиялық, фонетика-фонологиялық заңдылықтарға сәйкес жаңа жобаны ұсынғанда, тілдің тарихын, оның диалектикалық дамуын ескеру қажет. Әр тілдің фонетикалық құрылымының дамуы оның үнемі жетілген дыбыс жүйесінің нәтижесі болып табылады. Барлық тілдерге тән әмбебап фонологизация құбылысының нәтижесінде фонемалардың аллофондары дербес фонемаға айналады. Қазіргі қазақ тілінің фонетикалық жүйесі даму үстінде, оған ішкі (лингвистикалық) және сыртқы түрткіжайттар да әсер етеді. Қазақ тілінің фонетикалық жүйесі, бір жағынан, орыс тілінен келген фонемалар арқылы, екінші жағынан, фонетикалық жүйенің ішкі заңдылықтары арқылы байыды: фонемалардың вариациялары синтагматикалық осьтен парадигматикалық оське ауысты. Фонемалардың қалыптасуы тіл мен ойдың дамуымен байланысты, тілдің жаңа ұғымымен және лексикасымен толығып және көршілес мәдениет пен өркениеттің ықпалымен байыды.

Батыс Еуропа тілдерінің әліпбиіндегі әріптердің саны 26-ның о жақ бұл жағында. Мысалы, ағылшын және француз тілінде 26 әріп. Бұл тілдер фонологиялық жүйелері дамыған тілдерге жатады: бір әріптің өзі бірнеше фонеманы таңбалайды. Италия тілінің әліпбиі 21-ақ әріптен тұрады. Бұл еуропа тілдерінің ішіндегі ең шағын әліпби. Қалған әріптер тек кірме сөздерде пайдаланылады. Испан тілінің әліпбиі 27 әріптен тұрады. Негізгі әріптеріне **Ñ** дауыссызы қосылған.

Неміс тілінің орны бөлек, картаға қарасақ, Алмания (Германия) Батыс Еуропа мен Шығыс Еуропаның шегарасында орналасқан. Неміс әліпбиінің негізгі әріптеріне 3 умлаут және 1 лигатура қосылған. Сонымен әріптердің саны 30-ға жеткен. Фонемалардың умлаут аллофондары өзінің позициялық тәуелділігінен айырылып, дербес фонемаларға айналып, фонологизацияланып, графемаға сәйкес келген. Тілдің даму барысында фонологизация құбылысының нәтижесінде фонемалардың саны өскен. Батыс Еуропа тілдерінің жазба ескерткіштері VII – IX ғасырларда, ал Шығыс Еуропа тілдерінің ескерткіштері XV – XVI ғасырларда пайда болған. Негізгі **26** латын әрпі Батыс Еуропа тілдерінің жазуында қолданылды.

Латын графикасына негізделген Шығыс Еуропа тілдерінің жазуы модификацияланып, өздерінің спецификалық дыбыстарына сәйкес жаңа графемалармен толықты. Жаңа графемалар көбінесе диакритикалық таңбалар арқылы жасалды. Сондықтан

Шығыс Еуропа тілдерінің әліпбиінде әріптердің саны көбірек. Демек, батыстан шығысқа қарай әріптердің саны көбейгені байқалады. Шығыс Еуропа тілдерінің әліпбилері шамамен **30-40** әріпті қамтиды. Румын, молдован тілдерінің әліпбилерінде **31** әріп; поляк, литва, эстон тілдерінің әліпбиі **32** әріптен тұрады; латыш тілінің әліпбиі **33** әріпті қамтиды; венгр, чех тілдерінің әліпби құрамында **40, 42** әріп бар.

Мысалы, латыш тілінде негізгі латын әліпбиінен **4** әріп (Q, W, X, Y) алынбаған, оның орнына өздерінің спецификалық дыбыстарын белгілеу үшін **11** диакритикалық таңба арқылы берілген әріптер (Āā, Čč, Ēē, Ģ ģ, Īī, Ķķ, Ļļ, Ņņ, Šš, Ūū, Žž) қосылған. Соның нәтижесінде әріптердің саны **33-ке** жеткен. Дауыстылардың созылыңқы жұптарын көрсету үшін *макрон* деген әріпүсті диакритикалық таңба қолданылған. Дауыссыздар әріпүсті және әріпасты диакритикалық *седиль* және *бревис* таңбалары арқылы берілген.

Түрік тілінің әліпбиі **29** әріпті қамтиды. Соның ішінде тек түрік тіліне тән **6** әріп (Çç, Ğğ, İi, Öö, Şş, Üü) диакритикалық таңбалары арқылы берілген, негізгі латын әліпбиінен **3** графема (Q, W, X) алынбаған. Дауыстылардың жіңішке жұптары әріпүсті *умлаут* диакритикалық таңбамен берілген, дауыссыздарды әріпүсті және әріпасты диакритикалық *седиль* және *бревис* таңбалары көрсетеді.

Әзербайжан тілінің әліпбиі **32** әріптен тұрады. Бірақ **W** әрпі алынбаған, **7** графема қосылған. Әзербайжан тілінің фонологиялық жүйесіне тән төл фонемалар диакритикалық таңбалар (Çç, Ğğ, İi, Öö, Şş, Üü) арқылы және кеңейтілген латын әліпбиінде қолданатын **Ә** әрпімен берілген. Дауыстылардың жіңішке жұптары *умлаут* диакритикалық таңбамен көрсетілген, дауыссыз дыбыстар кеңінен қолданатын *седиль* және *бревис* диакритикалық таңбалармен белгіленген.

Келтірілген Шығыс Еуропа (латыш) және түркі (түрік, әзербайжан) тілдеріндегі әліпбилерінің тәжірибесі ескеріліп, қазақ әліпбиінің **31** әріптен тұратын жобасын ұсынып отырмыз. Негізгі латын әріптерінен **3** таңба (C, W, X) алынбай, өзіміздің **7** спецификалық фонемалар диакритикалық таңбалар (Āā Ğğ, İi, Öö, Şş, Üü, Ūū) арқылы белгіленіп қосылады. Дауыстылардың жіңішке сыңарлары *умлаут* диакритикалық таңбалар арқылы беріледі. **ü**-ның жуан сыңарын **ū** (ұ) көрсету үшін әріпүсті *циркумфлекс* диакритикалық таңба ұсынылады. Дауыссыздар еуропа және түркі тілдерінде кеңінен қолданатын *седиль* және *бревис* таңбаларымен көрсетіледі.

Қазақ тілінің төл фонетикалық жүйесіне кірмейтін орыс тілі арқылы грек, латын тілдерінен келген халықаралық сөздерде кездесетін **<ф>** фонемасы сол орыс тілінің өзінде де көпке дейін қабылданбай, бөтен, жат дыбыс болып келген. Сондықтан **<ф>** фонемасынан басталатын сөздер орыс тілінде мүлде аз, *фабрика, фирма, фильм* деген Еуропа тілдерінен келген бірнеше сөздер ғана. Орыстың кейбір деревнялық говорларында [ц, ч] аффрикаттарының орнына [с, ш] дауыссыздары айтылады: *птица, курица, конец* деудің орнына *птиса, куриса, конес* десе, *чай, чисто, ночь* дегенді *шай, шисто, ношь* дейді, себебі аффрикаттар төл славян тілінде қолданылмаған және **<в>** ~ **<ф>**; **<с>** ~ **<ц>**; **<ч>** ~ **<ш>** деген фонологиялық оппозициялар болмаған, олар фонологизация құбылысының нәтижесінде орыс тілінің фонетикалық жүйесіне кейінірек енген.

Сонымен, фонема – тарихи дамып, өзгеріп тұратын бірлік. Қазақ тілінде оның парадигматикасында **ц, ч** және **ф, в** фонемалары жоқ, олар **с, ш** және **п, б** фонемаларының

вариациялары ретінде физикалық дыбыс болғандықтан, тілдің синтагматикасында кездеседі. Қарастырылған аллофондар жиі қолданыста болғандықтан, фонетикалық заңдылықтарға бағынып, адамдардың артикуляторлық аппаратына икемделген. Сонымен, **в** және **ф** дауыссыздарды дәстүрлі **в** және **ф** латын әріптерімен, **ц** және **ч** аффрикаттарды **ts** және **th** дыбыс тіркестерімен таңбалауға болады.

Қазіргі кезде дау тудырып жүрген **и** мен **у** әріптері *ый, ій, ұу, үу* дыбыс тіркестерін таңбалайды. Кирил әліпбиіне көшкенде аталмыш дифтонгоид дыбыстар әріптерді үнемдеу принципіне сәйкес оларды бір таңбамен белгілейтін болды.

Тіл иелері бұл дыбыстарды дифтонгоид фонема ретінде қабылдайды, ал жазуда олар бір әріппен белгіленіп, адамның санасына еніп, фонологизация құбылысына бағынған.

Сөздердің құрамында осы әріптер болғанда біз ойланбай-ақ *игілік, инабат, иман, институт, университет, кино* деп жазамыз, транскрипцияда олар былай жазылады *йгілік, ыйнабат, ыйман, йінстійтуут, үунійверсійтет, кійно*. Латын әліпбиіне көшкенде, біздің ойымызша, жазуда сабақтастылықты, оңайлықты және жеңілдікті сақтау қажет.

Жас және орта ұрпақ дәстүрлі кирил әліпбиінде өсіп қалыптасқандар осындай жазуды қолдайды, ал жетпістен асқан ақсақалдар бұрынғы латын әліпбиін пайдаланғандар транскрипциялық жазуды, яғни дыбыстардың бәрін белгілеуді алға тартады.

Бұл әлеуметтік лингвистиканың факторы дау тудырып, қорытынды жобаны таңдауға кедергі жасайды. Бірнеше ұрпақ тұратын бір отбасының өзінде де кейде бірізділік болмайды. Сондықтан латын әліпбиіне көшкенде ғылыми-лингвистикалық негіздемемен қатар экстралингвистикалық, әлеуметтік факторларды да ескеру қажет.

Қ мен **Ғ** төл қазақ дыбыстарын таңбалауда әртүрлі көзқарас бар. Бұл **к** және **г** дыбыстарының жуан сыңарлары. **Ғ** мен **г**-ні **ğ** және **g** әріптерімен таңбалаймыз. Сонда бір жүйе болу үшін **қ** мен **к**-ні ұқсас таңбалармен белгілеу керек сияқты.

Кеңейтілген латын әліпбиінде **қ** деген таңба бар. Бұл әріп еуропа тілдерінде де қолданылады, мысалы, латыш тілінде. **Қ**-ны таңбалау үшін **қ** әрпін алғанда мемлекеттік рәміздерде, төлқұжаттарда және басқа да ресми қағаздарда *қазақ, Қазақстан* қазақ, орыс, ағылшын және басқа да еуропа тілдерінде ұқсас жазылар еді. Салыстырыңыз: қазақ тілінде *қзақ, Қазақстан*, ағылшын тілінде *kazakh, Kazakhstan*, орыс тілінде *казах, Казахстан*.

Кейбір жобаларда **қ** дыбысың **q** графемасымен таңбалауды ұсынады (*qazaq, Qazaqstan, Qaidar, Qazbek*). Біздің ойымызша, бұл қолайлы емес, себебі сөздерді жазуда бірнеше критерийді ескеру қажет: сабақтастық, сәйкестік, ұқсастық, бара-барлық. Сонымен қатар қазақ тілін басқа ұлт өкілдері үйренгенде бөгет, кедергі, қиыншылық, түсінбестік, білместік болмау керек, мысалы, ағылшын, француз және басқа да еуропа тілдерінде **q** таңбасы **u** әрпімен бірге қолданылады: *quality, quarry*(ағыл.), *quelque, quartier* (франц.). Осындай латын графикасына негізделген тұрақты қағидалар қазақ орфографиясын меңгеруде теріс әсер ететін сияқты.

Алайда, бұл қатал ұстанатын принцип емес, осы әріп бойынша бір шешімге келуге болады. Сондықтан жобада 2 нұсқасы да берілген.

Латын әліпбиіндегі **h** әрпі *habar(хабар), hat(хам), kaharman (каһарман)* және *Mûhtar(Мұхтар), Dînmûhamed (Дінмұхамед), Hûsni(Хұсни)* деген жалқы есімдерде қолданылады.

Жуан дауыстыларды белгілеу үшін латын графикасынан дәстүрлі әріптер алынады, жіңішке дауыстылардың үстінде коснүкте қойылады: **ä, ö, ü**. Ортақ түркілік әліпбиде **ä** әрпі **ə** таңбасымен берілген. Бұл әріп кеңейтілген латын әліпбиінде бар. Сондықтан жобада екі нұсқа да бар.

Жіңішке төл **i** дыбысы **ı** графемасымен беріледі. Қысқа **ı** мен ұзын **i** латын **i** әрпімен белгіленеді. Қазақ тілінің жуан төл **ы** дауыстысын белгілеу үшін түркологиялық транскрипцияда осы әріп үшін қолданатын **ı** таңба ұсынылады.

Г дауыссызының жуан сыңарын (**Ƣ**) белгілеу үшін **g** үстінде төңкерілген жарты ай сияқты диакритикалық белгі қолданылады – **ǵ**. **К** дауыссызының жуан сыңарын белгілеу үшін, жоғарыда көрсетілген, кеңейтілген латын әліпбиіндегі **қ** белгісі ұсынылады.

Жазуды үнемдеу үшін **ұу, үу** тіркестерінен тұратын **у** әрпі жалғыз **u** таңбасымен белгіленеді. Ал жуан **ұ** дауыстыны белгілеу үшін **u** әрпінің үстіне диакритикалық таңба қоямыз – **û**.

ң дауыссызын белгілеуде өткен ғасырдың отызыншы жылдарында қолданылған **ŋ** графемасы ұсынылады.

Ш дауыссызын белгілеу үшін түрік тілінде қолданылатын **ş** деген латын графемасы ұсынылады.

Кірме сөздерде кездесетін **ц** мен **ч** дауыссыздарын **ts** мен **th** тіркестерімен белгілеу ұсынылады.

Astana, Almaty, Қазақстан (Qazaqstan), Sauranbaev, Masimov, Қайдар (Qaidar), Köbei, ine, ikemdeu, kino, institut, universitet, tau, kelu, baru, säur (säur), su, siyr, himia, fizika, Mahmet, Uali, halyқ (halyq), kün, қûn (qûn), қағаз(qağaz), şapan, alaş, tsirk, Thili.

НЕГІЗГІ ЛАТЫН ӘРІПТЕРІ

Әліпби	A	B	C	D	E	F	G	H	I	J	K	L	M	N	O	P	Q	R	S	T	U	V	W	X	Y	Z	
Ағылшын	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	
Француз	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	
Итальян	+	+	+	+	+	+	+	+	+	-	-	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	-	-	-	+	
Испан	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	
Неміс	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	
Латыш	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	-	+	+	+	+	+	+	-	-	-	+
Түрік	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	-	+	+	+	+	+	+	-	-	+	+
Әзербайжан	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	-	+	+	+
Қазақ	+	+	-	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	-	-	+	+

Кіріме сөздердің графикалық тұрқының морфологиялық талданымы

Қазіргі кезде қазақ тілінің өзіне тән төл дыбыс құрамының басын ашып алу ғылыми-теориялық тұрғыдан болсын, әдістеме-практикалық тұрғыдан болсын, өзекті мәселеге айналып отыр. Бұл қазақ тілінің фонетика деңгейінен бастап, лексикасы мен морфологиясын қамтып, синтаксисіне дейінгі талданым желісін, сондай-ақ сөздік құраудың әліпби тізімін бейтәртiп күйге түсіріп отыр:

- фонетикада болса, қазақ тілінде қанша дыбыс (дауысты-дауыссыз) бар дегеннің шешімі табылмай келеді;

- лексикада болса, қазақ сөзінің үндесім әуезінің бұзылып бара жатқаны алаңдатады;

- морфологияда болса, қазақ сөзінің морфем құрамы мен буын тұрқы неге тасымал ретін бұзады деген сұрақ туындайды;

- синтаксисте болса, сөйлеу (немесе, сөйлем) ырғағының бұзылуына әкеп соғып отыр;

- лексикографияда болса, *ы, і, ұ, ү* әріптерінің құрамында тұратын сөздердің басқа жақта шашырап жүргені ойландырады.

Бүгінгі қазақ жазуына, тек әліпби ауыстыру ғана емес, түбегейлі реформа керек болып тұрғаны сондықтан. Реформа бір ғана әліпби ауыстырумен тынбайды. Реформа үш мәселені – дыбыс, әліпби және емле-ереже – бірдей қамтиды: дыбыс – өзге тілдерден бөлектеп тұратын тілдің тұрпат-тұрқы; әліпби сол дыбыстың қауызы, басқаша айтқанда, қорғаны мен оққағары; емле-ереже – дыбыстардың басын біріктіріп, сөз құрап тұратын дәнекері. Осы үш мәселе бір-бірімен байланысты және қатар шешілмей төл жазу қалыптаспайды. Ал әліпби ауыстыру қазақ жазуына реформа жасаудың алғышарты және ең төте жолы болып табылады. Егер латын таңбаларын баптап қабылдай алсақ, онда көптеген тілбұзар әріптер мен емле-ережелер өзінен-өзі түсіп қалады.

Қазақтың төл дыбыстарын түгендеп, соған лайықтап таңба санын ықшамдау А.Байтұрсынұлынан басталған болатын. Сол кезде таңба санын қорғаштап Аханның «жағасынан алғандар» болған. Оларға Ахаң «таңбаларды қысқартып, артығын борышыма берейін деп отырған жоқпын» деген екен.

Сонымен, қазақ тілінің төл дыбыстары: *а, ә, б, ә(-ә), д, е, ж, з, й, қ(-қ), л, м, н, ң, о, ө, п, р, с, т, у(ү), ұ, ү, ш, ы, і*. Бас-аяғы 26(-28) дыбыс. Осы дыбыстардың сыртында қазақ тілінің дыбыстарын іздеп әуре болмау керек, өзге дыбыс жоқ. Осы жердегі бәрімізді шатастырып жүрген *у* таңбасының дыбыс мәні, тілімізде өте жиі кездесетін, «ерін-еріндік, жуысыңқы, үнді [w] дауыссыз дыбысы» болып табылады: *ау[aw], ая [awa], әу [äw], әе [äwe], су [suw], суы [suwi], у [uw], уық [uwuq], үіл [üwül], күлу [küliw], аю [ayuw], үю [üyüw]* т.с.с. Мұндай дауыссыз дыбыс орыс тілінде жоқ, ал ағылшын тілінде бар, көріп отырсыздар, қазақ тілінде де бар.

Бүгінгі қазақ әліпбиі дербес-дербес екі бөліктен тұрады. Төл әліпби өз таңба құрамы және емле-ережесімен, ал кіріме сөздердің жазылуы өз таңба құрамы және емле-ережесімен тізбектеледі. Өйткені олардың үйлесім тауып, бір шаңырақтың астында басы бірігуі ғылыми тұрғыдан да, қолданба (практикалық) тұрғыдан да

мүмкін емес. Бұған дейінгі барлық жарияланымдарда оның үлгісін беріп отырған болатынбыз [2].

Қазақтың төл сөздерінің жазылымына қатысты орнықты әліпби мен емле-ереже өткен ғасырдың ортасына дейін болды. Сол кезде қазақ сөзінің *айтылым әуезі, морфем құрамы, буын үлгісі* мен *тасымал ретіне* еш нұқсан келіп көрген емес болатын. XIX ғасырдың 50-жылдарының ортасында қазақтың төл сөздерінің құрамында *и, у* таңбаларын жазу керек деген «зорлық» ереже енді. Қазақ сөзінің *үндесім айтылымы бейәуезденіп, морфем құрамы сетінеп, буын құрылымы жарықшақтанып, тасымал реті бұзылып* сала берді. *Тый мен тийдің, сый мен сийдің* (кешіріңіздер!) жазылымын үйлестіре алмай әлек болғанымызға күлеміз бе, әлде жылаймыз ба?

Қазақ жазуындағы кірме таңбаларға қатысты жаңсақтықтардың бәрін термелеп жатудың бұл жерде реті жоқ. Сондықтан оқулықтарда дауыстылардың қатарында жүрген **и, у** таңбаларына ғана тоқталамыз (**я, ю, щ, х, һ** таңбаларының жайы осыған ұқсас).

Сонымен, орфографиялық талданым.

Морфем талданым:

-*оқы* етістігінің көсемше түрі *оқи* болса, сонда көсемшенің көрсеткіші дауысты **и** дыбысы болғаны ма? Онда көсемшенің бір «көрсеткіші **дауыссыз й**» деген ереже қайда қалады?

-*оқы* етістігінің тұйық рай түрі *оқу* болса, сонда тұйық райдың көрсеткіші дауысты **у** дыбысы болғаны ма? Онда тұйық райдың «көрсеткіші **дауыссыз у**» деген ереже қайда қалады?

Ең сорақысы, осы жердегі «дауысты **ы** дауысты **у**-мен алмасады» деп түсіндіретін ереженің барын қайтерсің! Ал *оқы* етістігі дауысты **ұ**-ға (жарайды, тіптен көз елес **ы** дауыстысы бола қойсын) аяқталып тұрғаны, оған келіп дауыссыз **у** тіркесіп, тұйық рай *оқу* жасалатыны қаперімізге кірмей-ақ қойды.

Қазақтың **ұу** дыбыс тіркесінің естілімі орыстың **у** дауыстысының, қазақтың **ый (-ий)** дыбыс тіркесінің естілімі орыстың **ы(-и)** дауыстысының естілімімен жалған ұқсас екеніне сеніп қалғанбыз.

Буын талданым:

-*миы* сөзінің буын құрамы *ми-ы* болып, алғашқы буын дауысты **и** дыбысына аяқталып, келесі буын дауысты **ы** дыбысынан басталып тұр ма? Онда қазақ сөзінің ішінде «*буын дауысты дыбыстан басталмайды*» деген ережені қайда қоямыз? Оның үстіне сөз соңында «дауысты буын тұрған деген не?» деп, аң-таң боламыз.

-*суы* сөзінің буын құрамы *су-ы* болып, алғашқы буын дауысты **у** дыбысына аяқталып, келесі буын дауысты **ы** дыбысынан басталып тұр ма? Ендеше қазақ сөзінің ішінде «*буын дауысты дыбыстан басталмайды*» деген ережені тағы еске сала кетеміз. Оның үстіне «сөз соңында дауысты буын неге тұр?» деп, тағы аң-таң боламыз.

Тасымал талданым:

-*жиын* сөзі *жи-ын* болып тасымалданып, тасымал жігі екі дауыстының арасынан өтіп тұрады ма? Онда «*қазақ сөзінің ішінде екі дауысты қатар тұрмайды*» деген ережені қайда қоямыз? Оның үстіне «сөз соңында тұйық буын тұрған деген не?» деп, әрі-сәрі боламыз.

-суық сөзі су-ық болып тасымалданып, тасымал жігі екі дауыстының арасынан өтіп тұра ма? Ендеше «қазақ сөзінің ішінде екі дауысты қатар тұрмайды» деген ережені тағы қайталаймыз. Оның үстіне «сөз соңында тұйық буын неге тұр?» деп, әрі-сәрінің үстіне дел-сал боламыз.

Көріп отырғанымыздай, аттаған сайын сұрақ белгісі алдымыздан шығып отыр. Бұл – бүгінгі қазақ жазуының күмәнді тұстары көп деген сөз.

Енді дәлелдемеге көшейік.

Қазақ жазба сөзінің құрамындағы кірме *и, у, я, ю, ш, һ, х* таңбаларының дыбыс мәні жайлы фонетика-фонологиялық тұрғыдан бұған дейін көп жазылған, сондықтан оған тоқталып жатпаймыз. Тек қана дыбыс құрамын көрсетіп өтейік: и–[ый, ій], у – [ұу, үу], я – [йа, йә], ю – [йұу, йүу], ш – [шш], һ – [к], х – [к].

Кірме әріптердің дыбыс құрамына қарағанда олар екі-үш дербес дыбыстардың тіркесімін (кейде дербес дыбыстың өзін) белгілейтін *таңбалар* екенін көреміз. Осы кірме әріптердің дыбыс мәнінің дәлелдемесін, бәріне тоқталып жатпай, **и** мен **у** таңбаларына ғана қатысты жеке-жеке талдап берейік.

Морфем дәлел. Тіркесімнің екінші сыңарының морфологиялық қызметін өзге морфем бірліктерімен салыстырып барып аңғаруға болады:

оқы – л [оqu - l]
оқы – п [оqu - p]
оқы – с [оqu - s]
оқы – й [оqu - y]
оқы – у [оqu - w].

Осында *оқыл* дегендегі дауыссыз **л[l]** – ырықсыз етіс көрсеткіші, *оқыл* дегендегі дауыссыз **п[p]** – көсемше көрсеткіші, *оқыс* дегендегі дауыссыз **с[s]** – ортақ етіс көрсеткіші ретіндегі морфологиялық қызмет *оқи[оqu]* дегендегі дауыссыз **й[y]** – көсемше көрсеткішіне, *оқу [оquw]* дегендегі дауыссыз **у[w]** – тұйық рай көрсеткішіне де тән екенін көреміз. *Тілдік (морфологиялық) қызмет* осындағы **[l], [p], [s], [y], [w]** дауыссыздарына бірыңғай тән. Ендеше **и, у** таңбаларын дауысты деп шатаспауымыз керек.

Буын дәлел. Тіркесімнің екінші сыңары, қазақ тілінің өзге дауыссыз дыбыстары тәрізді, буынның құрамды бөлігі болып табылады:

қыр – қы+**р [qɪ-r]** тіс – ті+**с [ti-s]** ұл – ұ+**л [u-l]**
қи – қы+**й [qɪ-y]** ти – ті+**й [ti-y]** у – ұ+**у [u-w]**

Осындағы **[r], [s], [l], [y], [w]** дауыссыздары буынның соңғы сыңары ретінде бірдей жұмсалып отыр.

Тасымал дәлел. Тіркесімнің екінші сыңары қазақ тілінің өзге дауыссыз дыбыстары тәрізді тасымал жігін көрсетеді:

тыным – ты-**ным** шіре – ші-**ре**
тиым – ты-**йым** шие – ші-**йе**
құсы – құ-**сы** елігі – е-**лі-гі**
қуы – құ-**уы** елуі – е-**лі-уі**.

Осындағы **[n], [r], [y], [s], [g], [w]** дыбыстары *дауыссыз* болғандықтан, сөз ішіндегі буынның бас шебінде тұр. Сөйтіп, сөз соңындағы бейтәртіп дауысты буын мен тұйық буыннан құтыламыз.

Олай болса, дауысты **и, у** деп жүргеніміз екі дыбыстың тіркесімін белгілейтін таңба (!) екен.

Әлеми жазудың тәжірибесіне қарасақ, ешбір мемлекет, ешбір халық кірме дыбыс үшін арнайы таңба ойлап таппайды немесе сол кірме дыбыстың төркін таңбасын алмайды. Таңбаны сол өзінің төл әліпбиінің ішінен құрастырады. Кірме дыбысқа сол дыбыстың төркін таңбасын қоса алу деген бұрынғы Кеңес түркі республикаларында (оның қақ төрінде өзіміз бармыз) ғана болды. Мысалы, орыс тілінен **ц, ч** т.б. дыбыстарын қабылдап, **ц, ч** т.б. таңбаларын қоса алып отырдық.

Қазіргі еуропалық елдер де орыс сөздерін жазып-сызуға мәжбүр болып отыр, бірақ олар **ц** дыбысын **tc** деп, **ч** дыбысын **ch** деп латын әліпбиі үлгісімен жазу амалын тауып отыр. Бұл амал теория-практикалық тұрғыдан әбден сыннан өткен. Орыстардың өзі жатсынбай қабылдап отыр.

Ендеше бір сәт ағылшын жазуының үлгісіне жүгініп көрейік. Ағылшын тілінде 48 дыбыс бар, бірақ әліпбиі тізбегінде 48 таңба жоқ, бар болғаны 26 таңба. Сонда қалған 22 дыбыстың жазылым-айтылымы емле-ережемен реттеледі. Олай болса, «орыс-қазақ» әліпбиінің құрамынан шығара алмай отырған кірме дыбыстардың жазылымын осы ретпен жөнге салуға әбден болады: *ф-f//ph, в-v//bh, ц-tc, ч-ch, х-kh* т.с.с. «Қимай» отырған кез келген кірме сөзді жазып/оқып кете берудің еш қиыншылығы болмайды. Алайда, бұл таңбалар, ағылшын тәжірибесімен, қазақ тілінің әліпбиі тізбегінде тұрмайды. *Phonetik(a), tcekh* деп жаза береміз, бірақ **ph, tc, kh** деп әліпбиі тізіміне кіргізе алмаймыз. Бұл біз ойлап тапқан ұстаным емес, әлеми жазу тәжірибесі. Ал **[i], [u]** таңбаларының қазақы және халықаралық оқылымының жайын әлі де болса ойлануға тура келеді, бұл жерде шешілмей тұрған едәуір қиындық бар екені рас.

Жазу реформасын тәуекел деп бастау ғана қалды. Өйткені реформаның оңайы болмайды: саяси реформа, әкімшілік реформа, қаражат реформасы т.б. Алайда, бұл реформалар жоғары билікте орындалады да, төменгі көпшілік оның дайын нәтижесін ғана алады. Сөйтіп бұқара көпшілік реформа ауырлығын сезбейді. Ал жазу реформасының қиыншылығын сауат ашуды бастаған баладан бастап, демалыстағы зейнеткерге дейін әрқайсысы өз жеке басынан өткереді. Жазу реформасының өзге реформалардан ерекшелігі де, міне, осында. Сондықтан да жазу реформасына тәуекел деп кірісудің алдында сабырлы сақтық керек болады. Ол үшін (дайындық реті):

- бірінші, «сауат ашып алу» керек, көпшілік үшін қазақ мәтінінің «әліпбиі дыбыс жазбасын (транскрипциясын)» дайындау. Қазақ сөзі **ми** емес **мый, су** емес **сұу, у** емес **ұу, и** емес **ій,ки** емес **кій,ит** емес **ійт, ою** емес **ойұу, сүю** емес **сүйуу, ащы** емес **ашшы, хат-хабар** емес **қат-қабар, жиһаз** емес **жиқаз, құлын** емес **құлүн, жүрек** емес **жүрөк** екеніне көз жеткізіп, көңілге қондыру қиынның-қиыны болады (**х, һ** таңбаларын жасанды дыбыстап жатамыз, бірақ ол тіл заңдылығына жатпайды);

- екінші, «әліпбиі дыбыс жазбасына» лайық морфем, буын, тасымал емле-ережелерін қайта дайындау (өзгерістер енгізу);

- үшінші, қазақ тілінің төл дыбыстарына (кірме дыбыстар да қалып қоймасын) берілген балама латын таңбаларына көз үйретіп, қол жаттықтыру;

- төртінші, содан кейін барып, латын графикасы негізіндегі қазақ жазуына жүрек-сініп-тартынбай, уақыт оздырмай жаппай көшу.

Жазу реформасын игеру үшін көпшілік бұқараға бір жылдың ар жақ-бер жағы жетіп жатыр. Ал мектеп және өзге оқу орындары үшін жазба құралдарының дайындығына кететін уақытты есепке алуға тура келеді. Дегенмен, компьютердің кілтімен кирилшеден латыншаға қас қағымда аударып алуға болады ғой. Ағылшын тілін жаппай оқып жатқан балаларға қазақ латыншасына жаттығу қиындық туғызбайды. Егер оқулықтар мен оқу-құралдарының латыншаға көшірілуі қолбайлау болмаса, қазақ латыншасының көзжаттамы мен қолдағдысын қатар игеріп алу, арысы екі-үш жылдың шамасы.

Әліпби ортологиясы

Әдетте әліпби ортологиясы ең алдымен «Әліпби ауыстыру дұрыс па?» деген сұрауға жауап іздеуден басталады. Бұның жауабын 1) тілдік фактордан, яғни тілішілік жайттан, атап айтқанда, жазу-сызудағы кемшіліктер мен кем-кетіктерден немесе оны игерудегі қиындықтардың себебінен іздеген жөн бе? Әлде тілден, тілішілік жайттан тысқары жатқан саяси-мәдени-тарихи факторлардан іздеген жөн бе?

Тілішілік, яғни «таза» тілдік факторлар тұрғысынан қарасақ, мысалы, әліпбидегі басы артық графикалық таңбалар мен әріптер, буын жігінің кейбір әріптерді таңбалауда ажыратпайтындығы, кейбір сөздердің әуезділігінің бұзылып айтылуы, әрине, тіл мамандарының, өзге де тіл жанашырларының дабыл қағатындай күйдегі «қиын» жайт екені белгілі. Бірақ графикалық жүйедегі бұндай әлеуметтік қиындықты әліпби ауыстыру арқылы шешу жөн бе?

Тіл, әсіресе жазба тіл – өзінің болмысы жағынан консервативті жүйе, басқаша айтқанда, оның әлеуметтік сипатында, болмысында дәстүр сабақтастығы бірінші орында тұрады. Сондықтан әліпби ауыстыруда тілішілік факторды бағдарға алу шешуі емес. Ал жазу-сызудағы әлеуметтік қиындыққа қарамастан, жазу-сызуды, әліпбиді ауыстырмай-ақ та қолдана беруге болады деушілер бар. Өйткені әлеуметтік қиындығы болса да, оны ауыстырмаудың себебі әліпбиді ұрпақ пен ұрпақты жалғастырушы, яғни ұлттың тарихи-мәдени құндылықтары деп таниды.

Жазу-сызуды реформалауды тілші ғалымдар негізінен тілішілік аядағы жайттармен байланыстырады. Әліпби мәселесін қозғаған ғалымдарымыз көбіне тілішілік аядан шыға алмай жатады. Алайда, әсіресе, соңғы кезеңдерде әліпби ортологиясының мәселелері тек тілішілік қана емес, тілден тыс аядағы факторлармен де байланысты екені айқындала түсті.

Көрнекті түркітанушы ғалым Э.Р.Тенишев өмірінің соңғы жылдарында «Размышление об алфавитах тюркских языков» (Э.Тенишев. Размышления об алфавитах тюркских языков // Языки, духовная культура и история тюрков: традиции и современность // Труды международной конференции в 3-х томах Т 1. Казань, 1992) деген баяндамасында әліпбиге техникалық жақтан: саны, таңбасы, олардың тіркесуі, дио-критикасы тұрғысынан қарау бар да, функционалдық жақтан, яғни әліпбиге тарихи-мәдени тұрғыдан қарау бар дей келіп, техникалық жағынан қаншалықты маңызды екені күмәнсіз екенін, ал, дегенмен, оның мәдени құндылықтарға тәуелді екенін атап айтады. Оған жазу мәдениеті тарихынан мысалдар келтіреді. Ғалымның айтуынша, білім беру, халықты сауаттандыру ісінде қытай балалары ерекше күш жұмсайды.

Иероглифті жазып үйренуге олар кем дегенде, белгіленген бағдарламаға сәйкес екі жыл жұмсайды. Ал дыбыстық жазуды оқып-үйрену екі есе жеңіл.

Иероглифтен, осындай орасан қиындыққа қарамастан, дыбыстық жазуға көшу қытайлықтар үшін мәдени мұрадан қолүзгендік болып табылады. Ал ондай мәдени мұраның қытай елінде үш мың жылдан астам тарихы бар. Қытай жұртының иероглификадан бас тартуы, түптеп келгенде, мәдени мұрадан бас тартуы болар еді. Үйренуге қиындық келтіруіне қарамастан, иероглификаның мәдени-әлеуметтік мәртебесі аса жоғары болды, сондықтан иероглиф әліпбиі Жапон, Корей, Вьетнам елдерінде кеңінен қолдау тауып, иероглиф жүйесін өз тілдеріне бейімдеп, игеріп алды. Еуропа халықтарында әсіресе, ағылшын, француздардың жазуы сөздің дыбысталуынан мүлде алшақтап кеткені белгілі.

Н.Уәли ертеректе жазған еңбегінде В.Г. Костамаровқа сілтеме жасай отырып, мынадай дерек келтірген:

Ағылшын балалары күн құрғатпай, үздіксіз тоғыз жыл оқығанның өзінде кеңсе қағаздарына қатысты жұмыстарды ойдағыдай жаза алмайды екен. Әйгілі жазушы Бернард Шоудың есептеуінше, жазу жұмысымен шұғылданған ағылшындар әрбір минуттың 12 секундын «басы артық» әріптерге жұмсайды екен. Ондай басы артық әріптерді жазуға бір жылда 73 күн кетеді. Англия мен АҚШ-та жазу жұмысы, кеңсе қызметі, ғылыми зерттеулермен 2,7 миллион адам шұғылданады. Олар бір жылда 540 мың жоғалтады екен. (...)

Солай бола тұрса да, ағылшын тілінің әліпбиі мен орфографиясы – олар үшін тарихи-мәдени құндылық. Расында, олардың санасында әліпбидің әлеуметтік қиындығынан гөрі мәдени әрі тарихи құндылық деп білетін концептуалды таным әлдеқайда басым. Сонымен бірге әліпбидің әлеуметтік қиындығын дұрыстауға ырық бермейтін тағы бір фактор бар. Біздің ойымызша, ол – коммуникативтік фактор.

Коммуникативтік фактор. Сонымен, жоғарыда аталғандай, жазу-сызу дәстүрі әріден келе жатқан елдер әліпбилерін өзгерте алмайды. Өйткені жазу-сызуларын реформалауға ырық бермейтін тағы бір күшті фактор – жазу-сызудың ақпарат алысудың аса мықты құралына айналуы. Қазіргі заманда жазу арқылы ақпарат алудың-берудің техникалық құралдары көбейді. Ақпараттық коммуникация – бизнес қоғамында алтынға бағаланатын байлық. Ал ақпарат дер кезінде алынбаса, дер кезінде берілмесе, құны түскен тауардай болып қалады. Сондықтан әліпбиді өзгертудің экономикалық зардабы күшті болғандықтан, оны, яғни әліпбидегі, жазу-сызудағы әлеуметтік қиындықты жөндеуді тиімсіз көреді. Жазба дәстүрі ежелден келе жатқан елдердің әліпби ауыстыруға, жазуларын реформалауға құлықсыз болатындығының бір себебі, коммуникациядағы ақпараттық фактормен байланысты.

Қазіргі кезде қазақ қоғамы латынтексті әліпбиге көшуге құлшыныс танытып отыр. Оның бірінші кезектегі басты себебі – құлдық санадан арылу. Ал екінші кезектегі себебі – идеологияланған, ұлтсыздандырылған әліпбиге ұлттық сипат беру.

Қазақ жазуына ұлттық сипат берген ғұлама ғалым А.Байтұрсынұлы болды. Қазақ тілінің дыбыстық заңдылығына, яғни палаталды сингармонизм заңдылығына, жалғамалы табиғатына сай болуы. Қазіргі қолданыстағы жазу қостілділікке қызмет ететін, идеологияланған жазу ретінде екі тілге (қазақ, орыс тілдеріне) қызмет ететін жазу болды. Әліпбиде 42 әріптің он үші (тоғыз) орыс тілі сөздерін жазу үшін

қолданылса, 29 әріп төл сөздерімізді жазу үшін қолданылады. Мұндай басыбайлы әліпби лингвистикада үлгілі жазу деп бағаланбайды. Әрине, орыс тілі терминология саласында **донор тіл** болып отыр. Донор тілден алынған атаулар қазақ тілінің палаталды сингармония заңдылығы бойынша жазылу керек. Сонда ғана тіліміздің жуан / жіңішкелік әуезі сақталады.

Жуан/жіңішкелік – тілдік, яғни функционалдық заңдылық. Жуан/жіңішкелік тілдің дыбыстық заңдылығы, мағына ажырату қызметін атқарады. Жуан / жіңішкелік әуез эстетикалық категория. Бірыңғай жуан, бірыңғай жіңішке сөздер ішкі ұйқас құрайды: *кәсіп, кәсіп түбі – нәсіп; келелі іске – кең өріс* т.б.

Қазақ қоғамы, жалпы жұртшылыққа мәлім, қысқа ғана мерзім аралығында жазу-сызуын үш мәрте реформалады. Әліпби ауыстыру, жазу-сызуды өзгерту аса сирек кездесетін құбылыс болса керек. Өйткені жазба тіл – тұрақты сипат алған сайын нормалық қасиеті күшейіп, ғасырлар мәдениетін бүгінгі заманға жеткізетін ерекше қызметке ие феномен. Солай бола тұра, қазақ жазуының тағдыры құбылмалы заманмен бірге құбылып, араб графикасы негізіндегі әліпбиден латынға, одан кирилше әліпбиге көшті. Енді, міне, кирилшеден латыншаға көшу көзделіп отыр. Ұлттық жазуды жетілдірудің бірден-бір жолы латын әліпбиіне көшу деген көзқарас, ғылыми тұжырым, дәйекті ұсыныстар осыған меңзеп отыр. А.Байтұрсынұлы атындағы Тіл білімі институтында атқарылған ғылыми-зерттеу жобалар осыны аңғартады. Алайда үш түрлі әліпбиге, соған сәйкес үш типті жазу жүйесіне көшу тіл иегерлері үшін психологиялық, әлеуметтік, экономикалық тұрғыдан оңай емес.

Өткен замандарда тұтынған әліпбилерді, қазіргі кирилшені түкке тұрғысыз деп қарала бояу жағып, біржақты бағалау ақиқатпен сәйкес бола қоймас. Өткен замандардағы халқымыздың бастан кешірген жазу-сызуларындағы жақсы тәжірибенің үлгі тұтар тиімді тұстарын айқындау қажет екені даусыз. Осы мәселені ой елегінен өткізіп, реформалау барысында олардың жақсы жақтарын жатсынбай ала білу қазақ жазуын жетілдіре түсуге септігін тигізері сөзсіз.

Араб әліпбиі негізіндегі төте жазу, яғни А.Байтұрсынұлы әліпбиі қазақтың ұлттық жазу-сызуын фонологиялық арнаға түсірді. Фонологиялық ұстаным осы жазудың іргетасы болды. **Қоғамдық санадағы** фонологиялық ойлау жүйесін дамыта түсті десек, артық айтқандық емес. Төте жазудың бұл қасиеті латын графикасына негізделген әліпбиге көшкенде де негізге алынды. Олай болатыны А.Байтұрсынұлы әліпбиі қазіргі қазақ тіліндегі фонемалардың санын дәл анықтап берді. А.Байтұрсынұлының жасаған фонемографикалық жүйесі қазақ жазуы кирилшеге көшкенде де қолданылды. Сонымен, әріп басқа, жазу-сызу әртекті (арабша, латынша, кирилше) болғанмен, фонемографикалық жүйе олардың бәріне ортақ болды. Сондай-ақ бүгінгі күні қолданылып отырған кирилше жазуда *бас әріп, нүкте, үтір, қысқарған сөз, тасымал, сызықша, сөздердің бөлек, бірге* орфографиялануы тәрізді графикалық танбалар жүйесі осы аталған жазудың жетістіктері деп бағалануы тиіс. Ой мен сезімді жеткізуде қосалқы қызмет атқарған мұндай графикалық элементтердің кирилше жазуда бас-аяғы түгелденеді. Болашақта латыншаға көшкенде емле, тыныс белгілерін қайта жасап, жаңадан арба жасаудың қажеті жоқ. Сондағы көңіл бөлейік деп отырған мәселе әліпбиді өзгерткенмен, графикалық жүйедегі сабақтастықты

сақтау дедік. Мұндайда ешбір талассыз, дау-дамайсыз шешілетін жайттар бар да, сонымен бірге ғылыми ой сарабынан өткізетін талас мәселелер де жоқ емес.

Мысалы, кирилшедегі **ѐ, џ, џџ, њ, њ, э, ю, я** тәрізді таңбалардың ұлттық жазуымыз үшін функционалдық жүктемесі жоқ. Бұл – басы ашық мәселе. Осы аталған әріптер, екіншіден, орыс тілінен және шет тілінен енген сөздерді бұлжытпай жазу керек деген идеологиялық қысыммен байланысты қазақ әліпбиіне енгізілгені белгілі. Сондықтан қазақы санада жат көрініп тұратын психологиялық жайт бар. Ал **х, һ, ф (ф)** әріптерін болашақ әліппе құрамына енгізу-енгізбеу жөнінде әртүрлі пікірлер болды. Латын графикасын пайдаланатын көптеген тілдердің әліпбиінде **х, һ, (ф)** таңбасы бар, бірақ олардың қызметі, дыбыстық мағынасы әртүрлі.

Қазақ тілінің жазу жүйесі үшін **х, һ, (ф)** таңбасы байырғы қазақ қоғамы қолданған ескі кітаби тілдерде кездесетін сөздердегі дыбыстық мәнділіктерді белгілеу үшін қажет болуы мүмкін. Мысалы, діни дискурста кездесетін *Аллаһ, Мұхаммед, Фатима* т.б. сөздерді **х, һ, ф (ф)** әріптері бойынша орфографиялау нормалық сипат алған.

Кейінгі жылдары **и, у** әріптерінің орфографиялануы баспа беттерінде сынала бастады. Сондағы оппоненттердің айтатын негізгі уәжі мынадай:

- **и, у** әріптері буын жігін тасалап тұрады;

- **ми** дегенді *мій* деп дыбыстайды, яғни сөздің жазылу нормасы дыбысталу нормасын бұзып тұр;

- **и, у** әріптері қазақ тілінің дыбыс жүйесін оқытуда мұғалімдерді де, оқушыларды да шатастырып бітті; оқулықтарда **[и], [у]** дауыстылары бар деген қате түсінік пайда болды.

Сонымен, **и, у** әріптерінің орфографиялануындағы бұл «кемшіліктер» ортологиялық тұрғыдан қалай бағалануға тиіс? Бұлар бұрынғыша графикалық жүйедегі құндылықтардың қатарына жата ма, әлде қисынсыз делініп, қатардан шығарып тастала ма?

Бұл тұста латын графикасы негізінде жаңа әліпби жобасын жасаушылардың көзқарастары қарама-қарсы екені байқалады.

И, у әріптерін терістейтін пікірдің жоғарыда айтылған аргументтерімен түгелдей келісу қиын. Оған мынадай қарсы уәж айтуға болады:

- **и, у** әріптері буын жігін тасалап тұрады деп кемшілік ретінде көрсету жеткілікті уәж емес. Өйткені жазудың мақсаты буын жігін көрсету, сөздің қалайша айтылатынын көрсету емес, ой мен сезімді жеткізу, мағына ажыратуға қызмет ететін дыбыстарды әріптер арқылы орфографиялау. Ал сөздің буын жігін, дыбысталуын көрсету – орфоэпияның мәселесі.

- **ми** деп жазғандықтан, оқушылар, студенттер, радиотеледикторлар бұл сөзді *ми* деп дыбыстайды, сөздің орфографиясы оның орфоэпиялық нормасын бұзып тұр деген уәж соншалықты сенімді көрінбейді. Тіпті солай бола қалғанның өзінде **сий, тый** тәрізді сөздердің қатарында **мый** түрінде жазылады деп ескертумен де реттеуге болады.

и, у әріптері дауысты **[у]-ды, [й]-ді** білдіреді деп шатастыратыны рас. Бірақ бұл шатастыру – графикалық жүйедегі қисынсыздық емес, оқыту әдістемесіндегі техникалық кемшіліктер. Әріп пен дыбысты дұрыс ажырата алатын, әріп, жазба сөздің бірлігі, ал дыбыс – ауызша сөздің бірлігі екенін тани білетін оқытушы бұларды шатастырмайды.

Мысалы, *суреттеу* деген сөздің жазбаша түрі оның ауызша түрімен бірдей емес. Бұл айырмашылық жазба кодты ауызшаға, сондай-ақ, керісінше, ауызша сөзді жазбаша кодқа түсіргенде айқын байқалады: *суреттеу* (жазбаша код) – [*сүуреттеу*] (ауызша код); *сұғарту* (жазбаша код) – [*сұғартұу*] (ауызша код); *тау* (жазбаша код) – *тау* (ауызша код); *ту* (жазбаша код) – [*тұу*] (ауызша код); *сирақ* (жазбаша код) – [*сыйрақ*] (ауызша код); сирек (жазбаша код) – [*сіурек*] (ауызша код).

Осы тұста біз Н.Уәлиевтің «Фонема, дыбыс және әріп» деген тарауындағы талдаулары мен тұжырымдарын негізге алдық (Уәлиев Н., Алдашева А. Қазақ орфографиясындағы қиындықтар. – Алматы: «Ғылым» баспасы, 1988.).

Бұл салыстырудан *и*, *у* әріптерінің көпмәнді қызметте жұмсалатын графикалық таңба екенін байқауға болады:

Қазіргі әліпби құрамындағы кейбір әріптер бірмәнді, яғни бір ғана дыбысты белгілейтін қызметте жұмсалса, ал *и*, *у* тәрізді әріптер екі дыбысты белгілейтін көпмәнді графикалық таңбаға жатады (...)

Сонымен, біз бұл жерде сөздің ауызша түрін жазбашада ықшамдап, таңбаларды көбейтпей берілуін қазіргі кирилше жазудың тиімді тұстарының бірі, қолданыстағы осы жазу жүйесінің өзіне тән артықшылығы деп бағалағанды жөн деп білеміз. Алайда бұл артықшылық осы кирилше жүйеде ғана орынды болуы мүмкін. Мұндай жазудағы ерекшелікті «құбыжық» емес, құндылық ретінде танудың еш әбестігі болмаса керек. Болашақ әліпби жобасында бұл жайт ескеріле ме, ескерілмей ме, ол өз алдына мәселе.

Жаңа әліпби критерийлері

Ұсынылған жобаларды саралау кезеңінің өз қиындықтары бар. Солардың негізгілерінің бірі – «жақсы» деп танылатын «жобаны» анықтаудың лингвистикалық критерийлерін белгілеу. Жобаларды сараптауда жетекші тіл мамандарының қатысуымен түзілген латын графикасы негізіндегі жаңа әліпби құрастырудың негізгі критерийлері былай белгіленді:

- әліпбидегі әріптердің саны тілдің негізгі дыбыстарының (фонемалардың) санынан алшақ болмауы;
- әліпбидегі әріптер тілдің негізгі дыбыстық заңы – үндесімді дұрыс бейнелейтін болуы;
- басы артық таңбалардың, белгілердің, яғни дыбыстық мәні жоқ әріптің болмауы;
- латын жүйелі әліпбиге иероглиф жүйесіндегі, болмаса дәйекше араб, кирил жазу жүйелеріне тән басқа графикалық элементтердің болмауы;

- үйренуге жеңіл, қолдануға қолайлы болуы, яғни қазақ тілі дауыстыларының жуан-жіңішке болып жұп құрауын негізгі критерийлердің бірі ретінде алу;

- көзшалым үшін оңтайлы, яғи әріпүсті, әріпасты қосалқы таңбалардың (диакритиканың) шектен тыс көп болмауы;

- латын әліпбиі қорындағы әріптерді мүмкіндігінше толық пайдалану, тек аса қажет болған жағдайда қалыптасқан стандартты таңбаларды пайдалану (*профессор Н.Уәли*);

- латын графикасына негізделген әліпби жаңа сөздерді, мәтіндерді оңай оқуға, жазуға, ұғуға ыңғайлы болуы тиіс;

- әліпбиде диграфтар, триграфтар болмауы керек, себебі олар жазудың негізгі үнемдеу принципіне қарсы шығады;

- диакритикалық таңбалар да мейілінше аз болуы керек және олар қазақ тілінің фонологиялық жүйесін толық көрсетуі қажет;

- әлемдегі әліпбилердің тәжірибесін ескеру керек;

- латын графикасына негізделген түркі тілдеріндегі әліпбилермен сабақтастық, сәйкестік болу керек;

- латын графикасына негізделген қазақ әліпбиінің ұлттық бейнесі болуы керек (*профессор З.Базарбаева*);

- әліпби тілдің төл дыбыс құрамын қоспасыз қамтуға; сөздің үндесім әуезін бұзбауға; морфем тұрқын сақтауға; буынның дыбыс желісін қысқартпауға тиіс;

- бір дыбыс бір таңбамен белгілену керек: әр дыбыстың жеке-жеке таңбалануы қол дағдыны оңай қалыптастырады; көзтанымды жеңілдетеді; жазылым (орфография) мен айтылым (орфоэпия) өзара үйлесімін табады; әдістемелік ережелердің санын көп қысқартады;

- қазақ тілінің төл дауысты/дауыссыз дыбыс құрамын дәл анықтай білу керек, басқаша айтқанда, академиялық еңбектерде көрсетілген дыбыс құрамының сыртынан дыбыс іздеп әуре болмау керек;

- «бір дыбыс – бір таңба» ұстанымына орай әрбір таңбаның бір ғана оқылым үлгісі болу қажет;

- төл сөздердің жазылымында қосарлы таңба пайдаланылмау керек;

- бір таңбаның тірек сұлбасы екі дыбысты ғана белгілеуге жұмсалыу керек, мысалы, о-ө [o-õ] т.б. тәрізді;

- дыбыстардың үндесім жұптарының тірек тұрқы (сұлбасы) ортақ болу керек, мысалы, ы-і [i-i] т.б. тәрізді;

- дыбыстарды қосақтап белгілеу тәжірибесінен аулақ болу керек, мысалы, [oe, ng] т.б. тәрізді;

- төл (ұлттық) әліпбидің құрамында апостроф тәрізді жапсырма белгілер болмау керек, мысалы, [o', k'] т.б. тәрізді;

- жоба дәйекті болу үшін, міндетті түрде, қазақ тілі дыбыстарының фонетика-сингармонологиялық (фонологиялық) моделі құрастырылып, әрбір дыбыстың модельдегі орны көрсетілуі қажет. Модельде орны табылмаған дыбыс – қазақ тілінің дыбысы емес (*профессор Ә.Жүнісбек*).

Латын графикасына негізделген ұлттық қазақ әліпбиін түзудің принциптері

Лингвистикалық комиссия мүшелерінің (проф. М.Малбақов, проф. Ә.Жүнісбек, проф. Н.Уәли, проф. М.Жүсіпов, проф. З.Базарбаева, ф.ғ.к. А.Фазылжанова) ұсыныстары бойынша әзірленген латын графикасына негізделген қазақ ұлттық әліпбиін құру принциптері жаңа қазақ әліпбиіне ұсынылған жобаларға баға берудің тиімді критерийлерін айқындауды, сол арқылы латын графикасына негізделген ұлттық қазақ әліпбиінің негізгі жобасын таңдауды көздейді.

Әліпби, графика және орфография – лингвистика ғылымының жеке салалары. Көп жағдайда әліпби құру, жазу теориясының, орфография ережелерін біріздендіру мәселелерінің шегі ажыратылмай, аралас қарастырылып жатады. Негізінде орфография қағидалары мен ережелері әліпби қалыптасқаннан кейін, яғни әріп инвентарі (құрамы) түгенделіп, тәртібі реттелгеннен кейін жасалады.

Қазақ ұлттық әліпбиін құрудың негізгі қағидаларын А.Байтұрсынұлы қалыптастырып, кейін оның дамуына латын және кирил графикасының негізінде қазақ әліпбилерін жасаған тілші-ғалымдар, сондай-ақ қазіргі қазақ фонетикасы, фонологиясы мен графикасы, тіл мәдениеті, орфография мен орфоэпиясы, жазу теориясы салаларын зерттеуші ғалымдар елеулі үлес қосты. Олардың тұжырымдары мен зерттеулері қазіргі латын графикасына негізделген ұлттық қазақ әліпбиін құрудың жаңа принциптерін ұсынуға негізге алынды.

Принциптердің негізгі типтері

1. Бұл құжатта ұсынылған әліпби құру принциптерінің бір бөлігі тұрақты, өзгермейтін сипатқа ие. Мысалы, латын графикасына негізделген қазақ әліпбиіндегі негізгі латын әріптерін сақтау принципі немесе әліпбиге диграф, полиграфтарды енгізбеу принципі осындай типке жатады. Демек, егер ұсынылған жобада осы принциптердің біреуі қалыс қалып немесе толықтай ескерілмеген болса, онда бұл жобаны жаңа әліпби құру принциптеріне сәйкес келмейді деп есептеу қажет.

2. Жаңа әліпби құру принциптерінің ішінде негізгі, яғни базалық болып саналатын типі кейбір ауытқуларға жол береді. Мысалы, «бір фонема – бір әріп» принципі әліпби құрылымында ескерілуі тиіс, бірақ бұл жағдайда оңтайлы дыбыстық-әріптік жазудың, жазу теориясының критерийлеріне сәйкес ол толық сақталмауы да мүмкін. Мысалы, әліпбидің жобасында бір негізгі дыбыс – фонеманың екі түрлі реңкіне – вариантына арнап екі әріпті алуға болады немесе керісінше екі фонеманы бір әріппен таңбалауға да жол берілуі мүмкін. Алайда екіден көп фонеманы бір әріппен таңбалау тиімсіз саналады.

3. Принциптердің үшінші типіне жаңа әліпби құрамын түзуде қолдануға мүмкіндік берілген, рұқсат етілген қағида түрлері жатады. Бұндай принциптің маңыздылығы құрастырушының қолдану мақсатын нақты дәйектейтін дәлелдерін талап етуімен ерекшеленеді. Егер қолданылып отырған принцип жобаның сапасын, тиімділігін, оңтайлылығын арттыратынын құрастырушы дәлелдей алса, бұл принципті қолдануын дұрыс әрі қажет деп санау керек. Мысалы, мұндай принциптерге латын қарпі

негізіндегі әліпбиге басқа гомогенді графикадағы әріп таңбаларын пайдалану мүмкіндігі жатады.

Латын графикасына негізделген қазақ әліпбиін құру принциптері

1 тип: өзгертілмейтін, ауытқуы болмайтын қасаң принцип

1. Халықтың ұлттық рухының, ұлттық тілінің өзіндік ерекше дыбыс байлығының әліпбиде көріну принципі. Халықтың ұлттық рухы, ұлттық сөзінің дыбыстық ренкі қарым-қатынас құралы ретінде оның тілінде көрініс табады. Және жаңа әліпбиге дейін қолданылған графика типінде де сақталады.

2. Латын графикасы негізіндегі қазақ әліпбиінде латын негізін сақтау принципі.

3. Латын әріптерін қазақ тілінің үндестік заңындағы ерекшеліктеріне және қазақ тілінің дыбысталуына бейімдеу принципі.

4. Әріп – графикалық таңбалар жиынтығының принципі (екі баспа Аа, екі көркем жазу Аа).

5. Қосымша графикалық элементтерді (диакритикалық таңбаларды) мүмкіндігінше аз қолдану принципі.

6. Әріп құрылымындағы қосымша элементтерді (нүкте, сызықша т.б.) әліпбиге жүйелі енгізу (монобағыттылық) принципі. Мысалы, терең тіл арты, көмей дыбыстары үшін бір ғана диакритика, ал кейбір мұрынжолды дауыссыз дыбыстар (ң) үшін бір, сондай-ақ жіңішке дауысты дыбыстар ә, ө, ү, і үшін т.б. бір түрлісін ғана алу, себебі аталғандар факультативті (қосымша) сипатқа ие.

7. Әліпбиге диграфтар мен полиграфтарды енгізбеу принципі.

8. Тілдегі біртұтас әліпби принципі. Қазақтың байырғы төл сөздерін жазу үшін де, кірме сөздерді жазуға да лайықты ортақ әліпби.

9. Әліпби құрудағы тұтастық пен өзгермеу принципі. Ұсынылған принциптер түрлі өзгерістерге ұшырамауы тиіс.

10. Әліпбиде адамның естуі арқылы қабылданған фонема, дыбыстың әріптерін бейнелеу принципі. Яғни бұл мағына ажыратқыш дыбыстар (фонемалар) адамның есту қабілеті арқылы қалыптасып, бүкіл ұлттық біріккен естілім жүйесі арқылы санада сақталады, сол арқылы сөздер бір-бірінен ажыратылады. Әліпби тіл тұтынушылардың орта деңгейінің есту мүмкіндігіне сүйеніп жасалады. Әліпби дыбысжазғыш техникалық құралдардан шыққан естілім мүмкіндіктеріне негізделіп жасалмайды.

11. Әліпбидің әдеби тіл нормасына сәйкес болу принципі. Әліпбиде жеке әлеуметтік топтар мен өңірлер тіліне тән дыбыстар көрсетілмейді.

12. Көру арқылы қабылдау, оқу, жазу, ауызша және жазбаша тілде тану, мағынаны айыру мүмкіндігін ескеру үшін әліпби әріптерінің тез жатталғыш, көзшалым мен қолшалымға қарапайым болу принципі.

13. Әліпби – оқыту және үйрету құралы принципі. Әліпби, ең алдымен, оқыту (оқу) үшін қалыптасады. Мектепте оқушылар оқып үйренеді. Олар әліпбиді меңгеру арқылы басқа ғылым салаларын игереді. Әліпби тек қана ересек адамдардың ақыл-ойы мен танымдық мүмкіндігін ескеріп жасалмайды.

14. Орфографиялық ережелерді оңтайландыру және тарылту негізінде графема жүйесін құру принципі.

15. Әліпби мен тілдің дыбыстық құрылымының техникалық құрылғы мүмкіндіктеріне бейімделмей, керісінше: техникалық құрылғылардың тіл ерекшеліктері мен мүмкіндіктеріне, дыбыс құрылымына бейімделу принципі.

II тип: өзгермелі принцип

16. *Фонологиялық принцип.* Жазуда лингвальді моносингармониялық сипатты сөз негізіне жасалған қазақтың дыбысталу тілінің айқын көрінуі.

17. *Фонема – дыбыстар (жиынтығы) класы принципі.* Фонеманы білдіретін графема оның барлық дыбыстық реңкін, шептік (позициялық) түрленуін, яғни фонеманың варианттары мен инварианттарын толық бейнелей білуі тиіс. Мысалы, *-ып, -іп* жұрнақтары бірінші еріндік буыннан кейін екінші буын қатарында тұрып, *-ұп, -үп* күйінде *<көріп> [көрүп]* айтылуы мүмкін. Бірақ әліпбиде бұл жағдай үшін тек бір ғана *|і|* әрпі қолданылады, себебі қазақ тілінде *-ұп, -үп* жұрнақтары жоқ. Немесе, мысалы, *<ы>* фонемасы әлсіз шепте (позицияда) *[м]* күйінде дыбысталады: *нан–нанба [намба]*. Бірақ *|н|* графемасы сақталады, себебі сөздің түбірі *нан*.

18. *Қазақ тілін тұтынушылардың санасында жеке психобейнелер ретінде сақталған бірнеше фонемалық жеке әріптердің жазуда және әліпбиде тұтас берілу принципі.*

19. *Бір мағына ажыратқыш дыбыс – бір әріп принципі.* Тілде дыбыстар көп. Бірақ олардың барлығы сөз мағынасы мен грамматикалық формаларын ажырата бермейді. Әріппен мағына ажыратушы дыбыстар, яғни (инвариант) фонемалар таңбаланады. Егер әліпбидегі әріптер тілдегі фонемалардан көп немесе аз берілетін болса, бұл жағдай тілдің дыбыстық жүйесін тарылтып, орфография мен орфоэпия ережелерін қалыптастыруда күрделі қиындықтар тудырады (Мысалы, ағылшын, өзбек тілдері). Алайда «жақсы жазудың теориясы» бойынша бұл принципті қасаң ұстанған жазу икемсіз, аморфты келеді.

20. *Қазақ сөзінің морфологиялық құрылымын сақтау принципі.*

21. *Негізгі акустика-артикуляциялық қасиеттеріне қарай оларға тән дәстүрлі графемаларды алу, бір дыбыс кластарын өздеріне дәстүр бойынша телінген графема кластарымен таңбалау принципі.* Мысалы, дауысты дыбыстарды таңбалау үшін дауыссыздарды білдіретін дәстүрлі графемаларды қолданудың қажеті жоқ. Сондай-ақ қатаң дауыссыздарды білдіретін графемаларды ұяң дауыссыздарды таңбалау үшін қолданудың қажеті жоқ немесе керісінше де солай.

22. *Екі, бірақ одан артық емес тіл дыбыстарын (фонеманы) таңбалау үшін күрделі қосымша элементтері бар (негізгі сызбасы) бір тірек графеманы екі түрлі қолдану принципі.* Мысалы, графеманың негізгі элементі *[о]* дыбысын, одан тыс *|ө|* формасында пайдалануға болады. Бұл жағдайдағы дауысты дыбысты білдіретін қосымша диакритика бір дифференциалды қасиетін (жуан-жіңішке) ажырататын жуан, ашық, еріндік дауысты жұп корреляттарын білдіру үшін қолданылады.

23. *Фонеманың коррелятив жұптарын бейнелейтін тірек графемаға сәйкес келуін сақтау принципі.* Мысалы, *<а> –<ә>* фонемаларының коррелятив жұбын таңбалауда *|а|* тірек графемасы қолданылады, соған сәйкес *<а>* дыбысы *|а|* графемасымен таңбаланады, ал оның жіңішке жұбы *<ә> – |ä|* графемасымен таңбаланады.

24. Сөздегі әрбір буынның дыбыстық құрамын толық таңбалау принципі.

25. Түркітілдес халықтардың латын графикасы негізіндегі ұлттық әліпбилерінің графемалық жүйесіне сәйкестендіру принципі.

III тип: ықтимал принциптер

1. *Латын графемасы негізіндегі әліпбиге басқа гомогенді графикадағы әріптік таңбаларды пайдалану ықтималдығы принципі.* Мысалы, қазақ және украин кирил әліпбиінде латыннан алынған <i>i</i> әріптік таңба қолданылады. Қазіргі әзербайжанның латын әліпбиінде түркіленген кирилше<ə> әріптік таңбасы қолданылады. *Үш түрлі фонеманы таңбалайтын әртүрлі қосымша элементтері бар бір тірек графеманың үш түрлілігін пайдалану ықтималдығы принципі.* Мысалы, |u| графеманың берілген үш нұсқасы |u|, |û|, |ü| үш түрлі фонеманы таныту үшін қолданылуы мүмкін. Олар: <у> (дауыссыз, үнді, еріндік, ызың дыбыс), <ү> (дауысты, жуан, қысаң, еріндік дыбыс), <ү> (дауысты, жіңішке, қысаң, еріндік дыбыс).

ЖАҢА ӘЛІПБИДІҢ ҒЫЛЫМИ-ПРАКТИКАЛЫҚ МӘСЕЛЕЛЕРІ

Кірме араб, парсы сөздерін орфографиялау тәжірибесі және оларды жаңа әліпбимен таңбалау мәселесі

Түркі тілдері сан ғасырлық тарихында басқа тілдермен тікелей немесе жанама қарым-қатынасқа түсу нәтижесінде бойына көптеген кірме сөздерді сіңіргені белгілі. Сол кірме сөздер арасында араб, парсы сөздерінің орны айрықша. Араб, парсы сөздерінің енуін ең алдымен басты-басты екі дәуірге бөліп қарау керек сияқты:

- қазақ халқының ұлттық кезеңіне дейінгі араб, парсы сөздері;
- қазақ халқының ұлт болып қалыптасқаннан кейінгі кезеңдегі араб, парсы сөздері.

Алғашқы кезең VII-VIII ғасырлардан бастап ислам дінімен ене бастаған араб тілінің ықпалы (X-XIII ғғ.) қарахандықтар дәуірінен бастау алады. Бұған себеп ислам дінінің ресми дін ретінде түркілер тарапынан қабылданып, мемлекеттік басқару, сот қызметі, діни оқу-ағарту істерінде араб тілінің басым түсуі болатын. XIV-XV ғғ. ғылыми және әдеби шығармаларды араб және парсы тілдерінде жазу дәстүрге айналып, араб, парсы сөздері түркі тілдеріне көптеп ене бастады. Сондай-ақ, көне түркі тілдеріне араб-иран сөздерінің көптеп енуіне араб жазуы да өз әсерін тигізбей қоймады.

Екінші кезеңге ұлт болып қалыптасып болғаннан кейінгі кезеңде жазылған XVI-XVII ғғ. Әбілғазының «Түркі шежіресі» мен Қадырғали Жалайырдың «Жамиғат тауарихы», XVIII ғ. ресми ісқағаздары мен эпистолярлық үлгілердегі, XIX-XX ғасырлардағы мерзімді басылымдардағы, сондай-ақ, XX ғасыр басындағы ескі тілде қалам тартқан ақын-жазушылар шығармаларындағы кірме араб, парсы сөздерін жатқызуға болады.

XIX ғасырда саяси-қоғамдық құбылысты діни сарында қалам тартқан Әріп Тәңірбергенов, Мәшһүр Жүсіп Көпейұлы, Шәді Жәңгірұлы, Нұржан Наушабаев, Мақыш Қалтайұлы сынды кітаби ақындардың өлең-жырларынан араб, парсы сөздері айтарлықтай орын алды. Яғни араб және парсы элементтері қазақ ақындары тіліне жат болмаған тіл екендігін атауға болады. Олар XIX ғасырдан XX ғасырдың басына дейінгі аралықта қазақ әдеби тілінде көлемді қолданылып келді.

VIII ғасырдан бастап еніп, XX ғасырдың алғашқы кезеңіне дейін араб, парсы сөздерінің түпнұсқасы сақталып жазылды. Себебі діни сарындағы поэзиялық шығармаларда, ресми ісқағаздарында араб сөздерін дәл жазу дәстүрге айналған еді. Араб жазуындағы киелі, қасиетті, конондық тіл деп саналатын Құран тілінің орфографиялық нормасын өзгертпей жазу принципі болды. Оның мәні түркі халықтарының әрқайсысының тіліндегі өзіндік фонетикалық ерекшеліктерін ескерместен, барлығын бір жазу үлгісіне бағындыру еді. Әсіресе діни ұғымдағы сөздерді дәл жазу, дәл айтуға тырысу мағына дұрыстығын сақтау қажеттілігінен де туған болар. Мысалы, Мәшһүр Жүсіп Көпеевтің шығармасындағы діни лексика былайша көрініс табады: *алғуам, алип, ләм, нұн, ғиһәрәт, жәуһәр, зәһр, тәуфик, үмбәт, фани, фатиха, фәрмен, фәрағат, хасил, хикмәт* т.б.

Тіпті бұл үрдіс кейінгі қисса-дастандар тілінде, Абай мұраларында да өз жалғасын тапты. Абай өз заманындағы қоғамда қалыптасқан діни атауларды қазақшаламай, сол күйінде пайдаланды.

Дегенмен де, діни дискурстан басқа салаларда қолданылатын араб, парсы сөздерінің көбінде бастапқы төл тіліндегі тұлғасы сақталмай, ауызекі сөйлеу тілінің әсерінен түрлі дыбыстық өзгерістерге ұшырап, әртүрлі таңбаланып, ауызша тілдегі нормасы бойынша жазылды. Б.Әбілқасымов «Түркістан уәлаяты газеті» тілінде араб, парсы сөздері өте сирек кездеседі, кездескеннің өзі о бастағы тұлғасын мүлде өзгерткен, халықтың ауызекі тілінде қолданылып кеткендері ғана», – деп көрсетеді [35, 171-б.]. Осылайша араб-парсы тілінен қазақ (жалпы түркі) тіліне сөз ауысу өткен ғасырларда, қарым-қатынас жасаудың ауызша формасы басым болып тұрған кезеңде жүрді. Сондықтан араб, парсы тілдерінен енген сөздер басқа түркі тілдеріндегі сияқты қазақ тілінде де қабылдаушы тілдің фонетикалық заңдылықтарына бейімделіп, төл тіліндегі бастапқы графикасынан мүлде алшақтап, түрліше жазылып, түрліше дыбысталды.

1920 жылдары қазақ зиялыларының арасында осындай түрлі нұсқада таңбаланып жүрген араб-парсы сөздері жайында латын әліпбиіне көшу оны реформалауға байланысты баспасөз беттерінде, емле конференцияларында сөз бола бастайды.

XX ғасырдағы латын, кирил қаріптеріне көшуде бір мағынадағы араб және парсы сөздерінің әртүрлі жазылуына қазақ тілінің дыбыстық артикуляциясына сәйкес келмейтін, әсіресе, арабтың *ح* «хә:», *خ* «ха:», «*hә:*», *ع* «айн» дауыссыз дыбыстарын таңбалау проблемасы тұрды. Осындағы *ح* «хә:», *خ* «ха:», «*hә:*» дауыссыздары ұлт зиялылары жобасында бірде **х**, бірде **h**, бірде **қ** таңбаларымен белгіленген, кейбір жобада тіпті алынып тасталған. А.Байтұрсынұлы, Ж.Аймауытұлы, Ә.Байділдәұлы т.б. қазақ зиялылары **h** дыбыс қазақ тілінде бар, оған арнайы таңба алу керек десе [36], Қ.Кемеңгерұлы, Е.Омаров, Т.Шонанов т.б. ғалымдар **h** дыбысы қазақ тіліне тән емес, сондықтан әліпбиден мүлде алып тастауға болады деп тұжырымдайды [37]. Осылайша тұрақты орфографияның болмау салдарынан арабтың *ح* «хә:», *خ* «ха:», «*hә:*», *ع* «айн» т.б. дыбыстары жазбада қазақтың ауызекі сөйлеу тіліне сәйкес дыбыспен берілсе де, әртүрлі дыбыстық тұлғада көрініс тапқан.

Арабтың *ح* «хә:» дыбысы. Ақын-жазушылар шығармасында бұл дыбыспен басталған сөз бірде түсіп қалады, бірде **а**, **ә**, **ү**, **и** дауыстыларымен басталады, сондай-ақ **қ**, **х** дыбыстарымен де беріледі.

حَرَامٌ(хәра:м) – *арам, қарам, харам. Қарам* пейіл, азар дұшпан (Аяз би). Біреуді ызаландырмақ – шарифатта *харам*, шаруаға залал, ақылға теріс (Абай).

حَيْلَةٌ(хи:лә) – *айла, ила, қайла, хайла, хәйлә*. Балам салды ағашқа кеулеп жерді, алалық деп *иламен* мұнша зерді (Майлықожа). Бұл сөзімнің мәнісін ақылменен білетін, *қайласы* асқан сұм қайда? (Қожахмет). *Қайласы* адастыру бірді, бірден (Мәшһүр Жүсіп).

حَرَكَةٌ(хәрәкәт) – *әрекет, қаракет, қарекет, харакет, харекет. Қаракет* қыл, пайдасы көпке тисін (Абай).

Харекетім – суретші бояушылық (Абай). Бағып тұр шәкірттердің *харакетін*, талқин ет ғазиздерді хош әдеппен (Мақыш Қалтай).

حُرْمَةٌ(хурмәт) – *құрмет, үрмет, хұрмет*. Егер денамаз палуан пасық шықса, олардан ибрат алып жұрт не білмек? Мың ірәкәт намаздан артық деген, кісіге бір ізет-*үрмет* (Майлықожа). Мал, мақтан, ғызат, *хұрмет* адамды өзі іздеп тапса, адамдықты бұзбайды, һәм көрі болады (Абай).

حَقِيقَةٌ(хәқи:қат) – *хақиқат, қақиқат, ақиқат, ақиқат*. Енді *хақиқат* сүйіп, шындық білмек хұмарың болса, адамшылыққа лайықты, ықыласты құлағыңды қой (Абай). Балалардың қуыршақ ойынындай Хақиқат жоқ істері бәрі жалған(Мақыш Қалтай).

حُكْمٌ(хукм) – *үкім, өкім, хүкім, хүкім*. Өздері *хүкім* шарифатты таза білмеді, көбі нандан болады (Абай). Қолында *хүкіметі* тұрған күнде (Мәшһүр Жүсіп).

حَلَالٌ(хәлә:л) – *халал, қалал, адал, алал*. Ең әуелі пұлын *халал* болу керек, Харам пұлмен берілмес сауап құлға (Мақыш Қалтай).

Іздеп келсем басыңа,

Атаңа сәлем бермедің.

Қалалдан болған асылым,

Айырылған бізден жөндерін (Аралбай).

Осылайша XIX ғасыр ақын-жазушылар шығармалары мен ауызша сөйлеу тілінде де х дыбысының حَاضِرٌ(хә:зир) – *әзір, хазір, қазір, әзір*; حَكِيمٌ(хә:ким) – *әкім, кәкім, хаким, хакім, хәкім*; حَرْفٌ(хәрф) – *әріп, қарып, қаріп, харып, қарыф, харіп, харф*; حَاسِرَةٌ(хәсрат) – *қасірет, гасірет, қасырет, хасрет, хасірет*; حَيْرَانٌ(хәйра:н) – *қайран, хайран* т.б. әртүрлі тұлғада таңбаланғанын көптеп кездестіруге болады.

Қазіргі жазба және ауызша сөйлеу тілімізде көпшілігі «хә:» дыбысымен келген сөздер жіңішкерген: *әкім, әрекет, үкім, өкім, әзір* т.б. Жіңішкеруінің бір себебі бұл дыбыстың арабшада жіңішке реңді дауыссыз дыбыстың болуы ықпал еткен тәрізді.

Ал сөз басында жуан *а*-мен берілуіне сөз құрамында арабтың созылыңқы *ә: (а:)* дауыстысының қазақша жуан *а* дыбысымен берілуі, сондай-ақ жуан реңді «қа:ф» дыбысының болуы ықпал етсе керек. Кейде осы дыбыстар жарыса қолданылып, сөз варианттарын, не сөйлеу тіліндегі өзгешеліктерді құрайтын жағдайлар да кездеседі: *айла / қайла, әжет / қажет, есеп / қисап, қасірет / гасірет, хадис / қадис*.

Ежәне *ө* дыбыстарымен басталған сөздер де кездеседі: حِيسٌ(хисс) – *ес*, حُكْمٌ(хукм) – *өкім*, حُكْمَةٌ(хуку:мәт) – *өкімет*.

ح «хә:» дыбысы сөз басында сақталған жағдайда тоғысыңқы *қ* дыбысына ауысып, сөз бірде бірыңғай жуан дауыстылармен келсе, енді бірде үндесім бұзылған: *құжат, құқы(ұ)қ, қажет, қазір*. Үндесім бұзылған соңғы екі сөздің жіңішке *әжет, әзір/*

қазір нұсқаларының да тілде қолданылуы тілдің жат сөзді өз заңына бағындыруының нәтижесі. Қазақ тілінде мұндай жуан дауыстылардың жіңішке дауыстыларға алмасуы тіл арты дыбыстарының тіл алдына жылжу үрдісімен түсіндіріледі [38, 149-б.].

Сөз ортасында бұл дыбыс жуысыңқы қ дыбысы және х әрпі арқылы беріледі. Мысалы, أَحْمَقُ (әхмәқ) – ақымақ, مَرْحُومٌ (мәрху:м) – марқұм, مَخْرُومٌ (мәхру:м) – мақрұм, مُحَمَّدًا (мухтә:дж) – мұқтаж, رَاحَةً (ра:хәт) – рақат, رَحْمَةً (рахмәт) – рақмет, صُحْبَةً (сухбәт) – сұхбат т.б.

Сөз соңында бұл дыбыс қ дыбысы арқылы беріледі: أَرْوَاهُ (әруә:х) – аруақ, مَدْحٌ (мәдх) – мадақ, مَزَّاحٌ (мәзә:х) – мазақ. Мына сөздердің соңында түсіп қалған: نِكَاحٌ (никә:х) – неке, تَسْبِيحٌ (тәсби:х) – тәсби.

Сонымен, арабтың ح «хә:» дыбысының түсіп қалуы қазақ тілінде сөздің барлық деңгейінде кездесетінін айтуға болады, мысалы: әкім, бата, неке және т.б. Сөз басындағы «хә:» дыбысы түскенде, сөз а, ә, е, ө, ұ дауыстыларымен басталады. Ал сақталған жағдайда, қазақша қ-ға алмасады: қажет, қазір, құрмет. Бұл сөздердегі «хә:» дыбысы түсіріліп, жіңішке қалыптасқан үлгілері де бар: әжет, әзір, үрмет т.б. Бірде жуан, бірде жіңішке дыбысталатын мұндай сөздер тілде сингармониялық варианттар қалыптастырды [39, 29-б.]. Араб, парсы сөздері белгілі бір уақыт әртүрлі дыбысталаып, нәтижесінде олар дифференциялану үдерісіне ұшырап, жеке-жеке сөздердің немесе ұғымдардың баламасы ретінде қалыптасқан. Мысалы, қазір/әзір, есен/қисап, үкім/өкім т.б. сияқты сөздер мағыналық жағынан сараланған. Қазір «дәл осы кез, осы шақ», «енді, міне», «тездеп, тез, дереу», ал әзір сөзі «дайын» деген мағыналарды білдіреді. Арабтың хукм сөзі де қазақ тілінде өкім «белгілі бір мәселе жөнінде шығарылған байлам, үкім», «билік, әмір, үстемдік» және үкім «соттың қылмыстық істер жөніндегі шешімі», «кесім, жарлық, билік» деп екі түрлі сөз ретінде қалыптасқан. Мұнда араб сөзінің қазақ тілінде семантикалық варианттарға ие болғаны байқалады.

Түрік тілінде де араб тілінің бұл дыбысына сәйкес дыбыс жоқ болғандықтан, ح сияқты h әрпімен таңбаланып, жуан реңін сақтайды. Сөз басында: hayır, havf, hayal, hıyanet, hizmet, harç; сөз ортасында: ahba:r, ahla:k, ruhsat, mahlu:kat, nüsha; сөз соңында: meşa:yih, ta:rih.

Сонымен, ح «хә:» дыбысының қазақ тілінде сөздің барлық позициясында келуіне байланысты сөз басында, сөз ортасында әрқалай дыбыстармен көрініс табады. Сондықтан латын графикасына негізделген жаңа әліпби жобасында (профессор Ә.Жүнісбек жобасы бойынша) көрсетілген қазақ тілінің төл дыбыстарына сәйкес таңбалаудағы көрінісін ұсынып отырмыз:

ح «хә:» дыбысының қазақ тілінде сөздің барлық позициясындағы қолданысы	ح «хә:» дыбысының арабша нұсқасы	ح «хә:» кирил қарпімен таңбалануы	ح «хә:» латын қарпімен таңбалаудағы көрінісі
Сөз басында а дауыстыға ауысқанда	حَيْلَةٌ (хи:лә)	айла	ayla
Сөз басында ә дауыстыға ауысқанда	حَرَكَةٌ (хәрәкәт)	әрекет	әreket/äreket

Сөз басында, ортасында қ дауыссызына ауысқанда	حُرْمَةٌ (хурмәт) أَحْمَقٌ (әхмәк)	құрмет ақымақ	qurmet aqımaq
Сөз х ортасындағы дауыссызына ауысқанда	صُحْبَةٌ (сүхбәт)	сүхбат	suxbat/sukhbat suhbat

Арабтың Ұ «ха» дыбысы ескі жазба тілде сөздің барлық шенінде қ немесе х дыбысымен беріледі, түсіп қалу құбылысы кездеспейді.

Сөз басында: رِيحٌ (хайр) – қайыр, хайыр.

فَوْحٌ (хауф) – қауіп, хауып, хауыф. **Хауіп**-хатермен отырып жеген нығмет, бойға жүкпей, ас болмай обып кетер (Мақыш Қалтай).

خِدْمَةٌ (хидмәт) – қызмет, қызмат, қызымет, хызмет. Билікке таласу да жарар еді Дін үшін **қызмет** болса мақсаты елге (Мақыш Қалтай).

خِيَالٌ (хайә:л) – қиял, хиял. Қарасаң бұл уақытта кең далаға, әртүрлі **қиял** келіп түсер еске (С.Торайғыров). Үшбу **хиял** келсе басқа, сен жүдер де мен үшін. Болар еді қайнамасқа мыс қазандай сорлы әшәм (Абай).

Сөз ортасында:

رُحْمَةٌ (рухсат) – рұқсат, лұқсат, ұлықсат, ұрықсат.

مَخْلُوقٌ (мәхлу:к) – мақұлық, махлұқ. Халыққа махлұқ арқылы жете алмады (Абай).

Бұл дыбыстың х әрпімен таңбаланған жағдайларын да кездестіруге болады: خَبْرٌ (хабәр) – хабар, خَالِقٌ (халә:’ик) – халайық, خَالِكٌ (халк) – халық, تَارِيخٌ (тә:ри:х) – тарих т.б. Бірақ х дыбысымен жазылған сөздердің өзінде, айтылуда артикуляциялық жағынан жақын қ дыбысына айналады және жуан реңін сақтайды.

Бұл әріптің жазуда қолданылуы жөнінде С.Мырзабеков: «Х әрпі қазақ топырағына 1938 жылы табанын тіреп, орыс сөздерінің құрамында қолданыла келе, төл (қ) дыбысымызды тықсыра бастады. Оған себеп бірсыпыра сөздерімізде х әрпі жазылатын болды. Қырқыншы жылдарға дейін жай ғана қ-мен жазылып келген бұлардың дені кірме сөздер», – дейді [40, 76-б.]. Қазіргі қазақ тілінде қ дыбысына алмастырып таңбаланып жүрген араб, парсы сөздері 1929-38 жж. аралығында қ әрпімен, ал 1938 жылдан бастап көбінесе х әрпіне алмастырылғандығын көреміз. Мысалы, *Оныменен sezımdj tazalьqqa kjrgendjgıjıdj kәmәl ьxlasьıđb көrsetjр jcjmnıj safbь* Оһһһһ һһһһһ qalq көrer ... (Абай). *Цасьq таЦсиqlьqqa qalq ejrlәn maxlūq ortasь тynәsıvәtsjz* (Абай). *Mıxравьт sen, vas ūratьn Tjł çete almas xūzjıjme* (Абай). *Үсбу xıal kelse basqa, Sen çyder dep men usjı* (Абай). Ал қарекет сөзінің қ және х әрпі арқылы таңбаланған нұсқасы параллель қолданылған. Мысалы, *Қyndjzgj qareketten vosaqanda, Əzjıe əzjı tıgen tattj tyn var* (Абай). *Uaiьт qaiЦььszdbьЦьıa, uaiьт qaiЦьь qьldaЦьь, sol uaiьт qaiЦььszdbьqtan qūтьlarlьq orьndь xaraket tavı kerek* (Абай).

Енді осы Ұ «хә:» дыбысының латын қаріпімен беруде қазақ тілінің төл дыбыстарына сәйкес таңбалаудағы көрінісі төмендегідей:

ح «хә:» дыбысының қазақ тілінде сөздің барлық позициясындағы қолданысы	ح «хә:» дыбысының арабша нұсқасы	ح «хә:» дыбысының кирил қарпімен таңбалануы	ح «хә:» дыбысының латын қарпімен таңбалаудағы көрінісі
Сөз басында қ/х дауыстыларына ауысқанда	خِدْمَةٌ (хидмәт) خَبْرٌ (хабәр)	қызмет хабар	qizmet qabar
Сөз ортасында қ дауыссызына ауысқанда	رُخْصَةٌ (рухсат)	рұқсат	ruqsat
Сөз аяғында х дауыссызына ауысқанда	تَارِيحٌ (тәрих)	тарих	tari <h></h>

Араб тіліндегі Ғ «айн» дауыссызы. Н.Төрекұлов «Жат сөздер» атты мақаласында «айн» дыбысының қазақшада қалай өзгергені туралы: «Арабтан қазақшаға өткенде «айн» сөз басында жана аяғында түсіп қалады, сөздің ортасында келсе, «ғайнның» міндетін атқарады немесе мүлдем жоғалып кетеді», – дей келе, өз тұсында жаңадан кірген не кіріп жатқан араб, парсы сөздерінің бұл қағида тысында «тымақ кимей кіріп» жатқандығын ескертеді. «Арқада қазақ араб, парсы сөздерін татардан үйренеді. Мысалы, *ғылым, гибрат, гиззат, ...Ғазиза, ғараб...* деп қазақ тілін бұзу әдеті татардан Арқа қазақтарына өтіп, жалпы қазақ әдебиетін күйедей жалап барады. Бұл әдетті жою керек. Бұл жараны күйдіріп тастау керек. Татарда араб-парсы сөздерін бұзбай алу, бұзбай айту мінезі бар. Бұл мінез қазаққа жарамайды», – деп, тіл тазалығын сақтауға шақырған [41, 92-б.].

Бұдан ХХ ғасырдың басынан бастап-ақ қазақ зиялыларының кірме араб, парсы сөздерінің қазақшаланған үлгісін қалыптастыруға ұмтылғаны байқалады. Қазіргі қазақ тілінде бұл дыбыс сөз басында келгенде тоғысыңқы ғ дыбысына алмасады, не түсіп қалады да, «айн»-ның харакатына, яғни одан кейінгі дауыстығы байланысты сөз **а, ә, і, ө** дауыстыларымен басталады. Төмендегі араб сөздерінің транскрипциясында бұл дыбыс () белгісімен берілді.

Ғ-мен басталған сөздер: عَجَائِبُ (‘аджә:’иб) – *ғажайып*, عَالِمٌ (‘а:лим) – *ғалым*, عَرَشٌ (‘арш) – *ғарыш*, عَصْرٌ (‘аср) – *ғасыр*, عَاشِقٌ (‘а:шиқ) – *ғашық*, عِبَادَةٌ (‘ибә:дәт) – *ғибадат*, عِبْرَةٌ (‘ибрат) – *ғибрат*, عِمَارَةٌ (‘имә:рат) – *ғимарат*, عِلْمٌ (‘илм) – *ғылым*, عِلْمَاءُ (‘уләмә:’) – *ғұлама*, عُمُرٌ (‘умр) – *ғұмыр*, عُرْفٌ (‘урф) – *ғұрып* және т.б.

Ғақылсыз аңқылдама құлап жарға (Мәшһүр Жүсіп).

Ғылымның *гиззат*, құрмет өзінде деп,

Дүниелер, ағанияға (байлыққа) көз сал (Мақыш Қалтай).

А дыбысымен: عَيْبٌ (‘айб) – *айып*, عَمَلٌ (‘амәл) – *амал*, عَرْضٌ (‘ард) – *арыз*, عَيْدٌ (‘ид) – *айт*, عَقْلٌ (‘ақл) – *ақыл*, عَرَبِيَّةٌ (‘араба) – *арба*, عَصَا (‘аса) – *аса*, عَذَابٌ (‘азә:б) – *азап* және т.б.

Ә дыбысымен: عَالِمٌ (‘а:ләм) – *әлем*, عَادِلٌ (‘а:дил) – *әділ*, عَادَةٌ (‘а:дәт) – *әдет*, عَطْرٌ (‘итр) – *әтір*, عَسْكَرٌ (‘аскәр) – *әскер*;

І дыбысымен: عِلْمٌ (‘илм) – *ілім*, عِزٌّ (‘иззәт) – *ізет*;

Ө дыбысымен келген сөздер: عُمُرٌ (‘умр) – *өмір*, عُشْرٌ (‘ушр) – *өшір*;

Сөз ортасында жуысыңқы *ғ*-мен айтылады: دُعَاءٌ (ду`а:’) – дұға, جَمَاعَةٌ (джәмә:’ат) – жамағат, لَعْنَةٌ (лә`нәт) – лағынет, مَعْلُومٌ (мә`лу:м) – мағ(ұ)лұм, مَعْنَى (мә`нә) – мағына, مُعَلِّمٌ (му`аллим) – мұғалім, نِعْمَةٌ (ни`мәт) – нығ(ы)мет, قَنَاعَةٌ (қанә:’ат) – қанағат, سَاعَةٌ (сә:’ат) – сағат, طَعَامٌ (тә`а:м) – тағам, تَغْيِينٌ (тә`и:н) – тағайындау, تَعْلِيمٌ (тә`ли:м) – тағылым, وَعْدٌ (уә`дә) – уағ(ы)да, وَعْظٌ (уә`з) – уағыз, طَبِيعَةٌ (тәби:’ат) – табиғат, وَاقِعَةٌ (уә:қи`а) – оқиға және т.б.

Қазаққа жат бұл дыбыстың сөз ортасында түсірілмей, *ғ*-мен берілуі екі дауыстының қатар келуіне жол бермеуден де туындаған болар. Өйткені қазақ тілінде дауыстылар сөз ішінде, сөздер аралығында қатар тұра алмайды, ал қатар келе қалған жағдайда алдыңғысы түсіп қалады. Сөз ортасында дауыссыз бен дауысты арасында «айн» түсіп қалады: جُمُعَةٌ (джум`а) – жұма, قَالَةٌ (қал`а) – қала, صِنْعَةٌ (сан`ат) – санаткер т.б.

Ал сөз ортасында «айн» түсіріліп, *ә* дыбысымен келген сөздер, әдетте, жоғарыда *ғ*-ға алмасып келген сөздердің жіңішке вариантын береді: мағ(ұ)лұм / мәлім, тағылым / тәлім, тағызым / тәжім, лағынет / ләнет, мағына / мән, сағат / сәт, уағда / уәде т.б. Сөз ортасы мен соңында келген *ғ* дыбысының түсіп қалуы тек араб сөздеріне қатысты емес, тілдегі ертеден келе жатқан құбылыс. Мәселен, көне түркі тіліндегі қағун – қауын, бұзағу – бұзау, сарыз – сары кейбір сөздердің ортасы мен соңындағы *ғ* дыбысы түсіп қалған.

Араб тіліндегі Ғ «айн» дауыссызының да қазақ тілінде бастапқы *ғ* дауыссыз, *а*, *ә*, *і*, *ө* дауыстыларымен келгенде семантикалық варианттарға жіктеледі. Мысалы, ғылым/ілім сөздерінің де мағынасы жіктелген. Ғылым сөзінде араб тіліндегі мағына сақталған болса, ал ілім сөзі «табиғи құбылыстың белгілі бір саласы жайындағы теориялық қағидалар жиынтығы» деп өзгерген. Негізі, арабшада бұл сөздің «теория» деген мағынасының да барлығын ескерсек, арабшадағы мағыналар қазақшада екі түрлі дыбысталып берілген.

Зағип/зайып сөздерінің де мағыналарында өзгеріс байқалады. Араб тілінде бұл сөз «әлсіз, ауру, жеткіліксіз», «науқас» мағыналарын білдірсе, қазақша екі түрлі дыбысталып, мағынасы жағынан бір-бірінен ажыраған. Зағип сөзі «кемтар, мүгедек, жарымжан», «кәріп-қасер, мүсәпір, бишара», ал зайып сөзі «жар, жұбай, жұп» мағыналарын алған.

Ғ «айн» дыбысының латын қарпімен беруде қазақ тілінің төл дыбыстарына сәйкес таңбалаудағы көрінісі төмендегідей:

Ғ «айн» дыбысының қазақ тілінде сөздің басындағы мен ортасындағы қолданысы	Ғ «айн» дыбысымен келетін сөздердің арабша нұсқасы	Ғ «айн» кирил қарпімен таңбалануы	Ғ «айн» латын қарпімен таңбалаудағы көрінісі
Сөз басында <i>а</i> дауыстыға ауысқанда	عَقْلٌ (`ақл)	ақыл	aqıl
Сөз басында <i>ә</i> дауыстыға ауысқанда	عَالَمٌ (`аләм)	әлем	әlem
Сөз басында <i>і</i> дауыстыға ауысқанда	عِلْمٌ (`илм)	ілім	ilim

Сөз ортасында o дауыстыға ауысқанда	عُمْرٌ (ʿумр)	өмір	ömir
Сөз ортасында z дауыссызына ауысқанда	سَاعَةٌ (сә:ʿат)	сағат	sağat
Сөз ортасында z түсіп қалады	سَاعَةٌ (сә:ʿат)	сәт	sät

Араб тіліндегі «hə» дауыссызының да қазақ тілінде баламасы кездеспейді. Дыбысталуы жағынан қазіргі қазақ тіліндегі *gayhar*, *juhar* сияқты сөздердегі **h** дыбысы араб тіліндегі **h** дыбысын таңбалағанымен, айтылуда араб тіліндегі **h** дыбысына біршама жуық келеді.

Ескі жазба нұсқаларда бұл дыбыспен келетін сөздер былайша түрліше көрініс берген: اِحْتِمَاتٌ (иджтиһә:д) – *ижтиһат*, *ыждаһат*, *иждаһат*, *иждиһат*, *ыждағат*, *иждиһат*, *иждиһат*.

Мұның бұлай дүниені алғандығы,

Ілгері кеткендіктен әрбір ісі...

Һиматпен, *ижтиһатпен* өнер тауып,

Бұл күнде әркімдерге жеткен күші (М.Қалтай).

Сөз басында бұл дыбыс түсіп қалып, сөз одан кейінгі дауыстыға сәйкес **a**, **ä**, **e** дауыстыларымен басталады: هَيْبَةٌ (һәйбәт) – *айбат*, هَوَاءٌ (һәуә:’) – *ауа/әуе*, هَزْلٌ (һәзл) – *әзіл*, هَلَاكٌ (һәләк) – *әлек* т.б.

Бір сөзде **q** дыбысымен берілген: هَجْرَةٌ (хиджра) – *қыжыра* т.б.

Сөз ортасында **й**, **h** дыбыстары арқылы беріледі: ظَاهِرٌ (за:һир) – *зайыр*, فَهْمٌ (фәһм) – *пайым*, زَيْنٌ (зейн) – *зейн*, جَوْهَرٌ (жәуһәр) – *gayhar*, جَاهِلٌ (джә:һил) – *жаһил*, مَشْهُورٌ (мәшһу:р) – *мәшһүр* т.б.

Сөз ортасында бірлі-жарым сөздерде мүлде түсіп те қалады. Мысалы, (таһарат) – *дәрет*, (муһр) – *мөр* т.б.

Сонымен «hə» дыбысы қазақшада сөз басында түсіріліп, сөз ортасында **h**, **й** дыбыстарымен беріледі не түсіп қалады. Қазақ тілінде сөз басында **z**, **q** дыбыстарымен де келеді. Араб тіліндегі «hə» дауыссызының қазақ тілінде **a**, **ä**, **e** дауыстыларымен басталған сөздерде екі түрлі дыбыстала келе, семантикалық жігі ажыраған. Мысалы, қазақ тілі түсіндірме сөздігінде *ауа* сөзі «тыныс алу үшін қажетті түссіз, иіссіз зат», «атмосфера, жер атмосферасын құрайтын газ тәрізді заттардың жиынтығы», ал *әуе* сөзі «жер үстін қоршаған көк күмбезі, аспан», «ауа» мағыналарымен берілген.

«hə» дыбысының латын қарпімен беруде қазақ тілінің төл дыбыстарына сәйкес таңбалаудағы көрінісі төмендегідей:

«hə» дыбысының қазақ тіліндегі сөздің басында және ортасындағы қолданысы	«hə» дыбысының арабша нұсқасы	«hə» кирил қарпімен таңбалануы	«hə» латын қарпімен таңбалаудағы көрінісі
Сөз басында a дауыстыға ауысқанда	هَوَاءٌ (һәуә:’)	<i>ауа</i>	aua

Сөз басында ә дауыстыға ауысқанда	هَوَاءَ (həyə:’)	әуе	əue
Сөз ортасында й дауыссызына ауысқанда	ظَاهِرٌ (za:hир)	зайыр	zairr
Сөз ортасында « һә »сақталған	جَوْهَرٌ (жәуһәр)	гауһар	gauhar
Сөз ортасында « һә »түсіп қалған	مِهْرٌ (myһр)	мөр	mör

Арабтың **ә** «уә:» дауыссызы қазақ тілінде сөз басында бірде түсіріліп, бірде сақталған. Мәселен, түсірілген жағдайда, одан кейінгі арабша **ә** дауыстысы өзгеріп, **о, ұ, ө** дауыстыларымен келеді: *опат, оқиға, ұждан, өкіл, өсиет*. Ал сақталғанда **у** дыбысымен беріледі: *уәде, уәзір, уәкіл, уақиға*. Бір ғана сөзде **п**-ға өзгерген *парақ*. Сөз ортасында **у** дауыссызымен беріледі: *ауа, қауым, дәуір, аруақ*, т.б.

ә «уә:» дыбысының қазақ тілінде сөз басында о, ө, у, п дыбыстарына ауысуы	ә «уә:» кирил қарпімен таңбалануы	ә «уә:» латын қарпімен таңбалаудағы көрінісі
О	опат	opat
Ө	өкіл	ökil
Ұ	ұждан	ujdan
У	уәде	uəde
П	парақ	paraq

Бұдан басқа қазақ тілінде арабтың **б** «бә:» дыбысы сөз басында **б** мен **п** түрінде жарыса қолданылатын тұстары да кездеседі. Мысалы: *бәле//пәле, пісмiллә//бісмiллә*, т.б.

Кіріме араб сөздеріндегі **ف** «фә:» дыбысы сөз басы мен ортасында **п** мен **б** дыбыстарына алмасады, мысалы: *فَاتِحَةٌ* (фә:тихә) – *бата*, *فَهْمٌ* (фәһм) – *байым/пайым* т.б. **Ф**, **х** фонемалары араб-парсы тілдерінен енген кейбір жалқы есімдер мен бірен-саран жалпы есімдерде де түпнұсқадағыдай сақталған. Мысалы, *Фазыл, Фарида, Фатима, Марфуға; саф; фәни, Хамит, Ахмет* т.б.

«Дә:л» дыбысы қазақ **т** дыбысымен алмасады. Мысалы, *азад – азат, айд – айт* т.б.

«Лә:м» мен **ә** «ра:» дыбыстары қазақ тілінде осыған сәйкес **л, р** дауыссыздарымен беріледі. Қазақта сөздің басы **л, р** дыбыстарымен басталмайтыны белгілі. Соған орай бұл дыбыстармен басталатын сөздердің алдынан қысаң дауыстылар селбесіп айтылады. Мысалы, **р**-мен басталған сөздер: *(i)рәсім, (i)рәміз, (ы)рамазан, (ы)рақым, (ы)рызық, (ы)разы, (ы)рақат, (ы)рақмет*.

Қазіргі қазақ тіл білімінде селбеспелі дыбыстардың таңбалануы екі негізге құрылады. Бірінші негіз бойынша, **л, р** дыбыстарынан басталатын, осы дыбыстардан кейін **а, ә, е, у, ұ, и** дыбыстары келетін түбір сөздердің басында **ы, і, ұ** әріптері жазылмайды (*лаж, лайық, лас, лай, леген, рай, рас, лауазым, лашын, лашық, рухани, ру, рұқсат, риза, рия* т.б.). Ал қалған жағдайда сөз басында **р, л** әріптерінен бұрын **ы, і** әріптері жазыла береді (*ырыс, ырым, ырық, іріт, ырыл* т.б.) [42, 40-б.]. Қазіргі кезде тіл білімінде бұл ереже ретінде орнығып, қалыптасты. Ал 1929-1940 жылдары

қолданған латын графикасы негізіндегі әліпби жүйесінде кірме сөздер фонетикалық принципке негізделгендіктен, функционалдық мәні бәсең селбеспе (ілеспе) дыбыстар жазуда ескеріліп отырған.

Сонымен XIX-XX ғғ. ескі қазақ жазба шығармаларында көбіне діни ұғымдарға қатысты араб, парсы сөздерінің төл тіліндегі тұлғасы толық сақталып жазылса, ал одан басқа салаларда қолданылатын араб, парсы сөздерінің көбі қазақ тілінің айтылымы бойынша түрлі нұсқаларда жазыла берген. Ескі қазақ жазба тілде кірме араб, парсы сөздері құрамындағы дыбыстардың таңбалануындағы ала-құлалықтардың мынадай себептері бары ескеріліп жүр:

- ауызекі сөйлеу тілінің әсері;
- тұрақты орфографияның болмауы;
- араб әріптерімен жазылған шығармаларды жариялаушылардың түрліше таңбалануы;
- диалектілер мен говорлардың әсері;
- өлең ұйқасымының талабына байланысты сәйкестендіру.

Міне, осындай ескі жазба тілден енген сөздердің құрамында сақталып қалған араб-парсы фонемаларының қайсысын графемалық жүйеде көрсету керек деген мәселе әлі күнге дейін талас тудырып келеді.

Ал түрік елінің тәжірибесінде араб, парсы сөздерін латын қарпімен таңбалауда сол төл тіліндегі қалпын емес, түркі тілінің дыбыстық заңдылығын ұстанған. Тіпті ортағасырлық жазба жәдігерліктердің бір қабатын құрайтын пассив қолданылатын араб, парсы сөздерінен бастап күні бүгінге дейінгі актив қолданыстағы кірме араб, парсы тілдік бірліктері түрік тілінің дыбыстық ерекшеліктеріне сәйкес таңбаланған. Мысалы, Жүсіп Баласағұнның «Құтты білік» жазба ескерткішінен бірер мысал келтірейік: *масбих-месбих, гауһар-гәһвер, kalem, talep* т.б.

Түрүп иұнды қылды иана таң намаз,

Ду а қылды *месбих* иеме құдты аз.

Дәрет алып, таң намазын оқыды,

Дұға оқырда *масбих* ұстап отырды.

Бұның себебін арабтың жуан ренді дауыссыздары түрік тілінде жуан қалпын сақтап, сөз бірыңғай жуан айтылғанымен, құрамында «лә:м» дыбысы келген сөздерде үндестік бұзылған. Өйткені арабшада үнемі жіңішке дыбысталатын бұл дыбыс түрікшеде де жіңішке қалыптасып, одан кейінгі қысқа да, созылыңқы да дауыстылар жіңішке айтылады. Мысалы, *kalem, kale, kible, makale, talep, za:lim, zulüm*. Бұл сөздер қазақшада бірыңғай жуан айтылады: *қалам, қала, құбыла, мақала, талап, залым, зұлым*. Түрікшеде алдыңғы буында жуан дауысты келгеніне қарамастан, соңы «лә:м»-ға аяқталған сөздерге жіңішке дауысты қосымша жалғанады, мысалы, *ha:li, misa:li*» [43].

Қазіргі кезде А.Байтұрсынұлы атындағы Тіл білімі институты тарапынан ұсынылған латын графикасына негізделген жаңа әліпби жобалары жан-жақты ойластырылып, ғалымдар тарапынан құрастырылған ғылыми нақтыланған жобалар бар. Латын қарпіне көшкенде араб, парсы сөздерін латын қаріптерімен таңбалауда мынадай басты ұстанымдарды назарда ұстау қажет болар:

біріншіден, кірме араб, парсы сөздерін қазақ тілінің дыбыстық заңдылықтарына, яғни үндестік заңы арқылы дыбыстардың тіркесімін сақтай отырып айтқанмен, жазуда фонологиялық принципке арқа сүйеу керек. Мысалы, *мақұлұқ*, *мүлүк*, т.б. деп айтылғанмен, *мақұлық*, *мүлік*, т.б. түрде жазу керек;

екіншіден, ескі жазба тілінде, тіпті қазіргі қазақ тілінде бірнеше дыбыстық нұсқада қолданылатын араб, парсы сөздерінің *қадим-қадым-қадім*, *қадыр-қадір-кәдір*, *қызыр-қыдыр* латын қарпімен таңбалауда әуелі қазіргі қазақ әдеби тілінің нормасына сәйкес келетін нұсқасын негіздеп алған жөн. Себебі аралас буынды сөздердің жазылуы да қазақ жазу емлесіне қайшы.

<i>хауыф</i>	араб тілінің дыбыстық жүйесіне негізделген
<i>хауып</i>	сөз басындағы х қазақ тіліне жат дыбыс
<i>хауіп</i>	сөз басындағы х қазақ тіліне жат дыбыс әрі қазақ тілінің сингармонизм заңдылығына қайшы
<i>қауіп</i>	Жазуда осы форма тиімді. Қазақ тілінің сингармонизм заңдылығына қайшы формада жазылғанымен, сөз – образ арқылы араб тілінен енген абстрактілі лексика екені анық білінеді.
<i>қауып</i>	Қазақ тілінің айтылымына негізделген дұрыс нұсқа болғанымен, жазуда түпнұсқа тіл этимологиясынан хабар бермейді, әрі <i>қауып</i> (<i>ит қапты</i>) етістігімен омограф құрап кетеді.

үшіншіден, семантикалық варианттарға ие болған кейбір араб, парсы сөздерінің (*ауа/әуе*) латын қарпімен таңбалаудағы ерекшеліктерін ескерген жөн;

төртіншіден, қазақ тілі дауыссыздар жүйесінде араб-парсы тілдерінен енген сөздерде «**х**» фонемасы бар кейбір сөздерде «**қ**» фонемасымен берген жөн. Мысалы, *хал* (*hal*) емес, *қал-жағдай* (*qal*), *хайыр* (*hair*) емес, *қайыр* (*qair*) т.б.;

бесіншіден, түркі кеңесі қабылдаған ортақ әліпбиін ескере отырып, қазақтың төл әліпбиінде бұрын пайдаланылмаған арабтың *h* дыбысын *гауһар*, *жуһаз* сияқты сөздерінде қалдырып, сондай-ақ, *сұхбат*, *тарих* сөздермен келетін **х** фонемасын **h** фонемасымен берген жөн: *suhbat*, *tarih* т.б.

алтыншыдан, үндестік заңына бағынбайтын парсы тілінен енген (*гер/кер*, *қор*, *паз*, *хана*, *гөй* т.б) қосымшаларының ұтымды берудегі транскрипциясының рөлін арттыру қажет;

жетіншіден, 1938-1940 жж. кирил графикасына негізделген әліпбиді қабылдауда орыс кірме сөздерін түпнұсқасына жақындатып қолдану үрдісі басым болғаны белгілі. Осыған байланысты қазақ әліпбиіне жат орыс тілінен енген *я*, *ю* тәрізді әріптер араб, парсы тілінен енген сөздерді таңбалауға да қатысты қолданылған. Мәселен, *хикаят*, *сая*, *япырай*, *яғни*, *аян* т.б. Кирил жазу емлесінің кемшілігі араб, парсы тілінен енген сөздерді бірнеше вариантта құбылтып жазуға жол берді. Мысалы, кей онимдердің графикасының осы күнге дейін бірізділігі сақталмаған: *Яссауи*, *Ясауи*, *Йассауи*, *Юсуп*, *Йусуп*, *Жүсіп* т.б. Сондықтан латын графикасына көшу барысында осы сияқты қазақы дыбыстауға сәйкес келмейтін ала-құлалықтарды болдырмауға күш салу қажет.

Ескі кітаби лексиканың жаңа статистикасы («Қазақ тіліндегі араб, парсы сөздерінің түсіндірме сөздігі» (2014 жылғы сөздік бойынша))

Қазіргі қазақ тіліндегі кітаби лексиканың басым бөлігін араб, парсы сөздері құрайды. *Біріншіден*, VII-VIII ғасырлардан бастап түркі халықтары арасында ислам дінінің тарала бастауы, *екіншіден*, ерте кезеңдерден бастап түркі халықтарының соғдылармен (иран) көршілес отыруы, *үшіншіден*, орта ғасырдағы түркі ғұламаларының ғылыми және әдеби шығармаларды араб, парсы тілдерінде жазуды дәстүрге айналдыруы, *төртіншіден*, араб, парсы сөздерін түпнұсқадан өзгертпей, сол тілде қалай жазылса, тура солай жазу үрдісінің орын алуы, *бесіншіден*, түркі халықтарының жаппай араб графикасын XX ғасырдың басына дейін қолдануы араб, парсы сөздерінің молынан енуіне орасан зор ықпал етті. Бірнеше ғасырлық байланысты қамтитын араб, парсы, түркі қарым-қатынастарының нәтижесінде көптеген кірме лексикалық бірліктер тілімізде орнығып қалды. Оларды екі топқа бөлеміз:

1) қазіргі қазақ әдеби тілінде актив қолданыстағы араб, парсы сөздері;

2) қазіргі қазақ әдеби тілінде қолданылмайтын, алайда ескі қазақ жазба тілінде актив қолданылған кітаби сөздер.

Бірінші топқа жататын сөздер тұлғасының өзгеріске ұшырағаны сонша, оларды кірме бірліктер қатарына жатқызудың өзі күмән тудырып жататын жайтқа айналды. Өйткені қазақ тіліне араб, парсы сөздерінің ену тарихы тым тереңде жатқандықтан, олар төл тіліміздің дыбыстық ерекшелігіне барынша бейімделіп кеткен. Ал екінші топқа жататын сөздер күнделікті қолданыста болмаса да, ескі тілде жырлаған ақын-жыраулардың, қисса-дастандардың, алғаш жарыққа шыққан қазақ баспасөздерінің тілінде актив қолданыста болған. Сондықтан ондай сөздерді қазіргі тілімізде қолданылмайды екен деп есептен шығарып тастауға әсте болмайды. Олар біздің тарихи қазынамыз, сөздік қорымыздың үлкен бір бөлігі.

Жалпы түркі тілдеріне араб, парсы сөздерінің енуі, игерілуі бірінде басым, бірінде әлсіз болғанына қарамастан, түркі тілдерінің лексикалық қорын барынша дамытқанын жоққа шығара алмаймыз. Егемендік алғаннан кейін дінімізбен, ұлттық тарихымызбен, рухани-мәдени мұраларымызбен қайтадан қауыштық. Осыған орай, тілімізге дінге қатысты араб сөздерінің қайтадан ену үрдісінің жүріп жатқанын аңғаруға болады.

Қазақ ғалымдары тарапынан тіліміздегі араб, парсы сөздерінің ғылыми тұрғыдан зерттелуі А.Байтұрсынұлы, Қ.Жұбанов, Х.Досмұхамедұлы, Н.Төреқұлов, т.б. еңбектерінде көрініс тапқан. Алаш арыстарынан басталып, қазіргі кезеңге дейін өз жалғасын табуда. Алайда зерттеудің көбі арнайы бір шығарма тіліндегі кірме сөздерді қарастыруға бағытталған, сондықтан да жалпы қазақ тіліндегі араб, парсы сөздерінің, оның ішінде ескі кітаби сөздердің нақты статистикасы көрсетілген емес.

Қазақ тіл білімінде араб, парсы бірліктеріне қатысты сөз болғанда мына мәселелердің басы айқын болуы керек:

- *біріншіден*, күні бүгінге дейін қазақ тіл білімінде «араб-парсы» деп қосарлап жазу қалыптасқан. Алайда араб тілі мен парсы тілі туыстас тілдер болып есептелмейді. Сондықтан араб, парсы үтір арқылы жазылғаны дұрыс;

- *екіншіден*, араб, парсы сөздерін қатар алып қарастырғанда, көбінесе араб сөздеріне баса назар аударылады да, парсы тілі оның көлеңкесінде қалып қояды. Сон-

дықтан араб, парсы сөздерінің тілімізге ену тарихы мен игерілу ерекшеліктері сөз болғанда, олар жеке-жеке қарастырылып, бөлек түсіндірмелермен берілгені жөн.

Кітаби лексиканың көпшілігі «ескі қазақ жазба тілінде» еркін қолданыста болғанмен, қазіргі тіл тұрғысынан алғанда бейтаныс болып танылады. Осы жерде арнайы ескерте кететін бір жайт, тәуелсіздік алғанға дейінгі кезеңдерде жарияланған ауыз әдебиеті үлгілері мен ақын-жыраулар шығармалары кеңестік саяси идеологияның кесірінен көптеген қысқарту мен өзгертуге ұшырағаны мәлім, атап айтқанда:

- ислам дініне қатысты ұғымдар мен тіркестерді, Аллаға жалбарынған мінәжаттарды, мадақ сөздерді мүлде алып тастау, соның салдарынан өлең жолдарын толығымен жарияламай, үзінділерін ғана беру, көптеген ескі тілдік бірлікті жарамсыз деп тану сынды олқылықтар орын алып келді;

- саяси идеологиялық мүдделерге сай келмегендіктен, ауыз әдебиетінің көптеген мұралары жарыққа шығарылмады, ондай жәдігерлер қатарында діни дастандар, магиялық, мифтік аңыздар мен тарихи жырлар бар;

- жарияланған мәтіндердің өзі қатаң цензуралық бақылауда ұсталып, арнайы редакциялық түзетулерге ұшырап отырды, соның салдарынан тұтас сөйлемдер мен шумақтар өрескел өзгертулерге түсті, тіпті мүлде алынып тасталды.

Ал егемендік алғаннан кейін Президент Н.Ә.Назарбаевтың бастамасымен «Мәдени мұра» сынды көптеген ғылыми бағдарламалар іске асырылып, күллі араб жазуымен сақталған ескі мұрамызды халыққа қайтадан ұсыну жұмыстары қарқынды түрде қолға алынды. Осының нәтижесінде көптеген тарихи жәдігеріміз ешқандай қысқартусыз, өзгеріссіз кітап ретінде жарыққа шықты. Мұндай құнды еңбектердің алдыңғы қатарына 100 томдық «Бабалар сөзі» кітаптар сериясын жатқызуға болады. Солардың барлығын сүзіп, қарастырып шыққанда, тілімізде қолданыста болған кітаби лексиканың *статистикалық ақпаратын* жариялау қажеттілігі туындап отыр, сонымен қатар жалпы араб, парсы сөздерінің статистикалық көрсеткішін де жаңарту қажет деп ойлаймыз. Себебі, тіліміздегі кірме сөздерге байланысты тәуелсіздікке дейін жарық көрген санаулы сөздіктерде кеңестік цензураның кесірінен көптеген сөз қамтылмай қалған. Әсіресе кітаби лексиканы сөздікке беруге қатаң тыйым салынған болатын.

2014 ж. «Қазақ тіліндегі араб, парсы сөздерінің түсіндірме сөздігі» атты көлемді еңбек жарыққа шықты [24]. Бұл сөздікте тілімізге ертеден сіңісіп кеткен, күнделікті өмірде жиі қолданылатын таныс сөздерден бөлек, «ескі қазақ жазба тілінде» еркін қолданыста болған, алайда қазіргі тіл тұрғысынан алғанда бейтаныс болып танылатын кітаби сөздердің негізгі бөлігі жинақталып берілді. Сондықтан бұл зерттеудегі статистикалық мәліметтер осы сөздіктің негізінде жай ғана шолу емес, нақты факт ретінде есептеліп отыр.

Араб, парсы сөздерінің қазақ тіліндегі қолданыс аясы өте күрделі. Әсіресе ескі қазақ жазба тілінде актив қолданыста болған кітаби сөздер қазіргі тіл тұрғысынан қарағанда бейтаныс болып табылады. Сондықтан жоғарыда атап көрсеткеніміздей, қазақ тілінде қолданыста болған араб, парсы сөздерін үлкен екі топқа бөлдік:

- 1) қазіргі қазақ әдеби тілінде актив қолданылатын араб, парсы сөздері;
- 2) қазіргі қазақ әдеби тілінде қолданылмайтын, алайда ескі қазақ жазба тілінде актив қолданылған кітаби сөздер.

Енді осы екі топтағы сөздердің статистикасына назар аударайық. Қазіргі қазақ әдеби тілінде актив қолданылатын араб, парсы сөздері қатарына *абзал, абұйыр, абырой, ағза, адал, адам, адамзат, ажал, аждаһа, азамат, азан, азап, азат, азық, айдаһар, айна, айуан, ақыл, ақымақ, арзан, арман, ауқат, әбзел, әбігер, әділ, әжуа, әзіл, әйел, әлеумет, әмиян, әңгіме, әріп, әскер, әулет, баба, баға, базар, бақша, батшағар, бейкүнә, бекем, бұқара, гажайып, галам, гасыр, гұлама, гұмыр, гұрып, ғылым, дақыл, дана, дастан, дәреже, дәріс, дерт, диқан, емле, емтихан, есім, жамағат, жанжал, жануар, жауап, жігер, зақым, залым, заман, зәбір, зерек, зиян, ишара, кәмет, кәсіп, келбет, қабырға, қағаз, қажет, қазына, қанағат, қасірет, лаж, лауазым, мағлұм, мазақ, мәлімет, мұхит, надан, нақыш, науқас, обал, опат, өмір, өсиет, палуан, парыз, пұшайман, рахат, реніш, рұхсат, сабын, тағам, тағзым, тәлім, уайым, ұстара, хабар, шайыр, шалқан, шәрбат, ықылас, яғни т.б. көптеген бірліктерді жатқызуға болады. Бұндай сөздердің жалпы саны – 2157.*

Ал қазіргі қазақ әдеби тілінде қолданылмайтын, алайда ескі қазақ жазба тілінде актив қолданылған кітаби сөздерге *азуаж, ақабат, аб нисан, абд, ағаз, агла, агмал, аждар, ажынас, азһар, ақилат, алаф, аманту, әдиса, әжір, әлфирақ, әлхасыл, әмірет, әндиша, әркан, әфтара, бадид, баднам, базаркан, базарқуар, банагаһ, баңхұр, бараһин, баройе, басафа, баһана, башарат, бәдан, бәдруй, бұхтан, гиран, гәриан, гүрбан, гадам, гажам, гақубат, гамнак, гараф, гауам, гұлибан, гұссат, дақиқа, дамих, даният, дархор, дафиг, дәрхал, дохтари, ділнауаз, жағлан, жанан, жауан, жаһалат, жәзір, жубун, забан, загара, залалат, замин, зарафишани, зәуіл, зифаф, зоурақ, зүлфі, иәжүж, игтирад, икрам, истанжа, ихраж, кард, каукаб, кафура, кәманд, кәниса, кәриһ, капарат, келеп, кифаят, кулфат, күміраһ, қанун, қараз, қасам, қатра, құрапа, қылуе, ладан, лазурит, лалезар, ларза, мағзұм, мағрур, мағшуг, миясар, муафиқ, мұнажжим, мүфсид, набуд, намайан, намахрам, намдар, нардибан, натауан, нафиг, наһид, нидамат, пағтур, паришан, пәнжа, пиада, пінһан, рақиб, раһиб, рәмил, рихлат, сағиқа, самум, сарнай, сафи, сәркатиб, тагажіп, тагазир, тағбир, тақсим, тауазиг, уақиғ, уасиг, уәжіл, фаған, фажир, фалак, фарсақ, хадие, халғат, харидар, хауариж, хилаф, һамайун, һұжұм, шажағат, шардақ, шатранж, шашма, шидадат, ширази, ысқат т.б. көптеген сөзді жатқызуға болады. Мұндай кітаби сөздердің жалпы саны – 2376. Бұл кітаби лексиканың өзін семантикасы жағынан екі топқа бөлуге болады:*

- 1) бір ғана мағынада жұмсалған кітаби сөздер;
- 2) бірнеше мағынада жұмсалған кітаби сөздер

Енді бұл сөздердің барлығын бере алмасақ та, кейбірінің қандай мағынада жұмсалғанын нақты анықтау үшін мысал арқылы талдап көрсетейік.

1. Бір ғана мағынада жұмсалған кітаби сөздер:

АЗУАЖ (ар. *азуаж* ازواج) – *әйел, жұбай*. Асхаптың шығып кетті бәрі һама, Жыла-сып *азуажлары* келді және [25, 1-т.]. Бұл неше артта қалған *азуажларың*, Кім көрер сізден кейін оның халін?! [25, 1-т.].

АҚАБАТ (ар. *ақибат* عقبه) – *қиындық, машақат*. Бұ қасірет, *ақабатқа* салдың мені, Наза болып жүрмесін бабаларым [26, 18-т.].

АБ НИСАН (пар. *аб нисан* اب نيسان) – *аб парсыша су, нисан сириялық күнтізбе бойынша сегізінші айдың атауы, сәуір айы*. Осы айда жауған жаңбырдың суын

құмыраға құйып, дұға салып ішсе, кез келген арман-мұрат орындалады деген ұғым бар. Жаңбырдан *аб нисан* дүрлер тамып, Шарапат баршамызға сонан болған [25, 1-т.].

АҒАЗ (пар. *ағаз кардан* اغاز کردن) – *бастау*. Иманнан соң екінші келді намаз, Мағынасын бес парыздың қылдым *абаз* [26, 4-т.].

АҒМАЛ (ар. *ағмал* اعمال) – *истеген әрекеттері, ісі*. Жараса *ағмалына* жаза көріп, Ақыры жаннат ішіне кірген барып [25, 2-т.].

АЖДАР (пар. *аждар* اژدر) – *айдаһар*. Сонда құрған амал мол, *Аждар* жылан дәуі бар [26, 37-т.].

АЖЫНАС (пар. *ажнас* اجناس) – *дүние-мүлік, бұйым*. Қазына неше түрлісін паралар, Босатты падишалық *ажынастарын* [26, 17-т.].

АЛАФ (ар. *алаф* الاف) – *мың, көп*. Өзі кірген суретіне арабтың, Түсі қара, тұрды біраз қарап тым, Киімдері пәршеленген жыртылып, Бейшарасы бұл жердегі *алантың* [27].

ӘДИСА (ар. *хадиса* حادثة) – *оқиға*. Айналайын, таз-батшам, Бір *әдиса* бар екен [26, 6-т.].

ӘЖІР (ар. *әжр* اجر) – *сыйақы, сияпат*. Көп *әжір* тақ аласың ғафу қылсаң, Әйтеуір пақырлығым саған салмақ [26, 5-т.].

ӘЛФИРАҚ (ар. *әлфирақ* الفراق) – *қош бол!* Енді ғұмырымның ақыры жақын болды, *Әлфирақ* әлфирақы сапарының уақты болды [26, 14-т.].

ӘНДИША (пар. *андише* انديشه) – *ой, пікір*. Сөйлейді патша сонда *әндишәсін*: – Әй, Фарұс, келгір, – деді, – көңіл нәшін [26, 3-т.].

ӘФТАРА (ар. *әфтара* افتار) – *жала*. Бұ сөзіңіз Сейітке зор *әфтара*, Бұның үшін Сейітті сен ұялтпа [26, 13-т.].

БАДИД (пар. *падид* پديد) – *көрініп тұрған, көзге көрінетін*. Бадид көз – *бадырақ* көз. Алартып қарауменен *бадид* көзді, Махшарда болар қатын қара жүзді [25, 1-т.].

БАНАГАҺ (пар. *баногәһ* بناگاه) – *кенеттен, аяқ астынан, қапыда*. *Банагаһ* алардың ішінде Мырза Мәметті көріп [26, 47-т.].

БАСАФА (пар. *басва* باصفا) – *пәк, таза*. Достыңыз қонаққа бүгін келсін, – дейді, Он сегіз мың ғаламға, әй, *басафа* [26, 11-т.].

БӘДРУЙ (пар. *бад руй* بد روي) – *өңсіз, ажарсыз, түрі жаман*. Кәпірдің өңін көрді ұзын бойлы, Көзі – көк, жүзі – қара, ол *бәдруйлы* [26, 10-т.].

ДАРХОР (пар. *дархор* درخور) – *лайық, сай*. Балам, саған бердім күллі ықтияр, Алғын қазынадан саған *дархор* [26, 39-т.].

ДӘРХАЛ (пар. *дархал* درحال) – *сол мезетте, сол кезде*. *Дәрхал* сонда аяғы түзеліпті, Қатын шіркін дұшпандыққа кезініпті [26, 8-т.]. Қатын *дәрхал* елшіге жетіп келді, Зұһраның жазған хатын әкел, – деді [26, 19-т.].

ДОХТАРИ (пар. *дохтари* دخترید) – *бойжеткен, қыз*. «Мархаба, *дохтари* сұлтан, қош келдің», – деп, Басына інжу, маржан шашу шашты [26, 3-т.].

2. Бірнеше мағынада жұмсалған кітаби сөздердің мысалы:

АҒЛА (ар. *ағла* اعلى) – 1. *Ең биік, ең жоғары*. Ғарыш *ағланың* сипатын көргеннен соң, Сұрайды Жәбірейілден мұны танып [26, 11-т.]. Тілесе ғарыш *ағлаға* барып қонар, Өзінің тілеуінше қоныс қылып [25, 2-т.]. 2. *Аса ұлы, зор*. *Ағла* баршамыздан мәртебең бар, Сөйлесіп, көндіріміз етсең қарар [26, 19-т.]. 3. *Ең гажайып, керемет*. Атын *ағла* баққа қоя беріп, бір жерге келді, Бір аулаға, шатырға кіре келді [26, 13-т.].

ЖАНАН (пар. *жанан* جانان) – 1. *Сүйікті, ғашық*. Жаным сүйген *жананым*, Жапа тартқан бұл тәнім [26, 19-т.]. Екі *жанан* мейірбан қосылысып, Мәлике зар жыласып көрісіпті [26, 17-т.]. 2. *Қымбатты, аяулы*. Сендейін *жанан* жоқ дүр жиһанда, Жеті жыл пәуа қылдың біздерді зынданда [26, 47-т.].

ЖӘЗІР (пар. *зәжир* زجر) – 1. *Қысым, езгі, зәбір*. Көнбесек айтқанына, амал тауысып, Тартармыз жәбір-жапа, *жәзір*, – деді [26, 7-т.]. 2. *Қайғы, мұң*. Бұрыннан бұл сұлуға Июхана уәзір, Көңілі ғашық болып, тартқан *жәзір* [27].

ЗҮЛФИ (пар. *зүлф* زلف) – 1. *Шаш, бұйра шаш*. Науаскар иктадай түрфіні, Жарасуға тал-тал өрер *зүлфіні* [26, 48-т.]. 2. *Бұрым*. Мағшұқтары жүректі тесіп, екі *зүлфи* беліге түсіп, көргендері реңкі ұшып, сондақ бір жігіт келіп шылым сұрап тұрып-дүр [26, 48-т.].

КАПАРАТ (ар. *каффарат* كفارة) – 1. *Күнәні жуу үшін берілетін қайыр-садақа*. *Капарат* көп кінәға болатұғын, Қалдырса, Тәңіріме оңай үш іс бар-ды! [25, 1-т.]. 2. *Күнәні өтеу, жуу*. *Капарат* қасланбаған не нәрсе? – деп, Көңілінде сұрар сөзін айтты ойқастап [25, 1-т.].

КИФАЯТ, КЕПИЕТ (ар. *кифайат* كفاية) – 1. *Мошшылық, баршылық*. Дін жолында раббана деп жан берер, Мүшкілдерге *кифаят* бер, Құдайым [26, 47-т.]. 2. *Қабілет, дарын*. Періден ғой, білесің, менім затым, Айтайын жаратылған *кепиетім* [26, 2-т.]. 3. *Қамтамасыз ету, қанағаттандыру*. Бек Жүсіп дер істеп келдім хамаят, Мұрадымды қылың бүгін *кифаят* [26, 47-т.].

ҚЫЛУЕТ, ХАЛУАТ (ар. *халуа* خلوة) – 1. *Оңаша, құпия орын*. Өзіні һәм әнжам уа жау-жарағыны бәріні бекітіп бір *қылует* жайда қойып, о шалны басыға жүз таяқ ұрып... [26, 48-т.]. 2. *Оңашалау, жеке қалдыру*. Ол сорлы сарайды *халуат* қылды, Сейітке өнер бастар уақыт келді [26, 14-т.].

Сонда аталған үлкен сөздікке енген қазіргі қазақ әдеби тілінде актив қолданылатын және қазіргі қазақ әдеби тілінде актив қолданылмайтын араб, парсы сөздерінің жалпы саны – **4533**. Осы жерде мына мәселені ерекше айта кету керек. Егер қазақ қосымшаларымен жасалған сөздерді (*жетесіз, күпірлік, қадірлі, қателік*, т.б.) және қазақы қолданым аясында пайда болған сөздерді (*алапес, төлқұжат*, т.б.), қос-сөздерді (*арман-тілек, айла-тәсіл*, т.б.) есепке алмай, тек түбір сөздердің ғана санын шығарсақ, онда **3562** сөз болады. Бұл дегеніміз, түбірі араб, парсы сөздерінен тағы да **970**-тен астам жаңадан сөз жасалған. Яғни араб, парсы сөздері сөздік қорымызды толықтыруға, байытуға барынша ықпал етті деуге болады.

Енді сөздікте қамтылған араб сөзі қанша, парсы сөзі қанша деген мәселеге арнайы тоқталайық. Бұл статистикалық зерттеуді үш топқа бөліп қарастыру керек:

- 1) барлық араб сөзінің статистикасы;
- 2) барлық парсы сөзінің статистикасы;
- 3) араб және парсы лексикасының қосылуымен жасалған сөздің статистикасы.

Жоғарыда атап көрсеткеніміздей, сөздікте тіліміздегі барлық араб, парсы сөздерінің жалпы саны (**4533**) қамтылды. Осының 2564 араб, ал 1885-ы парсы, ал араб және парсы сөздерінің бірігуі арқылы жасалғаны – 84 сөз. Осы үшінші топқа жататын сөздердің жасалу ерекшелігін былайша бөлеміз:

1. Парсы қосымшаларының араб сөзімен бірігуі;
2. Араб және парсы түбірлерінің бірігуі.

84 сөздің барлығын талдап көрсетуде көлемді болып кететіндіктен, кейбір сөздерді ғана беріп отырмыз. Мысалы, парсының мынадай қосымшалары араб сөзімен бірігіп, жаңа сөз жасауға ұйтқы болған.

Жаңа сөз тудырушы *наме* қосымшасы арқылы жасалған сөздер:

Аһднаме – *аһд* арабтың «келісім», «шарт» деген мағынаны беретін түбір сөзі, оған *наме* жұрнағы жалғанғанда «шарт жасасқан қағаз» ұғымында жұмсалады.

Мазмұндама – *мазмұн* арабтың *мән*, *мағына* дегенді білдіретін түбір сөзі, оған *наме* (*мазмұннаме*, қазақ тілінде дыбысталуы *мазмұндама*) жұрнағы жалғанғанда «мазмұнын жазбаша түсіндіретін шағын шығарма» ұғымын білдіреді.

Рұқсатнама – *рұқсат* арабтың «келісім», «ризалық» деген мағынаны беретін түбір сөзі, оған *наме* (*рухсатнаме*, қазақ тілінде дыбысталуы *рұқсатнама*) жұрнағы жалғанғанда «рұқсат қағазы» ұғымын білдіреді.

Парсының жаңа сөз тудырушы *хана* қосымшасы арқылы жасалған сөздер:

Дәрісхана – *дәріс* арабтың «сабақ» деген мағынаны беретін түбір сөзі, *хана* қосымшасымен бірігіп, «сабақ оқитын бөлме» мағынасында жұмсалады.

Кітапхана – *кітап* арабтың түбір сөзі, *хана* қосымшасымен бірігіп, «оқырмандар отыратын орын» мағынасын береді.

Парсының болымсыздықты білдіретін *на* және *бей* префикстері арқылы жасалған сөздер:

Наразы – *на* болымсыздықты білдіретін префикс, *разы* ризашылық деген ұғымды білдіретін арабтың түбірі. Екеуі қосылып, «разылық бермеу», «разы болмау» ұғымында жұмсалады.

Парсының «нашар», «жаман» ұғымын беретін *бәд* қосымшасы арқылы жасалған сөздер:

Бәддұға – *дұға* арабтың «жалбарыну», «тілек тілеу» ұғымын беретін түбір сөзі, *бәд* парсылық қосымша. Екеуі бірігіп, «қарғыс», «теріс бата» мағынасында жұмсалады.

Бәдпигыл – *пигыл* арабтың «ниет» ұғымын беретін түбір сөзі. *Бәд* қосымшасымен біріккенде «жаман әрекет», «жаман қылық» ұғымында жұмсалады.

Сонымен қатар парсының *қор* (пайдақор, дүниеқор, ызақор), *гер* (қайраткер, тәлімгер, талапкер), *кеш* (арбакеш), *зүй* (батагөй, данагөй) қосымшаларының араб сөзімен бірігуі арқылы жасалған сөздер де біршама.

Ал араб және парсы түбірлерінің бірігуі арқылы жасалған сөздерге мына сияқты бірліктерді жатқызуға болады:

Занталақ – *зани* парсының «бұзық адам» деген мағынаны беретін түбір сөзі, ал *талақ* арабтың «безу» ұғымын беретін түбір сөзі. Екі сөз бірігіп, «тұрақсыз адам» деген ұғымда жұмсалады.

Саркатиб – *сар* парсының «бас» деген ұғымды білдіретін түбір сөзі, *катиб* «жазушы» деген ұғымды білдіретін араб сөзі. Екеуі бірігіп, «бас хатшы» деген мағынаны береді.

Шартаран – *чаһар* (қазақша *шар* болып дыбысталады) парсының «төрт» деген сан есімі, *таран* «белгілі бір тұс, жақ» деген мағынаны беретін араб сөзі. Екеуі бірігіп, «дүниенің төрт бұрышы, бүкіл әлем» деген мағынада жұмсалады.

Енді бір арнайы тоқталып өтетін келесі бір мәселе, ол – дінге қатысты сөздер. Қазақ халқы да VIII ғасырлардан бастап ислам дінін қабылдағаны мәлім. Осымен

байланысты тіліміздегі діни атаулардың барлығы да араб, парсы сөздері болып келеді. Жалпы діни атауларды да үлкен екі топқа бөліп қарастыру керек:

1) қазіргі қазақ әдеби тілінде актив қолданылатын діни атаулар;

2) қазіргі қазақ әдеби тілінде қолданылмайтын, алайда ескі қазақ жазба тілінде актив қолданылған діни атаулар.

Екі топтағы барлық діни атаулардың жалпы саны – **450**. Ескі қазақ жазба тілінде ғана актив қолданыста болған діни атаулардың жалпы саны **200** шамасында.

Қорыта айтқанда, қазіргі қазақ тілінде қолданылып жүрген және тек жазба мұраларымызда ғана қолданыста болған араб, парсы сөздері қазақ тілінің сөздік қорын байытуға, дамытуға ерекше үлес қосты. Тіліміздегі жалпы кірме сөздердің (орыс, моңғол, түрік, т.б.) ішіндегі сан жағынан ең көбі де осы араб, парсы сөздері. Бұл зерттеуде қазақ тіліндегі араб, парсы сөздерінің және кітаби бірліктердің осы күнге дейін жүргізілмеген жаңа статистикалық мәліметі берілді. Алдағы уақытта олардың латын графикасы негізіндегі жаңа әліпбиде таңбалаудың проблемасы күн тәртібіне қойылатыны белгілі. Сондықтан бұл сөздердің санын біліп, түсін түстеп алудың қажеті жоғары.

Бірнеше нұсқада танбаланып жүрген ескі кітаби тіл бірліктерін кодификациялау мәселесі

Жалпы тіл білімінде «кітаби тіл», «кітаби лексика» атаулары, негізінен, тілдік белгілерді қолданудың нақтылығын, тұрақтылығын, нормалылығын меңзейді. Орыс тіл білімінде «кітаби» термині жазба әдеби тілге ғана тән қасиетімен ерекшеленіп, нормаланған тілге қатысты қолданылады [28, 3-б.]. Яғни кітаби тіл – жазба әдебиетте қалыптасқан тұрақты формалар мен грамматикалық тұлғалар немесе «қарым-қатынастың ресми түрінде қолданылатын, алдын ала біршама дайындалған мәтін (ауызша, жазбаша)» [29], ал кітаби сөз – «ресми мазмұндағы, ресми реңі бар тілдік бірліктер, көтеріңкі мазмұндағы сөздер (ауызша, жазбаша)» [29].

Кеңестік кезеңде жазба тіліміз екі түрлі бағытта қарастырылды, оның біріншісі – ұлттық жазба әдеби тіл, екіншісі – кітаби тіл. Бұның соңғысына түркі тілдерінің барлығына ортақ үлгі «түрки» әдеби тілімен төркіндес (түрки – түркі халықтарындағы аймақтық жазба тілдердің жалпы атауы) жазылған араб жазулы мұраларымыз жатады. Және бұл тіл қазақ қоғамында ХХ ғасырдың басына дейін қолданыста болғаны мәлім. Қазақ тіл білімінде осы кітаби тілге қатысты берілген анықтамалар негізінен жағымсыз реңде қалыптасқан болатын. Мысалы, «шұбарланған тіл» (В.В.Радлов), «қоспа тіл» (С.Е.Малов), «касталық тіл» (І.Кеңесбаев, Қ.Жұмалиев), «дін тілі» (С.Аманжолов), «қазақ тілінің ерекшеліктері көп енген шағатай тілі» (Н.Т.Сауранбаев), «бөгде сөздермен былғанған, ауытқымалы тіл» (М.Балақаев), «араб, парсы, шағатай, татар, башқұрт, өзбек сөздерімен аралас жазылған, қазақтың мұсылманша оқыған, хат танитын адамдары да түсінбейтін қоспа тіл» (Б.Кенжебаев). Ал ғалым Ғ.Мұсабаев керісінше, «қазақ халқы жақсы түсінетін, бұқараға кең тараған тіл»десе, профессор Н.Уәлиұлы оны «халқымыздың рухани-мәдени феномені» деп бағалаған болатын.

Қазақ қоғамының рухани-мәдени гүлденуіне елеулі ықпал еткен ескі қазақ жазба тілі кеңестік кезеңде осылайша жағымсыз реңмен аталып, бөтендік сипатқа ие болды.

Алайда, әр заманның өзіне сай саяси идеологиясы болатыны мәлім. Сондықтан ескі қазақ жазба тіліміздің осылайша аталуы билеуші елдің ұстанымымен тікелей байланысты болып келді. Себебі миссионерлік бағыттағы жұмыстар күллі араб жазулы рухани дүниелерімізді жоққа шығаруға барынша тырысты. Осының негізінде, сауатты қазақтардың көпшілігіне арабшылдар, ескішілдер, қадымшылар, керітартпалар, ұлтшылдар, діншілдер, молданың шашбауын көтерушілер деген үлкен айып тағылды.

Қазақ ғалымдары арасынан ең алғашқы болып «кітаби тіл» терминінің дұрыс еместігіне назар аударған профессор Б.Әбілқасымов оны қазақтың «*көне әдеби тілі*» деп атаған дұрыс деген пікір білдіреді [30, 121-123-бб.]. Ал «кітаби тілдің» орнына «*ескі қазақ жазба тілі*» деген ұғымды ендіру қажеттілігін көтерген ғалым Н.Уәлиұлы болды [31].

Осы ескі қазақ жазба тілі қазіргі әдеби тіліміздің дамуына жол ашқан үлкен арналардың бірі. Оның құрылымындағы дәстүрлі түркілік норма XV ғасырдан XX ғасырға дейінгі аралықта бірқатар өзгерістерге ұшырап, өз заманындағы жазу мәдениетінің озық түрін қалыптастырды. Ұлттық жазба тілдің қалыптасуына кең жол ашқан ескі қазақ жазба тілі арқылы әдеби тілдің сөздік қорына көптеген ескі кітаби бірліктер еніп орнықты. Әдеби тіл нормасынан тысқары жатқан ескі кітаби лексикалардың таңбалу ерекшеліктері мен бірнеше нұсқада жазылып жүрген формаларын арнайы сөз етіп, олардың әдеби жазба тілде дұрыс деп тануға болатын тұлғаларын өз тарапымыздан ұсынып көрмекпіз. Әдетте, ескі кітаби сөздердің басым бөлігін араб, парсы сөздері құрайды. Олардың бірнеше нұсқада айтылып, сыртқы формасы жағынан дыбыстық дублеттер құрайтындары аз емес.

Кезінде белгілі ғалым Н.Оңдасынов: «Біз қазақ тілінде кең өріс алған 400-ден астам араб сөздерінің қазақша жазылу түрлерін анықтап шықтық. Олардың шұбарлығы соншалық, оның себебін ашуға кісінің ақылы жетер емес. Оған жүздеген мысал келтіруге болады. Оқылған әдебиеттерде *тасбих* сөзінің – 20, *иждихаттың* – 12, *ілтипаттың* – 8, *гибраттың* – 7, *әрекеттің* – 6, *қауіптің* – 5, *ұжданның* – 4 варианты кездесті. Әрқайсымыз күніне жүз рет айтатын *рахметтің* (ауызекі айтылуы өз алдына) баспада: *рақмет*, *рақымет*, *рахмат*, *рахмет*, *рахымет* сияқты 5 түріне кездестік»– деп көрсете отырып: «Жазбадағы ала-құлалылық – тіл мәдениетінің үлкен жауы. Біздің елімізде мәдениет революциясы іске асты. Енді үлкен мәдениетті ел болдық, оған нағыз мәдениетті тіл лайық, оның аттың төбеліндей айқын жазуы болуы керек. Орысша әрбір сөздің тайға басқан таңбадай бір-ақ белгісі бар – оның бір әрпін өзгертуге болмайды. Қазақ тілінің жазуын осындай дәрежеге көтеруге бола ма? Әбден болады, ол үшін әлі де іздену керек, ізденіс – табыс кепілі» [32, 4-6.],– деген болатын. Бұл сонау кеңестік кезеңдегі уақыттарда айтылған сын еді. Бір өкініштісі, содан бері қаншама уақыт өтсе де, әртүрлі таңбаланып жүрген араб, парсы сөздерінің әдеби тіліміздегі нормасын тұрақтандыру, біріздендіру, жүйелеу мәселесі дұрыс жолға қойылмай келе жатыр. Біз бұл жерде сөздердің грамматикалық, семантикалық, лексикалық варианттары туралы емес, мағыналық жағынан тең, стильдік бояумен ерекшеленбейтін, тек дыбыстық жағынан әртүрлі нұсқада таңбаланып жүрген ескі кітаби лексика туралы меңзеп отырмыз.

Ғалым Н.Уәлиұлы: «Тіл – жүйелі құбылыс. Әдеби тілдің нормасы, оның ішінде жазу нормасы, алдымен тілдік жүйеге негізделеді. Алайда жүйе бар жердің бәрі бірдей

әдеби тілдің нормасы бола бере ме? Кейбір жағдайларда тілдік жүйенің өзі екі немесе үш түрлі болып жарыса қолданылуы ықтимал. Олардың қайсысы әдеби тіл нормасына лайық деп танылуы керек?» [33, 125-б.], – дей отырып, әдеби нормаға лайықтысын таңдап алу үшін тілдің ішкі даму үрдісіне олардың қайсысы сәйкес келетінін анықтау қажеттілігін ескерткен [33, 128-б.]. Ғалымның бұл пікірін ескі кітаби тіл бірліктерін, жалпы араб, парсы сөздерін таңбалау барысында да есте ұстаған абзал. Мәселен, «қылыш, семсер» мағынасын беретін *зұлтықар* сөзінің *зұлфұқар*, *зұлфақар* түрінде таңбаланған варианттары бар. Қазақ тілінде ерін үндестігі негізінен орфоэпиялық заңдылыққа ғана тән құбылыс, осы жағынан алғанда *зұлфұқар* емес, *зұлтықар* дұрыс, ал *зұлфақар* араб тіліндегі түпнұсқадан (*зулфиқар*) ауытқыған. Сол сияқты, «сөз; нақыл; мұсылман дініне сену нышаны» ұғымдарын білдіретін *кәлима* сөзінің *калима*, *кәлимә* түріндегі нұсқалары бар. Араб тіліндегі дыбысталуы *калима*. Алайда қазақ тілінде *к* жіңішкелікті білдіретін дауыссыз дыбыс болып танылатындықтан тілімізге *калима* емес *кәлима* болып орныққан. Енді *кәлима* мен *кәлимәнің* қайсысын әдеби нормада тұрақтандыру керек? Бұл жерде қазақ тіліндегі буын үндестігіне сәйкес келмесе де, қолдану жиілігі жағынан *кәлима* сөзі таңдалуы қажет. *Калам*, *кәлам*, *кәләм*, *кәлем* (ар. *калам*) сөздері туралы да осыны айтуға болады. Сол сияқты, «Иық, жауырын және ауыспалы мәнде өркеш» деген ұғымдарды білдіретін *кәтеп* сөзінің *катаф*, *кәтеб*, *қатеп* түрлері мәтіндерде жиі ұшырасады. Араб тіліндегі дыбысталуы *катеф*. Көрсетілген төрт нұсқаның ішінде *кәтеп* нұсқасы жазба әдеби тілде нормалану керек. Себебі, дәл осы нұсқа диалект сөз ретінде қолданыста бар. Сондай-ақ жер атауын білдіретін *Исфәһан* сөзі *Испәһан*, *Испәхан*, *Асфәһан*, *Аспәһан*, *Аспәқан*, *Асбәһан* түрінде жазылып жүр. Бұл сөз тарихи мәтіндерде *семсер*, *қылыш*, *қанжар*, *кілем* сөздерімен тіркесіп, «Исфәһанда жасалған» деген мәнде жұмсалады. Осы 7 түрде таңбаланған нұсқаның қайсысы жазба әдеби тілде нормалануы қажет? Бұл сөздің парсы тіліндегі дыбысталуы да, таңбалануы да *Исфәһан*. Кезінде сан түрлі қолөнердің Отаны саналған Иран жеріндегі көне қаланың атауы. Яғни әдеби тілге оның бүкіл әлемге жайылған дұрыс атауы *Исфәһан* тұлғасы нормалануы қажет. Әртүрлі нұсқада қолданылып, жазылып жүрген кірме сөздердің жалпы саны **1094** сөз. Оның **692** араб сөзі, **402** парсы сөзі. Бұл статистикалық мәлімет сөздіктен алынып отыр [24].

Сонау кирил графикасы қабылданған кезеңнен бері бір жүйеге түспей келе жатқан мұндай сөздерді таңбалаудың арнайы орфографиялық ережесі болмағандықтан, яғни «мына сөздің мынадай тұлғасы жазба әдеби тілде қолданылуы керек» деген тілтанушылар тарапынан жасалған нақты қағидаттың жасалмауынан осындай алақұлалықтар жарыққа шығып жатқан мәтіндерде, тіпті БАҚ құралдары мен мектеп оқулықтарында күні бүгінге дейін жалғасып келе жатыр. Мәселен, 7-8-сыныптарға арналған тарих оқулығындағы *сүйұрғал* (жерді сыйға беру) сөзінің бір кітаптың өзінде әртүрлі таңбаланғанын байқауға болады. Сонау 1940 жылдардан бастап күні бүгінге дейін жарыққа шығып жатқан кітаптардың барлығынан да осындай үрдісті аңғарамыз.

Жалпы араб, парсы сөздерінің, оның ішінде ескі кітаби сөздердің алақұлалығының негізгі себептері мынада:

- мұраларымыздағы араб, парсы сөздері түпнұсқа принципiмен, яғни сол тiлдердiң жазылу формасы бойынша таңбаланған, оны кирил жазуына аударғанда кейбiреуi қазiргi тiлге лайықтаса, ал кейбiрi түпнұсқа тiлiне сүйенiп берген;

- кирил жазуына аударылып отырған сөздiң араб, парсы тiлiндегi дыбысталуын бiлмеу, былайша айтқанда қате транскрипциялау;

- кiрме сөздер құрамындағы қазақ тiлiнде мүлде кездеспейтiн дыбыстарды төл дыбыстармен алмастыру;

- ондай сөздердi жазба тiлде нормалаудың принциптерi көрсетiлген анықтағыш пен сөздiктiң күнi бүгiнге дейiн болмауы.

Мәселен, тiлiмiзге бейiмделген дыбыстық формасы бола тұра араб, парсы сөздерiн түпнұсқаға ұқсатып транскрипциялай салу үрдiсi жиi кездеседi:

Аллаһ (ар. *Аллаһ*) – дұрысы *Алла*;

Алиф, әлиф, әлиф (ар. *алиф*) – дұрысы *әлип*;

Астағфирулла, астағфиралла(ар. *астағфир Аллаһу*) – дұрысы *астапыралла*;

Афзал (ар. *афзал*) – дұрысы *абзал*;

Әлакат, фәлакт, фалек, фаләк (ар. *фалакат*) – дұрысы *бәлекет*;

Бәһәшт, беһешт, баһшат (пар. *биһишт*) – дұрысы *бейiш*;

Гүнаһ, гунаһ, гүнәһ (пар. *гунаһ*) – дұрысы *күнә*;

Жүфүт, жүфт, жүфiт, жүфыт(ар. *жуфт*) – дұрысы *жүп*.

Қабап, кәбап, кәбәп, кебаб, кебап, кебеп, қабаб (ар. *кабаб*) – дұрысы *кәуап*;

Қамқап, кемхап, кемқап, қымқап (пар. *кәмхаб*) – дұрысы *қамқа*.

Мәсжид, мәсжiд (ар. *масжид*) – дұрысы *мешiт*;

Меккем, махкам, мехкам, махқұм, мәхкәм, мәкәм, мәкем (ар. *мухкам*) – дұрысы *мекем*.

Мүһр, мөһр, мөһiр, мөһр (ар. *мөһр*) – дұрысы *мөр*;

Никах, неках, неқак, неқаһ (ар. *никах*) – дұрысы *неке*;

Үмiтуар, үмiдуар, үмiддуар (пар. *умидуар*) – дұрысы *үмiткер*;

Харакат, хәрекет, хәракат, һәрекет (ар. *харакат*)– дұрысы *әрекет*;

Һәлак, һәләк, һәлек, һалак (ар. *һәлак*) – дұрысы *әлек*.

Бұндай сөздердiң саны аз емес. Жалпы қай кезде түпнұсқадан бұлжытпай немесе соған жақын транскрипциялау керек? – дегенге қатысты айтарымыз: «Жазбалардың құжаттық басылымын (мәтiндердi еш өзгерiссiз,қалай жазылса, сол қалпында басу) шығару көзделген жағдайда ғана». Ол кезде жазба мәтiндегi араб, парсы сөздерi ғана емес, көне лексикалық бiрлiктер (*бағыр, инану, тұрғушы*, т.б.), ортағасырлық грамматикалық формалар (-мыш, -мiш (*бармыш, келмiш*), -ұр, -үр (*тұрұр, көтерүр*), -лар/лер (*адамлар*), сондай-ақ басқа да жұрнақ-жалғаулар (*тауның, мiнезлi, достлұқ, бойындан*) толығымен сақталуы шарт.

Ал ғылыми-көпшiлiк басылым көзделген жағдайда мәтiндердi қазiргi тiлге лайықтап берген орынды болмақ.

Кирил жазуына аударылып отырған сөздiң араб, парсы тiлiндегi дыбысталуын бiлмеу, былайша айтқанда қате транскрипциялау да сөздердiң ала-құла формаларының пайда болуына әсер етiп отыр. Бұған «астролог, жұлдызнамашы» ұғымын беретiн *мұнажжим, мүнәжiм, мәнжам* (ар. *мунажжим*), «саулық; түзулiк; дұрыстық» ұғымдарын беретiн *сиххат, сихат, сахат, саһат*(ар. *сиххат*), «қайталау;

пысықтау» ұғымындағы *тиқрар, тәқрар, тақрар, тәқрир, текрар* (ар. *тиқрар*), т.б. біршама сөздерді жатқызуға болады.

Фонетикалық дублеттердің көбеюіне әсер етуші тағы бір түрткіжайт кірме сөздер құрамындағы кей дыбыстардың қазақ тілінде жоқтығы. Осыған байланысты, *айла-хайла, рұқсат-рұхсат, қал-хал, уәде-уағда*, т.б. көптеген сөздер жарыспалы вариантта қатар қолданылады. Сондай-ақ, *палуан-балуан, ақырет-ақирет, пейіш-бейіш, паранар-барабар, диқан-дихан, жәннат-жаннат*, т.б. сөздердің екі нұсқасы да дұрыс деп танылады. Бұлардың бір ғана сынарын жазба тіл нормасында қалдыру қажет болса, ең бірінші, олардың қолданылу жиілігі ескерілуі шарт.

Соңғы кезеңдерде сөздік қорымызға қайтадан ене бастаған, алайда бейәдеби деп танылып жүрген асыл қазынамызды тілдің ішкі даму үдерісіне сәйкес орнықтырып, әдеби нормаға түсіру, жұртшылықтың бәріне бірдей, тұрақты тұлғасын саралау, емлесін қалыптастыру үлкен ыждағаттылықты талап етеді. Мәселен:

АҚАИД, ҒАҚАЙД (ар. *ақаид عقائد*) – 1. *Наным, сенім*. 2. *Дүниетаным, ұстаным*. 3. *Ислам дінінің негізгі қағидаларын үйрететін кітап*. *Ақаид*, мәнтак, сәлму, тәпсір оқып, Муддәррис болды Баһрам бара-бара [26, 20-т.]. *Ақаидта* сөйлейді үшбу сөзді, Рази Алла тағала қылдым дастан [26, 11-т.]. *Ғақайды* пәнлеріне болып судай, Ғылымның дариясына қонған қудай [25, 1-т.].

АНЖАМ, ӘНЖАМ, ӘНЖӘМ (пар. *әнжам انجام*) – 1. *Ат әбзелдері*. Ат, *әнжам* берді, Өзіне нөкер қылды [26, 47-т.]. Қымбат баға жарарын, Тәжі, сауыт-сайман, *әнжәмін* [26, 56-т.]. 2. *Қажетті құрал-жабдықтар*. Өзіні һәм *әнжам* уа жау-жарағыны бәріні бекітіп бір қылуат жайда қойып, о шалны басыға жүз таяқ ұрып айтты... [26, 48-т.].

АХД, АҚД, АҺЫД, ҒАҚД, ҒАҺИД (*ahd* (ар), *ақд* (пар.) *عقد , عهد*) – *келісім, мәміле, уәде, шарт*. Ғалымдар *зақд* қылып, хұтба оқыды, Қыз Зейнеп шаттық қылып, ол отырды [26, 13-т.]. Үстіне түрлі алуан тон кигізді, *Ақд* қылып, Астур оған қызын берді [26, 14-т.]. *Ақд* [ғақд] неках қылу – *некелесу шартын жасау, неке дұғасын оқып, неке қию*. *Ақд* неках қылғаны хұтба болмас, Қайта оқымай намаз, хұтба дұрыс болмас [26, 13-т.]. Қайсардың қызын Һайлан ұғылына бермек болды, Сейіт оған *ақднеках* тамам қылды [26, 14-т.]. Екі ғашық муафиқ болып, Алла қосты, Екісіне *зақд* неках қылсын депті [26, 13-т.]. Аһыд қылды – *ант берді*. Падиша қасам беріп *аһыд* қылды, Қасымды қасам беріп сендіреді [26, 4-т.].

АҺЫЛ, АҺИЛ, АҺЛ, АҺЛУ, АҺЛИ, АХЛУ, ӘҺЛІ, ӘҺІЛ (ар. *әһл* *اهل*) – 1. *Туыс, ағайын*. Ол күні пайда бермес *аһыл*, ғаялың, Жинаған мехнат етіп дүние малың [25, 1-т.]. 2. *Ел, қауым, мекендеуші тұрғындар*. Жарылып жүректері, зілзала боп, Түк қалмас еді жерде жан *аһылынан* [25, 2-т.]. Бұ сырдан шаһар *әһлілері* ғапыл болды, Кеткенін Жағыпардың неш білмеді [26, 13-т.]. Көрісіп кезек-кезек адам, пері, Қуанып Мысыр *аһлы* жыладылар [26, 17-т.]. Ахлу ағлам – *білім иелері*. Ағузу биллах кәрім Рахман, Қорқынышым көп, қыламын *ахлу ағлам* [25, 2-т.]. Аһил [аһл] сүннет – *сунна мазһабын ұстанушылар*. Сіздерсіз *аһил сүннет*, ол жамағат, Істеніз шарифатқа астақамит [25, 1-т.]. Жетіншісі – иманы мұсылманның, *Аһл сүннет*, жол мазһаб ұсынғанның [26, 11-т.]. Аһл [аһлу] хикмет – *философ, дана адам*. Өзі мұсылман, *аһл хикмет* дүр, не жақсы адам дүр [26, 47-т.]. Жанлық жәбірін баһар қылса, Ат қойған *аһлу хикмет* оған тамам [25, 2-т.]. Аһли нәсілі – *шыққан қауымы, руы*. Жездесіні *аһли -нәсілін* сұраса, Сұраған жездесі атам шығыпты [26, 48-т.]. Аһыл ғаял [айлат] – *қатын, бала-шаға*.

Ол күні пайда бермес *аһыл ғаялың*, Жинаған мехнат етіп дүние малың [25, 1-т.]. *Аһыл ғайал* әулеттері фәриад етті: «Дүниеден өте ме?!» деп, көңіліне алып [25, 1-т.]. *Аһлайлат* баршасы тұтқын болып, Уәлаят қолымыздан кетер, – депті [26, 2-т.]. Әһлі ғалам – *әлем елі*. Мәжнүн деп мені біледі *әһлі ғалам*, Лайық жаман ісім көрмен саған [26, 19-т.]. Әһлі ислам [әһлислам] – *ислам дінін ұстанушылар, мұсылман қауымы*. Шат болып *әһлі исламлар* тұрсын енді, Қайсардың қайғысынан сөз тыңла енді [26, 13-т.]. Затыңды – бір білдіріп, досыңды – шын, Өзімді *әһлі исламның* елінде еттің [34, 3-т.]. Шықпасалар біздерді *аһли ислам*, Баршамызды бір-бірден һәлак қыла [26, 16-т.]. Ғылым аһылы – *ғалым, оқымысты*. Насихатты осылай етсін деп пе, Кәнеки, *ғылым аһылы* боп білгендігің?! [25, 1-т.]. Мәшһүрге бір-екі ауыз бәйіт жазып, Өтейік *аһыл ғылым* хақымызды [25, 1-т.]. Жәннат аһылы – *жанаттағылар, жұмақтағылар*. Әрбір *жәннат аһылын* көрем десе, Жүзіне назар етсін Ғақшаның [25, 1-т.]. Иман аһил – *иманды, діни тәжірибесі мол адам*. Шығарар барлық ғасы үмбетлерін, *Иман аһилісін* қалдырмай, бәрін де алар! [25, 2-т.]. *Иман аһлына* болғанға қылса шүкір, Және де өлімді керек қылмас олар (алар) [25, 2-т.]. Қалмайды жаһаннамда *иман аһылы*, Білерлік таһлиліні болса баһымы [25, 2-т.]. Көк аһылы – *көктегілер, жоғарыдағылар*. Бұл күнде жерде тірі Ібіліс ирүр, Бар қалған *көк аһылынан* жалғыз өзім [25, 2-т.]. Мәжіліс әһлі – *жиынға қатысушылар*. Уа және мәжіліс *әһлі* сөз сөйледі: «Не себепті атасының уазифасын сұрамас?» – дейді [26, 13-т.]. Тамұқ аһылы – *тозақтағылар*. *Тамұқаһылы* Мәлікке жалынар көп «Құтылар бұл ғазаптан күн бар ма?!» – деп [25, 2-т.]. *Тамұқ аһылы* сипатын қоя тұрып, Айтайын – дүниеде оттың бар болғаны [25, 2-т.]. Басқасы түсі қара, *тамұқ аһылы*, Тамұққа арнап жаратқан тәңірім оны (аны) [25, 2-т.]. *Тамұқ аһылы* болады түсі қара, Қараңғы көңілдері болар және [25, 2-т.]. *Тамұқ аһылы* жүрегі – ірің мен қан, Үстіндегі киімі жұмла қатра [25, 2-т.].

БАҒАНА, БӘҒӘНА, БӘҒӘНӘ, БӘҒАНА, ФАҒАНА (пар. *бәһана* بهانه) – *сылтау*. Әй, ұғлым, сен бұ *баһана* сөздерні қойып, растыны айтқыл [26, 48-т.]. Нөкерлерім Төкөханға гүманда, Қашам десем, таба алмадым *баһана* [26, 39-т.]. Ой ойлап, бір *баһана* хайламенен, Ұқсатты дәруішке салахатын [26, 19-т.]. Азырақ, халқым, тыңдаңыз, Бенденікі *бәһәна*, Бұл хадиса бір себеп [26, 33-т.]. *Бәһәнә* бұны қылмаңыз, Бір әңгіме етелік [34, 2-т.]. Бір *бәһана*, себеппен, Жөрметөз қашып кетіпті [26, 45-т.]. Ғақба мұны естіп, *фаһана* қылды, – Бұ Баттал ұлық жаланы маған қылды [26, 13-т.].

Осылар тәрізді бірнеше вариантта таңбаланып жүрген мына төмендегі сөздердің де тұрақты тұлғасын әдеби тілде қалыптастырып, кодификациялау қажет-ақ:

Бәдан, бадан, бәден, беден (ар. *бәдән*) – 1. *Тұлға, дене*. 2. *Ауысп. Тән*.

Бәланд, балант, бәлант, боләнд (пар. *боланд*) – *биік, жоғары*.

Бәллұр, биллур, біллұр (пар. *бәллур*) – *хрусталь*.

Бейһүш, бейһүш, бихош, бихуш, бихүш, биһуш, биһүш (пар. *биһуш*) – *есінен тану*.

Гәриан, гөриян, гориян, гәрян, гериан (пар. *гуриян*) – *жылау, еңіреу*.

Дандама, дандама, дамдамат (пар. *дамдама*) – *айғай-шу*.

Дәрғаһ, дәркәһ, дәрқоһ, дәркәһ, дарғаһ, дәргәй (пар. *дәргоһ*) – *патша, хан сарайы*.

Жүһүд, жүһүд, жүһүт, жөйіт, жөһид, жаһут (ар. *иаһуд*) – *еврей*.

Зиба, зипа, зифа (ар. *зифа*, пар. *зиба*) – 1. *Көрікті, сұлу, әдемі*. 2. *Безендірілген, сәнді*.

Зұлжалал, зұлжалал, зұлжелел, зұлзалат, зұл-зәлла (ар. *зулжалал*) – ұлылық пен құдірет иесі деген ұғымда қолданылатын Алла тағаланың 99 есімдерінің бірі.

Зүбаржат, зүбәржад, зүбаржат, зәбіржат, зыбыржат (ар. *забаржад*) – қымбат асыл тас.

Керкудан, керкүдан, керкүдән (пар. *кергудан*) – мүйіztұмсық.

Кулфат, күлфат, күлпат, күлпәт (пар. *кулфат*) – қиындық, азап, машақат.

Мүһлат, мүһләт, мұхлат, мүхләт, миһлат (ар. *муһлат*) – 1. Тоқтату. 2. Кейінге қалдыру. 3. Мерзім, уақыт.

Намарт, нәмарт, нәмәрт, нәмрәт (пар. *намард*) – тексіз, жексұрын, ұятсыз.

Пағпур, пағфур, бағпур, фағпұр, фағфур (пар. *фағфур*) – 1. Фарфор (Ерте кезде Қытайда фарфордан жасалған қымбат шыны). 2. Қытай императоры.

Рәмил, рәміл, рамл, рамал (ар. *рамл*) – 1. Құм, қиыршық тас. 2. Құмға, майда тасқа бал ашу.

Ұлпат, ұлфәт, ұлпат, ұлпәт (пар. *улфат*) – 1. Дос, достық қарым-қатынас. 2. Жақын, жақындық. 3. Сүйкімділік.

Фаған, фаган, феған, фиған, паған (пар. *фаган*) – зар еңіреп жылау.

Фариад, фариад, фәриад, фәриад, фәриод, фәриод, фәриад, парияд (пар. *фариад*) – 1. Айғай, айғайлау. 2. Зар еңіреу, зар жылау.

Фитна, фитнә, фітінә, пітна, пітне (пар. *фитне*) – 1. Бүлік, дүрбелең. 2. Дін бұзушылық. 3. Арам ойлылық. 4. Ауыртпалық, қиыншылық.

Шаһариар, шәһәриар, шарияр, шарияр, шәриар, шадияр (пар. *чаһариар*) – Мұхаммед пайғамбардың ең алғаш дін қабылдаған төрт серігі: Әбубәкір, Омар, Осман, Әли.

Бұлайша әртүрлі нұсқада қолданылып, жазылып жүрген араб, парсы сөздерінің жалпы саны – **1094**. Бұл жазу мәдениетімізді ақсататын өте үлкен көрсеткіш болып табылады.

Қорыта айтқанда, кеңестік кезеңдерде ескі кітаби сөздер, тіпті бүкіл арабша жазылған мұраларымыз жарамсыз деп танылған еді. Ал бүгінгі егемендік алып, тәуелсіз ел болған кезеңде ұлтымыздың рухани-мәдени дүниелерін жаңғырту мәселесі қолға алынып, соның негізінде, тіл, әдебиет, тарих, философия, т.б. саланың ғалымдары тарапынан көптеген игі іс-шаралар атқарылды. Тілдегі сөздік қазынамыз, жазба ескерткіштеріміз, ескі шығармаларымыз, тарихи жәдігерлеріміз, философиялық ой-толғамдарымыз ұлттық көзқарас тұрғысынан қайтадан бағаланып, жарыққа шығарылды. Ұлтымыздың рухани құндылығын жаңғыртуға, дамытуға арналған бұл бағыттағы жұмыстар отандық ғалымдарымыздың орасан зор еңбегі мен қажырлы қайратының, былайша айтқанда, «үлкен маңдай терінің» нәтижесінде іске асты. Соның негізінде, ұмытыла бастаған қаншама ескі бірліктеріміз қайтадан жаңғырып, сөздік қорымызға қосылып отыр. Ендігі мәселе, бір жүйеге түспей келе жатқан ескі кітаби лексикаларды жазба әдеби тілде кодификациялаудың шарттары мен заңдылықтарын орнықтыру, оларды нормалаудың принциптерін көрсететін анықтағыш пен сөздік дайындап беру. Бұл – тілтанушылар қауымы мойнында тұрған латын жазулы әліпбиге көшуді жеңілдететін үлкен міндет.

Ортақ түркілік терминдік қор: латын графикасына көшуде көне сөздердің терминдену әлеуетін пайдалану маңызы

Қазақ әліпбиін латын графикасына көшіру ісі елдің мәртебесін асқақтатып, мерейін үстем етпек. Жаңа жазу мәңгілік ел идеясына қызмет жасайды, қазақ елінің жарқын болашағына, мәңгі ел болуға жол ашады [44]. Әліпбимен бірге графикалық, емле ережелері, орфография, орфоэпия заңдылықтары да өзгеріске түседі. Сонымен қатар терминологиялық жүйеге де өзгерістер енетіні анық. Яғни латын графикасына көшу мәселесінің тікелей талаптарының бірі – терминдерді бірізділендіру болып табылады.

Қазіргі таңда ғаламтор кеңістігінің кең жайылуы мәдениаралық, тіларалық байланыстардың күшейіп, жаңа сөздердің, жаңа терминдердің пайда болуына қарқынды түрде әсер етуде. Мысалы, техника саласы шетелде ойлап табылатындықтан, ақпараттық технология атауларының (*айфон, айпад, макбук, аймак, трекбол* т.б.) бәрі ағылшын тілінде болатыны заңды. Яғни тіліміздегі жаңа ұғымдар батыс тілдерінен алынған терминдермен толығып отыр. Осыған байланысты қазақ тілтанушы ғалымдары кейбір кірме сөздерді таңбалауда қазақ тілінің табиғатына бейімдеп жазуды ұсынып келеді. Дегенмен академик Р.Сыздық: «Ал қазақ жазуы латынға көшкен жағдайда да кірме сөздердің графикалық тұлғасы біршама қазіргіден өзгереді, бірақ оларды қазақша айтылуынша *інситөт, белесепет, пизика, деректір, пірзійдент, іредактір* деп жазамыз, сол арқылы оларды жерсіндіріп қазақылап аламыз деген болжамның да реті келе бермеуі мүмкін. Мысалы, *президент, компьютер, кредит* сөздерін *пірезійдент, кампійтыр, кіредит* (*kredit*) деп жазбай, *prezident, kompiutr, kredit* деп жазатын шығармыз, яғни бөгде тілдік сөздердің екі дауыссыздан басталатындарын (*пр, кр* т.б.) араларына қазақша айтылуда келетін *ы, і* (*пірезидент, кіредит*) әріптерін қыстырмай, «орысша» (*president, kredit*) жазу жөн сияқты», – деп көрсетеді [45]. Расында да, еуропа тілдерінен тікелей немесе жанама (орыс тілі арқылы) ағылып еніп жатқан кірме сөздер қазақ тілінің дыбыстық жүйесін, ұлттық бет-бейнесін өзгертіп жіберуі мүмкін. Сондықтан толассыз еніп жатқан кірме сөздерді орфографиялауда, аударуда, калькалау да қиындықтар туғызуы ықтимал. Сол себепті латын графикасына көшуде қазақ тілінің сөздік қорындағы кейбір еуропа сөздерін түркі халықтарына ортақ көне немесе көнерген сөздермен, кірме араб-парсы сөздерімен алып толықтырса, терминологиямыздағы бірқатар мәселелер шешілер еді. Себебі қазақ тілінде түркі тілдерімен тілдік жүйесі мен құрылымы ортақ жалпытүркілік заңдылықтар бар. Бұл түркі халықтарын бұрынғыдан да өзара жақындастыра түсіріп, жалпытүркілік құрмаласуды (интеграцияны) күшейтер еді. Ғалым М.Малбақов латын графикасына көшуге байланысты пікірін былайша білдіреді: «Бұл жерде міндетті түрде назарда ұстауымыз қажетті жағдай – төл дыбыстарымызды бейнелейтін қаріптердің түркі әлеміне ортақ әріптер құрамынан алынуы, өзге түркі әліпбилеріндегі қаріптерге ұқсас болуы. Себебі біздің басты мақсатымыз, біріншіден, ұлттық әліпби жасау болса, екіншіден, түркі әлемінде өзара түсіністікті арттыратын, ортақ мұраттарға қызмет ететін әліпби жасау болмақ» [44]. Латын графикасына көшкен жағдайда өзге түркі әліпбилеріне ұқсас дыбыстарды қабылдайтын болсақ, түркі халықтарына ортақ терминдер қорын да жасау қиынға соқпасы анық.

Түркі халқы өздерінің көп ғасырлық тіршілігінде бірге өмір сүргендіктен, мәдениетінде, әдебиетінде, салт-дәстүрінде, әдет-ғұрпында, тілінде ортақ рухани құндылықтардың болғанына ертеректе жазылған жазба мұраларымыз дәлел. Түркі халықтарының Орхон-Енисей, Талас жазбалары (V-VIII ғасырлар), ерте ортағасырлық «Құтадғу білік» (XI ғасыр), кейінгі ортағасырлық «Мұхаббатнама» (XIV ғасыр) тәрізді әдеби жәдігерліктері, ерте кездегі жазба әдеби тіл мен халық тілінің өзара байланысын көрсететін М. Қашқаридың «Диуани лұғат ит-түрік» (XI ғасыр), «Кодекс Куманикус» (XIII ғасыр), т.б. сияқты жазба ескерткіштері бар. Жасыратыны жоқ, Кеңес дәуірінде түркітілдес ұлттардың мүддесі табанға тапталып келгені ақиқат. Кеңес Одағы ыдырап, түркі мемлекеттері жеке-жеке шаңырақ көтеруіне орай терминологиялық жұмыстарға қатысты да елеулі өзгерістер орын алды. Әсіресе егемендігімізді алғаннан кейін жазба ескерткіштер тіліндегі көне түркілік лексика мен араб, парсы тілдік қабаттары отандық түрколог ғалымдарының тарапынан тереңірек зерттеле түсті. Олардың қазіргі тілімізде қолдану үрдісі де қарастырылды. Бұл зерттеулер түркі дүниесі үшін ортақ терминдер жүйесін жасауда таптырмас құнды материал болып табылады. Осы ретте айта кететін жайт, 1924 жылдың маусым айында Орынборда өткен қазақ ғылыми қызметкерлерінің тұңғыш съезінде Елдес Омарұлы «Қазақша пән сөздері» деген тақырыпта баяндама жасап, соның негізінде терминологияны дамыту қағидаттары бекітілді. Съезд бекіткен қағидаттардың екіншісі «Қазақтың өз тілінен табылмаған пән сөздер басқа түркі халықтарынан ізделсін; басқа түркілер тіліндегі пән сөздер – жалпы түркі сөзі болып, жат тілдің әсерінен аман болса – ондай сөздер жатырқамай алынсын» деп белгіленді [46]. Өз тіліміздің негізінде термин түзу мүмкіндігі болмай жатса, оны туыстас түркі тілдерінен алу қажеттігін Алаш зиялылары түгел қолдады. Бір ғасырдай бұрын Алаш ардақтыларының көтерген бастамалары қайта қолға алынды. Қазақ, түрік, қырғыз, өзбек, әзербайжан ғалымдары Астанада бас қосып, түркітілдес елдердің терминологиясына қатысты біраз мәселе көтерді. Жиынның басты мақсаты – түркітілдес халықтардың ғылым, білім саласындағы байланысын арттыру, өзара термин алмасу үдерісін нығайтып, дұрыс жолға қою және салалық, әсіресе ақпараттық ғылым саласындағы ортақ терминдер қорын қалыптастыру болатын [47].

Қазіргі тілімізде түркі тілдеріне ортақ көптеген көне сөз қолданыстан шығып жатса, ал кейбір сөз заман талабына сай ғылым мен техниканың дамуына байланысты жаңаша атауға ие болып жатыр. Тіпті қазіргі қазақ тілінің терминологиясында көптеген көнерген сөз жаңаша мағына үстеп, терминдер қатарынан табылуда. Мысалы, түркі жазба ескерткіштер тіліндегі билік, атақ-лауазым саласындағы атаулар *ел, хан, патша, мәслихат, кеңес, мәжіліс, әкім, бұйрық, астана, сарай, құрылтай, жарлық, сарбаз, майдан, орда, жасақшы, төреші*, т.б. қазіргі мемлекеттік басқару аппараттарында жаңаша сипат алып, қолданыс тапқан. Көне түркі тіліндегі *орду* сөзі Махмұд Қашқаридің «Диуани лұғат ит-түрік» сөздігінде тек елді мекен атауы сипатында кездессе, енді ел билеуші орналасқан мекенжай деген мағынаны білдіретін термин статусында кең қолданыла бастады. Сол сияқты көне түркі дәуірінен бері өзіндік лексикалық мағынасын сақтап келген *ел* сөзінің де қазіргі мемлекеттік құрылыс терминологиясында маңызды саяси мазмұндағы термин ретінде қолданылып келе жатқаны белгілі.

Академик Ә.Қайдар: «...көненің көзінде сақталып, мағынасы күңгірттеніп, ұмыт болған, қолданыстан қалып, шаң басып жатқан көнерген сөздер аз емес. Оларды тірілтіп, жаңартып, тіл қажетіне жаратуға әбден болады», – дей келе, *қосын, ләшкер, жасақ, түмен, бұраңғар, ерен, бүйрекші, шерік, шеру, иелме, аламан, алай, көбе, жебе, жекеауыз, сардар, сапы, сүмбе, топ, оқшантай* сияқты сөздерді әскери термин ретінде өмірге қайта әкелу керектігін айтады [48]. Ш.Құрманбайұлы соңғы 20 жыл көлемінде көнерген сөздерді қайта жаңғыртып, жаңа атаулар жасау үрдіске айнала бастағанын айта келіп, мынадай мысалдармен дәлелдей түседі. Мысалы, *ота* сөзі өте сирек қолданылып, мағынасы көмескі тарта бастаған атау еді. Оның бастапқы мағынасы негізге алына отырып, оған қосымша мағына жүктеу арқылы жаңаша қолданысқа енді [49, 10-б.].

Жаратылыстану ғылымдары бойынша халыққа түсінікті, көңілге қонымды, тілге жеңіл, тұрмыс-салтымызға, таным-түсінігімізге сәйкес, мәдениетті терминдер жасауда атақты шығыс ғұламасы әл-Фарабидің «Аспанды жерге, ғылымды халыққа жақындатсам» деген пікірін басшылыққа алсақ ұтымды болар еді. XX ғасырдың басында қазақ тілінде ғылым тілін қалыптастыруда А.Байтұрсынов, М.Жұмабаев, Х.Досмұхамедов, С.Асфендияров т.б. зиялылар *өсімдіктану* (ботаника), *тәнтану* (анатомия), *тәнтірлігінтану* (физиология), *бәсекесәуда* (аукцион), *жандандыру* (реанимация), *жансыздандыру* (анестезия), *жалпытазалық* (санитария), *жекетазалық* (гигиена) т.б. бірсыпыра сөздерді төл тілімізде жаңғыртып қолданды. Осы сөздерден *реанимация* сөзі бертінде «жансақтау» бөлімі болып аударылып, сәтті қолданысқа түсті. «Жандандырудан» гөрі «жансақтау» қолайлы, өйткені мұндағы әрбір компонент (жан, сақтау) семасы өз денотатын жақсы ашады.

1928 жылы араб графикасынан латын графикасына көшкен Түркия Республикасының тәжірибесіне сүйенсек, Османлы империясы кезеңінде мол қолданылған араб, парсы тілдерінен енген сөздерді саяси тұрғыдан барынша тазартты. Түркі тіліне енгізген сөздің көбі түркі түбірлеріне негізделген жаңа сөздер болса да, жаңадан енгізілген сөздердің кейбіреуі ғасырлар бұрын қолданыстан шығып қалған көне түркі сөздерін қолданды. Олар Махмұд Қашқаридің «Диуани лұғат ит-түрік» т.б. жазба мұрағаттарынан алынды. Мысалы, барлық түркі тілдеріне ортақ «1-10 сынып оқушыларының оқу орны» мағынасындағы «мектеп» сөзі түрік тілінде «оқул» деп қолданылды. Қолданысқа енген мұндай сөздер ұтымды шыққанмен, олардың саны көп болмады.

Соңғы бірнеше онжылдықтың ішінде «Түрік лингвистикалық қоғамы» жаңа технологияларға байланысты жаңа сөздерді енгізумен айналысып келеді. Олардың көбі, әсіресе, ақпарат технологиясына қатысты ұғымдар. Мысалы, көне түркі тілінен алынған сөздердің кейбіреуі ерекше мағыналарға ие бола бастады. Мысалы, бастапқыда «кітап» деген мағынада қолданылатын *betik* сөзі «скрипт» (компьютер бағдарламасының бір түрі) мағынасына ие болды. Сонымен қатар қазіргі түрік тіліндегі мемлекеттік құрылыс терминологиясындағы көптеген термин түрікшеленді. Соның ішінде министр сөзі «*бақан*» деп аударылса, ал премьер-министр сөзі «*басбақан*» деп қолданылады [50, 90-б.].

Түркі халықтарына ортақ болып келетін кірме араб, парсы сөздері XIX ғасырдан XX ғасырдың басына дейінгі аралықта қазақ әдеби тілінде де көлемді қолданылып

келді. Әсіресе діни лексикаға қатысты бірқатар сөзкеңес Одағы кезеңінде қолданыстан ығысты, орнына оқу-ағарту, мемлекетті басқару саласына қатысты орыс сөздері ене бастады. Бұл кезеңде ұлт зиялылары кірме араб, парсы, орыс сөздерін латын графикасы негізінде қазақтың артикуляциясына сай дыбыстармен орфографиялауды басты назарға алып отырды.

Дегенмен *араб және парсы сөздері* түркі тілдерінің даму тарихында, оның ішінде ұлттық тілімізді байытуда маңызды орынға ие болғаны белгілі. Тәуелсіздік алғаннан кейінгі жылдар ішінде тіліміз, дініміз қайта жаңғырып, кейбір архаизмге айналған араб, парсы кірме сөздері неологизмге айналып, тілдік қорымыздың молаюына өзіндік үлесін қосып келді. Тіліміз мемлекеттік мәртебе алған кезеңде жаһандану үдерісі кезінде «терминдік бұлқыныс» байқалып, қазақ тілінде қалыптасқан орыс тілді немесе орыс тілі арқылы енген батыстық терминдерінің орнына қазақы немесе шығыстық терминдерді қабылдау кең қолданыс тапты [51, 30-б.]. Осындай тіліміздегі ғасырлар бойы қолданылып келе жатқан араб, парсы кірме лексикалық бірліктерінің Онбестомдық түсіндірме және салалық сөздіктерге енуі жалпыға ортақ тілдік норманың қалыптасуына әсер етіп, әдеби тілдің заманауи лексикалық қорын байытып келеді. Шығу төркініне үңілсек, бұлардың кейбірі қазақ тіліне ертерек еніп, лексикалық қорымызға әбден сіңіп кеткендіктен, кірме сөз екендігі байқала бермейтін араб-парсы сөздері болып шығады да, біразы байырғы қазақ сөздері екендігіне көз жеткізуге болады. Оның мысалы ретінде қазіргі қазақ терминдерінің жүйесіндегі мынадай жаңарған терминдерді келтірейік: *класс – сынып, процент – пайыз, аудитория – дәрісхана, лектор – дәріскер, текст – мәтін, архив – мұрағат, виза – рұқсатнама, автобиография – өмірбаян, таможня – кеден, инвентарь – мұқаммал, информация – ақпарат, алфавит – әліпби, коллектив – ұжым, компетенция – құзыр, конфискация – тәркілеу, шкала – шәкіл, космос – зарыш, проблема – мәселе, юстиция – әділет және т.б.* Бұл тілдік құбылыстың себебін ұлттың «жаны», «рухы» болып табылатын тілдегі мұндай өзгерістердің санадағы өзгерістермен, санадағы жаңғырумен байланыстырамыз. Біраз уақытқа дейін жарыса қолданылып келген мұндай бірліктердің тегі араб, парсылық болып табылатын қазақша баламаларын қолдану қатаң нормаға айналды [52]. Алайда қайсыбір сөздердің қатаң норма болып, кодификацияланғаны ескерілмей қолданылуын Н.Уәли «қатаң норманың бұзылуы» деп, тілдік қатеге жатқызылуын қажет деп табады [29, 142-б.].

Сонымен, араб және парсы сөздері де – түркі халықтарының сөздік қорындағы ортақ тілдік қабат. Әсіресе түркі тілдеріне ертеден әр дәуірде енген араб, парсы сөздерінің басым көбі бүгінгі таңда әлеуметтік-қоғамдық, діни, оқу-ағарту, т.б. салаларында кеңінен қолданылады. Сондықтан әлі де кейбір еуропа сөздерін шығыстың араб не парсы сөздерімен ауыстырудың артықтығы жоқ. Соңғы кездері *процент* сөзі арабтың «пайыз», *гарантия* «кепіл», *кредит* «несие» араб, парсы сөздерімен беріліп келіп, халықтың сөйлеу және жазба тілінен енді орныға бастады. Осындай қазақ арасында құрылыс, көлік жасау салаларында сол қабылданған тілде қолданылып жүрген сөздер жеткілікті.

Қазіргі тілімізде *мегаполис* сөзі терминдік сипатқа ие болып, кең қолданысқа ие бола бастады. Осындағы *мегаполис* қазақ әдеби тілі сөздігінде грек. *megalupolis*. Шаһарстан (көптеген қалалар мен елді мекеннің қосылуы нәтижесінде пайда болатын ірі

қоныстану аймағы) деп берілген [53]. Ондағы анықтама ретінде берілген «Шаһар-стан» сөзі өзге түркі тілдеріне түсініксіз болмаса керек, қайта керісінше бұл ерте кезден қолданылып жүрген көне парсы сөзі ортақ түркі терминологиясын қалыптастыруға негіз бола алатын атау. «Шаһар» сөзі ортағасырлық жазба ескерткіштерде мемлекеттердің бөлініс жүйесіндегі әкімшілік атауын білдіретін термин болатын.

Осындай түркі халықтарының түрлі салаларында қолданылатын кірме араб, парсы сөздері біріздендірілсе, латын графикалы жазуға көшкенге дейін-ақ түркі тілдеріне ортақ терминология қалыптасар еді.

Сөздік қорымызды орфографиясы орыс тілінің ережесіне бағынатын еуропа, орыс сөздерінен тазартудың бірден-бір жолы – тілдегі *сөзжасам тәсілдері*. Төл сөздерімізге түрлі сөзжасам жұрнақтарын қосып, жаңа сөзжасау тілімізде бар табиғи құбылыс. Мәселен, *-ар, -ер, -қыш, -ма, -ме, -ба, -бе, -ыс, -іс, -қ, -ық* т.б. жұрнақтары ұлттық тіліміздің қорын кеңейтіп, белгілі бір саладағы қолданысын арттырады.

Осылайша төл сөзімізге қайта оралып, оларды екшеп, қажетімізге жаратсақ, шет тілдерінен өзгеріссіз енетін сөздерге жүгіну әдетінен арыламыз. Сондай-ақ, көнерген сөздердің кейбіреуі жаңа мағына алып, сөздік құрамдағы актив сөздердің үйіріне қайта қосылуы мүмкін. Академик Ө.Айтбай айтып өткендей: «Жалпы, термин пайда болу үшін сол терминге негіз боларлық оқиға қажет. Оқиға, құбылыс болмаса, оны атаудың да қажеттігі болмас еді. Сондықтан біз үнемі қабылдағыш, алғыш бола бермей, өзіміз де жасағыш, ат бергіш санатына өтуіміз керек» [54]. Ендеше, еуропа тілінен тікелей және жанама еніп жатқан сөздерді орайы келсе, көне (немесе түркі халықтарына ортақ) сөздермен терминдендірсек, бірқатар артықшылықтарға қол жеткізер едік:

біріншіден, қазақ тілінің сөздік қоры төл сөздерімен толығыды;

екіншіден, түркі тілдеріне ертеден әр дәуірде енген араб, парсы сөздерінің басым көбі бүгінгі таңда түрлі салаларда кең қолданылады. Бұл – ортақ түркі тілі терминологиясын қалаптыстыруға негіз бола алады;

үшіншіден, түркі халықтарына ортақ көне сөздерді латын графикасымен орфографиялауда туындайтын көп қиындықтардың алдын алған болар едік.

Қазақ онимдерінің латын графикасы негізіндегі халықаралық транслитерациясы: өткені мен бүгіні

Қазақ ономастикасын латын әліпбиі негізінде қолдану тарихынан

1929 ж. латын әліпбиі негізіндегі түркі халықтарына ортақ жаңа жазу қабылданды. Латын графикасынан барлық тілдерге ортақ 25 таңба негізге алынды, олар: а, в, с, d, e, f, g, h, i, j, k, l, m, n, o, p, q, r, s, t, u, v, x, y, z, әр тілдің дыбыстық ерекшелігін ескертін төл дыбыстарын толық бейнелеу үшін тағы да мынадай таңбалар жеке әліпбиілерге енгізілді. Мысалы,

қазақ – ç, ә, oĭ, ө, ŋ, ь;

түрікмен – q, ç, ә, ŋ, ө, ş, ь, ‘ (дәйекше);

әзербайжан – ç, ә, oĭ, ө, z , ь, ‘ (дәйекше);

татар – ҫ, ә, оҫ, ө, җ, ҫ, ь, ‘ (дәйекше);
 башқұрт – ҫ, ә, оҫ, ө, җ, ҫ, ь, ь;
 құмық – ҫ, оҫ, ө, җ, ҫ, ь, ‘ (дәйекше),
 қарақалпақ – ҫ, ә, оҫ, ө, җ, ҫ, й, ь, ‘ (дәйекше);
 ноғай – оҫ, ө, җ, ҫ, ь, ‘ (дәйекше);
 қырғыз – ҫ, оҫ, ө, җ, ҫ, ь, ‘ (дәйекше);
 алтай – ҫ, ө, җ, ҫ, ь, ‘ (дәйекше);
 қарашай – ҫ, оҫ, ө, җ, ҫ, ь, ‘ (дәйекше);
 өзбек – ҫ, оҫ, җ, ҫ, ь, ‘ (дәйекше);
 ұйғыр – ҫ, ә, оҫ, җ, ө, ҫ, ь, ‘ (дәйекше);
 якут – ҫ, оҫ, җ, ө, ҫ, ь, ‘ (дәйекше);
 тува – ҫ, ҫ, җ, ө, ҫ, ь, ҫ ‘ (дәйекше);
 хакас – ҫ, ҫ, җ, ө, ҫ, ь, ‘ (дәйекше);
 дұңған – ҫ, ә, оҫ, җ, ө, ҫ, ь, ‘ (дәйекше) [121, 4-б.].

Қабылданған ереженің 21-ережесінде географиялық атаулардың айтылым заңдылығына сай жазылу тәртібі көрсетілген. Мұнда қазақ тілінің заңдылығы сақталып, *топонимдік аталымдардың* түбірі сақталып, аяғы қазақ тілінің заңдылығына бағындырылатыны көрсетілген: *Карматы – Qarpat, Альпы – Әлрі, германец – ermen, русский – orьs* т.б. [116, 4-б.].

«Сөйтіп, 1929 жылы қабылданған емле қазақ қоғамында 8 жыл қолданылып, 1938 жылы қайта өңделіп, бұқара халыққа қайта ұсынылады.

Сонымен, Еуропа үлгісіне негізделген бас әріп таңбасы 1930 жылы 2 маусым айында Қазақстан Орталық Атқару комитетінің қаулысында бекітіледі. Қаулыда бас әріптің емлесіне байланысты мынадай ереже қабылданған:

1. Текст жаңа сөйлем басындағы сөздердің ұлы тыныстан соңғы, сөйлем бекігендегі сұрау (?), таңдану (!) белгілерінен соңғы сөздердің басы бас әріппен жазылады.

2. Адам аттары, өлке, ауыл, қала, көше, теңіз, тау, жер, су аттары бас әріппен жазылады. Мұндай сөздер қосарланып келсе, тек алғашқы сөзі ғана бас әріппен жазылады.

3. Қоғам, мекеме, ұйым, мектеп, кітап, гәзет, журнал, жол, көше аттарының басы бас әріппен жазылады. Бұлар бірнеше сөзден құралса, тек алғашқы сөзі ғана бас әріппен жазылады.

4. Бас әріппен жазылатын сөздер қысқартылып, бір әріппен ғана жазылса, олар да бас әріппен қысқартылып, бір сөз есебінде жүрсе, қысқартылған күйінде бас әріппен жазылады» [116, 89-б.].

Бұл жайт туралы Н.Әміржанованың еңбегінде: «Қаулы қабылданып, ереже бекітілгеннен кейін де газет, журнал беттеріндегі бас әріппен берілген топоним, ороним, гидроним, ойконимдік атаулар екі-үш не одан да көп нұсқада жазылды, яғни бір жерде олар ереже бойынша жазылса, екінші бір жерде кіші әріппен немесе екі сыңары да бас әріппен жазылды. Қаулыдағы бас әріпке арналған ереже дұрыс сақталынбады» деп көрсетілген [116]. Мысалы, *Kazstьroj yjeldiь 23 kьni Ala Tavdьь teriskejindegi vel-vulaь tavьnan izves qazdьruvьja vir desьtnigin vastatьp vir top kisi ьivergen eken. Solar kelip, tavdьь usan vasьnan izves qazьp ьatqanda, tavdьь eteginde*

Kalenin avdanь, Bel vulaq avьььndaqь «Satsьjal» qalqozьььь qojь çajьььp çatьr edi («Сатсыялды Қазақстан» газеті, 1932 ж.).

Alma-Ata (telegiram arqььь) Qaraqandь ovьььььььь ekrindi mal carvacььььь mal sarqozdarььььь sajasьь vьlimderi men virigip Өlkelik ekrindiler syletine («Сатсыялды құрылыс» газеті, 1933 ж.)

Məcijne-ььraktьr ьstansalarььььь vul qarqьььь Оь tьstikqazaqьstan ovььььь men almatь ьstansalarььььь çumьььь tьkke turmajdьь («Сатсыялды Қазақстан» газеті, 1932 ж.). *Оь Tьstik Qazaqьstan men Almatь ovььььstaraьnda astьq dajььndav navqanь vastalqalь aj çarььmdaj voldьь* («Сатсыялды Қазақстан» газеті, 1932 ж.). *Сььkent, on tьstik qazaqьstan ovьььььььь ekinци toqsanььььь qarçьь çosparьььь olqььььq ren orьььndap edi* («Сатсыялды Қазақстан» газеті, 1932 ж.).

Байқасақ, бұл ережедегі «Адам аттары, өлке, ауыл, қала, көше, теңіз, тау, жер, су аттары бас әріппен жазылады» бабы сақталмай, қазақ тіліндегі болсын, орыс тіліндегі болсын жалқы есімдер ала-құла жазылған. Ереженің «Қоғам, мекеме, ұйым, мектеп, кітап, гәзет, журнал, жол, көше аттарының басы бас әріппен жазылады. Бұлар бірнеше сөзден құралса, тек алғашқы сөзі ғана бас әріппен жазылады» деген бабында айтылған жайттар да ескеріле бермейтінін көруге болады (қараңыз: Қосымша Б.).

Сонымен, латын графикасы негізіндегі әліпбиге көшкен қазақ жазуының басты орфографиялық қатесі – бас әріппен жазылу ережелерінің сақталмауы болды. Бұрын-соңды орфографиялық ережелер қатарында болмаған еуропа үлгісіне негізделген нормалар (топоним, гидроним, антропоним, ороним атауларының бас әріппен жазылуы (?,!)) белгілерінен кейін сөздің бас әріппен жазылуы т.б.) қазақтың жазу болмысына алғашқы рет жат, тұрпайы көрінді. Бұл ережелерге бейімделу біршама уақытты талап етті» [116, 4-б.].

1926 жылы Бакуде өткен Бүкілодақтық I Түркологиялық құрылтайда А.Байтұрсынұлы орыс тілінен енген және интернационалдық терминдердің жазылуына байланысты мынадай пікір айтады: «Общепотребительные мировые термины могут приниматься, но с соответствующими природе казахского языка изменениями. Все неказахские слова, не согласующиеся с природой казахского языка, точно должны подтвергаться изменениям соответственно казахскому говору. Это значит, во-первых, что во всех неказахских словах, с чуждыми казахскому языку звуками, последние заменяются соответственно нужными звуками, во-вторых, суффиксы в неказахских словах заменяются казахскими, в третьих, двойные звуки принимаются в ординарном виде, в-четвертых, чуждые казахскому языку окончания должны измениться в пределах требуемого языком удобства произношения, например, *Оренбург – Орынбор, Самара – Самар, пуховой – бөкебай, покров – боқырау, Адамовский – Адамау* и т.п.». Сонымен, ғалымның пікірінше, интернационалдық терминдер қазақ тілінің фонетикалық заңына сәйкес игеріліп таңбалануы тиіс деп көрсетеді [117, 423-б.]. Әзербайжандық Зифельдт Симумяги А.Байтұрсынұлының сөзіне қосыла отырып, кірме сөздер түркі халықтар тіліне мынадай жолдармен икемделуі керек деп көрсетеді:

«1. Заимствуемые слово не должно выходить из границы определенных звуков, свойственных заимствующему языку (например: не должно заключать в себе аффриката ц).

2. В заимствуемых словах могут быть лишь такие сочетание и чередования звуков, которые свойственны заимствующему языку (например, слово не должно начинаться согласным дифтонгом).

3. Заимствуемое слово должно укладываться в правило сингармонии.

4. Необходимо строго сохранить общий стиль языка в интересах психо-физической экономии слов говорящего. В заимствуемых словах, если ударение стоит не там где предполагается, то его нужно переставить на последний слог. Затем нужно его сингармонизовать. Если это слово не соответствует сингармонии, то требуется соответствующая переделка» [118, 189-б].

- еуропа немесе орыс тілінен енген сөздердегі сөз басындағы **г** дыбысын **ж** дыбысына алмастыру: *Георгий – Жагор, Гаврил – Жебрел, география – жағыратия* т.б. Ал *грек* тәрізді сөздерді қазақ тіліне *грек* түрінде, яғни **г**-ны **к**-ға алмастыру;

- орыс сөздеріндегі сөз аяғындағы **г** дыбысын түсіріп жазу: *Оренбург – Орынбор, Гамбург – Кембір*;

- орыс тілі сөздеріндегі **х** дыбысын қазақ тіліндегі сөздерде **к**, **қ**-ға алмастыру: *Мұхтар – Мұқтар, Хайр – Қайыр*;

- **я** дыбысын **ж** әрпіне алмастырып, таңбалау: *ящик – жәшік, ямбы – жамбы, Яков – Жақып, яр – жар*;

- географиялық атауларда келетін **а**-ны **ы**, **і**-ге алмастырып таңбалау: *Америка – Америк, Африка – Әпрік, Европа – Ауropy*. Тек *Азия* сөзі ғана өзгермейді;

- орыс тіліндегі географиялық атауларда кездесетін **-ия** қосымшасын түсіріп қолдану: *Германия – Гермен, Испания – Испан* т.б. [9, 3-5-бб.].

Ал К.К.Юдахин адамның аты-жөні, елдің, жердің аты бұзылмай, түпнұсқамен жазылу керектігін баса айтып, былай дейді: «Шетелдің адам аттары бұзылмай түбіріндегідей жазылу керек. Шетел аттары өзгертілмей жазылсын дегенімде, өз атым түзу жазылсын деген ойым емес. Қазақ тілінің заңы бойынша *judaqьjn* деген ат *судаqьп* болуы керек. Бұл анық нәрсе. Кісі аты мен терминдерді ия басқа сөздерді теңгеруге болмайды. Терминдер қазақ тіліне кірген соң өзгеруі керек. Басына тұмақ киіп, қолына асық, жілік ұстап, қазақ болып кету керек. Кісі атын бұзып жазғаннан екі адамның аты шатасуы да мүмкін. Шетел адамының атын бұзбай жазу керек деген заң шығармасақ та, бұзбай жазуымыз керек» [10, 45-б.]. Осы отырыста К.К.Юдахиннің кісі аттарына байланысты тұжырымдамасына Елдес Омарұлы, А.Әлібайұлы, Иса Тоқтыбайұлы және тағы басқа ғалымдар қарсы пікірлерін білдіреді.

Қабылданған емледе бас әріппен жазу емлесінің сақталмауын, шет тілінен енген атаулардың қазақ тілінің айтылым заңдылығына сай икемделгенін көреміз.

Осы тәрізді *Германия* атауы да г/к алмасуы арқылы: «Мұнан бұрын *Германиде* ұлтшыл-сатсыйалис көсемдерімен бірге жұмыс істеген, кәзір Парійжде тұратын мәшійнескіден алынған дәкүмент оқылды. Бұл дәкүментті мәшійнескеге белгілі бір ұлтшыл жорналис бастырған, дәкүменттің мазмұны рейқыстакты ұлтшыл-сатсыйалистер өртегенін әшкерелеген Оберпыронның көсемі («Сатсыйалды құрылыс» газеті. №14.1933 ж.). *Керманийенің* тұс-тұсында жұмысшылар пашистер терро-рына қарсы забастопке, ереуіл жасап жатыр. Одақтық жұмысшы-қара шаруа ініспексіе алқасы «Ізбестіе», «Кәмсамолыскайа Пырабда», «Сатсыйалистыйшское пырабда»кәзеттері мен бірігіп пішен шабұу-жыйнау жана сүрлеу науқандарының ба-

рысын байлау тұралы екпінді екі жетілік жарыйалады («Сатсыйалды Қазағыстан» газеті. №155. 1932 ж.). Партийаның жәнә көсеміміз Ысталиннің басқаруы мен табысты ілгері басалық деп Мырза жан сөзін бітірді («Сатсыйалды құрылыс» газеті. №49. 1933 ж.).

Н.Әміржанова өз еңбегінде былай көрсетеді: «1929-1938 жылдар аралығында орыс тілінен енген сөздердің көпшілігі қазақ тілінің айтылымы бойынша жазылды. Аталған кезеңде ауызша каналдың функциясының басымырақ болуы негізгі түрткіжайт болып, сөздердің дыбыстық жағынан өзгерген түрлері молынан қолданылды. Кірме сөздер қазақ тілінің фонетикалық заңдарына бағынып, грамматикалық нормаларына сәйкестеніп, сөз жасау формаларына икемделді. Тілдік материалдардан байқағанымыз, 1938 жылға дейін кірме сөздер қазақ тілінің заңдылығына толықтай бағындырылды. 1929-1938 жылдар аралығында кірме сөздердің дыбыстық құрамы мен тұлғасы өзгеріп, *сындырылды* («қазақшаланды»). Жалпы алғанда, аталған кезеңде «кірме» дыбыстар *ұлттық орфографиялық жүйеге* сәйкестендірілді» [116].

«Жазу – мәдени мұра. Ол ең алдымен тіл мәдениетінің бүгінгісі мен ертеңгісін қамтамасыз етуге тиіс» деген тілтанушы-ғалым М.Балақаевтың сөзі қазақ ономастикасы саласының өзекті мәселесіне айналып отыр. Яғни қазақ есімдері мен жер-су аттарының қазақ әдеби тіл нормасына сай дұрыс жазылуы, таңбалануы, басқа тілдерге (орыс, ағылшын тілдеріне) дұрыс транслитерациялануы – күн тәртібіндегі мәселелердің бірі. Қазақ ономастикасы – өткен күн мен болашақтың жүгін арқалап келе жатқан сала. Қазақ кісі есімдері мен тарихи қалыптасқан жер-су аттары, аспан денелері аттары т.б. ғасырлар бойы өз бойында тарихи-мәдени ақпаратты сақтап келеді. Қазақ ономастикасы – қазақ халқының танымындағы, тұрмыс-тіршілігіндегі ғасырлар бойы жинақталған білімдер жүйесін сақтап келе жатқан ұлттық құндылықтарымыздың бірі. Осы құндылықтарымызды сақтап қалу, әрі қарай жалғастырудың кепілі – қазақ есімдерін, кісі аттарын, жер-су аттарын қазақ тілінің нормасына, емле ережелеріне сай дұрыс жазу, таңбалау.

Емле, яғни сауатты жазу мәселесі – қай кезеңде де тілді жазба түрінде пайдалану барысында дүниеге келетін талап, орфографиялық нормаларда да – бүгінгі таңда қайта қарастырар сәттері бар және ол сәттер лексикалық, грамматикалық нормалармен ұштасып жататын іс-қаракеттер [119, 45-б.].

Қазақ кісі аттарын, жер-су аттарын дұрыс жазуда қазақ әдеби тілінің нормасы, емле ережелері басшылыққа алынады. Қазіргі таңда өзекті болып тұрған қазақ емле ережесі туралы мәселелер өткен ғасырда да өзектілігін жоғалтпағанын қазақ зиялыларының еңбектерінен байқауға болады. Қазақ емле ережесі туралы академик Р.Сыздық былай дейді: «Қазақ емлесі мен сөзді дұрыс дыбыстауға қатысты күні бүгінге дейін орын алып келген қиындықтардың түптөркіні 1929 жылы араб жазуынан латынға, 1940 жылы латыннан криллицаға көшкен кезде әрі қауырттықтан (екі сәттің де саясат тоқпағынан «от ала келгендей») тездікпен орындалғанын білеміз), әрі сол кезде тіл, жазу, сөзді дұрыс айту мәдениеті дегендердің ғылыми танымдары қалыптаса қоймағандығынан туған жайттарда жатқанын айту керек. Тіпті бұл күндердің өзінде тіл мәдениетінің өзекті проблемасы – норма дегеннің теориялық негіздері түгел қаланып, практикалық шешімдері түгел жүзеге асып болған дей алмаймыз» [119, 49-б.].

Тілтанушы С.Аманжолов әліпби тарихы жайында мынадай мәлімет айтады: «Араб әліппесін жамаудан түк шықпайтынын, латынға көшудің керектігін ХІХ ғасырда Персияда бірінші рет қойған Малкомхан болса, түрік системалы тілі бар халықтар ішінен эзербайжандық жазушы-драматург Мирза Фетх-Али Ахундов (1863 ж.) деген адам болды. Бірақ олардың заманында бұл сияқты ірі реформаға жол берілмейтіні мәлім ғой. Араб әліппесі қанша кесірі болса да, көп заман қолданылып келді. 1922 жылы Октябрь революциясының артынан-ақ, Эзербайжанда араб әліппесіне қарсы қозғалыс қайта басталады. Мұны бастаушы революционер, большевик Ағамалы оғлы деген адам болды. Мұның идеясы бүкіл Совет Одағындағы елдерге, оның ішінде біздің қазақ еңбекшілеріне келіп жетеді...1926 жылы Бакуда бүкіл түрік системалы тілі бар елдердің бүкіл Союздық съезі болды. Мұндағы күрделі мәселенің бірі – латын әліппесіне көшу мәселесі еді. Съезге қатынасушы ұлтшылдар мейлінше қарсылық пікірлерін айтты. Бірақ Совет оқымыстыларының көпшілігі болып, латын әліппесін қуаттап, қарсы алды. Қаулыда: «Латын әліппесі прогрессивтік нәрсе, оның алынуы, оның іске асу жағы жергілікті жерлерде қарастырылып, баспалардың тәжірибелері пайдаланылсын...» делінген еді. Ұлтшылдар латын әліппесін алдыртпау жағын ерекше қадағалады. Осының салдарынан да біз латын әліппесіне басқалардың көбінен кейін көштік (1929 жыл, январь). Араб әліппесінің қиыншылықтары, ауырлықтары, азаптары арқасына батқанның бірі болған қазақ еңбекшілері, 1929 жылы латынға көшіп, көзі жарқ етіп ашылғандай болды. Бірақта бұл көшудің өзінде де кемшіліксіз болғанымыз жоқ» [120, 248-б.].

Жұмысымыздың материалы ретінде 1931 жылы шыққан «Әйел теңдігі» журналынан және 1940 жылы шыққан «Социалистік Алтай» газетінен антропонимдер мен топонимдердің латын әліпбиі бойынша жазылуын қарастырдық.

1931 жылы шыққан «Әйел теңдігі» журналының №1-2-3-нөмірлерінде пунктуацияға аса мән берілмеген. Журналдағы мақалаларда бас әріп мүлдем кездеспейді. Жалқы есімдердің барлығы кіші әріппен жазылған. Бұлайша жазу үрдісі араб жазуының әсерінен болуы мүмкін. Араб жазуындағы тыныс белгілер жайындаакадемик Р.Сыздық мынадай пікір айтады: «Жазба мәтіндерде тыныс белгілерінің ережелерін түзу (жасау) және оны пайдалану проблемасы қазақ мәтіндерінде ХІХ ғасырдың соңғы онжылдықтарында көтеріліп, ХХ ғасырдың басында дұрыс, сауатты жазу үшін пунктуация өте қажетті проблема екендігі орнықты. Араб таңбалы жазуда тыныс белгілерінің жоқ болғандығы, бас әріп таңбасының жоқтығы мәтінді дұрыс жазуға, түсініп оқуға кедергі келтіретіндігі сөз болды. Әсіресе «Түркістан уәлаяты» мен «Дала уәлаяты» газеттері жарық көре бастағанда, тыныс белгілерін қолдану әрекеті басталды. «Синтаксистік тұтастық» (период) деп аталатын мәтін сегменттерін (бөліктерін) айырып, азат жолдан (абзацтан, жаңа жолдан) бастап жазу да осы кезде көрінді. А. Байтұрсыновтың оқулықтары мен еңбектерінде, ХХ ғасырдың басында шығып тұрған «Қазақ», «Айқап» газеттерінде кеңінен орын алды. Араб жазуымен ұсынылған мәтінде орын алмаған (және орын алуы мүмкін де емес) мәселе – бас әріптің қолданылуы болып қала берді, сондай-ақ дефис пен сызықшаның қолданысы, оқшау сөздердің сөйлемдегі өзге сөздерден тыныс белгілерімен, көбінесе үтірмен бөлектетіліп көрсетілуі сияқты пунктуацияның жеке тұстары да әлі айқындалып, тұрақталмағандығы көрінді» [121].

Журналда барлық сөйлемдер кіші әріппен басталғанымен, мақала мәтіндегі жаңа логикалық ой азатжол арқылы бөлініп отырған. Ал журналдың №11-12-нөмірлерінде кісі аттары, жер-су аттары, жалпы жалқы есімдер бас әріппен беріліп отырған.

1929 жылы қабылданған латын әліпбиінде сөздердің жуан не жіңішке айтылуына байланысты қабылданған *ij, ьj, uv, uv* қос дыбыстар біраз дау тудырған. Кейінірек бұл қос дыбыстар бір ғана «i», «u» таңбаларына ауыстырылды.

«Әйел теңдігі» журналында *ij, ьj, uv, uv* қос дыбыстарымен жазылған антропоним, топонимдер кездеседі: *nurim kelini qazьjna, Qanapьja әjeli Bәvis, ijьano basnesen, vәkuv.*

Журналдың аталған нөмірінде *çetpispaj qьзь* және *çetpispaj qьзь* деп екі түрлі жазылған, яғни алғашқысында «p» (n) таңбасымен берілсе, соңғысында «v» (b) таңбасымен берілген.

«Әйел теңдігі» журналы, 1931 ж., №1-2-3

<i>Антропоним</i>	<i>Кирил жазуы бойынша транскрипциясы</i>	<i>Қазіргі кирил жазуы бойынша транскрипциясы</i>
<i>devәtulь</i>	дебәтұлы	Дебәтұлы
<i>әvdikәrimkelini. q.</i>	әбдікәрім келіні қ.	Әбдікәрім келіні Қ.
<i>naoьajkelini</i>	нағай келіні	Нағай келіні
<i>nurimkeliniqazьjna</i>	нүрім келіні қазыйна	Нүрым келіні Қазина
<i>toqtaваjulь</i>	тоқтабай ұлы	Тоқтабайұлы
<i>өterulь</i>	өтеп ұлы	Өтепұлы

«Әйел теңдігі» журналы, 1931 ж., №11-12

<i>Антропоним</i>	<i>Кирил жазуы бойынша транскрипциясы</i>	<i>Қазіргі кирил жазуы бойынша транскрипциясы</i>
<i>Aqьmetulь</i>	Ақымет ұлы	Ахметұлы
<i>Ваjмаoьamветәjeli</i>	Баймағамбет әйелі	Баймағамбет әйелі
<i>CaьmardankeliniZaoьjla</i>	Шаймардан келіні Зағыйла	Шаймардан келіні Зағила
<i>Caьsultanqьзь</i>	Жайсұлтан қызы	Жайсұлтанқызы
<i>Çangeldiulь</i>	Жангелді ұлы	Жангелдіұлы
<i>Çetpispajqьзь</i>	Жетпісбай қызы	Жетпісбайқызы
<i>Çetpispajqьзь</i>	Жетпіспай қызы	Жетпісбайқызы
<i>Çoldavaqәjeli</i>	Жолдабақ әйелі	Жолдабақ әйелі
<i>Çolmanqьзь</i>	Жолман қызы	Жолманқызы
<i>Çumaoьulqьзь</i>	Жұмағұл қызы	Жұмағұлқызы
<i>Çyргенваjәjelivәdесе</i>	Жүргенбай әйелі Бәдесе	Жүргенбай әйелі Бәдесе
<i>Egir</i>	Егір	Егір
<i>Galacөkin</i>	Галашөкін	Голощөкин
<i>Kençевекәjeli</i>	Кенжебек әйелі	Кенжебек әйелі
<i>Mәrjam</i>	Мәриам	Мәриам
<i>Qalavajkelini</i>	Қалабай келіні	Қалабай келіні
<i>Qalavajkelini</i>	Қалабай келіні	Қалабай келіні
<i>Qanapьja әjeli Bәvis</i>	Қанапыйа әйелі Бәбіш	Қанания әйелі Бәбіш
<i>Qultaj әjeli Turьmca</i>	Құлтай әйелі Тұрымша	Құлтай әйелі Тұрымша

Qyғıgıt kelini Sylkylke	Қыржігіт келіні Сүлкүлке	Қыржігіт келіні Сүлкүлке
Sərsemvaj əjeli	Сәрсембай әйелі	Сәрсенбай әйелі
Tölegen əjeli Bevarap	Төлеген әйелі Бебарап	Төлеген әйелі Бебарап
Töleкуль	Төлек ұлы	Төлекұлы
Əbekeñqызь	Әбекен қызы	Әбекенқызы
Əsemkyl	Әсемкүл	Әсемкүл
Өtevaj	Өтебай	Өтебай
Өтерqызь	Өтеп қызы	Өтепқызы
Өтерqызь	Өтеп қызы	Өтепқызы
ЫjsaulьOraz	Ыйса ұлы Ораз	Исаұлы Ораз

Берілген кісі аттарының тізімінен байқағанымыз, 1931 жылы кісі есімдерін жазуда ер кісі есімін жазғанда ұль-ұлы(*өтер ұль, тоқтавај ұль, çangeldi ұль, Ақмет ұль*) деп көрсеткен, ал әйел адамның есімін жазуда қызы не әйелі, не келіні (*çetpispaј qызь, çitamaқul qызь, Əveken qызь, çolman qызь, çyргенvaj əjeli vədece, çoldavaq əjeli, Sərsemvaj əjeli, Bajmaqatvet əjeli, əvdikərim kelini. q., naқaj kelini, Qalavaј kelini, Caјmardan kelini Zaқьjla*) деп көрсетіп отырған. Қазіргі кезде кісі аттарында «ұлы», «қызы» бірге жазылып жүр. Ал «келіні» сөзі ресми сипаттан гөрі, ауызекі сөйлеу стилінде көп қолданылады.

«Әйел теңдігі» журналы, 1931 ж., №1-2-3

<i>Топоним</i>	<i>Кирил жазуы бойынша транскрипциясы</i>	<i>Қазіргі кирил жазуы бойынша транскрипциясы</i>
vəkyv	бәкүү	Баку
leuingirat	леүингірат	Ленинград
maqanсь	мақаншы	Мақаншы
məskev	мәскеу	Мәскеу
qazaқьstan	қазағыстан	Қазақстан
qostanaј	қостанай	Қостанай
stalingirat	сталингірат	Сталинград
almatь qalась	алматы қаласы	Алматы қаласы
arьs aydanь	арыс ауданы	Арыс ауданы
maqталь aydanь	мақталы ауданы	Мақталы ауданы
qaskelenəј kəmyvnaсь	қаскелең кәмүнасы	Қаскелең коммунасы
qazaқьstan	қазағыстан	Қазақстан
sozaқ aydanь	созақ ауданы	Созақ ауданы
temir aydanь	темір ауданы	Темір ауданы

1941 жылы шыққан «Социалистік Алтай» газетіндегі кісі аттарына келсек, бұл жылғы мақалаларда кісі аттарының көбі қазіргі қазақ әдеби тілінің нормасына сай латын әліпбиі бойынша жазылған. 1940 жылғы латын әліпбиі 1931 жылғы баспасөз беттеріндегі латын жазуына қарағанда едәуір жеңілдетілген. 1940 жылғы латын жазуларында қос дыбыстар мүлдем кездеспейді, оларды (қос дыбыстарды) «і», «и», «й» таңбаларымен алмастырған. Есесіне қазіргі таңда қолданыста жүрген «х» (x), «v» (v) таңбалары енгізілген. 1931 жылы қазіргі қазақ тіліндегі «у» таңбасының рөлін атқарған «v» 1940 жылы «w» таңбасының орнына қолданылған.

1940 жылғы «Социалистік Алтай» газетіндегі мақалаларда кездесетін кісі есімдерінің 1931 жылғы мақалаларда кездесетін кісі есімдеріне қарағанда айтарлықтай айырмашылықтары бар. 1940 жылғы мақалаларда орыс тілінен енген *-ov, -ev, -ova, -eva (-ов, -ев, -ова, -ева)* фамилия жасаушы аффикстер жаппай қолданыла бастаған. 1931 жылғы мақалаларда мұндай фамилия жасаушы аффикстер мүлдем кездеспейді. Бұл факт орыс тілінің фамилияжасаушы аффикстері қазақ есімдер жүйесіне 1940 жылы «мықтап еніп» алғанын көрсетеді. Бұл кезеңде орыс тіліндегі әке атын жасаушы *-ович, -евич, -овна, -евна* аффикстері мақалада кездеспейді. Қазіргі кезде қазақ азаматтары КСРО кезінде ата-анасының, өзінің құжаттарында тегі (фамилиясы) мен әкесінің аты *-ов, -ев, -ова, -ева, -ович, -евич, -овна, -евна* аффикстерімен жазылғандықтан, осы аффикстерден өз еріктерімен бас тартып, тегі мен әкесінің атын қазақ ұлттық есімдер жүйесінде қалыптасқан дәстүр бойынша қайта рәсімдетіп жүр.

«Социалистік Алтай» газеті, 1940 ж.

<i>Антропонимдер</i>	<i>Кирил жазуы бойынша транскрипциясы</i>	<i>Қазіргі кирил жазуы бойынша транскрипциясы</i>
Avjlqasimov	Абілқасимов	Әбілқасымов
Alshogazov Abdolla	Алшығоразов Абдолла	Алшығоразов Абдолла
Alpysbaev	Алпысбаев	Алпысбаев
Aqsaqov	Ақсақов	Ақсақов
Baikenov – 2 бет	Байкенов	Байкенов
Baimenov Myrzac	Майменов Мырзаш	Майменов Мырзаш
Balqabaı Bybaev	Балқабай Ыбыраев	Балқабай Ыбыраев
Baumıqanov	Баумұқанов	Баумұқанов
Basırov	Бәшіров	Бәшіров
Saıaxmetov	Шайахметов	Шайахметов
Sekenov	Шекенов	Шекенов
Çiembaev	Жиембаев	Жиембаев
Dairabaev Qūlataı	Дайрабаев Құлатай	Дайрабаев Құлатай
Demeuov Manaspai	Демеуов Манаспай	Демеуов Манаспай
Ertıjsbaev	Ергісбаев	Ергісбаев
Isabekov	Исабеков	Исабеков
Itraev Qūseit	Итраев Құлсейт	Итраев Құлсейт
Kurkebaev	Куркебаев	Куркебаев
M. Çynjsov	М. Жүнісов	М. Жүнісов
Maıanov Nırmaqan	Майанов Нұрмақан	Майанов Нұрмақан
Maqzūmbekov Tapan	Мақзұмбеков Тапан	Мақзұмбеков Тапан
Mürzaliev	Мұрзалиев	Мұрзалиев
Mūxamedçanov	Мұхамеджанов	Мұхамеджанов
Mūxametov	Мұхаметов	Мұхаметов
Narımbaev Beisembaı	Нарымбаев Бейсембай	Нарымбаев Бейсембай
Qaimolden Ziada	Қаймолден Зида	Қаймолден Зида
Qaliev	Қалиев	Қалиев
Qarsaqpai	Қарсақпай	Қарсақпай
Qūsaıynov	Құсайынов	Құсайынов
Qystaubaeв	Қыстаубаев	Қыстаубаев
Sabygbaeva	Сабырбаева	Сабырбаева
Salyqbaev	Салықбаев	Салықбаев

Sapiev	Сапиев	Сапиев
Serikbaev Samat	Серікбаев Самат	Серікбаев Самат
Smaqulov	Смағұлов	Смағұлов
Syleimenov	Сүлейменов	Сүлейменов
Toxataev	Тохтаев	Тохтаев
Toxmetov	Тохметов	Тохметов
Turqambaev	Тұрдамбаев	Тұрдамбаев
Teleubaev	Төлеубаев	Төлеубаев
Ә. Bıtkembaev	Ә. Біткембаев	Ә. Біткембаев
Ә. Qazaqbaev	Ә. Қазақбаев	Ә. Қазақбаев
Ә. Tәcїbaev	Ә. Тәжібаев	Ә. Тәжібаев
Әbdiev	Әбдиев	Әбдиев
Әbildenov	Әбилденов	Әбилденов

1940 жылғы «Социалистік Алтай» газетіндегі мақалаларда кездесетін жер-су аттарының транскрипциясы қазақ тіліндегі жер-су аттарының қазіргі кездегі таңбалауымен сәйкес келеді. Дегенмен, 1940 жылғы мақалаларда жер-су аттарын латынша таңбалауда орыс тілінің ықпалы көрініп тұр. Күні бүгінге дейін орыс тілінде бұрмаланып жүрген қазақ тіліндегі тарихи жер-су аттарының бұрмалану үдерісі сол кезден бастау ала бастағанға ұқсайды. Мақалаларда *Alma-ata qalasъ*, *Bolce-Narъn*, *Sarъ-ozek* сияқты атаулардың таңбалауында орыс тілінің ықпалы сезіледі. Жалпы қазақ тілінің емле ережелеріне қатысты сол кезде тілтанушы С.Аманжолов жер-су аттарына байланысты дұрыс жазу ережелерін ұсынған. «Қазақстанның географиялық атаулары транскрипциясының негізгі ережелері» жобасында: «Составные нерусские названия географических объектов Казахстана (казахские, узбекские, киргизские, уйгурские, туркменские, татарские, башкирские, калмыцкие, дунганские, корейские, немецкие и др.) во всех случаях пишутся слитно. Например: всегда пишется Атбасар, Тарбагатай, а не Ат-Басар, Тарбага-Тай. Соответственно нужно писать Актау (Ақтау), Каракум (Қарақұм), Сарысу, а не Ак-Тау, Кара-Кум, Сары-Су (и не Ак-тау, Кара-кум, Сары-су)» [120, 317-б.], – деп көрсеткен.

«Социалистік Алтай» газеті, 1940 ж.

<i>Топонимдер</i>	<i>Кирил жазуы бойынша транскрипциясы</i>	<i>Қазіргі кирил жазуы бойынша транскрипциясы</i>
Ассъсай	Ашшысай	Ащысай
Alma-ataqalasъ	Алма-ата қаласы	Алматы қаласы
Altai	Алтай	Алтай
Aqtөве	Ақтөбе	Ақтөбе
Balqac	Балқаш	Балқаш
Bolce-Narъn	Болше-Нарын	Үлкен Нарын
Çарон	Жапон	Жапон
Cımkent	Шымкент	Шымкент
Emba	Емба	Ембі
Ertjs	Ертіс	Ертіс
Germania	Германия	Германия
Guansi provinsiasъ	Гуанси провинсиасы	Гуанси провинциясы
Kanibadam qalasъ	Канибадам қаласы	Канибадам қаласы

Leninabad	Ленинабад	Ленинабад
Mәскеu	Мәскеу	Мәскеу
Qaraqandь	Қарағанды	Қарағанды
Qьtai	Қытай	Қытай
Sary-өzek	Сары-өзек	Сарыөзек
Stalinabad	Сталинабад	Сталинабад
Xuanxe	Хуанхе	Хуанхе
Zaisan	Зайсан	Зайсан
Zirән	Зирән	Зырян
Tәсіjкstan	Тәжікстан	Тәжікстан

Қорыта келгенде, кісі есімдерін, жер-су аттарын жазуда 1931 жылғы латын әліпбиі мен 1940 жылғы латын әліпбиінің арасында едәуір айырмашылықтар бар. 1931 жылғы латын әліпбиінің кемшіл тұстары көп болғанымен, қазақ ұлттық есімдер жүйесіндегі дәстүр жалғастығы сақталған. Яғни кісі аттарын жазғанда *ulь* – ұлы (*өтер ulь, тоқтавај ulь, Çangeldi ulь, Aqьmet ulь*), қызы, әйелі не келіні (*Çetprispaј qьзь, Çumaqul qьзь, Әbekeп qьзь, Çolman qьзь, Çyrgeпvaј әjeli vәdece, Çoldavaq әjeli, Sәrsemvaј әjeli, Baјmaqamvet әjeli, әvdikәrim kelini. q., naqaj kelini, Qalavaј kelini, Caјmardan kelini Zaqьjla*) деп көрсетіп отырған. Топонимдерді де жазуда тарихи қалыптасқан жер-су аттары бұрмаланбай, сол күйінде жазылған. 1940 жылғы мақалаларда латын әліпбиіне негізделген қазақ жазуы анағұрлым жетілдірілгені, толықтырылғаны көрініп тұр. Дегенмен, осы тұста мақалаларда қазақ азаматтарының аты-жөндерінде орыс тілінен енген *-ov, -ev, -ova, -eva* (*-ов, -ев, -ова, -ева*) фамилия жасаушы аффикстер жаппай қолданыс тапқан. Жер-су аттары орыс тілінің әсерінен бұрмалана бастаған, екі сөзден бірігіп жасалған топонимдерді дефис арқылы жазу белең алған. 1940 жылдағы латын әліпбиі 1931 жылғы латын әліпбиіне қарағанда қолданылу жағынан қолайлы екендігі байқалады.

Ономастикалық атаулардың латын графикасы негізінде таңбалану (транслитерациялану) мәселесі

Зерттеу мәселесінің қазіргі ахуалы. Қазақ жазуының латын әліпбиіне көшу мәселесі қоғамымызда біраз жыл бойы талқыланып келеді және оған байланысты бірқатар іс-шара да жүзеге асырылды: ҚР БҒМ тарапынан өзге елдердің латын әліпбиін қолданудағы тәжірибесімен танысу үшін арнайы кешенді экспедиция жасақталып, оның жұмысын тұжырымдаған монография жарық көрді [2], дөңгелек үстел, конференциялар ұйымдастырылып, жаңа әліпбиге көшу жөнінде жоба жетекшілерінің басқосулары да өткізілді.

Ономастикалық атаулар тіліміздің мол қорын құрайтынын, сондай-ақ, жалқы есімдердің қоғамдағы, тілдегі, халықаралық қатынастағы рөлінің орасан зор екенін мойындау керек.

Республиканың ономастикалық атаулары қай тілде болмасын біртұтас, бірізді стандартқа сәйкес транслитерациялануы тиіс және ең алдымен өз ұлттық тілімізде дұрыс рәсімделуі керек. Бұл мәселеге орай БҰҰ құжаттарында: «Халықаралық стандарттауға тек қатаң ұлттық стандарттау бағдарламалары арқылы қол жеткізуге болады», – делінеді.

Өйткені ол атаулар мемлекеттік басқару орындарында, халықаралық ісқағаздарда, дипломатиялық, халықаралық қатынас, әлемдік ақпараттық кеңістікте ағылшын тілінде берілетіндіктен, ана тіліміз болашақта латын графикасына көшкеннен кейін қазіргі әдеби тіл нормасында қолданылатын болады, яғни ұлттық негіз басшылыққа алынады.

Қазақ жазуын келешекте латын әліпбиіне көшіру мәселесі қоғамымызда қызу талқыланбас бұрын қазіргі Қазақстан ономастикасында латын графикасы тәуелсіздік алған жылдардан кейін кеңінен көрініс тапты. Олар ономастиканың жетекші салалары – жер-су атаулары (топонимия), қала, елді мекен, көше атаулары мен ұлттық, трансұлттық компаниялар, жеке кәсіпкерлік нысандары мен кісі аттары (антропонимия), яғни азаматтардың төлқұжатындағы аты-жөндері.

Қазақстан азаматтарының (ұлтына қарамай) барлығының аты-жөндері ұлттық паспортта, жеке куәлік, кейбір банк құжаттары (және банк атаулары) азаматтардың қалауынша не мемлекеттік тілде, не орыс тілінде рәсімделеді. Сонымен қатар міндетті түрде аты-жөндердің ағылшынша аудармасы, яғни латын графикасындағы транслитерациясы беріледі. Әрқайсымыз мұны өз құжаттарымыздан байқай аламыз.

Дегенмен, ұлттық жазуымыз латын әліпбиіне көшпей тұрған кезде, төл жазуымыздың ұлттық стандарты қабылданбай тұрып, «латынша транслитерация ономастикада қалай қолданыс тауып отыр?» деген заңды сауал туары хақ. Алайда объективті шындық латын әліпбиінің ономастикамызда кең көрініс табатындығын көрсетіп отыр. Байқап отырсақ, мемлекетіміздің атауынан бастап, еліміздің ірілі-кішілі қала, елді мекен, теміржол стансасы атаулары және т.б. азаматтардың аты-жөндерінің латынша транслитерациясы қосарлана жүреді.

Қазіргі кезде кейбір ресми құжаттарда, ағылшын тілді шетел құжаттарында, халықаралық құжаттарда қазақ атауларының теріс, қате бұрмаланып таңбалануы жиі кездеседі. Көбіне бір атау екі-үш, тіптен бірнеше нұсқада, қазақ тілінің әдеби нормасына қайшы, орфографиялық ережелерді сақтамай жазу кездеседі. Ономастикалық атауларды таңбалаудың нақты ғылыми принциптерін жасау, яғни халықаралық стандарттау жүйесін ғылыми тұрғыдан қарастыру, арнайы лингвистикалық нормалар мен заңдылықтардың тетігін анықтау топонимдік атаулардың, Қазақстан Республикасы азаматтарының аты-жөндерінің дұрыс жазылған нұсқаларына деген мемлекеттік ұйымдардың басқару органдары мен халықаралық ақпарат органдарының т.б. практикалық сұранысының жоғары болуымен байланысты.

Осыған орай қазақ тілінің латын әліпбиіне келешекте көшуіне байланысты ономастика саласында да алдын ала дайындық жұмыстарын жүргізу қажет. Халықаралық айналыстағы латын графикасының түрлі стандарттарын: ГОСТ 7.79, ISO 9.1, АҚШ Конгресі кітапханасының, Пристон университетінің транслитерация жүйесі және түрлі ұлттық ономастикалық жүйеде қолданылатын латынша транскрипция, транслитерация ерекшеліктерін салыстыра зерттеу, қазақ тілінің табиғатына жақындық немесе сәйкесімділік параметрлерін қарастыру қажеттілігі туындап отыр.

Ағылшын (латын) графикасымен көп түрлі және қос вариантты таңбаланып жүрген нұсқаларды объектілік ірілігіне қарай (*Қазақстан Республикасы* атауынан бастап, облыс, аудан, қала т.б. деңгейлерге; таудың биіктігі, өзеннің ұзындығы, көлдің ауқымдылығы дәрежесіне т.б.) деңгейлестіру, кезең-кезеңімен бір нұсқада

таңбалауды ұсыну, уәждеп дәлелдеу және қалыптастыру жұмыстарымен байланысты келеді.

Сонымен қатар жаңа жазуға көшу ісі қазақша-ағылшынша және ағылшынша-қазақша транскрипциялау мен транслитерациялаудың ғылыми принципін түзу және оны ағылшын тілін оқытудың (үйретудің) заманауи әдістемесімен сәйкестендіруді талап етеді.

Ал атауларды ағылшын тілінде (латын графикасында) транслитерациялау барысында негізінен төмендегі ұстанымдар басшылыққа алынуы тиіс:

- *бір есімнің тек бір нұсқада транслитерациялануын қамтамасыз ету;*
- *ағылшын оқу ережелеріне сәйкес оқылуды (readability) қамтамасыз ету;*
- *тұрақты қалыптасқан транслитерациялау үлгілерін ескеру;*
- *авторлардың тәжірибесіне жүгіну;*
- *респонденттермен жасалған аудиториялық тәжірибе нәтижелерімен санасу.*

Қазіргі әлемдегі жаһандану үдерісі күн озған сайын күшейе түсуде. Бұл халықаралық коммуникативтік-ақпараттық кеңістік заманауи жаңа технологиялардың жетіле түсуімен, ғаламтордың қоғам өмірінің барлық саласына еніп, қарқындап дамуымен байланысты болып отыр. Кеңістік пен уақыт, тілдік, мәдени, әлеуметтік шегаралар мен «кедергілер» жойылып, әлемдік ақпараттық кеңістік қауымдасып, бірегейленген трансұлттық кеңістік орнатуға ұмтылыс жасауда. Осы ретте мыңдаған ұлттық атауларымыз: жер-су атаулары, кісі аттары халықаралық айналымға түсіп отыр. Әлемдік коммуникативтік кеңістіктегі заманауи ақпараттық жүйелер латын әліпбиіне негізделген, сондықтан қолданыстағы ұлттық ақпаратты латын қарпіне көшіру мәселесі өзекті болып отыр.

Қазақстан ономастикалық, оның ішінде топонимиялық кеңістігінің қазіргі жағдайдағы даму кезеңі онимдік атаулардың саяси-қоғамдық, әлеуметтік қызметінің арта түсуімен, атап айтқанда, алуан саладағы ұлттық компаниялар мен мемлекеттік және жеке кәсіпорындар, мекемелер, акционерлік қоғамдар мен халықаралық қызметтердің, мемлекеттік басқару орындарының т.б. құжаттарында, ісқағаздарында белсенді де тұрақты түрде қолданылуымен ерекшеленеді.

Кез келген мемлекетте қоғамдық басқару мен коммуникацияны орнатуды тиімді әрі мейлінше дәлдікпен қамтамасыз ету үшін стандартталған географиялық атауларды қолдану қажет. Мұндай мемлекеттік маңызы бар ұлттық бірдейлестіру (стандарттау) бағдарламалары халықаралық қатынастан бастап, мемлекеттік басқару, мемлекеттік жоспарлау, қадағалау, қорғаныс, қауіпсіздік ісі, өнеркәсіп, сауда, білім беру, зерттеулер жүргізу, байланыс және т.б. салалар жұмысын тездетіп, уақыт пен қаржыны үнемдейді. Сондай-ақ еліміздің ономастикалық атаулары әлемнің ақпараттық интернет кеңістігінде, отандық, шетелдік бұқаралық ақпарат құрал көздерінде, халықаралық картографиялық, геодезиялық өнімдерде, атластық анықтағыштарда көрініс тауып, тек қана Қазақстан Республикасында ғана емес, таяу және алыс шетел мемлекеттерінде жиі қолданысқа түсуімен, халықаралық мәнінің күшеюімен айрықша сипатқа ие болады.

Еліміздің мыңдаған атаулары халықаралық қызметтердің жұмысы барысында, дипломатиялық келісімшарттарда, Қазақстанға келген шетелдік және шетелдегі инвесторлар т.б. құжаттарында ағылшын тілінде, болашақта латын қарпімен ұлттық

нұсқаға негізделе отырып, біізді транслитерациялануы тиіс. Сонымен қатар ЮНЕСКО-ның атауларды дұрыс жазуға қатысты талаптары латын қарпінде болмаған және ресми аудармасы жоқ экзонимдерді (шеттілдік атаулар) ғана транслитерациялау не аудару қажет екенін, сондай-ақ географиялық атаулардың жергілікті қолданысына сүйене отырып жазылуы керек екенін көрсетеді.

Қазіргі кезеңде қазақ атаулары ағылшын тілді, латын графикасындағы көздерде бұрмаланып, ешбір емле-ережесіз екі-үш, одан да көп нұсқада қолданылып жүр, яғни атаулардың ұлттық түпнегіз нұсқасы ескерусіз қалып келеді. Бұл бағыттағы мақсатты ғылыми зерттеулер Қазақстан жұртшылығының, мемлекеттік органдардың, мекеме, кәсіпорындардың және халықаралық қызметтер мен ақпараттық, құжаттық көздердің сұранысына ие, әлеуметтік маңызы жоғары аса қажет құрал ретінде бағалануы тиіс.

БҰҰ-ның географиялық атауларды стандарттау жөніндегі комитетінің 2012 ж. 30 шілде – 10 тамыз аралығында Нью-Йоркте өткен X конференциясы, сарапшылар тобының 28-ші сессиясында берілген есепте ендігі кезекте географиялық атаулары латын қарпінде жазылуы аталған халықаралық ұйымның стандарттау комитеті арқылы келісілмеген елдердің онимдер жөніндегі өкілдерімен байланысқа түсіп, топонимдерді ғаламдық деңгейде бірқалыптандыру жұмыстары жетілдіріле түсетіндігі баяндалады. Осыған орай болашақта БҰҰ-ның алдағы уақытта жоспарлаған шараларына етене араласуымыздың қажеттілігі туып отыр, яғни бұл – ұлттық ономастикамызды халықаралық деңгейге көтеретін шара болмақ.

Сондықтан Қазақстандағы қала, елді мекен, көптеген жер-су атауын алдымен – қазақ тілінде, екінші кезекте орыс тілінде транскрипциялау, үшінші кезекте ағылшын тілінде, яғни латынша транслитерациялау ісі – мемлекеттік, саяси-әлеуметтік, идеологиялық маңызы бар ғылыми шара.

2002 жылғы 1 маусымнан бастап ТМД елдерінің мемлекетаралық стандартының жаңа нұсқасы ГОСТ 7.79 күшіне енді. Бұл стандартта шығыс славян және оңтүстік славян халықтары, сондай-ақ бұрынғы КСРО аумағындағы славян емес халықтардың көпшілігі қабылдаған кирил жазуының әріптерімен жазылған мәтіндерді латын әліпбиімен беру тәсілдері белгіленген. Алайда аталған стандартта ұлттық әліпбилердің спецификалық әріптерін транслитерациялау қарастырылмаған, яғни түркі тілдері, соның ішінде қазақ тілі өз жазуын латын қарпіне негізделген халықаралық стандарттарға сай «жетілдіруге», бейімдеуге мәжбүр болып отыр. Тіптен орыс тіліндегі жалқы есімдерді де транслитерациялаудың бірыңғай стандарты жоқ (*Андрей – Andrei, Andrey, Andrew* немесе *Крым – Crimea, Крым*). Әртүрлі славян кирил жазуларында *Днепр* өзенінің атауы *Dnepr, Dniepr, Dniepro, Dnibr, Dniapro* немесе *Dnyapro* түрінде әртүрлі транскрипцияланады.

Географиялық атаулар ереже бойынша транслитерация және транскрипция жолымен беріледі. «Лингвистикалық терминдердің анықтама-сөздігінде» транскрипция және транслитерация терминіне мынадай анықтама беріледі: *Транскрипция* «шет тілі сөзінің дыбыстары аударма тілі әліпбиінің әріптері арқылы беріледі». *Транслитерация* «шет тілі сөзінің әріптері аударма тілі әліпбиінің әріптері арқылы беріледі».

Танымал қала, тау, өзен, көл аттарының транскрипциялануы мен транслитерациясының мысалдарын қарастырайық: Dresden – «Дрезден», Berlin – «Берлин», Bonn – «Бонн», Schwarzwald – «Шварцвальд», Jungfrau – «Юнгфрау», Nordkap –

«Нордкап», der Mosel – «Мозель», der Neckar – «Неккар», der Main – «Майн», der Scweriner See – «ШверинерЗе», der Starnberger See – «ШтарнбергерЗе», но der Plauer See – «Плауэрское озеро». Егер географиялық атау көптік формасына ие болса, онда ол аударма тілінің нормасына сәйкес беріледі: Vogesen – «Вогез» таулары, Alpen – «Альпі» таулары, Anden – «Анд» таулары және т.б.

Транслитерация өзінің әмбебаптылығымен практикалық транскрипциядан ерекшеленеді; ол белгілі бір тілге емес, нақты графикалық жүйеге бағытталған. Сондықтан транслитерация қандай да бір ұлттық әліпби құралдарымен шектеліп қалуға міндетті емес, онда арнайы әріптер мен диакритикалық белгілер болуы мүмкін. Транслитерация зор практикалық мәнге ие (географиялық атаулардың, жалқы есімдердің және т.б. халықаралық жазбаша унификациясы), бірақ осы уақытқа дейін орыс әліпби транслитерациясының бірыңғай көпшілік қабылдаған жүйесі жоқ (анағұрлым белгілі жүйелер – КСРО ҒА 1951-1957 жж. және АҚШ Конгресінің кітапханасы).

1951-1956 жылдары Ресейде КСРО ҒА Тіл білімі институты «Орыс жалқы есімдерін латын әріптерімен халықаралық транслитерациялау ережелері» атты латын әліпбиінің ономастикалық атауларға қолдану стандарттарын әзірледі. Украинада, Белоруссияда, Молдовада өздерінің ұлттық латын қарпі стандарттары бар. Балтық республикаларының жазуы басынан-ақ латын әліпбиіне бейімделген, оларда ұлттық ономастикалық атауларға да, шеттілдік атауларға да қатысты транскрипциялау стандарттары қолданылады, сонымен қатар кейбір жағдайларда ұлттық стандарттар қолданылады, мысалы, бұрынғы қазақстандық «Целиноград» қаласы латын тілінде тиісті транскрипция бойынша «Целиноградас» деп аталады.

Орыс тіліндегі жалқы есімдердің халықаралық транслитерация ережесі

КСРО ҒА Тіл білімі институты 1951-1956 жж. орыс жалқы есімдерінің латын әліпбиі негізіндегі халықаралық транскрипциясын әзірледі. Көп жылдар бойы ұлттық республикалардағы жалқы есімдер жүйесінде осы ереженің ұстанғандығын айту керек.

Бұл жүйеде фонеманың сөздегі орны ескерілетінін аңғаруға болады, ал бұл жағдай ГОСТ 16876-71 пен АҚШ Конгресс кітапханасы жүйесінде, ISO 9 және т.б. ескерілмеген. КСРО ҒА өзі әзірлеген бұл ереже жүйесін транслитерация жүйесіне емес, практикалық транскрипция санатына жатқызады.

<i>Орыс тілінде</i>	<i>Латын әліпбиінде</i>	<i>Ескертулер</i>
а	a	
б	b	
в	v	
г	g	
д	d	
е	e	дауыссыздардан кейін
ё	je	сөз басында, дауыстылардан кейін, «ъ», «ь»
	‘o	«ч», «ш», «щ», «ж»-дан басқа дауыссыздардан кейін
	o	«ч», «ш», «щ», «ж»-дан кейін
	jo	сөз басында, «ъ», «ь» кейін
ж	ž	
з	z	
и	i	сөз басында, дауыстылардан және дауыссыздардан кейін
	ji	«ь» кейін
й	j	
к	k	
л	l	
м	m	
н	n	
о	o	
п	p	
р	r	
с	s	
т	t	
у	u	
ф	f	
х	ch	
ц	c	
ч	č	
ш	š	
щ	šč	
ъ	түсіріледі	
ы	y	
ь	,	сөз соңында және дауыссыздардың алдында, дауыстылардың алдында
э	e	
ю	‘u	дауыссыздардан кейін
	ju	сөз басында, дауыстылардан кейін, «ъ», «ь» кейін
я	‘a	дауыссыздардан кейін
	ja	сөз басында, дауыстылардан кейін, «ъ», «ь» кейін

Қазақстан жер-су атаулары мен азаматтардың аты-жөндерін ағылшын тілінде, яғни латын әліпбиі негізінде транслитерациялау кезінде бірегей әрі бірізді стандарттардың болмауынан құжаттарда көптеген бұрмалау орын алып отыр. Осы ретте азаматтар өз аты-жөндерін латын әліпбиінде дұрыс рәсімделуі жөнінде өтінішпен А.Байтұрсынұлы атындағы Тіл білімі институтының Ономастика бөліміне келеді. Мәселен, *Бексұлтан* есімі мен *Бексейіт* тегі шетелде дұрыс, яғни адекват-

ты түрде оқылмайды екен: ВЕХУЛТАН, ВЕХЕИТ. Біздің пайымдауымызша, дұрыс жазылуы: ВЕКСУЛТАН, ВЕКСЕҮТ. Өйткені бұл есімдердің екі компоненттен (Бек+сұлтан, Бек+сейіт) жасалғандығын ескеру керек.

Сондай-ақ Қазақстанда латын әліпбиі негізіндегі ресми стандарттың болмауы қазақ ономастикалық атауларын латынша жазғанда, әртүрлі халықаралық стандартқа салғанда ала-құлалыққа жол береді. Мысалы, ҚАПШАҒАЙ топонимі аталмыш стандарттарға сай бірнеше түрде жазылады екен: *Kapschagaj//Kapshagaj//Kapşagaj//Kapshagai*. Ал қазақтың АБЫЛАЙХАН есімі біріне-бірі ұқсамайтын түрлі транслитерацияда беріледі: *Abylajhan//Abylajkhan//Aby`lajxan//Abylaiĭkhan//Abȳlaiĭkhan//Abylajxan//Abylajchan*. Қазақтың орысша жазылған КАДЫРЖАНОВ тегі мен ЗЕЙНЕП есімі бірнеше нұсқада жазылады екен (транслит жүйелері көрсетілген): *Қadyrzhанov (TRANSLIT)//Қady`rzhанov (IC09В)//Қadȳrzhанov (BSI)//Қadyrżанov (UN)//Қadyr-shанow (DUDEN)*; ЗЕЙНЕП – *Zejnep//Zeĭnep//Sejnep*.

ҚР азаматтарының аты-жөндерін ағылшын тілінде транслитерациялау жүйесін ҚР ПМ, ҚР Әділет министрлігінің интернет-ресурстары мен 31.01.2011ж. қабылданған №6758 «ҚР тұрғындарын құжаттау және тіркеу туралы Ережесінің әділет мекемелерінің қолданыс Нұсқаулығынан» немесе «ҚР Неке (отбасылық) туралы кодексіне» қатысты № 180-V Заңынан көре алмадық. Дегенмен, қазіргі қолданыстағы транслитерацияға сай азаматтардың аты-жөндері мынадай формада рәсімделеді: *Ebeyeва Gulnar //Ебеева Гультур, Rakhmann Rabiga// Рахманн Рабига, Sailybayeva Bayan // Сайлыбаева Баян, Marziyaev Temur// Марзияев Темур, Narimbetov Askarbek//Наримбетов Аскарбек, Ungarbayev Issatay// Унгарбаев Исатай және т.б.*

Еліміздегі қолданыстағы транслитерациялау жүйесі, біздің пайымдауымызша, Халықаралық стандарттар ұйымының – ISO (International Standards Organization) жасаған стандартына сүйенеді.

Ал Ресей Федерациясының Ресей ПМ 26.05.1997 ж. (16.03.2010 ж. жаңартылған) «Ресей Федерациясы азаматтарының РФ-дан шығу және РФ-ға кіру паспорттарын рәсімдеу және беру тәртібі туралы Нұсқаулықты» бекіту туралы 6-қосымшасында [122] шетелдік паспорттарда аты-жөндерін транслитерациялау жүйесі бекітілген. Біз үшін де осындай Нұсқаулық керек.

Ресей Федерациясы азаматының шетелдік паспорты. Ресей Көші-қон федералдық қызметінің 3 ақпан 2010 жылғы № 26 Бұйрығына (№10 Әкімшілік регламенттің 77-бабы мен қосымшасына) сай ГОСТ Р 52535.1-2006 бойынша шетелдік паспорттарды рәсімдеуде қолданылуы тиіс.

*Орыс әліпбиіне арналған шетелдік паспорттарды рәсімдеудегі
кирил транслитерациясы*

А	A	П	P
Б	B	Р	R
В	V	С	S
Г	G	Т	T
Д	D	У	U
Е	E	Ф	F
Е	E	Х	KH
Ж	ZH	Ц	TC
З	Z	Ч	CH
И	I	Ш	SH
Й	I	Щ	SHCH
К	K	Ы	Y
Л	L	Э	E
М	M	Ю	IU
Н	N	Я	IA
О	O		

Бұл транслитерация жүйесіне назар аударсақ, орыс әліпбиіндегі Ъ мен Ь жоқ және Е, Ё, Э, И, Й араларында айырма жоқ.

Еліміздегі ономастика саласындағы латынша транслитерациялық жүйе туралы ерекше ескере кететін жайт: қазіргі қолданыстағы аты-жөнді транслитерациялау стандарттары аталмыш стандарттарға сай қазақ кісі есімдерін тек орыс тілінен транслитерациялаған. Ұлттық дыбыс ерекшелігі ескерілмеген. Кері кириллицаға ретранслитерациялағанда қазақ тілінің *қ, ң, з, ө, ә* дыбыстары жоғалып кетеді де, орнына орыс тіліндегі *к, н, о, а* графемалары «бой түзеп тұра қалады». Сондықтан қазақ ономастикалық атаулары, жер-су атаулары болсын, азаматтардың аты-жөндері болсын, латын негізді қазақ жазуының тек ұлттық стандарты қабылданғанда ғана адекватты көрініс табатындығы анық, яғни төл дыбыстардың жазылуы, айтылуы сақталмақ.

БҰҰ Комиссия мүшелерінің көзқарастары бойынша, ұлттық атауларды латын графикасымен жазудың ең құнды тұсы – транскрипциялардың қайтарымды болуы, яғни қандай да бір атаудың кері транскрипциялағанда (кері латыншалау) ұлттық тілдегі түпнұсқа жазуының сақталуы.

Танымал фонетист-ғалым, профессор Ә.Жүнісбек ұсынған әліпбиі жөнінде: «Төмендегі «әліпби» үлгісінің (қазақ тілінің төл дыбыс құрамын дұрыс қамтыған, сөздің айтылым әуезін сақтаған, буын құрамын дұрыс көрсететін, тасымал ережесіне лайық, морфемалар ережесін үзбейтін) емле-ереже саны ықшам болғандықтан «Ұлттық әліпби» деп атап отырмыз» [123], – дейді.

Профессор Ә.Жүнісбектің «Қазақ латын ұлттық әліпбиі» жобасы

кирилше	латынша	аты	кирилше	латынша	аты
а	a	a	ң	ñ	ың
ә	ä	ä	о	o	о
б	b	бы	ө	ö	ө
ғ(-г)	ğ(-g)	ғы(-gi)	п	p	пы
д	d	ды	р	r	ыр
е	e	e	с	s	сы
ж	j	жы	т	t	ты
з	z	зы	у	w	уу
й	y	ый	ұ	ü	ұу
қ (-к)	q(-k)	қы(-ki)	ү	ü	үу
л	l	ыл	ш	ş	шы
м	m	мы	ы	i	ы
н	n	ны	і	i	і

Ғалым бұл жоба үшін: «Арнайы компьютер бағдарламасы керек болады. Сонымен қатар ерін үндестігін жазуда ескеру-ескермеу мәселесі де кейінге қалдырылып отыр», – дейді [123].

Ендеше А.Байтұрсынұлы ұсынған үрдіс бойынша әліпби жобасының екінші үлгісін информатика мамандары ұсынып отыр. Бұл жобаның артықшылығы ретінде оған арнайы компьютер бағдарламасының қажет болмайтындығы, яғни қазіргі латын әліпбиі негізіндегі компьютер түйметақтасындағы таңбалардың жетіп жатқаны көрсетіледі. Салыстыру үшін информатика мамандарының интернетке арнаған «Интернет әліпбиін» көрсетуге болады:

Қазақ интернет (техникалық) әліпбиі

кирилше	латынша	аты	кирилше	латынша	аты
а//ә	a/(ä)	a//ä	н	n	ны
б	b	бы	ң	n'	ың
г//ғ	g(ğ)	gi//gy	о//ө	o/(ö)	о//ө
д	d	ды	п	p	пы
е	e	e	р	r	ыр
ж	j	жы	с	s	сы
з	z	зы	т	t	ты
й	y	ый	у	w	уу
қ	q	қы	ұ//ү	u/(ü)	ұ//ү
к	k	кі	ш	ş	шы
л	l	ыл	ы//і	i/(ı)	ы//і
м	m	мы		дәйекші (°)	

Бірнеше жылға созылатын қазақ жазуының латын графикаға көшуін өтпелі кезен деп бағаласақ, осы өтпелі кезенге сай уақытша жұмысшы жоба (Временный рабочий проект правил транслитерации казахской ономастики на латинице) қабылдау тиімді болмақ.

Өйткені, жоғарыда айтқанымыздай, тіліміздегі ономастикалық атаулар халықаралық кең қолданысқа еніп кетті, сондай-ақ азаматтардың аты-жөндері, елді мекен, қалалардың көше атаулары мемлекеттік тілмен қатар латын графикасында жазылып келеді.

Уақыт озған сайын құжат рәсімдеуде бұрмалаулар саны да азаяр емес. Уақытша стандарт латын графикасындағы жаңа қазақ жазуының ұлттық стандарты қабылданғанға дейін қызмет етер еді.

«Үлгі ретінде А.Байтұрсынұлы атындағы Тіл білімі мамандары ұсынып отырған жобаларды талқыға салып, ортақ пікірдегі бір жобаға тоқталсақ, болашақта компьютердің мүмкіндігін қолдана отырып, тез арада бір-екі таңбаны перекодировка жасау арқылы түзетуге болар еді» деген ойдамыз. Алайда бұл ұсыныс емес, пікір деңгейіндегі ойымыз, өйткені ономастика саласындағы өзекті шаралар күтірмейді.

Латын графикалы әліпбиді филолог-мамандарға менгертудің лингводидактикалық негіздері

Қазіргі кезде заман талабына сай қазақ тілінің ғылымда, өндірісте, елдің халықаралық байланыстарында қолдану аясының кеңі түсуіне байланысты жоғары және арнаулы оқу орындарында тілді студенттердің болашақ мамандығын ескере отырып оқыту мәселесіне ерекше көңіл бөлініп отыр. Сол себепті филолог мамандығында оқып жүрген студенттерге қазақ жазуының құрылу принципі мен ерекшелігін игерту аса маңызды әрі жауапты міндет екені белгілі. Бұл міндетті орындау, жаңа әліпбиге көшкен жағдайда, оны халыққа оқытатын филологтер армиясының сауаттылығын қамтамасыз етеді, сонымен бірге жаңа әліпбиді игерту процесіне жеңілдік жасайды, өйткені тек сауатты маман ғана туындаған сұрақтарға ғылыми негізді жауап бере алады. Бұл үшін зерттеуіміздегі мынадай ғылыми мәселелерді филолог-маман дайындау ісіне, оқыту бағдарламасына бүгіннен бастап енгізіп, олардың игертілуін қадағалау қажет деп санаймыз.

Жалпы, көпшіліктің бір жазудан екіншісіне көшуі рухани материалдарды игеруі тұрғысынан қиындық келтіруі мүмкін. Сондықтан әліпби мен жазу мәселесіне әлеуметтік лингвистика тұрғысынан да келу қажет. Латын графикасына негізделген қазақ әліпбиін жасау және оқыту барысында дыбыстық жүйедегі төл дыбыстар мен кірме дыбыстарды арнайы қарастырып, әрқайсысының ерекшеліктері мен жазу барысында туындайтын заңдылықтары міндетті түрде ескерілуі тиіс. Мұнда негізінен фонологиялық зерттеу жұмыстарына жүгіну арқылы «таңба-әріп-фонема-жазу» және графизация мәселелеріне жете мән беру керек.

2007 жылы Ахмет Байтұрсынұлы атындағы Тіл білімі институты жүргізген ғылыми-зерттеу жобасы бойынша қазақ жазуын латын графикасына негізделген әліпбиге көшіру мемлекеттік бағдарламасының болжалды нұсқалары жарияланған болатын [2]. Жоспар бойынша I кезең латын әліпбиге көшуді ұйымдастыру болса, II кезең латын графикасын баспаға енгізу және оқулықтарды дайындау шаралары, сонымен қатар мектепке дейінгі тәрбиешілер мен орта мектеп мұғалімдеріне жаңа әліпбиді үйрету, яғни мектеп мұғалімдерін, мектепке дейінгі тәрбие беру жүйесіндегі тәрбиешілер мен әдіскерлерін, кәсіптік техникалық училище, жоғары оқу орындарының, біліктілікті арттыру институттарының оқытушыларын латын әліпбиі негізіндегі жазуға үйрету, сондай-ақ министрліктер мен мемлекеттік мекемелердің қызметкерлерін, жеке кәсіпкерлікпен айналысатын азаматтарды, ауыл еңбеккерлері мен әскери қызметкерлерді латын әліпбиі негізіндегі жазуды меңгерту алға тартылған еді. Аталған шаралардың дұрыс әрі сапалы орындалуы үшін ең алдымен филолог мамандығында оқып жүрген студенттерді латын әліпбиіне қатысты

білімдермен қаруландыру керек екені белгілі. Ол білімдерді төмендегідей санамалап көрсетуге болады:

1. *Грамматологиялық білім*. Грамматологиялық білім өз ішінде жазу-сызуға байланысты іргелі ұғымдарды (*әріп, графема, графика, фонема, сингармофонема, инвариант фонема, вариант, вариация, әлді позиция, әлсіз позиция, сингармодыбыс, просодика, фонология, семиограф, пунктограф, прагмограф, фонограмма, дыбыс, орфография, орфограмма*), тілдің ауызша және жазбаша сөз формаларының арасындағы ерекшеліктерді саралай білуге бағыттайды. Сондай-ақ әліпбидің шығу тарихын, адамзат жазуының қалыптасуы мен дамуына байланысты кешенді білім жүйесін қамтиды.

Әліпби құрудың өзіндік грамматологиялық принциптері болады. Олар:

- «бір әріп – бір фонема» ($mxy = \langle t \rangle + \langle \chi \rangle + \langle y \rangle - 3:3$) немесе «бір дыбыс – бір әріп» ($[t] + [\chi] + [y] = mxy 3:3$);

- «дауысты және дауыссыз дыбыстардың таңбаларын өзара алмастырмау»;

- «әр әріп екі не бірнеше дыбыстардың қосындысын емес, тек бір ғана дыбысты белгілеу»;

- «әріптердің фонемалардың санынан артық болмауы»;

- «фонеманың негізгі реңкін ғана хатқа түсіру» тәрізді қағидаттар бар. Аталған қағидаттарды филолог маман жіті түсініп, оларды талдай білуі тиіс.

Ғалымдар мұндай графемаларды латын жазуына негізделген әліпбиде көрсетілген формулаға сәйкестендіру керек деп отыр. Мысалы, *туралы, сияқты* тәрізді сөздер болашақ латын жазуында қос таңбамен *тұралы, сыйақты* өрнектелуі керек деп есептейді. «Бұл жүйе арқылы қазақ тілінің буын, тасымал, морфемдік желісін сақтаймыз», – дейді профессор Ә.Жүнісбек [109]. Ал профессор Н.Уәлиұлы «жазуды фонетикалық транскрипцияға айналдырмау керек. Жазуда негізгі реңк қана хатқа түседі және жазуда экономия болу шарт» деп көрсетеді [33].

Жазу типологиясы бойынша қазақ әліпбиіндегі әріптердің саны, әрине, қазақ тіліндегі фонемалардың санынан артық болмауға тиіс. Қазақ тілінің фонологиялық жүйесінде тоғыз дауысты $\langle a \rangle, \langle \text{ә} \rangle, \langle y \rangle, \langle i \rangle, \langle e \rangle, \langle o \rangle, \langle \text{ө} \rangle, \langle \chi \rangle, \langle y \rangle$ және он жеті дауссыз: $\langle b \rangle, \langle t \rangle, \langle d \rangle, \langle j \rangle, \langle z \rangle, \langle i \rangle, \langle k \rangle, \langle l \rangle, \langle m \rangle, \langle n \rangle, \langle \text{ң} \rangle, \langle p \rangle, \langle r \rangle, \langle s \rangle, \langle t \rangle, \langle u \rangle, \langle \text{ш} \rangle$ бар. Ал қазақ әліпбиінде 42 әріп бар екенін ескерсек (а, ә, б, в, г, ғ, д, е, ё, ж, з, и, й, к, қ, л, м, н, ң, о, ө, п, р, с, т, у, ұ, ү, ф, х, һ, ц, ч, ш, щ, ы, і, ь, э, ю, я) фонема саны аз, ал әріп саны көп, яғни сандық қатынасы 26:42 болып отыр. Қазақ әліпбиіндегі 42 әріптің ішінде, төл сөздерді жазуда жұмсалмайтын в, ё, ф, ц, ч, ь, ь, э тәрізді әріптерді есептемегенде, әріптердің саны отыз төрт екен (а, ә, б, г, ғ, д, е, ж, з, и, й, к, қ, л, м, н, ң, о, ө, п, р, с, т, у, ұ, ү, х, һ, ш, щ, ы, і, ю, я). Осының өзінде әріп пен фонеманың сандық қатынасы 34:26 болып шығады [33]. Мұндай алшақ сәйкессіздіктің өзі, түптеп келгенде, қазақ әліпбиінде басы артық әріптер шамадан тыс екенін көрсетеді. Осындай лингвистикалық түрткіжайттарға байланысты қазақ жазуын реформалау күн тәртібіндегі мәселе ретінде қойылып отыр.

2. *Фонетика-фонологиялық білім*. Ең алдымен филолог маман қазақ тілінің дыбыс құрамы мен жүйесін әр тұрғыдан талдай білуі және жіті түсінуі қажет. Атап айтқанда:

- дыбыстың жасалымдық жүйесін (артикуляциясын), яғни дыбыс жасалу тұрғысынан талданып-сипатталатынын;

- дыбыстың айтылымын (акустикасын), яғни дыбыс айтылу тұрғысынан талданып-сипатталатынын;

- дыбыстың естілімін (перцепциясын), яғни дыбыс естілімі тұрғысынан талданып-сипатталатынын;

- дыбыстың жасалымдық, айтылымдық, естілімдік жүйелерінің өзіне тән ұғымдары мен атауларын білуі керек.

Көрсетілген теориялық білімді былайша меңгерту ұсынылады:

Мысалы, *А* дауысты дыбысы:

Жасалым белгілері: ашық, езу, тіл арты дауысты дыбыс;

Айтылым белгілері: көмей, қуысты, кең шығысты дауысты дыбыс;

Естілім белгілері: жуан, ашық езу әуезді дауысты дыбыс.

П дауыссыз дыбысы:

Жасалым белгілері: ерін, тоғысыңқы, кейінді, тербеліссіз, езулік дауыссыз дыбыс;

Айтылым белгілері: нық тоғысыңқы, тұтас қуысты дауыссыз дыбыс;

Естілім белгілері: күшті лепті, қатаң, жуан, езу әуезді дауыссыз дыбыс [38].

Жоғарыда [а] дауысты дыбысының және [п] дауыссыз дыбысының акустикалық (айтылым), артикуляциялық (жасалым), перцепциялық (естілім) белгілері берілді. Ал сөздің мағынасын ажыратып, ең кіші бірлік болып табылатын фонема тұрғысынан талдау филолог студенттің білімін одан әрі тереңдететіні сөзсіз. Осыған сәйкес филолог маман фонема, инвариант фонема, вариант, вариация тәрізді фонологиядағы негізгі ұғымдарды ажырата білуі тиіс.

Жалпы фонема теориясы бойынша, бір фонеманың бірнеше реңкі болады. Мысалы, *бала* дегендегі <а> фонемасымен *жайлау* дегендегі <а> фонемасы екі түрлі. *Жайлау* дегендегі <а> фонемасы жіңішкерген <ä> реңкінде дыбысталады. Мұның себебі – іргелес келген [ж] және [й] дыбысының әсері. Яғни фонетикалық қоршауға неғұрлым тәуелсізі – негізгі реңк, ал фонетикалық ортаға барынша тәуелділері – қосымша реңк деп есептелінеді. Жоғарыда көрсетілген *бала* сөзі негізгі реңкте тұрса, *жайлау* сөзі қосымша реңкте. Жазуда қосымша реңк таңбаланбайды тек негізгі реңк қана жазуда ескеріледі. Сөзімізді түйіндей айтқанда, фонема әлді позицияда өзінің негізгі қасиетін сақтайды (мысалы, *бала* дегендегі [а] дыбысы әлді позицияда тұр), ал әлсіз позицияда әртүрлі өзгеріске түседі (мысалы, *жайлау* дегенде *жәйләу* болып өзгереді). Әлсіз позицияда фонеманың вариациясы және варианты белгілі болады. Вариация дегеніміз парадигмадағы фонеманың синтагмалық қатынасқа түскенде, сол тілдің фонологиялық парадигмасында жоқ өзгеше бір дыбыстық реңкте объективтенуі. Мысалы, [атцыз], [қатчы], [авай вол] т.б. дегендегі [ц], [ч], [в] қазақ тілінің фонологиялық парадигмасында жоқ дыбыстар, сондықтан олар вариация деп танылады. Ал вариант дегеніміз әлсіз позициядағы инвариант фонеманың әлді позициядағы вариантқа ұқсас келуі. Яғни, *өрік* – *өрүк*, *күшті* – *күштү* бірінші буындағы дыбыстың әсерінен екінші буындағы дыбыстың өзгеріске түсуі деуге болады. Сонымен парадигмадағы фонемалардың қайсыбірі синтагмалық қатынасқа түскенде, олар сол тілдің фонологиялық парадигмасында жоқ өзгеше бір дыбыстық реңкте материалдануы вариация болады, ал қазақ тіліндегі парадигмалық жүйесінде бар ұқсас дыбыстық реңкте материалдануы вариант деп танылады.

Жоғарыдағы теориялық білімге қоса филолог студент қазақ тілінің фонологиялық және фонетикалық ерекшелігін түсінуі керек. Нақты айтқанда, филолог маман қазақ тілі өзіндік дыбыстық жүйесі жағынан (әсіресе, дауыстылар тұрғысында) тіпті, жақын туыс түркі тілдерінен едәуір өзгеше болып келетінін түсінуі маңызды. Яғни түркі тілдер тобындағы қазақ тіліне тән болып келетін фонетикалық жүйенің өзіндік ерекшелігі типологиялық аспектіде, яғни туыс емес тілдермен салғастыруда анағұрлым айқын көріне түсетінін айтқымыз келеді. Ол үшін қазақ және орыс тілдерінің фонетика-фонологиялық жүйесін салыстыруға болады. Бұдан біз олардың арасындағы елеулі өзгешеліктерді аңғарамыз. Ең алдымен, дыбыстардың саны мен құрамына қатысты өзгешелік: қазақ тілінде барлығы – 29 фонема, 9 дауысты және 17 дауыссыз; ал орыс тілінде – 43 фонема, 6 дауысты және 37 дауыссыз. Мұндағы елеулі өзгешелік дыбыстардың жалпы санында емес, екі тілдегі дауысты және дауыссыз фонемалар жүйесінің мүлде бөлектігінде болып отыр. Ол, нақты айтқанда, осы тілдердің фонетикалық жүйесінің өзіндік табиғатымен, дауысты және дауыссыз фонемалардың сандық-сапалық ерекшеліктерімен байланысты.

Фонетикада «дыбыстың сапасы» ұғымы дыбыстың артикуляциялық-акустикалық сипатымен тығыз байланысты. Ол дауысты және дауыссыз фонемалардың айырым белгілерімен ерекшеленеді. Дауыстылар тіл қатынасына қарай жуан және жіңішке, жақтың қатысына қарай қысаң, ашық, еріннің қатысына қарай еріндік және езулік, ал дауыссыздар үшін жасалу орны мен тәсілі, үннің, салдырдың қатысуы және т.б. белгілер релевантты болып табылады.

Орыс тіліндегі дауыссыз дыбыстардың жалпы типологиялық айырымдық белгілерімен қатар (жасалатын жері мен тәсілі, акустикалық сипаты), оған тән және бір қосымша белгі бар – ол палатализацияның болуы немесе болмауы. Басқаша айтқанда, орыс тілінде жуан және жіңішке дауыссыздар бар және олар фонемалық деңгейде бір-біріне қарама-қарсы қойылған (*дал – дал, мол – мол, сидит – сидет, ходок – ходьба* және т.б.). Ал қазақ тілінде, бұған ұқсас палаталданған дауыссыз дыбыстар жоқ. Қазақ орыс тілінің орфоэпиялық нормаларын меңгерудің қиындығы да осында, яғни *л, ж, ш, д, т* және т.б. палаталды дыбыстарды айтудағы қиындық болып отыр. Бірақ қазақ тілі дауыссыздарындағы «жіңішкелік» пен орыс тілі дауыссыздарындағы жіңішкелік бірдей емес. Орыс тілінде олар әлдеқайда жіңішке болып келеді. Мұндай жағдайларда, әдетте орыс тіліндегі жіңішке дауыссыз дыбыстар қазақ тіліндегі біршама «жіңішке» дыбыстармен «айтылады», сол сияқты керісінше де болуы мүмкін. Белгілі бір позицияларда орыс тілінің палаталданған дауыссыздарын қазақ тілінде палаталдану деңгейі жоғары болмайды.

Сонымен қатар типологияда анықталғандай, дауыстыларының мөлшері басым келетін тілдерде, олар, әдетте тілдерде белсенді рөл атқаратын болса, ал дауыссыздар – пассив болып келеді, ал дауыстыларының мөлшері аз кездесетін тілдерде (орыс тіліндегідей) дауыссыздар белсенді рөл атқарады. Бірінші типтегі тілдердің жарқын мысалы қазақ тілі болып табылады. Мұнда, шын мәнінде дауыстылар белсенді болып келеді. Қазақ тіліндегі дауыссыздардың жуан немесе жіңішке болып айтылуы дауысты дыбыстарға байланысты, жуан және жіңішкелігіне қарай фонологиялық қарама-қарсылық толығымен жоқ: *бар – бәр, мал – мәл, тор – төр, тал – тел* және т.б.

Басқаша айтқанда, қазақ тілінде тек дауыстылардың ғана емес, сондай-ақ дауыссыздардың да үндестігі (үндестік заңы) бар. Ал бар-жоғы алты дауыстысы бар орыс тілінде дауыссыздар белсенді рөл атқарады. Олар дауысты фонемалардың жуандығын немесе жіңішкелігін айқындайды. Бұл құбылысты төмендегідей мысалдармен көрсетуге болады: *мал – мял (м ал), танк – тянет (т анет), сад – сядь (с ад), воз – вяз (в оз)* және т.б.

Сонымен, орыс тілінде жуан және жіңішке дауыссыздардың фонологиялық карама-қарсылығы (оппозиция) бар. Орыс тілінің фонетикалық жүйесіндегі түркі тілдерінен, оның ішінде қазақ тілінен ерекшелейтін басты өзгешелік те осы болып табылады. Түркі тілдеріндегі кирил әліпбиінің көп жағдайда сәйкес болмауы орыс фонетикасының дәл осы ерекшелігімен байланысты.

Мәселе мынада, орыс тілінде жіңішке дауыссыздарды таңбалайтын арнайы әріптер жоқ. Жазуда оларды таңбалау үшін мыналар қолданылады:

а) жіңішкелік белгі (*быть, моль, резьба*);

ә) *я, ю, ё* тәрізді арнайы графемалар дауыссыздың жіңішкелігін білдіреді (*тянет, тюк, учет*);

б) дауыссыздардың тілалды дауыстылармен тіркесуі арқылы (*идти, дети, лихо*) және т.б.

Бұл қосымша таңбалар мен графемалардың барлығы қазақ жазуындағы кирил әліпбиінде сақталған. Әрине, бұлар қазақ тілінің фонемалық та, грамматикалық та құрылымына сәйкес келмейді. Осымен байланысты мына жағдайды ескерте кеткен артық болмас. Түркітанушы ғалымдар түркі тілдерінде кирил әліпбиін қолдана бастағаннан бергі уақыттарда бұл әліпбидің түркі тілдері үшін тиімсіз екендігін, оны ең болмағанда өзгерту, жетілдіру қажеттігі жөнінде айтумен келеді. Осы ретте белгілі түркітанушы ғалым Н.А.Баскаковтың пікірін келтіре кетейік: «Әрбір сөздегі морфемалардың, белгілі бір буындарының жекелеген дара мағыналары болатын түркі тілдерінің құрылымдық сипаты әдістемелік тұрғыдан әр әліпбиге осындай морфемалар мен буындардың жік-жікке бөлінуін сақтауға ықпал етуін талап етеді, сондықтан түркі тілдері үшін, мәселен, әліпбилерде дауыстылар мен дауыссыздардың бірігуін білдіретін дыбыстарды сақтап қалу принципі тиімсіз, мысалы, орыс әліпбиіндегі *я, ё, ю* әріптері» [110, 29-б.]. Екінші бір түркітанушы-ғалым И.В.Кормушин де *я, ё, ю, е* графемаларының қолданылуын жіңішке дауыссыздары бар тілдердің өзіндік ерекшелігімен байланыстыра отырып, былай деп атап көрсетеді: «... КСРО халықтарының ішінде ненец және кавказ тілдерінің кейбіреуінде ғана жуан және жіңішке дауыссыздар бар... ал қалған тілдерде орыс әліпбиіндегі *я, ю, ё, е* дыбыстарынан бас тартуға болатын тәрізді» [111, 20-б.].

Жоғарыдағы ғалымдардың тұжырымдарын ескере отырып, орыс графикасына негізделген қазақ нұсқасындағы *я, ю, ё, щ, ч* графемалары қандай қызмет атқаратынын басын ашып алу керек сияқты.

Жалпы *я, ю, ё* әріптері дыбыстардың қосындысын білдіреді. Мұндай дыбыстардың қосындысы қазақ тілінде екі вариантта (жуан және жіңішке), яғни *йа – йә, йу – йү* түрінде кездеседі. Сондықтан мұндай әріптерді әліпби құрамынан мүлде алып тастауға болады. Өйткені қазақ орфографиясында *йа – йә* тәрізді әріптік тіркестермен беруге болатын прецедент бар. Сөз басында және дауысты дыбыстардан кейін

келетін *я* әрпін қосынды *й+а* немесе *й+ә* арқылы таңбалауға әбден болады. Мысалы: *қойан, тайақ, айа, майа, сайа, қийа, сийа, тұйақ, сайақ*. Ал орыс тілінен енген кейбір сөздерде дауыссыз дыбыстардан кейін келген *я* әрпінің орына *ә* әрпі, дауысты дыбыстан кейін және сөз басында келген сөздерде *й+а* қосар әріппен жазуға болады. Мысалы: *отрэд, снарэд, аккумулятр; йадро, йахта, йарус*. Осы тәрізді *ю* әрпін әліпбиден алып, орнына *й+у* қосар таңбасы арқылы таңбалауға болады. Мысалы: *айу, ойу, кейу, көркейу, айуан, айуанат, хайуан, хайуанат, кейуана, миуа, диуана, қиуа, қиуаз*. Орыс тілінен енген сөздерде *й+у* дауыссыз дыбыстан кейін келгенде дара *ү* әрпін жазуға болады. Мысалы: *бүджет, полус, лүкс*. Бұлай таңбалау 1920–1940 жылдары қолданылған жазу жүйемізде болған.

Орыс тілінде дауыссыздың жіңішкелігін білдіретін *Её* әрпі қазақ жазуы үшін тіптен артық болып табылады, өйткені 1930–1940 жылдары бұл таңбаларды екі әріп тіркесімен беруге болатын жазу жүйесі қалыптасқан. Сондықтан орыс тіліндегі *ё* дыбысын қазақ тілінде *й+о*, *й+ө* қосындысы арқылы және кей жағдайда *ө* арқылы да беруге болады. Мысалы, *щётка – шөткі, ёлка (шырша) – йолкі* сөздерінде ғана кездеседі. Сондықтан латынша емледе бұл типтес сөздер қазақ тілінің ерекшелігіне байланысты дұрыс жазылуын қуаттаймыз.

Щ, ц, ч, ш, э тәрізді әріптер латын графикасына негізделген әліпбиге кіргізілмеуі тиіс. 1929 – 1938 жылдардағы жазу практикасында бұл дыбыстардың жазылу механизмдері толықтай болмаса да, жартылай жасалып үлгерген. Сондықтан бұл дыбыстарды бір әріппен немесе екі әріп тіркесімен жазуға толық мүмкіндік бар.

Щ дыбысын *ш* әрпімен беруге болады. Мысалы: *щетка – шөтке* т.б.

Ц дыбысын бұрынғы латын жазуындағы тәжірибемізге сүйене отырып, *ц* дыбысының сөз ішінде келу позициясына байланысты таңбалауға болады. Мысалы, сөз басында *с* әрпімен, яғни *цемент, цивилизация, цирк* тәрізді сөздерді *семент, цивилизация, сирк* түрінде жазу қазақ тілінің заңдылықтарына тура келеді. Сөз ортасында не аяғында [*р*] дыбысына іргелес келген жағдайда [*т+с*] дыбыстарының қосындысын білдіретін әріппен таңбалауға болады: *кварц – kvars*.

Орфографиялық білім. Оқыту барысында қазақ орфографиясының негізгі және қосымша принциптері игерілуі керек. Яғни филолог маман сөз екі не одан көп вариантта жазылатын жерде, яғни орфограмма жағдайында дұрыс жазудың біреуін белгілі бір принципке бағындырып таңдау керек екенін, ал ол принцип белгілі бір тілдегі дыбыстардың қандай әріптермен таңбаланатындығына қарай айқындалатынын, сонымен бірге жазылуы қиын сөздердің орфограммасын дұрыс оқыту жүйесін игерту маңызды. Сондай-ақ филолог маманға латын жазуына арналған емле ережелері қазіргіден өзгеше болатынын да ескерту керек.

Қазір филолог мамандарға латын графикасына негізделген қазақ жазуының баптарын тізіп, толық кодексын ұсыну қиын, өйткені алдымен графиканың қазақ тіліне сай нақты әліпбиі түзілген жоқ. Әр алуан теориялық негіздерге сүйеніп жасалған (ұсынылған) нұсқалар баршылық. Солардың ең дұрысы таңдалып, түпкілікті қабылданғаннан кейін ғана оның емле ережелері түзіледі. Сондықтан әзірге латын жазуының орфографиялық тәртібін түзуде ең басты назар аударылуға тиіс тұстарды филолог мамандығында оқитын студенттерге ұсыну керек деп ойлаймыз:

1. Латын графикасында қазақ тілінің өзіне тән ерекше (ұлттық) дыбыстық таңбалары (*ә, ө, і, ұ, ү, қ, ғ, ң*) түгел болуға тиіс. Бұл жағдайда осы әріптердің жазылуына байланысты емле баптары негізінен сақталады, тек иллюстративтік материалдары (мысалдары) сәл өзгертіліп, қысқартылып, толықтырылып берілуі мүмкін.

2. Кириллица мен емле жазуында бірдей келетін тақырыптарға қатысты емле баптары да негізінен сақталады, яғни қос сөздердің, бөлек жазылатын сөздердің, бірге жазылатын сөздердің, шылау сөздердің, бас әріптің жазылуына қатысты ереже баптары көп өзгермейді. Тек бөгде тілден енген сөздерге қосымшалардың жалғануына байланысты бірді-екілі өзгеше баптар мен ескертулер болуы мүмкін.

3. Кірме сөздер мен бөгде тілден енген сөздердің, әсіресе интернационалдық қордан келген ғылыми-танымдық терминдердің жазылуы, кириллица жазуындағы емлесінен өзгеше болады, олардың «орысша» орфограммасы мүлтіксіз сақталмайды. Мысалы:

а) сөз басында не соңында келетін екі дауыссыз дыбыстың не алды-артынан *ы, і* әріптері жазылмайды. Мысалы, *prezident* (*pirezidenit*, не *pirezident* емес), *student* (*istudent*, *ystudent* *istudenit* емес), *sport* (*ьsport* емес), *kristal* (*kiristale* емес), *matros* (*matъros* емес), *març* (бұл сөздегі *ш* дыбысының латынша таңбасы әзірге дәл жазылып тұрған жоқ) (*marъç* емес), *traktъr* (*тъraktы* емес).

ә) бөгде сөздердің соңғы буынындағы екі дауыссыздың арасында келген *о* дыбысы екпін түспейтін сөздерде *ы* болып жазылады. Мысалы: *redaktъr* (*redaktor* емес), *avtъr* (*avtor* емес). Қазақ сөздеріндегі *о* дыбысы соңғы буындарда келмейді, біріккен сөз, қос сөздерде келсе, ол өзгертілмей *о* түрінде жазылады: *қолма-қол* (*қолмақыл* емес), *аяқдоп* (*аяқдын* емес). *-қой*, *-қор* жұрнағымен келген сөздерде де соңғы буындағы *о* дыбысы өз қалпында айтылады: *әзілқой* (*әзілқый* емес), *шайқор* (*шайқыр* емес). Осы заңдылықты білетін, бірақ орыс тіліндегі айтылуын білмейтін қазақтар *avtor*, *redaktor* деп, соңғы *tor* буынын ашық толық айтуы мүмкін. Сондықтан бұл ереже сөздерді дұрыс жазумен қатар, дұрыс айтуға да септігін тигізуі үшін алынуы тиіс.

б) кірме сөздер мен бөгде тілден енген сөздерге қазақ тілі қосымшаларының жалғануына байланысты да азды-көпті өзгешелік болады. Мысалы, бөгде тілден енген сөздің соңындағы *к, ғ* дыбыстары мен *бль, брь, кль* сияқты жіңішкелік белгісімен келетін сөздерге қазақ тілінің қосымшалары жіңішке дауысты дыбыспен жалғанады деген ереже нақтылана түсуі мүмкін;

4. Жаңа латын әліпбиіне қатысты жазу емлесінде де сөздің екінші, үшінші буындарында ерін үндестігі сақталмайды, бұрынғыша езулік дауыстылары жазылады: *qulъn* (*qulun* емес), *qudъq* (*quduq* емес) *күтис* (*кутус* емес). Бірақ бұл жерде дәстүрлі принцип бойынша жазылуына қатысты ескертулер орын алады.

5. Бөгде тілдік (араб, парсы, орыс) сөздерде қазақ тілінің үндестік заңы сақталмайды, яғни жуан-жіңішке болып келетін аралас буынды сөздердің орфограммасы орын алады. Сингармонизм заңдылықтары кейбір біріккен сөз, қос сөз сияқты қазақ сөздерінде де сақталмайды. Мысалы, бүгін де кириллицамен *көгал*, *келсап*, *бесатар*, *баспасөз*, *Гүлшат*, *Ерболат* түрінде аралас буынмен жазылып жүрген сөздер латын әріптерімен осылайша үндестік заңына сәйкес келмей, аралас буынды болып жазылатын болады.

Бұлар жаңа латын жазулы емленің ең негізгі көңіл аударатын тұстары. Орфографиялық қағидалардың толық кодексін түзген кезде, сөз жоқ, жеке өзгешеліктер, толықтырулар, ескертпелер болуы әбден мүмкін. Айта кетерлігі, нақты ережелерді рет-ретімен беріп, оған келтірілетін иллюстративтік материалды жазып көрсету мүмкін болмай отыр. Өйткені нақты әліпби әлі түзілген жоқ. Мысалы, қазіргі төл әріптерімізді (*ұ, ү, ә, ө, о, ң, ғ, ж, қ*) латын әліпбиінде қалай беру керек екені белгісіз (бірнеше нұсқаның қайсысынан қандай таңба алынатынын әзірге білмейміз). Сондықтан мысалдарды шамамен 1929–1940 жылдары қазақ жазбасында қолданылған латын таңбаларымен көрсетіп жаздық.

Академик Р.Сыздық: «Орфография қосамжар болмауы үшін қазіргі қазақ әліпбиіндегі *щ, ц, ё, я, ю* әріптерінің және *ь, ъ* белгілерінің таңбасын әліпби құрамынан мүлде алып тастап, қазақтың сөйлеу тіліне жақындататын ереже баптарын қарастыру керек» дейді [112]. Шындығында, ғалымның арнайы көрсетіп отырған *щ, ц, ё, я, ю* тәрізді әріптері қазақ тілінің тек фонемалық құрамына ғана емес, сол сияқты грамматикалық құрылымына да тіптен сәйкес келмейтінін филолог маман білуі керек. Себебі, филолог маман мұндай графемалар жазуды күрделендіретінін, көптеген шатасушылық туындайтынын, тілдің өзіндік табиғатына елеулі нұқсан келтіретінін сезіну арқылы оқушыларға оның лингвистикалық және психологиялық жағынан білім беруі керек. Лингвистикалық жағы – бұл әліпбидегі әріптердің саны негізгі дыбыстардан соншалықты алшақ кетпеуі, негізгі дыбыстармен тең түсуі т.б. Ал психологиялық жағын алар болсақ, жазу – адам ойының материалданып, жарыққа шығуының құралы. Сондықтан ұлттық санада немесе тілдік санада белгілі бір дыбыстың суреті жоқ дыбысты тіл арқылы жарыққа шығару немесе оны жазу өте күрделі екенін филолог маман білуі аса маңызды. Осы мәселеге байланысты Н.Уәлиұлы: «Әліпбидегі әріптердің саны шамадан тыс көп болуы мектеп табалдырығын аттаған оқушыларымызға да оңай тимейді. Ана тілінің дыбыстарын бейнелейтін әріптерді мектепке келген балдырғандарымыз дыбысқа (уәжге) сүйеніп, тез үйреніп алады. Сөйтіп дыбыс пен әріптің байланысы оқушы санасында білімге айналады. Ал *ь, ъ, ц, щ, ...* тәрізді таңбаларды дыбыстық уәжі болмағандықтан, жаттап алуына тура келеді. Қазақ тілінің дыбыс жүйесіне қатыссыз әріптерді жаттап, миға салмақ түсіреді. Бұл – мәселенің лингвистикалық-психологиялық жағы. 42 әріппен байланысты бұл қайшылықты, әсіресе ұстаздар қауымы жақсы біледі. Бұл жайт, жоғарыда айтқанымыздай, кирилше әліпбидің түкке алғысыздығынан емес, я болмаса кирилшені әуелде тіліміздің жүйесіне сай етіп ұқсата алмаған тіл мамандарының да кемшілігі емес. Қазақ лингвистерінің кәсіби біліктілік деңгейі қай кезде де төмен болған жоқ. Әліпбидегі түйткілдің түп-тамыры тоталитарлық жүйенің Кеңестер Одағындағы тілдерді, ұлттарды бірте-бірте ассимиляциялау саясатымен байланысты болды. Кеңестік кеңістікте халықтарды бір тілге көшіріп, Бабыл мұнарасын орнатып, көктегі коммунизмге қол жеткізбек болған идеологиялық қысымның салдарынан кирилше әліпбиіміз бұрмалауға түсті. Қазақ әліпбиіне енгізілген *в, ъ, ь, ц, щ ...* тәрізді әріптер алдымен халықаралық терминдерді, советизмдерді, онимдерді (жалқы есімдерді) орыс орфографиясымен жазу үшін енгізілген. Қазақ орфографиясы да сиям егіздері сияқты қосамжар орфография болып шықты. Қазақ мәтіндерінде қазақша жазылатын сөздер мен бөтен тілдің бөркін киген сөздер аралас-құралас

жүрді. Сөйтіп, советизмдерді, интернационализмдерді, онимдерді Орталық орыс орфографиясымен бұлжытпай жазу үшін *ч, щ, ю, я, ъ, ь, ц* ... тәрізді әріптерді енгізуге тіл мамандарын мәжбүрледі» – деп көрсетеді [2, 194-б.].

Сонымен, қазіргі қазақ әліпбиі ұлттық әліпби емес, қосамжар әліпби болып отыр. Осымен байланысты ғалымдар әліпбиді реформалау ең бірінші лингвистикалық түрткіжайтқа барып тірелетінін дәлелдейді. Екі тілдің орфографиясына қызмет ететін әліпбиге түбегейлі реформа жасау арқылы тіліміздің дыбыстық жүйесін нақты белгілейтін, оның өзіндік табиғатын бейнелеп қана қоймай, ұрпақтан-ұрпаққа сақтап жеткізетін жазу-сызу жасау керек деген пікірде.

Жалпы ғылыми-техникалық терминология көбінесе классикалық грек және латын тілдерінен алынады. Грек-латын тілдеріндегі сөздерді әр халық өз тілінің заңдылығына ыңғайластырып, икемдеп өзгертеді. Қазақ тіліне орыс тілінен енген көптеген ғылыми-техникалық терминологиялық сөздер бірнеше өзгеріске ұшыраған. Мысалы, *barbarismus* > *варваризм*, *rhelor* > *румор*, *historia* > *история*, *coenobium* > *киновия*, *orthographia* > *орфография* (бұрынырақ *орфография*).

Жалпы орыс тілі грек-латын интернационалдық сөздерді мынадай транскрипция бойынша алады: *æra* – *эра*; *æconomiа* – *экономиа*; *auctor* – *автор*; *copiа* – *копиа*; *centrum* – *центр*; *chorda* – *хорда*; *europa* – *европа*; *linguistica* – *лингвистика*; *hospitale* – *госпиталь*; *januarlus* – *январь*; *projektum* – *проект*; *phosphor* – *фосфор*; *quadratus* – *квадрат*; *rhapsodia* – *пансодия*; *rosa* – *роза*; *justitia* – *юстиция*; *theatrum* – *театр*; *examen* – *экзамен*; *expertus* – *эксперт*; *tyrus* – *тун*; *zona* – *зона*.

Мысалдардан байқайтынымыз, орыс тілі жат сөздерді қабылдағанда міндетті түрде өзінің тіл заңдылығына сәйкес етіп өзгертеді екен. Ендеше, интернационалды сөздерді орыс тілі арқылы емес, тікелей латын немесе грек тілінен өзгертіп, икемдесе қазақ тілінің фонетикалық жүйесі, құрылымы түзелер еді деп ойлаймыз.

Қазіргі кезде мерзімді баспасөз беттерінен орыс тілінен енген сөздерді «қазақыландырып» жазу механизмдері ара-тұра көрініп те қалады. Мысалы, орыс тіліндегі *автомобиль* сөзі *аптамобіл*, *факт* сөзі *пәкті* түрінде, *авиация* сөзі – *ауасия* түрінде игеріліп таңбаланған [113]. Осы мәселелерді сараптай келгенде, неге сол латын (француз, грек т.б.) сөздерін қазақтың дыбыс заңдылығына бағындыра отырып, қабылдамасқа деген ой туады. Жалпы кірме сөздерді «қазақыландырып» жазу үшін арнайы ереже баптарын қарастыру және жасау болашақтың ісі екені белгілі, сондықтан мынадай екі принцип болашақ латын әліпбиіне негізделген қазақ жазуында ескерілуі тиіс екенін айтқымыз келеді: Мұның бірі – «жуан – жіңішкелік» және екіншісі – «түпнұсқалыққа жақындық» қағидаттары болып табылады.

Әліпби сауат ашумен, оқыту ісімен және емле ережелерімен, жалпы айтқанда, сауатты оқып-жазумен тікелей байланысты. *Графикалық қағида* бойынша, әртүрлі фонемалар бір ғана әріппен таңбаланбай, өзіне арналған жеке таңбасы (әріп) болуы керек деген басты қағидаға негізделмесе, сауат ашу, емлені үйренуде қиындық туындайды. А.Байтұрсыновтың әліпбиінде тек қазақ тіліне тән дыбыстар қамтылған. Кейіннен латын әліпбиін жасаушылар (1929 ж.) осы әліпбиді негізге алғанмен, кеңестік саясат әсерінен бірте-бірте орыстың барлық дыбыс таңбаларын әліпбиге енгізді.

А.Досанованың зерттеуінде латын графикасына негізделген өзбек әліпбиінің артықшылықтары мен кемшіліктері жіті талданып берілген. Осы жобада сол тал-

дауды тұтастай көрсетіп, болашақта қазақ-латын сауат ашу әліппесін құрастырудағы игі ықпалын атап өтуді жөн көрдік: «Өзбектер *ң* дыбысын – *ng* қосарлы таңбасымен таңбалаған. Бұл дыбыстардың тіркесі роман-герман тілдерінде кездеседі. Француз тілінде бұл екі дыбыс қатар келгенде бірде *нж*, бірде *нг* болып оқылады, бірде *g* түсіп қалады (*echangeг* – [эшанже] – ауыстыру, *sanglue* – [санглие] – қабан, *kangouгou* – [кангуру] – кенгуру, *orang-outan* – [оранутан] – орангутан). Ағылшын, француз, неміс тілдеріне қосарлы дауыссыздар оқуға да, жазуға да қиындық келтірмейді. Мысалы, *балаларымыздың* деген сөз орыс тілінде *наших детей* деп екі сөздің тіркесі түрінде жазылып, өз алдына бөлек жазылады. Ал қазақ тілінде тәуелдік, жіктік, септік жалғаулары түбірден кейін ретімен тіркесіп жалғана береді. Сол себепті қосарлы таңба алу сауат ашуда тиімсіз. Өзбектің «Alifbe» оқулығын (2006 ж.) қазақ «Әліппесімен» (2001 ж.) салыстыру барысында мынадай тиімді әдістер мен ерекшеліктері анықталды:

1. «Әліппе» *Аа* әрпінен, «Alifbe» *Оо* әрпінен бастап оқытылады, өйткені өзбек тілінің ұлттық ерекшелігіне байланысты *а* дыбысының орнына көбінесе *о* дыбысы айтылады (*ана* – *она*, *баба* – *бобо*, *ат* – *от*, *ас* – *ос*, *алма* – *олма* т.б.).

2. Өзбек әліппесінде жаңа дыбысты танытуға берілген сөздер (оқулықтар бойынша) саны екі еседей аз болып отырады.

3. Өзбек әліппесінде бір дыбысты өтуге берілген екі сағаттың алғашқы сабағында сөздер берілсе, келесі күні одан гөрі күрделірек мазмұнды сурет, сөйлемдер, жеке суреттер, тапсырмалар және жазу үлгісі белгілі бір жүйемен бірінші күндегідей ретпен беріліп отырады.

4. Өзбек әліппесінде алғашқы күні дыбыстың кіші әрпі, келесі күні бас әрпі үйретілсе, қазақ әліппесінде кіші және бас әріп бір сабақта жазылып үйретіледі.

5. Өзбек әліппесінде жаңадан дыбысты өтерде бірден сөздер берілмей, бірінші бағанға (егер ол дыбыс дауысты дыбыс болса) өтілген дауыссыз дыбыстармен мүмкіндігінше тіркестің барлық буындары беріледі.

6. Өзбек әліппесінде 15 дыбыс өтілгеннен кейін-ақ тәрбиелік мәні бар мақал-мәтелдер беріле бастаса, қазақ әліппесінде дыбыстарды өткен кезде (әліппе кезеңінде) мақал-мәтелдер берілмейді» [114].

Бұнымен қоса зерттеуші А.Досанова латын әліпбиіне негізделген өзбек әліппесінің стандарттық бағдарламасындағы оқушыға берілетін тақырыптар бойынша оқушы үлгірімі қандай деңгейде екенін кириллица негізіндегі әліппемен салыстыра отырып эксперимент жүргізген. Зерттеу нәтижесі бойынша, жаңа әліпбиімен сауат ашуда мына жайттарды ескеру қажеттілігі баса назар аудартады: «Латын әліпбиі негізінде сауат ашу әдістемесі бойынша қарастырылатын бірқатар мәселелердің ең негізгілері:

- оқушылардың дыбыстарды (фонемаларды) есту қабілетін дамыту;
- оқушыларды латын әліпбиінде буындап, біртіндеп тұтас оқуға үйрету;
- әртүрлі буындардан сөздер құрастыра білуге үйрету;
- әріптерді дұрыс қосып жазуға, сөйлемдерді қатесіз көшіруге үйрету;
- сөздік қорын, сөйлеу тілін дамыту, ойын жүйелеп айта білуге үйрету [115].

Бұнымен қоса А.Досанованың зерттеуінде латын әліпбиіне негізделген сауат ашу бағдарламасы 3 кезең бойынша жүргізілуі керек. Бірінші кезеңде әліппеге дейінгі кезең, екінші кезең әліппе кезеңі, үшінші кезең әліппеден кейінгі кезең.

А.Досанованың эксперименті бойынша өзбек-латын сауат ашу бағдарламасында бірінші кезеңде оқулыққа дауыстылардан *a, o*, дауыссыздардан *n, t, u, l, d, r, ш, q, b, s* дыбыстары алынды.

Екінші кезеңнің мақсаты – жуан дауыстылардан *v, u*, дауыссыздардан *c, m, p, z, y, j, џ* дыбыстарын меңгерту.

Үшінші кезеңде *e, i, ú, á, o'* жіңішке дауыстылары, *p, k, q, g, h, z* дауыссыз дыбыстары, төртінші кезеңде *x* және *f* үйретіледі [115].

Қорыта келгенде, қазақ қоғамында латын әліпбиінде сауат ашу ісін жүзеге асыру аса қиындық келтірмейді. Себебі Қазақстан тарихында латын әліпбиінде сауат ашу әдістемесі бұрын болған және әліппелердің де негізі бар. Тек әртүрлі білім деңгейіндегі, әртүрлі жас ерекшелігіндегі жалпыхалықтың әрбір әлеуметтік тобына лайықталған әдістемелер тәжірибеге негізделген, икемді әрі қолайлы болуы ескерілуі керек.

Қазақ жазуын латын графикасы негізіндегі жаңа әліпбиге көшіру тұжырымдамасының жобасы

Kipicne. Әлемдік қауымдастықтың тең құқықты мүшесі ретінде жоғары экономикалық, ғылыми, мәдени және адами әлеуеті мол Қазақстанның ары қарайғы дамуы ендігі жерде еліміздің жаһандану үрдісіне тереңдей және кең ауқыммен ене түсуіне байланысты. Бұл мәселеде қазақ жазуын латын графикасы негізіндегі жаңа әліпбиге көшіру маңызды рөл атқарады.

Қазақ жазуын латын әрпіне көшірудің концепциясы (әрі қарай – Концепция) Қазақстан Республикасы Президентінің 2007 жылғы 27 ақпанда жарияланған «Жаңа әлемдегі – жаңа Қазақстан», 2012 ж. 14 желтоқсандағы «Қазақстан – 2050» стратегиясы – қалыптасқан мемлекеттің жаңа саяси бағыты» атты жаңа Жолдауына, сондай-ақ Қазақстан халқы Ассамблеясының XII сессиясында Қазақстан халқының рухани дамуын және үш тұғырлы тілдік саясаты туралы айтқан ой-пікірлеріне сәйкес жасалды.

Концепцияда қазақ жазуын латын әрпіне көшіру қажеттігі негізделіп, Түркия, Әзербайжан, Өзбекстан, Түрікменстан республикаларының латын әліпбиіне көшкен тәжірибесін ескере отырып, латын негізіндегі әліпбиге көшудің негізгі кезеңдері мен механизмдері айқындалады. Концепция мақсатты бағдарлама жасауға, сондай-ақ қазақ жазуын латын әрпіне көшіру үшін онды жағдай туғызатын құқықтық-нормалық актілер жасауға негіз болады.

Концепцияның мақсат-міндеттері. Аталмыш Концепцияның мақсаты қазақ жазуын латын графикасы негізіндегі әліпбиге көшіруге байланысты мемлекеттің тіл саясаты мен азаматтық қоғам қызметінің тұжырымды (концептуалды) негізін жасау болып табылады.

Жоғарыда қойылған мақсатқа қол жеткізу үшін барлық күш-қуатты келесі міндеттерді шешуге бағыттау қажет:

- қазақ жазуын жаңа әліпбиге көшіру бағытында қолайлы жағдайларды қалыптастыру үшін мәдени, ұлттық, білім беру және мемлекеттік тіл саясатын жетілдіру;

- қазақ жазуын жаңа әліпбиге көшірудің технологиялық жағдайларын қалыптастыру үшін ақпараттық технологияларды қолдану және осы латын графикасы негізінде Қазақстанның әлемдік тіл кеңістігіне енуі;

- әлем елдеріндегі латын графикасына көшу үрдісіндегі іс-тәжірибелерін есепке ала отырып, латын графикасына көшудің қазақ моделін қалыптастыру;

- қазақ жазуын латын графикасына көшіруді ұйымдастырудың әдістемелік және экономикалық тетіктерін жасау.

Қазақ жазуын латын графикасына көшірудің болашақтағы көрінісі. Қазақ жазуын латын графикасы негізіндегі жаңа әліпбиге көшіру қазақстандық қоғамның әлеуметтік, саяси және мәдени өмірдегі күрделі әрі бірқалыпты емес, оның әртүрлі жіктерінде қарама-қайшы реакциялар тудыратын үрдіс болатынын жоққа шығаруға болмайды. Осыған қарамастан, бұл үрдістің Қазақстанның орта және ұзақ мерзімдік болашақ дамуында позитивті мәні болатындығы еш күмән тудырмайды.

Қазақ жазуының жаңа әліпбиге көшуін Қазақстанның қазіргі жаһандану үрдісіне тереңдеп, әрі ауқымды түрде ену тұрғысынан қарастыру қажет. Ақпараттық және коммуникациялық байланыс технологиялары, оның ішінде, жаппай компьютерлендіру, интернет, мобильді телефон жүйесі, спутниктік телевидение т.б. жаһандану үрдісінің технологиялық негізі болып саналады.

Аталған технологиялардың ұдайы әрі кеңінен тарауы латын графикасының бүкіл-әлемдік ақпараттық кеңістікте басым орынға ие болуына алып келері анық. Латын графикасы қазіргі әлемде ең кеңінен қолданылатын жүйе болып табылады. Қазақ жазуының латын графикасы негізіндегі әліпбиге көшуі, бір жағынан, қазақ тілінің әлемдік ақпараттық кеңістікке тиімді түрде енуінің алғышарттарын қалыптастырса, екіншіден, Қазақстанда ақпараттық және коммуникациялық технологиялардың кеңінен таралуына мүмкіндік жасайды.

Қазақ жазуының латын графикасына көшуі қазақ халқының ұлттық бірегейлігін қалыптастыруда принципті түрде ерекше мәнге ие. Қазіргі таңда қазақ тілі қазақ халқының ұлттық бірегейлігін қалыптастырудың басты факторы ретінде қарастырылады. Тілдің басқа да қырларының аса қажеттілігін мойындай отырып, жазудың ой мазмұнының графикалық таңба ретінде жеткізу жолдарының бірі екендігін естен шығармау қажет. Жазу ой мен сезімді объективтендіруде, сондай-ақ ұлттық бірегейлікті қалыптастыру мәселесінде де өзіндік дербес мәнге ие. Көптеген халықтар үшін олардың жазуы ұлттық мәдениет пен бірегейліктің ең басты элементі болып табылады. Бірқатар әлем ұлттарының, соның ішінде Түркия елінің іс-тәжірибелері, жазудың ауысуы біртұтас ұлттық бірегейліктің алмасуында шешуші қадамдарының бірі екенін көрсетеді.

Қазақтың ұлттық бірегейлігін қалыптастыру және нығайтуда оның түркі бірегейлігіне сәйкестігі үлкен маңызға ие. Қазақтың ұлттық сана-сезімінің түркі дүниесі санатына жатуы мәдени, тарихи, тіл және т.б. қатынастарда қайталанбас мән-мазмұнға ие. Бұл фактіні сезіну қазақтардың 1980-1990 жылдардың басындағы ұлттық рухының ояну үрдісінде маңызды рөл атқарып, Қазақстанның тәуелсіз мемлекеттілігінің құрылуына себеп болды. Қазақтардың түркілік бірегейлігі үнемі қолдау тауып отыруы қажет, өйтпеген жағдайда ұлттық санада басқа бірегейліктердің басым орын алып, қазақтардың ұлттық бірегейлігіне теріс ықпал етуі мүмкін.

Қазақ халқының түркілік бірегейлігін нығайтудың маңызды тетігінің бірі – қазақ жазуының латын графикасына негізделген жаңа әліпбиге көшуі болып табылмақ. Қазірдің өзінде алты түркі тектес мемлекеттің төртеуі жазу-сызуын латын графикасына ауыстырды. Қазақстанның осы елдер қатарына қосылуы түркі халықтарының мәдени, тілдік және т.б. байланыстарының нығаюында позитивті рөл атқаруға тиіс.

Қазақ жазу-сызуын латын графикасы негізіндегі жаңа әліпбиге көшіру Қазақстан егемендігінің жаңа тәуелсіз мемлекет ретінде нығаюының куәсі болып саналады. Өткен кезеңдерде қазақ тілінің жазуына сыртқы жағдаяттар мен сыртқы мәдени өркениеттер ықпалы күштеп таңылды. Қазіргі кезде қазақ жазу-сызуын латын графикасына көшіру бірауызды болмаса да, қазақстандық қоғамның ерікті де саналы таңдауы болып табылады.

Қазақ жазуын латын графикасына көшіру Қазақстан Республикасында қазақ тілінің мемлекеттік тіл ретіндегі мәртебесін нығайта түспек. Таяу арада, қысқа мерзім ішінде бұл мәселе бойынша түбегейлі өзгерістердің бола қоюы екіталай. Алайда келешекте, латын графикасының негізінде білім алған қазіргі өскелең ұрпағымыз өмірге араласқан кезде қазақ тілінің мемлекеттік тіл мәртебесінің шынайы кемеліне келуі мен қазақ халқының ұлттық бірегейлігінің арта түсуіне қол жеткізуге болады.

Қазақ жазуын латын графикасына көшірудің негізгі қағидаттары мен құқықтық негіздері. Қазақ жазуын латын графикасына көшіру төмендегідей қағидаттарға (принциптері) негізделеді:

- адам және азаматтың негізгі құқықтары мен бостандығын сақтау;
- эволюциялық және кезеңдік ұстанымды сақтау;
- көшіру барысында әлеуметтік-саяси, мәдени-тарихи, ақпараттық технологиялық, лингвистикалық және экономикалық аспектілерді үйлестіріп отыру;
- билік пен азаматтық қоғамның өзара диалог пен ынтымақтастықта болуы;
- Қазақстандағы барлық этникалық топтардың мүдделерін ескеру.

Концепцияны әзірлеу және жүзеге асырудың құқықтық негізі: Қазақстан Республикасының Конституциясы, Азаматтық және саяси құқықтар туралы халықаралық Пакті, «Қазақстан Республикасының тіл туралы» Заңы, «Қазақстан – 2030» стратегиясы, «Қазақстанның әлемдегі бәсекеге қабілетті 50 елдің қатарына кіру Стратегиясы», 2007 жылғы 28 ақпандағы Қазақстан Республикасы Президентінің «Жаңа әлемдегі – жаңа Қазақстан» атты халыққа Жолдауы, 2012 ж. 14 желтоқсандағы «Қазақстан – 2050» стратегиясы – қалыптасқан мемлекеттің жаңа саяси бағыты» атты жаңа Жолдауы, Қазақстан Республикасында мемлекеттік бірегейлікті қалыптастыру тұжырымдамасы – Қазақстан Республикасында тілдерді дамыту тұжырымдамасы болып табылады.

Концепцияны жүзеге асырудың жолдары мен тетіктері. Концепцияны жүзеге асырудың жалпы алғанда негізгі тетіктері мыналар болып табылады:

Қазақстан Республикасы қол қойған халықаралық келісімдер мен пактілерді ескере отырып, ұлттық заңнаманы жетілдіру және үйлесімдігін сақтау;

- мемлекеттің ұлттық саясаты;
- мемлекеттің білім беру саясаты;
- мемлекеттің мәдени саясаты;
- мемлекеттің тіл саясаты;

- қазақ жазуын латын графикасы негізіндегі жаңа әліпбиге көшіру барысында оның таяу және орта мерзімді келешекте Қазақстанның әлеуметтік-экономикалық дамуына әсерін тигізетін экономикалық тетіктерін әзірлеу;

- ақпараттық технологиялардың талабына жаңа әліпби негізіндегі қазақ жазуын және өзге де лингвистикалық жағдайлардың үйлесімді болуын ескеру;

- Түркия, Әзербайжан, Өзбекстан және Түрікменстанның латын графикасына көшіру тәжірибесіне сүйену;

- азаматтық қоғам институттарының ұлттық, мәдени, білім беру, тілдік және тағы да басқа салалардағы рөлін көтеру;

- қазақ жазуын латын графикасына көшіруде жан-жақты ақпараттық-түсініктемелік жұмыстар жүргізу;

- қазақ жазуын латын графикасына көшрудің Мемлекеттік бағдарламасын жасау және олардың кезеңдерін анықтау.

Ұлттық саясат. Қазақстанда әлеуметтік-саяси жағынан біртұтас ұлт қалыптастыруға бағытталған ұлттық саясат жалпықазақстандық азаматтық қоғам негізінде жүзеге асырылады. Мұндай қауымдастық жетекші ұлттың маңайына топтасуға тиіс азаматтық ұлт немесе мемлекет құраушы этнос – қазақ деп аталады. Ондай ахуалдың тек Қазақстанда орын алып отырғандығында емес, бұл жалпы әлемдік тәжірибе болып саналады. Мемлекет азаматтық ұлт шеңберінде олардың этникалық және басқа да әркелкілігіне қатыссыз өзінің барлық азаматтарына тең құқықтар ұсынады. Сонымен бірге, бұл арада негізгі, жетекші ұлттың мәселелері мен қажеттілігін ешқашан тасада қалдырмайды.

Ұлттық құрылыстың осындай моделі аталмыш мемлекетте тұратын қалған басқа этностар мемлекет құраушы ұлттың жетекшілігін мойындаған жағдайда табысты болуы мүмкін. Бұл үшін ірі ұлттың күшті бірегейлігі болуы керек. Жетекші, мемлекет құрушы этнос ретіндегі қазақтардың өзге мәдениеттердің ықпалына ұшырамайтындай анық бірегейлігінің болмауы Қазақстанда азаматтық ұлттың қалыптасуын күрделендіріп отыр.

Қазақ жазуын латын графикасына көшіру ұзақ мерзімді келешекте қазақтардың ұлттық бірегейлігін нығайтуға ықпал етер іс-шаралардың бірі болуға тиіс.

Таяу арада мұндай іс-шара айтарлықтай нәтиже бермеуі мүмкін, керісінше, тіпті орыс тілді және қазақ элитасының арасындағы тіл және өзге де мәселелер бойынша жікті тереңдетуі ықтимал. Бұл жерде тек қазақтар ғана емес, орыс және өзге де этникалық топтардың мүдделерін ескеру қажет. Осы мәселеде Қазақстан халқы Ассамблеясы, ұлттық-мәдени орталықтар, саяси партиялар, БАҚ және азаматтық қоғамның басқа да институттары үлкен рөл атқаруы мүмкін.

Тіл саясаты. Қазақ жазуын латын графикасына көшіру қазақ және орыс тілдері арасындағы қарым-қатынастарының жаңа қырынан ашылуына мүмкіндік туғызады. Келешекте бұл шара қазақ жазуы тұғырының нығаюына алып келетіні анық, бірақ жақын, таяу уақыттарда орта және аға буын өкілдерінің латын графикасын меңгеруінде қиындықтардың тууына әкеліп, бұның қазақи ұлттық этникалық ортада да белгілі бір қарама-қайшылықтарды туғызуы мүмкін.

Жалпы алғанда, орыс тілді азаматтардың (қазақтардың біраз бөлігін қосқанда) Қазақстанда орыс тілі жойылады деп қауіптенуі орынсыз. Біздің елде қазақ жазуы

мемлекеттік тіл мәртебесіне ие, ал орыс тілі мемлекеттік мекемелерде және өзін-өзі басқару органдарында ресми түрде қазақ жазуымен қатар қолданылады. Қазақ тілінің жазуын латын графикасына көшіру қазақ және орыс тілдерінің мәртебесіне ешбір кері әсер етпейді.

Қазақстандағы қазақ-орыс қостілділігі ұзақ мерзімдік құбылыс. Тіпті Қазақстан халқының орыстар мен басқа орыс тілді еуропалық ұлттардың санының азаюының өзі орыс тілінің этнолингвистикалық қарым-қатынастар саласында жойылуына әкелмейді. Қазақ жазуының рөлі өсуімен қатар, Қазақстанда терең мәдени-тарихи тамырлары бар әлемдік тілдердің бірі ретінде қолданылатын орыс тілі ұлтаралық қатынас тілі ретінде қала береді. Сондықтан ауыл, қала, алаң, көше атауларын, маңдайша жазуларын латын және кириллица әрпінде де қалдырған жөн. Сол жағдайда латын графикасының негізінде білім алғандар кириллицадағы оқу мен жазуды ұмытпайды деген сенімді жоққа шығаруға болмайды.

Жалпы, тәуелсіздікке қол жеткізген жылдары мемлекеттік тіл саясатының институционалды формасы елеулі өзгерістерге ұшырай қоймады. Сонымен қатар, қазақ жазуының латын графикасына көшуі бұл саясатқа белгілі бір өзгерістерді енгізуді қажет етуі мүмкін.

Мәдени саясат және мәдени мұраны сақтау. Қазақ жазуын латын графикасына көшуі барысында туындайтын басты мәселе – бұл болашақ ұрпақ үшін қазақ халқының кириллица негізінде жазылған бай мәдени мұрасын сақтап қалу. Кириллицада жарық көрген көркем әдебиет шығармалары, халық өнері, тарихы, мәдениеті бойынша шығармалары, әлемдік әдебиеттің қазақ тіліне аударылған туындылары, энциклопедиялар, публицистика және т.б. түгелдей латын графикасының негізінде қайта шығарылуы тиіс. Өйткені бұл шаралар іске асырылмаса, ұрпақтар арасындағы мәдени сабақтастық үзіліп, қазақ мәдениетінің дамуына нұқсан келтіруі мүмкін.

Мәдени мұраны сақтап қалу, біріншіден, болашақ ұрпақты кириллица негізінде оқу және жазуға үйрету, екіншіден, «Мәдени мұра» бағдарламасын ары қарай жалғастыру, кириллицада жарық көрген шығармаларды іріктеп, қажеттісін қайта басып шығару арқылы шешуге болады. Мәдени трансформацияның маңызды аспектісі – кітап шығару және баспа жүйесін жаңаша жолға қою. Бұл үшін қысқа мерзімде полиграфиялық мекемелерді қазіргі заманға сай типографиялық құрал-жабдықтармен қамтамасыз ету қажет. Бұл шара арнайы техникалық, медициналық, ауылшаруашылық әдебиеттер, анықтамалар, энциклопедиялар және оқулықтардың басым бөлігін қайта басып шығаруға мүмкіндік туғызады.

Білім беру саясаты. Білім беру саласы латын графикасына көшу үрдісінде маңызды орын алады. Бұл үрдіс барысында білім беру жүйесі түбегейлі өзгерістерге ұшырайтыны анық. Бірінші кезекте латын алфавиті негізінде білім беретін мамандарды даярлау қажет. Бұл үшін мектеп және жоғары оқу орындары оқытушыларын жаңа графика негізінде қайта даярлау қажет. Аға буын өкілдері үшін латын графикасын үйрететін арнайы курстар ашу керек. Мектептер, жоғары оқу орындары үшін латын графикасымен жазылған жаңа әдебиеттер шығаруды жолға қою қажет. Осы және басқа да шараларды қысқа мерзімде жүргізу керек болады.

Ақпараттық-түсініктемелік жұмыстар. Қазақ жазуын латын графикасына көшіруде мемлекет пен азаматтық қоғамның ақпараттық-түсініктемелік жұмыстар

саласындағы қызметі ерекше маңызды. Қазірдің өзінде латын графикасына көшіру мәселелерін талқылау барысында қазақ зиялыларының арасында бұл шараны қолдамаушылық байқалуда. Латын графикасына көшу іс жүзіне асырыла бастағанда мұғалімдер, оқушылар, ата-аналар тарапынан жаппай қарсылық туындауы да мүмкін. Осы тұрғыдан алғанда қазақ жазуын латын графикасына көшіруді қоғамымыздың барлық топтары мемлекеттің болашағы мол стратегиясы ретінде қабылдауын қамтамасыз ететін Қазақстанның қоғамдық пікірін қалыптастыратындай іс-шаралар жүргізу қажет.

Бұл жұмыста латын графикасына көшудің болашақ мүмкіндіктерін халық арасына түсіндіру мен ұғындыру мақсатында беделді тұлғалар мен мемлекеттік қайраткерлердің пікірін жариялайтын БАҚ-тың рөлі зор.

Қазақ әліпбиін латын графикасына көшірудің мемлекеттік бағдарламасының жобасы

Іс-шаралар мазмұны	Орындаушылар
Ұйымдастыру және дайындық мәселелері	
Латын графикасына көшу жұмысын ұйымдастыру және басқару ісімен айналысатын мемлекеттік комиссия құру	ҚР Президент әкімшілігі, ҚР Білім және ғылым министрлігі, ҚР Мәдениет және спорт министрлігі
Министрліктерде, мемлекеттік комитеттерде, ведомстволарда, облыстық, қалалық, аудандық әкімдіктерде, ғылыми мекемелер мен жоғары оқу орындарында жұмыс топтарын құру, жоспарлар әзірлеу және бекіту	Министрліктердің, мемкомитеттердің, ведомстволардың, облыстық, қалалық, аудандық әкімдіктердің, ғылыми мекемелердің, ЖОО басшылары
Халық арасында қазақ жазуын латын графикасына көшірудің тиімділігі жөнінде түсіндіру және насихаттау жұмыстарын жүргізу, бұқаралық ақпарат құралдарында латын графикасында дайындалған жекелеген мақалаларды жариялау, радио және телеарналарда арнайы оқыту бағдарламаларын ұсыну	ҚР Білім және ғылым министрлігі, ҚР Мәдениет және спорт министрлігі
Шетелдерге іссапарларға шығу, тәжірибелерін зерттеу және жинақтау, қорытындыларын бұрынғы зерттеу нәтижелерімен салыстыру, талдау жасау, қорыту	ҚР Білім және ғылым министрлігі, ҚР Мәдениет және спорт министрлігі
Халық арасында әлеуметтік зерттеулер жүргізу, қоғамдық пікірлерге талдау жасау	ҚР Мәдениет және спорт министрлігі
Қазақстанда 30-40 жж. қолданыста болған латын жазуының тәжірибесін талдау, оң және теріс тұстарын сараптау	ҚР Білім және ғылым министрлігі, ҚР Мәдениет және спорт министрлігі
«Қазақ әліпбиін латын графикасына көшірудің» Тұжырымдамасы жобасын әзірлеу, бекітуге ұсыну	ҚР Президент әкімшілігі, ҚР Білім және ғылым министрлігі, ҚР Мәдениет және спорт министрлігі
Қазақ әліпбиін латын графикасына көшірудің өзекті мәселелері бойынша «дөңгелек үстел» ұйымдастыру	ҚР Білім және ғылым министрлігі, ҚР Мәдениет және спорт министрлігі

Жұмыс топтарынан келіп түскен әліпби жобаларын талқылау, сараптау. Жаңа жазу жобасын мәтіндерге түсіру, орфографиялық және орфоэпиялық, дидактикалық және әдістемелік сараптамадан өткізу. Көшудің моделін таңдап, тиімді нұсқасын анықтау	Мемлекеттік комиссия, ҚР Білім және ғылым министрлігі, ҚР Мәдениет және спорт министрлігі
Латын әліпбиіне негізделген жаңа жазу жобасын енгізудің қоғамдық-экономикалық, мәдени-әлеуметтік және лингвистикалық мәселелері бойынша халықаралық, республикалық деңгейлерде конференциялар ұйымдастыру	ҚР Білім және ғылым министрлігі, ҚР Мәдениет және спорт министрлігі
Латын әліпбиінің стандартын дайындау, талқылау, бекітуге ұсыну	ҚР Президент әкімшілігі, ҚР Білім және ғылым министрлігі, ҚР Мәдениет және спорт министрлігі, Мемстандарт, ҚазмемҒТЗИ
Материалдық-техникалық базаны даярлау	
Компьютерлік бағдарламаларды дайындау және енгізу, мемлекеттік мекемелерге тарату	ҚР Білім және ғылым министрлігі, ҚазмемҒТЗИ, салалық министрліктер, қарамағында баспалар мен баспаханалары бар министрліктер мен мекемелер, әкімдіктер
Баспаханаларды латын клавиатуралы құрал-саймандармен жабдықтау. Ведомстволар, ұйымдар мен мекемелер компьютерлерінің қаріптерін латын әріптерімен жаңадан жабдықтау.	ҚР Білім және ғылым министрлігі, ҚазмемҒТЗИ, салалық министрліктер, қарамағында баспалар мен баспаханалары бар министрліктер мен мекемелер, әкімдіктер
Латын әліпбиі мен орфографиясын үйрету және оқытуды ұйымдастыру	
Жаңа әліпби мен орфография, орфоэпияны оқыту ісін ұйымдастыру: - кәсіби біліктілікті арттыру мекемелерінің оқытушыларын, мектепалды даярлық мекемелерінің тәрбиешілері мен әдіскерлерін, орта және арнаулы орта білім беру мекемелерінің мұғалімдерін, ЖОО профессор-оқытушылар құрамын оқыту; - министрліктер мен ведомстволардың, мемлекеттік кәсіпорындар мен мекемелердің, әскери мекемелердің қызметкерлерін, жұмысшылар мен ауылшаруашылық қызметкерлерін оқыту; - жұмыс істемейтіндер мен зейнеткерлерді, жалпы тілек білдірушілерді оқытып-үйрету.	ҚР Білім және ғылым министрлігі, ҚР Экономикалық даму және сауда министрлігі, ҚР Қаржы министрлігі, ҚР Мәдениет және спорт министрлігі, салалық ведомстволар, әкімдіктер

<p>Халыққа білім беру жүйесінде жүзеге асыру:</p> <p>а) мектепке дейінгі мекемелердің тәрбиеленушілеріне;</p> <p>ә) қазақ тілінде оқытатын мектеп оқушыларына:</p> <ul style="list-style-type: none"> - I сынып - II сынып - III сынып - IV сынып - V сынып - VI сынып - VII сынып - VIII сынып - IX сынып - X сынып - XI сынып - XII сынып <p>б) өзге тілде оқытатын мектеп оқушыларына:</p> <ul style="list-style-type: none"> - II- IV сыныптар - V-VIII сыныптар - IX- XII сыныптар <p>в) кәсіптік-техникалық білім беру мекемелерінің оқушыларына;</p> <p>г) жоғары оқу орындарының студенттеріне;</p>	<p>ҚР Білім және ғылым министрлігі, ҚР Қаржы министрлігі, салалық ведомстволар</p>
<p>Оқулықтар, оқу-әдістемелік құралдар мен ғылыми әдебиеттерді даярлау</p>	
<p>Жаңа әліпби мен орфографияны оқытушыларға үйретуге арналған бағдарламалар мен оқу құралдарын даярлау және басып шығару</p>	<p>ҚР Білім және ғылым министрлігі, ҚР Қаржы министрлігі, салалық ведомстволар</p>
<p>Мектепке дейінгі мекемелерге арналған оқулықтар мен көрнекі құралдарды даярлау және шығару</p>	<p>ҚР Білім және ғылым министрлігі, ҚР Қаржы министрлігі, салалық ведомстволар, ғылыми-зерттеу институттары</p>
<p>Орта мектеп сыныптарына арнап оқулықтар мен оқу құралдарын, көрнекі құралдар кешенін даярлау және шығару:</p> <ul style="list-style-type: none"> - I сынып - II сынып - III сынып - IV сынып - V сынып - VI сынып - VII сынып - VIII сынып - IX сынып - X сынып - XI сынып - XII сынып 	<p>ҚР Білім және ғылым министрлігі, ҚР Қаржы министрлігі, салалық ведомстволар</p>
<p>Кәсіптік-техникалық білім беру мекемелеріне арналған оқулықтар мен оқу құралдарын даярлау және басып шығару</p>	<p>ҚР Білім және ғылым министрлігі, ҚР Қаржы министрлігі, салалық ведомстволар</p>

Жоғары оқу орындарына арналған оқулықтар мен оқу құралдарын даярлау және басып шығару	ҚР Білім және ғылым министрлігі, ҚР Қаржы министрлігі, салалық ведомстволар
Өз бетінше оқып-үйренушілерге арналған оқулықтар мен оқу құралдарын даярлау және басып шығару	ҚР Білім және ғылым министрлігі, ҚР Қаржы министрлігі, салалық ведомстволар
Тұрақты «Орфографиялық комиссия» құру, орфографиялық, терминологиялық және ономастикалық комиссиялардың жұмысын үйлестіру	ҚР Білім және ғылым министрлігі, ҚР Мәдениет және спорт министрлігі
«Орфографиялық және орфоэпиялық негізгі Ережелерді» әзірлеу, орфографиялық және орфоэпиялық сөздіктерді, анықтағыштарды даярлау және басып шығару	ҚР Білім және ғылым министрлігі, ҚР Мәдениет және спорт министрлігі
Терминологиялық және ономастикалық сөздіктерді, анықтағыштарды даярлау және басып шығару	ҚР Білім және ғылым министрлігі, ҚР Мәдениет және спорт министрлігі
Географиялық карталар мен атластарды, әкімшілік-территориялық анықтағыштарды даярлау, басып шығару	ҚР Білім және ғылым министрлігі, ҚР Мәдениет және спорт министрлігі
Бұқаралық ақпарат құралдарын жаңа әліпбиге көшіру	
Республикалық және жергілікті баспасөзді бірте-бірте жаңа әліпбиге көшіру	ҚР Мәдениет және спорт министрлігі
Баспаларды жаңа әліпбиге көшіру	ҚР Мәдениет және спорт министрлігі
Телеарналарды жаңа әліпбиге көшіру	ҚР Мәдениет және спорт министрлігі
Нормативті-құқықтық, әкімшілік-аумақтық анықтамалықтарды дайындау; жаңа графикаға негізделген ісқағаздарын жүргізу құжаттары мен бланкілерді дайындап, шығару; барлық мекемелерде ісқағаздарын жүргізу ісін латын графикасына көшіру	ҚР Әділет министрлігі, салалық ведомстволар мен министрліктер
Латын графикасында жазуды дамыту	
Ғылыми еңбектерді, нормативті-құқықтық және басқа да құжаттарды латын графикасына аудару және барлық мекемелерде ісқағаздарын жүргізу ісін латын графикасына көшіру	ҚР Білім және ғылым министрлігі, ҚР Әділет министрлігі, салалық ведомстволар мен министрліктер
Қала, ауыл, көше, т.б. атауларды латын графикасына көшіру, мемлекеттік мекемелердегі маңдайша жазуларды латынға көшіру	Әкімдіктер
ҚР азаматтарының жеке құжаттарын, құқықтық, дипломатиялық құжаттарды латын әліпбиіне көшіру	ҚР Әділет министрлігі, ҚР Сыртқы істер министрлігі
Банк жүйесін латыншалау: құнды қағаздар, латын таңбасындағы жаңа банкноттар даярлау және енгізу	ҚР Экономикалық даму және сауда министрлігі, ҚР Ұлттық банкі
Қорытынды кезең	
Кирил әрпімен шыққан қажетті ғылыми, көркем шығармаларды аудару	ҚР Мәдениет және спорт министрлігі
Латын әліпбиіне көшуді аяқтау	

ҚАЗАҚ ӘЛІПБИІН АНЫҚТАУДЫҢ ЖАҢА ПРАКТИКАСЫ: ТІЛТАНЫМДЫҚ ТӘЖІРИБЕ

Қазақ жазуын латын графикасына көшіру: жаңа әліпбиді қалай таңдаймыз?

Бүгінгі күнге дейінгі аз уақыт аралығында Қазақстанның ғылыми басылым беттерінен, теле-радиоарналарынан, БАҚ-тан қазақ жазуын латын графикасына көшіруге қатысты берілген ақпараттан сарапшылар мен ғалымдардың, қоғам қайраткерлері мен мемлекет қызметшілерінің, жалпы жұртшылықтың көтерген мәселелерін былай топтастыруға болады:

- әліпби ауыстыруда басқа емес, латын графикасының таңдалуын негіздеу [131];
- латын графикасы негізіндегі әліпбиге көшудің, оны қолданудың отандық тәжірибесі: әліпби ауыстырудың тілтанымдық, ұйымдастырушылық, ақпараттық, әлеуметтік мәселелері бойынша атқарған іс-шаралар т.б. [11];
- шетелдік, оның ішінде гетерогенді [132] және гомогенді [58] қатынастағы басқа тілдердің латындану тәжірибесі: әліпби ауыстырудың тілтанымдық, ұйымдастырушылық, ақпараттық, әлеуметтік мәселелері бойынша атқарған іс-шаралары т.б.;
- жаңа әліпби жобасы: графемалар жүйесі, олардың фонетика-фонологиялық мазмұн межесі, графемалардың тұрпат межесі, әліпбидегі әріптердің құрамы т.б. [109; 133; 134];
- жаңа қазақ әліпбиіне қатысты орфограммалар: шет тілінен енген сөздерді таңбалау принциптері, фонетикалық игеруді графикада берудің типтік принциптері, қазақ сөзіндегі кейбір фонемалар мен фонема тіркестерін графикада таңбалау принциптері т.б. [134];
- жаңа әліпбиге көшіру процесін ұйымдастырудың проблемалары: кезеңдерін анықтау; бұған жауапты органдар мен ведомстволарды белгілеп, олардың атқаратын жауапты функцияларының хронологиялық алгоритмін жасау; бұлардың жұмысына күзірет беретін нормативтік актілер желісін әзірлеу; қоғамның жаңа әліпбиде сауаттануын жүзеге асыратын институттар мен кадрлар дайындау ісінің өту барысын, оған жауаптыларды белгілеу, жаңа әліпбиге үйрететін оқу құралдарының түрлі форматтарын дайындап, олардың қоғамға қолжетімділігін қамтамасыз етуге жауапты құрылымдарды белгілеп, жұмысын жоспарлау т.б.

Осылардың қатарына алынуға тиісті, өзектілігі жағынан аса маңыздыларға жататын мынадай мәселелер алдағы уақытта талқыға салынуы керек деп ойлаймыз:

1) ұсынылған жобалардың ішінен жаңа тиімді әліпбиді таңдап алудың объективті процедурасын анықтау;

2) кирил немесе орыс жазуын қолданған кезеңдегі тілтанушылық оң тәжірибелердің ішінде латынға көшкенде пайдалануға болатындарын анықтау, оларды ескеру;

3) жаңа жазуға көшудің ғылыми негіздерін зерттеу қандай болу керек?

Әрине, біздің ұсынып отырған мәселелер қатары бұл күрделі процесті жүзеге асыру барысының барлық қырларын қамтымайтыны белгілі. Сонымен қатар әлі басы ашылмаған мәселе қатары да біз көрсеткеннен әлдеқайда көп болуы әбден мүмкін. Сондықтан осы қаралмай жатыр-ау деген үш проблеманың алғашқысына қатысты ой бөліспекпіз.

Ұсынылған жобалардың ішінен тиімді жаңа әліпбиді объективті түрде таңдап алу үшін оның процедурасы қандай болу керек? Латын графикасына көшіп үлгерген посткеңестік кеңістіктегі түркітілдес мемлекеттер – Әзербайжан мен Өзбекстан тәжірибелерінен жаңа әліпбиді таңдау процедурасы алқалық ұйымның жұмысы арқылы жүзеге асқаны белгілі. Яғни бұл мемлекеттерде латын негізіндегі жаңа әліпбидің нұсқасы түрлі деңгейдегі комиссиялардан өту арқылы тандалып алынды, соңғы шешімді Республика Үкіметтері жанындағы комиссия мүшелері қабылдағаны белгілі. Әрине, бұл дәстүрлі жол. Әліпби жобасын анықтаудың соңғы инстанциясына келгенге дейін де жобалар басқа төменгі деңгейдегі комиссиялардың қарастыруынан өткізілді.

Бұндай жол бойынша таңдау кезінде жобалардың ішінен сұрыпталып алынғандары комиссия мүшелерінің талқысына ұсынылады, сонымен қатар қоғамдық талқынның нәтижелері де ескеріліп, жобаның артық/кем тұстары көрсетіледі. Келесі кезеңге өткен жобалардың кемшін тұстары жөнделіп, тағы қарастырылады, сөйтіп, соңында ең жоғары комиссия тарапынан «оң» деп табылған нұсқа қабылдануға ұсынылады. Міне, бұл әліпби таңдау процедурасының жалпылама түрдегі қарапайым алгоритмі. Мұның кейбір детальдары түсіп қалуы әбден мүмкін. Алайда негізгі принцип – алқалық ұйымның жұмысын басшылыққа алу. Біздің ойымызша, әліпби жобасын таңдаудың мұндай процедурасы субъективті түрткіжайттың, сонымен бірге қазақстандық саяси-мәдени кеңістікке тән болып отырған кейбір кері (саяси-әлеуметтік, экономикалық, интеллектуалдық бедел иелеріне көзсіз иек арту, мамандардың пікіріне құлақ аспау т.б.) құбылыстардың да әсеріне шалдығу қауіптерінен толықтай сақтай алмайды. Мұндай теріс тәжірибелер, бір өкініштісі, әсіресе Өзбекстандағы латындандыру үдерісінде кездескені көпшілікке мәлім. Сондықтан әліпби таңдаудың өзіне латынға көшірудің арнайы кезеңі ретінде ерекше ықтияттықпен қарау керек.

Осыған байланысты әліпби таңдау процедурасын ұйымдастырудың басқа да тиімді жолдарын іздестіріп, мүмкіндігінше оны комиссиялардың жұмысы сияқты дәстүрлі жолмен үйлестіре қолданған абзал деп санаймыз. Осындай бір тәсіл ретінде лингвоэксперимент (тілтанымдық тәжірибе) әдісін ұсынуға болады.

Біздің ойымызша, артықшылығы мен кемшілігі тілтанымдық тәжірибе арқылы анықталған жобаны жетілдіру оңай болады, сонымен бірге олардың ішіндегі жазуға, оқуға, компьютерлік техникада қолданып, жедел ақпарат алмасуға қолайлысын

объективті жолмен таңдауға мүмкіндік туады. Сондықтан да негізгі жобаны таңдауда субъективті түрткіжайттардың араласуына тосқауыл қойылады.

Эксперимент жайында. Тәжірибеге өздерінің кәсіби қызметінде негізінен жазба мәтінмен жұмыс істейтін және оны тудыратын мамандық иелері – журналистер, жазушылар, мемлекеттік қызметшілер, IT мамандары, ғалымдар, ЖОО оқытушылары, мұғалімдер, докторанттар, магистранттар сарапшы ретінде қатысқаны абзал болар еді. Сарапшыларға лингвистикалық комиссияның әрбір кезең сайынғы жұмысының нәтижесінде жарамды деп тапқан қазақ жазуының жаңа әліпби жобалары тексеруге беріліп отыруы керек. Әрбір жобаны тексеру мерзімі, біздің ойымызша, бірнеше күннен кем болмауы тиіс.

Тексерудің мәні: сарапшылар тиісті мерзім уақытында пайдалануға берген жобамен оқу, жазу, ұялы телефон, компьютер арқылы ақпарат алмасады. Әрбір қызмет түріне қатысты осы әліпби негізінде орындалатын жұмыс көлемі (мәтін көлемі) алдын ала сарапшылар алдына міндетке тартылады, яғни сарапшылар оқу бойынша сынаққа алынғалы отырған әліпбимен терілген міндетті көлемдегі мәтіндерді тәжірибе мерзімінде оқып шығуы тиіс. Мұнда белгіленген көлемдегі мәтін сынақ мерзімінің әр күніне теңдей бөлініп беріледі және оқылған сайын осыған жұмсалған уақыт өлшеніп отырады. Соңында бір минутта қанша сөз оқылғаны әр сарапшыдан тіркеліп, алынады. Дәл осы ретпен жазуға арналған аудио (дыбысталған) мәтін ұсынылады. Мұнда да сарапшылар бір күн ғана жазып қоймайды, олар тәжірибе кезеңінің бар күнінде де осы әрекетке тартылады, себебі жазуға ұсынылған мәтін теңдей мөлшермен ұсынылып отырады. Жазған сайын осыған жұмсалған уақыт өлшеніп отырады. Тәжірибе соңында бір минутта жазылған мәтін көлемі анықталады. Осы қатарда қолтелефон, компьютер арқылы терілетін мәтіндер көлемі де сынақ мерзімінің әр күніне теңдей бөлінуі керек деп санаймыз. Бұнда да тәжірибе соңында бір минутта терілген мәтін көлемі анықталады. Мұның сыртында сынаққа қатысушыларға тәжірибені ұйымдастырушылармен (яғни тілтанушылармен) болатын барлық коммуникацияда тексерілгелі отырған әліпбиді пайдалану ұсынылады. Тәжірибені өткізушілер де өз кезегінде сарапшылармен барлық қатынасты сыналып отырған әліпби негізінде жүргізеді.

Сөйтіп, тәжірибе мерзімі аяқталғанда сарапшылардан фокус-группа өткізу және сауалнамаалу әдістері арқылы жобаға қатысты барлық ақпарат жинақталады. Бұл ақпаратты тәжірибешілер алдын ала белгіленген критерийлер бойынша талдап, қорытынды шығарады. Қорытындыда қолданыста болған әліпби жобасының мынадай бірнеше белгілерге қатысты бағасын шкала бойынша анықтауға болар еді:

Оқу бойынша:

- 1) Көзшалымға қандай? – Оңтайлы; нашар;
- 2) Оқылуы қандай? – Тез оқылады; баяу оқылады;
- 3) Оқу барысында қандай сөздердің жазба бейнесін тану қиынға соқты?
- 4) Оқу барысында қандай әріптерден қиналдыңыз (немесе шатастыңыз)?
- 5) Тәжірибе барысында оқуға ұсынылған мәтіннің барлығын оқып шығуға кеткен жалпы уақытты көрсетіңіз.
- 6) Бір минутта қанша сөз оқыдыңыз?

Жазу бойынша:

1) Қолшалымға (күш жұмсалымы: әріптерді жазуда қол күші көп кетеді ме, әлде олай емес пе) қандай? – Оңтайлы; нашар;

2) Жазылуы қандай? – Тез жазылады; баяу жазылады;

3) Аудиомәтінді тыңдағанда қандай сөзді әріптермен таңбалап хатқа түсіру қиынға соқты?

4) Аудиомәтінді тыңдағанда қандай дыбысты әріппен таңбалап хатқа түсіру қиынға соқты?

5) Тәжірибе барысында жазуға ұсынылған мәтіннің барлығын жазып шығуға кеткен жалпы уақытты көрсетіңіз.

6) Бір минутта қанша сөз жаздыңыз?

Міне, осындай бірнеше сұраққа жауаптар алынған соң, бұл материал тілтанушылардың, педагогтер мен психологтердің зерделенуіне тапсырылғаны жөн болар еді. Сөйтіп, лингвистикалық комиссия қарап, эксперимент арқылы тексеруге ұсынылған үміткер жобалардың ішінен сарапшылар жоғары бағалаған біреуі таңдалып алынады.

Тәжірибе ашық (прозрачный) болуы үшін оның барысы жайында арнайы ашылған сайтта, БАҚ-та ақпарат, хабар беріп отыру абзал болар еді.

«Латын графикасы негізіндегі жаңа қазақ әліпби жоба типтерінің қолданыс сапасы: тілтанымдық талдау» атты қанатқақты тәжірибелік зерттеудің кезеңдері, мақсат-міндеті, технологиясы

Жоғарыда айтылған жаңа әліпби жобасын таңдаудың ерекше процедурасына қатысты идеяны жүзеге асыру үшін А. Байтұрсынұлы атындағы Тіл білімі институты «Қазақ жазуын жаңа ұлттық әліпбиге көшірудің ғылыми негіздерін кешенді зерттеу» атты ғылыми зерттеу бағдарламасы аясында «Латын графикасы негізіндегі жаңа қазақ әліпби жоба типтерінің қолданыс сапасы: тілтанымдық талдау» атты қанатқақты тәжірибелік зерттеу ұйымдастырды.

Зерттеудің қысқаша сипаттамасы

Мақсаты: Латын графикасы негізіндегі қазақ жазуына арналған әліпбилерді таптастыру негізінде алынған 3 типтік әліпбиді оқу немесе кәсіптік әрекетінде жазу-сызумен күнделікті айналысатын сарапшылар тобынан сынақтан өткізіп, әрбір тип әліпбидің оң/теріс, әлді/әлсіз, оңтайлы/қолайсыз тұстарын анықтау. Мұндағы «типтік» деп отырғанымыз белгілі бір адамның нақты жобасы емес, белгілі бір принциптер негізінде өзіндік мақсат бойынша әзірленіп, ұсынылған жобалар жиынтығының орташаланған түрдегі жобасы.

Зерттеутүрі: Сауалнамалық әдіс бойынша алынған мәліметтерге лингвистикалық талдау (қанатқақты (пилотный) зерттеу)

Географиясы: Алматы қаласы

Сұрыптау: Қоғамдық-әлеуметтік мәртебесі бойынша жазу-сызумен айналысатын жас мөлшері 20-40 аралығындағы сарапшылар. Сұрыптау көлемі – 250 адам.

Әдіснамасы: Сұрақ Face-to-Face әдісі бойынша таратылған стандартталған тілтанымдық тапсырмалы сауалнаманы пайдалану арқылы жүзеге асырылды.

Міндеттері:

- бүгінге дейін А.Байтұрсынұлы атындағы Тіл білімі институтына сараптамаға келіп түскен латын графикасы негізіндегі қазақ әліпби жобаларының 1) компьютерге; 2) графемалық жазуға (тілтанымдық принциптерге) негізделген; 3) алдыңғы екеуінен ымыраластырылған негізгі 3 типін анықтау;

- әрбір типтің айырым белгілерін, прагматикасын көрсету;

- тәжірибеге ұсыну үшін әр типке жататын жобалардың ішінен шартты түрдегі бір ортақ жоба құрастырып, анықтап, тәжірибеге беру;

- осы үш типтегі әліпби жобасы бойынша терілген, сұрыптау принципі негізінде құрастырылған репрезентативтік жазба мәтінін және сұрақтар жазылған сауалнама парақтарды дайындау;

- сауалшылардың сауалнаманы ұйымдастыру жұмысының ережесін жасап, онымен таныстыру;

- сауалшыларға сауалнама регламентін: жарамсыз сауалнамалар болмас үшін респонденттерге қандай талап қою керектігін, сауалнама өту барысын түсіндіру;

- сауалнаманы өткізу;

- алынған сауалнама мазмұнына қарап, жарамсыздарын анықтау;

- сауалнамалар бойынша статистикалық талдау өткізу;

- статистикалық талдау нәтижелері негізінде лингвистикалық талдауды ұйымдастыру.

Респонденттерге қойылған талаптар: жас ерекшелігіне қарай 20-40 жас аралығындағылар; күнделікті оқу-кәсіптік әрекетінде жазу-сызуға арқа сүйейтіндер (студенттер, магистранттар, зерттеушілер, ғылыми қызметкерлер).

Сауалнама мазмұнына қойылған талаптар: бұл тілтанымдық тәжірибе сынақ сауалнамасы болғандықтан, оның өзіндік ерекшелігі болды. Ең алдымен респондентке оның сипаттарын анықтау бойынша жасы, жынысы, әлеуметтік мәртебесі, білім алған тілі туралы 4 сұрақ қойылды.

Сонан соң негізгі тапсырмалар: әртүрлі әліпби жобалары және осы жоба әріптерімен көзшалымға ыңғайлы түрде теріліп, безендірілген мәтін ұсынылды. Сонда барлығы латын қарпімен 3 мәтін және 3 әліпби, сонымен бірге латын графикасына көшіруге арналған кирил әрпімен терілген 1 мәтін және альтернативті жауаптары көрсетілген 5 сұрақ берілді.

Сауалнамада берілген тәжірибе мәтініне қойылған талаптар: сауалнамада 3 типтегі латын әліпбиімен терілген мәтін және ауыстырып көшіру үшін кирил әліпбиімен терілген мәтін де қазіргі жазбаша тілге қатысты репрезентативті сипатта болуы тиіс. Сондықтан мәтіндер бір сюжеттік желі бойынша бір дискурсқа қатысты емес, әртүрлі дискурстан алынған үзінділер бойынша арнайы сұрыпталып құралды. Ол үшін 474 204 сөзқолданыстан тұратын әдеби тілдің нормасы сақталған қазақ мәтінінен әрбір қазақ әрпі бойынша статистикалық мәлімет алынды (кестенің 2 бағаны). 180 сөзқолданыстан тұратын тәжірибеге алынған мәтіндегі әрбір әріптің статистикалық көрсеткіші осы жалпы статистикалық мәліметке сәйкестендірілді. Тәжірибе мәтінінің репрезентативтілік қасиеті, біріншіден, әріптердің жалпы тілдік

статистикасына қатыстылығымен сипатталса, екіншіден, онда қазақ орфограммаларын түгел қамту сипаты да сақталды. Яғни мәтінде емлесі қиын сөздер мен графемалар түгел берілді. Латын графикасы негізіндегі 3 типтегі әліпби жобасы бойынша терілген мәтін көлемі 4 абзацтан, барлығы 162 сөзден құралды. Ал латынға ауыстырып көшіруге арналған кирилше терілген мәтін емлесі қиын 67 сөзден тұратын тізімнен құралды. Әр мәтін бойынша оқылым, жазылым әрекеттері орындалған соң, сол әрекеттерге қатысты мәліметтерді респондент параққа жазып қою үшін оларға арнайы орын қалдырылды, мысалы: «Мәтінді оқып шығу уақыты ___ мин., Мәтінді жазып шығу уақыты ___ мин.» т.б.

Әріп	Әдби тіл нормасымен жазылған мәтінде кездесу жиілігі	Мәтінді қамту пайызы	Тәжірибеге алынған мәтіндегі жиілік	Мәтінді қамту пайызы
1	2	3	4	5
А	33 089	13,04072	154	13,19623
Ә	2774	1,093262	6	0,514139
Б	5796	2,284264	32	2,742074
В	668	0,263266	2	0,17138
Г	2212	0,871772	12	1,028278
Ғ	2757	1,086562	21	1,799486
Д	8224	3,241164	65	5,569837
Е	15447	6,087824	69	5,912596
Е	0	0	0	0
Ж	4356	1,716745	20	1,713796
З	4594	1,810543	18	1,542416
И	5713	2,251553	24	2,056555
Й	5328	2,09982	15	1,285347
К	9460	3,728285	37	3,170523
Қ	12244	4,825488	37	3,170523
Л	15389	6,064965	57	4,884319
М	7720	3,042532	24	2,056555
Н	10791	4,252845	85	7,283633
Ң	2429	0,957294	20	1,713796
О	6818	2,687045	31	2,656384
Ө	2183	0,860343	7	0,599829
П	4783	1,88503	20	1,713796
Р	10767	4,243387	64	5,484147
С	12112	4,773465	44	3,770351
Т	16744	6,598985	59	5,055698
У	4597	1,811726	21	1,799486
Ұ	2980	1,174449	11	0,942588
Ү	2716	1,070404	13	1,113967
Ф	680	0,267995	9	0,771208
Х	919	0,362187	4	0,342759

Сауалнамада берілген сұрақтарға қойылған талаптар: сұрақтар әрбір әліпби мәтінінен кейін қойылады, олар сол әліпбидің жалпы құрамына, графемаларының таңбалық бейнесіне, көзшалымға ыңғайлылығына, оқу, жазудағы қиындықтарға қатысты болуы тиіс. Әрі сұрақ түсінікті, екіұшты ұғынуға жол бермейтіндей, нақты, жауаптары қысқа болатындай берілуі керек. Кейбір сұрақтың мүмкін жауаптары сұрақ соңында көрсетіледі, респондент олардың ішінен өзіне лайықтысын белгілейді.

Сауалшыға қойылған талаптар: сауалшы әрбір респондентке тапсырманы түсіндіріп, оған қажетті сауалнама парақтарын толық таратып беруі тиіс, респондентке өз субъективті пікірін тануға қатысты ешқандай әрекет танытпауы – кәсіби талап. Респонденттің түсінбеген сұрақтарына жауап беруге, жалпы сауалнама барысында респонденттердің қасында болуға міндетті. Сауалнаманың жарамсыз болып қалмауы үшін алдын ала мүмкін қауіптерді ескеріп, 100 пайыз сапалы материал алуға мүдделі болуы керек.

Тәжірибе-сынақ (эксперимент) барысы үш кезеңнен тұрды.

1-кезең. Ұйымдастыру:

- тәжірибе жүргізілетін аудитория контингентін анықтау;
- респонденттердің тиімді сипатын, санын (бөлінген қаражатқа сәйкес) белгілеу;
- респонденттермен сынақ жұмыстарын ұйымдастыратын сауалшыларды (анкетир) белгілеу;
- сауалшылардың жұмыс тәртібі мен ережесін белгілеу;
- сынақтың өту регламентін айқындау;
- сынаққа түсетін типтік әліпбилерді анықтау, белгілеу;
- сынаққа берілетін тілдік материалдың репрезентанттылығын қамтамасыз ететін критерийлерді анықтау, соған сәйкес респондентке ұсынылатын мәтіндерді, сұрақтарды құрастыру;
- тәжірибені жүзеге асыру үшін қажетті материалдық ресурстарды қамтамасыз ету (қалам, қағаз, бейджик т.б.);
- тәжірибе-сынақ кезінде респондент қолына берілетін мәтін, әліпби құрамы, сұрақтар жазылған сауалнама парақтарын дайындау.

2-кезең. Өткізу және статистикалық мәліметтерді жинақтау:

- сауалшыларға сынақ-тәжірибе өткізу ережесі мен регламентін мұқият қадағалауды тапсыру;
- сауалшы ережесінде көрсетілген критерий бойынша жарамсыз сауалнамаларды анықтап, санын шығару;
- алынған сауалнамалардағы мәліметтерді статистикалық форматқа келтіру;
- алынған нәтижелерге статистикалық өңдеу жүргізу.

3-кезең. Тілтанымдық талдау респонденттерге берілген мынадай тапсырмалар бойынша жүргізілді:

1. Оқылым. Әрбір әліпби бойынша оқылым әрекетіне жұмсалған уақыттың статистикалық мәліметтері негізінде әрбір тип әліпбиге тән оқылым уақытсыйымдылық (времяемкость) және қуатсыйымдылық (энергоемкость) деңгейін анықтау. Оқылым барысында әртүрлі уақыт көрсеткіштері бойынша топтастырылған респонденттерге қатысты сипаттамалар мен алынған хронометриялық нәтижелер арасындағы

корреляциялардың болу/болмауын, олардың себептерін анықтау. Сол сияқты хронометриялық нәтижелер мен әліпбидің тілтанымдық сипаттамалары арасындағы корреляциялардың болу/болмауын, олардың себептерін анықтау. Хронометриялық нәтижелер мен әліпбидің көзшалымға ыңғайлылық (психологиялық қабылдау) сипаттамалары арасындағы корреляциялардың болу/болмауын, олардың себептерін анықтау.

2. *Аудиомәтіннен немесе жадтағы мәтіннен латын графикасы негізіндегі 3 типтік әліпби жобасы бойынша жазба мәтінге түсіру.* Әрбір әліпби бойынша тыңдалып барып жазу әрекетіне жұмсалған уақыттың статистикалық мәліметтері негізінде әрбір тип әліпбиге тән тыңдау арқылы жазудың уақытсыйымдылық және қуатсыйымдылық деңгейін анықтау. Тыңдау арқылы жазу барысында әртүрлі уақыт көрсеткіштері бойынша топтастырылған респонденттерге қатысты сипаттамалар мен алынған хронометриялық нәтижелер арасындағы корреляциялардың болу/болмауын, олардың себептерін анықтау. Сол сияқты тыңдау арқылы жазу бойынша алынған хронометриялық нәтижелер мен әліпбидің тілтанымдық сипаттамалары арасындағы корреляциялардың болу/болмауын, олардың себептерін анықтау. Тыңдау арқылы жазу бойынша алынған хронометриялық нәтижелер мен әліпбидің көзшалымға ыңғайлылық (психологиялық қабылдау) сипаттамалары арасындағы корреляциялардың болу/болмауын, олардың себептерін анықтау.

3. *Кирил әріптерімен терілген жазба мәтіннен латын қарпіндегі жазба мәтінге түсіру.* Әрбір әліпби бойынша көріп барып жазу әрекетіне жұмсалған уақыттың статистикалық мәліметтері негізінде әрбір тип әліпбиге тән көру арқылы жазудың уақытсыйымдылық және қуатсыйымдылық деңгейін анықтау. Көру арқылы жазу барысында әртүрлі уақыт көрсеткіштері бойынша топтастырылған респонденттерге қатысты сипаттамалар мен алынған хронометриялық нәтижелер арасындағы корреляциялардың болу/болмауын, олардың себептерін анықтау. Сол сияқты көру арқылы жазу бойынша алынған хронометриялық нәтижелер мен әліпбидің тілтанымдық сипаттамалары арасындағы корреляциялардың болу/болмауын, олардың себептерін анықтау. Көру арқылы жазу бойынша алынған хронометриялық нәтижелер мен әліпбидің көзшалымға ыңғайлылық (психологиялық қабылдау) сипаттамалары арасындағы корреляциялардың болу/болмауын, олардың себептерін анықтау.

4. *Графема құрамы, көзшалымға ыңғайлылық, жекелеген графема таңбасы бойынша сұрақтар.* Әрбір әліпби типіне тән қолайлы/қолайсыз таңбалар, тиімді/тиімсіз графемалар, графемалаудың (обретение статуса графемы) тиімді/тиімсіз жолдары т.б. мәселелер анықталды.

Тәжірибе-сынақ регламенті 2 кезеңнен, 4 тапсырмадан тұрды:

Дайындық кезеңі. Бұл жалпы сауалнамада берілген тапсырмалармен танысып шығуға және берілген латын графикасы негізіндегі 3 әліпбиді барлауға, онымен терілген мәтінді іштей 1 рет оқып шығуға беріледі.

Сынақ кезеңі. Сауалнама тапсырмалары бойынша түрлі сөйлеу әрекеттерін жүзеге асыру кезеңі. Ол бірнеше тапсырмадан құралды:

1) *Оқылым.* Берілген мәтінді оқып шығып, оған қанша уақыт кеткенін белгілеу (тиісті жолдарда басталу, аяқталу уақыты көрсетіледі).

2) *Тыңдалым*. Аудиомәтіннен немесе жадтағы мәтіннен латын графикасы негізіндегі 3 әліпби бойынша жазба мәтінге түсіру.

3) *Қайта кодтау*. Кирил әріптерімен терілген жазба мәтіннен латын қаріптерімен терілген 3 түрлі жазба мәтінге түсіру.

4) *Талдау*. Графема құрамы, көзшалымға ыңғайлылық, жекелеген графема таңбасы бойынша сұрақтарға жауап беру.

Осы параметрлер бойынша жүргізілген зерттеу негізінде тиісті эмпирикалық тілдік материал жинақталып алынып, оған талдау жүргізілді. Тәжірибе нәтижелері бүгінге дейін А.Байтұрсынұлы атындағы Тіл білімі институтына сараптамаға келіп түскен латын графикасы негізіндегі 1) компьютерге; 2) графемалық жазуға (тілтанымдық принциптерге) негізделген; 3) алдыңғы екеуінен ымыраластырылған жоба. Осы 3 типтің қолданысын анықтауға, әрқайсысының тіл иесі үшін тиімді/тиімсіз, қолайлы/қолайсыз тұстарын көрсетуге мүмкіндік берді. Сонымен бірге осы 3 тип ішіндегі оң көрсеткіштерге көп ие болған жобаны анықтауға негіз болды.

Тәжірибеге осы 3 типті алудың мәнісі. Елбасы Н.Ә. Назарбаевтың 2012 жылғы «Қазақстан – 2050: стратегиясы» халыққа Жолдауында 2025 жылға дейін қазақ жазуын латын графикасы негізіндегі жаңа әліпбиге көшіру тапсырмасы алға тартылған күннен бастап қоғамда жаңа әліпби жобасын ұсынған белсенді азаматтар көбейді. БАҚ-та мектеп оқушысынан бастап, түрлі сала мамандарының, тіпті зейнеттегі қоғам өкілдерінің де әліпби жобалары жарияланып, жұртшылық талқысына түсіп жатты. Әрине, тілтанушылар тарапынан мұндай қоғамдық резонанстың болуы оң бағаланды, себебі бұл – қазақ мәдени-тілдік ұжым өкілдерінің өз жазу жүйесінің реформасына белсенді араласу арқылы өз тіліне, болашағына деген жауапкершілігінің көрінісі. Мұны ұлттық сананың тәуелсіздік жылдарындағы көтерілуімен, нығайымен байланыстыру керек. Бұл фактінің ұлттық сана-сезімнің өсуінің объективті белгісі деп тануға тарихқа жасалған шолу да дәлел бола алады. Мәселен, кеңестік кезеңдегі екі әліпби реформасы да ұлттың таңдауымен болған жоқ.

Ал алға қойылған әліпби реформасы халықтың тікелей өз еркін білдіру арқылы қалауымен болып жатқан маңызды шара екенін осы процестің бүкіл өту барысы дәлелдеп отыр:

1) 1990 жылдары мәселе көтерілді, халықтың пікірі «экономикалық дағдарысты еңсеруді жазу реформасымен қиындатпау» болды;

2) 2007 ж. Елбасы әліпби ауыстыру тәжірибесін зерттеп, оң-терісін, халық көзқарасын анықтауды ұсынды. Қазақстан қоғамы екіге жарылды, дегенмен 1990 жылдан бері үздіксіз жүргізілген насихат, түсіндіру, ақпараттандыру шаралары өз жемісін берді. Халықтың, әсіресе жастардың басым бөлігінің, яғни болашақтың таңдауы латын графикалы әліпбиге қарай ойысты. Мұндай эволюциялық өзгерістерді әртүрлі кезеңдерде осы мәселеге қатысты қоғамдық пікірді білуге арналған әлеуметтанымдық сауалнама нәтижелері де көрсетіп отыр;

3) сөйтіп, 2012 жылы нақты саяси шешім қабылдаған уақытта қоғамдық пікірде айтарлықтай қайшылық болған жоқ. Қайта керісінше қоғамның болашағын құрайтын әлеуметтік топтар, қазақ зиялыларының басым көбі латын әліпбиіне көшуді қолдап, жаңа әліпби жобасын таңдау ісінде де саналы түрде белсенділік танытып отыр. Міне, тілтанушылар үшін кез келген ұсынылған жобаның маңызы осымен негізделеді.

Алайда тіл мамандарына сарапқа түскен жобаларды талдай келе және әлемдік әліпби реформалар тәжірибесін саралай келе, әліпби жасау тілтанушылардың ішінде осы салаға қатысты мамандардың шығармашылық тобының көпжылдық зерттеу нәтижелерімен дәйектелген, педагог, психолог, т.б. гуманитарлық сала мамандарынан тұратын кешенді комиссия талқысымен жетілдіруді қажет ететін аса күрделі, өте жауапты жұмыс екенін байқадық. Өзге түркітілдес халықтардың жаңа әліпби қабылдау тәжірибесінде жіберілген тілтанушылардың пікірін ескермеу, компьютерлік техника, технология саласы мамандарының пікіріне асыра артық орын беру сияқты қателіктерге ұрынбас үшін лингвистикалық экспериментке әсіре жарна маланып жүрген бағдарламашы мамандардың жобаларының орташаланған типі алынды. Осылардың қатарында тілтанушылар мен IT мамандарының жобасының қоспасы да алынып отыр. Оның себебі бар. 2013 ж. ҚР Үкіметінің отырыстарында А.Байтұрсынұлы атындағы Тіл білімі институты мамандарына тек қана тілдің табиғатына емес, жаңа технологияларға да икемді жобаны IT мамандарымен бірлесіп жасау ұсынылды. Осы жұмыстың нәтижесінде, бір жағынан, жазу, графика, графема теориясы бойынша тілдік талаптар ескерілген, екінші жағынан, компьютерге теруге оңтайлы 1 жоба ұсынылды. Сөйтіп, бұлар тәжірибеге арнайы салынып отыр.

Тәжірибелік тілтанымдық зерттеудің нәтижелері:

- бүгінге дейін А.Байтұрсынұлы атындағы Тіл білімі институтына сараптамаға келіп түскен латын графикасы негізіндегі қазақ әліпби жобаларының мақсаттары мен жасалу принциптеріне қарай 1) компьютерге; 2) графемалық жазуға (тілтанымдық принциптерге) негізделген; 3) алдыңғы екеуінен ымыраластырылған негізгі 3 типі анықталды;

- әрбір типтің айырым белгілері, прагматикасы көрсетілді;

- тәжірибеге ұсыну үшін әр типке жататын жобалардың ішінен шартты түрдегі бір ортақ жоба құрастырылып, анықталып, сынақтан өткізілді;

- қанатқақты жоба ретінде жүргізілген тәжірибелік зерттеу нәтижесінде шағын болса да, әліпби тиімділігін зерттеуге қажетті репрезентативті эмпирикалық тілдік материал жинақталды;

- осы эмпирикалық тілдік материал бойынша статистикалық база жасақталды;

- алынған материалға терең әрі кешенді (лингвистикалық, оның ішінде грамматологиялық, сол сияқты ортологиялық, психологиялық, перцепциялық) талдау жасалды;

- латын графикасы негізіндегі 1) компьютерге; 2) графемалық жазуға (тілтанымдық принциптерге) негізделген; 3) алдыңғы екеуінен ымыраластырылған негізгі қазақ әліпби жобаларының 3 типінің қолданыс ерекшеліктері анықталды;

- әрқайсысының тіл иесі үшін оқылым, тыңдалым, қайта кодтау әрекеттері кесіндісіндегі тиімді/тиімсіз, қолайлы/қолайсыз тұстары, уақытсыйымдылығы (времяемкость), қуатсыйымдылығы (энергоёмкость) анықталды;

- осы 3 тип латын әліпби жобаларының ішіндегі оң көрсеткіштерге көп ие болған жоба оңтайлы ретінде анықталып, оның тілтанымдық, психологиялық, компьютерлік артықшылықтары көрсетілді.

Латын графикасы негізіндегі жаңа қазақ әліпби жоба типтерінің қолданыстағы сапасы: тілтанымдық тәжірибе нәтижесін өңдеу, зерделеу (интерпритация), талдау

Тәжірибе нәтижесінің статистикалық талданымы

Респонденттерге қатысты жалпы мәлімет:

1. Жиналған сауалнама саны – 248
2. Сүлеймен Демирел университетінде жүргізілген сауалнама саны – 99
3. Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университетінде жүргізілген сауалнама саны – 99
4. Алматы қаласының гуманитарлық бағыттағы ғылыми-зерттеу институттарында жүргізілген сауалнама саны – 50
5. Сауалнаманы толтырмағандар – 2.

Сауалпарақтың I бөліміндегі сұрақтар бойынша

1.1 Респонденттердің жынысына қарай бөлінуі:

- ерлер саны – 75;
- әйелдер саны – 173.

1.2 Респонденттердің қызметіне қарай бөлінуі:

- қызметкер саны – 43;
- магистранттар саны – 31;
- докторанттар саны – 6;
- студенттер саны – 168.

1.3 Респонденттердің білім алған тіліне қарай бөлінуі:

- қазақ тілінде – 236;
- орыс тілінде – 8;
- қазақ/орыс (аралас) тілде – 2;
- ұйғыр тілінде – 1;
- моңғол тілінде – 1.

ХРОНОМЕТРИЯЛЫҚ МӘЛІМЕТ

Сауалтарақтың II бөліміндегі «Берілген мәтінді тиісті әліпби бойынша алдымен өз бетіңізіше оқып шығыңыз, сосын уақытқа оқыңыз» тапсырмасына қатысты уақыт көрсеткіші

1-әліпби бойынша	2-әліпби бойынша	3-әліпби бойынша
Ең жоғарғы көрсет. - 2 мин Ең төменгі көрсет. - 40 мин	Ең жоғарғы көрсет. - 1 мин Ең төменгі көрсет. - 47 мин	Жоғарғы көрсет. - 1 мин Төменгі көрсет. - 33 мин
2 мин - 6	1 мин - 10	1 мин - 4
3 мин - 31	2 мин - 54	2 мин - 41
4 мин - 34	3 мин - 47	3 мин - 49
5 мин - 41	4 мин - 39	4 мин - 48
6 мин - 31	5 мин - 25	5 мин - 27
7 мин - 22	6 мин - 15	6 мин - 18
8 мин - 20	7 мин - 5	7 мин - 15
9 мин - 12	8 мин - 6	8 мин - 11
10 мин - 15	9 мин - 1	9 мин - 6
11 мин - 8	10 мин - 7	10 мин - 3
12 мин - 5	11 мин - 1	11 мин - 3
13 мин - 6	12 мин - 2	12 мин - 5
14 мин - 2	13 мин - 3	13 мин - 3
15 мин - 4	14 мин - 1	14 мин - 2
16 мин - 2	15 мин - 4	15 мин - 2
17 мин - 1	16 мин - 2	17 мин - 2
18 мин - 1	17 мин - 1	18 мин - 1
19 мин - 1	20 мин - 4	30 мин - 3
20 мин - 1	21 мин - 1	31 мин - 2
30 мин - 1	22 мин - 1	33 мин - 1
31 мин - 1	23 мин - 1	
40 мин - 1	24 мин - 1	
	25 мин - 1	
	27 мин - 1	
	29 мин - 1	
	30 мин - 1	
	31 мин - 1	
	33 мин - 1	
	34 мин - 1	
	35 мин - 1	
	40 мин - 1	
	47 мин - 1	

Сауалтарақтың III бөліміндегі кирилше берілген «Мәтінді латын әліпбиі жобалары бойынша жазып шығыңыз, уақытты тіркеңіз» тапсырмасына қатысты уақыт көрсеткіші

1-әліпби бойынша	2-әліпби бойынша	3-әліпби бойынша
Ең жоғарғы көрсет. - 1 мин Ең төменгі көрсет. - 65 мин Уақытын көрсетпегендер саны - 4	Ең жоғарғы көрсет. - 2 мин Ең төменгі көрсет. - 85 мин Уақытын көрсетпегендер саны - 3	Жоғарғы көрсет. - 2 мин Төменгі көрсет. - 43 мин Уақытын көрсетпегендер саны - 3
1 мин - 1	2 мин - 1	2 мин - 4
2 мин - 2	3 мин - 0	3 мин - 1
3 мин - 3	4 мин - 1	4 мин - 5
4 мин - 3	5 мин - 1	5 мин - 5
5 мин - 2	6 мин - 1	6 мин - 2
6 мин - 3	7 мин - 2	7 мин - 4
7 мин - 1	8 мин - 2	8 мин - 5
8 мин - 4	9 мин - 5	9 мин - 5
9 мин - 3	10 мин - 16	10 мин - 16
10 мин - 12	11 мин - 11	11 мин - 16
11 мин - 2	12 мин - 7	12 мин - 10
12 мин - 3	13 мин - 10	13 мин - 14
13 мин - 3	14 мин - 14	14 мин - 11
14 мин - 6	15 мин - 11	15 мин - 12
15 мин - 14	16 мин - 10	16 мин - 7
16 мин - 4	17 мин - 11	17 мин - 12
17 мин - 2	18 мин - 16	18 мин - 16
18 мин - 10	19 мин - 17	19 мин - 9
19 мин - 4	20 мин - 18	20 мин - 16
20 мин - 4	21 мин - 7	21 мин - 7
21 мин - 11	22 мин - 12	22 мин - 4
22 мин - 16	23 мин - 6	23 мин - 3
23 мин - 2	24 мин - 5	24 мин - 9
24 мин - 10	25 мин - 9	25 мин - 5
25 мин - 9	26 мин - 9	26 мин - 3
26 мин - 12	27 мин - 4	27 мин - 5
27 мин - 7	28 мин - 5	28 мин - 0
28 мин - 6	29 мин - 4	29 мин - 0
29 мин - 11	30 мин - 5	30 мин - 5
30 мин - 16	31 мин - 4	31 мин - 4
31 мин - 6	32 мин - 5	32 мин - 2
32 мин - 3	33 мин - 0	33 мин - 4
33 мин - 7	34 мин - 1	35 мин - 2
34 мин - 3	35 мин - 3	36 мин - 1
35 мин - 8	36 мин - 3	37 мин - 2
36 мин - 3	37 мин - 1	39 мин - 1
37 мин - 5	38 мин - 2	40 мин - 3
38 мин - 4	39 мин - 0	41 мин - 1
39 мин - 4	40 мин - 5	40 мин - 5
40 мин - 4	41 мин - 1	43 мин - 1
42 мин - 3	42 мин - 1	
45 мин - 1	44 мин - 1	

48 мин - 1	48 мин - 1	
49 мин - 1	51 мин - 1	
53 мин-1	85 мин - 1	
55 мин - 2		
60 мин - 1		
65 мин - 1		

Сауалпарақтың IV бөліміндегі «Қазақстан Республикасы Әнұранының бір шумағы мен қайырмасын берілген үш әліпбимен жазып шығыңыз, уақытты тіркеңіз» тапсырмасына қатысты уақыт көрсеткіші

І-әліпби бойынша	2-әліпби бойынша	3-әліпби бойынша
Ең жоғарғы көрсет. - 1 мин Ең төменгі көрсет. - 40 мин Уақытын көрсетпегендер саны - 4	Ең жоғарғы көрсет. - 1 мин Ең төменгі көрсет. - 35 мин Уақытын көрсетпегендер саны - 2	Жоғарғы көрсет. - 1 мин Төменгі көрсет. - 36 мин Уақытын көрсетпегендер саны - 3
1 мин - 2	1 мин - 7	1 мин - 2
2 мин - 4	2 мин - 15	2 мин - 11
3 мин - 22	3 мин - 24	3 мин - 39
4 мин - 37	4 мин - 37	4 мин - 43
5 мин - 45	5 мин - 42	5 мин - 41
6 мин - 26	6 мин - 19	6 мин - 32
7 мин - 23	7 мин - 16	7 мин - 10
8 мин - 13	8 мин - 12	8 мин - 10
9 мин - 17	9 мин - 9	9 мин - 3
10 мин - 23	10 мин - 11	10 мин - 10
11 мин - 4	11 мин - 4	11 мин - 8
12 мин - 2	12 мин - 8	12 мин - 2
13 мин - 1	13 мин - 5	13 мин - 4
14 мин - 0	14 мин - 6	14 мин - 4
15 мин - 7	15 мин - 10	15 мин - 8
16 мин - 2	16 мин - 3	17 мин - 1
17 мин - 1	17 мин - 4	18 мин - 1
18 мин - 0	18 мин - 1	20 мин - 6
19 мин - 0	19 мин - 1	24 мин - 1
20 мин - 5	20 мин - 4	25 мин - 1
22 мин - 1	21 мин - 1	27 мин - 1
29 мин - 2	23 мин - 2	30 мин - 2
30 мин - 1	24 мин - 1	31 мин - 2
32 мин - 1	25 мин - 2	32 мин - 1
35 мин - 1	29 мин - 1	33 мин - 1
40 мин - 1	32 мин - 1	35 мин - 1
	35 мин - 2	36 мин - 1

**САУАЛПАРАҚТЫҢ ЖАЗЫЛЫМ ТАПСЫРМАСЫ БОЙЫНША
ОРТОЛОГИЯЛЫҚ МӘЛІМЕТ**

*III бөлімдегі кирилшеден латыншаға ауыстырып жазу
тапсырмасы бойынша қате саны*

1-әліпби бойынша	2-әліпби бойынша	3-әліпби бойынша
14 қате - 2	11 қате - 1	5 қате - 1
15 қате - 2	15 қате - 2	13 қате - 2
17 қате - 2	16 қате - 1	16 қате - 1
18 қате - 4	17 қате - 5	17 қате - 5
19 қате - 2	18 қате - 2	18 қате - 4
20 қате - 3	19 қате - 3	19 қате - 2
21 қате - 1	20 қате - 9	20 қате - 2
22 қате - 6	21 қате - 6	21 қате - 3
24 қате - 6	22 қате - 5	22 қате - 5
25 қате - 3	23 қате - 1	23 қате - 5
26 қате - 6	24 қате - 4	24 қате - 1
27 қате - 5	25 қате - 13	25 қате - 7
28 қате - 9	26 қате - 7	26 қате - 7
29 қате - 6	27 қате - 7	27 қате - 9
30 қате - 5	28 қате - 8	28 қате - 9
31 қате - 5	29 қате - 12	29 қате - 11
32 қате - 3	30 қате - 3	30 қате - 2
33 қате - 9	31 қате - 4	31 қате - 12
34 қате - 2	32 қате - 10	32 қате - 6
35 қате - 6	33 қате - 12	33 қате - 4
36 қате - 10	34 қате - 10	34 қате - 12
37 қате - 8	35 қате - 8	35 қате - 11
38 қате - 5	36 қате - 4	36 қате - 7
39 қате - 6	37 қате - 4	37 қате - 6
40 қате - 5	38 қате - 5	38 қате - 8
41 қате - 5	39 қате - 8	39 қате - 7
42 қате - 6	40 қате - 2	40 қате - 5
43 қате - 5	41 қате - 9	41 қате - 5
44 қате - 6	42 қате - 4	42 қате - 7
45 қате - 1	43 қате - 5	43 қате - 3
46 қате - 3	44 қате - 2	44 қате - 2
47 қате - 7	45 қате - 3	45 қате - 5
48 қате - 8	46 қате - 1	46 қате - 7
49 қате - 9	47 қате - 2	47 қате - 4
50 қате - 3	48 қате - 3	48 қате - 8
51 қате - 3	49 қате - 1	49 қате - 2
52 қате - 6	50 қате - 2	50 қате - 2
53 қате - 6	51 қате - 4	51 қате - 1
54 қате - 3	52 қате - 3	52 қате - 8
55 қате - 2	53 қате - 2	53 қате - 4
57 қате - 3	54 қате - 3	54 қате - 1
58 қате - 3	55 қате - 2	55 қате - 4
59 қате - 1	56 қате - 2	56 қате - 3
60 қате - 4	57 қате - 1	57 қате - 1
61 қате - 5	58 қате - 2	58 қате - 1
62 қате - 4	59 қате - 4	59 қате - 2
64 қате - 1	60 қате - 2	60 қате - 1
65 қате - 3	71 қате - 1	61 қате - 1
66 қате - 2	83 қате - 1	64 қате - 2

67 қате - 1	84 қате - 1	66 қате - 2
70 қате - 4	63 қате - 1	72 қате - 1
71 қате - 1	62 қате - 3	73 қате - 3
72 қате - 1	64 қате - 3	75 қате - 1
73 қате - 1	61 қате - 1	71 қате - 1
79 қате - 1	66 қате - 2	81 қате - 1
81 қате - 2	136 қате - 1	82 қате - 1
84 қате - 1	89 қате - 2	83 қате - 2
88 қате - 1	80 қате - 1	88 қате - 1
89 қате - 1	72 қате - 2	89 қате - 1
93 қате - 1	76 қате - 1	93 қате - 1
102 қате - 1	87 қате - 2	95 қате - 1
110 қате - 1	74 қате - 2	96 қате - 1
111 қате - 1	85 қате - 2	98 қате - 1
118 қате - 1	114 қате - 1	105 қате - 1
12 қате - 1 (28 сөз жазылмаған)	95 қате - 1	109 қате - 1
15 қате - 1 (35 сөз жазылмаған)	94 қате - 1	124 қате - 1
	96 қате - 2	10 қате - 1 (40 сөз жазылмаған)
	97 қате - 1	15 қате - 1 (40 сөз жазылмаған)
	63 қате - 2	17 қате - 1 (48 сөз жазылмаған)
	16 қате - 1 (20 сөз жазылмаған)	

*IV бөлімдегі жадтағы мәтінді латын графикасымен
жазу тапсырмасы бойынша қате саны*

1-әліпби бойынша	2-әліпби бойынша	3-әліпби бойынша
Ең аз қате - 1	Ең аз қате - 1	Ең аз қате - 1
Ең көп қате - 24	Ең көп қате - 25	Ең көп қате - 54
Толық жазбағандар - 3	Толық жазбағандар - 3	Толық жазбағандар - 3
Қатесіз жазғандар - 15	Қатесіз жазғандар - 16	Қатесіз жазғандар - 12
1 қате - 34	1 қате - 31	1 қате - 36
2 қате - 40	2 қате - 32	2 қате - 24
3 қате - 22	3 қате - 21	3 қате - 37
4 қате - 17	4 қате - 16	4 қате - 21
5 қате - 17	5 қате - 17	5 қате - 21
6 қате - 18	6 қате - 15	6 қате - 16
7 қате - 14	7 қате - 17	7 қате - 19
8 қате - 7	8 қате - 8	8 қате - 22
9 қате - 8	9 қате - 5	9 қате - 9
10 қате - 5	10 қате - 5	10 қате - 7
11 қате - 5	11 қате - 6	11 қате - 3
12 қате - 2	12 қате - 1	12 қате - 5
15 қате - 5	13 қате - 6	13 қате - 3

16 қате - 1	14 қате - 3	14 қате - 1
17 қате - 2	15 қате - 2	15 қате - 2
18 қате - 3	16 қате - 4	16 қате - 1
19 қате - 3	25 қате - 1	17 қате - 3
20 қате - 1	22 қате - 1	19 қате - 2
21 қате - 1	23 қате - 1	25 қате - 1
23 қате - 1	25 қате - 1	54 қате - 1
24 қате - 1		

*Сауалпарақтың III және IV бөліміндегі тапсырма бойынша
ортологиялық мәліметтер*

Қателер көрсеткіші	1-әліпби		2-әліпби		3-әліпби	
	III бөлім бойынша	IV бөлім бойынша	III бөлім бойынша	IV бөлім бойынша	III бөлім бойынша	IV бөлім бойынша
1 – 10	0	180	0	161	5	192
11 – 20	24	47	27	35	76	41
21 – 30	60	11	58	39	66	13
31 – 40	65	0	61	6	43	0
41 – 50	16	0	34	1	19	0
51 – 60	37	2	25	0	26	2
61 – 70	21	0	12	0	5	0
71 – 80	8	0	12	0	5	0
81 – 90	8	0	12	0	5	0
91 – 100	2	0	10	0	9	0
101 – 110	5	0	2	0	2	0
111 – 120	2	0	1	0	0	0
121 – 130	0	0	0	0	1	0
131 – 140	0	0	2	0	0	0

*Сауалпарақтың III және IV бөлім тапсырмасы бойынша латынша
таңбаланған әрбір кирилше әріпке қатысты қате саны*

Әріптер	1-әліпби бойынша	2-әліпби бойынша	3-әліпби бойынша
А	4	2	2
Ә	75	61	87
Б	3	4	6
В	7	6	5
Г	7	7	4
Ғ	162	153	156
Д	9	8	8
Е	243	36	31
Ж	72	185	94
З	18	9	14
И	1477	570	1636
Й	254	239	272
К	20	13	10
Қ	497	425	347

Л	18	8	9
М	5	0	0
Н	3	0	0
Ң	210	358	226
О	0	0	0
Ө	38	34	45
П	1	1	0
Р	0	0	0
С	6	3	0
Т	8	8	9
У	993	967	903
Ұ	48	28	17
Ү	21	54	51
Ф	4	5	0
Х	39	15	39
Һ	75	36	40
Ц	283	314	250
Ш	48	129	38
Ы	101	445	79
І	24	11	26

*САУАЛПАРАҚТЫҢ V БӨЛІМІНДЕГІ СҰРАҚТАР БОЙЫНША
ЖОБА ТИПТЕРІ ТУРАЛЫ ЖАЛПЫ МӘЛІМЕТ*

Ең қиын әріптер деп танылғандар	Ең оңай әріптер деп танылғандар
Ае- 34	Басымдықты қазіргі ағылшын әліпбиіндегі әріптер алады. Бұған қоса:
oe -26	š - 23
gh (r) -18	ö -16
ng -12	ä -18
ue -13	ü -12
yuw -37	ğ - 17
juw -43	
zh -6	
iu -29	
kh-9	
sh-7	
w(y) -8	
o'-39	
u'-15	
juw-53	
č-12	
ğ-8	

shsh -7	
j(и) -9	

Жобаның таңдалуы	
1-ші жобаны таңдағандар	26
2-ші жобаны таңдағандар	169
3-ші жобаны таңдағандар	38
Ешқайсысын таңдамағандар	7
А.Байтұрсыновтың төте жазуын ұсынғандар	1
Кириллицада қалуды таңдағандар	7
«Жұлдыз» сөзі жазылуының таңдалуы	
juldyz	83
juldız	104
žuldiz	5
zhuldyz	10
žyldiz	5
žuldız	18
žuldyz	4
Жауап бермегендер	12

Респонденттердің ұсыныстары

Ұсыныстар	Қайталануы
«Ә», «ё» таңбалануы керек.	2
«У» дыбысының «w» болғаны ұнамайды.	6
«Я» әрпі «ya»-мен таңбаланса екен.	3
2-жоба түрік әліпбиіне ұқсас, соны қалаймын.	5
«Ю» әрпі «jw»деп таңбалануы керек.	4
«І» қазақтың «і»-сін білдірсе, кірме сөздерде «и»-ді білдіреді екен. Бұл шатасуға алып барады.	6
Бір дыбысқа бір әріп болғанын қалаймын.	21
Кириллицаны қалдыру керек.	13
«Ю», «ч», «щ» дыбыстары әліпбиде таңбалану керек.	18
«Ч» әрпін «ç» деп жазайық.	4
2-әліпби жинақы, 1 және 3-әліпбилер шашыраңқы.	9
«Я» әрпі «ia», ал «ю» әрпі «iw» болып жазылсын.	3
Жазу мен оқу қатар қолайлы болғанын ойлау керек.	7
Анкета ұнады.	16
Латын әліпбиін қолдаймын.	48
Қазіргі кейбір «и» дыбысын «ый» деп таңбалауға қарсымын.	6
А.Байтұрсынұлының төте жазуын қабылдасақ екен.	3
«Ұ» әрпі «w» болсын , «ү» әрпі үсті сызылған «w»болсын.	3
Жіңішкелік белгісін қалай таңбалау керектігі көрсетілмеген.	7

1 және 3-әліпбилерде әріп саны көп, жазғанда қолайсыз.	46
Әліпбидегі әріптерді біркелкі ету керек. Мысалы, «ѐ» десек, «џ», «ї», «й», «Ѧ», «ѧ», «ђ», «й» сияқты болуы тиіс.	14
«У» әрпі – «и», «ү» әрпі – «й», «ү» әрпі – «й» болғанын қалаймын.	3
Жіңішкелік белгісіне апостроф керек: «ь» - «'».	17
«Х» әрпі – «kh», «щ» әрпі – «š», «ч» әрпі – «ch» болса, жақсы болар еді.	4
Ағылшын тілін терең оқығандықтан болар, 2-әліпби оқуға да, жазуға да жеңіл болды.	26
«Ә» әрпі – «Ә» күйінде қалу керек.	4
Мектепте латын әліпбиімен қатар кириллица қатар жүруі тиіс.	3
Кенестік кезеңдегі әдебиеттер оқылмай қалатын қауіп бар.	2
Қазірден бастап газет, журналдардың бірінші бетін латын әліпбиімен жариялап, көзді жаттықтыра беру қажет.	2
Төл дыбыстардың таңбалануын кең ауқымда талқылау қажет.	3
Түрік әліпбиін алу керек.	3
Түркітілдес халықтарға ортақ әліпби алуымыз қажет.	3
1-әліпби тиімсіз.	16
Берілген үш әліпбиде де төл дыбыстардың таңбалануы қиын.	7
«Ы» әрпін – «у» етіп қолданылуы ойды шатастырады.	4
«Һ» әрпі – «kh», «х» әрпі – «h» болғаны дұрыс.	5
«Ш», «щ», «ч» дыбыстарын белгілегенде қос таңба керекі жоқ.	9
Үш жобаның тиімді таңбаларын алып, ортақ қолайлы бір әліпби шығаруға болады.	6
Жазғанда қол дағдысы қиындық тудырмайтын әріптер болуы тиіс.	9
«Ю» әрпі – «iu», «Е» әрпі – «io», «Я» әрпі – «iu» болсын деген ұсынысым бар.	2
«И» әрпінің – «ий», «й» болғанына, «У» әрпінің – «уу», «үү» деп жазылғанына қарсымын. Орфографиялық қатені көбейтеді.	2
Әліпбиде бір таңбалы әріптер, кем дегенде 2 таңбалы болуы тиіс. 3 таңбалының қажеті жоқ.	17

Статистикалық талдау нәтижесі

2015 жылдың қаңтар айында латын графикасы негізіндегі жаңа әліпби жобаларының қолданыс ерекшелігін анықтау мақсатында филолог мамандығы бойынша білім алып жатқан студенттер мен гуманитарлық сала бойынша ғылыми қызметкер-

лер арасында сауалнама жүргізілді. Сауалнамаға Сүлеймен Демирел университетінің, Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университетінің студенттері мен магистранттары жазу-сызу сауаттылығын, тіл ережелерін игерген мамандар ретінде таңдалды. Бұнымен қоса кәсіби жұмысы жазумен тығыз байланысты ғылыми-зерттеуші қызметкерлер де қатыстырылды.

Сауалнамаға 250 респондент қатысты. 248 респондент толтырды. Сауалнамада төрт түрлі тапсырма берілді.

1. Латын графикасына негізделген үш түрлі әліпбимен мұқият танысып шығу. Бұл әліпбилердің айрықша ерекшеліктері әліпби соңында ұсынылған «ескерту» бөлігінде көрсетілді.

2. 150 сөзден тұратын тұтас мәтінді үш әліпби негізінде ұсынылған нұсқаларымен оқып шығып, оқуға кеткен уақытты белгілеу.

3. Жазылуы қиын, оңай болатын әрі барлық дыбыстар мен әріптерді қамтыған 66 сөзді үш әліпбиге салып жазып шығу, сол жазуға кеткен уақытты белгілеу тапсырмасы берілді.

4. Барша қазақстандықтарға таныс мәтін – Әнұранды үш әліпбиде жазу әрі уақытын белгілеу тапсырылды.

5. Сұрақтарға жауап беру талап етілді. Сұрақтары:

а) Қай әріптер оңай, көрсетіңіз?

ә) Қай әріптер қиын, көрсетіңіз?

б) Әріптер бойынша өзіңіздің ұсынысыңыз

в) Қай жобаны таңдар едіңіз

г) žuldız, juldız, žuldyz, juldyz, жұлдыз сөзінің қай нұсқасы сізге ұнайды?

1-бөлімде әліпбидің 3 типі көрсетілді. Респонденттер осы салыстырмалы түрде көрсетілген әліпбилермен толық танысып шығуға айтырлықтай уақыт бөлмегені байқалды. Себебі ешбір типке жатпайтын әріп қолданылған жағдайлар кездесті. Мысалы, ŋ таңбасы қолданылған.

2-бөлім бойынша берілген мәтінді үш түрлі әліпби бойынша оқып шығу жылдамдығын салыстыра келгенде, 1-әліпби бойынша ең жоғарғы көрсеткіш 2 минут (6 адам), ал ең төменгі көрсеткіш 40 минутты (1 адам) байқатты. Ал 2-әліпби бойынша ең жоғарғы көрсеткіш – 1 минут (10 адам), ең төменгі көрсеткіш 47 минутқа (1 адам) созылған. 3-әліпби бойынша жоғарғы көрсеткіш жылдамдығы 1 минутты құраса (4 адам), төменгі көрсеткіш, яғни баяу оқыған жылдамдықтың мөлшері 33 минутты көрсетіп отыр.

Бұдан байқағанымыз, бірінші әліпбиді ешкім бір минутта оқи алмаған. Себебі бірінші әліпбиде қосарлы таңбалар (ae, gh, zh, oe, ue, kh, sh) бар. Қосарлы таңбалар көршілес келіп тіркескенде, әрине көз үйренбеген қиындықтар туындайды. Осы себептерден респонденттер шатасып, біршама уақыт үнемдей алмағанға ұқсайды. Қосар әріптер мәтіндегі графемалардың тілдік мазмұнын, яғни көзшалымда дыбыстарды тану процесін тежейтіні байқалды.

Ал екінші әліпбимен берілген мәтінді оқу жеңіл болғаны байқалды. Себебі бір минутта 10 адам оқыған. Көлемі 150 сөз болатын мәтінді бір минутта оқып шығу тек үйреншікті таныс әріптермен берілген жағдайда ғана орын алады. Демек, 2-әліпби

респонденттерге таныс болған. Оқу барысында айтарлықтай қиындық тудырмаған. Бұның тағы бір себебі – қосарлы таңбалар жоқ әрі олар қазіргі қолданыстағы латын әріптері бар, әріптердің көбі мағыналық жақтан стихиялы түрде Интернет, колтелефонда қазақ дыбыстарын таңбалауға алынып жүрген әріптерге сәйкес келеді. Ағылшын тіліндегі әріптерден айырмашылығы – жіңішке және үнді, жуан және қатаң дыбысты жұптарынан ажыратушы диакритиканы қолданғанында жатыр. Сол себепті көзтаным таңбаларымен жазысып, хат алысып дағдыланып қалған жастар үшін екінші мәтінді оқып шығу қиындық тудырмаған.

Үшінші әліпбимен берілген мәтінді оқып шығу көрсеткіші де жоғары деңгейді көрсетіп отыр. Бір минутта 4 адам оқып шыға алған. Демек, 3-әліпби де оқуға жеңіл деп танылып отыр. Оның басты себебі бұл әліпби – қазақ жазу тарихында, жалпы қазақ тіліндегі мұраларында бар, қазақ тілінің тарихи тәжірибесінде болған әліпби болып саналады. Филолог мамандар 1929 жылдар мен 1940 жылдар арасындағы латын графикасымен жазылған мұраларды оқып танысуы мүмкін. Сол жағынан бұл әліпби таныс болу себептері де бар. Дегенмен, 3-әліпбиде жіңішке дыбыстарды апостроф арқылы таңбалануы, ж, ғ, ң, ш дыбыстарының қосарлы таңбамен берілуі оқу үдерісінде кедергі келтіруі де мүмкін деген болжам болған еді. Бұл әліпби үшінші кезекте болғандықтан, алдыңғы латын негізінде жазылған мәтіндерге көзі үйренген респонденттің біршамасының оған төселе бастаған психологиялық күйін ескерер болсақ, 3-әліпбиді оқу жылдамдығы жоғары көрсеткішке ие болатынының бір себебі осында деп санау керек болар.

Сонымен, 2-бөлім бойынша оқылымның хронометриялық талдауының қорытындысына сай оқуға жеңіл, көз жүгіртіп оқуда айтарлықтай қиындық тудырмайтын әліпби түрі – **2-әліпби нұсқасы** болып шықты.

Үшінші бөлімде орфограммасы қиын деген сөздер қамтылған, жазылуы кирилше әртүрлі 66 сөзді үш түрлі әліпби нұсқасы бойынша жазып шығу және уақытын белгілеу тапсырмасының орындалу қорытындысы талданды. Жазылым уақытының нәтижесіне келсек, 1-әліпби бойынша тез, жылдам жазып аяқтаған ең жоғарғы көрсеткіш – 1 минут (1 адам), ең төменгі көрсеткіш – 65 минут. 2-әліпби бойынша ең жылдам жазылған көрсеткіш – 2 минут (1 адам), баяу жазылған төменгі көрсеткіш – 85 минут. 3-әліпби бойынша жоғарғы көрсеткіш – 2 минут (4 адам), төменгі көрсеткіш – 43 минут.

Бірінші әліпби нұсқасына салып жазу қорытындысын талқылайтын болсақ, біріншіден, 1-әліпбиді қол үзбей жазып шығуға болатын ерекшелігі бар, себебі онда ноқат, апостроф сияқты қосымша таңбалар жоқ. Екіншіден, қосарлы таңбалы әріптердің де жазылуы бір жүйелі, есте сақтауға жеңіл. Мысалы, жіңішке дауыстыларға е жалғанып отырады (ae, oe, ue), ал кейбір дауыссыз қосарлы таңбалар h жалғануы арқылы беріледі (zh, sh, gh, kh). Бұл әліпби нұсқасымен 1 минутта тез әрі жылдам жазып шығудың басты себебі осында жатыр. Бірақ бұл әліпбимен жазылған жазба жұмыстардың қатесін тексере келгенде, қосарлы таңбалы дыбыстар, қатар келгенде қалай жазылатынын білмей, шатасқан қате саны басқа жобаларға қарағанда әлдеқайда көп. Мысалы, *қашшы* деген сөздегі *шш*-ның таңбалануы қатемен берілген. Дұрыс үлгісі – *qashshy*. Асықпай жазған респонденттер 65 минуттық уақытын жіберсе де, дұрыс жазуға тырысқан.

Екінші әліпби бойынша жазу жылдамдығының жоғарғы көрсеткіші – 2 минут. Әрине, бұған басты себеп – қолды үзбей жазуға кедергі болатын диакритикалардың жиілігі. Бірақ 2-әліпбимен жазудың басты ерекшелігі қосарлы таңба жоқ. Бір дыбысқа бір таңба қағидасы сақталған. Жазылу кезінде сөздердің жинақылығы байқалады. Орфографиялық қате саны көп болғанымен, қателердің сапасы өзгеше. Егер бірінші, үшінші жобада әріп қателері сол әріптен мүлде алшақ болса, екінші жобада қате жазылған әріптің негізгі сұлбасы сақталады, көбіне диакритика дұрыс қойылмайды немесе мүлде қойылмай кетеді. Тасымалдау, буынға бөліп жазу кезінде қиындық келтірмейді. Қазақ жазуының тәжірибесінде әріпүсті таңбалары көп латын графикасымен жазу сирек, тіпті мүлде болмаған соң респонденттер үшін қиындық келтірген болуы керек. Дегенмен, көз, қол дағдысын үйретіп алған жұртшылыққа бұл қиындықтар күрделі тосқауыл бола алмайды деп санаймыз.

Үшінші әліпби бойынша жазу жылдамдығы жақсы көрсеткішті беріп отыр. Себебі 2 минутта 4 адам жазып үлгерген және ең төменгі көрсеткіші 43 минутпен шектеледі. Бұндай көрсеткіштің болуына да басты себеп – респонденттердің тапсырмаға төселуі, латын әріптерін жазып, қол дағдысын қалыптастырып үлгеруі. Дегенмен қате сандарын есептеу көрсеткішінде апострофты қоймай кету жағдайы көп кездесті.

Сонымен, үшінші бөлімге қатысты хронометриялық талдаудың нәтижесі бойынша тез жазуға қолайлы әліпби – 1-әліпби болып шықты. Мұның басты себебі – жазу барысында қолдың үзілмеуі, яғни әріпүсті, әріпасты таңбаның болмауы, бір дыбысты қосар әріппен берген бұл жобада әріп саны көп болғанымен, қол үзілмегендіктен, жазу жылдамдығы жоғары екені байқалды. Бұдан шығатын қорытынды, диакритика қолмен жазуды баяулатады. Алайда компьютермен, қолтелефонымен әріп теру басым болған заманда, диакритиканың бұл кедергісі маңызды болмай қалуы мүмкін.

Үшінші бөлімдегі тапсырмаға ортологиялық талдау жасай келгенде, бұл көрсеткіш өзгерді. Себебі қатесіз жазуға ыңғайлы әліпбиді таңдау барысында баяу жазып, көп уақыт жұмсаған респонденттер қатені аз жіберген, ал жылдам жазып, 1-2 минутта тапсырманы аяқтаған сауалнамаға қатысушылардың жұмысында 100-ден аса қате саны кездесті. Үшінші бөлім бойынша ортологиялық талдау нәтижесіне келетін болсақ, 1-әліпби бойынша қате саны аз, ең жоғары көрсеткіш – 14 қате (2 адам), қатесі көп, ең төменгі көрсеткіш – 118 қате (1 адам). 2-әліпби бойынша ең азы – 11 қате байқалған (1 адам), ал көбі – 118 қате табылған (1 адам). 3-әліпби бойынша қате саны аз ең жоғарғы көрсеткіш – 5 қате (1 адам), қатесі көп ең төменгі көрсеткіш – 124 қате (1 адам). Бірақ бұл әліпбиде 57-ден бастап 109-ға дейінгі аралықтағы қателерді жіберген бірді-екілі адамдар. Олай болса, 5 қатеден 56 қатеге дейін жіберіп жазғандар санының орташа есебі 8 адамға теңеседі. Мәселен, 1-әліпбиде 71-ден 144-ке дейінгі аралықтағы қате жіберген респонденттер саны біреуден ғана болып есептелген. Демек, 70 қате жіберіп жазған респонденттердің саны үшеу-төртеу болып тұр. Бұл жағдайда, біркелкі қателердің жиілігі ескерілмеген. Мәселен, бірінші әліпбидегі жіңішке дауысты дыбыстарды білдіретін қосарлы таңбалардың соңғы сынарының (е) жазылмай кететін бірсарынды қателер бірнеше рет қайталанған. Ал екінші әліпби бойынша *i* таңбасының төл сөздердегі *i* (іні) дыбысын, кірме сөздердегі *и* (институт) дыбысын белгілейтін ерекшелігін шатастыру салдарынан кеткен біркелкі қателер қате санын ұлғайтқан. Үшінші әліпбидегі жиі қайталанатын қателер *ұ* (*и*) және *у* (*у*) дыбысын таңбалауды шатастыру кезінде көрініс тапқан.

Қорыта келгенде, үш әліпбиге қатысты ортақ нәтиже бойынша, 66 сөзді баяу жылдамдықта орта есеппен 1 сағатта жазып шығу және жуықтап алғанда 70 қате жіберу респонденттердің латын графикасымен жазуға дағдыланбағандығын, латын әліпбиінде жазбаша жұмыс орындауға әлі бейім емес екенін байқатты. Әліпби өзгерісі реформасында оқу үдерісімен салыстырғанда жазу процесіне дағдыландыруға едәуір уақыт әрі байыпты дайындық күші қажет болатыны анықталды.

Төртінші бөлім бойынша, Қазақстан Республикасы Әнұранының бір шумағы мен қайырмасын берілген үш әліпби негізінде жазып шығу және уақытын тіркеу тапсырылған болатын. Бұл тапсырманы орындатудағы басты мақсат – көпшілікке таныс мәтінді жадтан алып ішкі дыбыстан (аудирование) негізінде қалай жазып шығатынын анықтау. Статистикалық мәлімет бойынша, 1-әліпби негізінде 2 адам 1 минутта жазып үлгерген. Ал 1 адам 4 минут бойы жазған. 20 минуттың ішінде 5 адам жазып үлгерген. 10 минутта 23 адам жазып аяқтаған. 2-әліпби бойынша, ең жоғарғы көрсеткіш (жылдам жазылған уақыт) – 1 минут (7 адам), 10 минутта – 11 адам, 15 минутта – 10 адам. Соңғы көрсеткіш – 35 минут (2 адам). Үшінші әліпби бойынша, ең жоғарғы көрсеткіш – 1 минут (2 адам), 20 минутта 6 адам жазып үлгерген. 10 минутта – 10 адам, ең төменгі көрсеткіш 24-36 минут аралығы (1 адамнан).

Хронометриялық талдауға қарасақ, Әнұранды үш әліпбиде жазу ерекшеліктері ортақ. Уақыт ұзақтығы 1 минут пен 40 минут аралығын құрайды. Демек, көпшілікке таныс мәтінді жазуда үш әліпбидің нәтижесі бірдей болып отыр. Бұған басты себеп, екінші тапсырмада үш әліпби бойынша жазып көрген респонденттерге әрбір әліпбидің әріптері біршама таныс болғаны негіз бола алады.

Төртінші бөлім бойынша, Әнұранды латын графикасымен жазу барысында кеткен қателерді анықтайтын ортологиялық талдау қорытындысы бойынша, қатесіз жазғандар саны үш әліпбиде де шамалас екені анықталды. Мысалы, 1-әліпбиде қатесіз жазғандар – 15, 2-әліпбиде – 16, үшінші әліпбиде – 12. Қатесі аз ең жоғарғы көрсеткіш те (1 қате) жуықтас. Мәселен, 1-әліпбиде – 34 адам (1 қате жіберген), 2-әліпбиде – 31 адам, 3-әліпбиде – 36 адам. Ең көп қате (54 қате) жіберілген әліпби үшінші әліпби болып отыр. Дегенмен, 54 қатені жіберіп жазған адам біреу ғана. Негізінде үш әліпбиде де ең төменгі көрсеткіш – 24-25 қатені көрсетіп тұр. Демек, әрбір әліпбиде жазуға қиындық тудыратын мәселелер болған. Мысалы, бірінші әліпби бойынша, *й* әрпін *j*-мен таңбалаудың орнына *у*-мен белгілеген қате саны көп кездеседі. Екінші әліпби бойынша, [y] дыбысын таңбалауда бірнеше нұсқалар жазылған. Негізінде *w* жазылуға тиісті жерлерге *и* немесе *у* таңбалары қойылған. Үшінші әліпбиге негіздеп жазылған Әнұран мәтінінде қазақтың төл «ы» дыбысын және *у*, *ұ* дыбыстарын таңбалауда бірқатар шатасулар болған. Үшінші әліпбиге тән: *ы-у*, *у-и*, *ұ-и* ерекшеліктері респонденттерге бұрын-соңды үйреншікті емес екені айқындалды. Дегенмен қате саны бойынша екінші әліпби аз көрсеткіштен көрініп отыр, алшақтығы айтарлықтай болмаса да, қолдағдысын, психологиялық тұрғыдан дайындықтың болғанын ескергенімен, бұл жобаның бірінші әліпбимен салыстырғанда мүлде басқа жүйеге негізделгенін ескерсек, осының өзі жобаның жеңілдігінен хабар берсе керек.

Әрбір әріпке қатысты қате санын есептеген статистикалық талдау қорытындысы мынадай нәтижені беріп отыр: Ең көп қатеге ұшырайтын «қауіпті әріптер» И, й, Қ, Ғ, ң, У, Ы, Ц, Я. Бұл әріптермен жазылған 100-ден аса сөз әрбір әліпбиде қатемен жазылған. Мәселен,

«И» дыбысына қатысты 1-әліпбиде – 1581 қате, 2-әліпбиде – 570 қате, 3-әліпбиде – 1639 қате. Бұлайша көп қате жіберілуінің басты себебі, үш әліпби нұсқасында да И таңбасының латын негізіндегі үлгісі берілмеген. Екінші және үшінші әліпбиге қатысты ескертуде И дыбысына қатысты ережелер көрсетумен ғана шектелген.

«й» таңбасы бойынша 1-ші әліпбиде – 254 қате, 2-ші әліпбиде – 239 қате, 3-әліпбиде – 272 қате анықталды. Үш әліпбиде де жіберілген қате мөлшері шамалас. Дегенмен, қате жіберілуі мүмкін емес деп танылатын А, Р, Л, М, Н, Т, С, Ф, П, Г, Д әріптерімен салыстырғанда «й» таңбасы да қауіпті әріптер қатарына жатқызылып отыр. Оған негізгі себеп – [й] дыбысы таңбасының үш әліпбиде де жұртшылық белгілеп үйренген «і» таңбасымен берілмеуінде. Көпшілік қауым ағылшын тілінде Ай-дан басталатын есімдерді Ai (Aiman) деп немесе бірен-саран жағдайда Ау (Audar) деп жазып дағдыланып қалды. Ұсынылып отырған 1 және 3-әліпбиде [й] дыбысының таңбасы – j әрпімен таңбалансын деп берілген, ал 2-әліпбиде у таңбасымен белгіленсін делінген. Осыған орай қазақ тілінде жиі кездесетін [й] дыбысын таңбалауда көз үйренбеушілік, үйреншікті дағдыға салу салдары басымырақ түсіп, қате содан кеткені байқалады.

Қ әрпі бойынша 1-әліпбиде – 497, 2-әліпбиде – 425, 3-әліпбиде – 347 қате жіберілген. Бұл көрсеткіш те үш әліпбиге ортақ кемшілік бар екенін байқатады. Негізінде «Қ» үш әліпбиде де Q таңбасымен белгіленсін деп көрсетілген. Демек, кирил жазуына әбден төселген психологияны өзгерту оңайға соқпайтынын байқауға болады. Қатенің бірқатары Q орнына К немесе Қ, кейде тіпті Kh-мен таңбалауынан туындап отыр. Себебі, «Қ» әрпімен кездесетін сөздер қазақ тілінде өте көп. Алынған мәтіндерде де [к] дыбысы бар сөздер жиі кездеседі. Бұрын-соңды латын графикасымен жазбаған, қолдағдысы әлсіз респонденттің осындай қате жіберуі заңды құбылыс.

[У] дыбысына қатысты қателер саны да ойландыратын күрделі мәселенің басын ашып отыр. Себебі әрбір әліпбиде у-ға қатысты орфографиялық ережелерге негізделген ескертпелер бар. Респонденттер тарапынан осы ескертпелерге көп мән берілмеген. Оның үстіне ағылшын тілінен транскрипция жасалғанда кирилше у әрпі латын қарпінің и таңбасымен берілетіні көп шатасуларға ұрындырған. Негізінде үш әліпбиде де «у» дыбысы w таңбасымен берілуі ұсынылған еді. Сонымен, у әрпін таңбалауда 1-әліпби бойынша – 993 қате, 2-әліпби бойынша – 967 қате, 3-әліпби бойынша – 903 қате орын алған.

[ң] дыбысына келсек, 1-әліпбиде – 210 қате, 2-әліпби бойынша – 358 қате, 3-әліпбиде – 226 қате жіберілген. Латын графикасы негізінде жасалған әліпбилерде ң – қосарлы дыбыс ретінде біршама танылып қалды. Көп жағдайда ng болып белгіленеді. 1 және 3-әліпбилер де осы таңбаны ұсынып отыр. Ал 2-әліпби й таңбасын ұсынған. Бұл әріпке жұртшылықтың үйреніспегені байқалып-ақ тұр. Себебі 2-әліпбидегі қате санының көптігі оған куә болып тұр. Бұнымен қоса, [ң] дыбысын ешбір әліпбиде ұсынылмаған η таңбасымен белгілеп жазу жағдайлары да қате санының ұлғаюына әкеп соқтырған.

[Ы] дыбысының таңбалануында да қате саны әрқелкі көрсеткішті көрсетіп отыр. Мәселен, 1-әліпби бойынша 116 қате жіберілген, 2-әліпбиде 445 қатеге дейін

анықталған, 3-әліпби бойынша 88 қате жіберілген. 1 және 3-әліпбиде [ы] дыбысы Үу таңбасымен белгіленген. Ал 2-әліпбиде Іі таңбасымен белгілеу ұсынылған. Жалпы ағылшын тілінен транскрипциялау үдерісінде қазақтың төл дыбысы «ы» көп қиындық келтіреді әрі әртүрлі таңбамен жазылып жүргені де белгілі. Көп жағдайда қазақ тіліндегі ы-ны латын графикасымен жазуда сол сөзді орысшаға аударып, *и*-ге икемдеп алады да, *і* таңбасымен белгілеу жағдаяттары ғана кездесіп отырады. Мысалы, Ықылас – Икилас (Iqilas). Ұсынылып отырған әліпбилердің артықшылығы қазақтың төл дыбыстарын жеке таңбамен белгілеуге айрықша мән бергенінде жатыр. Ал қателердің айтарлықтай көп кетуінің себебі, біріншіден, латын қарпіндегі *у* таңбасы *и* дыбысын таңбалауға да қатысатынымен байланысты болуында. Осы екіжақтылық қатенің жиі әрі көп кездесуіне себеп болғаны сөзсіз. Ал 2-әліпбидегі 445 қатенің орын алуы басы түртілмейтін *т* таңбасымен таңбалау бұрын-соңды қазақ жазу үдерісінде болмаған жаңаша екенімен сипатталады. Респонденттер көбіне автоматты түрде әріптің басына ноқат қойып кеткен. Жалпы алғанда, қазақтың төл дыбыстарын таңбалауда мұндай қателердің жіберілуі түсінікті құбылыс.

Ц әрпін латын әліпбиі негізінде таңбалау нәтижесі мынадай көрсеткішке ие болды. 1-әліпби бойынша «ц» әрпі бар сөздерде 283 қате жіберілген. 2-әліпбиде 314 қате кеткен. 3-әліпбиге негіздеп жазуда 286 қате орын алған. Жалпы кирил графикасындағы *ц* таңбасын латын жазуында *ts* қосарлы таңбамен беру дәстүрі кең таралған. Осы негізге сүйенген үш әліпби авторлары да әліпби құрамына *ц* әрпін қоспаған. Ал қатенің өте көп жіберілуі сол қосарлы таңбаның бір сыңары – *т* түсіріліп жазылуынан туындап отыр. Бұл біркелкі қате жиілігі арқылы қате саны ұлғайып отыр. Мәселен, *эволюция* сөзі *evolusiya* деп жазылған. 1-әліпби бойынша әліпби құрамында *ц* әрпінің таңбалануы берілмесе де, ескертуде оған қатысты ереже берілген. Сөз басында кездесе, *ц* әрпін латынның *с* таңбасымен белгілеу, ал дауыстылардан кейін келсе, *ts* -мен белгілеу керектігі көрсетілген. Бірақ сауалнамада ұсынылған сөздердің арасында *ц*-дан басталатын сөз берілмеген. Ал екінші әліпбиде латынның *Сс* таңбасы кирилдің *Чч* әрпін таңбалау үшін ұсынылыпты. Бір әріпті әр әліпбиде бірнеше дыбысты таңбалауда қолданылуы респонденттердің шатасуына әкеп соқтырған. Осыдан барып 2-әліпбиде «*ц*» әрпіне қатысты қате саны көбейіп кеткен.

Я әрпі де осы секілді берілген үш әліпби нұскасында көрсетілмеген. Ал ұсынылып отырған мәтін құрамында *я* әрпі бар сөздерді жазуда әр респондент әртүрлі таңбамен белгілеген.

Ортологиялық талдауды қорытындылай келгенде, қазақтың төл сөзінде кездесетін *и*, *у*, *ы* дыбыстарын және орыс тілінен енген *и*, *ч*, *я*, *ю*, *ё* әріптерін латын графикасына салып таңбалауда едәуір қиындықтар болары сөзсіз. Сол себепті осы дыбыстар мен әріптер кездесетін сөздердің жиілігін жасап, аталмыш әріптердің әртүрлі позицияда өзгеру ерекшеліктерін ескере отырып, латын графикасындағы лайықты таңбамен белгілеу мәселесі әлі де зерттеуді қажет етеді.

№	1-әліпби	2-әліпби	3-әліпби
1	О, Р (2 әріп) = 0	М, Н, О, Р (4 әріп) = 0	М, Н, О, П, Р, Ф (7 әріп) = 0
2	А, Б, В, Г, Д, М, Н, П, С, Т, Ф (11 әріп) ~10	А, Б, В, Г, Д, З, Л, П, С, Т, Ф (11 әріп) ~10	А, Б, В, Г, Д, К, Л, Т (8 әріп) ~ 10
3	<p>I <i>Ғ, Е, З, К, Қ, Л, Ү, Ұ, Һ, Ц</i> (10 әріп) → өте көп қатемен жазылды, «қиын әріптер».</p> <p>II <i>Ә, И, Й, Ө, Ш, Ы, І, Х</i> (8 әріп) → көп қатемен жазылды, «біршама қиын».</p> <p>III <i>Ж, Ғ, Ү</i> (3 әріп) → аз қатемен жазылды «оңай».</p>	<p>I <i>Ж, К, Ғ, Ү, Ш, Ы</i> (6 әріп) → өте көп қатемен жазылды, «қиын әріптер».</p> <p>II <i>Е, Қ, Ү, Ұ</i> (4 әріп) → көп қатемен жазылды, «біршама қиын».</p> <p>III <i>Ә, Ғ, З, И, Й, Л, Ө, Х, Һ, Ц, І</i> (11 әріп) → аз қатемен жазылды «оңай».</p>	<p>I <i>Ә, Й, Л, Ө, І</i> (5 әріп) → өте көп қатемен жазылды, «қиын әріптер».</p> <p>II <i>Ғ, Ж, З, И, Ғ, Ү, Х, Һ, Ғ</i> (9 әріп) → көп қатемен жазылды, «біршама қиын».</p> <p>III <i>Е, К, Қ, Ү, Ұ, Ш, Ы</i> (7 әріп) → аз қатемен жазылды «оңай».</p>

III және IV тапсырма бойынша әрбір әріпке қатысты кеткен қателер санын салыстырғанда мынадай көрініс байқалды. Мүлде қатесіз жазылған әріп бойынша үшінші әліпби алда, ал бірінші әліпби соңында, ол онға жуық қана қатемен жазылған, яғни орфограммасы біршама жеңіл әріптер саны жағынан бірінші және екінші әліпбилер «озық» болды, екеуінде де, 11 әріп онға жуық қатемен таңбаланды, Үш әліпбиде де (а, б, в, г, д, т) 6 әріп бірдей жазуға «жеңіл» ретінде көрінді. Қатесінің саны оннан көп болғандарды үшінші деңгейге бөліп қарауға тура келді: I – өте көп, II – көп, III – аз қатемен жазылған әріптер.

Өте көп қатемен жазылған әріп санының (10) ең көбі 1-жобада болса, ең азы (5) 3-жобада, ал 2-жоба мәліметі (6) 3-жобаға жуықтайды, сөйтіп 1-жобадағы «қиын» әріптер 2 мен 3-жобаға қарағанда екі есе көп. Көп қатемен жазылған, яғни «біршама қиын» әріп саны жағынан 1 және 3-әліпбилер «озық» шықты, 8 және 9 әріпті құрады. Ал 2-әліпбиде «біршама қиын» әріп саны бұдан екі есе кем, яғни 4. Бір қызығы, құрамы жағынан «қиын» және «біршама қиын» әріптер үш жобада үш түрлі. Бұл жобалар жүйесінде әрбір графема өзін әртүрлі «ұстайтынын» көрсетеді.

Ал «оңай» әріптер саны бойынша, 2-әліпби тағы озық мәндерден (11 әріп) көрінсе, 1-әліпби бұл параметр бойынша әлсіздігін көрсетті, оның мәндері 2-әліпбидегіден үш есеге дейін аз (небары 3 әріп). 3-әліпбиде «оңай» әріп саны жетеу болып шықты. Сөйтіп, қорыта келгенде, 2-әліпби бойынша қате саны көп болғанымен, олардың дені біркелкі, ал 1-әліпбиде олар әркелкі болғаны анықталды. Егер ортологиялық талдау нәтижелерін қарапайым орын жүйесімен қорытатын болсақ, сапасы жағынан тиімді жоба ретінде 1-орынға 2-әліпби, 2-орынға 3-әліпби, 3-орынға 1-әліпби ие болар еді.

Бесінші бөлім бойынша, сұрақтарға берілген жауаптарды талдай келгенде, әртүрлі пікір туындағаны байқалды. Себебі респонденттер сауалнама соңында өз ойын ашық көрсеткен. Сонда кирил әліпбиінде қалуды ұсынғандар – 7 адам, ұсынылып отырған латын әліпбиіне негізделген үш әліпбидің бір де біреуін таңдамағандар – 7 адам. А.Байтұрсынұлының төте жазуын қалайтын – 1 адам. Ал сауалнамада ұсынылған әліпбилердің ішінде ерекше таңдауға ие болғаны – 2-әліпби. Оны 169 адам лайықты деп таңдаған. 1-әліпбиді 26 адам, 3-әліпбиді 38 адам қолайлы

деп тапқан. Осы статистикалық көрсеткішті саралай келгенде, көпшілікке ұнағаны қазіргі латын графикасындағы бар әріптерге негізделген және бір дыбысқа бір әріп қағидасы сақталған 2-әліпби болып танылып отыр.

Ең оңай әріптер қазіргі ағылшын әліпбиіндегі бар әріптер болып анықталды. Ал ең қиын әріптердің қатарында басымдыққа ие болғаны Ae (ə) таңбасы. Оны 34 респондент қиын деп таныған. uuw таңбасы – 37 респондент үшін қиындық келтіретін таңба болып саналды. juw – 43 адам үшін қиын әріп деп танылған. Жалпы алғанда, қиын әріптер қатарын o' (39 адам), u' (15 адам), č (12 адам), ğ (8 адам), w (y) – 8 адам, ng – 12 адам, iu – 29 адам үшін қиын таңбалар болып саналады. Бұларды талдаса, «қиын» әріпке диграф, триграф пен диакритикасы бар графемалар жататынын аңғару оңай.

Жұлдыз сөзінің жазылуындағы ең тиімді нұсқаны таңдауда «juldız» деп жазылатын вариантты 104 адам лайықты деп санаған. Ал «*juldyz*» нұсқасын 83 респондент дұрыс деп қабылдаған. Сондай-ақ кейбір респонденттер *zyldiz*, *zhyldyz* деген жаңаша нұсқаларды да ұсынады.

Демек, көпшіліктің ұсынып отырған әліпби нұсқаларына әлде де толықтырулар енгізу қажет. Себебі қосарлы, үштаңбалы әріптерді қиын деп тануы, әліпби құрамында бар таңбаларды емес, өздері дағдыланған әріптерін ұсынуы әліпбилердің көпшілік көңілінен толық шығатын қолайлы әліпби бола алмай жатқанын көрсетеді. Ал қай тұста жетілдіру қажет екенін тілтанымдық талдау көрсете алады.

Тәжірибе нәтижесінің тілтанымдық талданымы: әліпбидегі әріптердің жеке сипаттамасы

/Аа/ графемасы

I Фонетика-фонологиялық сипаттама

1.1 *Фонеманың айырым белгілері*: <a> – дауысты, ашық, езулік, жуан [38].

1.2 *Фонеманың дыбыс қоры* [15]:

Әріп	Фонема	Дыбыс	Позициялар	Мысалдар
/a/	⇒<a>	⇒[a]	сөздің барлық позицияларында	б[а]л[а]
		∅	қатар келген екі дауыстының біріншісі болғанда, құрама сөз сыңарлары жігінде	қар[]ырғай, қар[]ағаш, арманд[]өту
		⇒[ə]	«ж», «ш», «й» аралығында, бір буынды; жінішке сыңарлы құрама сөзде	ш[ə]й, м[ə]йсөк, бид[ə]й, б[ə]йтөбет, [ə]бүйір
		⇒[ä]	жінішке буындардан кейін, III буында, кірме сөздерде	әмәнд[ä], дүбар[ä], ләззатт[ä]ңғ[ä]ммен, дұдам[ä]л
	⇒ $\left\langle \frac{a}{a} \right\rangle$	⇒[ə]	жінішке буыннан кейін, II буында, кірме сөздерде	ділд[ə], тілм[ə]р, тілм[ə]ш, дінд[ə]р, мүб[ə]р[ə]к, дімк[ə]с, мін[ə]ж[ə]т
	⇒<a>-<e>	⇒[a]		кес[а]пат

Белгілі бір фонетикалық позицияда (*и, ж* мен *й*-дің аралығында *шай, жай* тәрізді сөздердегі) <a> дауыстысы палатализацияланады. *Ш, ж, й* аралығындағы фонема – <a> (*и*[a] *й*, *ж* [a] *й* т.б.), ал [ə] оның қосымша реңкі, басқаша айтқанда, палатализацияланған *a*. Қазақ графикасы фонемалық принципке негізделген. Бұл принцип бойынша, фонеманың басты реңкі таңбаланылады да, қосымша реңктері ескерілмейді. Өйткені сөз мағынасын ажыратуға негізгі реңк таяныш болады да, өзге реңктерді берудің жазуда практикалық мәні болмайды. Сондықтан *шай, жай* тәрізді сөздердегі негізгі реңк <a> [136, 21-б.].

1.3 *Қазақ тілінің мәтіндер корпусындағы /a/ графемасының пайыздық салмағы*: 12,52%. Кездесу жиілігі: 1-орында.

1.4 *Дауыссыздармен тіркесу қабілеті*: барлық дауыссыздармен тіркеседі.

1.5 *Сөз позициясындағы орны*: позиция талғамайды; сөздің басы, ортасы, аяғында кездесе береді.

II Грамматологиялық сипаттама

2.1 *Көне түркі жазуында*:/a/ графемасының көне түркі жазуында бір таңбасы болған – $\sqrt{\text{a}}$. Ол қазақ тіліндегі екі дауысты: ашық езулік тіл арты «а» және тіл алды «е» дыбыстарының орнына жұмсалған. Мысалы: *ай, алты, аң, ара, бай, анта, атлығ, йағ* және т.б. [137, 12-б.].

2.2 *Араб (қадым және жәдид) жазуында:* Қадым жазу жүйесінде харакаттар (фатха, дамма, кесра) қазақ тіліндегі тоғыз дауыстының мәнін берген. Фатха <а>, <ә> фонемасының мәнін білдірген.

<а> фонемасы ʾ (алиф) арқылы берілген. Мысалы, *қазақларны* - قزقلارنى (қзқларны), *қандай* - قندالى (қндай).

Сөз басы, ортасы және сөз аяғында формалары өзгермеген. Қазақ тілінің төл сөздерінде жуан сингармотембрлі сөздерде қолданылған [138, 16-б.].

2.3 *А.Байтұрсынұлының төте жазуында:* ʾ (алиф) таңбасы қалдырылды, [139, 10-б.].

2.4 *Латын графикасына негізделген қазақ жазуында (1929 ж.)* <а> фонемасы **Аа** әрпімен берілді: *ана, балақ* [116, 55-б.].

2.5 *1938 ж. латын әліпбиіне енгізілген түзетуде* аталған таңба өзгертілмеді [116, 55-б.].

2.6 *Орыс әліпбиіне негізделген қазақ жазуында (1940 ж.)* аталған фонеманың тұрпаты сақталды [135].

2.7 *Өзге түркі тілдері жазуында:* 1940 жылы <а> фонемасын ноғай, қарашай, қырғыз әліпбилерінде /а/ графемасымен таңбалады. Қазақ тілтанушылары «1 фонема – 1 әріп» қағидатын сақтады. Бұл графеманы барлық түркі тілдері әліпбилері қайталады [140, 72-89-бб.].

2.8 *Қазіргі латын графикасын қабылдаған түркі әліпбилерінде* <а> фонемасы /а/ әрпімен таңбалады.

2.9 *<А> фонемасының орфографиясы:* /а/ әрпі сөздің барлық буындарында жазылады. Сөз басындағы *ж, ш* дыбыстары мен *й* дыбысының ортасында келген жуан дауысты [а] дыбысы көбінесе [ә] болып айтылады, бірақ /а/ әрпі жазылады: *жай, шай*.

Сөздің алғашқы буынындағы жіңішке дауыстының әуенімен келесі буында жіңішке айтылатын [ә] дыбысының орнына, негізінен, /а/ әрпі жазылады: *тәкаппар, ләззат* [87].

III Сауалнама жобаларындағы <а> фонемасының таңбалануына сараптама

3.1 */А/ әрпінің тарихы:* 3 жобада да <а> фонемасы /Аа/ әрпімен таңбаланған. «А» финикий әліпбиінен тараған. Финикий тілінде «алеф» сөзін білдірген. Алғашқыда бұл әріп (этрис) «бұқаның басы» деген мәнді берген. Архаикалық латын әліпбиінде бұл әріптің тұрпаты симметриялы болмады, тек классикалық латында ғана Аа нұсқасы тұрақтанды [128].

3.2 *Үш әліпби жобасы бойынша жазылым қатесі:* Мәтінді жазуға 248 респондент қатысты. Сауалпарақта берілген сөздер ішінен /а/ әрпі III бөлім бойынша – 51 рет, IV бөлім бойынша 20 рет кездесті.

1-жоба бойынша – 4, 2-жоба бойынша – 2, 3-жоба бойынша 2 қате жіберілген.

3.3 *Респонденттердің балама ұсыныстары:* /А/ әрпіне байланысты ешқандай ұсыныс-пікір жоқ. Әріп тұрпаты талас тудырмайды.

3.4 *Сауалнама нәтижесі:* <а> фонемасы үш әліпбиде де /а/ графемасымен берілген. Барлық жазба мәтінде /а/ әрпі 71 рет кездеседі. Сонда 248 респондент бұл әріпті 17608 рет жазған.

1-жоба бойынша 17608 рет жазылған /а/ әрпі 17604 рет әліпбиге сәйкес жазылған. Пайызға шаққанда, 17608 – 100 %.

4 – x % болғанда, $400:17608=0,02$. Бұл – <a> фонемасын таңбалауда /a/ графемасын қолданудың қуатсыйымдылығы төмен екенін көрсетеді.

2-жоба бойынша 17608 рет жазылған /a/ әрпі 17606 рет әліпбиге сәйкес жазылған. Пайызға шаққанда, 17608 – 100 %.

2 – x % болғанда, $200:17608 = 0,01$ Бұл – <a> фонемасын таңбалауда /a/ графемасын қолданудың қуатсыйымдылығы төмен екенін көрсетеді.

3-жоба бойынша 17608 рет жазылған /a/ әрпі 17606 рет әліпбиге сәйкес жазылған. Пайызға шаққанда,

17608 – 100 %.

2 – x % болғанда, $200:17608 = 0,01$ Бұл – <a> фонемасын таңбалауда /a/ графемасын қолданудың қуатсыйымдылығы төмен екенін көрсетеді.

3.5 Әріптің қуатсыйымдылығы:

1-жоба бойынша – 0,02 %;

2-жоба бойынша – 0,01 %;

3-жоба бойынша – 0,01 %.

3.6 *Үш әліпби жобасы бойынша қорытынды:* зерттеу нәтижесі <a> фонемасын латын әліпбиіндегі /Aa/ әрпімен таңбалауға болатынын көрсетті. Оның мынадай себептері бар: а) латын графикасына негізделген әліпбиде (1929-1940 жж.), кирил графикасы негізіндегі қазіргі жазуда <a> фонемасының таңбалайтын графема тұрпаты өзгермегендіктен, санада берік орныққан; ә) «1 әріп – 1 фонема» принципіне сәйкес; б) өзге түркі әліпбилерінде және латын стандартын қолданатын барлық Еуропа халықтарының әліпбиінде /Aa/ графемасы тұрақты және графикалық тұрпаты талас тудырмайды. Қазақ тілін тұтынушылардың және қазақ тілі ана тілі болып табылатындардың санасында /Aa/ графемасы <a> фонемасының психобейнесіне сәйкес келеді. Қазақ тілін ана тілі санайтындардың санасында <a> фонемасының бейнесі /Aa/ болуына графикалық қарсылық жоқ.

/Ә/ графемасы

I Фонетика-фонологиялық сипаттама

1.1 *Фонеманың айырым белгілері:* <ә>– дауысты, ашық, езулік; жіңішке [38].

1.2 *Фонеманың дыбыс қоры* [15]:

Әріп	Фонема	Дыбыс	Позициялар	Мысалдар
/ә/	⇒< ä>	⇒ [ә]	сөз басында, бірінші буында және екінші буында сирек, көбіне кірме сөздерде	[ә]же, [ә]л, с[ә]н, [ә]з[ә]зіл

1.3 *Қазақ тілінің мәтіндер корпусындағы /ә/ графемасының пайыздық салмағы:* 0,88%. Кездесу жиілігі: 27-орында.

1.4 *Дауыссыздармен тіркесу қабілеті:* қә, әқ, гә, әг тіркесімі болмайды. Бұдан басқа дауыссыздармен тіркеседі.

1.5 *Сөз позициясындағы орны:* позиция талғайды; сөз басында, бірінші буында кездеседі. Екінші буында сирек кездеседі.

II Грамматологиялық сипаттама

2.1 *Көне түркі жазуында*: /ä/ графемасының көне түркі жазуында арнайы таңбасы болмаған. Ескерткіш тілі мен қазіргі қыпшақ тілдеріндегі [a], [ä], [e] дыбыстарының алмасып қолданылуы аталған дыбыстардың түп-төркіні бір екеніне дәлел бола алады. Яғни <ä> фонемасының архетипі <a> және <e> фонемасы. Көне түркі жазуында а~ä және а~е сәйкестігі бар [137, 12-б.].

2.2 *Араб (қадым және жәдид) жазуында*:

Қадым жазу жүйесінде фатха, дамма, кесра харақаттары қазақ тіліндегі тоғыз дауыстының мәнін берген. Фатха <a>, <ä> фонемасының мәнін білдірген. [Ө] дыбысының таңбалануы: *Жәнібек* – جنبک (*Жнбек*), *жәбір* – جبر (*жбр*). Жәдид жазуында [ä] дыбысының мәнін фатха белгісі атқарған: *дәлел* – دليل, *және* – جنه, *нәрсе* – نرسه. Бірақ сөз басында алиф (ا) таңбасы арқылы берілген: *әртүрлі* – آرتورلی, *бәрі* – باری, *күнәлі* – كونالی.

Қазақ тілінің төл сөздерінде жіңішке сингармотембрлі сөздерде қолданылған [138, 17-б.].

2.3 *А.Байтұрсынұлының төте жазуында*: <a> фонемасы үшін ʾ (алиф) таңбасы алынды. <Ө> фонемасының мәнін беру үшін дәйекше белгісі қойылды [139, 10-б.].

2.4 *Латын графикасына негізделген қазақ жазуында (1929 ж.)* <ә> фонемасы /Өә/ графемасы арқылы берілді: *әр бір, кәсіп, кәтсамол*.

1929 жылғы латын негізді әліпби қабылданар алдында <ә> фонемасы үшін Еуропа стандартына сәйкес келетін /ä/ таңбасы ұсынылады. Бірақ бұл таңба бүкіл түркі халықтары үшін бірыңғайласқан әліпби жүйесіне сәйкес келмегендіктен /ә/ таңбасы алынады [116, 55-б.].

1920 жылдары әліпби мәселесіне байланысты конференцияда қазақ, қырғыз, қарақалпақ әліпбилерінен /ә/ әрпін әліпбиден мүлдем алып тастау туралы ұсыныстар да болған. Бірақ бұл ұсыныстарға зиялы қауым өкілдері қарсы шығып, <ä> фонемасының таңбасын қалдырады. <ä> фонемасы **Аа** әрпімен беріледі: *Ana, balaq*.

2.5 *1938 ж. латын әліпбиіне енгізілген түзетуде* аталған таңба өзгертілмей алынды.

2.6 *Орыс әліпбиіне негізделген қазақ жазуында (1940 ж.)* <ä> фонемасы **Әә** таңбасы бойынша өзгеріссіз алынды [135].

2.7 *Өзге түркі тілдері жазуында*: 1940 жылы <ä> фонемасы татар тіліне /ә/ түрінде, ал қарақалпақ әліпбиіне 1957 жылдан бастап қана /ә/ әрпі енгізіледі. Жалпы бұл графеманы барлық түркі тілдері әліпбилері қайталады. Қазақ тілтанушылары «бір фонема – бір әріп» қағидатын сақтай отырып, /ә/ графемасын береді [140, 72-89-бб.].

2.8 *Қазіргі латын графикасын қабылдаған түркі әліпбилерінде*:

Әзербайжан әліпбиінде: Әә

Түрік әліпбиінде: жок

Өзбек әліпбиінде: жок

Түрікмен әліпбиінде: Ää

2.9 <Ө> фонемасының орфографиясы: Сөздің бірінші буыны жіңішке [ү] дыбысымен келген жалқы есімдердің (көбінесе кісі аттарының) екінші буынында да естілуінше /ә/ әрпі жазылады.

Біріккен сөздер мен қос сөздердің соңғы буындарында (олардың екінші сыңарларының алғашқы буынында) /ə/ әрпі жазылады: *ендігәрі – ендігіден// әрі, әжептәуір – әжеп//тәуір, Гүлжәмила – Гүл//жәмила* [87].

III Сауалнама жобаларындағы <ä> фонемасының таңбалануына сараптама

3.1./*ae/*, /*ä/*, /*a’*/ әріптерінің тарихы: /*ae/* лигатурасы латынның /*a/* және /*e/* әріптерінен тұрады. Латын тілінде бұл таңбаның бірге (*æ*), бөлек (*ae*) немесе қысқарған «*e caudata*» нұсқасы бар. Аталған әріптер латын сөздерінің орфографиясын ажырату үшін алынған. Латын тілінде гректің *αι* (лат. *Cæsar* = греч. *Καίσαρ*) дыбысына сәйкес. Француз тілінде аталған лигатура [*e*] (*é*) түрінде айтылады және тек латын тілінен кірме сөздерде ғана жазылады: *nævus* (невус), *sæcum* (соқырішек). Сондай-ақ аталған графема көне грек транслитерациясында кездеседі: *Ægosthènes* (Айгостена), *æniadæ* (Эниадэ), *Lætitia* (Летиция). /*ä/*, /*a’*/ графемалары кеңейтілген латын әліпбиінде, яғни неміс, швед, финн, эстон әліпбилерінде қолданылады [141].

3.2 *Үш әліпби жобасы бойынша жазылым қатесі*: 1-жоба бойынша кирил жазуынан латын жазуына транслитерация жасауда 248 респондент <*ä*> фонемасын /*ae/* әріптіркесі арқылы таңбалауда 75 қате жіберген. <*ä*> фонемасының сауалпарақта (III, IV бөлімдер бойынша) кездесу жиілігі 5 рет (*әлеумет, тәкаппар, бәтеңке, Тәжібаевқа, дән*). 1-жобаға сәйкес <*ä*> фонемасы /*ae/* графемасы арқылы берілуі тиіс. Бірақ жазылым барысында респонденттер /*ae/* әріп қосындысын әртүрлі вариантта таңбалағанын көреміз. Оны былайша көрсетуге болады:

1-жоба бойынша <*ä*> фонемасының жазылымы

Кирил графикасында таңбалануы	Латын графикасында таңбалануы	Респондент тарапынан қате берілген таңба нұсқасы, саны	Қате жазылған нұсқа-мысалдар
ә	ae	a (33) æ (3) aə (29) æ (1) ə (4) ä (2) e (3)	alewmet æleumet taəkappar boetenke Təzhipaevqa Täzhipaevqa tekappar
Жалпы		75	

Талдау нәтижесі 1-жобадағы <*ä*> фонемасына арналып /*ae/* әріп қосындысы арқылы берілген таңбаның ұтымсыз екенін көрсетті. Жоғарыдағы қате санынан жазылым түрлері ішінде <*ä*> фонемасын дара тұлғада таңбалау басым екенін, ал қос таңба арқылы бір фонеманы белгілеу жүйесі қазақ тіл иелменінің тілдік санасында жоқ екенін байқауға болады. Мұның басты себебі респондент санасында <*ä*> фонемасы дара тұлғадағы //*a, ə, ä//* және /*e/* графемаларының психобейнесіне сәйкес. Жоғарыдағы статистикалық мәліметтен <*ä*> фонемасы үшін 33 респондент /*a/* таңбасын таңбалағанын көреміз. Біздің ойымызша, <*a*> және <*ä*> фонемалары бір

ғана айырымдық белгі арқылы ажыратылатын, бір-біріне жуық фонемалар қатарында болғандықтан осы сипатта жазылған.

<ä> фонемасын /aə/ түрінде таңбалау жүйесін механикалық қате түріне жатқызамыз. Себебі транслитерация жасау барысында респондент санасында /ae/ нұсқасының графикалық бейнесі жоқ. Респонденттер психобейнеде жоқ таңбаның графикалық бейнесін графикалық ұқсас әріппен таңбалауға тырысқан. Ал <ä> фонемасын /ə/ графемасы арқылы таңбалау психологиялық түрткіжайтпен байланысты. Бұл жерде респондент санасында графемалық интерференция жүзеге асқан. Кирил графикасындағы графикалық бейне латын жазуына да әсер еткен.

<ä> фонемасын жобаға сәйкес /ae/ графемасы арқылы емес, /ä/ графемасы арқылы таңбалау жүйесін ерекше көрсетуге болады. Көрсетілген «қате» респондент санасында <ä> фонемасының латын жүйесінде тек ä түрінде ғана елес беретінін білдіреді. Сондықтан қазақ тіл иелмені санасында <ä> фонемасының дайын графикалық образы бар екенін ескере отырып, «кеңейтілген латын әліпбиіндегі /a/ әрпінің модификацияланған түрі – /ä/ әрпін қазақ әліпбиі үшін алуға болады» деп қорытамыз.

1-әліпби жобасы бойынша: 1-жоба бойынша /ə/ әрпін 248 респондент 1240 рет таңбалаған. Оның 75-і қате жазылым. Сауалнама нәтижесі /ae/ әріп қосындысы арқылы <ä> фонемасын беру тиімсіз екенін көрсетті. Жалпы 33 рет /ae/ графемасын әріп қосындысы арқылы таңбаланғанын, ал 42 рет <ä> фонемасы үшін дара тұлғадағы графема таңдалғанын көреміз. Бұл дегеніміз <ä> фонемасы респондент санасында дара тұлғадағы графемаға сәйкес. Сондықтан жазылым процесінде де дара форма орын алған. Сауалнама нәтижесінде <ä> фонемасы үшін «бір фонема – бір графема» принципі ұстанылуы тиіс екенін көреміз.

2-жоба бойынша кирил жазуынан латын жазуына транслитерация жасауда 248 респондент <ä> фонемасын таңбалауда 61 қате жіберген.

2-жобаға сәйкес <ä> фонемасы /ä/ графемасы арқылы берілуі тиіс. Бірақ жазылым барысында респонденттер /ä/ графемасын әртүрлі вариантта таңбалағанын көреміз.

2-жоба бойынша <ä> фонемасының жазылымы

Кирил графикасында таңбалануы	Латын графикасында таңбалануы	Респондент тарапынан қате берілген таңба нұсқасы, саны	Қате жазылған нұсқа-мысалдар
ə	ä	аə (1 қате) ä (11 қате) а (31 қате) ə (3 қате) ae (6 қате) ö (4 қате) ü (1 қате) á (4 қате)	baətenke älewmet alewmet bətenke aelewmet tököppar bütenke dán
Жалпы		61	

2-жобаға сәйкес <ä> фонемасының жазылым репрезентациясын талдайтын болсақ, 31 рет <ä> фонемасы /a/ графемасы арқылы таңбалағанын көреміз. Біздің

ойымызша, мұндай қателердің орын алуы, *біріншіден*, техникалық құралмен байланысты. Қазіргі кезде смартфон, интернет коммуникациясын тұтынушылардың саны күн сайын өсуде. Мұндай құралдар әлеуметтік қажеттілікке жауап бергенімен, қазақ тіліндегі сөздердің жазылым жүйесін бұзады. Кейбір техникалық құралдар арқылы қазақ тілінде хабарлама жазуға мүмкіндік толық қарастырылмаған. Сондықтан қолданушылар қазақ әріптерін орыс графикасында бар таңбалармен алмастырып қолдануды және латын графикасындағы таңбалармен жазуды үрдіске айналдырып келеді (әсіресе чатта), яғни жастар кейбір сөздердің графикалық формасын қалауына қарай өзгерте береді. Бұл қолданушылардың қол және көз дағдыларына әсер етіп, сауатты жазу дағдысын жояды. *Екіншіден*, біздіңше, аталмыш қатенің орын алуы орыс тілінің тікелей әсерінен болуы мүмкін. Қазіргі жастар тілінде жіңішке дауысты дыбыстарды жуандатып айту үрдіске айналып барады. Мысалы, *аже, алеумет, аким* т.б. мұндай айтылым үлгілері жазылым түріне де әсер ететіні сөзсіз. *Үшіншіден*, полиграфиялық-техникалық тұрғыдан әріптердің пішіні бүтін болуын ескеруіміз керек. Яғни әліпбиде диакритикалық белгілерді шектеп қолданған жөн. Полиграфияда /ä/ әрпі тұтас болмағандықтан, диакритикалық қос нүкте жазылымда түсіп қалуы немесе қос нүкте белгісін жазарман әдейі жазбауы немесе басқа бір белгіге өзгертіп жазуы да мүмкін. Ал егер жазарман уақыт факторын есепке алып, <ä> фонемасының негізгі таңбасын жазылымда ескермесе, аталған әріптің дыбыстық мәні де уақыт өтісімен жойылуы мүмкін. Сондықтан фонема мен графеманың арақатынасын ескеріп, /ä/ графемасының таңбасын әлі де ойлану керек.

Респонденттердің /aә/, /ae/ таңбалар арқылы <ä> фонемасын беруі 1-жобадағы қол және көз дағдысына байланысты деп ойлаймыз.

«Ä» қате жазылым нұсқасының болуы, біздіңше, әріпүсті екі нүктенің жазылым процесінде өзгеріп, басқа формада таңбалануы немесе түсіп қалуына байланысты. Мысалы, төте жазуда мұндай құбылыстың жиі кездескенін білеміз.

Ал <ä> фонемасын /ə/ графемасы арқылы таңбалау психологиялық түрткіжайтпен байланысты. Бұл жерде респондент санасында графемалық интерференцияның орын алғаны байқалады. Кирил графикасындағы графикалық бейне латын жазуына да әсер еткен.

2-әліпби жобасы бойынша: 2-жоба бойынша /ə/ әрпін 248 респондент 1240 рет таңбалаған. Оның 61-і – қате жазылым. Респонденттердің көбі /ä/ графемасын әріпүсті нүктесіз жазған немесе қос нүктенің орнына сызықша, айшық белгілерін қойған: **ă, â**. Латын графикасына негізделген қазақ әліпбиін жасау барысында қазіргі /ä/ графемасының тұрпаты ойластырылғаны жөн. Себебі әріп тұтас болмағандықтан, графеманың дыбыстық мәні өзгеруі әбден мүмкін деген қауіп бар.

2-жоба бойынша /ə/ әрпінің қуатсыйымдылығы – 4,9 %.

3-жоба бойынша кирил жазуынан латын жазуына транслитерация жасауда 248 респондент <ä> фонемасын жазуда 73 қате жіберген.

Жобаға сәйкес <ä> фонемасы /a'/ графемасы арқылы берілуі тиіс. Бірақ жазылым барысында респонденттер <ä> фонемасын жазуда бірнеше қателерді жіберген:

3-жоба бойынша <ä> фонемасының жазылымы

Кирил графикасында таңбалануы	Латын графикасында таңбалануы	Респондент тарапынан қате берілген таңба нұсқасы, саны	Қате жазылған нұсқа-мысалдар
ә	a'	әе (6 қате) aä' (2 қате) ә (7 қате) о (3 қате) а (36 қате) o' (2 қате) ä (8 қате) ae (16 қате) э' (6 қате) е (1 қате)	tækappar aälewmet tækappar olewmet alewmet botengke täkappar Taezhibaeв Təzhibaeв den
Жалпы		87	

3-жобаға сәйкес <ä> фонемасы 36 рет /a/ графемасы арқылы таңбалағанын көреміз. Мұның себебі, біріншіден, респонденттер санасында бұл графеманың бейнесі, екіншіден, аталған графеманы жазудың қолдағдысы жоқ болуымен байланысты.

Респонденттер <ä> фонемасын 6 рет қазіргі графикадағы /ə/ графемасы және 7 рет /a'/ графемасы арқылы таңбалаған. Бұл психологиялық түрткіжайтпен байланысты рефлексті қате болып табылады. Сонымен қатар 6 рет <ä> фонемасы /a'/ түрінде емес, /ä/ түрінде таңбаланғанын көреміз. Бұл жазылымдар респонденттер санасында <ä> фонемасының бейнесі /Ä ä/ түрінде орныққанын көрсетеді.

3-әліпби жобасы бойынша: 3-жоба бойынша /ə/ әрпін 248 респондент 1240 рет таңбалаған. Оның 87-і – қате жазылым. Респонденттердің көбі (53 рет) /a'/ графемасын дәйекшесіз жазған немесе кирил әліпбиіндегі графемамен шатастырған.

3.3 Респонденттердің балама ұсыныстары:

- 4 респондент «/Ə/ әрпі латын графикасына негізделген қазақ әліпбиінде де Ə тұрпатында таңбалануы керек» деген ұсыныс білдірген;

- 18 адам «<ə> фонемасы үшін /ä/ графемасы оңтайлы» деп шешкен;

- 34 респондент 1-жобадағы <ə> фонемасы үшін алынған /ae/ таңбасын ең қиын әріп деп санайды;

- «ұсынылған үш әліпбиде де төл дыбыстардың таңбалануы қиын» деген пікір бар.

3.4 Сауалнама нәтижесі: <ə> фонемасы 1-жобада – /ae/, 2-жобада – /ä/, 3-жобада /a'/ графемасымен берілген. Барлық жазба мәтінде <ä> фонемасы 5 рет кездеседі. Сонда 248 респондент 1-жоба бойынша бұл әріпті 1240 рет жазады. 1240 рет жазылған /ä/ әрпі 75 рет қате таңбаланған. Пайызға шаққанда:

1240 – 100 %.

75 x % болғанда, $7500 : 1240 = 6,0 \%$.

2-жоба бойынша: 1240 – 100 %.

61 x % болғанда, $6100 : 1240 = 4,9 \%$.

3-жоба бойынша: 1240 – 100 %.

87 x % болғанда, $8700 : 1240 = 7,0 \%$.

Сонымен, сауалнама нәтижесі <ä> фонемасын латын әліпбиіндегі /Ä ä/ әрпімен таңбалауға болатынын көрсетті. Оның мынадай себептері бар:

біріншіден, қуатсыйымдылығы төмен;

екіншіден, ағылшын-латын стандартында <ə> фонемасын таңбалайтын, оған мәні жуық /Ä ä/ әрпінен басқа әріп жоқ;

үшіншіден, «1 әріп – 1 фонема» принципіне сәйкес;

төртіншіден, өзге түркі әліпбилеріне сәйкес. Қазақ тілін тұтынушылардың және қазақ тілі ана тілі болып табылатындардың санасында /Ä ä/ графемасы <ə> фонемасының психобейнесіне сәйкес келеді. Қазақ тілін ана тілі санайтындардың санасында <ə> фонемасының бейнесі /Ä ä/ болуына графикалық қарсылық жоқ.

3.5 Әріптің қуатсыйымдылығы:

Бірінші әліпби – 6,0 %.

Екінші әліпби – 4,9 %.

Үшінші әліпби – 7,0 %.

3.6 Үш әліпби жобасы бойынша қорытынды:<ə> фонемасын таңбалау үшін /ä/ графемасын алған тиімді.

/Бб/ графемасы

I Фонетика-фонологиялық сипаттама

1.1 Фонеманың айырым белгілері: <б> – дауыссыз, ерін-ерінді, босаң, тоғысыңқы, ұяң [38].

1.2 Фонеманың дыбыс қоры [15].

Әріп	Фонема	Дыбыс	Позициялар	Мысалдар
/б/	⇒<б>	⇒ [б°°]	Жіңішке еріндіктермен іргелес келгенде	[б°°]өрі, [б°°]үр
		⇒ [б°]	Жуан еріндіктермен іргелес келгенде	[б°]ор, [б°]үр
		⇒ [б]	Жуан езуліктермен іргелес келгенде	[б]ала, [б]ас
		⇒ [б']	Жіңішкеезуліктермен іргелес келгенде	[б']ес, [б']әлкім
		⇒ [б~]	Дауыстыаралық позицияда	а[б~]ай, е[б~]едейсіз, ө[б~]ектеу, о[б~]ал
		⇒ [п]	Қатаңнан кейін	ақ[п]ас, жеңіс[п]ек, көк[п]өрі, тас[п]ол
		⇒ [п]	Сөз аяғында	ара[п]
		⇒ [п~]	«Ш», «с»-ның алдында	ара[п~]сың ба
	⇒<б>-п>	⇒ [п]	Қатаңнан кейін	қақ[п]ас, бет[п]ақ, ақ[п]ар, төр[п]ақ
	⇒<п>-б>	⇒ [б]	Ұяң, үндіден кейін	көн[б]іс, дег[б]ір, ет[б]егінен
	⇒<б>	⇒ [б~]	Дауыстыаралық позицияда	маха[б~]ат
	⇒<б>+<б>	⇒ [б] + [б]		лә[б][б]ай, жа[б][б]ар

1.3 Қазақ тілінің мәтіндер корпусындағы /б/ графемасының пайыздық салмағы: 2,31%. Кездесу жиілігі: 15-орында.

1.4 *Дауыстылармен тіркесу қабілеті*: аб, ба, әб, бә, еб, бе, об, бо, өб, бө, ұб, бұ, үб, бұ, ыб, бі. Барлық дауысты дыбыстармен тіркеседі [38].

1.5 *Сөз позициясындағы орны*: позиция талғамайды; сөздің басы, ортасы, аяғында кездесе береді.

II Грамматологиялық сипаттама

2.1 *Көне түркі жазуында*: /b/ графемасы көне түркі жазуында екі түрлі мәнде жұмсалды: бірі – жуан, бірі – жіңішке. Жуан дауыссыз [б] дыбысы бір (**𐰆**) таңбамен берілсе, жіңішке дауыссыз [б] дыбысы үш (**𐰇**) таңбамен берілді. *Ба – аб, бо – об, бе – еб* сингармобуындарына 1 таңбадан және жеке тұрғандағы <б> фонемасына жуан түріне 5 таңба, жіңішке түріне 3 таңба берілді. Бұл түркі сөздерінде кездесу жиілігі ең өнімді дыбыс болғанын дәлелдейді. Сөздің барлық позициясында келеді [142].

2.2 *Араб (қадым және жәдид) жазуында*: <б> фонемасы ب (ба) арқылы берілген: бала – **بلا**, бас – **باس**. Аталған ب (ба) таңбасы қазақ тілінде 2 (п, б) дыбыстың мәнінде жұмсалды. Бұл дыбыс сөз басы, ортасы және сөз аяғында келген. Қазақ тілінің жуан және жіңішке сингармотембрлі сөздерінде қолданылған [138].

2.3 *А.Байтұрсынұлының төте жазуында*: ب (ба) таңбасы қалдырылды [139, 10-б.].

2.4 *Латын графикасына негізделген қазақ жазуында* <б> фонемасы 1929 ж. және 1938-1940 жылдары /b/ әрпімен таңбаланды. Н.Төрөкұлов, Х.Досмұхамедұлы, Т.Шонанұлы, М.Мырзаұлы жобаларында да <б> фонемасы /b/ түрінде берілді [116, 55-б.].

2.5 *Орыс әліпбиіне негізделген қазақ жазуында (1940 ж.)*: <б> фонемасы 1939 жылы /б/ графемасымен таңбаланды.

2.6 *Өзге түркі тілдері жазуында*: <б> фонемасы түркі тілдерінің ішінде әзербайжан, алтай, башқұрт, гагауз, қарақалпақ, қырғыз, құмық, ноғай, татар, тува, түрікмен, өзбек, ұйғыр тілдерінде /б/ әрпімен таңбаланды. Қазақ тілтанушылары «1 фонема – 1 әріп» қағидатын сақтады [140].

2.7 *Әріптің орфографиясы*: [б] дыбысына, негізінен, орыс тілінен енген және орыс тілі арқылы енген кірме сөздер аяқталады: *клуб, штаб, араб* т.б. [87].

2.8 *Қазіргі латын графикасын қабылдаған түркі әліпбилерінде*: <б> фонемасы өзбек тілінде, түрік тілінде, әзербайжан тілінде, түрікмен тілінде – /b/ графемасымен таңбаланды.

III Сауалнама жобаларындағы <б> фонемасының таңбалануына сараптама

3.1 */B/ әрпінің тарихы*: 3 әліпбиде де <б> фонемасы **Bb** әрпімен таңбаланады. Классикалық латын әліпби жүйесінде б.з.д. VII ғасырдан бастап бар [128].

3.2 *Үш әліпби жобасы бойынша жазылым қатесі*: 1 әліпби жобасы бойынша кирил жазуынан латын жазуына транслитерация жасауда 248 респонденттің 3 қате жіберген. 2 әліпби жобасы бойынша кирил жазуынан латын жазуына транслитерация жасауда 248 респонденттің 4 қате жіберген. 3 әліпби жобасы бойынша кирил жазуынан латын жазуына транслитерация жасауда 248 респонденттің 6 қате жіберген.

3.3 *Респонденттердің балама ұсыныстары*: бұл графемаға қатысты респонденттерде ұсыныс жоқ.

3.4 *Сауалнама нәтижесі*: <б> фонемасы үш жобада да /b/ графемасымен таңбаланады. Барлық жазба мәтінде /b/ әрпі 10 рет кездеседі: *бауыры, фабрика, штаб, бәтеңке, Тәжібаевқа, бұрынғы, кейбіреу, авиабайланыс, бермеген, болып*. Сонда 248 респондент бұл әріпті 2480 рет жазады.

1-жоба бойынша 2480 рет жазылған <б> фонемасын /b/ графемасымен белгілеуде, яғни кирил жазуынан латын жазуына транслитерация жасауда 248 респондент 3 қате нұсқа жіберіп отыр. Мұны пайызға шаққанда, $(3 \times 100 : 2480 = 0,12)$ 0,1% көрсетіп отыр.

2-жоба бойынша 2480 рет жазылған <б> фонемасын /b/ графемасымен белгілеуде, яғни кирил жазуынан латын жазуына транслитерация жасауда 248 респондент 4 қате нұсқа жіберіп отыр. Мұны пайызға шаққанда, $(4 \times 100 : 2480 = 0,16)$ 0,2% көрсетіп отыр.

3-жоба бойынша 2480 рет жазылған <б> фонемасын /b/ графемасымен белгілеуде, яғни кирил жазуынан латын жазуына транслитерация жасауда 248 респондент 6 қате нұсқа жіберіп отыр. Мұны пайызға шаққанда, $(6 \times 100 : 2480 = 0,24)$ 0,2% көрсетіп отыр.

Біздің ойымызша, 3-жоба бойынша жіберілген қате нұсқалардың барлығы респонденттердің салғырттығымен байланысты болып отыр.

3.4 *Әріптің қуатсыйымдылығы*: 1-жоба бойынша – 0,1%; 2-жоба бойынша – 0,2%; 3-жоба бойынша – 0,2%. Респонденттердің сауалнамасын саралау барысында бірінші, екінші, үшінші жобаларда берілген <б> фонемасының қуатсыйымдылығы төмен екенін көрсетті.

3.5 *Үш жоба бойынша қорытынды*: сауалнама қорытындысы <б> фонемасын латын әліпбиіндегі **Bb** әрпімен таңбалауға болатынын көрсетті. Оның мынадай себептері бар: а) ағылшын-латын стандартында **b** фонемасын таңбалайтын, оған мәні жуық **Bb** әрпінен басқа әріп жоқ; ә) «1 әріп – 1 фонема» принципіне сәйкес; б) өзге түркі әліпбилеріне сәйкес. Қазақ тілін тұтынушылар және қазақ тілі ана тілі болып табылатындар санасында **Bb** графемасы <б> фонемасының психобейнесіне сәйкес келеді. Қазақ тілін ана тілі санайтындардың санасында <б> фонемасының бейнесі **Bb** болуына графикалық қарсылық жоқ.

/Вв/ графемасы

I Фонетика-фонологиялық сипаттама

1.1 *Фонеманың айырым белгілері*: <в> – дауыссыз, тіс пен ерін, ызың, ұяң. <В> фонемасы қазақ тілінің төл дыбыстық құрамына (инвентарь) тән емес төл сөздерде фонема ретінде сөз мағынасын ажырата алмайды. Негізінен орыс тілінен енген сөз бен морфема құрамында қазақ мәтінінде қолданылады. Ұяң дыбыс ретінде тек орыс тілінен енген сөздерде жазылады [38].

1.2 *Фонеманың дыбыс сипаты*: [v] дыбысы орыс әліпбиі арқылы енген терминдерде ғана таңбаланады.

1.3 *Қазақ тілінің қоғамдық-саяси мәтіндер корпусындағы /в/ графемасының пайыздық салмағы*: 0,26%. Кездесу жиілігі: 31-орында.

1.4 *Сөз позициясындағы орны*: кірме сөздерде сөз басында, ортасында, соңында кездеседі. Қазақ тілінде в-дан басталатын сөз жоқ, орыс тілінен келген *вагон, вазелин, вальс* т.б. сөздердің басында кездеседі. Сөз ортасы мен сөз соңында шетелдік сөз, морфемалар құрамында кездеседі: *индикативті анклав* т.б.

II Грамматологиялық сипаттама

2.1 *Көне түркі жазуында*: **v** – фонема ретінде таңбаланған жоқ.

2.2 *Араб (қадым және жәдид) жазуында*: <v> фонемасы бірде түркілік **ڤ (ве)**, бірде арабтың **و (уау)** таңбалары арқылы берілген [138].

2.3 *А.Байтұрсынұлының төте жазуында* /v/ графемасы жоқ.

2.4 *Латын графикасына негізделген қазақ жазуында (1929ж.)*: <v>фонемасының арнайы таңбасы жоқ. Сондықтан <v> фонемасы ереже арқылы көрсетіліп отырды: «Шеттен кірген сөздерде ерін жығысты **в** дыбысы қазақша **у** әрпімен жазылады. Орыс сөздердегі **в** дыбысы екі дауысты дыбыс арасында келгенде **у** арқылы, сөз басында **б** арқылы жазылады. Бітеу буында орысша **в** сіңіп кеткен ескі сөзден басқа жерде ылғи **п** арқылы жазылады *сергеніп, аптамабіл*».

1938 жылдан бастап орыс тілінен енген сөздер түпнұсқалыққа негізделе бастайды. Сондықтан әліпби құрамына<v>фонемасы енгізіліп, **Vv** графемасымен таңбаланды [116].

2.5 *Орыс әліпбиіне негізделген қазақ жазуында (1940ж.)*: <v> фонемасы /v/ графемасымен таңбаланды.

2.6 *Өзге түркі тілдері жазуында*: 1940 жылы <v> фонемасы түркі тілдерінің ішінде эзербайжан, алтай, башқұрт, гагауз, қарақалпақ, қырғыз, құмық, ноғай, татар, тува, түрікмен, өзбек, ұйғыр тілдерінде /v/ әрпімен таңбаланды. Қазақ тілтанушылары «1 фонема – 1 әрпі» қағидатын сақтады [140].

2.7 *Қазіргі латын графикасын қабылдаған түркі әліпбилерінде*: <v> фонемасы өзбек, түрік, эзербайжан, түрікмен тілдерінде /v/ графемасымен таңбаланады.

2.8 *Әріптің орфографиясы*: /В/әрпі орыс тілінен енген және орыс тілі арқылы енген сөздерде ғана жазылады: *вагон, велосипед, вокзал*; [в] дыбысына, негізінен, орыс тілінен енген және орыс тілі арқылы енген сөздер аяқталады: *актив, штатив*[87].

III Сауалнама жобаларындағы <v> фонемасының таңбалануына сараптама

3.1 */В/ әрпінің тарихы*: 3 жобада да <v> фонемасы /Vv/ әрпімен таңбаланады. Латын әліпбиінде XVI ғасырға дейін **V** таңбасы дауысты **U** дыбысы мен дауыссыз **V** дыбысының мәнін берді. Бір таңба екі дыбыстың мәнін бергендіктен, сөздердің мағынасын ажыратуда қиындық келтіреді. Сондықтан XVI ғасырдан бастап дауысты **U** жеке графема ретінде және дауыссыз **V** жеке графема ретінде таңбаланады[128].

3.2 *Үш әліпби жобасы бойынша жазылым қатесі*: берілген сөздерді кирил жазуынан латын жазуына транслитерация жасауда 248 респондент 1-жоба бойынша – 7 қате, 2-жоба бойынша – 6 қате, 3-жоба бойынша 5 қате жіберген.

3.3 *Респонденттердің балама ұсыныстары*: бұл графемаға қатысты респонденттердің ұсыныстары жоқ.

3.4 *Сауалнама нәтижесі*: <в> фонемасы үш жобада да /v/ графемасымен таңбалады. Барлық жазба мәтінде /в/ әрпі 4 рет кездеседі: *эволюция, Тәжібаевқа, киловатқа, авиабайланыс*. Сонда 248 респондент бұл әріпті 992 рет жазады.

1-жоба бойынша 992 рет жазылған <в> фонемасын /v/ графемасымен белгілеуде, яғни кирил жазуынан латын жазуына транслитерация жасауда 248 респондент 7 қате нұсқа жіберіп отыр. Мұны пайызға шаққанда, $(7 \times 100 : 992 = 0,70)$ 0,7% көрсетіп отыр.

2-жоба бойынша 1984 рет жазылған <в> фонемасын /v/ графемасымен белгілеуде, яғни кирил жазуынан латын жазуына транслитерация жасауда 248 респондент 6 қате нұсқа жіберіп отыр. Мұны пайызға шаққанда, $(6 \times 100 : 992 = 0,60)$ 0,6% көрсетіп отыр.

3-жоба бойынша 1984 рет жазылған <в> фонемасын /v/ графемасымен белгілеуде, яғни кирил жазуынан латын жазуына транслитерация жасауда 248 респондент 5 қате нұсқа жіберіп отыр. Мұны пайызға шаққанда, $(5 \times 100 : 992 = 0,50)$ 0,5% көрсетіп отыр.

3.5 *Әріптің қуатсыйымдылығы*: 1-жоба бойынша – 0,7%; 2-жоба бойынша – 0,6%; 3-жоба бойынша – 0,5%. Респонденттердің сауалнамасын саралау барысында бірінші, екінші, үшінші жобаларда берілген <в> фонемасының қуатсыйымдылығы төмен екенін көрсетті.

3.6 *Үш әліпби жобасы бойынша қорытынды*: <в> фонемасын латын әліпбиіндегі /v/ әрпімен таңбалауға болатынын көрсетті. Оның мынадай себептері бар: а) ағылшын-латын стандартында <в> фонемасын таңбалайтын, оған мәні жуық /v/ әрпінен басқа әріп жоқ; ә) «1 әріп – 1 фонема» принципіне сәйкес; б) өзге түркі әліпбилеріне сәйкес. Қазақ тілін тұтынушылардың және қазақ тілі ана тілі болып табылатындардың санасында /v/ графемасы <в> фонемасының психобейнесіне сәйкес келеді. Қазақ тілін ана тілі санайтындардың санасында <в> фонемасының бейнесі /v/ болуына графикалық қарсылық жоқ.

/Г/графемасы

I Фонетика-фонологиялық сипаттама

1.1 *Фонеманың айырым белгілері*: <г> – дауыссыз, тіл арты, босаң тоғысыңқы, ұяң [38].

1.2 *Фонеманың дыбыс қоры* [15]:

Әріп	Фонема	Дыбыс	Позициялар	Мысалдар
/г/	⇒<г>	⇒ [г]	Жуан езуліктермен буын құрағанда	[г]ауһар
		⇒ [к]	Қатаннан кейін	ақ[к]ұл, айт[к]ұл
		⇒ [г']	Жіңішке езуліктермен буын құрағанда	[г']әп, кере[г']е
		⇒ [г'°]	Жіңішке еріндіктермен буын құрағанда	[г'°]ұл, [г'°]үріл
	⇒<г>.<к>	⇒ [г]	Сыңар мағынасы көмескі біріккен сөздерде	ала[г]өбе, ала[г]еуім, ала[г]үлік, сай[г]үлік, ада-[г]үде, адың-[г]үдің
	⇒<к>	⇒ [г]	Дыбыстық контоминацияға түскен біріккен сөзде	Кө[г]ал, кө[г]ауыз, кө[г]еру, кө[г]орай, кө[г]ет, кө[г]ілдір

1.3 Қазақ тілінің мәтіндер корпусындағы /z/ графемасының пайыздық салмағы: 1,20%. Кездесу жиілігі: 25-орында.

1.4 Дауыстылармен тіркесу қабілеті: жуан және жіңішке дауыстылармен тіркеседі: *га, ағ, гә, ге, ег, го, гө, өг, гү, үг*. «Ұ», «ы», «і» дауыстыларымен тіркеспейді [38].

1.5 Сөз позициясындағы орны: позиция талғамайды; сөз басы, ортасы, аяғында кездесе береді.

II Грамматологиялық сипаттама

2.1 Көне түркі жазуында: /г/ графемасының көне түркі жазуында **𐰆𐰇** таңбалары болған. *Гә, әг, ге, ег, гү, үг, гі, иг* сингармобуындарына 1 таңбадан және жеке тұрғандағы <г> фонемасына 2 таңба берілді. Сөз ортасы мен соңғы позициясында келеді [142].

2.2 Араб (қадым және жәдид) жазуында: <г> фонемасы бірде арабтың **ك(каф)** таңбасы, бірде парсының **گ(ге)** таңбасы арқылы берілген: *сұлу – سولو, құн – قون*. /Г/ фонемасы сөз басы, ортасы, аяғында келді. Қазақ тілінде жуан және жіңішке сингармотембрлі сөздерде қолданылған [138].

2.3 А.Байтұрсынұлының төте жазуында: парсылық **گ(ге)** таңбасы қалдырылды [139].

2.4 Латын графикасына негізделген қазақ жазуында (1929 ж.): <г>фонемасы /Gg/ әрпімен таңбаланды. 1938 ж. латын әліпбиіне енгізілген түзетуде де <г>фонемасы /Gg/ графемасымен таңбаланды[116].

2.5 Орыс әліпбиіне негізделген қазақ жазуында (1940 ж.): <г> фонемасы /г/ графемасымен таңбаланды.

2.6 Өзге түркі тілдері жазуында: <г> фонемасы түркі тілдерінің ішінде әзербайжан, алтай, башқұрт, гагауз, қарақалпақ, қырғыз, құмық, ноғай, татар, тува, түрікмен, өзбек, ұйғыр тілдерінде /г/ әрпімен таңбаланды. Қазақ тілтанушылары «1 фонема – 1 әріп» қағидатын сақтады [140].

2.7 Қазіргі латын графикасын қабылдаған түркі әліпбилерінде: <г> фонемасы өзбек, түрік, әзербайжан, түрікмен тілдерінде /Gg/графемасымен таңбаланды.

2.8 Әріптің орфографиясы: [г] дыбысына, негізінен, орыс тілінен енген және орыс тілі арқылы енген сөздер аяқталады: *педагог, монолог, округ* [87].

III Сауалнама жобаларындағы <г> фонемасының таңбалануына сараптама

3.1 /Г/ әрпінің тарихы: 3 жобада да <г> фонемасы /Gg/ әрпімен таңбаланады. Латын әліпбиіндегі /Gg/ графемасы біздің заманымызға дейін 234 жылы жеке әріп ретінде таңбалана бастады. /С/ әрпіне қиғаш сызық қою арқылы /G/ графемасы пайда болды. Оған дейін /С/ әрпі екі дыбыстың мәнін берді, бірі – [k], бірі –[g] [128].

3.2 Үш әліпби жобасы бойынша жазылым қатесі: сауалнамада берілген сөздерді 1-жобамен жазуда – 7 қате, 2-жоба бойынша – 7 қате, 3-жоба бойынша 4 қате жіберген.

3.3 Респонденттердің балама ұсыныстары: бұл графемаға қатысты респонденттердің ұсыныстары жоқ.

3.4 Сауалнама нәтижесі: <г> фонемасы бірінші, екінші және үшінші әліпби жобаларында /g/ графемасымен таңбаланады. Барлық жазба мәтінде /г/ әрпі 8 рет кездеседі: қыстыгүні, лагерьге, педагогтер, деген, бермеген, гүлің, егілемін, төгілемін. Сонда 248 респондент бұл әріпті 1984 рет жазады. Осы 1984 рет жазылған <г> фонемасын белгілеуде 1-жоба бойынша төмендегідей қателер кеткен:

1-жоба бойынша <г> фонемасының жазылымы

Кирил графикасында таңбалануы	Латын графикасында таңбалануы	Респондент тарапынан қате берілген таңба нұсқасы, саны	Қате жазылған нұсқа-мысалдар
г	g	k (5)	pedagokter
		q (2)	eqilemin

Кестедегі нұсқалардың (**k**, **q**)бірнеше себебін айтуға болады. Біріншіден, /g/ графемасының орнына /k/ графемасының белгіленуін респонденттердің салғырттығымен байланыстыруға болады. Ал /q/ графемасымен белгіленуін екі таңбаның жазылуына мән бермегендіктен болуы керек.

2-жобада да респонденттер 1-жобадағыдай графемаларды таңбалау түрінен қате жіберген. Оның себебі жоғарыда түсіндірілді.

2-жоба бойынша <г> фонемасының жазылымы

Кирил графикасында таңбалануы	Латын графикасында таңбалануы	Респондент тарапынан қате берілген таңба нұсқасы, саны	Қате жазылған нұсқа-мысалдар
г	g	k (6)	qıstıküni
		q (1)	eqilemin

3-жоба бойынша /г/ графемасы респонденттер тарапынан /q/ графемасымен таңбанып, 4 рет қате жазылған. Оның да себебі жоғарыда түсіндірілді.

3-жоба бойынша <g> фонемасының жазылымы

Кирил графикасында таңбалануы	Латын графикасында таңбалануы	Респондент тарапынан қате берілген таңба нұсқасы, саны	Қате жазылған нұсқа-мысалдар
г	g	q (4)	pedaqoqter, eqilemin

1-жоба бойынша 1984 рет жазылған <г> фонемасын /g/ графемасымен белгілеуде, яғни кирил жазуынан латын жазуына транслитерация жасауда 248 респондент 7 қате жіберіп отыр. Мұны пайызға шаққанда, $(7 \times 100 : 1984 = 0,35)$ 0,4% болады.

2-жоба бойынша 1984 рет жазылған <г> фонемасын /g/ графемасымен белгілеуде, яғни кирил жазуынан латын жазуына транслитерация жасауда 248 респондент 6 қате жіберген. Мұны пайызға шаққанда, $(6 \times 100 : 1984 = 0,30)$ 0,3% болады.

3-жоба бойынша 4 рет жазылған <г> фонемасын /g/ графемасымен белгілеуде, яғни кирил жазуынан латын жазуына транслитерация жасауда 248 респондент 4 қате жіберген. Мұны пайызға шаққанда, $(4 \times 100 : 1984 = 0,20)$ 0,2% болады.

3.5 *Әріптің қуатсыйымдылығы*: 1-жоба бойынша – 0,4%, 2-жоба бойынша – 0,3%, 3-жоба бойынша – 0,2%. Респонденттердің сауалнамаларын саралау нәтижесі бірінші, екінші, үшінші жобаларда берілген <г> фонемасының қуатсыйымдылығы төмен екенін көрсетті.

3.6 *Үш әліпби жобасы бойынша қорытынды*: сауалнама нәтижесі <г> фонемасын латын әліпбиіндегі /Gg/ әрпімен таңбалауға болатынын көрсетті. Оның мынадай себептері бар: а) ағылшын-латын стандартында <г> фонемасын таңбалайтын, оған мәні жуық /Gg/ әрпінен басқа әріп жоқ; ә) «1 әріп – 1 фонема» принципіне сәйкес; б) өзге түркі әліпбилеріне сәйкес. Қазақ тілін тұтынушылардың және қазақ тілі ана тілі болып табылатындардың санасында /Gg/ графемасы <г> фонемасының психобейнесіне сәйкес келеді. Қазақ тілін ана тілі санайтындардың санасында <г> фонемасының бейнесі /Gg/ болуына графикалық қарсылық жоқ.

/Ғғ/ графемасы

I Фонетика-фонологиялық сипаттама

1.1 *Фонеманың айырым белгілері*: <ғ> – дауыссыз, тоғысыңқы, тілшік, ұяң [38].

1.2 *Фонеманың дыбыс қоры*: <ғ> фонемасы сөз ішінде және сөздер шенінде әлсіз позицияда дыбыс ықпалына ұшырайды, бірақ таңбаланбайды. Төменде <ғ> фонемасының дыбыс қоры кестеге салынып берілді [15].

Әріп	Фонема	Дыбыс	Позициялар	Мысалдар
/ғ/	⇒<ғ>	⇒ [ғ]	Сөз басы мен ортасында, жуан езуліктермен іргелесте	[ғ]арыш, ал[ғ]ыс
		⇒ [ғ°]	Жуан	[ғ°]ұн, бұ[ғ°]ы, [ғ°]ұмыр
		⇒ [ғ']	Жіңішке езуліктермен іргелес келгенде	[ғ']ақлия, [ғ']азиз, қа[ғ']ілез
		⇒ [к]	Қатаңнан кейін	ширек[к]асыр, жас[к]ұмыр

1.3 *Қазақ тілінің мәтіндер корпусындағы /g/ графемасының пайыздық салмағы*: 1,54%. Кездесу жиілігі: 19-орында.

1.4 *Дауыстылармен тіркесу қабілеті*: жуан дауыстылармен ғана тіркеседі: *ға, ағ, го, оғ, ғы, ығ, гұ, ұғ*. Жіңішке дауыстылармен тек әлсіз позицияда тіркеседі, бірақ жазылмайды (*ге, ег, гі, іг, үг, гү, ге. ег, әг, гә* тіркесімдері ауызша тілде ғана).

1.5 *Сөз позициясындағы орны*: позиция талғайды; сөздің басы мен ортасында ғана кездеседі.

II Грамматологиялық сипаттама

2.1 Көне түркі жазуында: ү (ү)жуан айтылатын сөзде жазылады. Сарөзен I (б.з.б. XIV-VIII ғғ.) дерегінде ƆС деген, Сарөзен II-де (б.з.б. V-III ғғ.) ƆС, Ɔꞑ; Сақ (скиф)

дәуірінде (б.з.б. VIII-III ғғ.) 𐰉; Алтай-саян, Оңтүстік Енисей, Орхон 𐰉, 𐰊 Таласта 𐰉, 𐰊, 𐰋 Енисейде 𐰊, 𐰋, Шығыс Түркістанда 𐰉 деген таңба түрлерімен берілген. Сөз басында жазылмаған. Сөз ортасы мен сөз соңында жазылған: j(a) d(a) ү(zadaу) «жаяу», γloul(u)ү «үлкен, ұлы, ұлық» [143].

2.2 Араб (қадым және жәдид) жазуында:

Қадым жүйесінде: 1) ғайн (غ) әрпі арқылы: аға – اغا, қырғыз – قرغز; 2) көмейлік айн (ع) әрпі арқылы: болұрға – بلورعه, болұнғушы – بلونعشى; 3) түркілік не (ك) арқылы: ғана – كنه таңбаланған.

Жәдид жүйесінде: 1) ғайн (غ) арқылы таңбалануы басым: бүйрұғы – بويروغى, алған – الغان; 2) айн (ع) арқылы: бастұғы – باستوعى, қараған – قاراعان, сондай-ақ 3) каф (ك) арқылы берілген: Әулиеатадағы – اوليه اتاداكى, тынышлығынсыз – تنشلكنسز. /K/ әрпімен де жазылған: XVIII-XIXғғ. араб жазулы ескерткіштер тіліндечықармасаңыз, йоқарыда, жолукұсұб, достылықым, йарлықым, йаманлықына, тынычлықын, қылғанлықы сөздері кездеседі [138].

2.3 А.Байтұрсынұлының төте жазуында: <Ғ> фонемасы ғайн (غ) таңбасы арқылы берілген [139].

2.4 Латын графикасына негізделген қазақ жазуында (1929 ж.) <Ғ> фонемасы /q/ әрпінің өзгерген түрімен берілді: Q]. 1938 ж. латын әліпбиіне енгізілген түзетуде өзгерген жоқ.

2.6 Орыс әліпбиіне негізделген қазақ жазуында (1940ж.) <Ғ> фонемасы жіңішке тембрлі сөздерде ғана жазылатын тіл ортасы, тоғысыңқы, ұяң <г> фонемасын таңбалайтын орыс әліпбиіндегі /г/ әрпіне «әріп ортасы» сызық сала отырып, /Ғ/ түрінде берілді. <Ғ> фонемасын <г> инвариантының жуан сингармотембрлі варианты ретінде ортақ /г/ графемасымен ғана таңбалайық деген пікірлер болды (С.Сарыбаев). Бірақ бұл пікірлер қолдау таппай, әріптің осы түрі қабылданды [15].

2.7 Өзге түркі тілдері жазуында: 1940 жылы <Ғ> фонемасын ноғай әліпбиі /гъ/, қарашай әліпбиі /гь/ әріптікестері арқылы берсе, қырғыз әліпбиі /г/ графемасымен таңбалады. Қазақ тілтанушылары «1 фонема – 1 әріп» қағидатын сақтады. Бұл графеманы өзбек, ұйғыр әліпбилері қабылдады [15].

2.8 Қазіргі латын графикасын қабылдаған түркі әліпбилерінде: <Ғ> фонемасы латын графикасын қабылдаған түрік, эзербайжан әліпбилерінде /ğ/, өзбек жазуының жаңа реформасынан кейін /g'/ таңбасымен жазылады. Ал түрікмен жазуында <Ғ> фонемасы таңбаланбайды.

III Сауалнама жобаларындағы <Ғ> фонемасының таңбалануына сараптама

3.1 /Ғ/ әрпінің тарихы: Ğğ (гачек арқылы g) – кеңейтілген латиницаның таңбасы. Бұл әріп алғаш Чехия мен Словакияда XIX ғ. ортасына дейін дауыссыз [g] дыбысын беру үшін пайда болды. Коллт-саам жазуында жіңішке «g», пушту, бербер, лакот жазуларында қолданылды. Түрік әліпбиінде жұмсақ, үнсіз, жуан [g] дыбысын таңбалайды. <Ғ> фонемасын 1-жоба – /gh/ әріп тіркесімен, 2-жоба – /ğ/ әрпімен, 3-жоба /gh/ әрпімен таңбалайды.

3.2 Үш жоба бойынша жазылым қатесі: 1-жоба бойынша кирил жазуындағы сөздерді жаңа әліпби жобасы бойынша жазуда – 162 қате, 2-жоба бойынша – 153,

3-жоба бойынша 156 қате кеткен. Респонденттің 18-і бұл фонеманы /gh/ тіркесі арқылы беруді қиын таңба санаған. Ал 8 респондент /ǵ/ таңбасын қиын, 17-сі оңай санаған.

3.3 Респонденттердің балама ұсыныстары: ұсыныс берілмеген.

3.4 Сауалнама нәтижесі: әліпби жобаларында қазақ тіліндегі <ғ> фонемасын 1-ші және 3-ші жобаларда /gh/ диграфымен белгілеу, ал 2-ші жобада /ǵ/ таңбасымен жазу ұсынылған. Берілген сөздерді көрсетілген әліпби құрамындағы әріптер бойынша жазып шығуда <ғ> фонемасы 21 рет кездеседі. Сонда респондент саны мен әріптің кездесу жиілігін көбейтсек, $248 \times 21 = 5208$ шығады. Осы 5208 рет жазылған <ғ> фонемасынан 471 қате жіберілген. Пайызға шаққанда,

$5208 - 100\%$

$471 - x\%$ деп алып, $47100 : 5208 = 9,0\%$ болады.

Енді жеке әліпби жобалары бойынша айтсақ, 1-әліпби жобасы бойынша бір респондент <ғ> фонемасын /gh/ диграфы арқылы 7 рет жазса, 248 респондент 1736 рет жазады. Осы орфограммдан 162 рет қате кеткен. Пайызға шаққанда:

$1736 - 100\%$.

$162 - x\%$, деп алғанда, $16200 : 1736 = 9,3\%$ шығады.

2-жоба бойынша 7 рет кездесетін <ғ> фонемасын /ǵ/ таңбасы арқылы 248 респондент 1736 рет жазғанда 153 қате жіберген. Пайызға шаққанда:

$1736 - 100\%$.

$153 - x\%$, деп алғанда, $15300 : 1736 = 8,8\%$ шығады.

3-жоба бойынша 1 респондент <ǵ> фонемасын /gh/ диграфы арқылы 7 рет, ал 248 респондент 1736 рет жазды. Бұл жазылымда 156 рет қате кетті. Пайызға шаққанда:

$1736 - 100\%$

$156 - x\%$ деп алғанда, $15600 : 1736 = 8,9\%$ болады.

Статистика берген енді бір мәлімет осы жіберілген 156 қате орфограмма қандай балама таңба ұсынды дегенге жауап береді. Атап айтқанда, үш жоба бойынша барлығы 375 рет <ғ> фонемасын /g/ әрпімен берген. Пайызға шақсақ, барлық қатенің 27%-ы осы әріпті қалағаннан шыққан.

Респондент 1-ші және 3-ші жобалар бойынша 14 рет <ғ> фонемасын /gh/ тіркесімен жазғанда 1736 рет таңбалаған екен. Бірақ 158 рет /gh/ тіркесінің орнына /g/ әрпін жазған. 4 рет /ǵ/ таңбасын қолданған.

Ал 2-жобадағы /ǵ/ таңбасының орнына 101 рет /g/, 49 рет екі нүктесі бар /g/, 106 рет төбесінде сызығы бар /g/ әрпін қателесіп жазған. Бұл 1736 рет кездескен /ғ/ таңбасын 153 рет қателесіп, /g/ және екі нүктесі бар /g/, төбесінде сызығы бар /g/ әрпімен жазды деген сөз.

Сонда үш әліпбидегі таңбалардың қуатсыйымдылықтарын салыстырсақ, мынадай көрініс аламыз: $9,0\% - 8,8\% - 8,9\%$.

3.5 Үш әліпби жобасы бойынша қорытынды: 2-жобамен жазуға кеткен /ǵ/ әрпінің қуатсыйымдылығы 1-ші және 3-ші жобалардағы жазуға кеткен қуатсыйымдылыққа қарағанда төмен. Мұның бір себебін атай аламыз: респонденттердің 98-і түрік тілі мен жазуын білетін Сүлейман Демирель университетінің студенттері болғандықтан, олар бұл әріпті түрік тіліндегі жұмсақ /f/ әрпімен таңбалауды қиынға санамаған, сонымен қатар қазіргі жастардың көбісі түрік тілінің әліпбиін таниды, оқи алады. Ал

3-ші жобадағы қуатсыйымдылықтың 1-ші жобаға қарағанда төмендеуі қазіргі латын әліпбиін қолданып, жазатын жастар жазба тілінде /ғ/ әрпі /gh/ диграфымен транслитерация жасалып, тұрақтала бастағаны деп түсіндіреміз.

/Дд/ графемасы

I Фонетика-фонологиялық сипаттама

1.1 *Фонеманың айырым белгілері:* <д> – дауыссыз, тіл алды, босаң тоғысыңқы, ұяң [38].

1.2 *Фонеманың дыбыс қоры* [15]:

Әріп	Фонема	Дыбыс	Позициялар	Мысалдар
/д/	⇒<д>	⇒ [д]	Жуан езуліктермен іргелес келгенде	[д]ала, қарбыз[д]ың
		⇒ [д']	Жіңішке езуліктермен іргелес келгенде	[д']әл, кез[д']ер
		⇒ [д°]	Жуан еріндіктермен іргелес келгенде	[д°]орба, [д°]ұрыс
		⇒[д°']	Жіңішке еріндіктермен іргелес келгенде	[д°']үние, [д°']өңгелек
		⇒ [т]	Қатаңнан кейін, жуан езулікпен іргелес келгенде	жат[т]ауыс
		⇒ [т°]	Қатаңнан кейін, жуан еріндікпен іргелес келгенде	ат[т°]орба
		⇒[т']	Қатаңнан кейін, жіңішке езулікпен іргелес келгенде	[т']әптер, бес[т']әрігер
		⇒ [т°']	Қатаңнан кейін, жіңішке еріндікпен іргелес келгенде	[т°']өңгелек
	⇒<дд>	⇒[дд]	Кірме сөздерде	мү[дд]е, ә[дд]і, кү[дд]ы
	⇒<д>-<л>	⇒ [л]	Жергілікті тілде	тұң[л]ік, маң[л]ай, саң[л]ақ, таң[л]ай

1.3 *Қазақ тілінің мәтіндер корпусындағы /д/ графемасының пайыздық салмағы:* 4,26%. Кездесу жиілігі: 10-орында.

1.4 *Дауыстылармен тіркесу қабілеті:* жуан және жіңішке дауыстылармен тіркеседі: да, ад, дә, әд, де, ед, до, од, дө, дұ, ұд, дү, үд, алайда өд түрінде тіркесе алмайды [38].

1.5 *Сөз позициясындағы орны:* позиция талғамайды; сөз басы, ортасы, аяғында кездесе береді.

II Грамматологиялық сипаттама

2.1 *Көне түркі жазуында:* /д/ графемасы екі мәнде жұмсалған: бірі – жуан, бірі – жіңішке. Дауыссыз жуан [д] дыбысы – **Ж** таңбасымен, ал дауыссыз жіңішке [д] дыбысы **Х** таңбасымен берілген. Сөз ортасы мен соңғы позициясында келген [142].

2.2 *Араб (қадым және жәдид) жазуында:*<д> фонемасы **د** (дәл) арқылы берілген: сұлу – سولو, құн – قون. Бұл дыбыс сөз басы, ортасы және сөз аяғында келген. Қазақ

тілінің төл сөздерінен жуан және жіңішке сингармотембрлі сөздерде қолданылған [138].

2.3 *А.Байтұрсынұлының төте жазуында* **Д** (дәл) таңбасы қалдырылды [139].

2.4 *Латын графикасына негізделген қазақ жазуында (1929 ж.)* <д> фонемасы /Dd/ әрпімен таңбаланды. 1938 ж. латын әліпбиіне енгізілген түзетуде /Dd/ әрпі өзгеріссіз қалды [116].

2.5 *Орыс әліпбиіне негізделген қазақ жазуында (1940 ж.)*: <д> фонемасы /d/ графемасымен таңбаланды.

2.6 *Өзге түркі тілдері жазуында*: 1940 жылы <д> фонемасы түркі тілдерінің ішінде әзербайжан, алтай, башқұрт, гагауз, қарақалпақ, қырғыз, құмық, ноғай, татар, тува, түрікмен, өзбек, ұйғыр тілдерінде /d/ әрпімен таңбаланды. Қазақ тілтанушылары «1 фонема – 1 әріп» қағидатын сақтады [140].

2.7 *Қазіргі латын графикасын қабылдаған түркі әліпбилерінде*: <д> фонемасы өзбек, түрік, әзербайжан, түрікмен тілдерінде /Dd/ графемасымен таңбаланады.

2.8 */Д/әрпінің орфографиясы*: [д] дыбысына, негізінен, орыс тілінен енген және орыс тілі арқылы енген сөздер аяқталады: *отряд, парад* [87].

III Сауалнама жобаларындағы <д> фонемасының таңбалануына сараптама

3.1 */Д/ әрпінің тарихы*: 3 әліпби жобасында да <д> фонемасы /Dd/ әрпімен таңбаланады. Классикалық латын әліпбиінде /Dd/ әрпі б.з.д. VII ғасырдан бастап қолданыла бастады. Бұл фонема дауыссыз дыбыстың мәнін берді [128].

3.2 *Үш әліпби жобасы бойынша жазылым қатесі*: 1-жоба бойынша кирил жазуынан латын жазуына транслитерация жасауда 248 респондент 9 қате жіберген. 2-жоба бойынша – 8 қате, 3-жоба бойынша – 8 қате.

3.3 *Респонденттердің балама ұсыныстары*: бұл графемаға қатысты респонденттердің ұсыныстары жоқ.

3.4 *Сауалнама нәтижесі*: <д> фонемасы үш жобада да /d/ графемасымен таңбаланады. Барлық жазба мәтінде /d/ әрпі 20 рет кездеседі: *өсімдік, жұдырық, тыяды, уылдырық, жияды, ұйиды, диспетчер, координат, кальцийдің, Омскіден, коммуналдық, князьдік, педагогтер, ыдыс-аяқ, дән, даласы, дастаны, ежелден, ер деген, даңқымыз*. Сонда 248 респондент бұл әріпті 4960 рет жазады.

1-жоба бойынша 4960 рет жазылған <д> фонемасын /d/ графемасымен белгілеуде, яғни кирил жазуынан латын жазуына транслитерация жасауда 248 респондент 9 қате жіберген. Мұны пайызға шаққанда, $(9 \times 100 : 4960 = 0,18)$ 0,2% көрсетіп отыр.

2-жоба бойынша 4960 рет жазылған <д> фонемасын /d/ графемасымен белгілеуде, яғни кирил жазуынан латын жазуына транслитерация жасауда 248 респондент 8 қате жіберген. Мұны пайызға шаққанда, $(8 \times 100 : 4960 = 0,16)$ 0,2% көрсетіп отыр.

3-жоба бойынша 4960 рет жазылған <д> фонемасын /d/ графемасымен белгілеуде, яғни кирил жазуынан латын жазуына транслитерация жасауда 248 респондент 8 қате жіберген. Мұны пайызға шаққанда, $(8 \times 100 : 4960 = 0,16)$ 0,2% көрсетіп отыр.

3.5 *Әріптің қуатсыйымдылығы*: 1-жоба бойынша – 0,2%, 2-жоба бойынша – 0,2%, 3-жоба бойынша – 0,2%. Респонденттердің сауалнамаларын саралау барысында бірінші, екінші, үшінші жобаларда берілген <д> фонемасының қуатсыйымдылығы төмен екені айқындалды.

3.6 *Үш әліпби жобасы бойынша қорытынды*: сауалнама нәтижесі <д> фонемасын латын әліпбиіндегі /Dd/ әрпімен таңбалауға болатынын көрсетті. Оның мынадай себептері бар: а) ағылшын-латын стандартында <д> фонемасын таңбалайтын, оған мәні жуық /Dd/ әрпінен басқа әріп жоқ; ә) «1 әріп – 1 фонема» принципіне сәйкес; б) өзге түркі әліпбилеріне сәйкес. Қазақ тілін тұтынушылардың және қазақ тілі ана тілі болып табылатындардың санасында /Dd/ графемасы <д> фонемасының психобейнесіне сәйкес келеді. Қазақ тілін ана тілі санайтындардың санасында <д> фонемасының бейнесі /Dd/ болуына графикалық қарсылық жоқ.

/Ее/ графемасы

I Фонетика-фонологиялық сипаттама

1.1 *Фонеманың айырым белгілері*: <е> – фонемасы дауысты, тым қысаң, езулік, тіл алды, жіңішке [38].

1.2 *Фонеманың дыбыс қоры* [15]:

Әріп	Фонема	Дыбыс	Позициялар	Мысалдар
/e/	⇒<e>	⇒ [э]	Жуан сыңарлы құрама сөзде, «с», «ш», «ж» дыбыстарынан кейін	[э]рлан, [э]лнұр, ес[э]к, ш[э]п, с[э]п, ж[э]у
		⇒ [е]	Сөз ортасында, аяғында	к[е]л, т[е]с
		⇒ [ʲe]	Сөз басында	[ʲe]т, [ʲe]л
		⇒ [ə]	Ауызекі тілде	[ə]д[ə]биет, көг[ə]ршін
		⇒ [i]	«Ш»-ның алдында, ауызекі тілде	[i]штеме, [i]штеңке
		⇒ ø	Дауыстымен қатар келгенде, сөз тіркесі жігінде	кел[ʲ]алмады, кел[ʲ]іліністі, екп[ʲ]ағаш
		⇒ [ø]	Еріндік буыннан кейін	түй[ø], бөл[ø], күй[ø]
		⇒ [e°]	Ерін үндестігінің 3-4-буынында	дөңгел[e°]к, құрм[e°]т, сур[e°]т, сүрмел[e°]у, өзент[e°]л
	⇒<e> – <a>	⇒ [ə]	Бейүндес буын аралығында, кірме сөздерде	кар[ə]кет, кош[ə]мәт

1.3 *Қазақ тілінің мәтіндер корпусындағы /e/ графемасының пайыздық салмағы*: 7,82%. Кездесу жиілігі: 2-орында.

1.4 *Дыбыстармен тіркесу қабілеті*: [қ], [ғ] дыбыстарымен тіркеспейді. Алайда ауызша сөзде [қ], [ғ] дыбыстарымен тіркесіп, жіңішке айтыла береді, мысалы: ақ егіс [aʁegis]. Басқа дауыссыздармен тіркесе береді.

1.5 *Сөз позициясындағы орны*: сөз басы мен аяғы, ортасында айтылады және жазылады. Сөз басында айтылғанда алдына [у] дауыссызы селбесіп дыбысталады.

II Грамматологиялық сипаттама

2.1 *Көне түркі жазуында*: <e> фонемасы [a] дауыстысымен ортақ әріппен таңбаланды. Жіңішке дауыссыздармен тіркескен таңба /e/ болып оқылған. /E/ әрпі сөз басы мен ортасында таңбаланбаған, сөз аяғында жүйелі түрде жазылып отырған [15, 105-6.].

2.2 *Араб (қадым және жәдид) жазуында*: араб графикалы жазуда бұл фонеманың жеке таңбасы болған жоқ, дауыстылар жұптасып, харақаттар арқылы берілді. Олар: [a, e] дауыстылары *фатха, у, ұ, ө дамма, и, ы, і кесрамен* таңбаланды. Бірақ <e> фонемасы 1) **алиф (ا)** арқылы: *береді* – *برادى*, *жібереді* – *جباردى*; 2) **иа (ي)** арқылы: *келсе* – *كيسه*, *тек* – *تيك*; 3) **һа (ه)** арқылы: *егер* – *هكر*, *түйе* – *تويه* берілген. Сөз басында келетін [e] дауыстысы, негізінен, **иа** және **һа** таңбаларымен берілген. Сөз аяғында келетін [e] дыбысы үнемі **һа (ه)** әрпімен белгіленіп отырған. **Алиф (ا)** пен **иа (ي)** сөз аяғында келетін [e] дыбысын таңбаламаған. Яғни сөз аяғы [e] дыбысына бітсе, **һа (ه)** әрпі арқылы таңбаланып отырған. Қадым жазу жүйесінде бірінші буындағы дауыстылар жазылмаған.

Ал жәдид жүйесінде <e> фонемасы **алиф (ا)** және **иа (ي)** арқылы жиі таңбаланып отырған. Кейде бір сөз ішінде екі таңба қатар қолданылған [138].

2.3 *А.Байтұрсынұлының төте жазуында*: <e> фонемасы **һа (ه)** арқылы жеке әріп-таңба алды. Бұл әріп таңбаланған жіңішке айтылатын сөздерге дәйекше белгісі қойылмады.

2.4 *Латын графикасына негізделген қазақ жазуында (1929 ж.)*: <e> фонемасы /e/ әрпімен жазылды. 1938 ж. түзетуде өзгеріс болған жоқ.

2.5 *Орыс әліпбиіне негізделген қазақ жазуында (1940ж.)*: /e/ әрпімен таңбаланды.

2.6 *Өзге түркі тілдері жазуында*: /e/ әрпі араб, латын, кирил графикасына негізделген түркі әліпбилерінде ортақ таңбамен берілді.

2.7 *Қазіргі латын графикасын қабылдаған түркі әліпбилерінде*: ортақ /e/ графемасы қабылданды.

III Сауалнама жобаларындағы <e> фонемасының таңбалануына сараптама

3.1 */E/ әрпінің тарихы*: бұл таңба латын әліпбиінің алғашқы құрамындағы шамамен б.з.д VII ғ. пайда болып, 21 әріптің бірі ретінде 5-таңбасы болып қолданды. Ағылшын әліпбиінде [i:] деп дыбысталады және ең жиі қолданылатын әріп ретінде алынды. [E] дыбысының таңбасы үш әліпбиде де ортақ /e/ әрпімен берілген.

3.2 *Үш әліпби жобасы бойынша жазылым қатесі*: жалпы сауалнаманың жазылым бөлігінде /e/ әрпі 47 рет кездеседі. 1-жоба бойынша кирил жазуындағы сөздерді жазуда – 243 қате, 2-жоба бойынша – 36, 3-жоба бойынша 31 қате кеткен. Респонденттер бұл таңбаны қиын әріпке санамаған.

3.4 *Әріптің қуатсыйымдылығы*: 248 респондент /e/ әрпін 47 рет жазып, 11656 рет қолданылған. Олай болса, 1-жобадағы /e/ графемасының қуатсыйымдылығы былай анықталады:

11656 – 100%.

243 – х болғанда, 24300 : 11656 = 2,1%.

2-жобада: 11656 – 100%.

36 – х болғанда, $3600 : 11656 = 0,3\%$,

3-жобада: 11656 – 100%.

31 – х болғанда, $3100 : 11656 = 0,3\%$.

Қорыта айтқанда, /е/ графемасымен жазу жеңіл болды.

3.5 *Респонденттердің балама ұсыныстары*: жоқ.

3.6 *Сауалнама нәтижесі*: <е> фонемасын латын әліпбиіндегі /е/ әрпімен таңбалауға қарсылық болған жоқ. Себебі /е/ әрпі: а) ағылшын-латын стандартында <е> фонемасын береді; ә) «1 әріп – 1 фонема» принципіне сәйкес; б) өзге түркі әліпбилеріне сәйкес. Қазақ тілін тұтынушылардың және қазақ тілі ана тілі болып табылатындардың сана-сында /е/ графемасы <е> фонемасының психобейнесіне сәйкес келеді.

/Жж/ графемасы

I Фонетика-фонологиялық сипаттама

1.1 *Фонеманың айырым белгілері*: <ж> – дауыссыз, жайылыңқы жуысыңқы, тіл ұшы, ұяң [38].

1.2 *Фонеманың дыбыс қоры* [15].

1.3 *Қазақ тілінің мәтіндер корпусындағы /ж/ графемасының пайыздық салмағы*: 1,81%. Кездесу жиілігі: 17-орында.

Әріп	Фонема	Дыбыс	Позициялар	Мысалдар
/ж/	⇒<ж>	⇒ [ж]	Сөз басында, ортасында, жуан езуліктермен іргелес келгенде	[ж]аз, а[ж]ал
		⇒ [ж']	Сөз басында, ортасында, жіңішке езуліктермен және «й», «һ» фонемасымен іргелес немесе бір сингармотембрде келгенде	[ж']е, [ж']ә, [ж']ай, [ж']иһаз, [ж']иһангер, [ж']айлау, [ж']айылым
		⇒[ж'']	Сөз басында, ортасында, жіңішке еріндіктермен іргелес келгенде	[ж'']үз, [ж'']өтел, [ж'']үгіріс
		⇒[ж'°]	Сөз басында, ортасында, жуан еріндіктермен іргелес келгенде	[ж'°]орға, [ж'°]ұрт
		⇒ [ш]	Қатаң дауыссыздан кейін, жуандармен іргелес келгенде	бес[ш]асар
		⇒ [ш']	Қатаң дауыссыздан кейін, жіңішкелермен іргелес келгенде	үш[ш']ер
		⇒[ш'~]	[Т] дыбысымен іргелес позицияда	жағ[ш'~]ер
		⇒[ш'°]	Қатаң дауыссыздан кейін, жуан еріндіктермен іргелес келгенде	тас[ш'°]ол, қас[ш'°]ұлу
		⇒[ш'°']	Қатаң дауыссыздан кейін, жіңішке еріндіктермен іргелес келгенде	үш[ш'°']үз

1.4 *Дауыстылармен тіркесу қабілеті*: қазақ тілінде /ж/ графемасы дауыстылармен жа-аж, жә-әж, же-еж, жо-ож, жө-өж, жұ-ұж, жү, жы-ыж, жі формасында тіркеседі, ал ұж, іж түрінде тіркеспейді [38].

1.5 *Сөз позициясындағы орны*: позиция талғамайды; сөздің басы, ортасы, аяғында кездесе береді [38].

II Грамматологиялық сипаттама

2.1 *Көне түркі жазуында /ж/ графемасы /й/-мен берілген: йағы (жағы), йана (және), йол (жол), йаш (жас) т.б.* [142].

2.2 *Араб (қадым және жәдид) жазуында: <ж> фонемасы жійм (ج) арқылы беріледі. Бұл дыбыс сөз басы, ортасы және сөз аяғында келген. Қазақ тілінің төл сөздерінен жуан және жіңішке сингармотембрлі сөздерде қолданылған* [138].

2.3 *А.Байтұрсынұлының төте жазуында жійм (ج) таңбасы қалдырылған* [139].

2.4 *Латын графикасына негізделген қазақ жазуында (1929 ж.) <ж> фонемасы /ç/ әрпімен берілген: Çuldyz, çol* [116].

2.5 *1938 ж. латын әліпбиіне енгізілген түзетуде: <ж> фонемасы өзгертілмей /Çç/ түрінде берілген* [140].

2.6 *Орыс әліпбиіне негізделген қазақ жазуында (1940 ж.) <ж> фонемасына кирил графикасындағы /ж/ таңбасы алынды* [140].

2.7 *Өзге түркі тілдері жазуында: 1940 жылғы кирил әліпбиіндегі <ж> фонемасын ноғай, каракалпақ, қырғыз, өзбек, ұйғыр әліпбилері /ж/ графемасымен таңбалады* [140].

2.8 *Қазіргі латын графикасын қабылдаған түркі әліпбилерінде <ж> фонемасы негізінде /j/ әрпімен таңбаланады. Айталық, түрік, өзбек, эзербайжан әліпбилерінде /j/ бар, ал түркімен әліпбиінде /ж/ графемасы мүлдем жоқ.*

III Сауалнама жобаларындағы <ж> фонемасының таңбалануына сараптама

3.1 */Ж/ әрпінің тарихы: <ж> фонемасы 1-ші және 3-ші жобаларда /zh/ әріптіркесі арқылы таңбаланса, 2-ші жобада бұған /j/ графемасы ұсынылған.*

/Z/ пен /h/ б.з.д.VII ғасырдағы классикалық латын әліпбиінде бар. Біздің заманымызға дейінгі 234 жылы /Z/-тің орнына /G/ таңбаланып, сонан соң б.з.д. 312 жылы қайтадан /Z/ таңбасы қолданыла бастаған.

*/Jj/ таңбасы алғашқы 23 әріптің құрамында болмаған (б.з.д. I ғ.). Алайда XVI ғасырда әліпбиге өзгеріс енгізіліп, /i/ таңбасынан ажырату мақсатында /Jj/ таңбасы пайда болған. Сол кезеңдегі басылымдардың көбінде /Jj/-дің орнына /i/ әрпі қолданылған. Сондықтан сөздіктерден *iat* және *jam*, *inictum* және *injectum* нұсқаларын кездестіруге болады. Ал әлемдік деңгейде ағылшын тілінің ерекшелігін ескерсек, /Jj/ әрпі тек <ж> фонемасын береді. Мысалы: *Jonson* [128].*

3.2 *Үш әліпби жобасы бойынша жазылым қатесі:*

1-әліпби жобасы бойынша: берілген сөздерді кирил жазуынан латын жазуына транслитерация жасауда 248 респондент жалпы 72 қате жіберген. Сауалпарақта берілген 66 сөздің ішінен <ж> фонемасының III бөлім бойынша кездесу жиілігі 9 рет (*жайғызу, жұдырық, жарқ-жұрқ, жияды, жаңғалақ, жанкүйер, сиыржоңышқа, Тәжібаевқа, Жолио-Кюри*). IV бөлім бойынша – 3 рет (*ежелден, жырың, жерім*).

Бірінші жобада берілген <ж> фонемасын респонденттер <j> графемасымен таңбалап, 35 қате жіберген. Бұл жерде респонденттер тарапынан /zh/ диграфынан гөрі жалаң /j/ таңбасы құпталатыны аңғарылады. Сондай-ақ графемалық интерференцияға байланысты /zh/ графемасы кирилше /ж/ әрпімен таңбаланып, 10 қате орын алған. Бұған қоса респонденттердің салғырттығынан <ж> фонемасы /z/, /ch/, /sh/, /jh/, /zn/ тәрізді графемалармен белгіленіп, бірқатар қате жіберілген.

Кирил графикасында таңбалануы	Латын графикасында таңбалануы	Респондент тарапынан қате берілген таңба нұсқасы	Қате жазылған нұсқа-мысалдар
ж	zh	z	15 (zajhyzw, zudyryk, zark-zyrk, zeidw, zarq-zurq, zajady, ziyady, zanggalaq, Zoljo, ezelden zangghalaq)
		j	35 (jaygyzu, judyryq, jark-jurk, jiyadi, jankuejer, jangghalaq, Tajibaevqa, Jolio-Kyuri, jirin, jerim jarq-jurq, jangghalaq, Ta' jibaevqa)
		ж	10 (judyryq, zharq-журq)
		ch	3 (echelden)
		sh	6 (zarq-shurq, sharq-shurq, shangalaq)
		jh	1 (Jholio)
		zn	2 (znajnyzuw, znyryng)
Жалпы			72

2-әліпби жобасы бойынша: берілген сөздерді кирил жазуынан латын жазуына транслитерация жасауда 248 респондент жалпы 185 қате жіберген. Оның ішінде қатенің басым бөлігі /j/ әрпінің /zh/ диграфымен таңбалануынан орын алған (138 қате). Бұл жерде жазарманның 1-ші әліпби жобасындағы графемаға машықтанып алғандығы көрінеді. Сондай-ақ кейбір респонденттердің /j/ әрпін кирил графикасындағы /ж/ графемасымен таңбалап, 40 қате жіберуін графемалық интерференция салдарынан туындаған жағдай деп түсіну керек.

Кирил графикасында таңбалануы	Латын графикасында таңбалануы	Респондент тарапынан қате берілген таңба нұсқасы	Қате жазылған нұсқа-мысалдар
ж	j	zh	138 (zhayǵizw, zhudiriq, zharq-zhurq, zhiyadi, zhangalaq, zhanküyer, sıyrzhoñışqa, Tazhibaevqa, Zholio- Kiywri, ezhelden, zhirñ, zherim)
		z	6 (zayǵızuw, zark-zurk, ziyyadi)
		ж	40 (judiriq, Жolio)
		ǵ	1 (sıyrǵonisqa)
Жалпы			185

3-әліпби жобасы бойынша: үшінші әліпби жобасы бойынша керісінше жағдай орын алған: респонденттер <ж> фонемасын /zh/ диграфымен берудің орнына екінші жобадағы /j/ графемасымен таңбалап, 70 қате жіберген. Бұл респонденттердің /j/ графемасын жазуға қол үйретіп, біраз машықтанып алғандарын көрсетеді. Сондай-ақ графемалық интерференцияға байланысты кейбір респонденттер /zh/ әрпін кирил графикасындағы /ж/ графемасымен таңбалап, 11 қате жіберген. Бұған қоса /zh/ диграфын /sh/ диграфымен шатастыру және /z/ графемасымен қате беру жайттары орын алған.

Кирил графикасында таңбалануы	Латын графикасында таңбалануы	Респондент тарапынан қате берілген таңба нұсқасы	Қате жазылған нұсқа-мысалдар
ж	zh	j	70 (judırıq, jarq-jurq, jiyadı, janngalaq, janküyer, sıyrıjongısqqa, Tajıbaevqa, Joliyo-Kiywri, ejelden, jıryng, jerim)
		z	5 (zanküyer, zajghyzu, zudyryq, ezelden)
		ж	11 (jangghalak, zharg-жург, жанkuur)
		sh	8 (shajghyzu, shudiriq, sharq-shurq, shiyadı, eshelden)
Жалпы			94

3.3 *Сауалнамашылардың балама ұсыныстары:* <ж> фонемасына қатысты ұсыныс жоқ.

3.4 *Сауалнама нәтижесі:* 1-ші және 3-ші әліпби жобаларында <ж> фонемасы – /zh/, ал 2-ші әліпби жобасында /j/ графемасымен берілген. Барлық жазба мәтінде /ж/ әрпі 12 рет кездеседі. Сонда 1-ші әліпби жобасы бойынша 248 респондент бұл әріпті 2976 рет жазады. 2976 рет жазылған /zh/ әріптіркесі 72 рет қате таңбаланған. Пайызға шаққанда, 2976 – 100%, 72 – х% болғанда, $7200 : 2976 = 2,4\%$.

2-ші әліпби жобасы бойынша /j/ графемасын 248 респондент 2976 рет жазады. 2976 рет жазылған /j/ графемасы 185 рет қате таңбаланған. Пайызға шаққанда, 2976 – 100%, 185 – х % болғанда, $18500 : 2976 = 6,2\%$.

3-ші әліпби жобасы бойынша 2976 рет жазылған /zh/ графемасы 94 рет қате таңбаланған. Пайызға шаққанда, 2976 – 100%, 94 – х% болғанда, $9400 : 2976 = 3,2\%$.

3.5 *Әріптің қуатсыйымдылығы:* бірінші жоба бойынша /zh/ графемасының қуатсыйымдылығы – 2,4%, екінші жоба бойынша /j/ графемасының қуатсыйымдылығы – 6,2%, үшінші жоба бойынша /zh/ графемасының қуатсыйымдылығы – 3,2%.

3.6 *3-әліпби жобасы бойынша қорытынды:* сауалнама нәтижелерін салыстыру барысы <ж> фонемасын /zh/ диграфымен таңбалаудың дағдыға айналғанын көрсетіп отыр. Оның себебі диграфтың қолайлы болғандығында емес деп ойлаймыз. Басты себеп – респонденттердің ағылшын тілінде оқып-жазу тәжірибесінде /zh/ таңбасының жайылыңқы жуысыңқы <ж> орнына жұмсалуды біршама орнығып қалғанында жатыр.

/зз/ графемасы

I Фонетика-фонологиялық сипаттама

1.1 *Фонеманың айырым белгілері:* <з> – дауыссыз, жиылма жуысыңқы, тіл алды, ұяң [38].

1.2 *Фонеманың дыбыс қоры:* <з> фонемасы сөз ішінде және сөздер шенінде әлсіз позицияда дыбыс ықпалына ұшырайды, бірақ таңбаланбайды. Төменде <з> фонемасының дыбыс қоры кестеге салынып, берілді [15].

Әріп	Фонема	Дыбыс	Позициялар	Мысалдар
/з/	⇒<з>	⇒ [з]	Сөз басында, аяғында ашық буыннан кейін, жуан езуліктермен іргелес жағдайда	[з]алым, қа[з]ак
		⇒ [з']	Сөз басында, аяғында ашық буыннан кейін, жіңішке езуліктермен іргелес жағдайда	ке[з'], [з']әр, ке[з']ек
		⇒ [з°]	Сөз басында, аяғында ашық буыннан кейін, жуан еріндіктермен іргелес жағдайда	[з°]ор, құ[з°]ыр
		⇒ [з°']	Сөз басында, аяғында ашық буыннан кейін, жіңішке еріндіктермен іргелес жағдайда	ке[з°']уіл, жү[з°']ік
		⇒ [ж]	[Ж] дыбысымен, жуан езуліктермен іргелес келгенде	қа[ж]жуа
		⇒ [ж']	[Ж] дыбысымен, жіңішке езуліктермен іргелес келгенде	те[ж']жет
		⇒ [ж°]	[Ж] дыбысымен, жуан еріндіктермен іргелес келгенде	бо[ж°]жорға
		⇒ [ж°']	[Ж] дыбысымен, жіңішке еріндіктермен іргелес келгенде	кө[ж°']жасы
		⇒ [ш]	[Ш] дыбысымен және жуан езуліктермен іргелес келгенде	жа[ш]шықты
		⇒ [ш']	[Ш] дыбысымен және жіңішке езуліктермен іргелес келгенде	те[ш']шықты
		⇒ [ш°]	[Ш] дыбысымен және жуан еріндіктермен іргелес келгенде	бо[ш°]шалу
		⇒ [ш°']	[Ш] дыбысымен және жіңішке еріндіктермен іргелес келгенде	кө[ш°']шалу, сө[ш°']шен
		⇒ [с]	[С] дыбысымен және жуан езуліктермен іргелес келгенде	жа[с]са, та[с]сыну
		⇒ [с']	[С] дыбысымен және жуан езуліктермен іргелес келгенде	те[с']сің, бі[с']сіз, сі[с']сіз
		⇒ [с°]	[С] дыбысымен және жуан еріндіктермен іргелес келгенде	тұ[с°]сыз, мұ[с°]сынбау
		⇒ [с°']	[С] дыбысымен және жіңішке еріндіктермен іргелес келгенде	кө[с°']сіз
	⇒<зз>	⇒ [зз']	Кірме сөздерде	лә[зз']ат, кә[зз']ап

1.3 *Қазақ тілінің мәтіндер корпусындағы /з/ әрпінің пайыздық салмағы:* 1,47%. Кездесу жиілігі: 20-орында.

1.4 *Дауыстылармен тіркесу қабілеті:* барлық дауыстылармен тіркеседі.

1.5 *Сөз позициясындағы орны:* позиция талғамайды: сөз басы, ортасы, аяғында кездеседі.

II Грамматологиялық сипаттама

2.1 *Көне түркі жазуында*: /z/ әрпі жуан, жіңішке айтылатын сөздерде бір таңбамен берілген. Сөз басында кездеспейді. Сөз ортасында $\check{z}(a)zuq$, $(a)zm(a)n$; сөз соңында $\check{z}ut(a)z$, $\check{z}(a)z$ жазылды [142].

2.2 *Араб (қадым және жәдид) жазуында*: қадым жүйесінде <z> фонемасының үш таңбасы болды: 1) **зейн** (ز) арқылы: *өзгелерні* – اوزكلرنی, *сіз* – سز. 2) **зад** (ض) әрпі арқылы: *қазір* – قضر, *Базарбай* – بزارباي. 3) **зэль** (ذ) арқылы: *бізнің* – بدينك берілді. Жуан **зад** (ض) тек жуан дауысты сөздерде жазылды. Жіңішке **зейн**(ز) әрпі жуан да, жіңішке де дауыстылары бар сөздерде таңбаланды. Жәдид жүйесінде **зейн** (ز) таңбасы ғана пайдаланылды: *отұз* – اوتوز, *өзі* – اوزی [138].

2.3 *А.Байтұрсынұлының төте жазуында*: <z> фонемасының бір ғана әрпі (ز) қалдырылды. **ض** (зад), **ذ** (зэль) әріптері әліпби құрамынан шығарылды [139].

2.4 *Латын графикасына негізделген қазақ жазуында (1929 ж.)*: <z> фонемасы /z/ графемасымен талассыз таңбаланды. 1938 ж. латын әліпбиіне енгізілген түзетуде өзгерген жоқ [116].

2.6 *Орыс әліпбиіне негізделген қазақ жазуында (1940 ж.)* <z> фонемасы орыс әліпбиіндегі /z/ әрпімен берілді [140].

2.7 *Өзге түркі тілдері жазуында*: араб, латын, кирил графикасында ортақ әріппен бейнеленді.

2.8 *Қазіргі латын графикасын қабылдаған түркі әліпбилерінде*: латын жазулы әліпбилерінде – /z/, кирил графикалы әліпбилерде /z/ әрпімен жазылады.

III Сауалнама жобаларындағы <z> фонемасының таңбалануына сараптама

3.1 */z/ әрпінің тарихы*: латын әліпбиінің алғашқы құрамындағы бұл таңба шамамен б.з.д VII ғ. пайда болып, 21 әріптің бірі ретінде алынды. Алайда грек әліпбиінің *дзетасы* /z/ латын алфавитінен б.з.д. 312 ж. шығарылған. Б.з.д. 234 жылы /z/ таңбасының орнына /g/ қолданылды. Бірақ б.з.д. I ғасырда Римнің Грецияны жаулап алғанынан кейін /y/ мен /z/ әрпі грек тілінен енген сөздерді жазу үшін әліпби құрамына ендірілген. [Z] дыбысының таңбасы үш әліпбиде де ортақ /z/ әрпімен берілген [128].

3.2 *Үш әліпби жобасы бойынша жазылым қатесі*: 1-жоба бойынша кирил жазуындағы сөздерді жазуда – 18 қате, 2-жоба бойынша – 9 қате, 3-жоба бойынша 14 қате кеткен. Респонденттер бұл таңбаны қиын әріпке санамаған.

3.4 *Әріптің қуатсыйымдылығы*: <z> фонемасы сауалнаманың жазылым (III, IV) бөлімдерінде 6 рет кездеседі, демек, 248 респондент оны 1488 рет жазған. Сонда осы графеманың әр жобадағы қуатсыйымдылығы былай анықталады. 1-жобада:

1488 – 100%.

18 – х болғанда, $1800 : 1488 = 1,2\%$.

2-жобада:

1488 – 100%.

9 – х болғанда, $900 : 1488 = 0,6\%$.

3-жобада:

1488 – 100%.

14 – х болғанда, $1400 : 1488 = 0,9\%$. Демек, 2-жобадағы әліпбиде <z> фонемасын таңбалаушы графеманың қуатсыйымдылығы төмен, яғни жеңіл болған.

3.5 *Респонденттердің балама ұсыныстары*: жоқ.

3.6 *Сауалнама нәтижесі*: <z> фонемасын латын әліпбиіндегі /z/ әрпімен таңбалауға қарсылық жоқ. Себебі /z/ әрпі: а) ағылшын-латын стандартында <z> фонемасын береді; ә) «1 әріп – 1 фонема» принципіне сәйкес; б) өзге түркі әліпбилеріне сәйкес. Қазақ тілін тұтынушылардың және қазақ тілі ана тілі болып табылатындардың санасында /z/ графемасы <z> фонемасының психобейнесіне сәйкес келеді.

/Ии/ графемасы

I Фонетика-фонологиялық сипаттама

1.1 *Фонеманың айырым белгілері*: <i> – төл сөздерде [ый], [ій] дыбыс тіркесін таңбалайтын әріп болып табылады [38].

1.2 *Фонеманың дыбыс қоры* [15].

Әріп	Фонема	Дыбыс	Позициялар	Мысалдар
/и/	⇒<ы>+<й>	⇒ [ый]	Сөздің барлық шенінде, жуан үндесімде	с[ый]рақ, к[ый], [ый]ық
	⇒<і>+<й>	⇒ [ій]	Сөздің барлық шенінде, жіңішке үндесімде	[ій]ә, к[ій], б[ій]лік
	⇒<ы>	⇒ [ы]	«Я», «ю» әрпі алдында келгенде	к[ы]ю, к[ы]я
	⇒<і>	⇒ [і]	Жіңішке үндесімде, «я», «ю» әрпі алдында келгенде	әл[і]я, к[і]ю
	⇒<ы>	⇒ [ұ]	«Я», «ю» әрпі алдында келгенде, жуан еріндік үндесімде	бұрт[ұ]я, қорт[ұ]я
	⇒<і>	⇒ [ү]	«Я», «ю» әрпі алдында келгенде, жіңішке еріндік үндесімде	дүр[ү]я

1.3 *Қазақ тілінің мәтіндер корпусындағы /и/ әрпінің пайыздық салмағы*: 1,45%. Кездесу жиілігі: 21-орында.

1.4 *Дыбыстармен тіркесу қабілеті*: барлық дыбыстармен қатар жазыла береді, айтылғанда жуан буынды сөздерде жуан, жіңішке буынды сөздерде жіңішке болып айтылады. Тек *сый* және *тый* сөздерінде құрамы ажыратылып жазылады.

1.5 *Сөз позициясындағы орны*: сөз басы мен аяғы, ортасында жазылады, айтылғанда алдынан не артынан сингармобуынға қарай не [ы] дыбысы, не [і] дыбысы қосылып айтылады.

II Грамматологиялық сипаттама

2.1 *Көне түркі жазуында /и/ әрпі жоқ*.

2.2 *Араб (қадым және жәдид) жазуында кесра [и] дыбысының мәнін берген: ыстаршина – إستارشنا (ыстаршина), билет – بِلْت (блт)* [138].

2.3 *А.Байтұрсынұлының төте жазуында*/и/ әрпі болған жоқ. /Й/ әрпі жарты дауысты саналды. Емле ережесі қабылданарда 1925 ж. [и] дыбысының дауыссыз, [я] дауысты екендігі туралы пікірталас көп болды. Ә.Бөкейхан, Е.Омаров, Х.Досмұхамедұлы, Н.Шағиұлы, А.Байтұрсынұлы, М.Жолдыбайұлы [и]-ді дауыссыз дыбыс деп тапса, Т.Шонанұлы, Р.Сүгірұлы, Н.Зәлиұлы дауысты қатарына жатқызды.Т.Шонанұлы, М.Дулатұлы бір таңбамен беру қолайлы деді, бірақ съезд қаулысында қосар әріппен таңбалау қабылданды. А.Байтұрсынұлы: «Жарты дауысты тек дауыстылардың жанында ғана айтылады. Қай жерде /й/ тұрса, оның алдында [ы], [і]-нің біреуі болады», – деді. Сондай-ақ /й/-дің алды, артынан да ы естілсе, алдыңғысы жазылмайды да, соңғысы жазылатынын көрсетті, мысалы: *қыын, тиын, киім, киік* [130, 327-б.]. Сөйтіп, қазіргі /и/ әрпі қосар әріппен берілді.

2.4 *Латын графикасына негізделген қазақ жазуында (1929ж.)* /и/ графемасы болған жоқ. /И/ әрпі [ый], [ій] дыбыс тіркесі арқылы берілді: *kijim, тьj, mijssijsijpij, mijssyvrij*.

2.5 *1938 ж. латын әліпбиіне енгізілген түзетуде:* 1938 қосар[і] (ый), [іj] (ій) дыбыстарының орнына бір ғана /i/ таңбасы алынды. Бірақ *тый, сый* сөздерінде бұрынғы емле сақталды.

2.6 *Орыс әліпбиіне негізделген қазақ жазуында (1940ж.):* /и/ әрпі орыс әліпбиі құрамында орыс тілі арқылы енген сөздерді таңбалау үшін енді. Ал қазақ тілі сөздерінде дыбыс тіркесі арқылы берілді және орфограммаға өзгертулер енгізу ұсынылды. Мысалы, жіңішке сингармотембрде бір әріппен (*ки*); жуан сингармотембрде екі таңбамен беру (*қый*); кірме сөздерде /я/әрпінің алдынан /и/ (*пияла, пияз, зияш*), ал қазақ сөздерінде /ы/жазу: *қыялы, сыяқты, тыянақты, йы, йі*-ға аяқталған сөзге көсемшенің **й** жұрнағы қосылса, /и/әрпін жазу (*баййды* емес, *баиды*). ҒА-ның Тіл, әдебиет институтында (1952 ж.) өткен жиналыста [ый], [ій] қосарын /и/ таңбасымен беру қабылданады. 1953ж. емле ережесі жобасында **ый** тіркесі *тый, сый* сөздерінде жазылды да, бұл сөздерге қосымша жалғанғанда жалаң /и/ жазылды (*сылық, сиымды, тиылу*) [144]. /Я/, /ю/ әріптерінен бұрын /ы/, /і/ әріптері жазылмады, *тый, сый* сөздері тұйық рай тұлғасында *тыю, сыю* болып жазылатын болды. 1957 ж. қазақ орфографиясының негізгі ережесінде төл сөз құрамында тек *тый, сый* сөздерінде қосар әріп, қалған сөздерде /и/ әрпі жазылатын болды.

2.7 *Өзге түркі тілдері жазуында:* кирил графикасын қабылдаған кеңестік түркілер әліпбиінде /и/ әрпі болды.

III Сауалнама жобаларындағы <и> фонемасының таңбалануына сараптама

3.1 */И/ әрпінің тарихы:* бұл таңба латын әліпбиінің алғашқы құрамында шамамен б.з.д.VII ғ. пайда болғанда 21 әріптің бірі ретінде 9-таңбасы болды. Ағылшын әліпбиінде [i] деп дыбысталады және ең жиі қолданылатын әріп болып табылады.

3.2 *Сауалнама нәтижесі:* /и/ әрпі 1-ші және 3-ші жобаларда – **уj, ij** түрінде дыбыстық құрамы ажыратылып, 2-жобада төл сөздерде **iy, iy** түрінде және кірме сөздерде **i** әрпімен таңбалау ұсынылған. Және ескеретіні 2-3-ші жобаларда кірме сөздер /i/ әрпімен ғана жазылатыны ескертілген.

Мәтінде /и/ әрпі 21 рет таңбаланады. Оның 7-уі төл сөзде (*сирақ, қария, жияды, ұйиды, мұхит, сиыржоңышқа, киікоты*), 14-і кірме сөзде (*эволюция, фабрика, алю-*

миний, координат, институтқа, кальцийдің, принципі, киловатқа, авиабайланыс, Жолио-Кюри).

Сонда 248 респондент мәтін көлемінде 5208 рет /и/ әрпін таңбалайды. Оның 888 ретінде респонденттер 1-жоба бойынша **yj, ij** диграфының орнына /i/ әрпін ғана қолдануды дұрыс көреді. Мысалы: *siraq, fabrika, mukhit, koordinat, Zholio-Kjyri, dispatcher, institutqa, evolutsia*.

Ал 435 кезегінде /j/ таңбасын жазады. Мысалы: *evolutsja, djspetsher; aluwmjnj* *sjraq, fabrjka, koordjnat*.

Бұл жиі қайталанған әріптерді респонденттердің балама ұсыныстары деп те қабылдаған жөн. Ал өзге қателер саны мынадай:

Кирил графикасында таңбалануы	Латын графикасында таңбалануы	Респондет тарапынан қате берілген таңба нұсқа	Қате берілген нұсқа-мысалдар, саны
и	ij	yj	evolutsyja; dyjspetsher(5)
	ij	yi	evolutsyija (2)
	ij	e	aluwmenyj(1)
	i	ij	ijnstijutqa (4)
	j	yi	tyady (2)
	yj	yi	tyiar (7)
	y	iy	aviyabailanys(6)
	yj	iy	zhiyiady (4)
	ij	ий	kalsiiding (3)
	yj	ij	mukhijt, uijdy, koordijnat (48)
	yj	иј	qarija (1)
	ij	iy	ijnstiyutqa (4)
	yj	y	tyady (16)
	ij	иi	avinabailanys (17)
	yj	иi	fabrika (4)
	yj	yi	ujyidy (2)
	yj	yy	tyyjady (2)
	jyj	jj	ujjdy (2)
	yj	ij	zhijjady (8)
	yj	yj	qaryjja (6)
	yj	j	zhjjady (2)
	ij	ийj	aluwmiijnij(2)
	ij	j	evolutsjja (3)
	ij	ый	qagyjia (3)
Жалпы			154

Сонда 1-жоба бойынша /y/, /ij/ түрінде жазылуы тиіс орфограммада /и/ графемасы 1477 рет қате таңбаланған, яғни 5208-дің 1477-сі қате, ал 3731 жазылымы ғана әліпбиге сай болып шығады. Пайызға шақсақ,

5208 – 100 %.

1477 – x % десек, $147700 : 5208 = 28,4\%$.

Бұдан респонденттердің 28,4%-ына /и/ әрпін **yj, ij** тіркесімен таңбалау қиын болғаны белгілі болады. Тұрақты қайталанған қателер – /и/ әрпі /i/, /j/ графемаларымен жазылған.

2-жоба бойынша төл сөзде жазылған /и/ әрпі жуан сингармотембрде /y/, жіңішке сингармотембрде /iy/ түрінде дыбыс құрамы ажыратылып көрсетілуге тиіс. Мысалы, *siyrak, kariya, jiyady, muhiyt, siyrjonışqa, kiyikoti*, яғни қазіргі кирил-қазақ әліпбиімен жазылатын орфограммадан сөз тұрқы ұзарады. Бір әріп артық жазылады. Жазарман сөздің жуан-жіңішкелігін акустикалық түрде айырып, уақытын кетіреді. Және <i> мен <i> фонемасының таңбалануын айырып жазуға дағдыланады. Сөйтп, бұл дыбыс тіркесін жазуға энергия күші де, уақыт та біршама кететіні белгілі болды.

Сонымен, 248 респондент мәтінде 7 рет төл сөзде кездесетін /и/ әрпін /y/, /iy/ түрінде 1736 рет жазуы тиіс еді. Оның 570-інде қате жіберіліп отыр. Пайызға шақсақ:

1736 – 100%.

570 – x% десек,

$57000 : 1736 = 32,8\%$ -ы қате жазылған.

Бұл қателердің көбі әріп тіркесін қазіргі кирил-қазақ әліпбиіндегі бір таңбамен белгіленген жазу дағдысы мен дәстүріне байланысты. Осы 570 қатенің 489-ы бұл дыбысты бір графемамен таңбалауды дұрыс көргеннен туындаған. Ал қалған қателер графикалық интерференция (*qaryya, kukoty*), бір әріпті дауысты-дауыссыз қызметінде қатар жұмсау (*qaryya, qariia, qarjja*), алдыңғы жобадағы дағдыланған әріптіркесімен белгілеп жіберу (*qarija, qaryja*) сияқты салақтықтан туындаған.

Дегенмен 32,8% қате – дауысты саналатын /и/ әрпін дыбыс тіркесі арқылы таңбалауға қарсы емес деген көрсеткіш.

Енді кірме сөздерге келейік. Кірме сөз құрамында дауысты /и/ әрпі 14 рет кездеседі. 248 респондент 3472 рет /и/ әрпін кірме сөзде жазады екен. 2-жоба бойынша респондент кірме сөздегі <i> фонемасын /i/ графемасымен беруі керек еді. 3472 рет жазылған /и/ әрпінде барлығы 1062 қате кеткен. Бұл барлық орфограмманың 30,5%-ын құрайды.

Қателер қандай себепке байланысты?

1) Жобада /и/ әрпі жоқ. Ал ескертуде көрсетілген төл сөздегі <i> фонемасымен бір екенін түсініп, қабылдап, оған дағдыланып үйренуге уақыт керек. Қазіргі қазақ графикасында бір әріппен екі түрлі дыбысты таңбалау машығы жоқ. Сол себеппен бір әріп (i) орнына төл сөздерде жазылған әріптіркесін таңбалаған.

2) 3472-нің 382 кезегінде /и/ әрпі орнына әліпби құрамында көрсетілген /y/ әрпі қолданылған (*dyjspetcher*).

3) 1-жоба бойынша дағдыланып қалған /iy/ тіркесін жалғастырған.

Кірме сөзде /и/ әрпін қазіргі [и] дыбысын таңбалауда қолдану қуатсыйымдылығы 30,5% құрайды. Бұл кірме сөздерде әріп тіркесімен <j> фонемасының сингармотем-

брін анықтаудың қажеті жоқ, яғни кірме сөзде 1 әріппен беруге болады деген қорытындыға әкеледі.

3-жоба бойынша /и/ әрпі төл сөзде /yj/, /ij/ тіркесімен, ал кірме сөзде /i/ әрпімен таңбалауы тиіс еді. Жоба бойынша жіберілген барлық қате саны – 1636. Егер әріптің кездесу жиілігін (21 рет) респондент санына (248) көбейтсек, 5208 рет жазылған /и/ әрпінің санын аламыз. Пайызға шақсақ,

5208 – 100%.

1636 – x% десек,

$163600 : 5208 = 31,4\%$ шығады. Бұл /и/ әрпін төл сөзде /yj/, /ij/ тіркесімен, ал кірме сөзде /i/ әрпімен таңбалауға кеткен жазарманның қуатсыйымдылығын көрсетеді. Оның ішінде төл сөзде кеткен қатені (789) есептесек, 7 (әріптің кездесу жиілігі) x 248 = 1736.

1736 – 100%,

789 – x% деп алғанда,

$78900 : 1736 = 45,4\%$ болады.

Ал кірме сөзде 14 (әріптің кездесу жиілігі) x 248 = 3472.

3472 – 100%,

847 – x% деп алғанда,

$84700 : 3472 = 24,4\%$ болады.

Қателер қандай сипатта болды десек, мынадай көріністі байқауға болады: респондент кірме сөздерді жазуға тиіс 1 әріп орфограммасына қарағанда, төл сөздердегі әріп тіркесімен жазуға тиіс орфограммада аз қате жіберген. Бұл жазарманның қазіргі кирил-қазақ жазуындағы 1 әріп – 1 дыбысты жүйеге дағдыланып қалуына байланысты болуы әбден мүмкін. Ал кірме сөздерді жазарда респондент төл сөзде талап етілген диграфпен жазуға тиістілікті сақтаған тәрізді.

3.3 *Әріптің қуатсыйымдылығы*: үш жоба бойынша жоғары.

3.4 *Респонденттердің балама ұсыныстары*: /и/ графемасына қатысты балама ұсыныс берілмеген. Алайда: «1) «І» қазақтың «і»-сін білдірсе, кірме сөздерде «и»-ді білдіреді екен. Бұл шатасуға алып барады; 2) «Қазіргі кейбір «и» дыбысын «ый» деп таңбалауға қарсымын»; 3) «И» әрпінің – «ый», «ій» болғанына, «У» әрпінің – «ұу», «уу» деп жазылғанына қарсымын. Орфографиялық қатені көбейтеді», – деген пікірлер көрсетілген.

3.5 *Сауалнама нәтижесі*: жоба әріптері өздерінің қуатсыйымдылығы жоғары екендерін көрсетті. Төл және кірме сөздерде ортақ диграфпен белгілеуде де (1-жоба), төл сөздерді әріп тіркесімен, кірме сөздерді 1 әріппен жазуда да (2-ші және 3-ші жобалар) қателер саны, оның ішінде тұрақсыз қателер саны, әр респондент өз бетінше белгілеу әрекеті көп болғаны байқалды. Бұл – қазақ-кирил әліпбиіндегі /и/ әрпінің латын графикасын қабылдауда ойлануды қажет ететіндігін ескертеді. «Ешқандай жоба ұсыныстары оң нәтиже берген жоқ» деп қорытуға болады.

/Йй/ графемасы

I Фонетика-фонологиялық сипаттама

1.1 *Фонеманың айырым белгілері:* й – дауыссыз, жайылыңқы жуысыңқы, тіл ортасы, үнді [38].

1.2 *Фонеманың дыбыс қоры* [15].

Әріп	Фонема	Дыбыс	Позициялар	Мысалдар
/й/	⇒<j>	⇒ [j]	Дауысты дыбыстан кейін, жуан езуліктермен іргелес келгенде	ма[j], та[j]
		⇒ [j']	Дауысты дыбыстан кейін, жіңішке езуліктермен іргелес келгенде	мә[j']ек, се[j']сенбі
		⇒ [j°]	Дауысты дыбыстан кейін, жуан еріндіктермен іргелес келгенде	мо[j°]ын, құ[j°]ын
		⇒ [j°']	Дауысты дыбыстан кейін, жіңішке еріндіктермен іргелес келгенде	тү[j°']ін, сү[j°']ін

1.3 *Қазақ тілінің мәтіндер корпусындағы /й/ графемасының пайыздық салмағы:* 1,27%. Кездесу жиілігі: 23-орында.

1.4 *Дауыстылармен тіркесу қабілеті:* қазақ тілінде /й/ графемасы дауыстылармен ай, әй, ей, ой, өй, ұй, үй, ый, ій түрінде тіркеседі, ал керісінше йа, йә, йе, йо, йө, йұ, йү, йі формасында тіркес құрмайды [38].

1.5 *Сөз позициясындағы орны:* сөз ортасы мен аяғында кездеседі. Сөз басында й тек орыс тілі арқылы енген сөздерде ұшырасады: йод, йог т.б. [38].

II Грамматологиялық сипаттама

2.1 *Көне түркі жазуында:* <й> графемасы көне түркі жазуында **D** таңбасымен берілген. Көне түркі жазбаларында [й] – ауызжолды үнді дыбыс – сөздің жуан және жіңішке буындарында кездеседі [142].

2.2 *Араб (қадым және жәдид) жазуында* <й> фонемасы ұзақ и-ге (ي) харақаттар белгілеу арқылы (ي) берілген: қайтұб – قيتوب. Бұл дыбыс сөз басы, ортасы және сөз аяғында келген. Қазақ тілінің төл сөздерінен жуан және жіңішке сингармотембрлі сөздерде қолданылған [138].

2.3 *А.Байтұрсынұлының төте жазуында:* қысқа <и> (ي) фонемасына екі ноқат (ي) таңбасы енгізіледі [139].

2.4 *Латын графикасына негізделген қазақ жазуында (1929 ж.)* <й> фонемасы **Jj** әрпімен берілді [116].

2.5 *1938 ж. латын әліпбиіне енгізілген түзетуде* <й> фонемасының /Jj/ әрпі /Li/ графемасына ауыстырылған [135].

2.6 *Орыс әліпбиіне негізделген қазақ жазуында (1940 ж.):* орыс әліпбиіндегі /и/ әрпіне әріпүсті айшық сызық салына отырып /й/ берілді [116].

2.7 *Өзге түркі тілдері жазуында:* 1940 жылы кириллицаға негізделген әзербайжан, қырғыз, ноғай, өзбек, қарақалпақ әліпбилері де <й> фонемасын қазақ тіліндегі-дей /й/ графемасымен таңбалаған [140].

2.8 Қазіргі латын графикасын қабылдаған түркі әліпбилерінде: <й> фонемасы түрік, әзербайжан, өзбек әліпбилерінде Үу-мен таңбаланса, түрікмен әліпбиінде Үў-мен таңбаланған.

2.9 /Й/ графемасының орфографиясы:

- /й/ әрпі дауысты дыбыс әріптерінен кейін ғана қолданылады: *ай, ей, мерей, ойпан, үй, әйнек, ұйқас*;

- орыс тілінен енген сөздер мен өзге елдің жер-су аттарында /й/ әрпі сөз басында да келуі мүмкін: *йод, йот, йог, Йемен, Нью-Йорк*;

- қазақ сөздерінде толық /и/ әрпінен кейін жазылмайды: *ине (ийне емес), би (бий емес), киім (кийім емес)*. Орыс тілінен енген сөздерде *ий* әріптіркесі жазыла береді: *калий, кальций, санаторий, планетарий, сценарий, Максим Горький*;

- *йы, йі* дыбыстарына біткен етістіктерге көсемшенің *-й* жұрнағы жалғанғанда, *ый, ий* әріптерінің орнына жалғыз /и/ әрпі жазылады. Мысалы, *байы+й – байи (Біздің ауыл жылдан-жылға байи бермек), байимын, байисың, байиды* (және осылардың көпше түрлері), *байитын; кейі+й – кейи (Сен оған кейи берме), кейимін; ұйы+й(ды) – ұйиды (Сүт тез ұйиды), иі+й(ді) – ииді (Бұл сиыр тез ииді)* [87].

III Сауалнама жобаларындағы <й> фонемасының таңбалануына сараптама

3.1 /Й/ әрпінің тарихы: <й> фонемасы 1-ші және 3-ші жобаларда – **Јј**, 2-ші жобада **Үу** әрпімен ұсынылған.

Үу әрпі грек тілінің ықпалымен латын тіліне ең алғаш рет б.з.д. VII ғасырда енген. Сондықтан /Уу/ әрпі көбінесе грек тілінен енген сөздерде кездеседі. Орта ғасырда /у/ әрпі Батыс Еуропа тілдері әліпбиінде [i]-нің орнына да қолданыла бастаған. Сонан соң /у/ әрпі славян әліпбиінде жиі қолданысқа ие болған. Ағылшын тілінде /у/ графемасы сөз соңында қолданылса, /i/ әрпі сөздің басқа позицияларында қолданылып отырған.

Јј таңбасы базалық латын әліпбиінің алғашқы 23 әрпінің құрамында болмаған. Алайда XVI ғасырда әліпбиге өзгеріс енгізіліп, /li/ таңбасынан ажырату мақсатында /Jj/ таңбасы пайда болады. Сол кезеңдегі басылымдардың көбінде /Jj/ орнына /li/ әрпі қолданылған. Сондықтан сөздіктерден *iam* және *jam*, *iniectum* және *injectum* нұсқаларын кездестіруге болады. Ал әлемдік деңгейде ағылшын тілі факторын ескерсек, /Jj/ әрпі тек <ж> фонемасын береді. Мысалы: *Jonson* [128].

3.2 Үш әліпби жобасы бойынша жазылым қатесі:

Берілген сөздерді 1-әліпби жобасымен жазуда – 254 қате, 2-әліпби бойынша – 239 қате, 3-әліпби бойынша 272 қате кеткен.

1-әліпби жобасы бойынша: берілген сөздерді кирил жазуынан латын жазуына транслитерация жасауда 248 респондент жалпы 254 рет қате жіберген. Сауалпарақта берілген 66 сөздің ішінен <й> фонемасының III бөлім бойынша кездесу жиілігі 11 рет (*жайғызу, мейірім, кейуана, ұйиды, ұйқас, Йемен, алюминий, кальцийдің, жанкүйер, кейбіреу, авиабайланыс*), IV бөлім бойынша – 2 рет (*гой*). 1-жобада берілген <j> фонемасын респонденттер /i/ графемасымен таңбалап, 164 қате жіберген. Сауалпарақта берілген үш жобада да <j> фонемасын таңбалауға /i/ графемасы алынбаған, алайда респонденттердің <j> фонемасын осы, яғни /i/ әрпімен жазуына рефлексстік фактор

әсер еткен. Өйткені психологиялық тұрғыдан респонденттің санасында ағылшын әліпбиіндегі /i/ графемасы <j> фонемасының орнында жүреді. Сондықтан олар үшін /j/-дың орнына /i/-ді таңбалау оңай болғаны байқалады. Кейбір респондент /j/ графемасын /y/-мен таңбалап, 33 қате жіберген. Яғни бұл респонденттердің санасында <j> фонемасына /y/ графемасы сәйкес деген ұғымның қалыптасқанын көрсетеді. Сауалпарақта /j/ графемасын кирил /й/ әрпімен таңбалау жағдайы да орын алып отыр (34 қате). Бұны бір әліпбиден екіншіге өткенде болатын дағды түріндегі қате, яғни графемалық интерференция салдарынан туындаған қате ретінде түсіну керек.

Кирил графикасында таңбалануы	Латын графикасында таңбалануы	Респондент тарапынан қате берілген таңба нұсқасы	Қате жазылған нұсқа-мысалдар
й	j	i	164 (zhaighyzuw, keiwana, uidy, uiqas, Iemen, kalsiding, zhankuier, keibirew, aviabailanys, ghoi)
		y	33 (keywana, keybirew, zhankuyer, ghoy)
		g	1 (zhaghyzuw)
		q	1 (uqas)
		й	34 (кейwana, уйqas, Йemen, уйady, кейbirew, aviabaylanys)
		u	7 (zhankuer, uyudy, uqas)
		ji	2 (ujiqas)
		yj	1 (uyjqas)
		w	3 (kewana)
Жалпы			254

2-әліпби жобасы бойынша: берілген сөздерді кирил жазуынан латын жазуына транслитерация жасауда 248 респондент жалпы 239 рет қате жіберген. 2-жобада берілген <j> фонемасын респонденттер /i/ графемасымен таңбалап, 110 қате жіберген. Бұны қазіргі жастардың sms арқылы хабарласуы кезінде й әрпін /i/ графемасымен таңбалау дағдысы салдарынан орын алған рефлекті қате ретінде түсіну керек. Сондай-ақ графемалық интерференцияға байланысты кейбір респондент <y> фонемасын /j/ графемасымен таңбалап, 34 қате жіберсе, енді бірі <y> фонемасын /й/ әрпімен беріп, 58 қате жіберген.

Кирил графикасында таңбалануы	Латын графикасында таңбалануы	Респондент тарапынан қате берілген таңба нұсқасы	Қате жазылған нұсқа-мысалдар
й		j	34 (jajǵızuw, mejirim, keiwana, ujıjdı, ujqas, Jemen, zhankjer, kejbirew, aviabajlanıs)
		i	110 (jaiǵızuw, keiwana, uiqas, janküier, keibirew, aviabailanıs)
		w	6 (aviabawlanıs, jankuwer, uwqas)
		й	58 (кейwana, jankүйer, уйqas)
		yi	15 (keyiwana)
Жалпы			239

3-әліпби жобасы бойынша: берілген сөздерді кирил жазуынан латын жазуына транслитерация жасауда 248 респондент жалпы 272 рет қате жіберген. 3-жобада берілген <j> фонемасын респонденттер /i/ графемасымен таңбалап, 161 қате жіберген. Бұндай жағдайдың орын алу себебі жоғарыда көрсетілді. Сондай-ақ графемалық интерференцияға байланысты /j/ графемасы /y/-мен және /й/-мен таңбаланып, бірқатар орфографиялық қате жіберілген.

Кирил графикасында таңбалануы	Латын графикасында таңбалануы	Респондент тарапынан қате берілген таңба нұсқасы	Қате жазылған нұсқа-мысалдар
й		i	161 (zhaighyzuw, meirim, keiwana, uiydy, uiqas, Iemen, kalsiding, zhankuier, keibirew, aviabailanys)
		y	69 (keywana, keybirew, zhankuyer, uyqas, Yemen, meyirim)
		g	2 (zhaghyzuw)
		й	11 (кейwana, уйqas, Йemen, кейуу, уйady, кейbirew, aviabailanys)
		ju	6 (kejuwana)
		w	6 (Wemen)
		ue	7 (zhankueer)
		ej	10 (zhankuejer)
Жалпы			272

3.3 *Респонденттердің балама ұсыныстары:* <й> фонемасына қатысты ұсыныс берілмеген.

3.4 *Сауалнама нәтижесі:* 1-ші және 3-ші жобаларда <j> фонемасы /j/ әрпімен, ал 2-ші жобада /y/ графемасымен берілген. Барлық жазба мәтінде /j/ әрпі 13 рет кездеседі. Сонда 1-әліпби жобасы бойынша 248 респондент бұл әріпті 3224 рет жазады. 3224 рет жазылған /j/ әрпі 254 рет қате таңбаланған. Пайызға шаққанда, 3224 – 100%, 254 – x %, $25400:3224=7,9\%$ болады.

2-жоба бойынша /y/ графемасын 248 респондент 3224 рет жазады. 3224 рет жазылған /y/ графемасы 239 рет қате таңбаланған. Пайызға шаққанда, 3224 – 100%, 239 – x %, $23900 : 3224 = 7,4\%$ болады.

3-жоба бойынша 3224 рет жазылған /j/ графемасынан 272 рет қате жіберілген. Пайызға шаққанда,

3224 – 100%

272 – x % болғанда, $27200 : 3224 = 8,4\%$ болады.

3.5 *Әріптің қуатсыйымдылығы:* сауалнама нәтижесі көрсеткендей, 1-жоба бойынша – 7,9%, 2-жоба бойынша – 7,4%, 3-жоба бойынша – 8,4%. Респонденттердің сауалнамаларын саралау нәтижесі 2-ші жобада берілген <й> фонемасының қуатсыйымдылығы төмен екенін көрсетті.

3.6 *Үш әліпби жобасы бойынша қорытынды:* үш әліпбиді салыстыру нәтижесінде <й> фонемасын 2-жоба бойынша /y/-мен таңбалаудың тиімді екені анықталып отыр. Себебі оның қате пайызы, яғни қуатсыйымдылығы бәрінен төмен.

/Кк/ графемасы

I Фонетика-фонологиялық сипаттама

1.1 *Фонеманың айырым белгілері:* <к> – дауыссыз, тоғысыңқы, тіл ортасы, қаған [38].

1.2 *Фонеманың дыбыс қоры* [15].

Әріп	Фонема	Дыбыс	Позициялар	Мысалдар
/к/	⇒<к>	⇒ [к']	Сөздің барлық позициясында, жіңішке езуліктермен іргелес келгенде	[к']ітап, те[к'], те[к']е, тә[к']аппар
		⇒ [к [°]]	Сөздің барлық позициясында, жіңішке еріндіктермен іргелес келгенде	[к [°]]өз, [к [°]]үз, тү[к [°]]ір
	⇒<к>-<г>	⇒ [г]	Біріккен сыңар мағынасы дербес қолданыла алмаса	ара[г]ідік
	⇒<кк>	⇒ [кк]	Кірме сөздерде	гә[кк]у, ә[кк]і
	⇒<к>	⇒ [г]	Түбір мен қосымша жігінде	кө[г]і, те[г]інде

1.3 *Қазақ тілінің мәтіндер корпусындағы /к/ графемасының пайыздық салмағы:* 2,98%. Кездесу жиілігі: 13-орында.

1.4 *Дауыстылармен тіркесу қабілеті:* /к/ графемасы дауыстылармен *ка-ак, кә-әк, ке-ек, ко-ок, кө-өк, кү-үк, кі-ік* түрінде тіркеседі, алайда *кұ-ұк, кы-ык* формаларында тіркеспейді [38].

1.5 *Сөз позициясындағы орны*: сөздің барлық позициясында (сөз басы, ортасы, аяғы) кездеседі [38].

II Грамматологиялық сипаттама

2.1 *Көне түркі жазуында* /к/ графемасының **𐰽** таңбасы болған. Жіңішке сөздердің барлық буынында келе береді. Орын талғамайды. Сөздің барлық позициясында кездеседі. *Ki-ik, ke-ek, кө-өк, кү-үк* сингармобуындарының таңбасы дауыстының ыңғайына қарай ауысып отырады [142].

2.2 *Араб (қадым және жәдид) жазуында* <к> фонемасы **каф** (ك) арқылы берілген. Бұл дыбыс сөз басы, ортасы және сөз аяғында келген. Қазақ тілінің жіңішке сингармотембрлі сөздерінде қолданылған [138].

2.3 *А.Байтұрсынұлының төте жазуында каф* (ك) таңбасы қалдырылды [139].

2.4 *Латын графикасына негізделген қазақ жазуында (1929 ж.)* <к> фонемасы /Кк/ әрпімен беріледі: *еҗбек, көл* [116].

2.5 *1938 ж. латын әліпбиіне енгізілген түзетуде*: /Кк/ әрпі қалдырылды [140].

2.6 *Орыс әліпбиіне негізделген қазақ жазуында (1940 ж.)* кирил графикасындағы /к/ таңбасы алынды [116].

2.7 *Өзге түркі тілдері жазуында*: 1940 жылғы кирил әліпбиінде <к> фонемасын әзербайжан, ноғай, қарақалпақ, қырғыз, өзбектер /к/ графемасымен таңбалаған [140].

2.8 *Қазіргі латын графикасын қабылдаған түркі әліпбилерінде*: <к> фонемасын /к/ әрпімен таңбалау өзбек, түрікмен, әзербайжан әліпбилерінде бар.

2.9 *Морфонологиялық сипаты*: тәуелдік жалғау жалғанғанда сөз аяғындағы [к] ұяндайды (*тек-тегі, кек-кегі*) және тұйық етістігінің -у жұрнағы жалғанғанда қатан [к] ұяң [г]-ге айналады (*бүк-бүгу, тік-тігу, ек-егу, төк-төгу*) [38].

III Сауалнама жобаларындағы <к> фонемасының таңбалануына сараптама

3.1 */К/ әрпінің тарихы*: үш әліпби жобасын салыстырсақ, <к> фонемасын үш әліпбиде де **Кк**-мен таңбалау ұсынылған. /Кк/ әрпі б.з.д. VII ғасырда енгізілген [128].

3.2 *Үш әліпби жобасы бойынша жазылым қатесі*:

1-әліпби жобасы бойынша: берілген сөздерді кирил жазуынан латын жазуына транслитерация жасауда 248 респондент жалпы 43 рет қате жіберген. Сауалпарақта берілген 66 сөздің ішінен <к> фонемасының III бөлім бойынша кездесу жиілігі 21 рет: *ерік, тәкаппар, өсімдік, көркемөнер, кеюі, кейуана, фабрика, бәтеңке, координат, кальцийдің, маяққа, Омскіден, князьдік, коммуналдық, киловатқа, жанкүйер, оттек, күркетауық, киікоты, кейбіреу, Жолио-Кюри*. IV бөлім бойынша – 2 рет: *күн, ерліктің*. 1-жобада берілген <к> фонемасын респонденттер /q/ графемасымен таңбалап, 8 рет қате жіберген. Респонденттердің бұлай қате беруі респонденттің санасында /к/ графемасының психобейнесіне <q>, яғни <к> фонемасының психобейнесі үстемеленгенін байқатты, бұл жерде [к]-ні [к]-мен шатастыру болған. Бұл байланыс әліпби жүйесіндегі әріптер бейнесінің тұрақталмау себебінен болатын психологиялық, интерференциялық құбылыс салдары ретінде түсінілуі тиіс. Бұны графемалық интерференция ретінде де түсінуге болады. Сол сияқты графемаларды шатастырып, /g/ түрінде беруін (6 қате) немесе кирилше /к/-мен таңбалауын да осы

қатардағы рефлексік қате деп санасақ, әріпті қалдырып кетуін орфографиялық қате деуге болады. Соңғысы – респонденттің асығып жазуынан немесе немқұрайлығынан туындаған қате.

Кирилл графикасында таңбалануы	Латын графикасында таңбалануы	Респондент тарапынан қате берілген таңба нұсқасы	Қате жазылған нұсқа-мысалдар
к	k	q	8 (qejbirew, maya q qa, qalcyj q ding)
		к	1 (maya к ga)
		g	6 (mayag g a, galcyj g ding, zhang g ujer)
		h	1 (he h ybirew)
		түсіп қалуы	4 (maya қ a)
Жалпы			20

2-ші және 3-ші әліпби жобалары бойынша: берілген сөздерді кирилл жазуынан латын жазуына транслитерация жасауда 2-ші және 3-ші жобаларда да алдыңғыдай қате жіберілген. Алайда 1-жобаға қарағанда 2-жобада қате саны аздау (13 қате), 3-жобада – 10, яғни қате саны бірте-бірте азайған. Бұл жазарман қолдағдысының төселе бастағанын көрсетеді.

2-әліпби жобасы бойынша:

Кирилл графикасында таңбалануы	Латын графикасында таңбалануы	Респондент тарапынан қате берілген таңба нұсқасы	Қате жазылған нұсқа-мысалдар
к	k	q	7 (maya q qa, qalsiyydi ñ)
		g	4 (mayag g a, mayag q a)
		ч	1 (may ч ча)
		түсіп қалуы	1 (maya қ a)
Жалпы			13

3-әліпби жобасы бойынша:

Кирилл графикасында таңбалануы	Латын графикасында таңбалануы	Респондент тарапынан қате берілген таңба нұсқасы	Қате жазылған нұсқа-мысалдар
к	k	q	6 (maya q qa)
		g	2 (mayag g a)
		ч	1 (may ч ча)
		түсіп қалуы	1 (maya қ a)
Жалпы			10

3.3 *Респонденттердің балама ұсыныстары:* <к> фонемасына қатысты ұсыныс жоқ.

3.4 *Сауалнама нәтижесі:* 1-ші, 2-ші және 3-ші жобаларда <к> фонемасы /к/ графемасымен берілген. Барлық жазба мәтінде /к/ әрпі 23 рет кездеседі. Сонда 1-жоба бойынша 248 респондент бұл әріпті 5704 рет жазады. 5704 рет жазылған /к/ әрпі 43 рет қате таңбаланады. Пайызға шаққанда,

5704 – 100%.

20 – х% болғанда, $2000:5704=0,4\%$. Бұдан 1-жоба жүйесінде <к> фонемасын таңбалауда /к/ графемасының қуатсыйымдылығы төмен деген қорытынды шығады.

2-жоба бойынша да /к/ графемасын 248 респондент 5704 рет жазады. 5704 рет кездесетін /к/ графемасын таңбалауда 13 рет қате жіберілген. Пайызға шаққанда,

5704 – 100%.

13 – х % болғанда, $1300:5704=0,2\%$. Бұл – <к> фонемасын таңбалауда /к/ графемасын қолданудың қуатсыйымдылығы өте төмен деген көрсеткіш.

3-жоба бойынша /к/ графемасын 248 респондент 5704 рет жазады. 5704 рет кездесетін /к/ графемасын таңбалауда 10 рет қате жіберілген. Пайызға шаққанда,

5704 – 100%.

10 – х % болғанда, $1000:5704=0,2\%$. Бұдан /к/ графемасын 3-жоба жүйесінде қолданудың қуатсыйымдылығы да өте төмен деген көрсеткіш анықталды. Сауалнаманы салыстыру барысында байқалғаны – 1-ші және 2-ші жобаларға қарағанда 3-жобада қате саны аз. Бұл жерде жазарманның /к/ әрпіне төселгендігі көрініп тұр.

3.5 *Әріптің қуатсыйымдылығы:* сараптама жүргізу барысында 1-жоба бойынша – 0,4%, 2-жоба – 0,2%, 3-жоба – 0,2% төмен қуатсыйымдылық көрсеткіші алынды. Сауалнама нәтижесі бойынша үш жобада да бірдей таңбамен таңбалау ұсынылған, сондықтан /к/ графемасының таңбасы дау тудырмайды.

3.5 *Үш әліпби жобасы бойынша қорытынды:* <к> фонемасын латын әліпбиінде /Kk/ әрпімен таңбалауға болатыны анықталды. Оның мынадай себептері бар: а) ағылшын-латын стандартында <к> фонемасын таңбалайтын, оған мәні жуық /Kk/ әрпінен басқа әріп жоқ; ә) «1 әріп – 1 фонема» принципіне сәйкес; б) өзге түркі әліпбилеріне сәйкес. Қазақ тілін тұтынушылардың және қазақ тілі ана тілі болып табылатындардың санасында /Kk/ графемасы <к> фонемасының психобейнесіне сәйкес келеді. Қазақ тілін ана тілі санайтындардың санасында <к> фонемасының бейнесі /Kk/ болуына графикалық қарсылық жоқ.

/Кк/ графемасы

І Фонетика-фонологиялық сипаттама

1.1 *Фонеманың айырым белгілері:* <к> – дауыссыз, тоғысыңқы, тілшік, қатаң [38].

1.2 *Фонеманың дыбыс қоры:* <к> фонемасы сөз ішінде және сөздер шенінде әлсіз позицияда дыбыс ықпалына ұшырайды, бірақ таңбаланбайды. Сондықтан <к> фонемасының дыбыс қоры кестеге салынып берілді [15].

Әріп	Фонема	Дыбыс	Позициялар	Мысалдар
/к/	⇒<к>	⇒ [к]	Сөздің барлық позициясында, жуан езуліктермен іргелес келгенде	[к]аза[к], та[к]ыр
		⇒ [к°]	Сөздің барлық позициясында, жуан еріндіктермен іргелес келгенде	[к°]ор, [к°]ұры[к°], о[к°]ыс
		⇒ [к']	Сөздің барлық позициясында, жіңішке дауыстылармен қатар келгенде және жіңішке сингармотембрлі сөз деңгейінде	[к']асиет, [к']адір, [к']азір
		⇒ [к'°]	Сөздің барлық позициясында, жіңішке еріндік дауыстылармен қатар келгенде және жіңішке еріндік сингармотембрлі сөз деңгейінде	[к'°]үрмөт
	⇒<к>-<ғ>	⇒ [ғ]	Дауысты-, ұяң-, үндіаралық позицияда	ай[ғ]ай, кым[ғ]уыт, кыз[ғ]ыркын,
	<к>	⇒ [ғ]	Дауыстыаралық, ұяң, үндімен іргелес позицияда	то[ғ]жүру, айғабақ, а[ғ°]ала, а[ғ°]маңдай
		⇒ [к°]	[С], [ш]-мен іргелес келгенде	та[к°]сан, а[к°]ша
		⇒ [х]	Буын сингармотембрі өзгерер алдында, [р] дыбысымен іргелес келгенде	ра[х]мет, а[х]мет, бар[х]ан, дастар[х]ан, дар[х]ан
		⇒ [х°]	[Й]-мен, дауыстымен іргелес позицияда	су[х°]ит, дүние[х°]ор, шай[х°]ор
	⇒<ғ>	⇒ [ғ] [ғ ¹] [ғ ¹⁰]		ба[ғ]ы, та[ғ]ы а[ғ ¹⁰]ешкі а[ғ ¹⁰]үрпөк
		⇒ [кк]		ло[кк]ы

1.3 Қазақ тілінің мәтіндер корпусындағы /к/ графемасының пайыздық салмағы: 3,35%. Кездесу жиілігі: 12-орында.

1.4 Дауыстылармен тіркесу қабілеті: жуан дауыстылармен ғана тіркеседі: қа, ақ, қо, оқ, қы, ық, құ, ұқ. Жіңішке дауыстылармен ауызша тілде, әлсіз позицияда тіркеседі, бірақ жазылмайды (қе, еқ, қі, іқ, ұқ, қу, қе, еқ, әқ, қә тіркесімдері тек ауызша тілде).

1.5 Сөз позициясындағы орны: позиция талғамайды; сөздің басы, ортасы, аяғында кездесе береді.

II Грамматологиялық сипаттама

2.1 Көне түркі жазуында: /к/ графемасының көне түркі жазуында 2 таңбасы болған: ық – қы – бір таңба, қо – оқ, ұқ – құ сингармобуындарына 1 таңба [145, 21-б.]. Бұл – түркі сөздерінде кездесу жиілігі ең өнімді дыбыс болғанын дәлелдейді.

2.2 Араб (қадым және жәдид) жазуында:

қадым жүйесінде: <к> фонемасы **каф** (ق) арқылы берілген: қайтұб – قيتوب, артқы – اړطقى. Қазақ тілінің төл сөздерінен жуан сингармотембрлі сөздерде қолданылған. Ұйғыр-оғыз жазба дәстүрі бойынша /к/ әрпі орнына /х/ әрпі таңбаланған нормасы сақталған. Мысалы: *ар рудан иахшы кішілерні, мәртебелеріге иарылханыб*. Бұл XIV ғғ. хан жарлықтарында да жүйелі түрде кездеседі;

жәдид жүйесінде: **каф** (ق) арқылы: қазақша – قزاقچه және **каф** (ك) арқылы таңбалау сирек болса да бар: *кашгар – كاشغر, тынышлық – تنشلق* [138].

2.3 А.Байтұрсынұлының төте жазуында: **каф** (ق) таңбасы қалдырылды [139].

2.4 *Латын графикасына негізделген қазақ жазуында (1929ж.)* <қ> фонемасы /Qq/ әрпімен берілді: *Qazaq, balaq*. 1938 ж. латын әліпбиіне енгізілген түзетуде өзгерген жоқ.

2.5 *Орыс әліпбиіне негізделген қазақ жазуында (1940 ж.)* <қ> фонемасы жіңішке тембрлі сөздерде ғана жазылатын тіл ортасы, тоғысыңқы, қатаң <к> фонемасын таңбалайтын орыс әліпбиіндегі /к/ әрпіне әріпасты сызық сала отырып берілді. «<К> фонемасын <к> инвариантының жуан сингармотембрлі варианты ретінде ортақ /к/ графемасымен ғана таңбалайық» деген пікірлер болды (С.Сарыбаев). Бірақ бұл пікірлер қолдау таппай, әріптің осы түрі қабылданды. Сондай-ақ «<қ> – кь, <ғ> – кь» деп алайық деген де, тіпті «<қ> - қ, <ғ>-ғ деп алу жазу жылдамдығына кедергі, сондықтан /q/, /ǵ/ таңбасын қалдырайық» деген де пікірлер болады [15].

2.6 *Өзге түркі тілдері жазуында:* 1940 жылы <қ> фонемасын ноғай әліпбиі /кь/, қарашай әліпбиі /кь/ әріптікестері арқылы берсе, қырғыз әліпбиі /к/ графемасымен таңбалады. Қазақ тілтанушылары «1 фонема – 1 әріп» қағидатын сақтады. Бұл графеманы өзбек, ұйғыр әліпбилері қабылдады [15].

2.7 *Қазіргі латын графикасын қабылдаған түркі әліпбилерінде:* <қ> фонемасын /q/ әрпімен таңбалау өзбек, түрікмен, әзербайжан әліпбилерінде бар.

2.8 *Морфонологиялық сипаты:* сөз аяғында тәуелдік жалғау жалғанғанда ұяндайды және ол таңбаланады (*қақ – қағы, қасық – қасығы*). Бірақ кей сөздерде ұяндамайды (*қақ – қақы, қазақ – қазақы*). Бұл да таңбаланады.

III Сауалнама жобаларындағы <қ> фонемасының таңбалануына сараптама

3.1/*К/ әрпінің тарихы:* 3 жобада да <қ> фонемасы /q/ әрпімен таңбаланады. Бұл таңба латын әліпбиі алғашқы құрамында шамамен б.з.д.VII ғ. пайда болғанда, 21 әріптің бірі ретінде /q/ болды. /Q/ кезінде грек алфавитінен шығарылған әріп еді. /K/ және /g/ әріптерінің мәні ретінде енді. Бірақ /к/ мен /с/ әріптерінен айырмашылығы ретінде /q/ әрпі /v/ мен /o/ әріптерінің алдында жұмсалды. Роман, герман тілдерінде /qu/ диграфы түрінде кездеседі. Семит тілдерінде /ǵ/ (каф) әрпін беруде қолданылады. Түркі тілдерінде де, ХФӘ-де де <q> фонемасын беру үшін алынған.

3.2 *Үш әліпби жобасы бойынша жазылым қатесі:* берілген сөздерді 1-жобамен жазуда – 497 қате, 2-жоба бойынша – 425 қате, 3-жоба бойынша 347 қате кеткен. Бірдей графеманы таңбалауда әр әліпбиде әртүрлі қате кетуі және 1-жобада көп (497), 3-жобада аздау (347) болуы – бұл респонденттердің алғашында жаңа графемаға үйрене алмауы, ал соңғы алфавитке келгенде дағдылана бастауы деп түсіндіреміз.

3.3 *Респонденттердің балама ұсыныстары:* <қ> фонемасын /kh/ әріптікесімен белгілеуге болады (2 адам).

3.4 *Сауалнама нәтижесі:* <қ> фонемасы үш әліпбиде де /q/ графемасымен берілген. Барлық жазба мәтінде /q/ әрпі 105 рет кездеседі. Сонда 248 респондент бұл әріпті 26040 рет жазады. 26040 рет жазылған /q/ әрпі 983 кезегінде әліпбиге сай емес таңбаланады. Пайызға шаққанда,

26040 – 100%.

983 – х % болғанда, $98300 : 26040 = 3,7\%$.

Яғни барлық әліпби бойынша бұл әріпті <қ> фонемасын таңбалауға қарсылық аз, тіпті жоқ деуге болады.

Екінші статистикалық көрсеткіш – респонденттердің өз тарапынан ең жиі ұсынған балама әріптеріне қатысты. Жазылымдағы 3,7% қате негізінен 2 балама әріп жазып жіберуден шыққан. Олар – /к/ және /g/ әріптері болып отыр. Яғни 26040 рет жазылған /q/ әрпін 646 рет /к/ әрпімен таңбалаған. Пайызға шақсақ,

26040 – 100%

646–х % деп алғанда, $64600 : 26040 = 2,4$ % болып шығады.

Бұл респонденттердің 2,4%-ы <к> фонемасын /к/ графемасы ретінде қабылдады деген сөз. Жазарман жіңішке сингармотембрде айтылып-жазылатын /к/ фонема-әрпімен интерференция жасайды. Ал респонденттер 549 рет <к> фонемасын /g/ әрпімен таңбалаған. 26040 рет жазылған <к> фонемасын респонденттердің 2,1%-ы <g> фонемасы деп қабылдайды деген сөз. <К> фонемасын /g/ әрпімен таңбалаудың әлеуетті себебі жоқ. Яғни респонденттер <g> фонемасының таңбасы барлық латын-графикалы әліпбилерде /g/ екенін біледі. Бұл үш жобада да /g/ әрпі жазарман үшін қиындық келтірмейтін еді. Сондықтан бұл қатенің себебін а) салғырттықтан, мән бермеушіліктен туындаған; ә) /q/ графемасының кескініне ойша ұқсатудан деп қана түсіндіруге болады.

1-жоба бойынша – 497 қате;

2-жоба бойынша – 425 қате;

3-жоба бойынша – 347 қате жіберілген. Қатенің бұл төмендеуі нені білдіреді? Бұл – <q>фонемасын /q/әрпімен таңбалауда респонденттер 1-жобада үйрене бастап, 2-жобада төселе бастағаны, 3-жобада дағдыланып келе жатқанының көрсеткіші.

3.5 *Үш әліпби жобасы бойынша қорытынды*: сауалнама нәтижесі <к> фонемасын /q/ әрпімен таңбалауға болатынын көрсетті. Барлық жазылым бойынша кеткен жалпы қате – 3,7%. Бұл әріпті таңбалау респонденттерге қиындық келтірмеген. Себебі:

а) латын-ағылшын стандартында <к> фонемасын таңбалайтын, оған мәні жуық /Qq/ әрпінен басқа әріп жоқ;

ә) «1 әріп – 1 фонема» принципіне сәйкес;

б) өзге түркі әліпбилеріне сәйкес.

Қазақ тілін тұтынушылардың және қазақ тілі ана тілі болып табылатындардың санасында /Qq/ графемасы <к> фонемасының психобейнесіне сәйкес келеді. Қазақ тілін ана тілі санайтындардың санасында <к> фонемасының бейнесі /Qq/ болуына графикалық қарсылық жоқ.

/Лл/ графемасы

I Фонетика-фонологиялық сипаттама

1.1 *Фонеманың айырым белгілері*: <л> – дауыссыз, тоғысыңқы, қызылиек-тілұшы жанама, мұрынжолды, үнді [38].

1.2 *Фонеманың дыбыс қоры*: <л> фонемасының 4 әуезді сингармовариациясы бар. Сөз басында еріндік немесе езулік қысаң дауыстылар селбесіп дыбысталады. Бірақ жазылмайды. Төменде <л> фонемасының дыбыс қоры кестеге салынып берілді [15].

Әрпі	Фонема	Дыбыс	Позициялар	Мысалдар
/л/	⇒<л>	⇒ [л]	Сөз ортасында, аяғында, жуан езуліктермен іргелес келгенде	қа[л], са[л]ақ
		⇒ [л']	Сөз ортасында, аяғында, жіңішке езуліктермен іргелес келгенде	ке[л'], мә[л']ім
		⇒ [л°]	Сөз ортасында, аяғында, жуан еріндіктермен іргелес келгенде	ко[л°], бо[л°]ыс
		⇒ [л°°]	Сөз ортасында, аяғында, жіңішке еріндіктермен іргелес келгенде	тө[л°°], бө[л°°]е
		⇒ [ʙл]	Сөз басында, жуан езуліктермен іргелес келгенде	[ʙл]ақ, [ʙл]ас
		⇒ [ʙ']	Сөз басында, жіңішке еріндіктермен іргелес келгенде	[ʙ']ек, [ʙ']еп
		⇒ [ʙл]	Сөз басында, жуан еріндіктермен іргелес келгенде	[ʙл]оқылдау, [ʙл]облу
		⇒ [ʙл]	Сөз басында, жіңішке еріндіктермен іргелес келгенде	[ʙл]үпілдеу, [ʙл]өкет

1.3 Қазақ тілінің мәтіндер корпусындағы /қ/ графемасының пайыздық салмағы: 5,23%. Кездесу жиілігі: 7-орында.

1.4 Дауыстылармен тіркесу қабілеті: барлық дауыстылармен тіркеседі: ла, ал, ло, ол, лы, ыл, лұ, ұл, ле, ел, лі, іл, ұл, лұ, ле, ел, ал, лә.

1.5 Сөз позициясындағы орны: позиция талғайды; сөздің ортасы мен аяғында жиі кездеседі. Сөз басында ы, і, ұ, ү қысаңдары селбесіп дыбысталады.

II Грамматологиялық сипаттама

2.1 Көне түркі жазуында: <л> фонемасының жуан вариантына бір таңба, жіңішке айтылатын вариантына бір таңба жазылды. Барлық көне түркі ескерткіштерінде кездеседі. Сөз басында төл сөздерде қолданылмаған. Сөз ортасында: (a)ltun, (a)lqa, jylqu, ilg(e)rü; сөз соңында: b(a)lb(a)l, il, jyl. Сөз басында тек қана шет сөзде қолданылған: *lisün taj seŋün* (Ли-сүн Тай-сеңүн)[143].

2.2 Араб (қадым және жәдид) жазуында: <л> фонемасы /ل/ әрпі арқылы берілген: келді – كەلدى, алды – العدى. Араб тілінен енген сөздердің ішінде қосарланып келетін [л] дыбысы қосар таңбамен жазылып кетсе де, ауызша тілде басқа дыбысқа айналып дыбысталған: алла – алда, молла – молда, бісмілла – бісмілда [138].

2.3 А.Байтұрсынұлының төте жазуында: <л> фонемасына қадым жүйесіндегі /ل/ әрпі қалдырылды [139].

2.4 Латын графикасына негізделген қазақ жазуында (1929 ж.) <л> фонемасы /l/ әрпімен таңбаланды. 1938 ж. түзетуде бұл әріптің таңбасы туралы пікірталас болған жоқ.

2.5 Орыс әліпбиіне негізделген қазақ жазуында (1940 ж.) <л> фонемасы /л/ әрпімен таңбаланды. Сөз басында келген /л/ әрпінен кейінгі буында қысаң дауысты болса, қысаң дауыстылар (ы, і) селбесіп жазылды. Ал ашық дауысты болса, сөз басы /л/ әрпінен басталып жазылды: ылық – лақ, ілік – лек.

2.6 Өзге түркі тілдері жазуында: айырмашылық болған жоқ.

2.7 Қазіргі латын графикасын қабылдаған түркі әліпбилерінде: ортақ /l/ графемасымен беріледі.

III Сауалнама жобаларындағы <л> фонемасының таңбалануына сараптама

3.1 /Л/ әрпінің тарихы: бұл таңба латын әліпбиінің алғашқы құрамында шамамен б.з.д.VII ғ. 21 әріптің бірі ретінде болды. Латын әліпбиіндегі l2-әріп. /L/ әрпі семит ламедінен грек лямбдасы (Λ) арқылы пайда болды. Көптеген тілдерде <l> фонемасын береді. <Л> фонемасы үш әліпби де /l/ әрпімен таңбаланады.

3.2 Үш әліпби жобасы бойынша жазылым қатесі: 1-жоба бойынша кирил жазуындағы сөздерді жана әліпби жобасы бойынша жазуда – 18 қате, 2-жоба бойынша – 8, 3-жоба бойынша 9 қате кеткен. Респонденттер бұл таңбаны қиын әріпке санамаған.

3.3 Әріптің қуатсыйымдылығы: <л> фонемасы берілген мәтіндерде 26 рет кездеседі.

1-жоба бойынша: 6448 – 100%.

18 – х болғанда, $1800:6448 = 0,27\%$.

2-жоба бойынша: 6448 – 100%.

8 – х болғанда, $800:6448=0,12\%$.

3-жоба бойынша: 6448 – 100%.

9 – х болғанда, $900:6448=0,13\%$.

3.4 Респонденттердің балама ұсыныстары: жоқ.

3.5 Үш әліпби жобасы бойынша қорытынды: <л> фонемасын латын әліпбиіндегі /L/ әрпімен таңбалауға болатынын көрсетті. Оның мынадай себептері бар: а) ағылшын-латын стандартында <l> фонемасын береді; ә) «1 әріп – 1 фонема» принципіне сәйкес; б) өзге түркі әліпбилеріне сәйкес. Қазақ тілін тұтынушылардың және қазақ тілі ана тілі болып табылатындардың санасында /l/ графемасы <л> фонемасының психобейнесіне сәйкес келеді. Қазақ тілін ана тілі санайтындардың санасында <л> фонемасының бейнесі /l/ болуына графикалық қарсылық жоқ.

/Мм/ графемасы

I Фонетика-фонологиялық сипаттама

1.1 Фонеманың айырым белгілері: <м> – дауыссыз, мұрынжолды, ерін тоғысыңқы, үнді[38].

1.2 Фонеманың дыбыс қоры [15]:

Әріп	Фонема	Дыбыс	Позициялар	Мысалдар
/м/	⇒<м>	⇒[м]	Барлық позицияда, жуан езуліктермен іргелес келгенде	[м]ысық, қа[м]ыс
		⇒ [м']	Барлық позицияда, жіңішке езуліктермен іргелес келгенде	ке[м']е, [м']ән
		⇒ [м°]	Барлық позицияда, жуан еріндіктермен іргелес келгенде	[м°]үз, кұ[м°]ыра
		⇒ [м°']	Барлық позицияда, жіңішке еріндіктермен іргелес келгенде	[м°']үйіз, кү[м°']іс, кө[м°']ір
	⇒<м>-<н>	⇒ [м]		жа[м]бас, ша[м]ба, сә[м]бі
	⇒<н>	⇒ [м]	Кісі, жер-су аттары, кірме сөздерде	Жексе[м]бай, Се[м]бай, дүйсе[м]бі, сейсе[м]бі
	⇒<м>	⇒ [м]	Кірме сөздерде	мүкә[м]ал

1.3 Қазақ тілінің мәтіндер корпусындағы /м/ графемасының пайыздық салмағы: 3,42%. Кездесу жиілігі: 11-орында.

1.4 Дауыстылармен тіркесу қабілеті: барлық жуан және жіңішке дауыстылармен тіркеседі: ма, мә, мо, ом, мұ, ұм, ым, мы, ім, мі.

1.5 Сөз позициясындағы орны: позиция талғамайды; сөздің басы, ортасы, аяғында кездесе береді.

II Грамматологиялық сипаттама

2.1 Көне түркі жазуында: /м/ графемасы көне түркі жазуында **𐰉** таңбасы арқылы берілді. Бұл дыбыс барлық дауысты дыбыстармен тіркеседі. Көне түркі дәуірінде бұл дыбыс жалаң дауыссыздар қатарында жуан сөздерде де, жіңішке сөздерде де бірдей кездескен. Бұл дыбыс сөздің ортасында және аяғында актив қолданылған [142].

2.2 Араб (қадым және жәдид) жазуында: <м> фонемасы үшін **ميم** (م) таңбасы алынады: мен – مین, маған – مغان [138].

2.3 А.Байтұрсынұлының төте жазуында: **ميم** (م) таңбасы қалдырылады [139].

2.4 Латын графикасына негізделген қазақ жазуында (1929 ж.) <м> фонемасы /Мм/ әрпімен берілді: тазақ, тақта, төтен, альт [116].

2.5 1938 ж. латын әліпбиіне енгізілген түзетуде <м> фонемасы /Мм/ әрпімен берілді [116].

2.6 Орыс әліпбиіне негізделген қазақ жазуында (1940 ж.) <м> фонемасына /Мм/ графемасы берілді [135].

2.7 Өзге түркі тілдері жазуында: 1940 жылы <м> фонемасы ноғай, башқұрт, қарақалпақ, қырғыз, татар әліпбилерінде /Мм/ түрінде таңбаланды.

2.8 Қазіргі латын графикасын қабылдаған түркі әліпбилерінде: түрік, өзбек, түрікмен, эзербайжан әліпбилерінде <м> фонемасы /m/ әрпімен таңбаланады [140].

2.9 <М> фонемасының орфографиясы: /м/ әрпі сөздің барлық позициясында жазылады. Кей морфемаішілік дыбыс құбылыстарында <м> немесе <н> фонемасын таңдау мәселесі туындайды. Орфографияда бұл типтес сөздер жамбас, шамба, сәмбі тәрізді /м/ арқылы таңбаланады.

III Сауалнама жобаларындағы <м> фонемасының таңбалануына сараптама

3.1 /М/ әрпінің тарихы: 3 әліпбиде де <м> фонемасы /Мм/ әрпімен таңбаланған. Бұл әріп латын әліпбиінде б.д.д. V-VI ғасырларда «су» деген мағынаны берген. /М/ таңбасы гректің *μю* таңбасына ұқсаған. Архаикалық латында /М/ таңбасы бірнеше тұрпатта көрінеді. Классикалық латында ғана симметриялы қалпы тұрақтанады. /М/ таңбасы актуарды (қарапайым) жазылымда архаикалық сипатын сақтаған. Ал монументалды жазылымда симметриялы қалпы тұрақтанған [128].

3.2 Үш әліпби жобасы бойынша жазылым қатесі: сауалпарақта берілген сөздің ішінен <м> фонемасының III бөлім бойынша кездесу жиілігі 17 рет (әлеумет, өсімдік, көркемөнер, мағлұмат, мейірім, мұхит, қаһарман, Йемен, алюминий,

маяққа, Омскіден, коммуналдық, омыртқа, япырмау), IV бөлім бойынша – 12 рет (еліме, даңқымыз, намысын, бермеген, қазағым, мықты, менің (2), елім (2), егілемін, төгілемін, жерім, Қазақстаным).

1-әліпби жобасы бойынша: берілген сөздерді кирил жазуынан латын жазуына транслитерация жасауда 248 респондент жалпы 5 рет қате жіберген. Аталған қате жазылымның орын алу себебі графемалық интерференциямен түсіндіріледі. Яғни бұл – бір әліпбиден екінші әліпбидің кодына көшкенде орын алған қате.

Кирил графикасында таңбалануы	Латын графикасында таңбалануы	Респондент тарапынан қате берілген таңба нұсқасы	Қате жазылған нұсқа-мысалдар
м	m	м	өсімдік (3), qakharman (2)
Жалпы			5

2-ші және 3-ші әліпби жобалары бойынша сөздердегі /m/ графемасын таңбалауда қате жоқ.

3.3 *Респонденттердің балама ұсыныстары:* <м> фонемасын басқа әріппен беру туралы балама ұсыныстар жоқ.

3.4 *Сауалнама нәтижесі:* барлық жазба мәтінде /m/ әрпі 29 рет кездеседі. Сонда бірінші әліпби жобасы бойынша 248 респондент бұл әріпті 7192 рет жазады. 7192 рет жазылған /m/ әрпі 7187 рет дұрыс таңбаланған. Пайызға шаққанда,

7192 – 100%

5 – x % болғанда, $500 : 7192 = 0,1\%$. Бұдан <м> фонемасын латын әліпбиіндегі /Mm/ әрпімен таңбалауға болатынын көруге болады. Оның мынадай себептері бар: а) ағылшын-латын стандартында <м> фонемасын таңбалайтын, оған мәні жуық /Mm/ әрпінен басқа әріп жоқ; ә) «1 әріп – 1 фонема» принципіне сәйкес; б) өзге түркі әліпбилеріне сәйкес. Қазақ тілін тұтынушылардың және қазақ тілі ана тілі болып табылатындардың санасында /Mm/ графемасы <м> фонемасының психобейнесіне сәйкес келеді. Қазақ тілін ана тілі санайтындардың санасында <м> фонемасының бейнесі /Mm/ болуына графикалық қарсылық жоқ.

3.5 *Әріптің қуатсыйымдылығы:* сауалнама нәтижесі көрсеткендей, 1-жоба бойынша <м> фонемасының қуатсыйымдылығы – 0,1%. 2-ші және 3-ші жобалар бойынша – 0%-ды құрап отыр. Респонденттердің сауалнамасын саралау нәтижесі бірінші, екінші, үшінші жобаларда берілген <м> фонемасының қуатсыйымдылығы төмен екенін көрсетті.

3.6 *Үш әліпби жобасы бойынша қорытынды:* /Mm/ әрпін алуға болады.

/Нн/ графемасы

I Фонетика-фонологиялық сипаттама

1.1 *Фонеманың айырым белгілері:* <н> – дауыссыз, тоғысыңқы, тіл ұшы, үнді[38].

1.2 *Фонеманың дыбыс қоры* [15]:

Әріп	Фонема	Дыбыс	Позициялар	Мысалдар
/н/	⇒<н>	⇒[н]	Барлық позицияда, жуан езуліктермен іргелес келгенде	[н]ан, бағы[н]
		⇒ [н']	Барлық позицияда, жіңішке езуліктермен іргелес келгенде	се[н'], жә[н']е
		⇒ [н°]	Барлық позицияда, жуан еріндіктермен іргелес келгенде	жо[н°], тұ[н°], то[н°]
		⇒ [н°]	Барлық позицияда, жіңішке еріндіктермен іргелес келгенде	тү[н°]де, [н°]өкер
		⇒ [н]	[К], [Ғ]-мен іргелес келгенде	жа[н]қалта, на[н]ғысыз,
		⇒[н']	[К], [Ғ]-мен іргелес келгенде	се[н'] кел, ме[н'] кетемін
		⇒[н°]	[К], [Ғ]-мен, жуан еріндіктермен іргелес келгенде	кұ[н°]ға, қойы[н°]ға
		⇒ [н°]	[К], [Ғ]-мен, жіңішке еріндіктермен іргелес келгенде	тү[н°]гі, кү[н°]ге, кү[н°]көріс
		[м]	[Б], [м]-ның алдында, сөз ішінде	сенбі [сембі] онмен [оммен]

1.3 Қазақ тілінің мәтіндер корпусындағы /н/ графемасының пайыздық салмағы: 6,72%. Кездесу жиілігі: 4-орында.

1.4 Дауыстылармен тіркесу қабілеті: барлық жуан және жіңішке дауыстылармен тіркеседі: *на, ан, ән, нә, нұ, ұн, үн, нү, нө, өн, но, он, не, ен.*

1.5 Сөз позициясындағы орны: позиция талғамайды: сөздің басы, ортасы, аяғында кездесе береді.

II Грамматологиялық сипаттама

2.1 Көне түркі жазуында:[н] мұрынжолды сонор дыбысының жуан (13) және жіңішке (14) түрлері болды. Жуан [н] дыбысы үшін **𐰽** таңбасы, жіңішке [н] дыбысы үшін **𐰼** таңбасы алынды. Бұл фонема көне түркі дәуірінде сөздің барлық позициясында кездесті. [Н] дыбысы қатаң дыбыстармен тіркесті. Мысалы: [нт], [нч] (*анта – анда, анчыл – сүйте*). Түркі сөздерінде кездесу жиілігі тұрғысынан өнімді дыбыс болған[137].

2.2 Араб (қадым және жәдид) жазуында: <н> фонемасы **نون** (ن) арқылы берілген[138].

2.3 А.Байтұрсынұлының төте жазуында: **нун** (ن) таңбасы қалдырылды[139].

2.4 Латын графикасына негізделген қазақ жазуында (1929 ж.): латын стандартына сәйкес /Nn/ таңбасы қабылданады. Мысалы, *nap – нан, sonar – сонар, men – мен* т.б. [116].

2.5 1938 ж. латын әліпбиіне енгізілген түзетуде: /Nn/ таңбасы сақталады [116].

2.6 Орыс әліпбиіне негізделген қазақ жазуында (1940 ж.) /Nn/ тұрпаты қолданылады [135].

2.7 *Өзге түркі тілдері жазуында:* 1940 жылы <н> фонемасы үшін ноғай, қарақалпақ, башқұрт, татар әліпбилерінде /Нн/ графемасы алынды [140].

2.8 *Қазіргі латын графикасын қабылдаған түркі әліпбилерінде:* <н> фонемасын /Nn/ әрпімен таңбалау тәжірибесі өзбек, түрікмен, әзербайжан әліпбилерінде бар.

2.9 *<Н> фонемасының орфографиясы:*

- <н> фонемасы <б> фонемасымен қатар келген жағдайда сөздің абсолют аяғында тұрған <н> фонемасының [м] қосымша реңкі естіледі. Алайда жазуда ескерілмейді: *көнбейді – кө[м]бейді;*

- қазақ тілінде <н> фонемасы мен <г>, <ғ> фонемалары сөз ішінде жақын, іргелес келген жағдайда <н> фонемасының [ң] қосалқы реңкі естіледі. Бірақ жазуда ескерілмейді: *[түңгү] түңгі, [бұрұңгү] бұрынғы;*

- күн аттарын білдіретін сөздердегі [м] мен [б] дыбыстары өзара іргелестігінен айырылса, мұндағы [м] еріндігі [н] дыбысымен айтылады: *Жексен (Жексем емес), Дүйсен (Дүйсем емес), Бейсен (Бейсем емес), Сейсен (Сейсем емес), Сәрсен (Сәрсем емес), Сейсенкүл (Сейсемкүл емес), Сәрсенкүл (Сәрсемкүл емес).* Бұдан қазақ тілінде сөйлеушілердің психикасында <н> фонемасының негізгі реңкі [н] екенін байқауға болады [87].

III Сауалнама жобаларындағы <н> фонемасының таңбалануына сараптама

3.1 */Н/ әрпінің тарихы:* 1, 2, 3-жобаларда <н> фонемасы үшін /Nn/ әрпі алынды. Бұл әріп латынның архаикалық және классикалық жазуында бар. Алғашқыда бұл әріп «балық» мәнін берген. /N/ графемасының әріптік тұрпаты классикалық латын әліпбиінен бастап симметриялы болып қалыптасты [141].

3.2 *Үш әліпби жобасы бойынша жазылым қатесі:* берілген сөздерді 1-әліпби жобасымен жазуда 5 қате жіберілген. 2, 3-әліпбилер бойынша таңбалауда қате жоқ.

Сауалпарақта берілген сөздердің ішінен <н> фонемасының III бөлім бойынша кездесу жиілігі 17 рет (*көркемөнер, қырқынышы, қолөнер, қыстыгүні, қоян, кейуана, қаһарман, Йемен, алюминий, координат, институтқа, Омскіден, князьдік, коммуналдық, принципі, бұрынғы, жанкүйер*), IV бөлім бойынша – 17 рет (*намысын, бермеген, менің (2), егілемін, төгілемін, Қазақстаным, алтын (2), күн, аспаны, дән, дастаны, ежелден, деген, туған*).

1-әліпби жобасы бойынша сөздерді кирил жазуынан латын жазуына көшіру барысында 248 респондент жалпы 3 рет қате жіберген. Аталған қате жазылымның орын алу себебі графемалық интерференциямен байланысты. Яғни бұл – бір әліпбиден екінші әліпбиге транслитерация жасау барысында автоматты түрде орын алған қате.

Кирил графикасында таңбалануы	Латын графикасында таңбалануы	Респондент тарапынан қате берілген таңба нұсқасы	Қате жазылған нұсқа-мысалдар
н	n	н	qakharman (2), aspanu (1)
Жалпы			3

2-ші және 3-ші әліпби жобалары бойынша қате жоқ.

3.3 *Респонденттердің балама ұсыныстары*: <н> фонемасын басқа әріппен беру туралы балама ұсыныстар жоқ.

3.4 *Сауалнама нәтижесі*: барлық жазба мәтінде /n/ әрпі 34 рет кездеседі. Сонда бірінші әліпби жобасы бойынша 248 респондент бұл әріпті 8432 рет жазады. 8432 рет жазылған /n/ әрпі 8429 рет дұрыс таңбаланған. Пайызға шаққанда,

8432 – 100%

3 – x % болғанда, $300 : 7192 = 0,03\%$. Бұл – <н> фонемасы қуатсыймдылығының төмен екенін білдіреді. Бұдан <н> фонемасын латын әліпбиіндегі **Nn** әрпімен таңбалауға болатынын көруге болады. Біріншіден, ағылшын-латын стандартында <н> фонемасын таңбалайтын, оған мәні жуық /Nn/ әрпінен басқа әріп жоқ; екіншіден, «1 әріп – 1 фонема» принципіне сәйкес; үшіншіден, өзге түркі әліпбилеріне сәйкес. Қазақ тілін тұтынушылардың және қазақ тілі ана тілі болып табылатындардың санасында /Nn/ графемасы <н> фонемасының психобейнесіне сәйкес келеді. Қазақ тілін ана тілі санайтындардың санасында <н> фонемасының бейнесі /Nn/ болуына графикалық қарсылық жоқ.

3.5 *Әріптің қуатсыйымдылығы*: сауалнама нәтижесі <н> фонемасының 1-жоба бойынша қуатсыйымдылығы – 0,03%, екінші жоба бойынша – 0%, үшінші жоба бойынша – 0% тең келетінін көрсетті.

3.6 *Үш әліпби жобасы бойынша қорытынды*: <н> фонемасын /Nn/ таңбасымен беруге болады.

/Ңң/ графемасы

I Фонетика-фонологиялық сипаттама

1.1 *Фонеманың айырым белгілері*: <ң> – дауыссыз, тіл арты, тоғысыңқы, үнді, мұрынжолды [38].

1.2 *Фонеманың дыбыс қоры* [15]:

Әріп	Фонема	Дыбыс	Позициялар	Мысалдар
/ң/	⇒<ң>	⇒ [ң]	Сөз ортасы мен аяғында жуан езуліктермен іргелес келгенде	а[ң], ы[ң]қыту
		⇒ [ң']	Сөз ортасы мен аяғында жіңішке езуліктермен іргелес келгенде	е[ң'], ә[ң']гіме
		⇒ [ң°]	Сөз ортасы мен аяғында жуан еріндіктермен іргелес келгенде	о[ң°], шұ[ң°]қыр
		⇒ [ң°']	Сөз ортасы мен аяғында жіңішке еріндіктермен іргелес келгенде	ө[ң°'], тө[ң°']керу
	⇒<ң>-<ң>	⇒ [ң]	Тіркесетін түбірлері жоқ жағдайда	кара[ң]қалу, і[ң]ген, ше[ң]гел, әме[ң]гер, жы[ң]ғыл, баста[ң]ғы, же[ң]ге, жәрме[ң]ке

1.3 Қазақ тілінің мәтіндер корпусындағы /ң/ графемасының пайыздық салмағы: 1,55%. Кездесу жиілігі: 18-орында.

1.4 Дауыстылармен тіркесу қабілеті: жуан және жіңішке дауыстылармен тіркеседі: *ңа, аң, әң, ңе, ең, оң, өң, ңы, ың, ңі, ің, ұң, үң*. Мынадай формада тіркеспейді: *ңә, қо, ңө, ңұ, ңү*[38].

1.5 Сөз позициясындағы орны: позиция талғайды: сөз басында кездеспейді, сөз ортасы мен аяғында келеді.

II Грамматологиялық сипаттама

2.1 Көне түркі жазуында /н/ графемасының таңбасы – **𐰽**. *Ңа – аң, ңі – ің, ңү – үң, ңе – ең, ңы – ың* сингармобуындары және жеке тұрғандағы <ң> фонемасы 1 таңбадан тұрды. /Н/ графемасы сөз ортасы мен сөз соңында (*теңірі, йалаң*) келді [142].

2.2 Араб (қадым және жәдид) жазуында: <ң> фонемасы бірнеше әріптердің қосындысы арқылы жасалған: 1) ن+ڭ(*нун+каф*) – ң; 2) ن + ن + ڭ (2 *нун+каф*) – ң; 3) ن+ڭ (*нун+ңе*) – ң; 4) ع+ن + ڭ (*айн+нун+каф*) – ң; ي+ڭ (*иа+каф*) – ң: *таң – تانك, жаңа – خانكا*. Бұл дыбыс сөз басында келмеген, сөз ортасы және сөз аяғында ғана келген. Қазақ тілінің төл сөздерінен жуан сингармотембрлі және жіңішке сингармотембрлі сөздерде қолданылған [138].

2.3 А.Байтұрсынұлының *төте* жазуында: <ң> фонемасы қадым және жәдид жазуындағы бір ғана ع (каф) таңбасымен өзгертіліп берілді [139].

2.4 Латын графикасына негізделген қазақ жазуында (1929 ж.) <ң> фонемасы /Юң/ әрпімен берілді: *кеңес, таңьнда*. Н.Төрөкұлов, Т.Шонанұлы жобаларында <ң> фонемасы /Юң/ графемасымен таңбаланады, Х.Досмұхамедұлы, М.Мырзаұлының жобаларында <ң> фонемасы /Ң ң/ әрпімен беріледі [116].

2.5 Орыс әліпбиіне негізделген қазақ жазуында (1940 ж.) <ң> фонемасы жіңішке тембрлі сөздерде ғана жазылатын тілалды, тоғысыңқы, үнді <н> фонемасын таңбалайтын орыс әліпбиіндегі <н> әрпіне әріпасты сызық сала отырып (ң) берілді. Орыс графикасына негізделген ең алғашқы қазақ әліпби жобасында (Н.И.Ильминский) <ң> фонемасы /нь/ графемасымен берілді. Н.Ильминскийдің бұл жобасына В.В.Григорьев әріптерді таңбалауда араб графикасының аясынан шықпау керек деген сыни пікір білдіріп, <ң> фонемасын /нг/ немесе /н/ таңбасымен беруді ұсынады. Ы.Алтынсарин үнді [ң] дауыссыз дыбысын әріптіркесі арқылы таңбалады: /нг/ (*мангдай – маңдай, сарангдык – сараңдық*). 1939 жылы 10 тамызда алғашқы әліпби жобасы жарияланады. Бұл жобада <ң> фонемасы /н/ таңбасына өзгертілді.

2.6 Өзге түркі тілдері жазуында: 1940 жылы <ң> фонемасы ноғай тілінде – /нь/, татар, түрікмен, ұйғыр тілдерінде – /н/, өзбек тілінде – /нг/ болып таңбаланған. Ал қарақалпақ тілінде <ң> фонемасы 1940-1957 жылдары /нг/ қос әріппен таңбаланса, 1957 жылы /н/ болып өзгертілді [140].

2.7 Қазіргі латын графикасын қабылдаған түркі әліпбилерінде <ң> фонемасы түрікмен әліпбиінде /Юң/ графемасымен таңбаланады. Түрік, әзербайжан тілдерінде бұл әріп жоқ. Өзбек тілінде /нг/ қос әріппен таңбаланады.

III Сауалнама жобаларындағы <ң> фонемасының таңбалануына сараптама

3.1 /Н/ әрпінің тарихы: 25 әріптен тұратын классикалық латын әліпбиінде Њ таңбасы жоқ. Осымен байланысты кейбір тілдер латын әліпбиінің негізінде әріптерге диакритикалық таңба қойып (ĂĀĂĂĂĂĂĂĂĂĎĚĚĚĚĚ) немесе жаңадан графемалар (Исландия тіліндегі /Ð/ және Саам тіліндегі /Ŋ/ графемалары) тауып, өздерінің әліпбилеріне икемдеді. Сондықтан /Ŋ/ графемасы Саам тіліне тән. Саам тілі финн-волждық топқа кіреді. Латын әліпбиіне негізделген Саам тілінде <ң> фонемасының үш түрі берілген: ɲ, ɳ, ɴ. Сондықтан /ŋ/ графемасы латын әліпби жүйесіне Саам тілінен енді деуге болады [128].

3.2 Үш әліпби жобасы бойынша жазылым қатесі: берілген сөздерді 1-ші әліпби жобасымен жазуда – 210 қате нұсқа таңба, 2-ші әліпби бойынша – 358 қате нұсқа таңба, 3-ші әліпби жобасы бойынша 226 қате нұсқа таңба жіберілген.

3.3 Респонденттердің балама ұсыныстары: нақты <ң> фонемасына қатысты балама ұсыныс жоқ.

3.4 Сауалнама нәтижесі: <ң> фонемасы бірінші және үшінші әліпби жобасында /ng/ диграфымен, 2-жобада /ñ/ графемасымен таңбаланады. Барлық жазба мәтінде /ң/ әрпі 9 рет кездеседі: *жаңғалақ, бәтеңке, кальцийдің, ішсең, сиыржоңышқа, ерліктің, менің, гүлің, жырың*. Сонда 248 респондент бұл әріпті 2232 рет жазады.

1-жоба бойынша 2232 рет жазылған <ң> фонемасын /ng/ графемасымен белгілеуде, яғни кирил жазуынан латын жазуына транслитерация жасауда 248 респондент 210 қате нұсқа жіберіп отыр. Мұны пайызға шаққанда, $(210 \times 100 : 2232 = 9,41)$ 9,4% көрсетіп отыр. Респонденттер <ң> фонемасын /ng/ диграфымен таңбалауда, өзінің тарапынан қандай нұсқаларды бергенін кестеден көруге болады.

1-әліпби жобасы бойынша

Кирил графикасында таңбалануы	Латын графикасында таңбалануы	Респондент тарапынан қате берілген таңба нұсқасы	Қате жазылған нұсқа-мысалдар
ң	ng	n	196 (siyrzhonyshqa, zhanhalaq, batenke, ishsen)
		ñ	12 (zhañghalaq; baeteñke; kalcijdiñ; ishseñ; siyrzhoñishga)
		nq	2 (kalsidingq)
Жалпы			210

Бұл қателердің себебі:

<ң> фонемасын /n/ графемасымен таңбалаудың нақты себебі жоқ, респонденттер латын графикалы әліпбилерде /n/ графемасы <н> фонемасы үшін қолданылатынын біледі. Олай болса, оның бірден-бір себебі кейбір респонденттер қазақ тіліндегі [н] және [ң] дыбыстарының акустика-артикуляциялық ерекшелігін, фонологиялық мазмұнын ажырата алмайды деген пікірге келуге болады;

<ң> фонемасының /ŋg/ және /nq/ әріп тіркестерімен таңбалануының себебін рефлексті қатемен байланыстыруға болады;

<ң> фонемасын /ñ/ графемасымен таңбалап, /ng/ әріптіркесін қабылдамайтынын көруге болады. Респонденттердің балама ұсыныстарында да /ñ/ графемасын қолдайтыны байқалады.

2-жобада <ң> фонемасы /ñ/ графемасымен таңбаланған. Алайда кирил жазуынан латын жазуына транслитерация жасауда 248 респондент 358 қате нұсқа таңба жіберген. Респондент тарапынан кеткен қатені пайызға шаққанда, $(358 \times 100 : 2232 = 16)$ 16% көрсетіп отыр. Сонда 1-жобаға қарағанда 2-жобада <ң> фонемасын /ñ/ графемасымен таңбалауда қуатсыйымдылық жоғары көрсеткішті көрсетіп отыр. Респондент тарапынан кеткен әртүрлі нұсқалар кестеде беріліп отыр.

2-әліпби жобасы бойынша

Кирил графикасында таңбалануы	Латын графикасында таңбалануы	Респондент тарапынан қате берілген таңба нұсқасы	Қате жазылған нұсқа-мысалдар
ң	ñ	n	282 (bätenke, siyirjonishqa, jaŋgalaq, kalsidin)
		ng	70 (iŝseng, sijirjongishqa)
		n (төбесінде екі ноқаты бар)	6 (iŝseñ; siyırjoñiŝqa; bätenke)
Жалпы			358

2-жоба бойынша респонденттер:

- <ң> фонемасын /n/ графемасымен таңбалауды жөн көріп, 282 қате жіберіп отыр. Бұдан респонденттердің диакритикалық таңбаны қолдамайтынын немесе қолдануға дағдыланбағанын көруге болады.

- <ң> фонемасын /ng/ әріптіркесімен таңбалап, 70 қате жіберген. Оның себебі респонденттер алдыңғы жобаның әсерімен дағды бойынша таңбалаған болуы керек.

- <ң> фонемасын /ñ/ графемасымен таңбалаған қателер де бар. Респонденттер <ң> фонемасын /ñ/ графемасымен белгілеп, 6 қате нұсқа жіберіп отыр.

Бұл қателердің себебі:

респонденттер <ң> фонемасын /n/ графемасымен таңбалауды жөн көріп, диакритикалық таңбаны белгілі/белгісіз себептермен қолданбайтынын көруге болады;

<ң> фонемасының /ng/ әріптіркесімен таңбалануының себебі алдыңғы жоба әсерімен қалыптасып үлгерген қолдағдыға байланысты болуы керек.

2-жоба бойынша жіңішке дауысты дыбыстардың графикасы әріпүсті ноқатпен (öäü) белгіленеді. Осымен байланысты респонденттер қолдағды бойынша дауыссыз <ң> фонемасын екі ноқаты бар /ñ/ графемасымен таңбалаған. Немесе респонденттер өз тарапынан бір жүйеге салғысы келген болуы керек.

3-жобада <ң> фонемасы /ng/ әріптіркесі графемасымен таңбаланған. Кирил жазуынан латын жазуына транслитерация жасауда 248 респондент 226 қате жіберген. Бұл респондент тарапынан кеткен қатені пайызға шаққанда, $(226 \times 100 : 2232 = 10,1)$ 10,1 % көрсетіп отыр. Сонда бірінші жобаны 2-жобамен салыстырғанда, ор-

таша көрсеткішті көрсетіп отыр. Қуатсыйымдылығы орташа көрсеткішті көрсетіп отырған 3-жобада кеткен қателер төмендегі кестеде көрсетілді:

3-әліпби жобасы бойынша:

Кирил графикасында таңбалануы	Латын графикасында таңбалануы	Респондент тарапынан қате берілген таңба нұсқасы	Қате жазылған нұсқа- мысалдар
ң	ng	n	182 (baetenke,kalsidin, siyirzhonishqa, zhanqalaq)
		n'	1 (siyirzhon'yushqa)
		ң	18 (zhanḡalaq)
		ñ	21 (zhañghalaq)
		nq	4 (zhanqghalaq)
Жалпы			226

Аталған жобада да ең көп қате <ң>фонемасын /n/ графемасымен таңбалаудан туындап отыр. Оның себебі қазіргі жас буын телефон арқылы өзара ақпарат алмасқанда немесе интернет желісінде дауыссыз [н] және [ң] дыбыстарын бір ғана /n/ графемасымен таңбалайды. Сондықтан болар, респонденттердің көбі осы қатені қолдағдысының салдарынан жіберіп отыр.

Респонденттер <ң> фонемасын дағды бойынша 2-жобадағы /ñ/ графемасымен таңбалап, 21 қате жіберген.

18 рет <ң>фонемасын қазіргі кирил-қазақ әліпбиіндегі /н/ әрпімен таңбалайды. Бұл – графемалық интерференцияның нәтижесі.

Сондай-ақ /ng/ тіркесіндегі /g/ графемасын /q/ әрпіне ауыстырғанын респонденттердің екі әріптің сұлбасын бір-біріне ұқсатуымен түсіндіруге болады.

Сонда үш әліпбидегі таңбалардың қуатсыйымдылығын салыстырсақ, мынадай көрініс аламыз:

1-жоба бойынша – 9,4%;

2-жоба бойынша – 16 %;

3-жоба бойынша – 10,1 %.

1-жобадағы /ng/ әрпінің қуатсыйымдылығы 2-3-жобалардағы жазуға кеткен қуатсыйымдылыққа қарағанда төмен болып отыр.

Мұның әзірге үлкен бір себебін айтуға болады. Ол қазіргі латын әліпбиін қолданып жазатын жастар арасында жазба тілінде /н/ әрпі /ng/ диграфымен транслитерация жасалып тұрақтала бастағаны. 1-ші мен 3-ші жобалар таңбалары бірдей. Соған қарамастан, 3-жобада әріптің қуатсыйымдылығы жоғарылай бастаған. Яғни 2-жоба арқылы диакритикалық таңбамен жазу дағдысына төселе бастағаннан 3-жобада қайта диграфпен жазудың қиындық келтіргені көрінеді.

3.5 *Әріптің қуатсыйымдылығы:* 1-жоба бойынша – 9,4%; 2-жоба бойынша – 16%; 3-жоба бойынша – 10,1%.

3.6 *Үш әліпби жобасы бойынша қорытынды:* жоба әріптері қуатсыйымдылықтың орта екенін көрсетті. Барлық жазылым бойынша 35,5% кеткен қате – бұл әріпті таңбалаудағы қуатсыйымдылықтың орта көрсеткіші. Әріп тіркесімен белгілеуде де (1, 3-жобалар), бір әріппен жазуда да (2-жоба) қателер саны, оның ішінде тұрақсыз

кателер саны, әр респонденттің өз бетінше белгілеу әрекеті көп болғаны байқалды. Бұл – қазақ-кирил әліпбиіндегі /н/ әрпінің латын графикасын қабылдауда ойлануды қажет ететінін ескертеді. «Жоба ұсыныстарының бір де біреуі 100 пайыз оң нәтиже берген жоқ» деп қорытуға болады.

/Оо/ графемасы

I Фонетика-фонологиялық сипаттама

1.1 *Фонеманың айырым белгілері*: <o>– дауысты, ашық, еріндік, жуан [38].

1.2 *Фонеманың дыбыс қоры* [15]:

Әріп	Фонема	Дыбыс	Позициялар	Мысалдар
/o/	⇒<o>	⇒ [o]	дауыссыздан кейін, бірінші буында	қ[o]р, жалақ[o]р
		⇒ [ʷo]	сөз басында	[ʷo]рман, [ʷo]тан

1.3 *Қазақ тілінің мәтіндер корпусындағы /o/ графемасының пайыздық салмағы*: 2,44%. Кездесу жиілігі: 14-орында.

1.4 *Дауыссыздармен тіркесу қабілеті*: барлық дауыссыздармен тіркеседі.

1.5 *Сөз позициясындағы орны*: позиция талғайды: сөздің басында, ортасында қолданылады.

II Грамматологиялық сипаттама

2.1 *Көне түркі жазуында*: /o/ графемасы көне түркі жазуында > таңбасы арқылы берілді. <O> фонемасы сөздің анлаут (ol – ол, ot – от), инлаут (jol – жол, qoŋk – қорқу, boj – болу) позицияларында кездеседі. Сондай-ақ **o~u** сәйкестігі де болды [137].

2.2 *Араб (қадым және жәдид) жазуында*: қадым жазу жүйесінде арақаттар (фатха, дамма, кесра) қазақ тіліндегі тоғыз дауыстының мәнін берген. Соның ішінде дамма **ұ, ү, о, ө** дыбыстарының мәнін білдірген. **Е, ы, і, ұ, ү, о, ө, и, у** дыбыстарынан басталатын сөздердің басында үнсіз алиф белгісі таңбаланып отырған. Ерін, тіл арты, құранды [o] дауысты дыбыстың қадым және жәдид жазуында **уау (ә)** арқылы берілуі: *болмасамда – بولماسامدا, бойынша – بوينشە, отұз – اوتز* [138].

2.3 *А.Байтұрсынұлының төте жазуында*: <o> фонемасы **уау (ә)** арқылы берілді [139].

2.4 *Латын графикасына негізделген қазақ жазуында (1929 ж.)*: <o> фонемасы үшін /Oo/ графемасы алынды: *отан – отан, орақ – орақ, осақ – ошақ* [116].

2.5 *1938 ж. латын әліпбиіне енгізілген түзетуінде*: аталған таңба өзгертілмей алынды [116].

2.6 *Орыс әліпбиіне негізделген қазақ жазуында (1940 ж.)* <o> фонемасы /Oo/ таңбасы бойынша өзгеріссіз алынды [135].

2.7 *Өзге түркі тілдері жазуында*: кирил графикасына негізделген ноғай, татар, башқұрт, қарақалпақ, қырғыз әліпбилерінде /Oo/ таңбасы бар [140].

2.8 Қазіргі латын графикасын қабылдаған түркі әліпбилерінде:

Қазіргі латын графикасын қабылдаған түркітілдес халықтардың әліпбилерінде <o> фонемасының берілуі:

әзербайжан әліпбиінде: /Oo/;

түрік әліпбиінде: /Oo/;

өзбек әліпбиінде: /Oo/;

түрікмен әліпбиінде: /Oo/.

2.9 <O> фонемасының орфографиясы:

- /o/ әрпі қазақтың көпбуынды сөздерінің алғашқы буынында және бірбуынды сөздерде жазылады;

- орыс тілінен енген сөздердің соңғы буындарында /o/ әрпі жазылады: *кино, аккорд, паспорт* т.б.;

- біріккен сөздер мен қос сөздердің соңғы буындарында /o/ әрпі жазылады [87].

III Сауалнама жобаларындағы <o> фонемасының таңбалануына сараптама

3.1 /O/ әрпінің тарихы: бұл әріп б.з.д. VI ғасырда қолданыла бастаған. Алғашқыда бұл әріп «көз» деген мәнді берген. Классикалық латын әліпбиінде ғана [o] дыбысының мәнін білдірген [141].

3.2 Үш әліпби жобасы бойынша жазылым қатесі: сауалпарақта берілген 66 сөздің ішінен <o> фонемасының III бөлім бойынша кездесу жиілігі 13 рет: *эволюция, қоян, координат, Омскіден, коммуналдық, педагогтер, киловатқа, омыртқа, сиыржоңышқа, оттек, киікоты, Жолио-Кюри*. IV бөлім бойынша – 4 рет: *гой (2 рет), болып (2 рет)*. Үш әліпбиде де бұл әріп дұрыс жазылған. Қате жоқ.

3.3 Респонденттердің балама ұсыныстары: бұл графемаға қатысты респонденттердің ұсыныстары жоқ.

3.4 Сауалнама нәтижесі: <o> фонемасын латын әліпбиінде бар /Oo/ графемасы арқылы таңбалауға болатынын көрсетті. Оның мынадай себептері бар: а) ағылшын-латын стандартында <o> фонемасын таңбалайтын, оған мәні жуық /Oo/ әрпінен басқа әріп жоқ; ә) «1 әріп – 1 фонема» принципіне сәйкес; б) өзге түркі әліпбилеріне сәйкес. Қазақ тілін тұтынушылардың және қазақ тілі ана тілі болып табылатындар санасында /Oo/ графемасы <o> фонемасының психобейнесіне сәйкес келеді. Қазақ тілін ана тілі санайтындардың санасында <o> фонемасының бейнесі /Oo/ болуына графикалық қарсылық жоқ.

3.5 Әріптің қуатсыйымдылығы: үш әліпби жобасы бойынша /o/ графемасының қуатсыйымдылығы 0% .

3.6 Үш әліпби жобасы бойынша қорытынды:<o> фонемасын **Oo** тұрпатында таңбалауға болады.

/Өө/ графемасы

I Фонетика-фонологиялық сипаттама

1.1 Фонеманың айырым белгілері: <ө> – дауысты, ашық, еріндік, жіңішке [38].

1.2 Фонеманың дыбыс қоры [15]:

Әріп	Фонема	Дыбыс	Позициялар	Мысалдар
/ө/	⇒<ө>	⇒ [ө]	дауыссыздан кейін, бірінші буында	к[ө]не, т[ө]бе
		⇒ [ʸө]	сөз басында	[ʸө]т, [ʸө]лең

Сөз басында және бірінші буында келген <ө> фонемасы өзінен кейінгі қысаң немесе жартылай ашық езуліктерге еріндік сипат береді: *бөрене* [бөрөне], *көбелек* [көбөлөк], *жол-жөнекей* [жолжөнөкей]. <Ө> фонемасы сөздің басында селбеспелі дыбыспен айтылады. Бірақ жазуда фонеманың негізгі мәні (реңкі) ғана ескеріледі. Мысалы: <өлке> – [ʸөл'к'ө], <өсімдік> – [ʸөс'үм'дік].

1.3 Қазақ тілінің мәтіндер корпусындағы /ө/ графемасының пайыздық салмағы: 0,89 %. Кездесу жиілігі: 26-орында.

1.4 Дауыссыздармен тіркесу қабілеті: *қө, өк, зө, өз* тіркесімі болмайды. Өзге барлық дауыссыздармен тіркеседі.

1.5 Сөз позициясындағы орны: позиция талғайды: сөздің басы мен ортасында қолданылады (*өсімдік, өкімет, көлеңке, өс, өр, өн, төс, төр, төр*), сөздің аяғында кездеспейді.

II Грамматологиялық сипаттама

2.1 Көне түркі жазуында: <ө> фонемасы көне түркі жазуында **Ū** таңбасы арқылы берілді. <Ū> фонемасы сөздің анлаут (*ög – ой, öz – өз*), инлаут (*köz – көз, kök – көк, köl – көл*) позицияларында кездеседі. Сондай-ақ *ö-ı, ö~o, ö=e/э* сәйкестігі де болды [137].

2.2 Араб (қадым және жәдид) жазуында:

қадым жазу жүйесінде қаракаттар (фатха, дамма, кесра) қазақ тіліндегі тоғыз дауыстының мәнін берген. Соның ішінде дамма *ұ, ү, о, ө* дыбыстарының мәнін берген. <Ū> фонемасының мәнін: **уау** (و) таңбасы берді: *көб* – *كوب*, *көз* – *كوز*. Жалпы қадым жазуында [o] және [ө] дауысты дыбыстарының таңбалануы бірдей;

жәдид жазуында <ө> фонемасы қаракаттар арқылы емес, жеке таңба арқылы жазыла бастады. Жәдид жазуында бір дыбысқа бір таңба принципі негізге алына бастады. Жәдид жазуында <ө> фонемасы жүйелі түрде тек **уау** (و) таңбасы арқылы берілді: *өздері* – *اوزديرى*, *көрмеге* – *كورمهگه* [138].

2.3 А.Байтұрсынұлының төте жазуында: **уау** (و) арқылы берілді: *көб* – *كوب*, *көз* – *كوز*, *өкпе* – *وكپه* [139].

2.4 Латын графикасына негізделген қазақ жазуында (1929 ж.): 1924 жылы «Аслат» ұйымының ұйғаруымен қабылданған жобада және Мырзаұлы, Мұқтарұлының, Байділдаұлының жобаларында дауысты дыбыстардың жіңішке варианттарын дәйекше белгісі арқылы айыруға болатындығы көрсетіледі: *он* (он) – *он* (өн). Ал Х.Досмұхамедұлы <ө> фонемасын /ө/ графемасы арқылы беруді ұсынады.

1929 жылы бекітілген әліпбиде <ө> фонемасына /ө/ графемасы алынады: *өзінің* – *өзінің*; *өңір* – *өңір*, *өнер* – *өнер*.

1929-1940 жылдары латын әліпбиіне негізделген /ө/ графемасы түркі халықтар тіліндегі төл дыбысты белгілеу үшін қабылданды. Тек өзбек әліпбиінде [ө] дыбысы /o/ таңбасы арқылы берілді [116].

2.5 1938 ж. латын әліпбиіне енгізілген түзетуде: аталған таңба өзгертілмей алынды [116].

2.6 Орыс әліпбиіне негізделген қазақ жазуында (1940ж.) <ө> фонемасы /ө/ таңбасы бойынша өзгеріссіз алынды [135].

2.7 Өзге түркі тілдері жазуында: башқұрт, қырғыз, татар, қарақалпақ әліпби-лерінде <ө> фонемасы үшін /ө/ таңбасы алынды (1957 жылы қабылдайды). Ноғай әліпбиінде /оь/түрінде белгіленді [140].

2.8 Қазіргі латын графикасын қабылдаған түркі әліпбилерінде <ө> фонемасының берілуі:

- әзербайжан әліпбиінде: ö;
- түрік әліпбиінде: ö;
- өзбек әліпбиінде: o’;
- түрікмен әліпбиінде: ö.

2.9 <Ө> фонемасының орфографиясы:/ө/ әрпі қазақтың көпбуынды сөздерінің алғашқы буынында және бірбуынды сөздерінде ғана жазылады.

Алғашқы буындағы еріндік [ө] дыбысының әсерінен екінші буындағы езулік [e] дыбысы [ө] болып естіледі (айтылады), бірақ жазуда /e/ әрпі жазылады: *бөрене – бөрөне емес, көбелек – көбөлек емес* және т.б.

Біріккен сөздер мен қос сөздердің соңғы буындарында /ө/ әрпі жазылады [87].

III Сауалнама жобаларындағы <ө> фонемасының таңбалануына сараптама

3.1 *ОЕ, ö, о’әріптерінің тарихы:* 1-ші жобадағы <ө> фонемасын таңбалауға алынған /Ое/ – латын әліпбиінде 9 лигатураның бірі болып табылады. Латын тілінде бұл лигатура дифтонг дыбыстар үшін қолданылған. ОЕ әріптіркесі француз тілінде бір дыбысты беру үшін қолданылады.

2-ші және 3-ші жобалардағы /ö/, /o’/ – архаикалық және классикалық латын әліпбиінде жоқ. /Ö/, /o’/ әріптері /o/ әрпінің модификацияланған бір формасы. Аталған әріптер мадияр, голланд, исланд, швед әліпбилерінде қолданылады [128].

3.2 *Үш әліпби жобасы бойынша жазылым қатесі:*

1-әліпби жобасы бойынша: <ө> фонемасы сауалпарақта (III, IV бөлім бойынша) 3 сөзде 4 рет кездеседі (*өсімдік, көркемөнер, төгілемін*). 1-әліпби жобасы бойынша кирил жазуынан латын жазуына транслитерация жасауда 248 респондент <ө> фонемасын 992 рет таңбалап, 38 қате жіберген. 1-ші жобаға сәйкес <ө> фонемасы /oe/ графемасы арқылы берілуі тиіс. Бірақ жазылым барысында сауалнамаға қатысқандардың /oe/ әріп қосындысын әртүрлі вариантта таңбалағанын көреміз.

Кирил графикасында таңбалануы	Латын графикасында таңбалануы	Респондент тарапынан қате берілген таңба нұсқасы	Қате жазылған нұсқа-мысалдар
ө	oe	o (22 қате) ö (3 қате) ae (9 қате) e (3 қате) oә (1 қате)	osimdik ösimdik kaerkemaener esimdik koærkemoæner
Жалпы		38	

Жоғарыдағы кестеден респонденттер 9 рет /oe/ графемасының орнына /ae/ графемасын таңбалағанын көреміз. Сондай-ақ жазылым барысында /oe/ әріп тіркесінің /o/ түрінде және /e/ түрінде дара тұлғада жазылғанын байқаймыз. Мұның басты себебі – респондент санасында <ө> фонемасы дара тұлғадағы графемаға сәйкес, ал қос әріптіркесі арқылы берілетін дауысты дыбыстың графикалық бейнесі жоқ болуынан деп ойлаймыз.

Сауалнама мәтінін жазу барысында 3 рет <ө> фонемасы /ö/ түрінде жазылғанын көреміз, бұл жазарман санасында <ө> фонемасының графикалық образы /ö/ графемасына сәйкес қабылданғанын көрсетеді.

1-жоба бойынша қорытынды. Сауалнама нәтижесі бойынша <ө> фонемасын /oe/ әріп қосындысы арқылы берудің тиімсіз екенін көрсетті. Жалпы қате жазылым нұсқаларында <ө> фонемасын респонденттер 28 рет (o, ö, e) дара тұлғада, 10 рет (ae, oэ) диграфпен таңбалаған. Бұл дегеніміз <ө> фонемасы респондент санасында дара тұлғадағы графемаға сәйкес екенін көрсетеді. Сондықтан жазылым процесінде де дара форма орын алып отырған. Сауалнама нәтижесінде <ө> фонемасы үшін «бір фонема – бір графема» принципі ұстанылуы тиіс екенін көруге болады.

2-әліпби жобасы бойынша: 2-жобаға сәйкес <ө> фонемасы /ö/ графемасы арқылы берілуі тиіс. Бірақ жазылым барысында респонденттер /ө/ әрпін мынадай вариантта таңбалағанын көреміз.

Кирил графикасында таңбалануы	Латын графикасында таңбалануы	Респондент тарапынан қате берілген таңба нұсқасы	Қате жазылған нұсқа-мысалдар
ө	ö	ä (3 қате) o (25 қате) ө (2 қате) ö (2 қате) ó (1 қате) oe (1 қате)	äsimdik, korkemoner, өsimdik, көrkemöner, ösimdik, tögilemin, oesimdik
Жалпы		34	

2-әліпби жобасы бойынша /ө/ әрпі 992 рет жазылған. 958 рет /ö/ әрпі жобаға сәйкес таңбаланып, 34 қате жіберілген. Қате жазылымның ішінде <ö> фонемасы «қоснүкте» диакритикасыз және қазіргі әліпбиге сәйкес жазылғанын көреміз. Бұдан графикааралық интерференция құбылысын байқауға болады.

25 рет /ö/ графемасы нүктесіз таңбаланған. Яғни жазылым барысында әріптің төбесіне нокат қою респонденттерге қиындық тудырған немесе оны ескермеген деп ойлаймыз.

Жалпы айтқанда, <ö> фонемасының жазылымында айтарлықтай қиындық жоқ.

2-жоба бойынша қорытынды. Сауалнама нәтижесі /ö/ әрпі арқылы <ө> фонемасын беруге болатынын көрсетті.

3-әліпби жобасы бойынша: 3-әліпби жобасы бойынша кирил жазуынан латын жазуына транслитерация жасауда 248 респондент <ө> фонемасын таңбалауда 45 қате жіберген. 3-жобаға сәйкес <ө> фонемасы /o'/ графемасы арқылы берілуі тиіс. Бірақ жазылым барысында төмендегідей қате жазылымдар байқалды.

Кирил графикасында таңбалануы	Латын графикасында таңбалануы	Респондент тарапынан қате берілген таңба нұсқасы	Қате жазылған нұсқа-мысалдар
ө	o'	ö (5 қате) oe (11 қате) ө (1 қате) o (25 қате) á (2 қате) ö (1 қате)	körkemöner, oesimdik, körkemöner, osimdik
Жалпы		45	

3-әліпби жобасы бойынша /o'/ әрпі 992 рет жазылған. 947 рет /o'/ әрпі жобаға сәйкес таңбаланса, 45 рет қате жазылған. Көрсетілген статистикалық мәліметтен <ө> фонемасы 25 рет /o/ түрінде қате жазылғанын көреміз. Бұл қателер негізінен әріптің пішінінің бүтін болмауына байланысты. Яғни жазарман <ө> фонемасын жазу барысында диакритикалық белгіні елемеген. Бұл – графема мен фонеманың, фонема мен дыбыстың арақатынасын өзгертетін құбылыс. Сондықтан болашақта бұл әріптің латын негізді әліпбиге енгізілу не енгізілмеуі жіті қаралуы тиіс. Респонденттердің /o'/ графемасын 11 рет /oe/ түрінде таңбалауын 1-әліпби жобасына дағдылануын көрсетеді. Ал /o'/ графемасын 5 рет /ö/ түрінде беруі, біздіңше, аталған графеманың образы /o'/ графемасына емес, /ö/ графемасына сәйкес екенін көрсетеді.

3-жоба бойынша қорытынды. Сауалнама нәтижесі /o'/ әрпін 4,53 % қабылдамағанын көрсетті.

3.3 Үш әліпби жобасы бойынша тыңдалым-жазылым қатесі: 1-әліпби жобасы бойынша аудиомәтінді тыңдап жазуда 248 респондент 14 қате жіберген. 2-әліпби жобасы бойынша аудиомәтінді тыңдап жазуда 248 респондент 20 қате жіберген. 3-әліпби жобасы бойынша аудиомәтінді тыңдап жазуда 248 респондент 16 қате жіберген.

3.4 Респонденттердің балама ұсыныстары: бұл графемаға қатысты 16 респондент /ö/ таңбасын ең оңтайлы әріп қатарына кіргізген. Ал 26 респондент <ө> фонемасын /oe/ әріптіркесі арқылы жазу қолайсыз әрі күрделі деп көрсеткен.

3.5 Сауалнама нәтижесі: <ө> фонемасы 1-жобада /oe/, 2-жобада /ö/, 3-жобада /o'/ графемасымен берілген. Барлық жазба мәтінде <ө> фонемасы 4 рет кездеседі. Сонда 248 респондент 1-жоба бойынша бұл әріпті 992 рет жазады. 992 рет жазылым ішінен 38 рет әліпбиге сай емес таңбаланған. Пайызға шаққанда,

992 – 100 %.

38 – x % болғанда, $3800:992 = 3,8\%$.

2-жоба:

992 – 100 %.

34 – x % болғанда, $3400:992 = 3,4\%$.

3-жоба:

992 – 100 %.

45 – x % болғанда, $4500:992 = 4,5\%$.

3.6 Әріптің қуатсыйымдылығы: сауалнама нәтижесі көрсеткендей, 1-жоба бойынша қате – 3,8%, 2-жоба – 3,4%, 3-жоба – 4,5%-ды құрап отыр.

3.7 *Үш әліпби жобасы бойынша қорытынды*: сауалнама нәтижесі <ө> фонемасын латын әліпбиінің кеңейтілген нұсқасында бар /Öö/ графемасы арқылы таңбалауға болатынын көрсетті. Оның мынадай себептері бар:

а) ағылшын-латын стандартында <ө> фонемасын таңбалайтын, оған мәні жуық /Öö/ әрпінен басқа әріп жоқ;

ә) «1 әріп – 1 фонема» принципіне сәйкес;

б) өзге түркі әліпбилеріне сәйкес. Қазақ тілін тұтынушылардың және қазақ тілі ана тілі болып табылатындардың санасында /ө/ графемасы <ө> фонемасының психобейнесіне сәйкес келеді. Қазақ тілін ана тілі санайтындардың санасында <ө> фонемасының бейнесі /Öö/ болуына графикалық қарсылық жоқ.

/Пп/ графемасы

I Фонетика-фонологиялық сипаттама

1.1 *Фонеманың айырым белгілері*: <п> – дауыссыз, ерін тоғысыңқы, қатаң [38].

1.2 *Фонеманың дыбыс қоры* [15]:

Әріп	Фонема	Дыбыс	Позициялар	Мысалдар
/п/	⇒<п>	⇒ [п]	Барлық позицияда, жуан езуліктермен іргелес келгенде	[п]айда, [п]айыз, а[п]а
		⇒ [п']	Барлық позицияда, жіңішке езуліктермен іргелес келгенде	[п']эк, ә[п']енде, гә[п']
		⇒ [п'']	Барлық позицияда, жіңішке еріндіктермен іргелес келгенде	нө[п'']ір, тө[п'']елеу
		⇒ [п'']	Барлық позицияда, жуан еріндіктермен іргелес келгенде	[п'']ора-[п'']ора, со[п'']ак
		⇒ [п̣]	[С], [ш] дыбыстарының алдында, жуан езуліктермен келгенде	ка[п̣]шық, та[п̣]са
		⇒ [п̣']	[С], [ш] дыбыстарының алдында, жіңішке езуліктермен келгенде	ші[п̣']-шикі, се[п̣']се

1.3 *Қазақ тілінің мәтіндер корпусындағы /п/ графемасының пайыздық салмағы*: 1,40 %. Кездесу жиілігі: 22-орында.

1.4 *Дауыстылармен тіркесу қабілеті*: дауыстылардың барлығымен тіркеседі.

1.5 *Сөз позициясындағы орны*: позиция талғамайды: сөздің басы, ортасы, аяғында кездесе береді.

II Грамматологиялық сипаттама

2.1 *Көне түркі жазуында*: /п/ графемасының көне түркі жазуында «1» тұрпатындағы таңбасы болған – **1**. Сөздің ортасында және аяғында кездескен. Мысалы: *ана – апа, тапа – таба* [137].

2.2 *Араб (қадым және жәдид) жазуында*: <п> фонемасы *қадым жазуында* сөз басында кездескенде, тек парсылық **пе** (پ) арқылы ғана беріліп отырған. Сөз басындағы

<п> фонемасының араб әліпбиіндегі **ба** (ب) арқылы таңбалануы мүлде кездеспейді. Яғни, сөз басындағы [п] дыбысы тек бір жүйемен, парсылық **пе** (پ) арқылы берілген. Сөз ортасындағы [п] дыбысы бірде парсылық **пе** (پ) арқылы, бірде араб әліпбиіндегі **ба** (ب) арқылы таңбаланған. Сөз аяғындағы <п> фонемасы тек араб әліпбиіндегі **ба** (ب) арқылы, яғни тек бір жүйемен таңбаланып отырған. Яғни сөз басындағы және сөз аяғындағы [п] дыбыстары белгілі бір жүйемен таңбаланған. Дауыссыз дыбыстардың ерекшелігіне байланысты араб әліпбиінде [п] дыбысының арнайы таңбасы жоқ. Сондықтан парсылық **пе** (پ) таңбасын қолданған. Құрамында [ф] дыбысы бар араб-парсы тілдерінен енген сөздердің басым бөлігі тілімізде [п] дыбысымен дыбысталаып, /п/ әрпімен жазылады. Мысалы: *periште, анта, кіріптар* т.б.

/П/ дыбысының берілуі:

1) **ба**(ب) арқылы: *көмүпті* – كومویدی. Сөз аяғындағы [б] дыбысы жүйелі түрде тек **ба** (ب) әрпімен беріліп отырған: *шығарұб* – چغاروب, *алұб* – الوب;

2) парсылық **пе** (پ) арқылы: *найдалы* – پایدالی, *пішенді* – پیچیندی. Ал **фа**(ف) арқылы таңбаланған қазақ сөздері жоққа тән, тек мына сөзді ғана кездестірдік: *Қозы Көрпеш – Қозы Көрпеш* – قوزی كورپيش. Негізінен [п] дыбысы парсылық **пе**(پ) арқылы берілген. Парсылық **пе** (پ) сөз ортасындағы [п] дыбысын таңбалаған: *қалампыр, кемпір-мемпір, шопан*.

Жәдид жазуында: 1) **ба** (ب) арқылы: *тапсырған* – تابسرغان, *ніскен* – نيسكان. Сөз аяғында келетін [п] дыбысы жүйелі түрде 1) араб әліпбиіндегі **ба**(ب) арқылы таңбаланып отырған. Мысалы: *алыб* – الب, *басұлыб* – باسولب; 2) парсылық **пе** (پ) арқылы: *шықпайды* – چچقايدى, *пошта* – پوچته [138].

2.3 *А.Байтұрсынұлының төте жазуында*: парсылық **пе**(پ) таңбасы алынды [139].

2.4 *Латын графикасына негізделген қазақ жазуында (1929 ж.)* <п> фонемасы /Рр/ әрпімен берілді: *парасат* – parasat, *пулемет* – pølemet, *партизан* – partjzan// pørtijzæn [116].

2.5 *1938 ж. латын әліпбиіне енгізілген түзетуде* /Рр/ таңбасы қалдырылды [116].

2.6 *Орыс әліпбиіне негізделген қазақ жазуында (1940 ж.)* <п> фонемасы кирил графикасының стандартына сәйкес /Пп/ түрінде алынды [135].

2.7 *Өзге түркі тілдері жазуында*: 1940 жылы <п> фонемасы ноғай, қарақалпақ, башқұрт, татар әліпбилерінде /Пп/ түрінде таңбаланды [140].

2.8 *Қазіргі латын графикасын қабылдаған түркі әліпбилерінде*: <п> фонемасын /Рр/ әрпімен таңбалау тәжірибесі түрік, өзбек, түрікмен, эзербайжан әліпбилерінде бар.

III Сауалнама жобаларындағы <п> фонемасының таңбалануына сараптама

3.1 /П/ әрпінің тарихы: б.д.д. V-VII ғасырларда латын әліпбиінде қолданылған <р> фонемасы /п/ әрпінің мәнін берген [128].

3.2 *Үш әліпби жобасы бойынша жазылым қатесі*:

Сауалпарақта берілген сөздердің ішінен <п> фонемасының III бөлім бойынша кездесу жиілігі 7 рет (*тәкаппар, диспетчер, педагогтер, парашюттер, принциптер, япырмау*), IV бөлім бойынша – 3 рет (*аспаны, болып* (2)).

1-жоба бойынша сөздерді кирил жазуынан латын жазуына ауыстыруда 248 респондент жалпы 1 рет қате жіберген.

Кирил графикасында таңбалануы	Латын графикасында таңбалануы	Респондент тарапынан қате берілген таңба нұсқасы	Қате жазылған нұсқа-мысалдар
п	p	п	taekappa

2-жоба бойынша да тілдік бірліктерді кирил жазуынан латын жазуына ауыстыруда 248 респондент жалпы 1 рет қате жіберген. Аталған қате жазылымның орын алу себебі графемалық интерференциямен байланысты. Яғни бұл – бір әліпбиден екінші әліпбиге көшу барысында автоматты түрде орын алған қате.

Кирил графикасында таңбалануы	Латын графикасында таңбалануы	Респондент тарапынан қате берілген таңба нұсқасы	Қате жазылған нұсқа-мысалдар
п	p	п	täkappar

3.3 *Респонденттердің балама ұсыныстары:* <п> фонемасын басқа әріппен беру туралы балама ұсыныстар жоқ.

3.4 *Сауалнама нәтижесі:* барлық жазба мәтінде /п/ әрпі 10 рет кездеседі. Сонда бірінші әліпби жобасы бойынша 248 респондент бұл әріпті 2480 рет жазған болып шығады. 2480 рет жазылған /п/әрпі 2479 рет дұрыс таңбаланған. Пайызға шаққанда, 2480 – 100%

1 – x % болғанда, $100 : 2480 = 0,04\%$. Бұдан <п> фонемасын латын әліпбиіндегі /Pp/ әрпімен таңбалауға болатынын көруге болады. Оның мынадай себептері бар: а) ағылшын-латын стандартында <п> фонемасын таңбалайтын, оған мәні жуық /Pp/ әрпінен басқа әріп жоқ; ә) «1 әріп – 1 фонема» принципіне сәйкес; б) өзге түркі әліпбилеріне сәйкес. Қазақ тілін тұтынушылардың және қазақ тілі ана тілі болып табылатындардың санасында /Pp/ графемасы <п> фонемасының психобейнесіне сәйкес келеді. Қазақ тілін ана тілі санайтындардың санасында <п> фонемасының бейнесі /Pp/ болуына графикалық қарсылық жоқ.

3.5 *Әріптің қуатсыйымдылығы:* сауалнама нәтижесі көрсеткендей, 1-жоба бойынша – 0,04%, 2-жоба бойынша – 0,04%, ал 3-жоба бойынша 0%-ды құрап отыр. Респонденттердің сауалнамасын саралау нәтижесі бірінші, екінші, үшінші жобаларда берілген <п> фонемасының қуатсыйымдылығы төмен екендігін көрсетті.

3.6 *Үш әліпби жобасы бойынша қорытынды:*<п> фонемасының таңбасы ретінде /Pp/ әрпін алуға болады.

/Pp/ графемасы

I Фонетика-фонологиялық сипаттама

1.1 *Фонеманың айырым белгілері:*<р> – дауыссыз, діріл жуысыңқы, тіл ұшы, үнді [38].

1.2 *Фонеманың дыбыс қоры* [15]:

Әріп	Фонема	Дыбыс	Позициялар	Мысалдар
/p/	⇒<p>	⇒ [p]	Сөз ортасы мен аяғында, жуан езуліктер арасында	а[p]а, қа[p]ық
		⇒ [p°]	Сөз ортасы мен аяғында, жуан еріндіктер арасында	о[p°], кү[p°]ық
		⇒ [ыр]	Сөз басы, жуан езуліктер алдында	[ыр]ас, [ыр]иза
		⇒ [ір]	Сөз басы, жіңішке езуліктер алдында	[ір]ет, [ір]әсуа
		⇒ [ұр]	Сөз басы, жуан еріндіктер алдында	[ұр]у
		⇒ [үр]	Сөз басы, жіңішке еріндіктер алдында	[үр]өл, [үр]өмке

1.3 Қазақ тілінің мәтіндер корпусындағы /p/ графемасының пайыздық салмағы: 5,67%. Кездесу жиілігі: 6-орында.

1.4 Дауыстылармен тіркесу қабілеті: /p/ графемасы дауыстылармен *ра-ар, рә-әр, ре-ер, ро-ор, рө-өр, рұ-ұр, ры-ыр, рі-ір, үр* түрінде тіркеседі, алайда *рү* формасында тіркеспейді [38].

1.5 Сөз позициясындағы орны: сөздің барлық позициясында (сөз басы, ортасы, аяғы) кездеседі [38].

II Грамматологиялық сипаттама

2.1 Көне түркі жазуында /p/ графемасы жуан түрінде **Ч** таңбасымен, ал жіңішке түрінде **Ү** таңбасымен берілген. Көне түркі жазбаларында [p] – ауызжолды үнді дыбыс – сөздің жуан және жіңішке түрлерінде кездесе береді. Сөз басында жазылмайды. Сөздердің ортасында және соңында жазылады [142].

2.2 Араб (қадым және жәдид) жазуында <p> фонемасы **pe** (ﻁ) арқылы берілген. Бұл дыбыс сөз басы, ортасы және сөз аяғында келген. Қазақ тілінің жуан және жіңішке сингармотембрлі сөздерінде қолданылған [138].

2.3 А.Байтұрсынұлының төте жазуында **pe** (ﻁ) таңбасы қалдырылды [139].

2.4 Латын графикасына негізделген қазақ жазуында (1929 ж.) <p> фонемасы /Rr/ әрпімен беріледі: *qara, taraq* [116].

2.5 1938 ж. латын әліпбиіне енгізілген түзетуде /r/ графемасы өзгермеген [140].

2.6 Орыс әліпбиіне негізделген қазақ жазуында (1940 ж.): <r> фонемасының кирил графикасындағы /p/ таңбасы алынды [116].

2.7 Өзге түркі тілдері жазуында: 1940 жылғы кирил әліпбиінде <p> фонемасын әзербайжан, ноғай, қарақалпақ, қырғыз, өзбектер /p/ графемасымен таңбалаған [140].

2.8 Қазіргі латын графикасын қабылдаған түркі әліпбилерінде: <p> фонемасын /r/ әрпімен таңбалау өзбек, түрікмен, әзербайжан әліпбилерінде бар.

2.9 <P> фонемасының орфографиясы:

- [p] дыбысынан басталып, одан кейін қысаң [ы], [і] дыбыстары келетін сөздердің басында (/p/ әрпінен бұрын) *ы, і* әріптері жазылады: *ырым, ырық, ырылдау, іріту*;

- сөз [p] дыбысы мен қатаң дауыссызға аяқталып, шұғыл айтылатын жағдайда бұлардың арасына *ы, і* әріптері жазылмайды: *жұрт, қарт, төрт, құрт, күрт, тарс-тұрс, бырт-бырт, жарқ-жұрқ*;

- шұғыл айтылмайтын соңғы үнді мен қатаң дауыссыздың арасына *ы, і* қойылып жазылады: *жарық (сәуле), қарыс (бір қарыс сақалы бар), қарыт (аязға бетін қарытып алды), тұрыс (бұл тұрысың маған ұнамайды)* [87].

III Сауалнама жобаларындағы <р> фонемасының таңбалануына сараптама

3.1 /P/ әрпінің тарихы: үш әліпбиде де <р> фонемасын /Rr/ графемасымен таңбалау ұсынылған. /Rr/ әрпі б.з.д.VII ғасырда енгізілген латын әріптерінің бірі [128].

3.2 Үш әліпби жобасы бойынша жазылым қатесі: сауалпарақта берілген 66 сөздің ішінен <р> фонемасының III бөлім бойынша кездесу жиілігі 35 рет (*ерік, тәкаппар, көркемөнер, жұдырық, мейірім, жанкүйер, кейбіреу, қырқынышы, бауыры, рұқсат, жарқ-жұрқ, уылдырық, сирақ, қария, тыяр, фабрика, диспетчер, қаһарман, координат, лагерьге, парашюттер, педагогтер, принципі, бұрынғы, омыртқа, жанкүйер, қырықаяқ, сиыржоңышқа, күрке тауық, кейбіреу, Жолио-Кюри, япырмау*), IV бөлім бойынша – 5 рет (*ерліктің, қарашы, ер, бермеген, жырың*). Үш жоба бойынша да қате кетпеген.

3.3 Әріптің қуатсыйымдылығы: Үш әліпбиді салыстыру барысында респонденттердің /r/ графемасын жазуда еш қиналмағандары белгілі болды. Яғни /r/ графемасының қуатсыйымдылығы 0-ге тең, жазуда ешқандай қиындық туындамайды, энергия өте аз жұмсалады.

3.4 Респонденттердің балама ұсыныстары: <р> фонемасына қатысты ұсыныс жоқ.

3.5 Сауалнама нәтижесі: үш әліпбиде де <р> фонемасы /r/ графемасымен берілген. Барлық жазба мәтінде /p/ графемасы 40 рет кездеседі. Үш жоба бойынша /r/ әрпі әліпбиге сай таңбаланған. Демек, бұл графеманы таңбалау көп энергияны қажет етпейді. Санада айқын.

3.6 Үш әліпби жобасы бойынша қорытынды: 3 жоба бойынша да <р> фонемасы /r/ графемасымен таңбаланатындықтан, бұл дыбысты латын әліпбиіндегі /Rr/ әрпімен таңбалау даусыз екені анық: а) ағылшын-латын стандартында <р> фонемасын таңбалайтын, оған мәні жуық Rr әрпінен басқа әріп жоқ; ә) «1 әріп – 1 фонема» принципіне сәйкес; б) өзге түркі әліпбилеріне сәйкес. Қазақ тілін тұтынушылардың және қазақ тілі ана тілі болып табылатындардың санасында /Rr/ графемасы <р> фонемасының психобейнесіне сәйкес келеді. Қазақ тілін ана тілі санайтындардың санасында <р> фонемасының бейнесі /Rr/ болуына графикалық қарсылық жоқ.

/Cс/ графемасы

I Фонетика-фонологиялық сипаттама

1.1 Фонеманың айырым белгілері: <с> – дауыссыз, жинақы жуысыңқы, тіл ұшы, қатаң [38].

1.2 Фонеманың дыбыс қоры [15]:

Әріп	Фонема	Дыбыс	Позициялар	Мысалдар
/c/	⇒<c>	⇒ [c]	Барлық позицияда, жуан езулік үндесімде	[c]абәк, қа[c]ык
		⇒ [c']	Барлық позицияда, жіңішке езулік үндесімде	[c']іріңке, ке[c'], кә[c']іп
		⇒ [c°]	Барлық позицияда, жуан еріндік үндесімде	[c°]ор, о[c°]ы, кү[c°]
		⇒ [c°']	Барлық позицияда, жіңішке еріндік үндесімде	[c°']үй
		⇒ [c̃]	[T] дыбысымен іргелес, ерін, езу үндесімде	от[c̃]ыз, сәт[c̃]а, сәт[c̃]із, өт[c̃]е, ант-[c̃]у
	⇒<c>+<c>	⇒ [cc]	Кірме, көне сөздерде	ы[cc]ы, қи[cc]а, әлқи[cc]а

1.3 Қазақ тілінің мәтіндер корпусындағы /c/ графемасының пайыздық салмағы: 4,27%. Кездесу жиілігі: 9-орында.

1.4 Дауыстылармен тіркесу қабілеті: <c> фонемасы кез келген дауысты дыбыспен тіркеседі (*ca-ac, cə-əc, ce-ec, co-oc, cə-əc, cу-үс, cу-үс, сы-ыс, сі-іс*) [38].

1.5 Сөз позициясындағы орны: сөздің барлық позициясында (сөз басы, ортасы, аяғы) кездеседі [38].

II Грамматологиялық сипаттама

2.1 Көне түркі жазуында /c/ графемасы жуан түрінде **𐰸** таңбасымен, ал жіңішке түрінде **𐰶** таңбасымен берілген. Жуан түрі – жуан буынды сөздердің, жіңішке түрі жіңішке буынды сөздердің барлық позициясында келе береді: *ca, ce-ec, co, сы-ыс, сі-іс, cу-үс*. Кейде жуан «с» орнына жіңішке «сь» дыбысы да қолданылған [142].

2.2 Араб (қадым және жәдид) жазуында <c> фонемасы **سыйн** (س) арқылы берілген. Бұл дыбыс сөз басы, ортасы және сөз аяғында кездеседі. Қазақ тілінің төл сөздерінен жуан және жіңішке сингармотембрлі сөздерде қолданылған [138].

2.3 А.Байтұрсынұлының төте жазуында **сыйн** (س) таңбасы қалдырылды [139].

2.4 Латын графикасына негізделген қазақ жазуында (1929 ж.) <c> фонемасы /Ss/ әрпімен беріледі: *sapaq, suraq* [116].

2.5 1938 ж. латын әліпбиіне енгізілген түзетуде /Ss/ әрпіне өзгеріс енгізілмеген [140].

2.6 Орыс әліпбиіне негізделген қазақ жазуында (1940 ж.) /c/ графемасымен беріледі [116].

2.7 Өзге түркі тілдері жазуында: 1940 жылғы кирил графикалы эзербайжан, ноғай, қарақалпақ, қырғыз, өзбек әліпбилерінде <c> фонемасын /c/ графемасымен таңбалаған [140].

2.8 Қазіргі латын графикасын қабылдаған түркі әліпбилерінде (түрік, эзербайжан, өзбек және қарақалпақ) <c> фонемасы Ss әрпімен таңбаланған.

III Сауалнама жобаларындағы <с>фонемасының таңбалануына сараптама

3.1 /C/ әрпінің тарихы: үш жобада да <с> фонемасын /s/ әрпімен таңбалау ұсынылған. Ss таңбасы – б.з.д. VII ғасырда енгізілген латын әріптерінің бірі [128].

3.2 Үш әліпби жобасы бойынша жазылым қатесі:

1-әліпби жобасы бойынша: берілген сөздерді кирил жазуынан латын жазуына транслитерация жасауда 248 респондент жалпы 6 рет қате жіберген. Сауалпарақта берілген 66 сөздің ішінен <с> фонемасының III бөлім бойынша кездесу жиілігі 13 рет: өсімдік, қыстыгүні, рұқсат, диспетчер, асфальт, институтқа, сирақ, ұйқас, Омскіден, ішең, сиыржоңышқа, авиабайланыс, ыдыс-аяқ. IV бөлім бойынша – 5 рет: аспаны, даласы, дастаны, намысын, Қазақстаным. 1-жобада берілген <s> фонемасын респонденттер /c/ графемасымен таңбалап, 6 рет қате жіберген. Көрсетілген қателердің орын алуы респонденттердің кирил әліпбиімен жазып дағдыланғандықтарынан туындап отыр, яғни бұл – графемалық интерференция салдарынан болған қате.

Кирил графикасында таңбалануы	Латын графикасында таңбалануы	Респондент тарапынан қате берілген таңба нұсқасы	Қате жазылған нұсқа-мысалдар
с	s	с	6 (oecimdik, qictigueni, cyjyrzhongyshqa, aviyabaylanis, tuqcat)

2-әліпби жобасы бойынша: берілген сөздерді кирил жазуынан латын жазуына транслитерация жасауда 248 респондент 3 рет қате жіберген. Бұл – графемалық интерференцияға байланысты туындаған қателер.

Кирил графикасында таңбалануы	Латын графикасында таңбалануы	Респондент тарапынан қате берілген таңба нұсқасы	Қате жазылған нұсқа-мысалдар
с	s	с	3 (cuyurjoŋyshqa, aviyabaylanis)

3-әліпби жобасы бойынша: <с> фонемасы /s/ графемасы арқылы дұрыс таңбаланып, қате жіберілмеген.

3.3 Респонденттердің балама ұсыныстары: <с> фонемасына қатысты ұсыныс жоқ.

3.4 Сауалнама нәтижесі: 1-ші және 3-ші жобаларда <с> фонемасы /s/ графемасымен берілген. Барлық жазба мәтінде /s/ әрпі 18 рет кездеседі. Сонда 1-әліпби жобасы бойынша 248 респондент бұл әріпті 4464 рет жазады. 4464 рет жазылған /s/әрпі 6 рет қате таңбаланған. Пайызға шаққанда,

4464 – 100%.

600 – х% болғанда, $600:4464=0,13\%$. Бұл – <с> фонемасын таңбалауда /s/графемасын қолданудың қуатсыйымдылығы төмен екенін көрсетеді.

2-әліпби жобасы бойынша /s/ графемасын 248 респондент 4464 рет жазады. 4464 рет кездесетін /s/ графемасын таңбалауда 3 рет қате жіберілген. Пайызға шаққанда, 4464 – 100%.

300 – x % болғанда, $300:4464 = 0,06\%$. Бұл – <c> фонемасын таңбалауда /s/ графемасын қолданудың қуатсыйымдылығы өте төмен екенін көрсетеді.

3-әліпби жобасы бойынша ешқандай қате жіберілмеген. 3-жобаға келгенде жарман алғашқы екі жобада кездескен /s/ графемасын жазуға әбден төселіп алғанға ұқсайды.

3.5 Әріптің қуатсыйымдылығы: 1-жоба бойынша – 0,13%, 2-жоба – 0,06%, 3-жоба бойынша – 0%.

3.6 Үш әліпби жобасы бойынша қорытынды: сауалнама нәтижесі <c> фонемасын латын графикасында /Ss/ әрпімен жазу оңай болатынын көрсетті. Оның мынадай себептері бар: а) ағылшын-латын стандартында <c> фонемасын таңбалайтын /Ss/ әрпінен басқа әріп жоқ; ә) «1 әріп – 1 фонема» принципіне сәйкес келеді; б) өзге түркі әліпбилеріне де сәйкес. Қазақ тілін тұтынушылардың және қазақ тілі ана тілі болып табылатындардың санасында /Ss/ графемасы <c> фонемасының психобейнесіне сәйкес келеді. Қазақ тілін ана тілі санайтындардың санасында <c> фонемасының бейнесі /Ss/ болуына графикалық қарсылық жоқ.

/Тт/ графемасы

I Фонетика-фонологиялық сипаттама

1.1 Фонеманың айырым белгілері: <t> – дауыссыз, тоғысыңқы, тіл ұшы, қатан [38].

1.2 Фонеманың дыбыс қоры [15]:

Әріп	Фонема	Дыбыс	Позициялар	Мысалдар
/т/	⇒<t>	⇒ [т]	Барлық позицияда, жуан езулік үндесімде	[т]ас, а[т]а, а[т]
		⇒ [т']	Барлық позицияда, жіңішке езулік үндесімде	[т']ес, ә[т']еш, бе[т']
		⇒ [т°]	Барлық позицияда, жуан еріндіктермен іргелесте	о[т°], о[т°]ыр, [т°]оқаш
		⇒ [т°']	Барлық позицияда, жіңішке еріндіктермен іргелесте	ө[т°'], [т°']өк, ү[т°']ір
	⇒<t>+<t>	⇒[тт]	Кірме сөздерде	кү[тт]ықтау
	⇒<t>-<d>	⇒ [д]	Жергілікті сөздерде	[д]ізгін, [д]ізе

1.3 Қазақ тілінің мәтіндер корпусындағы /т/ графемасының пайыздық салмағы: 6,19 %. Кездесу жиілігі: 5-орында.

1.4 Дауыстылармен тіркесу қабілеті:<t> фонемасы кез келген жуан және жіңішке дауысты дыбыспен тіркесе алады (та-ат, тә-әт, те-ет, то-от, тө-өт, тү-үт, ты-ыт, ти-ит) [38].

1.5 *Сөз позициясындағы орны*: сөздің барлық позициясында (сөз басы, ортасы, аяғы) кездеседі [38].

II Грамматологиялық сипаттама

2.1 *Көне түркі жазуында* /т/ графемасы жуан түрінде таңбасымен, ал жіңішке түрінде **h** таңбасымен берілген. Жуан түрі – жуан буынды сөздердің барлық позициясында, жіңішке түрі жіңішке сөздің барлық шенінде жазыла береді [142].

2.2 *Араб (қадым және жәдид) жазуында*: <т> фонемасы **ta** (ت) арқылы берілген. Бұл дыбыс сөз басы, ортасы және сөз аяғында келген. Қазақ тілінің жуан және жіңішке сингармотембрлі сөздерінде қолданылған [138].

2.3 *А.Байтұрсынұлының төте жазуында*: **та** (ت) таңбасы қалдырылды [139].

2.4 *Латын графикасына негізделген қазақ жазуында (1929 ж.)* <т> фонемасы /Тt/ әрпімен берілген: *tas, татыр* [116].

2.5 *1938 ж. латын әліпбиіне енгізілген түзетуде* /Тt/ әрпіне өзгеріс енгізілмеген [140].

2.6 *Орыс әліпбиіне негізделген қазақ жазуында (1940 ж.)* /т/ графемасымен берілді [116].

2.7 *Өзге түркі тілдері жазуында*: 1940 жылғы кирил графикалы әзербайжан, ноғай, қарақалпақ, қырғыз, өзбек әліпбилерінде <т> фонемасы /т/ графемасымен таңбаланған [140].

2.8 *Қазіргі латын графикасын қабылдаған түркі әліпбилерінде* <т> фонемасын /t/ әрпімен таңбалау өзбек, түрікмен, әзербайжан әліпбилерінде бар.

III Сауалнама жобаларындағы <т> фонемасының таңбалануына сараптама

3.1 */Т/ әрпінің тарихы*: 3 жобада да <т> фонемасын /Тt/ әрпімен таңбалау ұсынылған. /Тt/ әрпі б.з.д. VII ғасырда енгізілген [128].

3.2 *Үш әліпби жобасы бойынша жазылым қатесі*:

1-әліпби жобасы бойынша: берілген сөздерді кирил жазуынан латын жазуына транслитерация жасауда 248 респондент жалпы 25 рет қате жіберген. Сауалпарақта берілген 66 сөздің ішінен <т> фонемасының III бөлім бойынша кездесу жиілігі 23 рет: *тәкаппар, мағлұмат, қыстыгүні, рұқсат, тыяды, тыяр, мұхит, диспетчер, тұщы, штаб, асфальт, бәтеңке, координат, институтқа, Тәжібаевқа, парациоттер, педагогтер, фунтқа, киловатқа, омыртқа, оттек, күрке тауық, киікоты*. IV бөлім бойынша – 7 рет: *алтын, дастаны, шықты, мықты, төгілемін, туган, Қазақстаным*.

Кирил графикасында таңбалануы	Латын графикасында таңбалануы	Респондент тарапынан қате берілген таңба нұсқасы	Қате жазылған нұсқа-мысалдар
т	t	т	7 (koordinat, pedagogter, twugan, итуяр, тужады)
		d	1 (fuwndga)
Жалпы			8

1-жобада берілген <t> фонемасын респонденттердің /т/ графемасымен таңбалауын рефлекстік қате, яғни графемалық интерференция салдарынан орын алған қате деп санауға болады, бір әліпбиден екіншісіне өткенде бұндай қателіктердің болатындығы рас және қалыпты жағдай. Сондай-ақ респонденттердің шатасып, /d/-мен таңбаланғаны да бар (1 қате). Бұл – орфографиялық қате, яғни респондент кирилмен жазғанда да «фундқа» деп жазуы әбден мүмкін еді.

2-әліпби жобасы бойынша: 2-жоба бойынша да 8 қате жіберілген. Бұл қателердің басым бөлігі респонденттердің кирилмен таңбалауынан туындағандығы көрінеді, сондай-ақ 1 орфографиялық қате орын алған.

Кирил графикасында таңбалануы	Латын графикасында таңбалануы	Респондент тарапынан қате берілген таңба нұсқасы	Қате жазылған нұсқа-мысалдар
т	t	т	7(institwtqa, tiyadi, tuwǵan, institutga, tujar, tushshy, tiyar)
		d	1(fuwndga)
Жалпы			8

3-әліпби жобасы бойынша: 3-жоба бойынша да респонденттер кирил графикасындағы /т/-мен белгілеп, рефлекстік қате жіберген. Сондай-ақ 1 орфографиялық қате орын алған.

Кирил графикасында таңбалануы	Латын графикасында таңбалануы	Респондент тарапынан қате берілген таңба нұсқасы	Қате жазылған нұсқа-мысалдар
т	t	т	8 (muhyjt, tujady, tuuar, tuwghan)
		d	1 (fuwndga)
Жалпы			9

3.3 *Респонденттердің балама ұсыныстары:* <t> фонемасына қатысты ұсыныс жоқ.

3.4 *Сауалнама нәтижесі:* 1-ші және 3-ші жобаларда <t> фонемасы /t/ графемасымен берілген. Барлық жазба мәтінде /t/ әрпі 30 рет кездеседі. Сонда 1-әліпби жобасы бойынша 248 респондент бұл әріпті 7440 рет жазады. 7440 рет жазылған /t/ әрпі 8 рет қате таңбаланды. Пайызға шаққанда,

7440 – 100%.

8 – x% болғанда, $800:7440=0,10\%$. Бұл жоба бойынша /t/ графемасының қуатсыйымдылығы өте төмен екені анықталды.

2-жоба бойынша да /t/ графемасын 248 респондент 7440 рет жазады. 7440 рет кездесетін /t/ графемасын таңбалауда 8 рет қате жіберілген. Пайызға шаққанда,

7440 – 100%.

8 – x % болғанда, $800:7440=0,10\%$. Бұл – <t> фонемасын таңбалауда /t/ графемасын қолданудың қуатсыйымдылығы өте төмен деген көрсеткішті беріп отыр.

3-жоба бойынша /t/ графемасын 248 респондент 7440 рет жазады. 7440 рет кездесетін /t/ графемасын таңбалауда 9 рет қате жіберілген. Пайызға шаққанда, 7440 – 100%.

9 – x % болғанда, $900:7440=0,12\%$. Бұл – /t/ графемасын қолданудың қуатсыйымдылығы өте төмен деген көрсеткішті береді.

3.5 *Әріптің қуатсыйымдылығы*: сараптама жүргізу барысында 1-жоба бойынша – 0,10%, екінші – 0,10%, үшінші – 0,12% төмен қуатсыйымдылық көрсеткіші алынды. Сауалнама нәтижесі бойынша үш жобада да бірдей таңбамен таңбалау ұсынылған/t/ графемасын қолдану тиімді.

3.6 *Үш әліпби жобасы бойынша қорытынды*: <t> фонемасын латын әліпбиінде таңбалағанда /Tt/ әрпімен жазу оңай болатынын көрсетті. Оның мынадай себептері бар: а) ағылшын-латын стандартында <t> фонемасын таңбалайтын, оған сәйкес келер /Tt/әрпінен басқа әріп жоқ; ә) «1 әріп – 1 фонема» принципіне сәйкес; б) өзге түркі әліпбилеріне сәйкес. Қазақ тілін тұтынушылардың және қазақ тілі ана тілі болып табылатындардың санасында /Tt/ графемасы <t> фонемасының психобейнесіне сәйкес келеді. Қазақ тілін ана тілі санайтындардың санасында <t> фонемасының бейнесі /Tt/ болуына графикалық қарсылық жоқ. Үш әліпбиде де /Tt/ графемасымен белгіленген.

/Уу/ графемасы

I Фонетика-фонологиялық сипаттама

1.1 *Фонеманың айырым белгілері*:<y>–дауыссыз ерін, тоғысыңқы, үнді, мұрынжолды. /У/ әрпі төл сөздерде [ху], [ху] дыбыстіркесін таңбалайтын әріп болып табылады. /У/графемасы қосар ұу және үу дыбыстіркесін таңбалайтындықтан, қазақ тілінде күрделі әріпке жатады [38].

1.2 *Фонеманың дыбыс қоры* [15].

Әріп	Фонема	Дыбыс	Позициялар	Мысалдар
/y/	⇒<ү>+<y>	⇒ [ху]	Дауыссыздан кейін, жуан үндесімде	с[ху], т[ху]лак, [ху]лы
	⇒<ү>+<y>	⇒ [ху]	Дауыссыздан кейін, жіңішке үндесімде	с[ху]рет, көр[ху]
	⇒<y>	⇒ [w]	Жуан езуліктен кейін	та[w]
		⇒ [w']	Жіңішке езуліктен кейін	же[w']
		⇒ [w'']	Жіңішке еріндіктен кейін	суретге[w'']
		⇒ [ʰy]	Сөз басында, екі бітеу буын аралығында, өзінен кейін жуан	[ʰy]лак, [ʰy]ыс, шар[ʰy]а

1.3 *Қазақ тілінің мәтіндер корпусындағы /у/ графемасының пайыздық салмағы*: 0,83%. Кездесу жиілігі: 28-орында.

1.4 *Дауыстылармен тіркесу қабілеті*: дауыссыз <y> фонемасы дауысты о, ө, ы, і (ou, ou, ыу, іу) фонемаларынан басқа дыбыстармен тіркеседі: ау, уа, әу, уә, еу, уе, ұу, іу [38].

1.5 *Сөз позициясындағы орны*: позиция талғамайды: сөз басында, сөз ортасында және сөз соңында кездесе береді.

II Грамматологиялық сипаттама

2.1 *Көне түркі жазуында* <y> фонемасы > таңбасымен белгіленді. Ескерткіштерде у фонемасы бірнеше жолдармен берілді: а) у~ 0 (су ~ суб); ә) у~ оғ (жуан ~ йоған); б) у~ ғ (тау ~ тағ, бау ~ бағ, жау ~ йағ); д) у~уғ (тулы ~ туғлығ) [142].

2.2 *Араб (қадым және жәдид) жазуында* <y> фонемасы **я (уау)** арқылы берілген: уақыт – واقیت, су – سو. Көрсетілген **я (уау)** таңбасы қазақ тілінде 5 (ұ, ү, о, ө, у) дыбысты берді. Бұл дыбыс сөз басы, ортасы және сөз аяғында келген. Қазақ тілінің төл сөздерінен жуан және жіңішке сингармотембрлі сөздерде қолданылған [138].

2.3 *А.Байтұрсынұлының төте жазуында*: **я(уау)** фонемасы жартыдауысты дыбыстардың қатарына жатқызылды [139].

2.4 *Латын графикасына негізделген қазақ жазуында (1929 ж.)*: <y> фонемасы /v/ әрпімен таңбаланды. Мысалы: *qavlyсьп*. 1929 жылға дейін <y> фонемасы *ы у, іу, ұу, үу(тыуралы//тұуралы, сьу//сұу, күресіу)* болып таңбаланды, 1929 жылдан бастап <y> фонемасы жүйелі түрде *ұу, үу(сұу//күресуу)* болып таңбаланды. 1929-1938 жылдар аралығында екі түрлі пікір болды. Бірі <y> фонемасын қосар әріппен (ұ+у, ү+у) таңбалау керек деген көзқарасты ұстанды, ал бірі <y> фонемасын бір таңбамен беруді ұсынады. Н.Төрөқұлов жобасында <y> фонемасы /w/ таңбасымен берілді, Т.Шонанұлы жобасында <y> фонемасы /v/ графемасымен таңбаланды.

1938 ж. латын әліпбиіне енгізілген түзетуде <y> фонемасы /u/ әрпіне өзгертілді. 1938 жылға дейін *ұу, үу* қосарлы әріппен таңаланған <y> фонемасы бірде дауысты, бірде дауыссыз әріптердің қатарында саналды. /U/ әрпі үш түрлі қызмет атқарды: 1) жуан айтылатын *ұу* дауысты және дауыссыз дыбысын таңбалайды: *су (сұу), суық (сұуық)*; 2) жіңішке айтылатын *үу* дауысты және дауыссыз дыбысын таңбалайды: *зу (гүу), гүледі (гүүледі)*; 3) сөз басында дауысты дыбыстан бұрын тұрса (*уақ, үілдеу*) және сөз ішінде дауысты дыбыстан кейін не екі дауыстының арасында тұрса, /u/ әрпі үнді (сонор) дауыссыз дыбыстың таңбасы болады (*тау, тауық*) [116].

2.5 *Орыс әліпбиіне негізделген қазақ жазуында (1940 ж.)* 1938 жылдан бастап қазірге дейін /u/(*су, күресу*) бір таңбамен беріліп жүр. Н.Сауранбаев [у] дыбысын қосар таңбамен беру «сөзді шұбарландырады» деген пікір білдіре отырып, 1938 жылға дейін қабылданып келген «ұу» – «uv», «үу» – «uv» қосар дыбысының қолайсыз екенін айтып, бір ғана таңбамен /u/ белгілеу керектігін ұсынады [146].

2.6 *Өзге түркі тілдері жазуында*: 1940 жылы <y> фонемасы татар тілінде – в-мен, ұйғыр, өзбек, татар, түрікмен, ноғай, әзербайжан тілдерінде – у-мен, қарақалпақ тілінде – ў әрпімен таңбаланды [140].

2.7 *Қазіргі латын графикасын қабылдаған түркі әліпбилерінде*: <y> фонемасы өзбек, түрікмен, әзербайжан және түрік тілінде **u**-мен таңбаланады.

III Сауалнама жобаларындағы <y> фонемасының таңбалануына сараптама

3.1 /U/ әрпінің тарихы: үш әліпби жобасында <y> фонемасы /w/ графемасымен берілген. Латын әліпбиінде /w/ таңбасы XI ғасырда пайда болған. Бұл таңба қос vv(v

таңбасы /u/ дыбысының мәнін берген. Осыдан келіп ағылшын тіліндегі **w** – double **u** атауы шығады) әрпінің мәнін берген. **VV** диграфы әсіресе Солтүстік Еуропада кең таралып, **w** әрпіне айналды. Бұл әріп латын әліпбиіне Рим империясы құлағаннан кейін герман тілдері арқылы келді. Сондықтан кейбір ғалымдар бұл әріпті латын әліпбиіне қоспайды немесе шартты түрде алады [128].

3.2 *Үш әліпби жобасы бойынша жазылым қатесі:* 1-әліпби жобасы бойынша кирил жазуынан латын жазуына транслитерация жасауда 248 респондент 993 қате жіберген. Екінші әліпби бойынша – 967 қате. Үшінші әліпби бойынша – 903 қате кеткен. Бірдей графеманы таңбалауда әр әліпбиде әртүрлі қате кетуі және 1-әліпбиде көп (993), 3-жобада аздау (903) болуы – бұл респонденттердің алғашында жаңа графемаға үйрене алмауы, ал соңғы алфавитке келгенде дағдылана бастауымен байланысты деуге болады.

3.3 *Респонденттердің балама ұсыныстары:* респонденттердің «[y] дыбысының /w/ болғаны ұнамайды» (6 адам) деген және «y - ұу, үу деп жазылғанына қарсымын» (2 адам), «y – u болса» (3 адам) деген ұсыныстары болды.

3.4 *Сауалнама нәтижесі:* қазақ сөздерінде **ұу** жуан (*сұу*), **үу** жіңішке (*күлүү*) дыбыс тіркесін беретін <y> фонемасы 1-жобада **uew** (үу), **uw** (ұу); 2-жобада **üw** (үу), **uw** (ұу); 3-жобада **u>w** (үу), **uw** (ұу) түрінде дыбыстық құрамы ажыратылып берілді. Ал дауыссыз [y] фонемасы үш жобада да /w/ графемасымен берілген. Орыс тіліндегі дауысты [y] дыбысы екінші және 3-жобада /u/ әрпімен таңбаланса, 1-жобада /uw/ әріптіркесімен таңбаланған.

Мәтінде <y> фонемасының кездесу жиілігі 13 рет. Олай болса, 248 респондент мәтін ішінде он үш рет кездесетін <y> фонемасын 3224 (248×13=3224) рет таңбалайды. Оның 10-ы төл сөзде (*жайғызу, әлеумет, бауыры, кейуана, уылдырық, қыз қуу, күркетауық, кейбіреу, япырмау, туған*), 3-і кірме сөзде (*институтқа, коммуналдық, фунтқа*). Сонда 248 респондент аталған дыбысты төменде берілген кестедегі үлгі бойынша таңбалауы керек.

№	жайғызу	бауыры	кейуана	уылдырық	қыз қуу	күркетауық	кейбіреу	япырмау
1 жоба	zhajghyzuw	bawугу	kejwana	wyldyryq	qyz quuwuw	kuerketawyq	kejbirew	jarуtmaw
2 жоба	jayǵızuw	bawırı	keywana	wıldırıq	qız quuwuw	kürketawıq	keybirew	jarıtmaw
3 жоба	zhajghyzuw	bawугу	kejwana	wyldyryq	qyz quuwuw	ku'rketawyq	kejbirew	jarуtmaw

Орыс тіліндегі дауысты [y] дыбысымен үш сөз келеді, оны да 248 респондент төменде берілген кестедегі үлгі бойынша жазуы керек.

Кирилше	институтқа	коммуналдық	фунтка
1-әліпби жобасы	iınsijtuwtqa	kommunaldıq	fuwntqa
2-әліпби жобасы	institutqa	kommunaldıq	funtqa
3-әліпби жобасы	institutqa	kommunaldıq	funtqa

Сондай-ақ респондент дауыссыз үнді [y] дыбысы сөз басында келгенде, оның жазылуына (wyldyryq / wıldırıq / wyldyryq) мән беруі керек. Себебі үнді [y] дыбысы

сөздің ұшар басында келе бермейді, сондықтан ілеспе қысаң дауыстымен айтылады. Бұл дауыстының аталмыш жағдайда мағыналық жүктемесі әлсіз болғандықтан, жазуда елене бермейді. Бұл жерде сөз басында келген дауыссыз үнді [y] дыбысын жазуда фонологиялық принцип басшылыққа алынып отыр.

Респонденттер /y/ әрпін үш жоба бойынша қалай таңбалады?

1-жоба бойынша мәтін көлемінде 3224 рет кездесетін /y/ әрпінен 993 қате кеткен. Мұны пайызға шаққанда, $(993 \times 100 : 3224 = 30)$ 30 % көрсетіп отыр. Оның ішінде /uw/ тіркесін жазуда 899 қате кеткен, ал дауыссыз <w> фонемасын жазуда 94 қате жіберген. Аталған қате нұсқаларды пайызға шақсақ, төмендегідей болады. 1-жоба бойынша /uw/ тіркесі мәтін көлемінде 1488 рет кездеседі. 1488 рет кездесетін uw тіркесі бойынша респонденттер 899 рет қате нұсқамен жазған. Сонда $(899 \times 100 : 1488 = 60,4)$ 60,4 % көрсетіп отыр. Ал дауыссыз w фонемасы мәтін көлемінде 1736 рет кездеседі. Бұл графеманы жазуда респонденттер 94 рет қате нұсқамен таңбалаған. Оны пайызға шаққанда, 5,41 % көрсеткішті беріп отыр.

Нақты айтсақ,

- 248 респондент /uw/ диграфының орнына /w/ әрпін қолдануды дұрыс көріп, 631 рет қате таңбалаған;

- сондай-ақ /uw/ диграфының орнына /u/ әрпін таңбалап, 191 қате жіберген;

- келесі жиі кездескен қатенің бірі - /uw/ диграфының /uw/ тіркесімен таңбалануы.

Бұдан 58 рет қате жіберген.

Бұл қателердің болу себебі:

- жазарман /y/ графемасын екі әріпке ажыратып жазудан гөрі бір таңбамен беруді жөн көрген сияқты. Сондықтан болар /w/ әрпін ғана алып отыр;

- диграфтың орнына /u/ әрпін ғана алып отыр. Оның себебі: қазіргі таңда латын қарпімен жазғысы келетін еріктілер /u/ графемасын қолдануды жөн көреді;

- /uw/ диграфының /uw/ тіркесімен қате берілуі респондент тарапынан кеткен графемалық интерференцияға жатады.

Келесі кезекте респонденттер 1-жоба бойынша дауыссыз <y> фонемасын таңбалауда 94 қате жіберіп отыр. Үш жоба бойынша респонденттер <y> фонемасын /w/ әрпімен таңбалауы керек еді. Алайда респонденттер басқа графемалармен таңбалаған. Нақты айтсақ,

- респонденттер /w/ графемасының орнына /u/ әрпін 66 рет таңбалаған;

- /w/ графемасының орнына /y/ әрпін 12 рет таңбалаған;

- /w/ графемасының орнына [uw] дыбыстіркесін таңбалап, 11 қате жіберіп отыр.

Себебі:

- қазіргі таңда жастар өзара ақпарат алмасу үшін латын графикасын қолданатыны белгілі. Олардың көбі кирил жазуындағы /y/ графемасын автоматты түрде /u/ әрпімен таңбалайды. Сондықтан болар, дағды бойынша таңбалаған;

- респонденттердің /w/ графемасының орнына /y/ әрпін таңбалауын салғырттықтан, мән бермеушіліктен туындаған қате деуге болады;

- /w/ графемасымен келетін сөздерді [uw] дыбыс тіркесімен жазып, 11 рет қате жіберген респонденттердің қазақ тіліндегі [y] дыбысының ерекшелігін түсінбегенімен байланыстыруға болады.

Мұндай жиі қайталанған әріптерді таңбалау респонденттердің балама ұсынысы деуге болады. Респонденттердің жоғарыда балама ұсыныс ретінде белгілеген әріптері төмендегі кестеде жинақталып беріледі.

1-әліпби жобасы бойынша:

Кирил графикасында таңбалануы	Латын графикасында таңбалануы	Респондент тарапынан қате берілген таңба нұсқасы	Қате жазылған нұсқа-мысалдар
у	uw	ww (632)	qww, kommwwnaldyq
		u (191)	institutqa, funtqa, kommunaldyq
		yw (58)	zhaighyzyw
		y (18)	tyghan, kommynaldyq
	w	u (66)	keuana, bauуry, kejbireu, japirmau, aeleumet, kuerketauyq
		y (12)	kejbirey, aeleymet, bayry, yldyryq
		uw (11)	uwyldyryq, kejuwana, bauуry, aeleuwmnet, japyrmauw
		ww (1)	kejwwana
		j (4)	jyldyryq
		Жалпы	

Сонда 1-жоба бойынша **uew, uw, w** түрінде жазылуы тиіс орфограммада барлығы 993 әліпбиге сай емес таңбаланған. Тұрақты қайталанған қателер – **u, w** әрпімен жазу.

2-жоба бойынша кирил жазуынан латын жазуына транслитерация жасауда 248 респондент 967 қате жіберген. Бұл жобада төл сөзде у әрпі жуан сингармотембрде **uw**, жіңішке сингармотембрде **üw** түрінде дыбыс құрамы ажыратылып көрсетілуі тиіс. Жазарман сөздің жуан-жіңішкелігін акустикалық түрде айырып, таңбалануын ажыратып жазуға дағдыланады. Нәтижесінде дыбыс тіркесін жазуда энергия күшінің, біршама уақыттың кететіні белгілі болады. Ал кірме сөздер үшін <u> фонемасы /u/ әрпімен таңбаланады, дауыссыз үнді [y] дыбысы /w/ графемасымен таңбаланады. Аталған графемалармен келетін сөздер жоғарыдағы кестеде берілді.

Аталмыш әліпби жобасы бойынша 248 респондент төл сөзде 10 рет, кірме сөзде 3 рет кездесетін /y/ әрпін ($248 \times 13 = 3224$) 3224 рет таңбалауы керек. 2-жоба бойынша нұсқада респонденттер 967 әліпбиге сай емес қате жіберіп отыр. Алғашқы жобаға карағанда, қате саны аздау (26). Респонденттер тарапынан кеткен 967 қате нұсқаны пайызға шаққанда, ($967 \times 100 : 3224 = 29,9$) 29,9 % көрсеткішті беріп отыр.

2-жоба бойынша респондент /uw/әріптіркесін таңбалауда 638 қате жіберген. Нақты айтсақ,

- /uw/ әріп тіркесін /w/ және /u/ дара әріптерімен беріп отыр.

Себебі:

- бұл қателердің көбі әріп тіркесін қазіргі кирил-қазақ әліпбиіндегі бір таңбамен белгіленген жазу дағдысы мен дәстүріне байланысты болып отыр. Сонда респонденттердің көбі <u> фонемасын бір графемамен таңбалауды дұрыс көреді.

Келесі дауыссыз үнді <y> фонемасын /w/ графемасымен таңбалауда 97 әліпбиге сай емес қате нұсқа кеткен. Мұнда да респонденттер алғашқы жобадағыдай <y> фонемасын **uw** әріптіркесімен және /u/ графемасымен таңбалаған.

Себебі:

- <y> фонемасының **uw** әріптіркесімен таңбалануының себебі тіркеспен жазылған у (уу, үу)-мен шатастырған болуы керек, дауыссыз у (w) тіркеспен таңбаланған.
- <y> фонемасының /u/ әрпімен таңбалануының себебі жастардың компьютер мен телефонда латын графикасымен жазып, дағдыланып қалуымен түсіндіруге болады.
- бұдан басқа графикалық интерференция, әріпті түсіріп жазу сияқты немқұрайлықтан туындаған қателер кеткен.

Мәтінде кірме сөздер 3 рет кездеседі. 248 респондент 744 рет /y/ әрпін кірме сөзде жазады. 2-жоба бойынша <y> фонемасы /u/ графемасымен беріледі. 744 рет жазылған /y/ әрпінде барлығы 232 қате кеткен. Негізгі қателер:

- әліпбиде /y/ әрпі жоқ. /U/ таңбасының екі дыбысты беретіні сауалпарақтың ескертпесінде анық көрсетілді. Сондықтан респондент мұқият танысуы керек еді. Әсіресе <u> фонемасы /w/ әрпімен белгіленіп, осыдан ең көп қате кетіп отыр.

Себебі:

- бұл қатені респонденттердің салғырттығымен байланыстыруға болады. Себебі респонденттер дағды бойынша төл сөздерде кездесетін /w/ әрпін, /uw/ тіркесімен автоматты түрде жазған. Десек те, кірме сөзде /u/ әрпін қазіргі [y] дыбысын таңбалауда қолдану жазармандар үшін аса қиындық келтірмеген сияқты. Себебі алғашқы жобада кірме сөздер /uw/ (kommuwналдық) әріп тіркесімен жазылуы керек еді, алайда респонденттер /u/ графемасымен жазып, өздерінің нұсқасын көрсетті деуге болады. Олай болса, 2-жоба бойынша кірме сөздер /u/ (kommunalдік) графемасымен беріліп, респонденттердің өздері ұсынған нұсқамен сәйкес келіп отыр деп болжауға болады. Бұл кірме сөздерде <y> фонемасын 1 әріппен беруге болады деген сөз. Респонденттердің әліпбиге сай емес белгілеген нұсқалары кестеде жинақталып беріледі.

2-әліпби жобасы бойынша:

Кирил графикасында таңбалануы	Латын графикасында таңбалануы	Респондент тарапынан қате берілген таңба нұсқасы	Қате жазылған нұсқа-мысалдар
у	uw	w (539)	jaıǵızw, qız qww, mwıht
		u (99)	tuǵan, jayǵızu, qız quwu
	w	uw (32)	aleuwwmet, kurketauwyq
		u (51)	yapırmaw, keyuana, keıbırew, bauıry
		yu (1)	keyyuana
		üw (3)	äleüwwmet
		y (10)	yıldırıq
	u	w (177)	ınstıytwtqa, fıwntqa
		uw (18)	kommuwınaldıq, fıwntqa, ınstıtuwıtqa
		üw (3)	ınstıtüwtqa, fıwntqa
y (34)		commynaldıq	
Жалпы		967	

2-жоба бойынша кеткен қате нұсқалардың әрқайсысына жеке тоқталып, оны пайызға шаққанда төмендегідей көрсеткіш беріледі.

Мәтін көлемінде /uw/ тіркесі бойынша респонденттер 638 қате нұсқаны жазып отыр. Ол 85,7 % көрсетіп отыр.

/W/ әрпі бойынша респонденттер 97 қате нұсқаны жазып отыр. Ол 5,58 % көрсетіп отыр.

/U / графемасы бойынша 232 қате нұсқаны жазып отыр. Ол 31,1 % көрсетіп отыр.

3-жоба бойынша /y/ әрпі төл сөзде u'w (үү), uw (ұу) тіркесімен, w (y) әрпімен; кірме сөзде /u/ әрпімен таңбалануы тиіс. Аталмыш әліпби жобасы бойынша 248 респондент төл сөзде 10 рет, кірме сөзде 3 рет кездесетін /y/ әрпін ($248 \times 13 = 3224$) 3224 рет таңбалауы керек. 3-жоба бойынша респонденттер 903 әліпбиге сай емес қате нұсқаларды жіберіп отыр. Аталған 903 қате нұсқаларды пайызға шаққанда, ($903 \times 100 : 3224 = 28$) 28 % көрсеткішті беріп отыр.

Нақты айтқанда,

- респонденттер әріп тіркесінің орнына /u/ (61 қате жіберген) және /w/ (502 қате жіберген) әріптерін белгілеген. Респонденттер 3-жобада да алғашқы екі жобадағы сияқты қате жіберіп отыр. Респонденттер бұл жобада да әріп тіркесінен гөрі бір таңбамен белгілеуді жөн деп есептейді.

Дауыссыз <y> фонемасын /w/ әрпімен таңбалауда 136 қате кеткен. Мәтінде дауыссыз <u> фонемасының кездесу жиілігі алты рет. Сонда респондент бұл әріпті 1488 рет таңбалайды. Бұл дыбыстың таңбалануында негізгі үш қатені ажыратып көрсетуге болады:

- респонденттер дауыссыз <y> фонемасын /u/ әрпімен таңбалаған;
- дауыссыз <u> фонемасын /uw/ тіркесімен таңбалаған;
- дауыссыз <u> фонемасын кирилдегі /y/ әрпімен таңбалаған.

Оның себептері жоғарыда түсіндірілді.

Кірме сөздерге келсек, мәтінде кездесу жиілігі үш рет. Респондент бұл әріпті 744 рет таңбалауы керек. Респондент тарапынан 193 қате кеткен. Жоба бойынша кірме сөздерде /u/ әрпі белгіленуі керек еді, алайда респонденттер /w/ графемасымен және /uw/ әріптіркесімен таңбалаған. Оның да себебі жоғарыда түсіндірілді. Респонденттердің әліпбиге сай емес жазылған нұсқалары кестеде жинақталып берілді.

3-әліпби жобасы бойынша:

Кирил графикасында таңбалануы	Латын графикасында таңбалануы	Респондент тарапынан қате берілген таңба нұсқасы	Қате жазылған нұсқа-мысалдар
у	uw	w (502)	zhajghyzw,qiz qww
		u (61)	tughan
		y (8)	kejbirey, japyрмаy, kejyana, yyldyryq
		wy (1)	zhajghyzwy
		u'w (2)	qu'wu'w
	w	u (87)	bauyry, aleumet, keibireu, keiuana, uyldyryq
		uw (25)	a'leuwwmet, kejuwana, bauwyry, japyрмаuw, uwylidyryq, ku'rketauwyq
		y (20)	japirmaй, kurketayiq
		ø (2)	a'lemet
		u'w (1)	keju'wana
		yu (1)	bayuyry
		w (173)	kommwnaldyq, institwtqa, fwntqa
	u	uw (17)	kommwnaldyq, instituwta, fuwntqa
		y (3)	kommynaldyq
Жалпы		903	

Нақтыласақ, төл сөздерді жазуға тиіс орфограммаға қарағанда, кірме сөздерді жазуға тиіс 1 әріп орфограммасында қате аз кеткен. Бұл жазарманның қазіргі кирил-қазақ жазуындағы «1 әріп – 1 дыбысты» жүйеге дағдыланып қалуына байланысты болуы керек.

3-жоба бойынша /uw/ тіркесінің, /w/ және /u/ әріптерінің әрқайсысының қате нұсқаларын пайызға шаққанда, төмендегідей көрсеткішті береді.

Мәтін көлемінде /uw/ тіркесі бойынша респонденттер 563 қате нұсқаны жазған. Ол 75,6 % көрсетіп отыр.

/W/ әрпі бойынша респонденттер 136 қате нұсқаны жазған. Ол 7,8% көрсетеді.

/U/ графемасы бойынша респонденттер 193 қате нұсқаны жазып отыр. Ол 25,9 % көрсетеді.

3.5 Әріптің қуатсыйымдылығы:

Респонденттердің 3 жоба бойынша /u/ графемасын жазуда жіберген қате нұсқаларының жалпы пайыздық көрсеткіші төмендегідей болды.

1-жоба бойынша –30 %.

2-жоба бойынша –29,9%.

3-жоба бойынша –28%.

Енді 3 жоба бойынша /uw/ тіркесінің, /w/ және /u/ әріптерінің әрқайсысының қате нұсқаларын пайызға шаққанда, төмендегідей көрсеткішті берді.

1-жоба бойынша **uw** тіркесі – 60,4 % (1-жоба бойынша кірме сөздер **uw** тіркесімен берілгендіктен, төл сөздердің кездесу жиілігімен қосылып есептелді).

- W әрпі бойынша – 5,41 %
- 2-жоба бойынша **uw** тіркесі – 85,7 %
- W әрпі бойынша – 5,58 %
- U графемасы бойынша – 31,1 %
- 3-жоба бойынша **uw** тіркесі – 75,6 %
- W әрпі бойынша – 7,83 %
- U графемасы бойынша – 25,9 %

Әріптің мұндай қуатсыйымдылығы – <у> фонемасын таңбалауда респонденттер 1-жобада 2-жобаға қарағанда пайыздық көрсеткіші жоғары болып отыр. 2-жобада төселе бастағаны, 3-жобада дағдыланып келе жатқандығы көрінеді. Үш жоба бойынша респонденттердің тарапынан ең жиі ұсынылған нұсқа /w/әрпімен байланысты болып отыр.

3.6 *Үш әліпби жобасы бойынша қорытынды:* берілген сөздерді 1-жобамен жазуда 993 қате, 2-жоба бойынша 967, 3-жоба бойынша 903 қате кеткен. Төл сөздерді әріптіркесімен, кірме сөздерді бір әріппен жазуда (1-3 жобалар) қателер саны, оның ішінде тұрақсыз қателер саны, әр респонденттің өз бетінше таңбалау әрекетінен болғаны байқалды. Мұндай кемшіліктер қазақ-кирил әліпбиіндегі /у/ әрпінің қабылданатын латын графикасындағы сәйкестігін ойлануды қажет ететінін ескертеді. Ешқандай жоба ұсыныстары оң нәтиже берген жоқ деп қорытуға болады.

/Ұ/ графемасы

I Фонетика-фонологиялық сипаттама

1.1 *Фонеманың айырым белгілері:* <у> – дауысты, қысаң, еріндік, тіл арты, жуан [38].

1.2 *Фонеманың дыбыс қоры:* <ұ> фонемасы сөз басы мен 1-буында келгенде, өзінен кейінгі буындағы езулік (ы) дыбысы еріндік сипат алады. <Ұ> фонемасының дыбыс қоры кестеге салынып берілді [15].

Әріп	Фонема	Дыбыс	Позициялар	Мысалдар
/ұ/	⇒<ұ>	⇒ [ұ]	алғашқы екі буында	[ұ]л, б[ұ]л, мазм[ұ]н, мағл[ұ]м
		⇒ [∅]	бітеу буын аралығында, ерін үндесімінде	мақ[]лұқ, мақ[]лұқша

1.3 *Қазақ тілінің мәтіндер корпусындағы /ұ/ графемасының пайыздық салмағы:* 2,18%. Кездесу жиілігі: 16-орында.

1.4 *Дауыссыздармен тіркесу қабілеті:* <ұ> фонемасы <к> фонемасынан басқа(кұ, ұк тіркесі болмайды) барлық дауыссыз дыбыстармен тіркеседі (құ, ұқ, лұ, ұл, рұ, ұр, тұ, ұт.б.) [38].

1.5 *Сөз позициясындағы орны:* позиция талғайды: сөздің басы, ортасында келеді.

II Грамматологиялық сипаттама

2.1 *Көне түркі жазуында:* үш әліпби жобасында <ұ> фонемасы /u/ графемасымен берілген. Оның көне түркі жазуында 1 (𐰉) таңбасы болған. Ескерткіш тілінде жуан

[u], [o] дыбыстары бір (>) таңбамен белгіленді. Сөз басы, сөз ортасы және сөз соңында келеді. Дауыссыз жуан таңбалармен тіркесті [142].

2.2 *Араб (қадым және жәдид) жазуында:* <ү> фонемасы **و** (**уау**) графемасымен берілген: *сұлу* – *سولو*, *құн* – *قون*. Аталған **و** (**уау**) таңбасы қазақ тілінде 5 (ұ, ү, о, ө, у) дыбысты берді. Сөз басы, ортасында келді. Қазақ тілінің төл сөздерінен жуан сингармотембрлі сөздерде қолданылған [138].

2.3 *А.Байтұрсынұлының төте жазуында:* **و** (**уау**) таңбасы **ؤ** (**уау**) графемасына өзгертілді [139].

2.4 *Латын графикасына негізделген қазақ жазуында (1929 ж.)* <ү> фонемасы /u/ әрпімен берілді. 1929 жылы /u/ әрпімен таңбаланған <ү> фонемасы 1938 жылы /Üü/ әрпіне өзгертілді. Н.Төреқұлов, Х.Досмұхамедұлы, Т.Шонанұлы жобаларында <ү> фонемасы /u/ түрінде таңбаланды, М.Мырзаұлы жобасында /ü/ әрпімен таңбаланды [116].

2.5 *Орыс әліпбиіне негізделген қазақ жазуында (1940ж.)* орыс әліпбиіндегі /y/ әрпіне әріпүстісіздық сала отырып /ÿ/ графемасы таңбаланды. Орыс әліпбиіне негізделген қазақ жазуында <ү> фонемасы 1939 жылы /ÿ/ таңбасымен берілді: *мазмұн*, *бұл-бұл*. 1951 жылы 15 тамызда «/ÿ/ таңбасын /ү/ әрпіне ауыстырайық» деген ұсыныстардың негізінде /ÿ/ таңбасы /ү/ әрпіне ресми түрде ауысты [135].

2.6 *Өзге түркі тілдері жазуында:* 1940 жылы <ү> фонемасы өзбек, ұйғыр, қарақалпақ тілдерінде /y/ әрпімен таңбаланды. Татар, башқұрт тілдерінде <ү> фонемасына дауысты [o] дыбысы сәйкес келді [140].

2.7 *Қазіргі латын графикасын қабылдаған түркі әліпбилерінде:* <ү> фонемасы өзбек тілінде /u/-мен таңбаланады. Ал түрікмен, эзербайжан, түрік тілдерінде <ү> фонемасы жоқ.

2.8 *Әріптің орфографиясы:*

1) /ү/ әрпі, негізінен, сөздің бірінші буынында және бір буынды сөздерде жазылады: *ұ-лы*, *ұ-зын*, *құ-лақ*, *жұ-дырық*;

2) алдыңғы буындағы еріндік [ү] дыбысының әсерімен келесі буында естілетін (айтылатын) [ү] дыбысының орнына /ы/ әрпі жазылады: *құндыз* (айтылуы: [қүндүз]);

3) түбір сөздердің екінші буындарында естілуінше /ү/ әрпі жазылады: *бұлбұл*, *байгұс*, *мазмұн*, *мақұл*, *мағлұмат*;

4) біріккен сөздер мен қос сөздердің соңғы буындарында (яғни олардың екінші сыңарында) /ү/ әрпі жазыла береді: *көкқұтан* (*көк//құ-тан*), *Аққұдық* (*Ақ//құ-дық*) [87].

III Сауалнама жобаларындағы <ү> фонемасының таңбалануына сараптама

3.1 */Y/ әрпінің тарихы:* 3 жобада <ү> фонемасы /u/ әрпімен таңбаланады.

Латын әліпбиінде /v/ әрпі екі дыбыстың мәнін берді. Бірі – дауысты [u] дыбысын, екіншісі – дауыссыз [v] дыбысын. XVI ғасырдан бастап латын әліпбиіне /u/ графемасы арнайы таңба ретінде енгізілді. Оның себебі /v/ әрпінің буын құрайтын және буын құрай алмайтын варианттарының дифференциалануымен байланысты болды [128].

3.2 *Үш әліпби жобасы бойынша жазылым қатесі:* сауалпарақта берілген 66 сөздің ішінен <ұ> фонемасының III бөлім бойынша кездесу жиілігі 9 рет: *zhudyryq* (жұдырық), *ruqsat* (рұқсат), *maghlumat* (мағлұмат), *zharq-zhurq* (жарқ-жұрқ), *ujydy* (үйиды), *tukhyjt* (мұхит), *tushshy* (тұщы), *ujqas* (үйқас), *burynghy* (бұрынғы). 1-әліпби жобасы бойынша кирил жазуынан латын жазуына транслитерация жасауда 248 респондент 48 қате жіберген. Екінші әліпби бойынша – 28 қате. Үшінші әліпби бойынша – 17 қате кеткен. Бірдей графеманы таңбалауда әр әліпбиде әртүрлі қате кетуі және 1-жобада көп (48), 3-жобада аздау (17) болуы бұл респонденттердің алғашында жаңа графемаға үйрене алмауы, ал соңғы әліпби жобасына келгенде, дағдылана бастауымен байланысты деуге болады.

3.3 *Респонденттердің балама ұсыныстары:* бұл графемаға қатысты респонденттердің «ұ – w болсын, ү – үсті сызылған w болсын» – деген ұсыныстары бар (3 адам). «ұ – й» болса деген ұсыныстар да болды (3 адам).

3.4 *Сауалнама нәтижесі:* үш жоба бойынша <ұ> фонемасы /u/ графемасымен берілген. Барлық мәтінде /u/ әрпі 9 рет кездеседі. Сонда 248 респондент бұл әріпті 2232 рет жазады. 2232 рет жазылған /u/ әрпінің 93-і әліпбиге сай емес таңбаланады. Пайызға шаққанда,

2232 – 100%

93 – x % болғанда, $9300 : 2232 = 4,1\%$. Бұл – <u> фонемасын таңбалауда <u> фонемасын қолданудың қуатсыйымдылығы төмен деген алғашқы көрсеткішті береді.

Екінші статистикалық көрсеткіште әр әліпби жобасындағы қате саны анықталады. Сонда:

1-жоба бойынша – 48 қатені пайызға шаққанда, 2,1% көрсеткішті беріп отыр.

2-жоба бойынша – 28 қатені пайызға шаққанда, 1,4% көрсеткішті беріп отыр.

3-жоба бойынша – 17 қатені пайызға шаққанда, 0,7% көрсеткішті беріп отыр.

Респонденттер өз тарапынан белгілеген графемаларды талдауға келсек.

1-әліпби жобасы бойынша:

Кирил графикасында таңбалануы	Латын графикасында таңбалануы	Респондент тарапынан қате берілген таңба нұсқасы	Қате жазылған нұсқа-мысалдар
ұ	u	w (36)	zhwdyryq, twshshy, mwkhit, bwryngy, maghlwmat, rwqsat, wiqas,
		y (4)	ryqsat, zharq-zhyrq
		ue (2)	maghluemat, zharq-zhuerq
		ø (3)	maghlmat
		ұ (3)	maghlymat
Жалпы		48	

1-жоба бойынша мәтін көлемінде 2232 рет кездесетін /ұ/ әрпінен 48 қате кеткен. Оның ішінде

- 248 респондент/u/ графемасының орнына /w/ әрпін қолдануды дұрыс көріп, 36 рет қате таңбалаған;

- сондай-ақ /u/ графемасының орнына /y/ әрпін таңбалап, 4 қате жіберген;
- келесі кездескен қателер /u/ графемасының орнына /y/ әрпінің және /ue/ тіркесінің таңбалануы.

Бұл қателердің себебі:

- дауысты [u] дыбысының /w/ графемасымен таңбалану жүйесі қазақ тілінің әліпби жобаларының тарихында болмаған. Сондай-ақ латын графикасын қолданатын түрік, әзербайжан, өзбек тілдерінде де [u] дыбысы /w/ графемасымен таңбаланбайды. Олай болса, респонденттердің [u] дыбысын /w/ графемасымен таңбалаудың себебін былай топшылауға болады: кирилдегі /y/ әрпінлатынның /u/ графемасымен таңбалауға (*baru, kommunal*) дағдыланып қалса керек, сондықтан <u> фонемасын еріндіктерді белгілейтін әріптер қатарындағы бос тұрған /w/ графемасымен таңбалауы мүмкін;

- [u] дыбысының /y/ графемасымен берілуі респонденттің автоматты қатесі болып табылады, графикалық интерференция себеп болған;

- /u/ графемасын түсіріп жазған респонденттер де бар. Бізге белгілі қысаң дауыстылардың екі қызметі болады: бірі – мағына ажырататын фонемалық сипаты болса, екіншісі – морфема немесе түбір ішінде дауыссыздардың арасына салынатын селбеспелік сипаты. Олай болса, респонденттердің /u/ графемасын түсіріп жазудағы бірден-бір себеп мәтінде берілген сөздерде (*maghlmat*) қысаң [u] дауыстысы екі дауыссыздың арасында селбеспелік сипатқа ие болып отырғандығы. Екінші бір себебі, қазіргі тілтанымда қысаң дауысты дыбыстарды жазудағы кездесетін орфографиялық қиындықтармен байланысты. Сондықтан респондент қысаң дауысты дыбыстардың жазылу емлесін дұрыс білмегендіктен болуы керек.

2-әліпби жобасы бойынша:

Кирил графикасында таңбалануы	Латын графикасында таңбалануы	Респондент тарапынан қате берілген таңба нұсқасы	Қате жазылған нұсқа-мысалдар
Ұ	u	w (19)	jarq-jwrq, jwdırıq, maǵlwmat, rwqsat, bwrıngı
		ұ (4)	rwqsat
		ø (2)	maǵlmat
		ü (1)	üyqas
		ü (2)	jüdirıq, maǵlümat
Жалпы		28	

2-жоба бойынша мәтін көлемінде 2232 рет кездесетін /y/ әрпінен 28қате кеткен. Оның ішінде:

- 248 респондент /u/ графемасының орнына /w/ әрпінқолдануды дұрыс көріп, 19 рет қате таңбалаған;

- сондай-ақ /u/ графемасының орнына /y/ әрпін таңбалап, 4 қате жіберген;

- келесі кездескен қателер /u/ графемасының орнына /ü/ және /ü/ әріптерінің таңбалануы.

Бұл қателердің себебі:

- 2-жоба бойынша дауысты [u] дыбысының /w/ графикасымен таңбалануы жоғарыда келтірген пікірмен сәйкес;

- респонденттердің дауысты [u] дыбысын /ү/ графемасымен таңбалауының себебі кирил әліпбиі мен латын әліпбиіндегі әріптерді өзара автоматты түрде алмастыруымен, яғни графикалық интерференциямен байланысты болуы;

- /u/ графемасына әріпүсті диакритикалық (ÿ, ü) белгілер салып таңбалаған респонденттердің психобейнесінде дауысты [u] дыбысына кирил әліпбиіндегі сияқты әріпүсті немесе әріпасты сызықтың қойылуы тиіс деген дағды көрініс берсе керек.

3-әліпби жобасы бойынша:

Кирил графикасында таңбалануы	Латын графикасында таңбалануы	Респондент тарапынан қате берілген таңба нұсқасы	Қате жазылған нұсқа-мысалдар
Ұ	u	w (12)	zhwdyryq, wjdy, zharq-zhwrq, wyldyryq
		y (2)	zharq-zhyrq, maghlymat
		ø (3)	maghlmat
Жалпы		17	

3-жоба бойынша кирил жазуынан латын жазуына транслитерация жасауда 248 респондент 17 қате жіберген. Бұл жобадағы қателер алғашқы жобалардағыдай болды.

Жоғарыда берілген кестеден көріп отырғанымыздай, үш әліпби жобасында да респонденттер дауысты <ү> фонемасын/w/ әрпімен белгілеп, көп қате (67) жіберген.

3.5 *Әріптің қуатсыйымдылығы*: 1-жоба бойынша – 2,1%, 2-жоба бойынша – 1,4%, 3-жоба бойынша – 0,7%.

Әріптің мұндай қуатсыйымдылығы – <ү> фонемасын /u/ әрпімен таңбалауда респонденттер 1-жобада үйрене бастап, 2-жобада төселе бастағаны, 3-жобада дағдыланып келе жатқанның көрсеткіші. Үш жоба бойынша респонденттердің тарапынан ең жиі ұсынылған нұсқа /w/ әрпімен байланысты болып отыр.

3.6 *Үш әліпби жобасы бойынша қорытынды*: сауалнама нәтижесі <ү> фонемасын латын әліпбиіндегі /u/ әрпімен таңбалауға болатынын көрсетті. Барлық жазылым бойынша 4,1 % кеткен қате – бұл қуатсыйымдылықтың төмендігінің көрсеткіші. Оның мынадай себептері бар: а) ағылшын-латын стандартында <ү> фонемасын таңбалайтын, оған мәні жуық /u/ әрпінен басқа әріп жоқ; ә) «1 әріп – 1 фонема» принципіне сәйкес; б) өзге түркі әліпбилеріне сәйкес. Қазақ тілін тұтынушылардың және қазақ тілі ана тілі болып табылатындардың санасында /u/ графемасы <ү> фонемасының психобейнесіне сәйкес келеді. Қазақ тілін ана тілі санайтындардың санасында <ү> фонемасының бейнесі /u/ болуына графикалық қарсылық жоқ.

/Үү/ графемасы

I Фонетика-фонологиялық сипаттама

1.1 *Фонеманың айырым белгілері*: <ү> – дауысты, тым қысаң, еріндік, жіңішке [38].

1.2 *Фонеманың дыбыс қоры* [15]:

Әріп	Фонема	Дыбыс	Позициялар	Мысалдар
/y/	⇒<y>	⇒ [y]	алғашқы екі буында	[y]й, к[y]л, мәжб[y]р
		⇒ [Ø]	бітеу буын аралығында	мәк[]рүк

1.3 Қазақ тілінің мәтіндер корпусындағы /y/ графемасының пайыздық салмағы: 0,69%. Кездесу жиілігі: 29-орында.

1.4 Дауыссыздармен тіркесу қабілеті: қу, ұқ, әу, ұғ тіркесімі болмайды. Өзге барлық дауыссыздармен тіркеседі.

1.5 Сөз позициясындағы орны: позиция талғайды; алғашқы екі буында кездеседі.

II Грамматологиялық сипаттама

2.1 Көне түркі жазуында:/y/ графемасы көне түркі жазуында **ŋ** таңбасы арқылы таңбаланды. <y> фонемасы сөздің анлаут (ürk – үрку, üz – үзу, ük – үгу), инлаут (jüz – жүз, kün – күн) позицияларында кездеседі. Сондай-ақ *ü ~ ö, ü ~ i, ü ~ e* сәйкестігі де болды [137].

2.2 Араб (қадым және жәдид) жазуында:

қадым жазу жүйесінде харакаттар (фатха, дамма, кесра) қазақ тіліндегі тоғыз дауыстының мәнін берген. Дамма ұ, ү, у, о, ө дыбыстарының мәнін білдірген[138]. Мысалы, [y] дыбысының мәнінде: бүлдірген – بلدرگن (блдрген), бүлдірділер – بلدرديلا (блдірділер);

жәдид жазу жүйесінде дамталы алифпен [y] дауыстысын таңбалау өте сирек ұшырасады: үйүнiң – ايونينك, үшiбу – اوشبو. Жәдид жазуында [y] дыбысы жүйелі түрде тек уау (و) арқылы таңбаланған: үлкен – ولكن, жүз – جوز.

2.3 А.Байтұрсынұлының төте жазуында: ʷ таңбасына дәйекше белгісі қойылып, <y> фонемасының мәнін білдірген [139].

2.4 Латын графикасына негізделген қазақ жазуында (1929 ж.):1929-1940 жылдар аралығындағы латын графикасына негізделген қазақ жазуында <y> фонемасы Yү әрпімен берілді: *tystik, tys*.

2.5 1938 ж. латын әліпбиіне енгізілген түзетуде: аталған таңба өзгертілмей алынды [116].

2.6 Орыс әліпбиіне негізделген қазақ жазуында (1940 ж.): <y> фонемасы Yү таңбасына ауыстырылды[135].

2.7 Өзге түркі тілдері жазуында: кирил графикасына негізделген башқұрт, қарақалпақ, татар әліпбилерінде <y> фонемасы үшін /Yy/ таңбасы алынды. Ноғай әліпбиінде <y> фонемасы /Yy/ таңбасымен белгіленді [140].

2.8 Қазіргі латын графикасын қабылдаған түркі әліпбилерінде:

әзербайжан әліпбиінде – /Ūū/;

түрік әліпбиінде – /Üü/;

өзбек әліпбиінде – /Ūū/;

түрікмен әліпбиінде – /Ūū/.

2.9 <y> фонемасының орфографиясы: бірінші буында және бірбуынды сөздерде жазылады [87].

III Сауалнама жобаларындағы <ү> фонемасының таңбалануына сараптама

3.1 /Ү/әріпінің тарихы: <ү> фонемасы 1-ші әліпби жобасында – /ue/, 2-ші әліпби жобасында – /ü/, 3-ші әліпби жобасында /u'/ таңбаларымен белгіленген. Бұл графема классикалық латын әліпбиінде жоқ. Алайда ол кеңейтілген латын әліпбиінде кездеседі. Аталған әріп венгер, голланд, неміс, француз, швед, шотланд әліпбилерінде қолданылады./Ue/ әріптіркесі латын-ағылшын стандартында бар [128].

3.2 Үш әліпби жобасы бойынша жазылым қатесі:

1-әліпби жобасы: берілген сөздерді кирил жазуынан латын жазуына көшіруде 248 респондент жалпы 47 рет қате жіберген. Сауалпарақта берілген 66 сөздің ішінен <ү> фонемасының III бөлім бойынша кездесу жиілігі 3 рет: *қыстыгүні, күрке тауық, жанкүйер*. IV бөлім бойынша – 2 рет: *күн, гүлің*.

Жіберілген қатенің жалпы саны – 47. Оның 16-сы /ue/ графемасын дара тұлғада қате жазса, ал 4-еуі – қосар графема арқылы қате берген.

/Ue/ графемасы дара тұлғада 8 рет – /u/ түрінде, 4 рет – /w/ түрінде, 3 рет – /y/ түрінде, 1 рет /ü/ түрінде қате жазылған. Бұлай таңбалануының басты себебі респонденттердің психобейнесінде бұл графеманың портреті дара тұлғада қалыптасып қалуымен байланысты деп ойлаймыз.

Кирил графикасында таңбалануы	Латын графикасында таңбалануы	Респондент тарапынан қате берілген таңба нұсқасы	Қате жазылған нұсқа-мысалдар
Ү	ue	ju(3)	zhankjuer
		w (4)	qystygwni
		u (8)	zhankuier
		y (3)	qystygyni, zhankyer
		ü (1)	zhanküier
		wue (1)	kwuereketauk
		ø (1)	qystygni
Жалпы		21	

2-әліпби жобасы: берілген сөздерді кирил жазуынан латын жазуына транслитерация жасауда 248 респондент жалпы 54 рет қате жіберген. 2-жобада берілген <ü> фонемасын респонденттер <u> графемасымен таңбалап, 45 қате жіберген. Бұл әріптің 45 рет қате жазылған себебі диакритикалық таңбаның еленбеуінен болған деп ойлаймыз. Латын графикасына негізделген қазақ әліпбиін жасау барысында қазіргі /ü/ графемасының тұрпаты ойластырылғаны жөн. Себебі фонемдік мәні жуық дыбыстарға /u/ және /ü/ графемаларын арнайтын болсақ, жазылым процесінде диакритикалық белгі еленбей, әріптің мазмұндық межесі өзгеруі де мүмкін.

Ал <ү> фонемасын /y/ графемасы арқылы таңбалау – психологиялық түрткі жайтпен байланысты. Бұл жерде респондент санасында графемалық интерференция орын алғаны байқалады. Кирил графикасындағы графикалық бейне латын жазуына да әсер еткен.

Кирил графикасында таңбалануы	Латын графикасында таңбалануы	Респондент тарапынан қате берілген таңба нұсқасы	Қате жазылған нұсқа-мысалдар
Ү	ü	u (45)	jankuyer
		ue(5)	jankueyer
		ü (2)	qistigüni
		ү (2)	kyrketawıq
Жалпы		54	

3-әліпби жобасы: берілген сөздерді кирил жазуынан латын жазуына көшіруде 248 респондент жалпы 51 рет қате жіберген. 2-жобада берілген <u> фонемасын респонденттер /u/ графемасымен таңбалап, 27 қате жіберген. Бұл әріптің қате жазылу себебі диакритикалық таңбаны елемеуден туындаған.

/U'/ графемасының 17 рет /ue/ түрінде, 3 рет /ü/ түрінде таңбалануы бұл екінші және үшінші жобалардың әсері.

Кирил графикасында таңбалануы	Латын графикасында таңбалануы	Респондент тарапынан қате берілген таңба нұсқасы	Қате жазылған нұсқа-мысалдар
Ү	u'	u (27)	qystyguni
		w (1)	kwrketawıq
		ue (17)	qystygueni
		ü (3)	qystygüni
		ÿ (1)	qystygÿni
		a (2)	karketawıq
Жалпы		51	

3.3 Респонденттердің балама ұсыныстары:

- сауалнамаға қатысушы 13 адам /Ue/ әріп тіркесін жазуға қолайсыз әрі ең қиын әріп қатарына кіргізген;

- сауалнамаға қатысушы 15 адам /u'/ таңбасын ең қиын әріптер қатарына жатқызған;

- сауалнамаға қатысушы 12 адам /ü/ таңбасын ең оңтайлы әріптердің қатарына кіргізген;

- сауалнамаға қатысушы 3 адам <ү> фонемасы үшін үсті сызылған /w/ таңбасын ұсынған;

- сауалнамаға қатысушы 3 адам <y> фонемасы үшін – /u/, <ү> фонемасы үшін – /ü/, <ү> фонемасы үшін – /ÿ/ таңбаларының алынуын жөн көрген.

3.4 Сауалнама нәтижесі: 1-жобада <ү> фонемасы /ue/, 2-жобада – /ü/, 3-жобада – /u'/ графемасымен берілген. Барлық жазба мәтінде /ү/ әрпі 5 рет кездеседі. Сонда бірінші әліпби жобасы бойынша 248 респондент бұл әріпті 1240 рет жазады. 1240 рет жазған /ү/ әрпі 1219 рет әліпбиге сай таңбаланған. Пайызға шаққанда,

1240 – 100%

21– x% болғанда, $2100 : 1240 = 1,69\%$. Бұл – <ү> фонемасын таңбалауда /ue/ диграфын қолданудың қуатсыйымдылығы төмен емес деген көрсеткіш.

Ал 2-жоба бойынша /ü/ графемасын 248 респондент 1240 рет жазады. 1240 рет кездесетін /ü/ графемасы 1186 рет дұрыс жазылған. Пайызға шаққанда,

1240 – 100%

54 – х% болғанда, 5400: 1240 = 4,35%. Бұл – /у/ фонемасын таңбалауда /ü/ графемасын қолданудың қуатсыйымдылығы төмен емес деген көрсеткіш.

3-жоба бойынша 1240 рет жазылған /u'/ графемасы 1192 рет дұрыс жазылған. Пайызға шаққанда,

1240 – 100%

51 – х% болғанда, 5100:1240 = 4,11%. Бұл – <ү> фонемасын таңбалауда /u'/ графемасын қолданудың қуатсыйымдылығы жоғары деген көрсеткіш беріліп отыр.

3.5 *Әріптің қуатсыйымдылығы*: сауалнама нәтижесі көрсеткендей, 1-жоба бойынша қате – 1,69%, 2-жоба – 4,35%, ал 3-жоба 4,11%-ды құрап отыр. Респонденттердің сауалнамасын саралау барысында екінші және үшінші жобаның қуатсыйымдылығы жоғары екенін көреміз, яғни бұл графемалар қазақ әліпбиі үшін тиімсіз. Алайда ескере кететін бір жайт – 1-жобада <ү> фонемасын /ue/ диграфымен белгілеу керек болса, кеткен қатенің бәрінде диграфқа тіпті аздап болса да жақын әріптіркес алынбаған (мысалы, *ju* (3), *w* (4), *u* (8), *y* (3), *ü* (1), *wue* (1), *o* (1)). Демек, 21 қатенің бәрін толық қате ретінде санауға болады. Яғни респонденттер бұл әріптің образын, өзіне жақын бейнесі болса да, жаттай алмаған. 2-жобада 54 қатенің 45-інде респондент (·) қоснүкте әріпүсті таңбасын қоймай кеткен, ал графеманың негізгі сұлбасын /u/ түрінде жазған. Сондай-ақ 5-і – /ue/ диграфымен, 2-і – /й/ графемасымен, 2-і кирилдегі /у/ графемасымен таңбалаған. Байқайтынымыз, мұндағы барлық қателер диакритикаға деген немқұрайлық пен графемалық интерференциядан туындаған. 3-жобада 18 қатенің 27-і әріп жанына қойылатын апострофты (дәйекшені) елемеуден туған, алайда графеманың негізгі сұлбасы /u/ сақталған, сол сияқты 17 респондент /ue/ графемасымен таңбалаған, яғни «1-жобаға ұқсас» деген түсінік туындап, сол ізбен 1-жобадағы әріптерді бірізді таңбалаған. Мұның өз заңдылығы да жоқ емес, себебі 1-жоба мен 3-жобада бір фонеманы әріптіркеспен беру принципі ортақ. Респонденттер мұны байқаса керек.

Қорыта айтқанда, 2, 3-жобалардың қуатсыйымдылығының жоғары көрсеткішін объективті шама деп қарауға болмайды. Себебі бірінші жобада таза 21 қате жазылым орын алса, екінші жобада қате жазылым саны – 9. Оның төртеуі графемалық интерференция болса, бесеуі алдыңғы жоба бойынша жазу дағдысы болып табылады. Ал 45 қате жазылым түрі диакритикалық таңбаны қоймаудан туындаған. Екінші жобадағы қате жазылымдардың себептері де осындай болып келеді. Сонымен, диакритикалық белгілерді таңбаламаудан туындаған қате түрін қате жазылымға санамасақ, бірінші жобада 21 қате жазылым болса, екінші жобада 9 қате жазылым, үшінші жобада 24 қате жазылым түрі бар екені анықталады. Жоғарыдағы диакритикалық таңбалы әріптің әліпби құрамында болуы болашақта латын графикасына негізделген әліпби жасау барысында қиындық тудыратынын ескере отырып, әліпби құрамында әріпүсті, әріпасты жазылымдардың болмауы дұрыс екенін айтқымыз келеді.

3.6 *Үш әліпби жобасы бойынша қорытынды*: үш жобаны салыстыру барысында 2-жоба бойынша /ü/-мен таңбалаудың тиімді екені белгілі болып отыр.

/Фф/ графемасы

I Фонетика-фонологиялық сипаттама

1.1 *Фонеманың айырым белгілері*: орыс фонологиялық жүйесінде <ф> – дауыссыз, жуысыңқы, ерін мен тіс, қатаң дыбыс [38].

1.2 *Фонеманың дыбыс қоры* [15]:

Әріп	Фонема	Дыбыс	Позициялар	Мысалдар
/ф/	⇒<п>	⇒ [п']	Жіңішке езуліктермен іргелесте, кірме сөздерде	[п']әни
		⇒ [ф]	Одағайларда, кейбір кірме сөздің аяғында, кірме кісі есімдерінде	са[ф], ті[ф]ә, ті[ф]у, [ф]азыл
		⇒ [б̣]	Дауысты аралық позицияда	са[б̣] алтын

1.3 *Қазақ тілінің қоғамдық-саяси мәтіндер корпусындағы /ф/ графемасының пайыздық салмағы*: 0,12%. Кездесу жиілігі: 34-орында.

1.4 *Сөз позициясындағы орны*: орыс тілінен енген сөздің барлық позициясында (сөз басы, ортасы, аяғы) кездеседі [38].

II Грамматологиялық сипаттама

2.1 *Көне түркі жазуында*: /ф/ графемасының таңбасы жоқ.

2.2 *Араб (қадым және жәдид) жазуында*: <ф> фонемасы **фа (ف)** арқылы берілген. Бұл дыбыс сөз басы, ортасы және сөз аяғында келген. Қазақ тілінің төл сөздерінен жуан сингармотембрлі сөздерде қолданылған [138].

2.3 *А.Байтұрсынұлының төте жазуында*: **фа (ف)** таңбасы қалдырылды [139].

2.4 *Латын графикасына негізделген қазақ жазуында (1929 ж.)*: <ф> фонемасы берілмеген [116].

2.5 *1938 ж. латын әліпбиіне енгізілген түзетуде* /ф/ әрпі жоқ [140].

2.6 *Орыс әліпбиіне негізделген қазақ жазуында (1940 ж.)* кирилше /ф/ таңбасы енгізілген, тек кірме сөздерде кездескен [116].

2.7 *Өзге түркі тілдері жазуында*: 1940 жылғы кирил әліпбиінде <ф> фонемасын әзербайжан, ноғай, қарақалпақ, қырғыз, өзбектер /ф/ графемасымен таңбалаған [140].

2.8 *Қазіргі латын графикасын қабылдаған түркі әліпбилерінде*: <ф> фонемасын /f/ әрпімен таңбалау өзбек, түрікмен, әзербайжан әліпбилерінде бар.

2.9 *<Ф> фонемасының орфографиясы*:

- /ф/ әрпі орыс тілінен және орыс тілі арқылы басқа тілден, сол сияқты араб, парсы тілінен енген сөздер мен жалқы есімдерде, оның ішінде кісі аттарында жазылады: *фабрика, фонетика, шкаф, Фәтима, Фазыл, Фарида* [87].

III Сауалнама жобаларындағы <ф> фонемасының таңбалануына сараптама

3.1 */Ф/ әрпінің тарихы*: 3 жобада да <ф> фонемасын /f/ әрпімен таңбалау ұсынылған. /F/ әрпі б.з.д. VII ғасырда енгізілген [128].

3.2 *Үш әліпби жобасы бойынша жазылым қатесі*: сауалпарақта берілген 66 сөздің ішінен <ф> фонемасының III бөлім бойынша кездесу жиілігі 3 рет (*фабрика*,

асфальт, фунтқа), IV бөлім бойынша кездеспейді. 1-жоба бойынша – 4 қате, 2-жоба бойынша – 5 қате, ал 3-жобада қате жоқ.

3.3 *Респонденттердің балама ұсыныстары*: <ф> фонемасына қатысты ұсыныс жоқ.

3.4 *Сауалнама нәтижесі*: 1-жобада <ф> фонемасы /f/ графемасымен берілген. Барлық жазба мәтінде /ф/ әрпі 3 рет кездеседі. Сонда 1-жоба бойынша 248 респондент бұл әріпті 744 рет жазады. 744 рет жазылған /ф/ әрпі 4 рет қате таңбаланған. Пайызға шаққанда,

744 – 100%.

4 – х% болғанда, $400:744=0,53\%$. Бұл – /f/ графемасының қуатсыйымдылығы төмен екенін көрсетеді.

2-жоба бойынша /f/ графемасын 248 респондент 744 рет жазды. 744 рет кездесетін /f/ графемасын таңбалауда 3 қате жіберілген. Пайызға шаққанда,

744 – 100%.

3 – х% болғанда, $300:744=0,40\%$. Бұл көрсеткіш 2-жоба жүйесінде <ф> фонемасын таңбалауда /f/ графемасын қолданудың қуатсыйымдылығы төмен екенін анықтап тұр.

3-жоба бойынша /f/ графемасын 248 респондент 744 рет жазды. 744 рет кездесетін /f/ графемасын таңбалауда қате жіберілмеген. Пайызға шаққанда,

744 – 100%.

0 – х% болғанда, $0:744=0\%$. Бұл 3-жобадағы /f/ графемасын қолданудың қуатсыйымдылығы 0-ге тең деген көрсеткіш, бір жағынан, графеманың психобейнесі жазарман санасында айқын екенін, екінші жағынан, алдыңғы жобада жазу арқылы қолдағдысының қалыптасып үлгергенін байқатады.

3.5 *Сауалнаманың қуатсыйымдылығы*: үш жобаны салыстыру барысында 1-жоба – 0,53%, 2-жоба – 0,40%, 3-жоба – 0% төмен қуатсыйымдылық көрсеткіші алынды. Жазарманның /f/ графемасын жазуда ешқандай қиындық көрмейтіні белгілі болды. Яғни /f/ графемасының қуатсыйымдылығы төмен, жазуда ешқандай қиындық туындамайды.

3.6 *Үш әліпби жобасы бойынша қорытынды*: сауалнама нәтижесі <ф> фонемасын латын әліпбиінде таңбалағанда /f/ әрпімен жазу оңай болатынын көрсетті. Оның мынадай себептері бар: а) ағылшын-латын стандартында <ф> фонемасын таңбалайтын, оған сәйкес келер /f/ әрпінен басқа әріп жоқ; ә) «1 әріп – 1 фонема» принципіне сәйкес; б) өзге түркі әліпбилеріне сәйкес. Қазақ тілін тұтынушылардың және қазақ тілі ана тілі болып табылатындардың санасында /f/ графемасы <ф> фонемасының психобейнесіне сәйкес келеді. Қазақ тілін ана тілі санайтындардың санасында <ф> фонемасының бейнесі /f/ болуына графикалық қарсылық жоқ.

/Хх/ графемасы

I Фонетика-фонологиялық сипаттама

1.1 *Фонеманың айырым белгілері*: [х] дыбысы қазақ тілінің дауыссыз дыбыс жүйесіне енбейді. Фонема ретінде сөз мағынасына әсер етпейді. Дауыссыз, тоғысыңқы,

тілшік, қатаң дыбыс ретінде араб, орыс тілінен енген сөздердің құрамында ғана жазылады. Жазылуына сәйкес дыбысталады.

1.2 *Фонеманың дыбыс сипаты*: [x] дыбысы қазақ тіліне араб тілінен енген сөздер арқылы енді. 1940 жылы орыс әліпбиі арқылы халықаралық термин сөздер құрамында одан ары орныға түсті. Бұл дыбыс туралы пікірлер мынадай:

Қ.Жұбанов: «Қайыр, Хайыр дегендегі [к] мен [х] екі дыбыс болғанымен, бір фонема» [147, 50-б.].

А.Байтұрсынұлы: «[X] дыбысы [к] дыбысына өте жақын» деп есептеген. [X] дыбысының [к] дыбысына ауысқанын мына мысалдармен көрсетеді: *хұрметті – құрметті, хажы – қажы* [130, 385-б.]. **Ха (ح)** таңбасын өзі түзген әліпби құрамына ендірімеген.

Б.Сағындықұлы: «[X] дыбысы түркі тілдері үшін бөтен емес. Татар (*хол-қол*), чуваш (*хура-қора*), моңғол (*хавурга-қабырға*) тілдерінде бар [x] дауыссызы түркі тілдеріне неге ортақ болмасқа? Тіл арты дауыстыларының тіл алдына қарай (*a>e, o>ө*) жылжу процесінде дауыссыздардың да орнын өзгертетіні ақиқат. Сонда [к] гипотезалық [*x]-ның (орнын өзгерткен) аллафоны болып шығады» [148, 43-б.].

Р.Сыздыкова: «/X/ әрпімен берілген араб-парсы сөздерінде ауызекі тілде бұл дыбыс қазақша [к] дыбысына жуытыңқырап айтылуына қарамастан, [x] дыбысының өзін айтқан жөн (*хабар – қабар* дегеннен гөрі, *халық– қалық* дегеннен гөрі)» [149, 74-б.].

/X/ әріп-дыбысы ауызша айтылымда бейүндес буын жігінде келгенде сөзді бірыңғай буын үндесіміне салып айтуда көмектеседі: ра[x']мет, А[x']мет.

1.3 *Қазақ тілінің мәтіндер корпусындағы /x/ графемасының пайыздық салмағы*: 0,23%. Кездесу жиілігі: 32-орында.

1.4 *Дауыстылармен тіркесу қабілеті*: дауыстылармен тіркесу мүмкіндігі шектеулі: ха, ах, ох, хе, ех.

1.5 *Сөз позициясындағы орны*: одағай, төл сөздерде, сөз басы мен аяғы, ортасында кездеседі.

II Грамматологиялық сипаттама

2.1 *Көне түркі жазуында*: х фонема ретінде таңбаланған жоқ.

2.2 *Араб (қадым және жәдид) жазуында*: бұл әріп **ха (ح)**, **ха (خ)** таңбаларымен араб-парсы және орыс тілінен енген сөздерде ғана жазылған. Араб тілінде үш түрлі *ха* дыбысы бар: үстінде нүктесі жоқ *ха – ح* (*ха-и муһмәлә* немесе *ха-и хутти*), үстінде нүктесі бар *ха – خ* (*ха-и муджәмә*) және *ه* (*һә-һәуәз, һ*). Қазақ тілінде үстінде нүктесі жоқ **ха (ح)** әрпіне ұқсайтын дыбыс жоқ. Араб тілінде бұл фарингаль дыбыстардың қатарына жатады. Бұл дыбыс арқылы айтылатын араб сөздері қазақ тілінде түсірілген: *حلال – хәләл-адал, حيلة – хайла-айла, حقیقت – хақиқат-ақиқат, حرام – харам-арам, حاکم – хакім-әкім, حرکت – харакат-әрекет, حاضر – хазр-әзір, حرف – харф-әріп, حکومت – хүкімет-үкімет, حکم – хүкім-үкім*. Сондай-ақ қатаң [к] дыбысына ауысып кеткен: *حساب – хисаб-қисап, حاجت – хәджәт-қажет, حاج – хәдж-қажы, حیران – хайран-қайран, حرمت – хурмәт-құрмет* т.б. Сонымен қатар дәл араб тіліндегідей айтылмаса да, **ха** дыбысының сақталғаны мына сөздерде кездеседі. Мысалы: *حديث – хадис, حق*

– хақ, حکایت – хикая, حکمت – хикмет т.б. Үстінде нүктесі бар ха (خ) дыбысы бар араб сөздері тілімізде қатаң қ дыбысымен таңбаланады: خراجات – хараджат- қаражат, خطا – хата-қате, خطر – хәтәр-қатер, خیال – хиал-қиял, خیانت – хианат-қиянат, خفيه – хуфия-құпия т.б. Ал خبر – хабар, خلائق – халайық, خط – хат, خلق – халық деген сияқты бірді-екілі сөздерде ғана ха дыбысы сақталған. Парсы тілінен енген сөздердегі ха дыбысы да (үстінде нүктесі бар) тілімізде қатаң [к] дыбысымен дыбысталып жазылады. Мысалы: داخل – дахил-дақыл, خرمن – харман-қырман, خوب – хуб-құп, خدا – худа-құдай, درخت – дарахт-дарақ (ағаш), بخشی – баһши-бақсы т.б. Араб жазулы ескерткіштер мәтiнiнде бұл сөздердiң барлығы /х/ әрпi арқылы түпнұсқаға жақындатылып жазылған [138].

2.3 *А.Байтұрсынұлының төте жазуында*: [х] дыбысының таңбасы әліпбиден шығарылды.

2.4 *Латын графикасына негізделген қазақ жазуында (1929 ж.)* [х] дыбысын таңбалайтын әріп болмады.

2.5 *1938 ж. латын әліпбиіне енгізілген түзетуде*: Қ.Жұбановтың: «/X/ әрпі кірме сөздерде ғана емес, Оңтүстік Қазақстан қазақтарының тілінде бар дыбыс және келешекте тілдің термин (1934) сөздермен баю мүмкіншілігін ескерсек, бұл әріптен бас тарта алмаймыз және өзге түркі халықтарының әліпбиімен бірдейлестіру үшін бұл әріпті әліпбиге енгізу керек» [147, 510-б.], – деген сөзінен соң және халықаралық терминдерді орыс тілімен ортақ формада жазу үшін әліпбиге /х/ әрпі алынды.

2.6 *Орыс әліпбиіне негізделген қазақ жазуында (1940 ж.)* /х/ әрпі болды. /Һ/ әрпімен жазылатын сөздерде осы әріппен таңбаланды: қахарман, гаухар, ухлеу.

2.7 *Өзге түркі тілдері жазуында*: /х/ әрпі араб графикасы тұсында өзге түркі тілдері әліпбиінің барлығында болды.

2.8 *Қазіргі латын графикасын қабылдаған түркі әліпбилерінде*: әзербайжан, өзбек, карақалпақ әліпбилерінде бар, түркімен әліпбиінде жоқ.

III Сауалнама жобаларындағы /х/ графемасының таңбалануына сараптама

3.1 */X/ әрпінің тарихы*: бұл таңба латын әліпбиі алғашқы құрамында шамамен б.з.д. VII ғ. пайда болғанда 21 әріптің бірі ретінде алынды. X, x «икс», ағылшын тілінде «экс» ['ɛks] деп айтылады. Рим цифрында 10 санына сәйкес. Бұл таңбамен көбіне белгісіз нысандарды белгілейді. Көптеген тілде кірме сөздерде ғана жазылды. Семит тілдерінде /q/ дыбысына сәйкес.

3.2 *Үш әліпби жобасы бойынша жазылым қатесі*: 1-жоба бойынша кирил жазуындағы сөздерді жаңа әліпби жобасы бойынша жазуда 39 қате, 2-жоба бойынша 15, 3-жоба бойынша 39 қате кеткен. Респонденттер бұл таңбаны қиын әріпке санамаған.

3.3 *Респонденттердің балама ұсыныстары*: респонденттің бірі /х/ әрпін /һ/ әрпімен жазуды ұсынған.

3.4 *Сауалнама нәтижесі*: /х/ графемасы үшін 1-жобада – /kh/, 2-ші және 3-ші жобалар бойынша /h/ әрпі ұсынылған. Берілген мәтінде /х/ графемасы 1 рет кездеседі. 248 респонденттің 34-і /kh/ әрпін /h/-мен бергенді дұрыс көрген және /q/, /g/, /x/, /kh/ әріптерімен берген 7 респондент бар. 4 респондент /х/ әрпін кірме дыбыс таңбасы ретінде алып, <q – қ> фонемасы етіп таңбалайды. Сонда 1-жоба бойынша 248 респонденттің 39-ы /kh/ диграфын таңбалауды, яғни

248 – 100%

39 – х деп алсақ,

$3900 : 248 = 15,7\%$ қате жазылды.

2-жоба бойынша /x/, /h/ әріптері үшін /h/ таңбасы қабылданған. Мұнда керісінше 248 респонденттің 15-і /kh/ әріптіркесімен жазған. Және /x/, /kh/ әріптерімен таңбалап, барлығы 15 қате жіберген.

248 – 100%

15 – х деп алсақ,

$1500 : 248 = 6,04\%$ қате жазылды.

3-жоба бойынша барлығы 39 қате кеткен. Мұның 15-і /h/ әрпінің орнына 1-жобада үйреніп қалуына байланысты /kh/ тіркесін таңбалаған. Бұл да 15,7% қатені көрсетеді. Бір айтатыны: 248 респонденттің 11-і /h/, /x/ әріптерін кірме таңба санап, /q/ төл дыбыс ретінде таңбалауды ұсынған.

3.5 *Әріптің қуатсыйымдылығы*: сауалнама нәтижесі көрсеткендей, 1-жоба бойынша қате – 15,7%, 2-жоба – 6,04%, ал 3-жоба 15,7%-ды құрап отыр.

3.6 *Сауалнама нәтижесі бойынша қорытынды*: кірме сөздер құрамында, әсіресе ХХ ғ. 30-жылдардан кейінгі орыс тілі арқылы енген кірме сөздердің құрамына еніп, жазуда орныққан <x> дыбысын беруде ортақ латын әліпбиіндегі /h/ әрпімен таңбалауға болатынын көрсетті. Оның мынадай себептері бар: а) ағылшын-латын стандартында <h> фонемасын береді; ә) «1 әріп – 1 фонема» принципіне сәйкес; б) өзге түркі әліпбилеріне сәйкес. Қазақ тілін тұтынушылардың және қазақ тілі ана тілі болып табылатындардың санасында /x/ графемасы [h] дыбысының психобейнесіне сәйкес келеді. Қазақ тілін ана тілі санайтындардың санасында <x> фонемасының бейнесі /h/ болуына графикалық қарсылық жоқ.

/h/ графемасы

I Фонетика-фонологиялық сипаттама

1.1 *Фонеманың айырым белгілері*: <h> дыбысы қазақ тілінің төл фонемасы емес, инвариант фонема ретінде сөз мағынасын ажырата алмайды. Дауыссыз, жуысыңқы, тілшік; қатаң дыбыс ретінде тек араб және парсы тілінен енген сөздерде дәстүрлі жазу принципі бойынша таңбаланады.

1.2 *Дыбыс сипаты*: <h> дыбысы қазақ тілінде одағайлардан басқа сөздерде айтылмайды: *ah, uh*. Сөз мағынасын өзгертетін фонема ретінде кірме сөздерде айтылады және жазылады: *қа[h]арман, айда[h]ар, ша[h]ар*. Ауызша айтылымда бейүндес буын жігінде келгенде сөзді бірыңғай буын үндесіміне салып айтуда көмектеседі: *жи[h']аз, жи[h']ангер*.

1.3 *Қазақ тілінің мәтіндер корпусындағы /h/ графемасының пайыздық салмағы*: 0,01%. Кездесу жиілігі: 39-орында.

1.4 *Дауыстылармен тіркесу қабілеті*: одағайларда барлық дауыстылармен тіркесуі мүмкін: *ha, ah, ho, oh, hy, yh, hу, ұh, he, eh, hi, ih, үh, һу, he. eh, әh, һә*.

1.5 *Сөз позициясындағы орны*: одағай төл сөздерде сөз басы мен аяғы, ортасында кездеседі.

II Грамматологиялық сипаттама

2.1 *Көне түркі жазуында: h* фонема ретінде болған жоқ.

2.2 *Араб (қадым және жәдид) жазуында: /h/* әрпі негізінен араб және парсы тілінен енген сөздерді түпнұсқасына жақындатып айту және жазу мақсатында жазуда таңбалана бастаған. Кейін жазу дәстүрін сақтау үшін қалдырылды. [h] дыбысының түркі тілдеріне жат екендігін М.Қашқари былай көрсеткен: «Сөздің басындағы әрбір /a/ әрпін қожандықтар, қаңжақтар /h/ әрпіне ауыстырып айтады. Біз оларды түрік тұқымынан деп есептемейміз, сондықтан олар түркі сөздерінде жоқ дыбысты қосып (кіргізіп) айтады. Мысалы: олар *ата* дегенді *hата*, *ана* дегенді *hана* дейді. Шынында, /h/ әрпі түркі тілдерінде жоқ. Тек *ер аhлады*, *ер аh ұрды* дегенде ғана қолданылады. Үкіні *yhi* деп айтатындар бар, бірақ негізгі түріктер *uki* дейді. Қожан мен қаңжақ тілдерінде /h/ әрпін қолдану бар, бірақ олар негізгі түріктер емес, түріктер өлкесіне кейін келгендер» [150, 130-131-бб.].

<h> дыбысы араб жазуы жүйесінде • таңбасы арқылы берілді. **ha** (•) әрпі 1) *a*, *ә*, *e* дауыстыларын; 2) [h] дыбысын берген. Бірақ дауыстылар мәнін беретін **ha** таңбасы тек жеке түрде, ал дауыссызды таңбалайтын **ha** әрпі сөз басында сол жағынан, сөз ортасында келгенде екі жағынан да қосылып таңбаланған. Дегенмен араб тілі арқылы енген сөздердің құрамындағы [h] дыбысы көбінесе түсіп қалып отырған. Мысалы: *هيبت* – *hәйбәт-айбат*, *ذهن* – *зәһн-зейін*, *هلاک* – *hәләк(өлім-әлек)* т.б. Сондай-ақ, парсы тілінен енген сөздердегі [h] дыбысы да айтылымда да, жазылымда да сақталмайды. Мысалы: *دهقان* – *диhқан-диқан*, *مهمان* – *мехман-мейман*, *بها* – *баhа-баға*, *قهر* – *кәһр-кәр*, *زهر* – *зәһр-зәр*, *هفته* – *hәфтә-апта*, *هوا* – *hәуә-ауа*, *پهلوان* – *пәһлуан-палуан*, *چهارشنبه* – *чаһарсанбі-сәрсенбі*, *بهشت* – *биһиш-бейиш*, *هر* – *hәр-әр*, *هيچ* – *heч-eш*, *هنر* – *hөнер-өнер*, *چهاراينيه* – *чаһарайна-шарайна*, *هميان* – *hәмиян-әмиян* т.б. Ал *جهان* – *жиhан*, *جهان* – *жаhан*, *گوهر* – *гауһар* сияқты сөздерді [h] дыбысымен таңбалаймыз [138, 10-б.].

/h/ әрпі туралы пікірталас: Қ.Жұбанов: «...бұл дыбыс қазақ сөздерінде ұшырап жарымайды. Араб-парсы тілдерінен келген *қаһарман* сияқты сөздерде болса да, ондайлар тіпті аз. *he-he*, *ah*, *yh*, *tyh*, *oha!* – дегендер сияқты одағай сөздерде ғана [h] дыбысы кездеседі. Бірақ одағайларда кездесетін дыбыстардың ұшы-қиыры жоқ. Ондайлардың бәрін бірдей тілдің айрықша дыбыстарының қатарына қосуға болмайды» [147, 195-б.].

Н.А.Баскаков: «Первоначально, как это видно из привлеченного фактического материала по всем тюркским языкам, задние согласные были представлены одной фонемой с множеством аллофонов, не имевших смыслообразительной функции: (*k* [~g~q~γ~x~h])» [151].

Р.Сыздыкова: «*h* әрпі жазылған сөздерде осы дыбыстың өзінің айтылуын сақтау қажет. Мысалы: *гәуһар* (*гәуқар* емес), *қаһарман* (*қахарман* емес)» [149, 69-б.].

Н.Уәли: «Фонемалық статусы даулы көрініп жүрген *x*, *h* дыбыстарын, біздің ойымызша, төрт әуез (тембр) тәсілімен тексеріп, бұлардың қазақ тілінің фонологиялық жүйесіне кірген-кірмегендігін анықтауға болатын тәрізді. Ал *x*, *h* дауыссыздары

жоғарыда айтылған дауыссыздардай төрт әуезбен тоғыз түрлі реңкте түрлене алмайды. *X, h* дыбыстарының тек бір ғана реңкте болып, оппозиция құра алмауы олардың әлі де фонемалық кезеңге өтпегенін көрсетеді. Сондықтан бұл дыбыстарды *k* фонема-инварианттың варианттары деп тануға тура келеді» [33, 30-б.].

2.3 *А.Байтұрсынұлының төте жазуында*: <h> дыбысының таңбасы қадым жүйесіндегі (Ɑ) әрпі қалдырылды.

2.4 *Латын графикасына негізделген қазақ жазуында (1929ж.)*<h>фонемасы /h/ әрпімен таңбаланды. Алғашқы әліпби жобаларында (Н.Төрекұлов, Х.Досмұхамедұлы) /h/ әрпі берілді. 1929 жылғы қабылданған жобада одағайларда ғана қолданылатын, шығыс кірме сөздерінде жазылатын [h] дыбысының әрпі болды. 1929 ж. Қызылордада өткен емле конференциясында /h/ әрпін әліпбиге алмау: *қаһарман* сияқты сөздерді *қаарман* деп жазу (Қ.Кемеңгеров, Тоқтыбаев) немесе *q, k* әрпімен таңбалау (*tuqtar, tekniĵ`ke, kəkine*) ұсынылған. Қ.Жұбанов: «/h/ әрпі кірме сөздерде ғана емес, Оңтүстік Қазақстан қазақтарының тілінде бар дыбыс және келешекте тілдің термин (1934) сөздермен баю мүмкіншілігін ескерсек, бұл әріптен бас тарта алмаймыз және өзге түркі халықтарының әліпбиімен бірдейлестіру үшін бұл әріпті әліпбиге енгізу керек» [147, 195-б.], – деген.

1938 ж. түзетуде бұл әріптің таңбасы туралы пікірталас болған жоқ.

2.5 *Орыс әліпбиіне негізделген қазақ жазуында (1940 ж.)*: кирил графикасына негізделген алғашқы әліпби жобасында (1939 ж. 10-тамыз) /h/ әрпі болмаған. Оның қызметін *ə, a, x* таңбалары атқаруды ұсынған пікірлер болған: *қаарман (қаһарман), гауэр (гауһар), ah (ax)*. Бір жылдан кейін 1940 ж. 30 тамызда жаңа алфавит жөніндегі ғылыми конференцияда қабылданған 41 таңбадан тұратын жаңа әліпби жобасында /h/ әрпі болды. Әліпби тәртібінде /h/ әрпі төл әріптердің соңына орналасты. Бірақ кейін де бұл әріп туралы пікірлер толастамады. М.Балақаев /h/ әрпін /x/-мен беруді ұсынды. ҒА-ның Тіл, әдебиет институтында (1952 ж.) өткен жиналыста әліпбиден /h/ әрпін алып тастау қаулы етілді. /h/ әрпі алфавитте болмады.

2.6 *Өзге түркі тілдері жазуында*: /h/ әрпі араб графикасы тұсында өзге түркі тілдері әліпбиінің барлығында болды. Латын графикасын қабылдағанда ноғай, қырғыз, қазақ әліпбилерінде болмады. Түрікмен, қарашай-балқар, әзербайжан әліпбилерінде болды.

2.7 *Қазіргі латын графикасын қабылдаған түркі әліпбилерінде*: барлық тіл әліпбилерінде бар.

III Сауалнама жобаларындағы <h> фонемасының таңбалануына сараптама

3.1 */h/ әрпінің тарихы*: **Н** [ha:] – латын әліпбиінің 8-ші әрпі. Ағылшын тілінде «эйч», француз тілінде «аш», неміс тілінде «ха», итальян тілінде «акка» деп аталады. Б.з.д. VII ғ. пайда болған алғашқы латын әліпбиі құрамында болмаған. Грек әліпбиінің *heta* әрпі негізінде шыққан.

3.2 *Үш әліпби жобасы бойынша жазылым қатесі*: 1-жоба бойынша кирил жазуындағы сөздерді жаңа әліпби жобасы бойынша жазуда 248 респонденттің 75-і,

2-жоба бойынша – 39-ы, 3-жоба бойынша 41-і қате жіберген. Респонденттің бірі /x/ әрпін /h/ әрпімен жазуды ұсынған.

3.4 *Респонденттердің балама ұсыныстары*: <h> фонемасын /q/ әрпімен белгілеу.

3.5 *Сауалнама нәтижесі*: /h/ әрпі 1-жобада жоқ, орнына /x/ әрпін белгілеуге ұсынған /kh/ диграфы бар. 2-жобада да /h/ әрпі жоқ. Қазақ-кирил әліпбиіндегі /x/ әрпі үшін /h/ таңбасы бар. 3-жобада да /x/, /h/ әріптері үшін бір /h/ таңбасы алынған. Яғни үш жобада да /x/, /h/ әріптері үшін бір таңба алуды дұрыс көрген. Онда респондент 1-жобада /kh/, 2 мен 3-жобада /h/ әрпін жазуы тиіс.

Жазба мәтінде /h/ әрпі 1 ғана сөзде кездеседі (*қаһарман*). 1-жоба бойынша кирил жазуындағы сөздерді жаңа әліпби жобасы бойынша жазуда 248 респонденттің 75-і, 2-жоба бойынша 36-ы, 3-жоба бойынша 40-ы қате жіберген. Пайызға шағып көрсек:

248 – 100%.

75 – x% деп алып, $7500 : 248 = 30,2\%$ қате шығады. Дәл сол сияқты келесі жобалар бойынша, 14,5% және 16,1% қате бар.

2-ші мен 3-ші жобалармен салыстырғанда 1-жобаның қуатсыздылығы жоғарылау. Оның себебі латын әліпбиіндегі /h/ әрпі бола тұрып, /kh/ диграфымен жазуда болып отыр.

Және 1-жобадағы 75 қатенің 39-ы /kh/ диграфын /h/ әрпімен жазып қателескен. Бұл дегеніміз әріпті диграфпен таңбалаудың қажеті жоқ екенінің дәлелі.

Ал 2-жобамен жазуда кеткен қателердің көбі алдыңғы жобадағы әріп тіркесімен таңбалауға дағдыланып қалғанға байланысты сияқты. Сонда 3-жобада да бұл әріпті таңбалаудың балама ұсыныстары <h> және <q> фонемасы ретінде /q/ әрпімен белгілеу болып шыққан.

3.6 *Әріптің қуатсыздылығы*: /kh/ диграфы үшін – 30,2%, /h/ әрпі үшін 2-жобада – 14,5%, 3-жобада – 16,1%.

3.7 *Сауалнама нәтижесі бойынша қорытынды*: кірме сөздер құрамына еніп, жазуда орныққан <h> және <x> дыбыстарын беруде ортақ латын әліпбиіндегі /h/ әрпімен таңбалауға болатынын көрсетті. Оның мынадай себептері бар: а) ағылшын-латын стандартында <h> фонемасын береді; ә) «1 әріп – 1 фонема» принципіне сәйкес; б) өзге түркі әліпбилеріне сәйкес. Қазақ тілін тұтынушылардың және қазақ тілі ана тілі болып табылатындардың санасында /h/ графемасы қазақ тіліне енген кірме дыбыстың психобейнесіне сәйкес келеді. Қазақ тілін ана тілі санайтындардың санасында <h> кірме дыбысының бейнесі /h/ болуына графикалық қарсылық жоқ.

/Шш/ графемасы

I Фонетика-фонологиялық сипаттама

1.1 *Фонеманың айырым белгілері*: <ш> – дауыссыз, тіл ұшы, жайылыңқы жуысыңқы, кейінді, тербеліссіз (қатаң), езулік [38].

1.2 *Фонеманың дыбыс қоры* [15]:

Әріп	Фонема	Дыбыс	Позициялар	Мысалдар
/ш/	⇒<ш>	⇒ [ш]	Барлық позицияда, жуан езуліктермен іргелесте	[ш]ана, а[ш],
		⇒ [ш']	Барлық позицияда, жіңішке езуліктермен іргелесте	e[ш'], әте[ш']
		⇒ [ш°]	Барлық позицияда, жуан еріндіктермен іргелесте	[ш°]ора, ұ[ш°]
		⇒ [ш°']	Барлық позицияда, жіңішке еріндіктермен іргелесте	[ш°']үрегей, ө[ш°']
		⇒ [ш~]	[Т]-мен, жуан езуліктермен іргелес келгенде	ат[ш~]ы, хат[ш~]ы
		⇒ [ш~']	[Т]-мен, жіңішке езуліктермен іргелескелгенде	ет[ш~']і, кет[ш~']і
		⇒ [ш~°]	[Т]-мен, жуан еріндіктермен іргелес келгенде	ұт[ш~°]ы

1.3 Қазақ тілінің мәтіндер корпусындағы /ш/ графемасының пайыздық салмағы: 1,25%. Кездесу жиілігі: 24-орында.

1.4 Дауыстылармен тіркесу қабілеті: кез келген жуан және жіңішке дауысты дыбыспен тіркесе алады (*ша-аш, шә-әш, ше-еш, шо-ош, шө-өш, шұ-ұш, шү-үш, шы-ыш, ші-іш*) [38].

1.5 Сөз позициясындағы орны: позиция талғамайды: сөздің басы, ортасы, аяғында кездесе береді [38].

II Грамматологиялық сипаттама

2.1 Көне түркі жазуында: <ш>фонемасы көне түркі жазуында Ұ таңбасымен берілген. Ол Орхон, Енисей, Талас жазуларында жалаң дауыссыздар ретінде жуанбуынды сөздерде де, жіңішкебуынды сөздерде де бір таңбамен бейнеленген. Көне түркі жазу графикасында сөздің барлық позициясында қолданылған (сөз басы – *шад, шег*; сөз ортасы – *аша, йашыл, башлайу*; сөз аяғы – *йаш, огуш, тардуш*) [142].

2.2 Араб (қадым және жәдид) жазуында <ш> фонемасы *шыйн* (ش) арқылы (құшақтасыб – *شفاقتاسب*, ешдәулет – *يشداولت*, сөзлешүб – *سزلهشب*), ал парсы әліпбиінде *че* (چ) арқылы берілген. Бұл дыбыс сөз басы, ортасы және сөз аяғында келген. Жалпы араб жазуымен жазылған ескерткіштердегі <ш> фонемасының *шыйн* (ش) және *че* (چ) арқылы таңбалануы жуан дауыстылармен келетін сөздерде де, жіңішке дауыстылармен келетін сөздерде де кездеседі [138].

2.3 А.Байтұрсынұлының төте жазуында: <ш> фонемасы *шыйн* (ش) таңбасы арқылы берілген [139].

2.4 Латын графикасына негізделген қазақ жазуында (1929 ж.)<ш> фонемасы /Сс/ әрпімен берілді: *сапа, сарап* [116].

2.5 1938 ж. латын әліпбиіне енгізілген түзетуінде: <ш> фонемасы түзетілмей /Сс/ түрінде берілген [140].

2.6 Орыс әліпбиіне негізделген қазақ жазуында (1940 ж.) <ш> фонемасы /ш/ графемасымен таңбаланды.

2.7 Өзге түркі тілдері жазуында: 1940 жылғы кирил графикасы негізіндегі ноғай, қарақалпақ, қырғыз, өзбек, ұйғыр әліпбилері <ш> фонемасын /ш/ графемасымен таңбалады [140].

2.8 Қазіргі латын графикасын қабылдаған түркі әліпбилерінде <ш> фонемасы әртүрлі таңбаланады. Ол түрік, әзербайжан, түркімен әліпбилерінде **Şş**-мен таңбаланса, өзбек әліпбиінде **Sh** диграфымен беріледі.

III Сауалнама жобаларындағы <ш> фонемасының таңбалануына сараптама

3.1 /Ш/ әрпінің тарихы: <ш> фонемасы 1-ші және 3-ші жобаларда /sh/ әріптіркесі арқылы, ал 2-ші жобада /š/ әрпімен таңбаланған. /S/пен /h/ графемалары б.д.д. VII ғасырдағы классикалық латын әліпбиінде бар.

/š/ графемасы латын әліпбиіне негізделген фонетикалық транскрипцияда бар, ол /s/ таңбасына диакритикалық таңба қою арқылы жасалған [128].

3.2 Үш жобасы бойынша жазылым қатесі:

1-әліпби жобасы бойынша: берілген сөздерді кирил жазуынан латын жазуына транслитерация жасауда 248 респондент жалпы 48 рет қате жіберген. Сауалпарақта берілген 66 сөздің ішінен <ш> фонемасының III бөлім бойынша кездесу жиілігі 5 рет: *қырқыншы, штаб, парашюттер, ішсең, сиыржоңышқа*. IV бөлім бойынша – 2 рет: *қарашы, шықты*. 1-жобада берілген <sh> фонемасы респонденттер тарапынан /w/ графемасымен таңбаланып, 17 қате жіберілген. Бұл респонденттердің /w/ әрпі тұрпатын кирил әліпбиіндегі /ш/ таңбасының тұрпатына ұқсатуынан немесе латын әліпбиін толық меңгермеуінен туындаған жағдай болса керек. Сауалнама барысында <ш> фонемасын /ch/ графемасымен (9 рет), /zh/ таңбасымен (3 рет) жазып, қате жібергендер де болды.

Сондай-ақ аталмыш фонема күнделікті жазудағы дағды бойынша 6 рет кирилше /ш/ графемасымен таңбаланып, графемалық интерференция орын алған.

Бұған қоса <ш> фонемасы /s/ графемасымен таңбаланып (9 рет), респонденттер тарапынан диграфтан гөрі жалаң бір таңбаның қаланатыны байқалды.

Кирил графикасында таңбалануы	Латын графикасында таңбалануы	Респондент тарапынан қате берілген таңба нұсқасы	Қате жазылған нұсқа-мысалдар
ш	sh	s	9 (stab, qyrqunsy)
		ch	9 (chtab, parachuetter, ichseng, qarachy)
		zh	3 (syjyrchongy zh ga)
		Ø	4 (htab,qyrqinhi)
		w	17 (siurzhongywqa, iwseng)
		ш	6 (parashytter, parachutter, ішсең)
Жалпы			48

2-әліпби жобасы бойынша: берілген сөздерді кирил жазуынан латын жазуына транслитерация жасауда 248 респондент жалпы 129 рет қате жіберген. 2-жобада берілген <š> фонемасын респонденттер <sh> диграфымен таңбалап, 67 қате жіберген. Бұл респонденттердің 1-жобадағы /sh/ графемасына қол үйретіп, диграф таңбасымен

жазуға машықтанып алғандарына байланысты туындаған жағдай болса керек. Сондай-ақ /š/ графемасы респонденттер тарапынан /s/ әрпімен таңбаланып (37 рет), диакритикалық белгінің еленбей кеткен кездері де болды. Бұған қоса Әнұран мәтінін жатқа жазу барысында /š/ графемасын /s/ әрпімен (17 рет) және /ʃ/ таңбасымен (1 рет) белгілеген респонденттер де болды.

Кирил графикасында таңбалануы	Латын графикасында таңбалануы	Респондент тарапынан қате берілген таңба нұсқасы	Қате жазылған нұсқа-мысалдар
ш	š	sh	67 (qirqinshi, shtab, shiqti, parashutter, siyirjoñishqa, shiqti, qarashi)
		s	37 (stab, siyirjoñisqa, qyrqinsi, parasutter, qarasi)
		ş	1 (siyirjonişga)
		ш	7 (paramytter, paramutter)
		ś	17 (śikti, garaśi)
Жалпы			129

3-әліпби жобасы бойынша: берілген сөздерді кирил жазуынан латын жазуына транслитерация жасауда 248 респондент жалпы 38 рет қате жіберген. 3-жобада берілген /sh/ графемасын респонденттер /s/ әрпімен таңбалап, 14 қате жіберген. Мұнда респонденттер <ш> фонемасын диграфпен белгілеуден гөрі жеке таңбамен беруді қалаған. Алайда берілген фонеманы кейбір респонденттер тарапынан /s/-пен таңбалауы әліпби таңбасына деген немқұрайлылықтарын танытады. Өйткені бұл әріп кирил әліпбиіндегі /c/ графемасының таңбасына сәйкес келетіні белгілі. Сондай-ақ респонденттердің арасында /ch/-мен (6 қате) және /š/ таңбасымен (6 қате) белгілегендері де бар. Респонденттердің <ш> фонемасын /ch/ арқылы таңбалауына қарағанда, олардың психобейнесінде осы графема <ш> фонемасының орнына да жүретіні байқалады. Ал <ш> фонемасын /š/-пен таңбалауын алдыңғы 2-жобадағы таңбаға қол үйретіп, машықтанып алу салдарынан туындаған жағдай деп түсінеміз. Сондай-ақ респонденттер арасында <ш> фонемасын кирил таңбасымен бергендер де бар (6 қате), бұл – графикалық интерференция әсерінен орын алған факт.

Кирил графикасында таңбалануы	Латын графикасында таңбалануы	Респондент тарапынан қате берілген таңба нұсқасы	Қате жазылған нұсқа-мысалдар
ш	sh	s	14 (stab, parasutterqarasy)
		ш	7 (qirqynши, suirzhomka, parashjwtter, qyrqynшы)
		ch	6 (qyrqinchi, chyqty)
		w	2 (qyrqynwy)
		ś	9 (qaraśy)
Жалпы			38

3.3 *Респонденттердің балама ұсыныстары*: респонденттердің пікірі бойынша (9 адам), <ш> фонемасын /sh/ қосәріп тіркесімен белгілеу тиімсіз болып табылады.

3.4 *Сауалнама нәтижесі*: 1-ші және 3-ші жобаларда <ш> фонемасы – /sh/, ал 2-жобада /š/ графемасымен берілген. Барлық жазба мәтінде /ш/ әрпі 7 рет кездеседі. Сонда 1-жоба бойынша 248 респондент бұл әріпті 1736 рет жазады. 1736 рет жазылған /sh/ әрпі 48 рет қате таңбаланды. Пайызға шаққанда,

1736 – 100%

48 – х% болғанда, $4800 : 1736 = 2,8\%$.

Ал 2-жоба бойынша /š/ графемасын 248 респондент 1736 рет жазады. 1736 рет кездесетін /š/ графемасын таңбалауда 129 рет қате жіберілген. Пайызға шаққанда,

1736 – 100%

129 – х % болғанда, $12900 : 1736 = 7,4 \%$.

3-жоба бойынша 1736 рет жазылған /sh/ графемасынан 38 рет қате жіберілген. Пайызға шаққанда,

1736 – 100%

38 – х% болғанда, $3800 : 1736 = 2,2\%$.

3.5 *Әріптің қуатсыйымдылығы*: <ш> фонемасының 1-жоба бойынша қуатсыйымдылығы – 2,8%, екінші жоба бойынша – 7,4%, үшінші жоба бойынша – 2,2%.

3.6 *Үш әліпби жобасы бойынша қорытынды*: үш жобаны салыстыру барысында 1-ші және 3-ші жобалар бойынша /sh/ әріптіркесімен таңбалаудың дағдыға айналғаны белгілі болып отыр. Оның себебі диграфтың қолайлы болғанында емес деп ойлаймыз. Басты себеп – бүгінге дейін бейресми түрдегі латын қаріптерін қолдану дағдысының орнығып қалғанында жатыр. Бір өкініштісі, қазіргі кездегі Қазақстандағы колтелефон, компьютер пернетақтасында /š/ графемасының түймешесі жоқтығынан жазармандар <ш> фонемасын /sh/ диграфымен беруге мәжбүр. Бұл мәжбүрлік аз уақыт ішінде жазарманның қолдағдысын қалыптастырып үлгерген. Тәжірибе осыны көрсетіп отыр.

/Цц/ графемасы

I Фонетика-фонологиялық сипаттама

1.1 *Фонеманың айырым белгілері*: орыс фонологиялық жүйесіндегі дауыссыз, тіл ұшы, қатаң, аффрикат <ц> фонемасы қазақ тіліне 1939 жылы енді. <Ц> фонемасы қазақ тілінің төл сөздерінде фонема ретінде сөз мағынасын ажырата алмайды [38].

1.2 *Дыбыс сипаты*: /ц/ әрпі орыс тілі арқылы енген терминдерде ғана жазылады.

1.3 *Қазақ тілінің қоғамдық-саяси мәтіндер корпусындағы /ц/ графемасының пайыздық салмағы*: 0,15%. Кездесу жиілігі: 33-орында.

II Грамматологиялық сипаттама

2.1 *Көне түркі жазуында*: /ц/ графемасы жоқ.

2.2 *Араб (қадым және жәдид) жазуында*: /ц/ графемасы жоқ.

2.3 *А.Байтұрсынұлының төте жазуында*: /ц/ графемасы жоқ.

2.4 *Латын графикасына негізделген қазақ жазуында (1929 ж.)* <ц> фонемасының таңбасы болмады. Ол төмендегідей ереже арқылы берілді: <ц> фонемасы [т] және [с] дыбыстарынан тұратын аффрикат дауыссыз дыбыс. <Ц> фонемасы сөз басында /с/ әрпімен берілді: *центр – sentir* (сентір), *цивилизация – siviłijzatsija* (сибйліізатсіа). Сөздің аяғында <ц> фонемасы *тс* дыбыс тіркесімен келді: *жрең – çirets* (*жіретс*), *кварц – kvarts* (*кбартс*), *терция – tertsija* (*тертсйа*) т.б.

2.5 *1938 ж. латын әліпбиіне енгізілген түзетуде:* <ц> фонемасының арнайы графемасы болған жоқ. Алайда <ц> фонемасы 1929 жылы қабылданған ереже бойынша жұмсалды [116].

2.6 *Орыс әліпбиіне негізделген қазақ жазуында (1940 ж.):* <ц> фонемасы /ц/ графемасымен таңбаланды.

2.7 *Өзге түркі тілдері жазуында:* <ц> фонемасы өзбек, түрік, әзербайжан, түрікмен тілдерінде жоқ.

2.8 *Қазіргі латын графикасын қабылдаған түркі әліпбилерінде:* <ц> фонемасы өзбек, түрік, әзербайжан, түрікмен тілдерінде жоқ.

2.9 */Ц/ әрпінің орфографиясы:* /ц/ әрпі орыс тілінен енген және орыс тілі арқылы енген сөздерде ғана жазылады: *цирк, цемент* [87].

III Сауалнама жобаларындағы <ц> фонемасының таңбалануына сараптама

3.1 */Ц/ әрпінің тарихы:* 3 жобада да <ц> фонемасының арнайы таңбасы жоқ. Үш жобада да <ц> фонемасы сөз басында немесе дауыссыздан кейін келсе, /с/ әрпімен, ал дауыстылардан кейін /ts/ әріп тіркесімен таңбаланады.

Аталған /с/ графемасы латын әліпбиінде б.з.д. VII ғасырдан бастап қолданылып келеді. Бұл фонема дауыссыз дыбыстың мәнінде жұмсалған [128].

3.2 *Респонденттердің балама ұсыныстары:* бұл графемаға қатысты ұсыныс жоқ.

3.3 *Сауалнама нәтижесі:* үш жоба бойынша <ц> фонемасы дауысты дыбыстан кейін /ts/ тіркесімен және дауыссыз дыбыстан кейін /с/ графемасымен беріледі. Мәтінде <ц> фонемасының кездесу жиілігі 3 рет. Оның екеуі /с/ графемасымен (*принципи, кальцийдің*) келсе, біреуі /ts/ тіркесімен (*эволюция*) келеді. Үш жоба бойынша жоғарыда аталған сөздердің латын графикасы бойынша жазылымы мынадай болу керек:

1-жоба бойынша *принципи – prijsijpi, кальцийдің – kalsijding, ал эволюция – evolutsija.*

2-жоба бойынша *принципи – prinsipi, кальцийдің – kalsidiñ, эволюция – evolutsia.*

3-жоба бойынша *принципи – prinsipi, кальцийдің – kalsiding, эволюция – evoljutsia.*

Сонда 248 респондент <ц> фонемасын таңбалаушы /с/ графемасын 496 рет жазады. Ал <ц> фонемасы дауыстыдан кейін келсе, /ts/ тіркесімен 248 рет жазады.

Екінші статистикалық көрсеткіште әр әліпби жобасындағы қате саны анықталды.

1-жоба бойынша /с/ графемасын таңбалауда – 215, ал /ts/ тіркесін таңбалауда 68 қате жіберілген. Пайызға шаққанда,

/с/ графемасы бойынша $(215 \times 100 : 496 = 43,3)$ 43,3%, /ts/ тіркесін таңбалау бойынша $(68 \times 100 : 248 = 27,4)$ 27,4% болады.

2-жоба бойынша /s/ графемасын таңбалауда – 206, ал /ts/ тіркесін таңбалауда 108 қате жіберілген. Пайызға шаққанда,

/s/ графемасы бойынша ($206 \times 100 : 496 = 41,5$) 41,5%, /ts/ тіркесін таңбалау бойынша ($108 \times 100 : 248 = 43,5$) 43,5% болады.

3-жоба бойынша /s/ графемасын таңбалауда – 194, ал /ts/ тіркесін таңбалауда 56 қате жіберілген. Пайызға шаққанда,

/s/ графемасы бойынша ($194 \times 100 : 496 = 39,1$) 39,1%, /ts/ тіркесін таңбалау бойынша ($56 \times 100 : 248 = 22,5$) 22,5% болады.

Бұл <ц> фонемасын /s/ графемасы, /ts/ тіркесімен таңбалауда респонденттер 1 және 2 жобалар бойынша жоғары пайыздық көрсеткішті көрсетіп отыр.

1-әліпби жобасы бойынша:

Кирил графикасында таңбалануы	Латын графикасында таңбалануы	Респондент тарапынан қате берілген таңба нұсқасы	Қате жазылған нұсқа-мысалдар
ц	ts	tc (14)	evoluceja
		s (48)	evolusia
		ц (4)	evolucija
		th (2)	evoluthia
	s	ts (65)	kaltsijding, printsipi
		tc (2)	kalteijding, prijntcijpi
c (148)		kalcijding, principi	
Жалпы		283	

Жазарман /ts/тіркесін таңбалаудың орнына /s/ графемасын таңбалап, 48 рет қате жіберген. Оның себебі – респонденттерге диграфтан гөрі жеке графеманы жазған оңай болуы мүмкін. Ал /s/графемасына келетін болсақ, респонденттер /s/әрпінің орнына /c/графемасын жазған. Оны қазіргі жастардың sms арқылы өзара қарым-қатынас жасағанында осы /c/графемасын кирилдегі /ц/-ның орнына қолданатынымен түсіндіруге болады. Ал «өзге қателер респонденттердің салғырттығынан кеткен» деуге болады.

2-әліпби жобасы бойынша:

Кирил графикасында таңбалануы	Латын графикасында таңбалануы	Респондент тарапынан қате берілген таңба нұсқасы	Қате жазылған нұсқа-мысалдар
ц	ts	tc (39)	evoluceja
		s (56)	evolusia
		c (10)	evolweia
		th (3)	evolyuthia
	s	ts (72)	kaltsidiñ, printsipi
		ц (4)	kalucidiñ, prinucipi
		c (120)	kalcidiñ, principi
		ss (1)	kalssidiñ
		tc (9)	printcipi
Жалпы		314	

2-жобада респонденттер 1-жобаға қарағанда қатені аз жіберген. Бұл жобада да респонденттер <ц> фонемасын таңбалау үшін /s/ графемасының орнына /c/ графемасын жазған. Оның бірден-бір себебі – қазіргі жастардың бір-біріне sms жазу барысында /ц/ әрпінің орнына /c/ графемасын қолдануы. Ал /ts/ әріптікесінің орнына /s/ графемасын жазуы – респонденттердің диграфтан гөрі бірімәнді графеманы қолдайтынын көрсетеді.

3-әліпби жобасы бойынша:

Кирил графикасында таңбалануы	Латын графикасында таңбалануы	Респондент тарапынан қате берілген таңба нұсқасы	Қате жазылған нұсқа-мысалдар
ц	ts	tc (7)	evolucia
		th (3)	evoluythia
		ss (1)	evoljussia
		c (45)	evolucia
ц	s	ts (88)	printsipi
		c (71)	kalciding, principi
		tc (32)	printcip, kalteiding
		ц (1)	prinциpi
		z (2)	prizipi, kalziding
Жалпы		250	

3-әліпби жобасы бойынша да алғашқы екі жобадағыдай /ts/ диграфының орнына /s/ графемасын жазған. Оның себебі жоғарыда түсіндірілді. Ал /s/ графемасының /c/ әрпімен жазылуы да алдыңғы екі жобадағыдай болып отыр. Оның да себебі жоғарыда түсіндірілді.

1.4 *Әріптің қуатсыйымдылығы:*

1-ші әліпби жобасындағы /s/ графемасы бойынша – 43,3%, /ts/ тіркесін таңбалау бойынша 27,4% болды.

2-ші әліпби жобасындағы /s/ графемасы бойынша – 41,5%, /ts/ тіркесін таңбалау бойынша 43,5% болды.

3-ші әліпби жобасындағы /s/ графемасы бойынша – 39,1%, /ts/ тіркесін таңбалау бойынша 22,5% болды.

3.5 *Үш әліпби жобасы бойынша қорытынды:* <ц> фонемасын латын әліпбиіндегі /s/ және /ts/ әріптерімен таңбалауда респонденттер бірталай қате жіберіп, жоғары пайыздық көрсеткішті беріп отыр. Оның мынадай себептері бар: а) сауалнамаға қатысып отырған респонденттер сауалпарақтағы әліпбиге қосымша берілген ескертпеге (*ц әрпі сөз басында және дауыссыздан кейін s әрпімен, ал дауыстыдан кейін ts әріптікесімен таңбаланады*) мән бермеген; ә) орыс тілі арқылы енген термин сөздерді әліпбиде берілген таңбадан бөлек өз тарапынан жаңа графемалармен таңбалаған, яғни интернет желісінде өздері таңбалап үлгерген, дағдыланған графемамен таңбалауды жөн көрген; б) қазақ фонологиялық және графикалық санасында бір фонеманы сөз басында және сөз ортасында екі түрлі графемамен таңбалау дағдысы қалыптаспаған. Сондықтан <ц> фонемасының сөз басындағы және сөз ортасындағы тұрпаты әлі ойластырылғаны жөн.

/Ч/ графемасы

I Фонетика-фонологиялық сипаттама

1.1 *Фонеманың айырым белгілері:* орыс фонологиялық жүйесінде <ч> – дауыссыз, жабысыңқы, тіл ұшы, қатаң. Ол қазақ тіліне 1939 жылы енді. <Ч> фонемасы қазақ тілінің төл сөздерінде фонема ретінде сөз мағынасын ажырата алмайды [38].

1.2 *Дыбыс сипаты:* <ч> – орыс тілі арқылы енген терминдерде ғана кездесетін фонема.

1.3 *Қазақ тілінің қоғамдық-саяси мәтіндер корпусындағы /ч/ графемасының пайыздық салмағы:* 0,03%. Кездесу жиілігі: 38-орында.

II Грамматологиялық сипаттама

2.1 *Көне түркі жазуында:* /ч/ графемасының көне түркі жазуында **Л** таңбасы болған. Көне түркі жазуы мәтіндерінде кейде /ч/ әрпі ретінде **У** таңбасы да қолданылған. С.Е. Малов бұл таңбаны [ч] дыбысының бір түрі ретінде қараса, кейбір түркітанушылар оны **ич** түрінде оқиды [142].

2.2 *Араб (қадым және жәдид) жазуында:* <ч> фонемасы парсылық **ха** (**ح**) арқылы берілген. Көбінесе кірме сөздерде кездеседі. Бұл дыбыс сөз басы, ортасы және сөз аяғында келген [138].

2.3 *А.Байтұрсынұлының төте жазуында:* <ч> фонемасы **ха** (**ح**) таңбасы арқылы қосымша әріп ретінде берілген [139].

2.4 *Латын графикасына негізделген қазақ жазуында (1929 ж.)* <ч> фонемасы жоқ [116].

2.5 *1938 ж. латын әліпбиіне енгізілген түзетуде* <ч> фонемасы жоқ [140].

2.6 *Орыс әліпбиіне негізделген қазақ жазуында (1940 ж.):* кирил графикасындағы /ч/ таңбасы қазақ әліпби жүйесіне енгізілді. <Ч> фонемасы жуан және жіңішке тембрлі кірме сөздерде қолданылады [116].

2.7 *Өзге түркі тілдері жазуында:* <ч> фонемасын кирил графикалы эзербайжан, ноғай, қарақалпақ, қырғыз, өзбек әліпбилерінде /ч/ графемасымен таңбалаған [140].

2.8 *Қазіргі латын графикасын қабылдаған түркі әліпбилерінде* <ч> фонемасы әртүрлі таңбаланады. Айталық, түрік, түрікмен, эзербайжан әліпбиінде /Çç/-мен таңбаланса, өзбек әліпбиінде /Ch/, /ch/ арқылы беріледі.

III Сауалнама жобаларындағы <ч> фонемасының таңбалануына сараптама

3.1 */Ч/ әрпінің тарихы:* <ч> фонемасы 2-жобада /Сс/ таңбасы арқылы берілген. Б.з.д. VII ғасырда пайда болған классикалық әліпбиде /Сс/ таңбасы бар. Ал бірақ [ч] дыбысын таңбалайтын әріп жоқ. Алайда латынның /Сс/ графемасы XIII ғасырдағы «Кодекс куманикуста» <ш> фонемасының таңбасы ретінде қолданылған. Қазіргі бірқатар түркі халықтарында ол [ж] немесе [ч] дыбыстарының таңбасы ретінде қолданылады [128].

3.2 *Үш әліпби жобасы бойынша жазылым қатесі:*

1-әліпби жобасы бойынша: сауалпарақта берілген 66 сөздің ішінен <ч> фонемасының кездесу жиілігі 1 рет: *диспетчер*. 1-ші әліпби жобасында <ч> фонемасына арнайы таңба берілмеген. Сондықтан «диспетчер» сөзін кирил жазуынан латын жазу-

ына транслитерация жасауда 248 респондент <ч> фонемасын өз қалаулары бойынша таңбалап, оны әртүрлі нұсқада берген. Нақты айтқанда, респонденттердің басым бөлігі (187 адам) бұл фонеманы /sh/ диграфымен берсе, 32 респондент оны /ch/ графемасымен таңбалаған. Бұл – респонденттердің санасында <ч> фонемасының /sh/ және /ch/ графемаларының бейнесіне сәйкес келетінін көрсетеді. Оның себебі диграфтың қолайлы болғандығында емес деп ойлаймыз. Басты себеп – респонденттердің ағылшын тілінде оқып-жазу тәжірибесінде /ch/ таңбасының <ч> (*диспетчер*) және /sh/ графемасының <ш> (*диспешер*) ретінде жұмсалуды біршама орнығып қалғанында жатыр. Сондай-ақ 15 респондент <ч> фонемасын /с/ әрпімен таңбалауды дұрыс көрген. Яғни жазармандар <ч> фонемасын диграфпен беруден гөрі бір графемамен белгілеуді тиімді деп тапқан. Бұған қоса <ч> фонемасын /tsh/ триграфымен және кирилше /ч/ графемасымен беру жағдайлары да кездесті.

Кирил графикасында таңбалануы	Респондент тарапынан ұсынылған таңба нұсқасы	Әртүрлі нұсқада берілген мысалдар
ч	sh	187 (dispetsher)
	ch	32 (dispetcher)
	c	15 (dispetcer)
	tsh	9 (dijsfettsher)
	ч	5 (dispetчер)

2-әліпби жобасы бойынша: 2-ші әліпбиде <ч> фонемасы /с/ графемасымен берілген. «Диспетчер» сөзін кирил жазуынан латын жазуына транслитерация жасауда 248 респондент жалпы 87 қате жіберген. Оның ішінде 26-сы – <ч> фонемасын /ch/ диграфымен және 10-ы – /sh/ таңбалаудан туындап отыр. Бұның басты себебі, жоғарыда көрсетілгендей, респонденттердің ағылшын тілінде оқып-жазу тәжірибесінде /ch/ таңбасының <ч> (*диспетчер*) және /sh/ графемасының <ш> (*диспешер*) ретінде жұмсалуды біршама орнығып қалғанында жатыр. Сондай-ақ жобада берілген <ч> фонемасын респонденттердің түрікше /ş/ әрпімен таңбалап, 22 қате жіберуін және кирилше /ч/ графемасымен қате таңбалаудың графемалық интерференция салдарынан орын алған жағдай деп түсіну керек. Бұған қоса /с/ графемасын /s/ әрпімен шатастыру (11 қате) және өз тарапынан графема бейнесін (/š/) ұсыну жайттары кездесті.

Кирил графикасында таңбалануы	Латын графикасында таңбалануы	Респондент тарапынан қате берілген таңба нұсқасы	Қате жазылған нұсқа-мысалдар
ч	с	ch	26 (dispetcher)
		ş	22 (dispetşer)
		š	13 (dispetšer)
		s	11 (dispetser)
		sh	10 (dispetsher)
		ч	5 (dispetчер)
Жалпы			87

3-әліпби жобасы бойынша: 3-ші әліпби жобасында <ч> фонемасына арнайы таңба берілмеген. Сондықтан «диспетчер» сөзін кирил жазуынан латын жазуына транслитерация жасауда 248 респондент <ч> фонемасын өз қалаулары бойынша таңбалап, оны әртүрлі нұсқада берген. Бұл жерде де, 1-ші әліпби жобасындағыдай, респонденттердің басым бөлігі (177 адам) бұл фонеманы /sh/ диграфымен берсе, 28 респондент оны /ch/ графемасымен таңбалаған. Оның себебі диграфтың қолайлы болғандығында емес деп ойлаймыз. Басты себеп – респонденттердің ағылшын тілінде оқып-жазу тәжірибесінде /ch/ таңбасының <ч> (*диспетчер*) және /sh/ графемасының <ш> (*диспешер*) ретінде жұмсалуды біршама орнығып қалғанында жатыр. Сондай-ақ 18 респондент <ч> фонемасын /с/ әрпімен таңбалауды дұрыс көрген. Яғни жазармандар <ч> фонемасын диграфпен беруден гөрі бір графемамен белгілеуді тиімді деп тапқан. Бұған қоса <ч> фонемасын /tsh/ триграфымен, кирилше /ч/ графемасымен және /s/ әрпімен беру жағдайлары да кездесті.

Кирил графикасында таңбалануы	Респондент тарапынан ұсынылған таңба нұсқасы	Әртүрлі нұсқада берілген мысалдар
ч	sh	177 (dispetsher)
	ch	28 (dispetcher)
	c	18 (dispetcer)
	tsh	13 (dispettsher)
	ч	9 (dispetчer)
	s	3 (dispetser)

3.3 Респонденттердің балама ұсыныстары: респонденттердің 18-і «[ч] дыбысын әліпбиде таңбалау қажет емес» деп тапса, 4 респондент – «/с/ графемасымен», ал 5-еуі – «/ch/ әріптікесімен беру керек» дегенді айтады. 9 респондент «[ч] дыбысына қос таңба керек емес» деген пікір білдіреді.

3.4 Сауалнама нәтижесі: 1-ші және 3-ші әліпбилерде <ч> фонемасына арнайы таңба берілмеген. Сондықтан респонденттер тарапынан белгіленген графемаларды ұсыныс ретінде қабылдап, олардың (әріптердің) қуатсыйымдылығын шығармаймыз.

Ал 2 әліпби жобасы бойынша /ч/ графемасын 248 респондент 248 рет жазады. 248 рет жазылған /с/ графемасы 87 рет қате таңбаланған. Пайызға шаққанда,

248 – 100%.

87 – х% болғанда, $8700 : 248 = 35,1\%$.

3.5 Әріптің қуатсыйымдылығы: екінші әліпби жобасы бойынша <ч> фонемасын /с/ графемасымен таңбалау қуатсыйымдылығы – 35,1 %.

3.6 Үш әліпби жобасы бойынша қорытынды: сауалнама нәтижесін салыстырмалы түрде қарайтын болсақ, 1 және 3 жобаларда <ч> фонемасына арнайы таңба берілмегенімен, респонденттердің басым бөлігі оны /sh/ диграфымен беруді жөн көріпті. Оның себебі мынадай жағдайға байланысты болса керек: біздің ойымызша, респонденттердің көбі қазақ тілді азаматтар болғандықтан, олар «диспетчер» сөзін «сындырып», қазақ тілінің айтылу нормасына икемдеп, оны «диспешір/диспешер» деп жазған. Яғни <ч> фонемасын <ш>-ға алмастырған. Сондықтан респонденттердің

ұсынған /sh/ графемасын <ч>-ның емес, <ш> фонемасының таңбасы ретінде қабылдау керек.

Сондай-ақ үш жоба бойынша да таңбалану жағынан ең жиі кездескен графема – /ch/ диграфы. Бұл – респонденттердің санасында <ч> фонемасының /ch/ графемасының бейнесіне сәйкес келетінін көрсетеді. Оның себебі, жоғарыда көрсетілгендей, диграфтың қолайлы болғандығында емес. Басты себеп – респонденттердің ағылшын тілінде оқып-жазу тәжірибесінде /ch/ таңбасының <ч> ретінде жұмсалуды біршама орнығып қалғанында жатыр.

/Ы/ графемасы

I Фонетика-фонологиялық сипаттама

1.1 *Фонеманың айырым белгілері:* <ы> – дауысты, тым қысаң, езулік, жуан [38].

1.2 *Фонеманың дыбыс қоры* [15]:

Әріп	Фонема	Дыбыс	Позициялар	Мысалдар
/ы/	⇒<ы>	⇒ [ʏØ]	Бігеу буын аралығында, ерін үндесімінде	кұб ^ʏ жық, құр ^ʏ лыс, құб ^ʏ лыс
		⇒ [ы]	Сөз басында, бірінші буыннан басқа буында	т[ы]н[ы]ш, с[ы]зба
		⇒ [Ø]	Бігеу буын, екі дауысты аралығында, бірінші буын ішінде	тағ[']лым, алт[']атар, сар[']май, бағ[']лан, қ[']рау, пі[']шак
		⇒ [ʏ]	Еріндік буыннан соң	тұзд[ʏ], бор[ʏ]ш, құзғ[ʏ]н
		⇒ [ы [°]]	Ерін үндесімінің 3-4-буынында	борышш[ы [°]]з, куш[ы [°]]кеш, қорытынд[ы [°]], қорқынышш[ы [°]]з
		⇒ [i]	Жіңішке буынды сыңармен келгенде	кайс[i]бір
	⇒<ы>-<i>	⇒ [i]	Бейүндес буын аралығында	кат[i]гез, тауқ[i]мет, ақ[i]рет, лағ[i]нет, тақ[i]лет

1.3 *Қазақ тілінің мәтіндер корпусындағы /ы/ графемасының пайыздық салмағы:* 7,81%. Кездесу жиілігі: 3-орында.

1.4 *Дауыссыздармен тіркесу қабілеті:* *кы, гы, ык, ыг* тіркесімділігі жоқ. Қалған дауыссыздармен тіркеседі.

1.5 *Сөз позициясындағы орны:* позиция талғамайды: сөздің басы, ортасы, аяғында кездесе береді.

II Грамматологиялық сипаттама

2.1 *Көне түркі жазуында:* /ы/ графемасы көне түркі жазуында Г-мен таңбаланды. Көрсетілген таңба қысаң езулік жуан тіл арты «ы» және тіл алды «i» дыбыстарының орнына жұмсалды. Әрі оның кездесу жиілігі көне түркі сөздерінде ең өнімді дыбыс болған. Сөздің барлық позициясында қолданылды. [Ы] дыбысы жуан дауыссыздар-

мен және [ч] дауыссызымен тіркесіп отырды: *анчып* (сүйте), *ачыг* (ашық), *чыт* (белгі, тас) [137].

2.2 *Араб (қадым және жәдид) жазуында*: қысаң, езу, тіл арты [ы] дауысты дыбысы **иа** (ي) арқылы берілді: *малдары* – مالدارى. Жәдид жазуында [ы] дыбысын *кесра* (.) арқылы беру басым болды: *жыл* – جىل, *тұсында* – توسنده [138].

2.3 *А.Байтұрсынұлының төте жазуында*: <ы> фонемасы үшін **ѣ** таңбасы алынды [139].

2.4 *Латын графикасына негізделген қазақ жазуында (1929 ж.)* <ы> фонемасы /ь/ әрпімен берілді: *Ыдыс, ьсқькьқ* [116].

2.5 *Орыс әліпбиіне негізделген қазақ жазуында (1940 ж.)* жуан тембрлі сөздерде ғана жазылатын <ы> фонемасы орыс графикасына негізделген қазақ жазуында /ы/ түрінде алынды [135].

2.6 *Өзге түркі тілдері жазуында*: 1940 жылы <ы> фонемасы башқұрт, қарақалпақ, қырғыз әліпбилерінде /ы/ түрінде таңбаланды [140].

2.7 *Қазіргі латын графикасын қабылдаған түркі әліпбилерінде*:

түрік әліпбиінде: **İ**;

әзербайжан әліпбиінде: **İ**;

өзбек әліпбиінде: жоқ;

түрікмен әліпбиінде: **Yy**.

III Сауалнама жобаларындағы <ы> фонемасының таңалануына сараптама

3.1 */Ы/ әрпінің тарихы*: бірінші және үшінші әліпби жобасында <ы> фонемасы /Yy/ түрінде, 2-жобада /И/ таңбасымен таңбаланады. /И/ таңбасы алғашқы латын жазбаларында қолданылса, /Yy/ таңбасы латын жазуында грек тілінен енген сөздерді таңбалау үшін алынды. Ал **И** (йот) латын тіліне қосымша таңба ретінде алынды. Аталған әріптің пайда болуы Рим империясының құлдыраған кезеңіне және латын тілі өлі тіл қатарына кірген кезеңге сәйкес. XVI ғасырдағы латын әліпбиінде **И** әрпі дауысты [И] – (i – u) және дауыссыз [j] мәнін берді [141].

3.2 *Үш әліпби жобасы бойынша жазылым қатесі*: берілген сөздерді 1-ші әліпби жобасымен тыңдап-жазуда – 101 қате, 2-ші әліпби бойынша – 445 қате, 3-ші әліпби бойынша 79 қате кеткен.

1-әліпби жобасы бойынша: кирил жазуынан латын жазуына транслитерация жасауда 248 респондент жалпы 101 рет қате жіберген. Сауалпарақта берілген 66 сөздің ішінен <ы> фонемасының III бөлім бойынша кездесу жиілігі 32 рет (*жайғызу, жұдырық, қыстыгүні, қырқыншы, бауыры, тыяды, уылдырық, тыяр, тұңы, коммуналдық, бұрынғы, омыртқа, қырықаяқ, сиыржоңышқа, қыз қуу, күркетауық, кийкоты, авиабайланыс, ыдыс-аяқ, япырмау*), IV бөлім бойынша – 18 рет (*алтын, аспаны, даласы, дастаны, қарашы, даңқымыз, шықты, намысын, қазағым, мықты, болып, жырың, Қазақстаным*). 1-жобада берілген <ы> фонемасының таңбасын респондент <i> графемасымен таңбалап, 71 қате, ал 20 рет /и/ таңбасымен қате жазған. Сонымен қатар әліпбиге сәйкес /y/ графемасы 2 рет қазіргі әліпби бойынша /ы/ таңбасымен таңбаланған. Бұл қолдағдысы бойынша кеткен қате түрі.

Кирил графикасында таңбалануы	Латын графикасында таңбалануы	Респондент тарапынан қате берілген таңба нұсқасы	Қате жазылған нұсқа-мысалдар
ы	у	w (2)	altwn
		i (71)	zhiring, shiqti
		u (5)	altun
		ы (2)	shyqti
		ø (1)	qazaqstanm
		ı (20)	aspanı, danqımız
Жалпы		101	

2-әліпби жобасы бойынша: 2-жоба бойынша кирил жазуынан латын жазуына транслитерация жасауда 248 респондент <ы> фонемасын таңбалауда жалпы 445 қате жіберген. Оның ішінде 432 рет әліпбиге сәйкес /ı/ таңбасын /i/ таңбасымен жазған. Бұлай жазудың себебі /ı/ таңбасын нүктесіз жазу қиындық туғызып, қолдағысының әсерінен /i/ түрінде жазылды деп ойлаймыз. Сондықтан аталған қате түрінің көп болуы қолдағдысымен тікелей байланысты болып табылады.

Кирил графикасында таңбалануы	Латын графикасында таңбалануы	Респондент тарапынан қате берілген таңба нұсқасы	Қате жазылған нұсқа-мысалдар
ы	ı	w (4)	altwn
		i (432)	şiqti
		y (7)	altyn
		ы (1)	şyqty
		ø (1)	qazaqstanm
Жалпы		445	

3-әліпби жобасы бойынша: 3-жобада <ы> фонемасы үшін латынның /y/ графемасы берілген. Алайда респонденттер оны алдыңғы жобадағыдай 45 рет /i/ таңбасы арқылы, 30 рет /ı/ таңбасы арқылы жазған. Мұны 2-жобадағы графема түріне респонденттердің көз және қолдағдысының икемделуімен байланысты деп қарастыруға болады.

Кирил графикасында таңбалануы	Латын графикасында таңбалануы	Респондент тарапынан қате берілген таңба нұсқасы	Қате жазылған нұсқа-мысалдар
ы	у	i (45)	qazaqstanım, qız
		u (3)	kurketawuq, kikutu
		ø (1)	qazaqstanm
		ı (30)	qazaqstanım
Жалпы		79	

3.3 Респонденттердің балама ұсыныстары: сауалнамаға қатысқан 4 респондент «<ы> фонемасын /y/ түрінде қолдану ойды шатастырады» деген тұжырым жасаған.

3.4 *Сауалнама нәтижесі*: 1-жобада <ы> фонемасы – /y/, 2-жобада – /i/, 3-жобада /y/ графемасымен берілген. Барлық жазба мәтінде /ы/ әрпі 66 рет кездеседі. Сонда бірінші әліпби жобасы бойынша 248 респондент бұл әріпті 16368 рет жазады. 16368 рет жазылған /ы/әрпі 16252 өз кезегінде әліпбиге сәйкес таңбаланды. Пайызға шаққанда, 16368 – 100%.

101 – х% болғанда, $10100:16368 = 0,6\%$. Бұл – <ы> фонемасын таңбалауда /y/ графемасын қолданудың қуатсыйымдылығы төмен деген көрсеткіш беріліп отыр.

Ал 2-жоба бойынша/ы/ графемасын 248 респондент 16368 рет жазады. Демек, респонденттер 16368 рет кездесетін /i/ графемасын 15923 рет дұрыс таңбалаған. Пайызға шаққанда, 16368 – 100%.

445 – х% болғанда, $44500:16368 = 2,7\%$ қуатсыйымдылығы 1-жобаға қарағанда әлдеқайда жоғары.

3-жоба бойынша 16368 рет жазылған /y/ графемасынан 16280 рет дұрыс жазады. Пайызға шаққанда, 16368 – 100%.

79 – х% болғанда, $7900:16368 = 0,5\%$, бұл көрсеткіш 1-ші және 2-ші жобалармен салыстырғанда төмен.

3.5 *Әріптің қуатсыйымдылығы*: сауалнама нәтижесі көрсеткендей, 1-жоба бойынша – 0,6%, 2-жоба бойынша – 2,7%, ал 3-жоба бойынша 0,5%-ды құрап отыр. Түсіндіре кететін жайт: 1 және 3 жобалардағы қателердің дені графеманы мүлде танымағаннан болған, ал 2 жобада графеманың /i/ сұлбасы дұрыс берілген, тек үстіне нүкте қою арқылы қолдағдысынан қате жіберген.

3.6 *Үш әліпби жобасы бойынша қорытынды*: <ы> фонемасы үшін /y/ графемасын аулаға болады деп ойлаймыз. Себебі:

а) ағылшын-латын стандартында <ы> фонемасының дыбыстық мәні /Yu/ таңбасына сәйкес;

ә) қол және көз дағдысына икемді;

б) түркі халықтары ішіндегі түрікмен әліпбиімен сәйкес;

в) «1 әріп – 1 фонема» принципіне сәйкес;

г) қазақ тілін тұтынушылардың және қазақ тілі ана тілі болып табылатындардың санасында /Yu/ графемасы <ы> фонемасының психобейнесіне сәйкес келеді.

Сол сияқты /i/ графемасының да танылуы жоғары, алайда бұл графемаға қазақ жазуында <i> фонемасын таңбалауда да, дәл сол сияқты ағылшын тілі әліпбиінде де әріпүсті бір нүкте /·/ қойылатындықтан, тіл иелмендерінің қолдағдысы, оны нүктесіз жазуға үйренбегені байқалады.

/i/ графемасы

I Фонетика-фонологиялық сипаттама

1.1 *Фонеманың айырым белгілері*: <i> – дауысты, қысаң, езулік, тіл алды, жіңішке [38].

1.2 *Фонеманың дыбыс қоры*: <i> фонемасы сөз ішінде әлсіз позицияда дыбыс ықпалына ұшырайды, бірақ таңбаланбайды. Төменде <i> фонемасының дыбыс қоры кестеге салынып берілді [15].

Әріп	Фонема	Дыбыс	Позициялар	Мысалдар
/i/	⇒<i>	⇒ [y]	Еріндік буыннан соң	түлк[y], күн[y]м, сүйк[y]мд[y]
		⇒ [yØ]	Бітеу буын аралығында, ерін үндесімінде	сүй ¹ ніш, күй ¹ ніс
		⇒ [i]	Сөз соңында, бір буынды сөзде, 1-ші буыннан басқа буында	к[i]м, т[i]с, [i]с, келд[i], к[i]лт
		⇒ [Ø]	Дауыстымен қатар келгенде, сөз аяғында, тәуелдік жалғауы қосылғанда, 1-ші буында	өл[']ара, кел[']сап, ер[']кі, мұр[']ны к[']лем, м[']немін
		⇒ [ы]	Жуан дауыстымен іргелес келгенде	қау[ы]п, қаб[ы]р
		⇒ [i°]	Ерін үндесімінің 3-4-буынында	сүйінішс[i°]з, көтеріл[i°]с, күзетшіл[i°]к
	⇒<i>-<y>	⇒ [ы]	Бейүндес буын аралығында	құл[ы]рет

1.3 Қазақ тілінің мәтіндер корпусындағы /i/ графемасының пайыздық салмағы: 5,20%. Кездесу жиілігі: 8-орында.

1.4 Дауыссыздармен тіркесу қабілеті: <i>фонемасы <f>, <k> (ғі, кі тіркесі болмайды) фонемасынан басқа барлық дауыссыз дыбыстармен тіркеседі (зі, із, іл, мі, ім, ні, ін, сі, іс, ши, иш т.б.) [38].

1.5 Сөз позициясындағы орны: позиция талғамайды: сөздің басы, ортасы, аяғында кездесе береді.

1.6 Морфологиялық сипаты: сөздің екпінсіз екінші буынында [p] мен [к] және [p] мен [н] дыбыстарының аралығында дауысты [i] дыбысы фонетикалық нөлге айналады: ерін=ерні, ерік=еркі, бөрік=бөркі. Түбірге ашық дауысты дыбыстан басталатын қосымша жалғанғанда, дауысты [i] дыбысы толық редукцияланады: екі+еу=екеу, жеті+еу=жетеу.

II Грамматологиялық сипаттама

2.1 Көне түркі жазуында:/i/ графемасының көне түркі жазуында 1 таңбасы (Г) болған. Ескерткіш тілінде [ы], [i] дыбыстары бір (Г) таңбамен белгіленді. Ол сөз басында, сөз ортасында, сөз соңында келді (ічре, кісре, ічрекі). Ескерткіште **i** ≈ **e** дыбыстары сәйкес келді. Мысалы, Орхон, Енесей, Талас *it* «ет, істе», *ti* «айт, де», *ji* «жер». **i** ≈ **i**. Орх. *sil(ik)* «сұлу, таза»: *silik qiz oylıñ küñ boltı* «сұлу қыздарың күң болды» КТү. 7 ~ қаз. *sil(qim)*, қырғ. *sil(iq)*. Түркі сөздерінде кездесу жиілігі ең өнімді дыбыс болды[142].

2.2 Араб (қадым және жәдид) жазуында: <i> фонемасы **ɿ(иа)** графемасы арқылы берілген: *kici* – *كيسيك*, *siz* – *زيس*. Аталған **ɿ(иа)** таңбасы қазақ тілінде төрт (ы, і, и, е) дыбысты берді. Сөздегі позициясына байланысты сөз басында, сөз ортасында және сөз аяғында келеді. Қазақ тілінің төл сөздерінен жіңішке сингармотембрлі сөздерде қолданылған [138].

2.3 А.Байтұрсынұлының төте жазуында: **ɿ(иа)** таңбасы қалдырылды [139].

2.4 Латын графикасына негізделген қазақ жазуында (1929 ж.) <i> фонемасы /i/ әрпімен таңбаланды. Мысалы: *çiger, sөzsiz* [116].

2.5 1938 ж. латын әліпбиіне енгізілген түзетуде: <i> фонемасы 1938-1940 жылдары **Ј** болып өзгертілді. Н.Төреқұлов жобасында <i> фонемасы **Әә'** (**Әә – Ыы**) графемасымен берілді. Автор дауысты дыбыстардың жіңішке варианттарын дәйекше арқылы белгілейді. Х.Досмұхамедұлы жобасында <i> фонемасы /Үу/ түрінде таңбаланады, Т.Шонанұлы жобасында <i> фонемасы у' (у-ы) графемасымен таңбаланады. Бұл жобада қазақ тілінің үндестік заңы негізге алынып, бір дыбысқа бір таңба арнау керек деген принцип ұстанады. Жуан дауысты дыбыстарға дәйекше қоя отырып, жіңішке дыбыстарды ажыратып алды.

2.6 *Орыс әліпбиіне негізделген қазақ жазуында (1940 ж.):* <i> фонемасы 1940 жылдан бері қарай /i/ түрінде берілді. Қазақ тілтанушылары «1 фонема – 1 әріп» қағидатын сақтады [135].

2.7 *Өзге түркі тілдері жазуында:* 1940 жылы /i/ графемасы түркі тілдерінің ішінде қарақалпақ, ноғай, өзбек, ұйғыр, әзербайжанда – /и/ дыбысына сәйкес келді, татар тілінде – /е/ әрпімен таңбаланды [140].

2.8 *Қазіргі латын графикасын қабылдаған түркі әліпбилерінде:* <i> фонемасы өзбек, түрікмен, әзербайжан тілдерінде [и] дыбысына сәйкес келіп, /i/ графемасымен таңбаланды.

2.9 *<I> фонемасының орфографиясы:*

1) /i/ әрпі сөздің барлық буындарында жазылады: *ис, кіріс, ірі, кідіріс;*

2) үшбуынды сөздердің ортасында дүдәмалдау естілетін қысаң [i] дыбысының әрпі көбінесе түсірілмей жазылады: *мәміле, меңіреу, мөңіреу, қасірет, қагілез, қабілет, құдірет;*

3) кейбір сөздердің соңғы буындарындағы [i] дыбысы сол сөздерге белгілі бір қосымшалар жалғанғанда, айтылуда да, жазуда да түсіп қалады: *үрік + ек – үркек, ерін + еу – ернеу;*

4) соңғы буындарында [i] дыбысы бар сөздерді тәуелдегенде, көбінесе соңғы буындардағы /i/ әрпі сақталып жазылады: *дәуір + і – дәуірі;*

5) [i] дыбысына аяқталған сөздерге дауысты дыбысталған қосымша жалғанғанда, /i/ әрпі түсіріліп жазылады: *жеті + еу – жетеу, екі + еу – екеу;*

6) [i] дыбысына аяқталатын етістіктерге -у жалғанғанда, /i/ әрпі түсіріліп жазылады: *кемі + у – кему, жібі + у – жібу* [87].

III Сауалнама жобаларындағы <i> фонемасының таңбалануына сараптама

3.1 */I/ әрпінің тарихы:* 3 жобада да <i> фонемасы /i/ әрпімен таңбаланады. /I/ әрпі латын әліпбиінде XVI ғасырға дейін екі дыбыстың (*u – y*) мәнінде жұмсалды. Жазуда бұл әріптің қай дыбыстың мәнін беріп тұрғаны нақты берілмегендіктен, XVI ғасырда екі дыбысқа екі графема арналады. Мұнда <i> графемасы [и] дыбысын, ал <j> графемасы [й] (*yot*) дыбысын берді. Мұндай өзгеріс Петрус Рамустың есімімен тығыз байланысты болды. Латын әліпбиіндегі <i> графемасы француз әліпбиінде, итальян әліпбиінде, ағылшын әліпбиінде, неміс әліпбиінде <i> болып таңбаланады [128].

3.2 *Үш әліпби жобасы бойынша жазылым қатесі:* мәтіндегі сөздерді 1-жобамен жазуда – 24 қате, 2-жоба бойынша – 11 қате, ал 3-жоба бойынша 26 қате кеткен.

3.3 *Респонденттердің балама ұсыныстары:* «i» – қазақтың «i»-сін білдірсе, кірме сөздерде «и»-ді білдіреді. Бұл шатасуға алып барады» (6 адам).

3.4 Сауалнама нәтижесі: <i> фонемасы 3 жобада да /i/ графемасымен таңбаланады. Барлық жазба мәтінде /i/ әрпі 23 рет кездеседі: ерік, өсімдік, қыстығүні, мейірім, кеюі, кальцийдің, Тәжібаевқа, Омскіден, князьдік, ішсең, принципі, киікоты, кейбіреу, ерліктің, еліме, менің, гүлің, егілемін, төгілемін. Демек, респондент үш әліпби жобасы бойынша жоғарыда аталған сөздерді 5704 рет таңбалауы керек. Үш жоба бойынша 5704 рет таңбаланатын /i/ әрпін жазуда қандай таңба нұсқалары берілгенін талдайық:

1-жоба бойынша <i> фонемасы /i/ графемасымен берілген. Алайда кирил жазуынан латын жазуына жоғарыда берілген сөздерді транслитерация жасауда 248 респондент тарапынан 24 қате таңба нұсқалары берілген. Бұл $(24 \times 100 : 5704 = 0,4)$ 0,4% пайыздық көрсеткішті беріп отыр. Мұндай пайыздық көрсеткіш негізінен қандай қате таңбалардан кеткен. Кестеде көрсетіліп тұр.

1-әліпби жобасы бойынша:

Кирил графикасында таңбалануы	Латын графикасында таңбалануы	Респондент тарапынан қате берілген таңба нұсқасы	Қате жазылған нұсқа-мысалдар
i	i	ı (9)	kaltsıdng, kjkoty, kejbırew, oesımdık
		u (2)	oecımduk, kejuu
		ø (5)	Taezhbaevqa = ø, keyw = ø, kjkoty = ø
		yj (5)	Omskyjden, yjshseng, pryjcyjryj, kueyjkyoty, kebyjrew
		j (3)	Omskjden, erijk, oesijmdijk
Жалпы		24	

Жоғарыдағы кестеден респонденттердің <i> фонемасын әртүрлі графемамен таңбалағанын көреміз.

- респонденттің 9-ы <i> фонемасын /i/ графемасымен таңбалаған. Бұл респонденттердің салғырттығы, асығыстығы немесе <ы> фонемасының графемасы /i/-мен шатастыруынан болуы мүмкін;

- респонденттердің <i> фонемасын /u/, /uj/, /j/ графемаларымен таңбалауын рефелекті қате деп болжауға болады. Себебі респондент өзі тарапынан <i> фонемасын /u/, /uj/, /j/ графемаларымен таңбалауды дұрыс санап отыр;

- ал <i> фонемасын түсіріп жазуда 5 қате кеткен. Бізге белгілі орфоэпиялық ереже бойынша қысаң [i] дыбысы сөздердің ортаңғы буындарында көмескілеу естіледі, бірақ емледе /i/ әрпі сақталып жазылады. Осымен байланысты /i/ графемасын таңбалауда дауысты [i] дыбысы түсіріліп жазылған. Мұндай қате орфоэпиялық ережемен байланысты болып отыр. Басқаша айтқанда, респонденттердің көбі айтылу мен жазылу ережелерін сақтап жазбаған деуге болады.

2-жобада <i> фонемасы /i/ графемасымен таңбаланған. Кирил жазуынан латын жазуына транслитерация жасауда 248 респондент тарапынан 11 қате жіберілген. Оны пайызға шаққанда $(11 \times 100 : 5704 = 0,2)$ 0,2 % көрсетіп отыр. Сонда бірінші әліпбиге қарағанда 2-жобада <i> фонемасын /i/ графемасымен таңбалауда қуатсыйымдылық

төменгі көрсеткішті көрсетіп отыр. Мұны респонденттердің алғашында жаңа графемаға үйрене алмауымен, ал келесі әліпбиге келгенде дағдылана бастауымен түсіндіруге болады. Екінші әліпби бойынша респонденттердің <i> фонемасын қате нұсқа таңбалармен белгілегенін кестеден көруге болады.

2-әліпби жобасы бойынша:

Кирил графикасында таңбалануы	Латын графикасында таңбалануы	Респондент тарапынан қате берілген таңба нұсқасы	Қате жазылған нұсқа-мысалдар
i	i	ı (2)	kaltciydñ, erik
		w (1)	qıstıgünw
		ø (6)	kiy-koti = ø, mej-rjm = ø, keyw = ø, Tājybaevqa = ø
		y (1)	kalsyidyñ
		u (1)	qıstıgünü
Жалпы		11	

2-жобада <i> фонемасы әртүрлі /w/, /y/, /u/ графемалармен таңбаланғанын көреміз. Мұнда ең көп қате <i> фонемасын түсіріп жазумен байланысты болып отыр (6). Ал <i> фонемасының /w/, /y/, /u/ графемалармен берілуін респонденттің жеке пікірімен байланыстыруға болады.

3-жобада <i> фонемасы /i/ графемасымен таңбаланған. Кирил жазуынан латын жазуына транслитерация жасауда 248 респондент тарапынан 26 қате нұсқа таңба жіберілген. Оны пайызға шаққанда $(26 \times 100 : 5704 = 0,5)$ 0,5 % көрсетіп отыр. 1 және 2 жобалармен салыстырғанда, қуатсыйымдылығы сәл жоғары болып отыр. Респонденттер тарапынан кеткен қате нұсқа таңбалар кестеде беріліп отыр.

3-әліпби жобасы бойынша:

Кирил графикасында таңбалануы	Латын графикасында таңбалануы	Респондент тарапынан қате берілген таңба нұсқасы	Қате жазылған нұсқа-мысалдар
i	i	ı (13)	kaltsıjdıng, erik, omskıden, knjazdık, kjkoty, kejbrew
		e (1)	kalcıden
		ø (5)	kiy-koti = ø, mej-rjm = ø
		y (6)	qystyguny
		j (1)	mejirjm
Жалпы		26	

Кестеден көріп отырғанымыздай, респонденттер негізінен <i> фонемасын /i/ графемасымен таңбалаған. Мұнда респондент автоматты түрде қате жіберген немесе <y> фонемасын таңбалайтын /i/ графемасымен шатастырған сияқты. Ал <i> фонемасының /e/, /y/, /j/ графемаларымен таңбалануын мән бермеушіліктен деп қана түсіндіруге болады. Сондай-ақ бұл жобада да <i> фонемасы түсіріліп жазылған.

Сонда үш әліпбидегі таңбалардың қуатсыйымдылығын салыстырсақ, мынадай көрініс аламыз:

- 1-жоба бойынша – 0,4%;
- 2-жоба бойынша – 0,2%;
- 3-жоба бойынша – 0,5%.

2-жобадағы /i/ әрпінің қуатсыйымдылығы 1-ші және 3-ші жобалардағы жазуға кеткен қуатсыйымдылыққа қарағанда төмен болып шықты. Респондент тарапынан кеткен ең негізгі қате нұсқа таңба – /i/ әрпінің орнына /l/ графемасының таңбалауы. Респондент бұл қатені үш әліпби жобасы бойынша жіберген. Бұдан жазарманның ноқатпен жазуды сиретіп бара жатқандығын көруге болады.

3.5 *Әріптің қуатсыйымдылығы:* 1-жоба бойынша – 0,4%, 2-жоба бойынша – 0,2%, 3-жоба бойынша – 0,5%.

3.6 *Үш әліпби жобасы бойынша қорытынды:* сауалнама нәтижесі <i> фонемасын латын әліпбиіндегі /i/ әрпімен таңбалауға болатынын көрсетті. Барлық жазылым бойынша 1,1% кеткен қате – бұл әріпті таңбалаудағы қуатсыйымдылықтың төмендігінің көрсеткіші. Оның мынадай себептері бар: а) ағылшын-латын стандартында <i> фонемасын таңбалайтын, оған мәні жуық /i/ әрпінен басқа әріп жоқ; ә) «1 әріп – 1 фонема» принципіне сәйкес; б) өзге түркі әліпбилеріне сәйкес. Қазақ тілін тұтынушылардың және қазақ тілі ана тілі болып табылатындардың санасында /i/ графемасы <i> фонемасының психобейнесіне сәйкес келеді. Қазақ тілін ана тілі санайтындардың санасында <i> фонемасының бейнесі /i/ болуына графикалық қарсылық жоқ.

/Юю/ графемасы

I Фонетика-фонологиялық сипаттама

1.1 */Ю/ графемасының сипаттамасы:* кирил әліпбиіндегі /ю/ әрпі грек Ю(ЮУ) лигатурасынан алынған. Қазақ әліпбиінде /ю/ әрпі [йүү], [йүү] косар дыбыс таңбасын береді [15].

1.2 *Графеманың мазмұны* [15]:

Әріп	Фонема	Дыбыс	Позициялар	Мысалдар
/ю/	⇒<й>+<ү>+<у>	⇒ [йүү]	Жуан дауыстыдан кейін	ба[йүү], ко[йүү]
	⇒<й>+<ү>+<у>	⇒ [йүү]	Жінішке дауыстыдан кейін	тү[йүү], ке[йүү], ти[йүү]

1.3 *Қазақ тілінің мәтіндер корпусындағы /ю/ графемасының пайыздық салмағы:* 0,09%. Кездесу жиілігі: 35-орында.

1.4 *Дауыстылармен тіркесу қабілеті:* /a/, /и/, /o/, /ү/, /ү/ дауыстыларымен тіркеседі (ою, аю, шю, ұю, үю). Дауыссыздармен тіркеспейді.

1.5 *Сөзпозициясындағы орны:* сөз ортасы мен аяғында кездеседі.

II Грамматологиялық сипаттама

2.1 *Латын графикасына негізделген қазақ жазуында (1929 ж.):* /ю/ графемасы сөздің позициясына байланысты екі әріп немесе үш әріптіркесімен қолданылған: [ю] дыбысы <й>+<ү>+<у>, <ү>+<у>. Бұл жылдары «бір дыбыс – бір әріп» принципіне сәйкес әріп пен фонеманың қатынасы сақталып жазылды; кірме әріптер болмады [15].

/ю/ графемасы	1) <й>+<ү>+<у> j+u+v	[айүү]<айүү> ajuv
	2) <й>+<ү>+<у> j+y+v	[күшейүү]<күшейүү> kusejүү
	3) <й>+<ы>+<у> j+ь+v	[койыу]<койыу> qojьv

1929 жылы өзге тілдік элементтердің жазылымдық принциптері алғаш рет қаралып, ресми түрде бекітіледі. Кірме сөздерді «сындырып» жазудың механизмдері толықтай болмаса да, жартылай жасалады. Осы жылы қабылданған он сегіз ереженің бірқатары қазақ тілінің үндесім, үйлесім заңдылығын мейлінше сақтауға тырысқан. Ереженің 17-бабында кірме сөздерде келетін /ю/ әрпінің жазылуы туралы сөз болады. Онда «/ю/ әрпі /йу/ әріптіркесі арқылы жазылады» деп көрсетілген: Юсуф – çysip. Бұл Ережеде «/ю/ әрпі қазақ тілінде бар, ұқсас дыбыстармен алмастырылады» деп шешілген [152]. Ережеде /ю/ графемасын /й+у/ арқылы таңбалау керектігі айтылғанымен, жазу тәжірибесінде /ү+у/ түрінде игеріліп жазылған түрлері де кездесіп отырды. Айталық, [л] сонор дыбысынан кейін келетін [ю] дыбысы қосар /yв/ (үү) түрінде таңбаланды: *революция* – *revoiyvtsie*. Ал дауысты [о] дыбысынан кейін келген жағдайда /ju/ (йу) арқылы таңбаланған: *союз* – *sojuz* т.б. [152].

Сондай-ақ /ю/ әрпі мерзімді басылым беттерінде ережеге сәйкес жуан және жіңішке сөзге байланысты екі әріп тіркесімен берілсе, ал жазу тәжірибесінде /ю/ әрпінің ережеде көрсетілмеген жазылу нұсқалары да кездесіп жатты.

2.2 1938 ж. латын әліпбиіне енгізілген түзетуде: [ю] дыбысының жазылуы мынадай ереже арқылы толықтырылды: «сөздің басында дауысты дыбыстардан соң [ю] дыбысы қазақ тілінің қос /и+у/ әріптерімен (*iuvilei, soiuз, kaiuta*), ал барлық дауыссыз дыбыстан соң [иу] дыбысы тек /u/ әрпімен беріледі (*revolutsia, bulleten*)» делінген. «*Biuro, viurokrat* сияқты сөздер қос /иу/ әріптерімен таңбаланады» деп ескертілген.

2.3 Орыс әліпбиіне негізделген қазақ жазуында (1940 ж.): орыс графикасына негізделген қазақ әліпби жүйесіне /ю/ графемасы күштеп енгізілді. /Иу/ әріптіркесінің орнына /ю/ алынды [15].

2.4 Өзге түркі тілдері жазуында (1940 ж.): кирил графикасына негізделген қырғыз, әзербайжан, қарақалпақ, башқұрт, өзбек, түркімен әліпбилерінде де /ю/ графемасымен таңбаланған.

2.5 Қазіргі латын графикасын қабылдаған түркі әліпбилерінде: түрік, әзербайжан, өзбек, түркімен әліпбилерінде /ю/ графемасы жоқ.

2.6 /Ю/ графемасының орфографиясы:

- /ю/ әрпі қазақ сөздерінде [й+у] қосар дыбысын таңбалап, дауысты әріптен кейін гана жазылады: *аю* [айу], *үю* [үйу], *қою* [қойу].

- орыс тілінен енген сөздерде қосар [йу] дыбысының да (*каюта*), жалаң [а], [у] дыбыстарының да таңбасы ретінде қолданылады. Соңғы жағдайда дауыссыз дыбыстан кейін келіп, оны жіңішкертіп тұрады: *бюджет* – *б'уджет*, *буллетень* – *б'уллетень*, *полюс* – *пол'ус* [87].

III Сауалнама жобаларындағы /ю/ графемасының таңбалануына сараптама

3.1 Үш әліпби жобасы бойынша /ю/ графемасының жазылымы: сауалпарақта берілген 66 сөздің ішінен /ю/ графемасының кездесу жиілігі 5 рет: *эволюция, кеюі, алюминий, парашюттер, Жолио-Кюри*.

1-әліпби жобасы бойынша: әліпби жобасында /ю/ графемасына арнайы таңба берілмеген. Сондықтан жоғарыда көрсетілген сөздерді кирил жазуынан латын жазуына транслитерация жасауда 248 респондент /ю/ әрпін өз қалаулары бойынша таңбалап, оны әртүрлі нұсқада берген. Жазармандардың ұсынған таңба нұсқаларын «ортақ типтік ұсыныстар» деп алып, оларды төмендегідей үлгіде көрсетуге болады:

- juw (evoljuwtsija, aljuwmijnij, parashjuwtter, kejuwi) – 244;
- jw (evoljwtsija, parashjwtter, kejwi) – 237;
- iw (evoliwtsija, parashiwtter) – 51;
- ju (evoljutsija, parashjutter) – 86;
- iu (evoliutsija, parashiutter) – 39;
- yu (keyui, alyumijnij) – 17 және т.б.

Жазармандардың /ю/ графемасын /juw/, /jw/, /iw/, /iu/ қосар әріптермен таңбалауы қате болып саналмайды. /Ю/ графемасын таңбалауда фонетикалық принцип басшылыққа алынғаны байқалады. Тип бойынша жүйеленген таңба-нұсқалардың сыртқы формасы әртүрлі болғанымен, олардың мазмұны бір: /ю/ мазмұнын беріп тұр. Мазмұны жағынан бір мағынаны беретін қосар әріптердің (/juw/, /jw/, /iw/, /iu/) әртүрлі таңбалануы үш жобадағы /и/, /й/, /у/ графемаларының түрлі нұсқада таңбалануымен байланысты болуы мүмкін. Жазармандар /ю/ графемасын таңбалауда басқа да нұсқаларды ұсынады. Төмендегі кестеде толық нұсқасы көрсетіліп отыр.

Кирил графикасында таңбалануы	Респондент тарапынан ұсынылған таңба нұсқасы	Саны	Әртүрлі нұсқада берілген мысалдар
ю	juw	244	evoljuwtsija, aljuwmijnij, parashjuwtter, kejuwi
	jw	237	evoljwtsija, parashjwtter, kejwi
	ju	86	evoljutsija, parashjutter
	iw	51	evoliwtsija, parashiwtter, keiwi
	yu	25	keyui, alyumijnij, parashyutter
	juew	21	aljuewmijnij, parashjuewtter
	iu	39	evoliutsija, parashiutter, keiui
	yu	17	evolyutsija
	ю	19	evoliotsija, parashiotter
	w	26	kewi, evolwtsija
	y	10	evolytsija, parashytter
	u	10	Kurij, parashutter
	iy	7	evoliytsija
	yw	7	evolywtsija, parashywtter
	ijw	7	alijwmijnij
	uy	12	evoluysija, keuyi
	iyw	5	Kiywrij

	uw	5	evoluwstija, parashuwtter
	iuw	4	parashi <u>uw</u> ttter
	iju	4	parashi <u>ij</u> ttter
	j	5	keji, evoljtsija
	yj	2	evolytsija
	jy	2	evoljytsija
	uy	2	parashuytter
	ui	2	parashuittter
	ü	2	keüi ; Zholyjo-Kürij
	wi	2	kewii
	ü	1	evolütsija
	iju	1	evolijutsija
	iyue	1	keiyuei
	ij	1	keiji
	jue	1	aljuemijnij
	yjuw	1	parashyjuwttter
	wyu	1	parashwyuttter
	uyw	1	parashuywttter
Жалпы		861	

2-әліпби жобасы бойынша: жазарман *эволюция, кеюі, алюминий, парашюттер, Жолио-Кюри* сөздеріндегі /ю/ графемасын таңбалауда да түрлі әріп нұсқасын қолданған:

- uw (evolywtisia, parašywtter, alywmini, Kywri, keywi) – 284;
- yuw (evolyuwtsia, alyyuwmini, parašyuwttter, Kyywri, keyyuwi) – 183;
- juw (evoljuwtsia, kejuwi) – 13;
- jw (aljwmini, Kjwri, kejwi) – 14;
- iw (evoliwtsia, Kiwri, keiwi) – 55;
- ju (evoljuwtisia, kejui) – 5;
- iu (aliumini, Kiuri) – 8;
- yu (evolyuwtisia, parašyuttter; alyyumini, keyyui) – 59 және т.б.

Жазармандардың /ю/ графемасын /juw/, /jw/, /iw/, /iu/, /yw/ қосар әріптермен таңбалауы қате болып саналмайды. Бұл жобада да жазармандар /ю/ графемасын таңбалауда фонетикалық принципті басшылыққа алған. Сондай-ақ педагогика-психологиялық жағынан алсақ, жазармандардың әріпті тез әрі оңтайлы жазғанын көруге болады. Себебі алдыңғы жобаға қарағанда жазармандар /ю/ графемасын таңбалауда төселе бастағанын, барлығы бір жүйеге келіп жаза бастағанын байқауға болады. Жазармандар ортақ типтік-ұсыныстардың ішінен /yw/(evolywtisia, parašywtter, alywmini, Kywri) қосар әріпті (284 респондент) ұсынады. Сондай-ақ /jy/ (evoljytsia), /uw/ (evoluwtsia, Kuwri, keuwi), /y/ (evolytsia, alyimini, parašyttter, keyi), /ijuw/ (evolijuwtsia) нұсқаларын да ұсынып отыр. Бұл ұсыныстардың негізсіз екенін көруге болады. Себебі әріптерді өзара тіркей салған, ешқандай мазмұнды беріп тұрған жоқ. Төмендегі кестеде толық нұсқасы көрсетіліп отыр.

Кирил графикасында таңбалануы	Респондент тарапынан ұсынылған таңба нұсқасы	Саны	Әртүрлі нұсқада берілген мысалдар
ю	yw	284	evolywtsia, parašywttter, alywmini, Kywri, keywi,
	yuw	183	evolyuwtsia,alyuwmini; parašywtter, Kyuwri, keyuwi
	yu	59	evolyutsia, parašyuttter; alyumini
	iw	55	evoliwtsia, Kiwri, keiwi
	iyw	34	evoliywtsia, Kiywri, keiywi
	w	20	evolwtsia, parašwtter, Kwri, kewi
	iy	15	evoliytsia, Kiyri
	uw	15	evoluwtsia, Kuwri, keuwi
	y	15	evolytsia,alymini, parašyuttter, keyi
	jw	14	aljwmini, Kjwri, kejwi
	juw	13	evoljuwtsia, kejuwi
	ю	13	evolюtsia, parašюttter, кеюi
	iy	12	evoljytsia
	iu	8	aliumini, Kiuri
	i	7	evolitsia, parašitter
	u	7	keui, Jolio-Kuri
	ju	5	evoljutsia, kejuj
	yi	4	evolyitsia
	ijuw	4	evolijuwtsia
	uy	3	aluymini; parašuyttter
	üw	3	alüwmini, Küwri
	yiw	3	keyiwi, Kyiwri
	yww	3	Kywwri
	yü	2	alyümini, keyüi
	üu	1	parašüuttter
	wy	1	alwymini
	uyw	1	aluywmini
	yuo	1	Kyuori
	uu	3	Kuuri
	yüw	1	Kyüwri
Жалпы		787	

3-әліпби жобасы бойынша: жазармандар *эволюция, кеюi, алюминий, парашюттер, Жوليو-Кюри* сөздеріндегі /ю/ графемасын 35 түрлі нұсқада көрсетіп отыр:

- yw (evolywtsia, Kywri, alywmini, keywi) – 20;
- juw (evoljuwtsia, Kjuwri, aljuwmini) – 44;
- jw (evoljwtsia, Zholio-Kjwri, aljwmini, parashjwttter, kejwi) – 246;
- iw (evoliwtsia, Kiwri, aliwmini, parashiwtter, keiwi) – 116;
- ju (aljumini, kejuj) – 31;
- iu (evoliuysia, Kiuri, aliumini, parashiuttter, keiui) – 59;
- yu (evolyutsia, Kyuri, alyumini, parashyuttter, keyui) – 42;
- w (evolwtsia, alwmini, parashwtter) – 24;
- iuw (evoliuwtsia, Kiuwri, aliuwmini, parashiuwttter) – 205 және т.б.

Үшінші жобада да жазармандардың /ю/ графемасын /juw/, /jw/, /iw/, /iu/, /yw/ қосар әріптермен таңбалауы қате болып саналмайды. Төмендегі кестеде толық нұсқасы көрсетіліп отыр.

Кирил графикасында таңбалануы	Респондент тарапынан ұсынылған таңба нұсқасы	Саны	Әртүрлі нұсқада берілген мысалдар
ю	jw	246	evoljwtsia, Zholio-Kjwri, aljwmini, parashjwttter , kejwi
	iuw	205	evoliuwtsia, Kiuwri, aliuwmini,parashiuwttter, keiuwi
	iw	116	evoliwtsia, Kiwri, aliwmini, parashiwttter, keiwi
	ijw	14	evolijwtsia, Kijwri, alijwmini
	iu	59	evoliuistsia, Kiuri, aliumini, parashiutter, keiui
	juw	44	evoljuwtsia, Kjuwri, aljuwmini
	yu	42	evolyuistsia, Kyuri, alyumini, parashyutter
	ju	31	aljumini, kejuj
	w	24	evolwtsia, alwmini, parashwttter, kewi
	yw	20	evolywtsia, Kywri, alywmini, keywi
	iy	11	evoliytsia, aliymini, parashiyttter, keiyi
	uw	10	aluwmini, parashuwttter
	ю	9	evolotsia , keoi
	iyw	8	parashiywttter
	jiuw	6	kejjiuwi
	u	6	evolutsia, Zholio-Kuri, keui
	yu	6	keyui
	u'	5	evolu'tsia, alu'mini; parashu'tter
	jy	5	Kjyri , aljymini
	i	4	evolitsia, alimini
	yjuw	3	Kyjuwri
	jww	3	kejwwi
	ijuw	2	evoijuwtsia
	ji	2	Kjiri
	wj	2	alwjmini
	ij	2	keiji
	ua	2	keuai
	y	2	alymini
	uu	1	evoluutsia
	iwu	1	evoliuwtsia
	ü'w	1	Kü'wri
	wa	1	alwamini
	uy	1	parashuyttter
	yj	1	keyji
	jj	1	kejji
Жалпы		896	

3.3 Респонденттердің балама ұсыныстары: сауалнама барысында «1) «ю» әрпі «jw» деп таңбалануы керек; 2) «ю», «ч», «щ» дыбыстары әліпбиде таңбалануы керек; 3) «я» әрпі «ia», ал «ю» әрпі «iw» болып жазылсын; 4) «ю» әрпі – «iy», «ё» әрпі – «io», «я» әрпі – «iu» болсын» деген ұсыныс-пікірлер орын алды.

3.4 Сауалнама қорытындысы: жазармандар үш жобада да /ю/ графемасын таңбалауда фонетикалық принципті басшылыққа алған. Сондықтан олардың /ю/ графемасын таңбалаудағы нұсқалары ортақ типтік-ұсыныс ретінде алынды:

1-жоба бойынша жазармандар тарапынан ең жиі қолданылған таңбалар – /juw/ (244 рет) және /jw/ (237 рет) қосар әріптері.

2-жоба бойынша ең жиі қолданылған таңбалар – /uw/ (284 рет) және /uw/ (183 рет) графемалары.

3-жоба бойынша – /jw/ (246 рет) және /iuw/ (205 рет) әріптікестері.

Бұл – қазақ-кирил әліпбиіндегі /ю/ әрпінің латын графикасын қабылдауда ойлануды қажет ететіндігін көрсетеді.

/Яя/ графемасы

I Фонетика-фонологиялық сипаттама

1.1 /Я/ графемасының сипаттамасы. Кирил әліпбиіндегі /я/ графемасы латын әліпбиіндегі /R/ таңбасының теріс айналдырғандағы сыртқы формасына сәйкес алынған. Қазақ әліпбиінде /я/ әрпі: [йа], [йә] қосар дыбыс таңбасын береді [15].

1.2 Графеманың мазмұны [15]:

Әріп	Фонема	Дыбыс	Позициялар	Мысалдар
/я/	⇒<й>+<а>	⇒ [йа]	Жуан дауыстыдан кейін	а[йа], са[йа], бо[йа], кү[йа]
	⇒<й>+<ә>	⇒ [йә]	Жіңішке дауыстыдан кейін	Күл[і]+[йә], Дүр[і]+[йә], Сән[і]+[йә]
		⇒ [ʲйа]	Сөз басында, жуан езуліктермен қатар келгенде	[ʲйа]ғни, [ʲйа]пырау
		⇒ [ʲйә]	Сөз басында, жіңішке езуліктермен қатар келгенде	[ʲйә]ки, [ʲйә]худи

1.3 Қазақ тілінің мәтіндер корпусындағы /я/ графемасының пайыздық салмағы: 0,37%. Кездесу жиілігі: 30-орында.

1.4 Дауыстылармен тіркесу қабілеті: дауыстылармен ая, оя, ұя, ыя, ия түрінде тіркеседі, дауыссыздармен тіркеспейді.

1.5 Сөз позициясындағы орны: сөздің барлық позициясында кездеседі.

II Грамматологиялық сипаттама

2.1 Латын графикасына негізделген қазақ жазуында (1929 ж.): /я/ графемасы екі әріптікесінің фонемалық мағынасында қолданылған: <ʲ>+<й>+<а>, <ʲ>+<й>+<ә>. 1929 жылы Қазақстан Орталық Кеңес комитетінің президиумы мен Халық комиссарлар кеңесінің «Жаңа әліпби туралы» Қаулысы шығады. Сол Қаулының негізінде өзге тілдік элементтердің жазылымдық принциптері алғаш рет қаралып, ресми түрде бекітіледі. Осы жылы кірме сөздерді «сындырып» жазудың механизмдері толықтай болмаса да, жартылай жасалады. Ереженің 17-бабында кірме сөздерде келетін /я/ әрпінің жазылуы сөз болады. Онда: «Сөз басындағы /я/ графемасы /ж/-мен беріледі. Мысалы: Яков – Жақым, ямбы – жамбы. Сөз ортасында ол [ә] дыбысына алмастырылып таңбаланады: *sentäbir, oktäbir* т.б. Сөздің соңғы позициясында [я] дыбысы [е] дыбысына алмастырылады: *физиология – pizijlogije, фамилия – рәтеліје* т.б.», – деп көрсетілген [10].

2.2 1938 ж. латын әліпбиіне енгізілген түзетуде: /я/ графемасының жазылуы мынадай ереже арқылы толықтырылды:

– [я] дыбысы сөз басында және дауысты дыбыстан кейін келсе, «*ua*» қосындысы арқылы белгіленеді: *Iaroslavski, Ialta, Koreia, ideia* т.б.;

– [я] дыбысы сөз аяғында келсе, /а/ әрпі арқылы беріледі: *Ispania, aksia* т.б.;

– [я] дыбысы дауыссыз дыбыстан соң келіп, жіңішке естілсе, /ә/ арқылы таңбаланады: *Alaska, mata* т.б. [116].

2.3 Орыс әліпбиіне негізделген қазақ жазуында (1940 ж.): орыс графикасына негізделген қазақ әліпби жүйесіне /я/ графемасы күштеп енгізілді. /Иа/ әріптіркесінің орнына /я/ графемасы алынды [15].

2.4 Өзге түркі тілдері жазуында (1940 ж.): кирил графикасына негізделген қырғыз, ноғай, татар, башқұрт әліпбилерінде де /я/ графемасымен таңбаланған.

2.5 Қазіргі латын графикасын қабылдаған түркі әліпбилерінде: түрік, әзербайжан, өзбек, түркімен әліпбилерінде /я/ графемасы жоқ.

2.6 /Я/ графемасының орфографиясы:

- /я/ әрпі қазақ сөздерінде [йа] қосар дыбысын таңбалап, дауысты әріптен кейін ғана (/я/ әрпі бірен-саран қазақ сөздерінің басында) жазылады: *аян* [айан], *қоян* [қойан], *баяндауыш* [байандауыш], *яғни, яки, япырмай*;

- орыс тілінен енген сөздерде қосар [йа] дыбыстарының таңбасы ретінде қолданылады: *маяк, яхта*. Соңғы жағдайда дауыссыз дыбыстан кейін келіп, оны жіңішке ретіп тұрады: *октябрь – окт'абрь, поляр – пол'ар* [87].

III Сауалнама жобаларындағы /я/ графемасының таңбалануына сараптама

3.1 Үш әліпби жобасы бойынша /я/ графемасының жазылымы: сауалпарақта берілген 66 сөздің ішінен /я/ графемасының кездесу жиілігі 11 рет: *эволюция, қоян, қария, тыяды, тыяр, жияды, маякқа, князьдік, қырықаяқ, ыдыс-аяқ, япырмау*.

1-әліпби жобасы бойынша: әліпби жобасында /я/ графемасына арнайы таңба берілмеген. Сондықтан жоғарыда көрсетілген сөздерді кирил жазуынан латын жазуына транслитерация жасауда 248 респондент /я/ әрпін өз қалаулары бойынша таңбалап, оны әртүрлі нұсқада берген. Нақты айтқанда, респонденттердің басым бөлігі (302 адам) бұл әріпті /ia/ диграфымен белгілеген. Бұл – респонденттердің санында /я/ әрпі /ia/ таңбасының бейнесіне сәйкес келетінін көрсетеді. Сондай-ақ 121 респондент /я/ әрпін /ya/ графемасымен таңбалауды дұрыс көрген. Бұған қоса /ua/, /wa/ тәрізді т.б. диграфтармен, /jja/, /uja/, /iua/ сияқты т.б. триграфтармен және кирилше /йа/, /иа/, /я/ графемаларымен беру жағдайлары да кездесті.

Кирил графикасында таңбалануы	Респондент тарапынан ұсынылған таңба нұсқасы, саны	Әртүрлі нұсқада берілген мысалдар
я	ia (302)	qoian, tyiady, tyiar, maiakqa, kniazdik, qyryqaiaq, ydys-aiaq, iaryrmaw, garyia
	ya (121)	qoyan, tyuady, tyuar, mayakqa, tiyadu, knyazdik, qyryqayaq, ydys-ayaq, yaryrmaw, evolutsiya, gariya
	ua (42)	qouan, tyuady, qariua, tuuar, uapirmau, mauakqa
	йа (32)	қойан, туйады, туйар, майакқа, кнйаздик, қуғуқайақ, ydys-айақ, қарийа
	jja (43)	zhyjjady, tyjjady, garyjja
	yja (17)	yaryrmaw, ayjak, qoyjan, mayjakqa
	я (10)	qояп, туяду, туяр, маякқа, княздик, қуғуқ-аяқ, ydys-аяқ, ярурмау
	iya (10)	qyryq-aiyaaq, iyaryrmaw, qariya
	ija (9)	ijaryrmaw, knijazdik, ydys-aijaaq
	иа (8)	қоиан, туйады, қарииа, туйар, иарirmau, маиаққа,
	wa (5)	qowan, tywady, qaruwa, mawakqa, knwazdik
	aj (2)	ydys-aajk
	jae (2)	qojaen, tyjaedy
	ijo (2)	ijoryrmaw
	jae (1)	knjaezdik
	iy (1)	ydys-aiyq
	yi (1)	knyizdik
	ea (1)	tyear
	jw (1)	ydys-ajwaaq
	iua (1)	iuaryrmai
	jua (1)	qyryqajuaq
	iia (1)	qoiian
Жалпы	613	

2-әліпби жобасы бойынша: 2-ші әліпби жобасында да /я/ графемасына арнайы таңба берілмеген. Алайда респонденттердің басым бөлігі оны 286 рет /ia/ графемасымен таңбалаған. Сондай-ақ графемалық интерференция құбылысына байланысты /я/ әрпі кирилше /йа/ – 93 рет және 15 рет /я/ графемаларымен белгіленген. Бұған қоса респонденттер /я/ әрпін жалаң /а/ графемасымен және /ја/, /уа/, /иа/ т.б. диграфтарымен, сондай-ақ /iуа/, /ууа/,/ууw/, /iуа/ триграфтарымен таңбалауды дұрыс көрген.

Кирил графикасында таңбалануы	Респондент тарапынан ұсынылған таңба нұсқасы, саны	Әртүрлі нұсқада берілген мысалдар
я	ia (286)	kniazdik, qoian, maiakqa, qırıqaiac, tiadı, idis-aiac, iarımaw, jiadı, tiyar
	йа (93)	evolutsiйа, qarıуйа, јіујаdı, қойаң, майакqa, qırıqайаc, тйаdı, idis-айаc, йарımaw, тйууаr
	ja (57)	qoјan, тјаdı, qarıја, тјаr, мајакqa, qırıqајаc, idis-ајаc, јарırmaw, knjazdik
	ya (36)	evolutsiya
	iya (33)	kniyazdik, qoiyan, tiyadi
	я (15)	qояn, тяadı, qarяя, туяр, јуяdı
	yua (13)	knyyazdik, qoyuan, tiuyadi
	a (9)	knazdik, qoan, qarіa, тiar, арırmaw
	ua (8)	tuar, qouan, mauakqa, qırıqauaq, tuadı, idis-auaq
	yuw (7)	qoyuwn, tiyuwdi, miyuwr, јyuwdi, idis-ayuwq, qırıqayuwq, yuwrımau
	iya (7)	kniyazdik, iyarımaw, qoiyan, tiyadi
	yu (3)	knyuzdik
	yü (1)	knyüzdik
	ä (1)	knäzdik
	wa (1)	qoywan
	ea (1)	qariea
Жалпы	571	

3-әліпби жобасы бойынша: 3-ші әліпби жобасында да /я/ графемасына арнайы таңба берілмеген. Сондықтан жоғарыда көрсетілген сөздерді кирил жазуынан латын жазуына транслитерация жасауда 248 респондент /я/ әрпін өз қалаулары бойынша таңбалап, оны әртүрлі нұсқада берген. Оның ішінде, 1-ші және 2-ші жобаларындағыдай, /я/ әрпі негізінен/ia/ әріптіркесімен берілген. Бұл жобадан да жазармандардың /я/ әрпін /ia/ таңбасымен беруді қолдап отырғандарын көреміз. Сондай-ақ респонденттердің арасында жалаң /a/-мен таңбалап, бір таңбаны қалайтындары да бар. Респонденттер кирил әліпбиіне дағдыланып қалғандықтан 66 рет /йа/ графемасымен және 13 рет /я/ әрпімен таңбалаған фактілер де кездесті. Бұған қоса жазармандар тарапынан /я/ әрпін /ya/, /ja/, /yja/, /cja/, /iuw/, /juw/, /ija/ таңбаларымен беру ұсынылады.

Кирил графикасында таңбалануы	Респондент тарапынан ұсынылған таңба нұсқасы, саны	Әртүрлі нұсқада берілген мысалдар
я	ia (387)	maiakqa, ydys-aiaq, kniazdik, qoian, tyiady, qyryqaiaq, iaryrmaw, tyiar
	ya (217)	qoyan, tyuady, tyuar, mayakqa, knyazdik, qyryqayaq, ydys-ayaq, yaryrmaw, evoljwsiya
	йа (66)	qyrykaiay, йaryrmaw, qoian, туйady, туйар, zhyiyady, майakqa, книйazdik, ydys-айaq
	a (43)	tyady, tyar, zhyady, knazdik, apyrmaw
	yja (15)	yjaryrmaw, qyrykayjaq, ydys-ayjaq
	ja (15)	evoluwcija
	я (13)	qояп, маякqa, княzdik, qyryqayaq, ydys-аяq, яpyrmaw
	uja (8)	qoujan, tyujady, tyujar, maujakqa, knujazdik, qyryqaujaq, ydys-aujaq, ujaryrmaw
	iuw (5)	qoiuwn, myiuwdy, qarjiuw, tyiuwr, zhjiuwdy
	juw (5)	qojuwn, qarjuw, tyjuwr, zhjuwdy
	ija (2)	knijazdik, ijaryrmaw
Жалпы	776	

3.3 Респонденттердің балама ұсыныстары: 1) «/я/ әрпін /ia/ әріптіркесімен таңбалаған жөн»; 2) «/я/ әрпіне балама бір ғана латын графемасы алынса, ол қолданысқа ыңғайлы болар еді» деген пікірлер айтылды.

3.4 Үш әліпби жобасы бойынша қорытынды: үш әліпби жобасында да /я/ графемасына арнайы таңба берілмегендіктен, респонденттер оны өздерінің қалауы бойынша әртүрлі таңбалаған. Оның ішінде ең жиі қолданылған таңба – /ia/ әріптіркесі (1-жобада – 302 рет, 2-жобада – 286 рет, 3-жобада 387 рет кездеседі). Осы сияқты респонденттер тарапынан /ya/ таңбасы да жиі қолданылған (1-жобада – 121 рет, 2-жобада – 36 рет, 3-жобада 217 рет ұшырасады).

Жалпы салыстырмалы түрде қарайтын болсақ, үш жоба бойынша да /я/ графемасының типтік таңбасы ретінде /ia/ диграфы алынып отырғанын байқаймыз.

ТӘЖІРИБЕ НӘТИЖЕСІ БОЙЫНША ТІЛТАНЫМДЫҚ ТАЛДАУДЫҢ ҚОРЫТЫНДЫСЫ

Тілтанымдық тәжірибе нәтижесі көптеген қызық әрі нақты мәліметке қол жеткізді. Әрбір әліпби жүйесіндегі жеке графеманың фонологиялық-фонетикалық мазмұнын ашып көрсетті, осы әліпби жүйелеріндегі әрбір әріптің «мінез-құлқын», сонымен бірге тәжірибеге қатысқан тіл иелмені санасындағы оған қатысты білімдерді, сол білім мен графемаға жүктелген фонетикалық мазмұн арасындағы сәйкестік пен алшақтықты көрсетті.

Атап айтқанда, мынадай фактілер анықталды:

- әліпбиді тиімді тұтытуда (аз уақыт жұмсап, қатесіз жазуда) қолдағды мен көз-дағдының рөлі ерекше зор. Бұны тәжірибеде байқалғандай, бірінші әліпбиден екінші үшінші әліпбиге, бір тапсырмадан екінші тапсырмаға өткен сайын латын қаріптерін тани бастаған респонденттің қатені аз жіберу үрдісімен байланысты деуге болады;

- бірнеше әліпби жүйесіне алынған бір графема тіл иелмені санасында сол әліпбидегі басқа графемалармен өзара қатынасының негізінде түрлі мазмұнға ие болады, сөйтіп, түрлі әліпби жүйесінде қолданылған фонетика-фонологиялық мазмұны бірдей бір графема әртүрлі қуатсығымдылыққа ие болды. Мұндай нәтиже әліпби жазу графемалар жүйесінің, жүйелілігінің ерекше маңыздылығын дәлелдеді. Сонымен бірге әріптің жазуда көп қиындық тудырмауы графемалардың жүйелілігіне ғана емес, орфографиялық ережелердің сол жүйеге лайық құрылуына да тікелей байланысты екені тағы дәлелденді, мұны жазу регламенті түсініксіз, емлесі көрсетілмеген кірме сөздердегі әріптерден ерекше көп қате кету фактісі айқындап отыр;

- диграф, триграфтар мен диакритиканың, яғни гиперграфикалық құбылыстардың қолайсыздығы, бұлардың ішінде ең тиімсізі екі немесе үш құрамнан тұратын әріптер екені дәлелденді;

- сонымен бірге графемалардың психобейнесі факторының күштілігі анықталды. Мәселен, қазақ жазуы кирил графикасында графикалық кескіні мен фонологиялық мазмұнына жақын латын графикасындағы *A, B, D, E, K, M, H, O, C, T* сияқты графемалардың қуатсығымдылығы 0-ге тең болды немесе ерекше төмен мәндерден көрінді. Керісінше қазақ жазуы кирил графикасында (*Ә, F, Ғ, Ш, Ө*) графикалық кескіні мен фонологиялық мазмұнына алшақ немесе сәйкестігі мүлде жоқ латын графикасындағы *Ā, Ğ, Ş, D, Ő* сияқты т.б. графемалардың қуатсығымдылығы ерекше жоғары мәндерден көрінді. Демек, оларды жазуға респондент алғашқыларға қарағанда көп энергия жұмсайды.

Үш әліпби типі бойынша қуатсыйымдылық көрсеткіші (%)

1-әліпби			2-әліпби			3-әліпби		
Кирилл	%	Латын	Кирилл	%	Латын	Кирилл	%	Латын
А	0,02	/a/	А	0,01	/a/	А	0,01	/a/
Ә	6	/ae/	Ә	4,9	/ä/	Ә	7	/aʹ/, /ae/
Б	0,1	/b/	Б	0,2	/b/	Б	0,2	/b/
В	0,7	/v/	В	0,6	/v/	В	0,5	/v/
Г	0,4	/g/	Г	0,3	/g/	Г	0,2	/g/
Ғ	9	/gh/	Ғ	8,8	/ġ/	Ғ	8,9	/gh/
Д	0,2	/d/	Д	0,2	/d/	Д	0,2	/d/
Е	2,1	/t/	Е	0,3	/e/	Е	0,3	/e/
Ж	2,4	/zh/	Ж	6,2	/j/	Ж	3,2	/zh/
З	1,2	/z/	З	0,6	/z/	З	0,9	/z/
И	28,4	/yj/, /iy/	И	Төл сөздер 32,8 Кірме сөздер 30,5 ~ 31	/i/, /ii/, /ii/	И	Төл сөздер 45,4,8 Кірме сөздер 24,4 ~ 31,4	/i/, /ii/, /ii/
Й	7,9	/a/	Й	7,4	/y/	Й	8,4	/j/
К	0,4	/k/	К	0,2	/k/	К	0,2	/k/
Қ	3,7	/q/	Қ	2,4	/q/	Қ	2,1	/q/
Л	0,27	/l/	Л	0,12	/l/	Л	0,13	/l/
М	0,1	/m/	М	0	/m/	М	0	/m/
Н	0,03	/n/	Н	0	/n/	Н	0	/n/
Ң	9,4	/ng/	Ң	16	/ñ/	Ң	10,1	/ng/
О	0	/o/	О	0	/o/	О	0	/o/
Ө	3,8	/oe/	Ө	3,4	/ö/	Ө	4,5	/oʹ/, /oe/
П	0,04	/p/	П	0,04	/p/	П	0	/p/
Р	0	/r/	Р	0	/r/	Р	0	/r/
С	0,13	/s/	С	0,06	/s/	С	0	/s/
Т	0,1	/t/	Т	0,1	/t/	Т	0,12	/t/
У	30	/w/	У	29,9	/w/	У	28	/w/
Ұ	2,1	/u/	Ұ	1,4	/u/	Ұ	0,7	/u/
Ү	1,69	/ue/	Ү	4,35	/ü/	Ү	4,11	/uʹ/
Ф	0,53	/f/	Ф	0,4	/f/	Ф	0	/f/
Х	15,7	/kh/	Х	6,04	/h/	Х	15,7	/h/
Һ	30,2	-	Һ	14,2		Һ	16,1	/h/
Ш	2,8	/sh/	Ш	7,4	/š/	Ш	2,2	/sh/
Ц	43,3	/ts/	Ц	41,5		Ц	39,1	-
Ч	Өте жоғары	-	Ч	Өте жоғары	/c/	Ч	Өте жоғары	-
Ы	0,6	/y/	Ы	2,7	/ɪ/	Ы	0,5	/y/
І	0,4	/i/	І	0,2	/i/	І	0,5	/i/
Ю	Өте жоғары	-	Ю	Өте жоғары		Ю	Өте жоғары	
Я	Өте жоғары	-	Я	Өте жоғары		Я	Өте жоғары	
	203,71%			190,52%			185,18%	

**Үш әліпби типі бойынша кему ретімен берілген
қуатсыйымдылық көрсеткіші (%)**

1-әліпби			2-әліпби			3-әліпби		
Кирил	%	Латын	Кирил	%	Латын	Кирил	%	Латын
Ч	Өте жоғары	-	Ч	Өте жоғары	/c/	Ч	Өте жоғары	
Ю	Өте жоғары	-	Ю	Өте жоғары		Ю	Өте жоғары	
Я	Өте жоғары	-	Я	Өте жоғары		Я	Өте жоғары	
Ц	43,3	/ts/	Ц	41,5		Ц	39,1	
Һ	30,2	-	И	Төл сөздер 32,8 Кірме сөздер 30,5 ~ 31	/i/, /ii/, /ii/	Һ	16,1	/h/
У	30	/w/	У	29,9	/w/	У	28	/w/
И	28,4	/yj/, / iy/	И	16	/ñ/	И	Төл сөздер 45,4,8 Кірме сөздер 24,4 ~ 31,4	/i/, /ii/, /ii/
Х	15,7	/kh/	Һ	14,2	/h/	Х	15,7	/h/
Ң	9,4	/ng/	Ғ	8,8	/ğ/	Ң	10,1	/ng/
Ғ	9	/gh/	Х	7,4		Ғ	8,9	/gh/
Й	7,9	/a/	Ш	7,4	/š/	Й	8,4	/j/
Ә	6	/ae/	Ж	6,2	/j/	Ә	7	/a', /ae/
Ө	3,8	/oe/	И	6,04	/y/	Ө	4,5	/o', /oe/
Қ	3,7	/q/	Ә	4,9	/ä/	Ү	4,11	/u' /
Ш	2,8	/sh/	Ү	4,35	/ü/	Ж	3,2	/zh/
Ж	2,4	/zh/	Ө	3,4	/ö/	Ш	2,2	/sh/
Е	2,1	/t/	Ы	2,7	/i/	Қ	2,1	/q/
Ү	2,1	/u/	Қ	2,4	/q/	З	0,9	/z/
Ү	1,69	/ue/	Е	1,4	/e/	Ү	0,7	/u/
З	1,2	/z/	З	0,6	/z/	І	0,5	/i/
В	0,7	/v/	В	0,6	/v/	В	0,5	/v/
Ы	0,6	/y/	Ф	0,4	/f/	Ы	0,5	/y/
Ф	0,53	/f/	Ү	0,3	/u/	Е	0,3	/e/
Г	0,4	/g/	Г	0,3	/g/	Г	0,2	/g/
К	0,4	/k/	К	0,2	/k/	К	0,2	/k/
І	0,4	/i/	І	0,2	/i/	Д	0,2	/d/
Л	0,27	/l/	Д	0,2	/d/	Б	0,2	/b/
Д	0,2	/d/	Б	0,2	/b/	Л	0,13	/l/
С	0,13	/s/	Л	0,12	/l/	Т	0,12	/t/
Б	0,1	/b/	Т	0,1	/t/	А	0,01	/a/
М	0,1	/m/	С	0,06	/s/	С	0	/s/
Т	0,1	/t/	П	0,04	/p/	П	0	/p/
П	0,04	/p/	А	0,01	/a/	Н	0	/n/
Н	0,03	/n/	Н	0	/n/	Ф	0	/f/
А	0,02	/a/	О	0	/o/	О	0	/o/
О	0	/o/	Р	0	/r/	Р	0	/r/
Р	0	/r/	М	0	/m/	М	0	/m/
	Жалпы 203,71%			Жалпы 190,52%			Жалпы 185,18%	

Сонымен, қуатсыйымдылығының жалпы көрсеткіші бойынша ең «оңай» әліпби деп 3-жобаны (185,18 %) айтуға болады. Сонымен бірге 2-жобаның жалпы көрсеткіші (190,52%) 3-жобадан көп алшақ емес. Ал жазуға «қиын» 1-жобаның қуатсыйымдылығының жалпы көрсеткіші бәрінен үлкен – 203,71%. Осы сандық мәліметтің сапалық талдауы барысында әрбір жоба типіндегі әрбір әріптің қуатсыйымдылығына әсер еткен факторлар терең талданды, солардың ішінде гиперграфикалық құбылыстың, бір тілдің жазуы жүйесіндегі графемалардың (графемааралық) интерференциясы, әртүрлі тілдің жазуы жүйесіндегі графемалардың (графикааралық) интерференциясы құбылыстары, сол сияқты графеманың психобейнесі мен өзі таңбалап тұрған фонеманың психобейнесі арасындағы қатынастың да жазудың «оңай» не «қиын» болуына тікелей әсер ететіні көрсетілді. Сапалық талдау 2-жобаның (тілтанымдық типтің) артықшылығын дәлелдеді.

Біздің болжалымыз бойынша, тәжірибе нәтижесінде тілтанымдық негіздерге, яғни «1 фонема- 1 графема» жүйесімен фонематикалық жазуға сүйеніп әзірленген (яғни диакритиканы қолданған) 2-типтегі жоба компьютерде теруге икемді (пернетақтадағы латын қаріптерінің әлеуетін ғана пайдалану, яғни диграф, триграфтар қолдану арқылы жасалған) 1 және 3-типтегі жобалардан сандық көрсеткіш жағынан әлдеқайда озық шығуы керек болған. Алайда тәжірибе нәтижесі, бұл болжамды жалпы растағанымен, толықтай оған сәйкес болып шықпады. Уақытсыйымдылық, қуатсыйымдылық көрсеткіштері 2-жобада соншалықты озық (озық болуы үшін төмен болуы тиіс) мәндерден көрінбеді.

Себебі, біріншіден, тәжірибе қолжазуға қатысты мәліметтер бойынша жүргізілді. Сондықтан әріпасты және әріпүсті диакритикаларды қолмен жазуда қолдың қозғалысы үзіледі де, бұған уақыт ұзақ жұмсалады. Ал диграф, триграфтарда әріптен бөлек оның жанына, астына немесе үстіне қойылатын таңба болмаған соң, әріп саны артқанымен, жазарман қолы жазу бетінен үзілмейді, сөйтіп уақыт диакритикаларды таңбалауға кеткенге қарағанда за жұмсалады. Егер осы тұста компьютерлік, электрондық жазудың болашақта жаппай үрдіске айналатыны, яғни түймешелерді басу арқылы мәтінтерушілік жазу спецификасы ескерілсе, онда 2-типтегі жоба көзшалымға жеңіл, мәтінді түсінуге оңтайлы екені анық болары сөзсіз.

Екіншіден, қате санының ғана емес, оның сапалық сипаты да әліпбиді бағалаудың маңызды критерийі ретінде алынды. Қолжазу барысында респонденттер 1-жоба бойынша негізгі графемадан әбден алшақ әріпті жазу арқылы қате жіберсе, яғни графеманың фонологиялық мазмұнынан мүлде ажырап қалса, 2-жобада оның негізгі типін дұрыс жазған, диакритикасынан ғана қате жіберген, яғни графеманың фонологиялық мазмұнын таныған (мысалы, кирилше ы-ны і-мен жазып кеткен, ал жобада ол төбесінде нүктесі жоқ осы таңбамен белгіленуі керек – бұл қолдағдының, графемааралық интерференцияның әсері).

Сөйтіп, тәжірибе:

- оқылымда мәтіннің мағыналы бірліктерін көзшалыммен жылдам ажырту бойынша сапасы жоғары әліпби 2-типтегі, сонан кейін 3-типтегі жоба екенін, ал 1-типтегі әліпбидің оқылым үшін қолайсыз екенін көрсетті;

- жазылым тапсырмасы қолжазуда 1 және 3-типтегі, ал компьютерлік мәтінтерім үрдісі жаппай басымдық алған болашақта 2-типтегі, яғни тілтанымдық-фонологиялық принципке незделіп әзірленген әліпби жобасының өміршең болатынын көрсетті.

ҚОРЫТЫНДЫ

Оқырмандар назарына ұсынылып отырған бұл ұжымдық ғылыми монографияда қазақ жазуын болашақта латын графикасы негізіндегі жаңа әліпбиге көшіруге байланысты жүргізілген теориялық және практикалық зерттеулердің нәтижелері беріліп отыр.

Латын графикасы негізіндегі жаңа ұлттық әліпбиге көшу арқылы қазақ жазуын түбегейлі реформалаудың ғылыми-теориялық, практикалық негіздері жасалды, атап айтқанда:

- латын графикасы негізіндегі жаңа әліпбиге көшу әлемиетте болып жатқан қарама-қарсы екі үрдістің, яғни жаһандану әрі ұлттану үрдістерінің талаптарына бірдей жауап бере алатын, заман талабына сай, аса қажет тілдік реформа екені негізделді;

- XX ғасырдың 20-жылдарындағы түркітілдес мемлекеттер мен Қазақстандағы латын әліпбиіне көшу тәжірибесінің саралануы нәтижесіндегі қиындықтар, кемшіліктер мен жетістіктер көрсетілді;

- латын графикасына негізделген қазақ әліпбиінің фонологиялық аспектісі қарастырылды;

- бүгінгі әліпбидің графикалық қайшылықтары фонетика-сингармонология тұрғысынан зерделенді;

- әліпби реципиенттің тілдік санасында кодқа салынған мәдени-тарихи ақпараттардан тұратын концепт ретінде қарастырылды;

- латын графикасы негізіндегі жаңа әліпбиге көшудегі мәдени-әлеуметтік және лингвистикалық факторлардың маңыздылығы анықталды;

- адамзат мәдениетіндегі жазу-сызудың қалыптасуы мен даму тарихы, қызметі мен түрлері, таралым аймағы көрсетілді;

- ағылшын, француз, неміс, голланд, испан, каталон, норвеж, словак, швед, эстон және көптеген басқа да тілдердің жазу негізі болып табылатын қазіргі латын әліпбиінің диакритикалық таңбалары, лигатуралары, әріптердің модификациясы, олардың түрлі тілдердегі көрінісі, ұтымды/ұтымсыз тұстары қазақ ұлттық жазуына тиімділігі тұрғысынан талданды;

- латын графикалы әліпбиге көшкен немесе осы әліпбиді қолданған елдердегі, сондай-ақ қазақ жазуы тарихындағы (1929 – 1941 жж.) тәжірибелер зерттеліп, оларды болашақта қолдану бойынша нақты ұсыныстар берілді;

- жаңа әліпбиге көшудің басты факторлары негізделді;
- жаңа әліпби жобасын таңдаудың теориялық негіздері әзірленді;
- тілтанымдық сараптама арқылы А.Байтұрсынұлы атындағы Тіл білімі институтына жұртшылықтан келіп түскен ұсыныс-жобалар мен қазіргі қазақстандық ақпарат кеңістігінде танымалдық танытқан әліпби жобалардың жалпы 3 типі анықталды;
- олардың қолданыс сапасы эксперимент арқылы (сарапшылардың күнделікті жазу-сызуында) тексеріліп, тиімді жоба типі айқындалды;
- жаңа ұлттық әліпби қолданыс практикасының (қазақ орфографиялық, орфоэпиялық және ономастикалық транслитерация ережелерін құрудың) теориялық негіздерін әзірлеу мәселелері тілтанымдық, әлеуметтік-тілтанымдық зерттеудің түрлі әдіс-тәсілдері тұрғысынан қарастырылды;
- Қазақстан Республикасы ономастикалық атауларын латын әліпбиіне көшіру мәселесі зерделеніп, ономастикалық атауларды латынша таңбалаудағы халықаралық тәжірибе сипатталды;
- латын графикалы әліпбиді меңгертудің лингводидактикалық аспектісі қарастырылды;
- XX ғ. басындағы латын графикасына негізделген қазақ жазуының емле ережесінің мәселелері сипатталды;
- түркітілдес елдердің ішінде әліпби реформасын тиімді әрі қысқа мерзімде жүзеге асыра алған оң тәжірибе –Түркия Республикасы әліпбиінің қолданысы зерделеніп, түрік тіліндегі көне түркі ескі кітаби тілі сөздерінің жазылу ерекшелігі мен емлесі, латын әліпбиіне негізделген түрік тілінің орфоэпиясы, Еуропа тілдерінен енген кірме сөздердің қазіргі түрік тіліндегі игерілім көрінісі талданды;
- қазақ жазуын латын графикасы негізіндегі жаңа әліпбиге көшіру Тұжырымдамасының жобасы жасалды;
- латын графикасына негізделген ұлттық қазақ әліпбиін түзудің ғылыми принциптері айқындалды;
- латын графикалы қазақ әліпбиінің жаңа жобасын анықтайтын басты критерийлер мен ұстанымдар анықталды;
- латын графикасы негізіндегі жаңа ұлттық қазақ әліпбиінің жобалары әзірленді;
- ұсынылған жобалардың ішінен жаңа тиімді әліпбиді таңдап алудың объективті процедурасы қарастырылып, оның бір тәсілі ретінде эксперимент әдісі ұсынылды;
- «Латын графикасы негізіндегі жаңа қазақ әліпби жобаларының қолданыстағы сапасы: тілтанымдық талдау» атты «қанатқақты» (пилотный) тәжірибелік (эксперименттік) зерттеу жүргізілді, соның негізінде: бүгінге дейін Тіл білімі институтына сараптамаға келіп түскен латын графикасы негізіндегі қазақ әліпби жобаларының мақсаттары мен жасалу принциптеріне қарай 1) компьютерге; 2) графемалық жазуға; 3) дыбыс-әріптік жазуғанегізделген негізгі 3 типі анықталды; әрбір типтің айырым белгілері, прагматикасы көрсетілді; тәжірибеге ұсыну үшін әр типке жататын жобалардың ішінен шартты түрдегі бір ортақ жоба құрастырып (усредненный), анықталып, сынақтан өткізілді; «қанатқақты» жоба ретінде жүргізілген тәжірибелік зерттеу нәтижесінде шағын болса да әліпби тиімділігін зерттеуге қажетті репрезентативті эмпирикалық тілдік материал (мәтін) жинақталды; осы эмпирикалық тілдік материал бойынша статистикалық база жасақталды; алынған мате-

риалға терең әрі кешенді (лингвистикалық, оның ішінде грамматологиялық, сол сияқты ортологиялық психологиялық, перцепциялық) талдау жасалды; латын графикасы негізіндегі негізгі қазақ әліпби жобаларының 3 типінің қолданыс ерекшеліктері анықталды; әрқайсысының тіл иесі үшін оқылым, тыңдалым, қайта кодтау әрекеттері кесіндісіндегі тиімді/тиімсіз, қолайлы/қолайсыз тұстары, *уақытсыйымдылығы, қуатсыйымдылығы* анықталды;

- эксперимент нәтижелері бойынша таңдалған әліпби типтерінің екіншісі, яғни графемалық жазуға негізделгенінің оңтайлылығы, артықшылығы, басқаларына қарағанда жазу-сызу үшін қолайлылығы анықталды:

Эксперимент нәтижесі бойынша «оңтайлы» болып табылған латын графикасына негізделген қазақ ұлттық әліпби жобасы:

Латынша	Кирилше	Ескертпе
Aa	Аа	- латын әліпбиіндегі /i/ қазақтың төл сөздерінде <i> дыбысын береді: <i>ini</i> (іні), <i>bir</i> (бір), ал кірме сөздерде <i>-ді береді: <i>kino</i> (кино), <i>import</i> (импорт);
Ää	Әә	
Bb	Бб	
Vv	Вв	
Gg	Гг	- латын әліпбиіндегі /u/ қазақ төл сөздерінде <ү> дыбысын береді: <i>ul</i> (ұл), <i>urpaq</i> (ұрпақ), ал кірме сөздерде <y>-ды береді: <i>universitet</i> (университет), <i>Peru</i> (Перу);
Ğğ	Ғғ	
Dd	Дд	
Ee	Ее	
Jj	Жж	- дауыссыздан кейін тұрған қазіргі /и, у/ әріптерінің құрамы [йй, йй, ұу,уу] түрінде ажыратылып жазылады.
Zz	Зз	
Yy	Йй	
Kk	Кк	
Qq	Ққ	
Ll	Лл	
Mm	Мм	
Nn	Нн	
Ññ	Ңң	
Oo	Оо	
Öö	Өө	
Pp	Пп	
Rr	Рр	
Ss	Сс	
Tt	Тт	
Ww	Уу	
Uu	Ұұ	
Üü	Үү	
Ff	Фф	
Hh	Хх	
Šš	Шш	
Cc	Чч	
Iı	Ыы	
İi	Іі	

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТ

1. Фазылжанова А. Түркия, Өзербайжан, Өзбекстан Республикалары ұлттық тілдерінің латын графикасы негізіндегі жана әліпбиге көшу тәжірибесі // Латын графикасы негізіндегі қазақ әліпбиі: тарихы, тағылымы және болашағы. – Алматы: Арыс, 2007. – 410 б.
2. Латын графикасы негізіндегі қазақ әліпбиі: тарихы, тағылымы және болашағы. – Алматы: Арыс, 2007. – 410 б.
3. Гинзбург А.И. Узбекистан: этнополитическая панорама. Очерки, документы, материалы. – М., 1994.
4. Байтұрсынұлы А. Дыбыстарды жіктеу туралы // Тіл тағылымы. – Алматы: Ана тілі, 1992.
5. Жұбанов Қ. Қазақ тілі жөніндегі зерттеулер. – Алматы: Ғылым, 2010.
6. Орталық мемлекеттік мұрағат. – 81-қор. – 1-тізім. – №1023.
7. Байтұрсынұлы А. Жоқшыға дерек // «Еңбекші қазақ» газеті. – 14.12.1925.
8. Байтұрсынұлы А. Емле туралы // «Еңбекші қазақ» газеті. – 27.03.1929.
9. Шонанұлы Т. Шет сөздердің емлесі жайында // «Еңбекші қазақ» газеті. – 26.03.1927.
10. Стенографический отчет научно-орфографической комиссии, созданной 2-4.06.1929 г. научно-методическим советом НКП и ЦКИКА. – Кызылорда, 1930.– 482 с.
11. Әміржанова Н. Латын әліпбиі негізіндегі қазақ жазуының графикасы мен орфографиясы (1929-40 жж.): филол.ғ.к. ... дисс. – Алматы, 2010. – 142 б.
12. Омаров Е. О сочетании звуков казахского языка // Шуақиев М., Шаяхмет А. Елім деп өткен Елдес. – Алматы: Ана тілі, 1998.
13. Қазақ білімпаздарының тұңғыш сіезі. – Алматы, 2005. – 144 б.
14. Қазақстан жана әліпбешілерінің өлкелік тұңғыш конференциясы. – Қызылорда, 1930.
15. Күдерінова Қ. Қазақ жазуының теориялық негіздері. – Алматы: Мемлекеттік тілді дамыту орталығы, 2010. – 380 б.
16. Дискуссионное совещание по вопросу латинизации казахской письменности в ГорКИНО // Орталық мемлекеттік мұрағат. – 740-қор. – 1-тізім. – 1; 4; 5-істер.
17. Сауранбаев Н. І мен J әріптерінің жазылуы // «Төте оқу» газеті. – 03.02.1938.
18. Atavlar sözdüğü. – Кызылорда: Qazaǵystan baspasy, 1931.
19. Самойлович А. Терминологический словарь // Библиография Востока. Вып. 2-4 (1933). – Л.: Изд-во АН СССР, 1934. – С. 93-95.
20. Атаулар сөздігі / Латын графикасынан кириллицаға көшіріп, сөздікті баспаға дайындағандар: Шерубай Құрманбайұлы, Орынай Жұбаева/. – Алматы: Сөздік-словарь, 2004.
21. Сауранбаев Н. Емле жөнінде бірқатар ұсыныстар // «Социалистік Қазақстан» газеті. – 15.02.1938.
22. Иманқұлова Ж. Таңбалар тарихы және әліпби ауыстырған елдер тәжірибесі // «Еркін Еуразия» медиапорталы. – 27.05.2013.
23. Балақиев М. Орфографияның бірер ережелері туралы // «Қазақстан мұғалімі» журналы. – 06.03.1953.

24. Мамырбекова Г. Қазақ тіліндегі араб, парсы сөздерінің түсіндірме сөздігі. – Алматы: Мемлекеттік тілді дамыту институты, 2014 ж. – 654 б.
25. Жүсіп М. Шығармалары. I-II т. – Павлодар, 2003 ж.
26. Бабалар сөзі. 100 томдық. – Алматы, 2004-2013.
27. Дастандар. – Алматы, 1990.
28. Ахманова О. Словарь лингвистических терминов. – М., 1966. – 312 с.
29. Уәли Н. Қазақ сөз мәдениетінің теориялық негіздері: филол.ғ.д. ... дисс. – Алматы, 2007.
30. Әбілқасымов Б. XIX ғ. екінші жартысындағы қазақ әдеби тілі. – Алматы: Ғылым, 1982. – 224 б.
31. Уәлиұлы Н. Қазақ тілі қандай тіл? // «Тілтаным» журналы. – 2004. – №3.
32. Оңдасынов Н. Арабша-қазақша түсіндірме сөздік. – Алматы: Мектеп, 1984. – 256 б.
33. Уәлиев Н. Қазақ графикасы мен орфографиясының негіздері: филол.ғ.к. ... дисс. – Алматы, 1993. – 162 б.
34. Бес ғасыр жырлайды. II-III т. – Алматы, 1984-1985.
35. Әбілқасымов Б. Қазақ баспасөзі мен әдеби тілі тарихы бойынша зерттеулер. – Алматы, 2011. – 271 б.
36. Байділдәұлы Ә. Жаңа әліппе туралы. – Қызылорда, 1928. – 166 б. – 117-121-бб. // Байділдәұлы Ә. Біздің жобамыз // «Еңбекші қазақ» газеті. – 13.06.1924.
37. Шонанұлы Т. Біздің жоба // Тілші. – 1927. – №3. – 5-6-бб.
38. Қазақ грамматикасы. Фонетика, сөзжасам, морфология, синтаксис. – Астана, 2002. – 782 б.
39. Раева Г.М. Түркі тіліндегі сингармониялық варианттар мен параллельдер: филол. ғ.к. ... дисс. – Алматы, 2000. – 141 б.
40. Мырзабеков С. Қазақ тілі фонетикасы: оқу құралы. – Алматы: Қазақ университеті, 2004. – 248 б.
41. Төреқұлов Н. Таңдамалы шығармалар жинағы. 3 т. – Алматы, 2007. – 288 б.
42. Уәлиев Н., Алдашева А. Қазақ орфографиясындағы қиындықтар. – Алматы: Ғылым, 1988. – 113 б.
43. Якши М.З. Қазақ, өзбек, түрік тілдеріне ортақ кірме араб сөздері: филол.ғ.к. ... дисс.: 10.02.02. – Алматы, 2010.
44. Малбақов М. Қазақ әліпбиін латын графикасына көшірудің өзекті мәселелері // V Халықаралық Түркология конгресі «Мәдени ықпалдастық және өркениеттер бірлігі». – Түркістан, 2013.
45. Сыздық Р. Қазақ тіліндегі ескіліктер мен жаңалықтар. – Алматы: Арыс, 2009.
46. Омарұлы Е. Қазақша пән сөздері // Қазақ білімпаздарының тұңғыш сійезі: сиейз материалдары. – Орынбор, 1925. – 75 б.
47. Құрманбай Ш. Түркі терминқорының ортақ сипатының арта түсуіне барша түркітілдестер мүдделі болып отыр // <http://www.aikyn.kz/>. – 29.11.2011.
48. Қайдар Ә. Қазақ тілінің өзекті мәселелері. – Алматы: Ана тілі, 1998.
49. Құрманбайұлы Ш. Қазіргі қазақ тіліндегі жаңа атаулар. – Алматы, 2009.
50. Барлыбаев С. Қазіргі қазақ тіліндегі қоғамдық-саяси лексика. – Алматы: Мектеп, 1978. – 144 б.

51. Бүркітбай Г.Ж. Қазақ тілі түсіндірме сөздіктерінде арабизмдердің лексикографиялануы: филол.ғ.к. ... дисс. – Алматы, 2003. – 143 б.
52. Жиекбаева А.Б. Қазақ тіліндегі араб, парсы сөздерінің терминденуі. – Алматы: Қазақ университеті, 2014. – 167 б.
53. Қазақ әдеби тілінің сөздігі. XI т. – Алматы, 2011. – 752 б.
54. Айтбаев Ө. Ортақ түркі терминологиясын қалыптастыру – бүгінгі күн талабы // «Ана тілі» газеті. – 19.04.2012.
55. Языковая политика в Казахстане (1921-1990 годы). – Алматы: Қазақ университеті, 1997. – 325 с.
56. Fevziye Abdullah Tansel. Arap Harflerinin Islahı ve Deđiştirilmesi Hakkında İlk Teşebbüsler ve Neticeleri 1862-1884 // Belleten. – S. XVII/66. – Nisan, 1953. – S. 223-249.
57. Güler Metin. Türkçe İmlâ Öğretiminde Yaşanan Karmaşada İmlâ Kılavuzlarından Kaynaklanan Sorunlar // М.Е.В. Öğretmen Yetiştirme ve Eğitimi Genel Müdürlüğü Bahçeşehir Üniversitesi, Türkçe Öğretimi Kongresi. – İstanbul, 2008.
58. Фазылжанова А. Латын әліпбиіне көшу Түркия, Әзірбайжан, Өзбекстан елдерінде қалай жүргізілді? // «Ана тілі» газеті. – 24.01.2013.
59. Абусейтова М., Мендикулова Г., Муминов А., Ерекешова Л. Общие и специфические проблемы изменения алфавита в тюркоязычных странах СНГ: Азербайджан, Татарстан, Узбекистан, Туркменистан // Латын графикасы негізіндегі қазақ әліпбиі: тарихы, тағылымы және болашағы. – Алматы: Арыс, 2007. – 410 б.
60. Садуақасов А. Түркітілдес мемлекеттердің латын графикасына көшудегі саяси-лингвистикалық ұстанымдары: генезисі және эволюциясы: саясат. ғ.к. ... дисс. – Алматы, 2010.
61. Ұлт тірегі – тіл /Мұхтар Құл-Мұхаммедпен сұхбат // «Егемен Қазақстан» газеті. – 14.05.2003.
62. Güler Metin. Türkçe İmlâ Öğretiminde Yaşanan Karmaşada İmlâ Kılavuzlarından Kaynaklanan Sorunlar // М.Е.В. Öğretmen Yetiştirme ve Eğitimi Genel Müdürlüğü Bahçeşehir Üniversitesi, Türkçe Öğretimi Kongresi. – İstanbul, 2008.
63. Fevziye Abdullah Tansel. Arap Harflerinin Islahı ve Deđiştirilmesi Hakkında İlk Teşebbüsler ve Neticeleri 1862-1884. – Belleten. – S. XVII/66. – Nisan 1953. – S. 223-249.
64. Фазылов З. Староузбекский язык. Хорезмские памятники XIV века. Т. I. – Ташкент: Фан УзССР, 1966. – 648 с.; Фазылов З. Староузбекский язык. Хорезмские памятники XIV века. Т. II. – Ташкент: Фан УзССР, 1971. – 777 с.
65. Қашқари М. Түбі бір түркі тілі. – Алматы: Ана тілі, 1993. – 192 б.
66. Әбілқасымов Б. Әбілғазы ханның «Түркі шежіресі» және оның тілі. – Алматы: Арыс, 2001. – 246 б.
67. Yazım Kılavuzu / Naz. Şükrü Halûk Akalın... (ve başk.). – 27. bsk. – Ankara: Türk Dil Kurumu, 2012.
68. İlköğretim Okulları İçin Yazım Kılavuzu. – 6. bsk. – Ankara: Türk Dil Kurumu, 2014. – 236 s.
69. Максимов В.А. Опыт исследования тюркских диалектов в Худавендгаре и Карамании /Сочинение, представленное для соискания степени магистра турецко-татарской словесности/. – СПб., 1867.

70. Banguoğlu, Tahsin. Anadolu (ve Rumeli) ağızları, Türk Dili ve Edebiyatı Ansiklopedisi C-1, Dergah Yay., İstanbul, 1977. S. 132-134.; Boeschoten, Hendrik. Aspects of Language Variation. Turkish Linguistics Today (Yay. H. Boeschoten, L. Verhoeven), Leiden, 1991. S. 150-193.; Caferoğlu, Ahmet. Anadolu dialektolojisine dair bir deneme, Türk Dili-Belleten, 1946. S. 565. Caferoğlu, Ahmet. Die anatolischen und rumelischen Dialekte. PhTF I, 1959. S. 239-260.; Ercilasun, A. Bican. Doğu Anadolu ağızlarının sınıflandırılması. Prof. Dr. İbrahim Kafesoğlu'nun Hatırasına Armağan, Ankara, 1988. S. 219-223.; Hayasi, Toru. Anadolu ağızlarının coğrafi dağılımı üzerine bir deneme çalışması. IV. Dilbilim Sempozyumu Bildirileri 17-18 Mayıs 1990. [Yay.:] S. Özsoy/H. Sebüktekin. İstanbul. S. 233-243.; Karahan, Leyla. Anadolu Ağızlarının Sınıflandırılması, TDK Yay. Ankara, 1996.

71. Başkan, Özcan. Türkiye köy adları üzerine bir deneme, TDAY-Belleten, Ankara 1971, S. 237-251. Demir, Nurettin. Alanya ağızlarında Çimdi'nin varyantları, TDAY-Belleten, 1995, S. 99-114. Demir, Nurettin. Kıbrıs Ağızlarında *imiş* Hakkında, Bilig - Türk Dünyası Sosyal Bilimler Dergisi, 2002, S. 23, 129-139; Eren, Hasan. "Kıbrıs'ta Türkler ve Türk Dili", Onuncu Türk Dili Kurultayı Bildirileri, Ankara, 1963, S. 37-50; Gülensoy. Tuncer Anadolu ağızlarında Şimdiki zaman eki, Türk Kültürü Araştırmaları, İbrahim Kafesoğlu'nun Hatırasına Armağan, Ankara, 1985, S. 282-295.; Hayashi, T. Dialects on the Eastren Turkish Coast of the Black Sea, A Preliminary Report, gengo Kenkyu, 1984, 85. Németh, Gyula. "Bulgaristan Türk Ağızlarının Sınıflandırılması Üzerine", Türk Dili Araştırmaları Yıllığı Belleten 1981-1982, Ankara 1983, S. 119.

72. Karahan, Leyla. Anadolu Ağızlarının Sınıflandırılması. – TDK Yay. – Ankara, 1996.

73. Türkçe sözlük. 11 bsk. – Baskı Ankara: Türk Dil Kurumu, 2011.

74. Қазақ тілінің орфоэпиялық сөздігі. – Алматы, 2005.

75. Википедия. Свободная энциклопедия // ru.wikipedia.org/wiki.

76. Саакян Л.С. Отуречивание топонимов в Османской империи и республиканской Турции. – Ереван: Издательство ЦСИ «Апарат», 2010. (Язык оригинала английский, армянский, русский).

77. Мелконян Р. Отуречивание топонимов в республиканской Турции // <http://poravank.am/rus/issues/detail>.

78. <http://www.vestiturkey.com/tureckie-skolniki-peredut-na-f-klaviaturu1158h.htm>

79. Бектаев Қ.Б. Қазақ тілі буындарының алфавитті-жиілік сөздігі // Қазақ тексінің статистикасы. I т. – Алматы: Қазақ ССР-ның «Ғылым» баспасы, 1973. – 266-610 бб.

80. Бектаев Қ., Жұбанов А.Қ., Мырзабеков С., Белботаев А. М.О. Әуезовтің 20 томдық шығармалар текстерінің жиілік сөздігі. – Алматы-Түркістан, 1995. – 346 б.

81. Жұбанов А.Қ. Қолданбалы лингвистика: Қазақ тілінің статистикасы. – Алматы, 2013. – 209 б.

82. Азербайджанская Демократическая Республика (1918-1920 гг.). Законодательные акты. – Баку, 1998.

83. Резолюции и постановления съездов Советов Азербайджанской ССР (1921-1937 гг.). – Баку, 1961.

84. Мусаева Т.А., Мамедов А.А. Важная веха на пути развития письменности азербайджанского народа (к 80-летию Первого Тюркологического съезда). – Баку, 2006.

85. Сборник законов Азербайджанской ССР и Указов Президиума Верховного Азербайджанской ССР (1938-1962 гг). – Баку, 1961.

86. Бакинский рабочий. – 24.08.1956.

87. Сыздық Р. Қазақ тілінің анықтағышы (емле, тыныс белгілері, сөз сазы). – Астана: Елорда, 2000. – 532 б.

88. Төлегенұлы С. Азаттыққа дейінгі елімізге қазақ тіліндегі ақпарат-баспасөз тарихына шолу // Шыңжан қоғамдық ғылымы. – 1991. – №1.

89. Талип Абдулла. Ұйғур мариши тарихиди очеркләр. – Үрімші, 1998. – 133 б.

90. Қазақ тілінің жаңа емлесі // Терминология мәселелері. 1-кітап. – Астана: «1С-Сервис» ЖШС, 2006. – 124-137 бб.

91. Қазіргі қазақ тілі. – Үрімжі, 1978. (латын жазуында жарық көрген).

92. Хәмәт Сәмәт. Ұйғур тилидики созуқ тавуш фонимилиринин тарихий тәракияты вә уларниң йезикта ипадә килиши тоғрисида дәсләпки издиниш // Тіл вә тәржимә. – 1993. – № 4.

93. Абаукиим Хожа. Ғарби иурт вә Қадимки мәднийт. – Урүмчи, 1995.

94. Емле туралы білім. – Үрімші, 1989.

95. Қазақ тілі айтылымының негізгі ережелері. – Үрімші, 1997.

96. Омархан Асылұлы. Қазақ жазуының тыныс белгілері. – Үрімші, 1992.

97. Шау Жоң. Шыңжандағы тілдер мен жазулар (қытай тілінде). – Үрімші, 1997.

98. Ғабитханұлы Қ. Қазақ тілінің Қытайдағы зерттелуі // Терминологиялық Хабаршы. – 2002. – № 3. – 110-118-бб.

99. Крысин Л.П. Иллюстративный толковый словарь иностранных слов. – М.: Эксмо, 2008. – 864 с.

100. Омарұлы Е. Қазақша пән сөздер (Елдестің баяндамасы) // Терминология мәселелері. 1-кітап. – Астана: «1С-Сервис» ЖШС, 2006.

101. Уәли Н., Күдеринава Қ., Фазылжанова А. Қазақ жазуын латын графикасы негізіндегі жаңа әліпбиге көшіру жайында // Латын графикасы негізіндегі қазақ әліпбиі: тарихы, тағылымы және болашағы. – Алматы: Арыс, 2007. – 410 б.

102. Уәли Н. Лингвистикалық және мәдени-әлеуметтік түрткіжайттардың басымдылығы // Латын графикасы негізіндегі қазақ әліпбиі: тарихы, тағылымы және болашағы. – Алматы: Арыс, 2007. – 410 б.

103. Уәли Н. Таңдау, талғау, саралау: қазақ әліпбиі латынға көше ме? // Латын графикасы негізіндегі қазақ әліпбиі: тарихы, тағылымы және болашағы. – Алматы: Арыс, 2007. – 410 б.

104. Базарбаева З. Некоторые аспекты реформирование казахского алфавита на основе латинской графики // Латын графикасы негізіндегі қазақ әліпбиі: тарихы, тағылымы және болашағы. – Алматы: Арыс, 2007. – 410 б.

105. Жүнісбек Ә. Латын таңбалы негізгі әліпбидің фонетикалық дәйектемесі // Латын графикасы негізіндегі қазақ әліпбиі: тарихы, тағылымы және болашағы. – Алматы: Арыс, 2007. – 410 б.

106. Күдеринава Қ. Латын графикасына негізделген қазақ әліпби жобаларының ғылыми-лингвистикалық сараптамасының қорытындысы // Латын графикасы негізіндегі қазақ әліпбиі: тарихы, тағылымы және болашағы. – Алматы: Арыс, 2007. – 410 б.

107. Күдеринова Қ., Фазылжанова А. Латын графикасына негізделген қазақ жаңа әліпби жобалары және олардың лингвистикалық сипаты // Латын графикасы негізіндегі қазақ әліпбиі: тарихы, тағылымы және болашағы. – Алматы: Арыс, 2007. – 410 б.
108. Фазылжанова А. Мультимәдениеттілік және тілдік бірегейлік // «Туған тіл» журналы. – 2009. – №1(9).
109. Жүнісбек Ә. Әліпби ауыстыруды жазу реформасына айналдыру керек. – Орал, 2007.
110. Баскаков Н.А. Достижения и проблемы в усовершенствовании алфавитов и орфографий современных тюркских языков // Опыт совершенствования алфавитов и орфографии языков народов СССР. – М.: Наука, 1982.
111. Кормушин И.В. Основы графемологического анализа русского алфавита и проблемы расширения его графемного состава // Опыт совершенствования алфавитов и орфографий языков народов СССР. – М.: Наука, 1982.
112. «Қазақ жазуының қалыптасу кезеңдері, даму жолдары мен бағыттары» атты ғылыми-зерттеу жұмысы есебінің қолжазбасы. – Алматы, 2008.
113. «Тіл және аударма» журналы. – 2000. – № 1.
114. Досанова А.Ж. Латын әліпбиі негізінде сауат ашу әдістемесі: пед. ғ.к. ... дисс. – Алматы: Абай ат-ғы ҚазҰПУ, 2009. – 166 б.
115. Досанова А.Ж. Қазақ әліпбиінің тарихы. – Астана, 2011.
116. Әміржанова Н. Қазақстандағы латын жазуының тарихи тағылымы (1929-1940 жж.). – Алматы, 2012. – 150 б.
117. Байтұрсынов А. Тіл тағылымы. – Алматы: Ана тілі, 1992.
118. I Всесоюзный тюркологический съезд 26.II – 5.III.1926. – Баку, 1926. – 426 с.
119. Сыздық Р. Тілдік норма және оның қалыптануы (кодификациясы) // Көптомдық шығармалар жинағы. – Алматы: Ел-шежіре, 2014.
120. Аманжолов С. Тіл және жазу. – Өскемен: С. Аманжолов атындағы ШҚМУ баспасы, 2005. – 404 б.
121. Сыздық Р. А. Байтұрсынов жазуы және емле-ереже тарихы // <http://adebiportal.kz/bayt-rsynov-zhazuyu>.
122. Приказ МВД РФ от 26 мая 1997 г. № 310 «Об утверждении Инструкции о порядке оформления и выдачи паспортов гражданам Российской Федерации для выезда из Российской Федерации и въезда в Российскую Федерацию».
123. Жүнісбек Ә. Әліпби мәселесі // [http:// old.abai/kz/content/elimkhan-zh-nisbek-elipbi-meselesi](http://old.abai/kz/content/elimkhan-zh-nisbek-elipbi-meselesi).
124. Байтұрсынұлы А. Ақ жол. – Алматы: Жалын, 1991. – 464 б.
125. Гельб И.Е. Опыт изучения письма. – М., 1982. – 185 с.
126. Истрин В.А. Возникновение и развитие письма. – М.: Наука, 1965. – 596 с.
127. Фридрих И. История письма. – М.: Наука, 1979. – 463 с.
128. Дириггер Д. Алфавит. – М.: Изд. инс. лит., 1963. – 655 с.
129. Оразбаева Ф. Тілдік қатынас. – Алматы: Сөздік, 2005. – 272 б.
130. Байтұрсынов А. Тіл тағылымы. – Алматы: Ана тілі, 1992. – 448 б.
131. Уәли Н. Жаңа әліпбидің (көне түркі, кирилл және т.б. емес) латын графикасы негізінде тандалу себептері // Қазақ әліпбиін латын графикасына көшіру туралы

ғылыми-зерттеу материалдары (Түркия, Өзбекстан, Әзербайжан, Түркіменстан және басқа да елдердің латын әліпбиіне көшу тәжірибелеріне ғылыми талдау жасай отырып, қазақ жазуын латын графикасы негізіндегі әліпбиге көшіру жөнінде ғылыми зерттеулер жүргізу). – Алматы, 2007. – 194 б.

132. Әбусейітова М. Төл жазулары бар Армения, Грузия, Үндістан, Қытай, Корея, Жапония сияқты елдерде ұлттық тілдің латын графикасы негізіндегі әліпбиінің қолданыс тәжірибесі // Қазақ әліпбиін латын графикасына көшіру туралы ғылыми зерттеу материалдары (Түркия, Өзбекстан, Әзербайжан, Түркіменстан және басқа да елдердің латын әліпбиіне көшу тәжірибелеріне ғылыми талдау жасай отырып, қазақ жазуын латын графикасы негізіндегі әліпбиге көшіру жөнінде ғылыми зерттеулер жүргізу). – Алматы, 2007. – 194 б.

133. Базарбаева З. О переходе казахского алфавита на латинскую графику // газета «Казахстанская правда». – 29.01.2013.

134. Күдерінова Қ. Латын қарпі: сарабалдық қажет // «Ана тілі» газеті. – 04.01.2013.

135. Күдерінова Қ. Қазақ жазуының онтогенездік дамуы. – Алматы, 2006. – 330 б.

136. Уәлиев Н., Алдашева А. Қазақ орфографиясындағы қиындықтар. – Алматы: Ғылым, 1988. – 113 б.

137. Айдаров Ғ. Көне түркі жазуларынан материалдар. – Алматы, 1966. – 73 б.

138. Мамырбекова Г. XVIII-XIX ғғ. араб жазулы қазақ жазбаларының графикалық-орфографиялық ерекшеліктері: филол. ғ.к. ... дисс. – Алматы, 2006. – 130 б.

139. Байтұрсынұлы А. Әліп-бій. Жаңа құрал. – Алматы: Рауан, 1998. – 120 б.

140. Опыт совершенствования алфавитов и орфографии языков народов СССР. – М.: Наука, 1982. – 189 б.

141. Истрин В.А. Развитие письма. – М.: АН СССР, 1961. – 394 с.

142. Айдаров Ғ. Көне түркі жазба ескерткіштерінің тілі. – Алматы, 1986. – 182 б.

143. Сартқожаұлы Қ. Байырғы түрік жазуы: алфавит жүйесі және фонологиясы: филол. ғ.д. ... дисс. – Алматы, 2008.

144. Баскаков Н.А. Дискуссия в Казахстане о литературном языке, графике и орфографии // Вопросы языкознания. – М. – 1952. – №4.

145. Жолдасбеков М., Сартқожаұлы Қ. Орхон ескерткіштерінің толық атласы. – Астана: Күлтегін, 2005. – 360 б.

146. Сауранбаев Н. Қазақ тіл білімінің проблемалары. – Алматы, 1982.

147. Жұбанов Қ. Қазақ тілі жөніндегі зерттеулер. – Алматы: Ғылым, 1999. – 582 б.

148. Сағындықұлы Б. Қазақ тілі лексикасы дамуының этимологиялық негіздері. – Алматы: Санат, 1994. – 168 б.

149. Сыздықова Р. Сөз сазы. – Алматы: Ғылым, 1983. – 76 б.

150. Қашқари М. Түбі бір түркі тілі. – Алматы: Ана тілі, 1993. – 192 б.

151. Қайдаров Ә., Оразов М. Түркітануға кіріспе. – Алматы: Қазақ университеті, 1992. – 248 б.

152. Қазақ тілінің емле ережелері // «Төте оқу» газеті. – 26.04.1938 ж.

ТЕРМИНОЛОГИЯЛЫҚ АППАРАТ

АГГЛЮТИНАТИВТІ ТІЛ [лат. agglutinare – жапсыру] – түбір сөздің соңынан не алдынан түрлі қосымшалар жалғау арқылы жаңа сөздер мен формалар жасалып, түрленетін, жалғамалы (тіл). Агглютинативті тілдерге түркі, моңғол, финно-угор, венгер, полинезий тілдері жатады.

АЗҒАН СӨЗ¹ – ауызша үндесім заңы бойынша айтылудың нәтижесінде дыбыстық өзгеріске ұшырап қалыптасқан, айтылуы әбден дағдыға айналған, әуелгі тұлғасы өзгерген сөздер.

АЙТЫЛЫМ – 1. Коммуникация теориясында адамдар арасындағы тілдік қатынасты жүзеге асыратын сөйлесім әрекетінің түрі, тілдік қарым-қатынас барысында адамның өз ойын жарыққа шығару үдерісі, өз сөзін екінші біреуге ұғынықты етіп жеткізуі.² Фонетикада <грек. akustikos – естілетін, тыңдалатын> Дыбыстау мүшелері арқылы дыбыстың пайда болуын зерттейтін ілім.

АНЛАУТ [нем. an – алдында және laut – дыбыс] – 1. Сөз басындағы дыбыстың шебі (позициясы); 2. Сөз басындағы дыбыстардың жүйелілігі, дыбыс.

АНТРОПОНИМ [грек. ἄνθρωπος (anthropos) – адам және ὄνομα (ónoma) – есім, ат] – адамдардың өзіне меншікті есімдер, аты-жөні, бүркеншік, жасырын, лақап аттары.

АНТРОПНИМИКА – кісі есімдерін, жеке есімдерді, патронимдерді, фамилияларды, жалған есімдерді, псевдонимдерді, криптонимдерді зерттейтін тіл біліміндегі ономастиканың саласы.

АҢҒАЛ ДАУЫСТЫЛАР³/ **ЕЗУЛІК ДАУЫСТЫЛАР** – Ахмет Байтұрсынұлының қазақ дауысты дыбыстарын ерін қатысына қарай таптастыру жүйесіндегі «қымқырулыларға» қарама-қарсы коррелят топ, сөз құрамында орын талғамай кездесе беретін езулік дауыстылар.

АПОКОПА [грек. ἀποκοπή (арокорі) – түсу, үзілу] – 1. Екпінге қатысты дыбыстық үдеріс нәтижесінде сөз соңындағы дыбыстың не буынның түсіп қалуы. Мысалы: болат (болады), келет (келеді), түсет (түседі), газет (газета), облыс (область); 2. Қысқару нәтижесінде жаңа сөздің пайда болуы. Мысалы: такси (таксометр), метро (метрополитен), келі//кило (килограмм) және т.б.

Артикуляция [лат. articulatio – анықтап айту] – тіл дыбыстарын айтудағы сөйлеу мүшелерінің қызмет ету жүйесі.

АУСЛАУТ [нем. aus – -дан, -ден және laut – дыбыс] – 1. Сөз соңындағы дыбыстың шебі. Ұяң дауыссыздың қатандану үдерісі; 2. Сөз соңындағы дауыссыз дыбыстың жүйелілігі немесе дауыссыз дыбыс. Дауыссыз дыбыспен аяқталған сөзге жалғанатын қосымша да дауыссыз дыбыстан басталады (көлге, өрге); 3. Буын соңындағы дауыссыз дыбыстың жүйелілігі немесе дауыссыз дыбыс. Ауслаутты буын – қазақ тілінде тұйық және бітеу буындар.

АУЫЗЕКІ СӨЙЛЕУ СТИЛІ – күнделікті тұрмыстық (бейресми) қарым-қатынас тілі. Ауызекі сөйлеу стиліндегі қарым-қатынас диалог түрінде құрылып, сөйлеу барысында ым-ишара, экспрессивті-эмоционалды бірліктер қолданылады.

¹ Ахмет Байтұрсынұлының термині

² Әлімхан Жүнісбектің термині

³ Ахмет Байтұрсынұлының термині

АШЫҚ ДАУЫСТЫ ДЫБЫС – тілдің төмендеп барып көтерілуі арқылы жасалатын дауыстылар, оларды айтқанда жақ кең ашылып, иек төмендейді. Қазақ тіліндегі ашық дауыстылар: а, ә, о, ө.

ӘДЕБИ ТІЛДІҢ СТИЛЬДІК ТАРМАҚТАРЫ – жалпыхалықтық тілдің белгілі жүйеге түскен, жазу дәстүрі мен әртүрлі жазба және ауызша әдебиеттің негізінде қалыптасқан, әдеби тілдің өзіне тән тармақтары. Ұлттық әдеби тіл 5 негізгі стильге бөлінеді: көркем әдебиет стилі, публицистикалық стиль, ғылыми стиль; ресми ісқағаздар стилі, сөйлеу стилі.

ӘЛІПБИ – таңбалардың стандартты жиынтығына негізделген жазу формасы, әріптер тізбесі, жазу жүйесінің таңбалары. Әліпбиде таңбалар – әріптер тілдің фонемасын білдіреді, бірақ «дыбыс ↔ әріп» сәйкестігінің толық сақталуы сирек байқалады және ауызша тілдің даму үдерісіне қарай жазу да қарапайым сипатқа ие бола алады. Әліпби пиктографиялық (идеографиялық) жазудан ерекшеленеді. Себебі пиктографиялық жазуда таңбалар ұғымды (шумерлік клинопись) білдіреді. Ал морфемді және логографиялық жазуда жеке морфеманы (қытай жазуы) немесе сөзді білдіретін таңбалар болады.

ӘЛІПБИЛІК ЖАЗУ <орыс. алфавитное письмо> – жеке дыбыстық элементтерді бейнелейтін және сол элементтер арқылы тілдегі сөздердің дыбыстық мағынасын беретін жазба таңбалар жүйесі. Кейде оны дыбыс жазуы деп атайды.

ӘЛІПБИШЛЕР – дыбыстық жазуға негізделген қандай да бір тілдің жазуындағы дыбыстарды, олардың тіркесін, белгісін таңбалайтын әріптер жүйесін жасайтын мамандар.

ӘЛІППЕШЛЕР – бірінші қолданылатын сауат ашу (араб әліпбиінің «алиф» және «ба» деген екі әрпінен құралған) оқулығын дайындайтын мамандар.

ӘРІП – жазудағы фонеманы білдіру үшін қолданылатын графикалық таңба немесе оның басқа таңбалармен тіркескен түрі.

ӘРІПТІК ЖАЗУ қара. Дыбыстық жазу.

ӘРІПТІҢ ҚОСАЛҚЫ ТАҢБА ТІРКЕСІ – әріптің негізгі графикалық сұлбасы мен диакритикалық таңбаның тұтастығы арқылы жасалған графема түрі. Мысалы, й, ү.

ӘРІПҮСТІ ДИАКРИТИКА – әріптің негізгі графикалық сұлбасының үстінен қойылатын қосалқы таңба. Мысалы, й, ү.

БЕЙҮНДЕС СӨЗ – құрамындағы буындар әртүрлі лингвалды сингармотембрмен айтылатын сөз. Мысалы, ауыл – аулы, көрік – көркі, т.б.

БОСАРАЛЫҚ¹ <орыс. пробел> – сөздердің бөлек жазылуын көрсететін графикалық таңба.

БРЕВИС – тұрпаты айшық тәрізді, әдетте дыбыстың қысқалығын көрсетуге арналған әріпүсті диакритикалық таңба.

БУЫН ЖАЗУЫ <орыс. слоговое письмо> – буынға негізделген жазу. Жазудың буын жүйесінде таңба буынды белгілейді, яғни сөз құрамындағы әрбір буын графикалық таңбалармен беріледі. Бұған жапон, үнді жазулары жатады. Буын таңбалары әуелде бір буынды сөздерді белгілеген идеограммалардан жасалған.

БІРҚАЛЫПТАНДЫРУ / СТАНДАРТТАУ – стандарттарды, нормалар мен ережелерді және т.б. тағайындау және қолдану; бір үлгіге салу.

¹ Құралай Күдеринаның термині

БІРМӘНДІ ӘРІП – әріптің бір ғана дыбыстық мағынаны білдіретін түрі. Мысалы, а, ә, і.

ВАРИАНТ [лат. *varians* – өзгеретін, ерекшеленетін] – айтылым кезінде сөздердің дыбыстық өзгеріс нәтижесінде сол тілдің дыбыс қорында бар басқа бір дыбысқа ұқсап айтылуы.

ВАРИАНТ ДЫБЫС/ ӨЗГЕЛІК РЕҢК – айтылу кезінде тілдегі басқа дыбысқа ұқсап кететін, дыбыстың уақытша түрленімі.

ВАРИАЦИЯ/ БӨГДЕ РЕҢК [лат. *variatio* – өзгеріс, ауысу] – айтылым кезінде сөздердің дыбыстық өзгеріс нәтижесінде сол тілдің дыбыс қорында жоқ, басқа бір дыбысқа ұқсап айтылған дыбыс түрленімі.

ВОКАЛДЫ ЖАЗУ – дауысты дыбысқа негізделген жазу түрі. Вокалды жазу б.з.д. I мыңжылдықта қалыптасты.

ГИДРОНИМ [грек. ὕδωρ (*ýdor*) – су және ὄνομα (*ónoma*) – есім, ат] – мұхит, теңіз, көл, өзен, бұлақ, қайнар, құдық т.б. су объектілеріне қатысты атаулар.

ГРАММАТИКАЛЫҚ НОРМА [грамматика – грек. γράμμα (*grámma*) – «жазу таңбасы, әріп» сөзінен γραμματικὴ (*grammatikí*)] – тілдегі грамматикалық тұлғалардың бір ізге, бір қалыпқа түсіп, дағдыға айналып жұмсалуы.

ГРАММАТОЛОГИЯ [грек. γράμμα (*grámma*) – жазу таңбасы, әріп және λόγος (*logos*) – сөз] – графикалық лингвистиканы (графема, графиканы, жазуды) зерттейтін тіл білімінің бір саласы.

ГРАФЕМА [грек. γράφο (*gráfo*) – жазамын] – лингвистикалық мағынасы бар тілдердің графикалық жүйесінің ең кіші бірлігі. Графема – сөз, морфема, буын және фонеманың референті де болуы мүмкін. Графема термині әріптің, иероглифтің немесе оның бір бөлігінің синонимі ретінде де жиі жұмсалады. Тіл бірлігінің оның графикалық бейнесіне (түрпат межесіне) сәйкес қатынасын білдіретін жазу жүйесіндегі минималды таңба: фонеманың әліпбилік фонографиялық жазудағы әріпке сәйкестігі, буынның буындағы графикалық символдарға сәйкестігі, сөз-ұғымдардың логографиялық жазудағы иероглифке сәйкестігі. Қазақ жазуы – фонографиялық жазу.

ГРАФЕМА КЛАСЫ – әріп арқылы, әріптің жазу түрлері арқылы таңбаланатын жазба тілдің абстракті бірліктері.

ГРАФИЗАЦИЯ – орфографиялық және пунктуациялық жүйені құрайтын амал-тәсілдердің қиысуы және әліпби мен оның графикалық негізіне бағытталған тіл құрылымының құрамдас бөлігі.

ГРАФИКА [грек. γράφο (*gráfo*) – жазамын сөзінен γράφικός (*gráfikós*) – жазылған, өрнектелген] – графемалар, тыныс, екпін белгілері т.б. жазу құралдар жиынтығы, фонемалық жазудағы графема мен фонема арасындағы қатынастар жүйесі және оларды зерттейтін тіл білімінің бір саласы. Қазіргі қазақ графикасы әріптерінің жазылу тәсіліне және өрнегіне қарай жазу графикасы мен баспа графикасы болып бөлінеді.

ГРАФИКАЛЫҚ ЕРЕЖЕ – жеке әріптің жазылуына байланысты ереже түрі. Мысалы, графикалық ережелерде ф, г, х, ц, ч, ш, щ, ю, я дыбыстарының жазылымы көрсетіледі.

ДӘЙЕКШЕ¹ – араб жазуындағы жіңішкелікті білдіретін белгі, кейбір тілдерде дауыстының түсіп қалғанын білдіру үшін қолданылатын үтір тәрізді белгі.

¹ Ахмет Байтұрсынұлының термині

ДӘЙЕКШЕ ЖҮЙЕСІ¹. А.Байтұрсынұлының дәйекшесінің артикуляциялық (жасалым) сипаттамасы ретінде алынған термин. А.Байтұрсынұлы: «Бұл жіңішкелік белгісі – дәйекше. Сөз алдында дәйекше тұрса, ол сөздің хәріфтері жіңішке айтылады...», – деп көрсетілген. Сөз алдында дәйекше жоқ болса, онда ол сөздің жасалымы кейінді, естілімі жуан, ал сөз алдында дәйекше тұрса, онда ол сөздің жасалымы ілгерінді, естілімі жіңішке болып шығады.

ДӘНЕКЕР ДЫБЫС – екі морфеманың арасын жалғастырып байланыстырушы дыбыс.

ДӘСТҮРЛІ ПРИНЦИП / ТАРИХИ-ДӘСТҮРЛІК ПРИНЦИП – жазу сөз бөлшектерінің түбір тұлғасын сақтау ережесіне де, естілуінше жазу ережесіне де сай келмейтін, сөздердің бір кездегі қалыптасып, үйреншікті болып кеткен жазылу түрі сақталатын принцип. Бұл принцип – жазу-сызуы бір графика негізінде қалыптасқан, өзгеріске түспеген тілдерге тән (ағылшын, француз т.б.). Қазақ жазуында әлипби жиі ауысып отырғандықтан, дәстүрлі принцип сирек қолданылады.

ДЕМОТИКАЛЫҚ ЖАЗУ <орыс. демотическое письмо> [лат. demotikos – халықтық] – иератика жазуы негізінде әрі қарай жеңілдетілген египеттік жазудың графикалық түрі.

ДЕНОТАТ [лат. denotatum – белгіленген] – заттың, белгілі бір нәрсенің атауы. Денотат бірнеше мағынада қолданылады: 1) референт орнына жұмсалады, басқаша айтқанда, сөйлеушінің түсінік-қабілетіне байланысты тілден тыс белгілері бойынша атау болып келеді; 2) белгілі бір топтағы заттардың, қасиеттердің, қатынастардың, жағдайлардың, үдерістердің, қимыл-әрекеттердің ұқсастықтарына қарай ортақ атау немесе солардың әрқайсысының атауы; 3) адамның қызмет бабына, атақ-дәрежесіне т.б. қатысты да пайдаланылады.

ДИАКРИТИКАЛЫҚ ТАҢБА [грек. δια-κρίτικός (dia-kritikós) – ажырату үшін арналған] – белгілі бір қосымша артикуляциялық мағынасын білдіру үшін әріпке қосылатын шартты көмекші белгі. Мысалы: базалық кирил графикасынан алынған у, к, г, н, е, и әріптерінің ұ, қ, ғ, ң, ё, й түрлеріндегі қосымша белгілер олардың қалай айтылуы керектігін айқындап тұр.

ДИАЛЕКТ [грек. διάλεκτος (diálektos) – сөйленіс] – белгілі бір аймақ, облыс тұрғындарына қызмет ететін жалпыхалықтық я ұлттық тілдің тармағы. Әдеби тіл мен диалектінің өзара қарым-қатынасы өте күрделі. Әдеби тіл диалектіге әсер ете отырып, өзі де олардың есебінен байып отырады. Негізгі тілдік ерекшеліктері бірыңғай говорлардың жиынтығы.

ДИГРАФ [грек. δυο (duo) – екі және γράφο (gráfo) – жазамын] – екі таңбадан тұратын әріп, диаграмма. Диграф жазуда фонемалар мен олардың негізгі түрлерін белгілеу үшін қолданылады: поляк тілінде – cz (ч), sz (ш).

ДИФТОНГ [грек. δί- (dí-) – екі рет және φθόγγος (fthóngos) – дауысты дыбыс] – дауыстылардың айрықша қосарланып келетін элементтерден тұратын түрі, екі дауысты дыбыстың элементінен құралған дербес дыбыс.

ДЫБЫС АЗУЫ* – қазақ тілінің дыбыстық заңдылығына сәйкес қатар айтылмайтын дыбыстар қатар келгенде, бірінің дыбыстық сапасында ауытқушылық туындап, келесісіне үндес, өзгеріп айтылуы.

¹ Ахмет Байтұрсынұлының термині

ДЫБЫС-ӘРІПТІК ЖАЗУ – ДЫБЫСТЫҚ ЖАЗУ <орыс. звуко-буквенное письмо> – тіл дыбыстарын, фонемаларды әріппен таңбалайтын жазу жүйесі. Дыбыс-әріптік жазу – жазудың ең соңғы, дамып, жетілген түрі. Жазу жүйелерінің ішіндегі әріптік жазу – ең қолайлы жазу. Қай тілде болмасын буын саны мен сөз санынан дыбыс саны әлдеқайда аз. Дыбыс-әріптік жазу буын жазуынан кейін шықты. Дыбыстық жазудың екі түрі болған. Бірі – консонатты дыбыстық жазу. Ол б.з.д. 2000 жылдықтың екінші жартысында пайда болған. Оған ертедегі финикий жазуы, ежелгі еврей жазуы, арамей жазуы т.б. жатады. Ондағы таңбалар тек дауыссыз дыбыстарды белгілеп, негізінен семит тілдерінде қолданылған. Екінші – вокалды дыбыстық жазу б.з. 1000 жылдығының бас кезінде пайда болған. Дыбыстық жазу б.з.д. 1 мың жылдықтың алғашқы ғасырларында тарала бастаған.

ДЫБЫС ЖҮЙЕЛІ (негізі естілуіне қарай)¹ – сөздерді ауыздан шыққан күйінше айтылуы бойынша жазатын (емле түрі).

ДЫБЫС ҚОРЫ – бір фонеманың өздік, өзгелік, бөгде реңктерінің жиынтығы.

ДЫБЫСТАРДЫҢ КОМБИНАТОРЛЫҚ ӨЗГЕРУІ [лат. combinare – қосу, тіркестіру] – сөйлеу кезінде дыбыстардың бір-біріне әсер етуінен пайда болатын фонетикалық өзгерістер. Комбинаторлық өзгеруге аккомодация, ассимиляция, диссимиляция, эпентеза, диэреза, гаплогогия, метатеза т.б. құбылыстар жатады.

ДЫБЫСТАРДЫҢ ШЕПТІК ТҮРЛЕНУІ / ДЫБЫСТАРДЫҢ ПОЗИЦИЯЛЫҚ ТҮРЛЕНУІ <орыс. позиционные изменения звуков> – сөздегі дыбыстардың орнының немесе олардың екпінге қатысты шебінің (позициясының) өзгеруі. Мысалы, дыбыстардың шептік түрленуінде әлсіз позициядағы дауыстылардың редукциясы, апокопа, сөздің аяғындағы үнді дауыссыздардың бәсеңдеуі, протеза, эпитеза сияқты т.б. құбылыстар болады.

ДУБЛЕТ ӘРІПТЕР <орыс. дублетные буквы, буквенные дублиеты, буквы-дублиеты> [фран. doublet – қосарлаған] – бір ғана дыбысты таңбалауға қатарынан жұмсалатын әріптер.

ДЫБЫСТЫҚ ТҮРПАТ – тілді өзге тілдерден бөлектеп тұратын өзіндік дыбыстық жүйесі негізіндегі ерекше тұрпаты, жамылғысы. Әліпби әріптер арқылы белгілі бір тілдің мағыналық бірліктерінің дыбыстық тұрпатын белгілейді.

ДЫБЫСТЫҢ САПАСЫ – дыбыстың артикуляциялық-акустикалық сипатымен тығыз байланысты, яғни дыбыстың жасалу жолдары (орны, тәсілі, дауыс қатысы), дыбыстың нақты болмысы (қуыс жүйесі, ауыз қуысы, айтылым күші), естілу (түйсінім түрі, естілім қарқыны) сипатына қарай айырым белгілерінің жиынтығы.

ЕЗУЛІК ДАУЫСТЫЛАР <орыс. нелабиализованные гласные> – айтылуда еріннің кейін тартылып, езудің жиырылуы арқылы жасалатын дауысты дыбыстар: а, ә, е, э, ы, і, и.

ЕМЛЕ – сөзді бірізді жазудың тәсілдерін белгілейтін ереже. Қара. Орфография.

ЕМЛЕ ПРИНЦИПТЕРІ / ОРФОГРАФИЯ ПРИНЦИПТЕРІ – тілдің орфографиялық жүйесі негізінде жатқан заңдылықтар, графика беретін түрлі мүмкіндіктер ішінен сөзді жазу үшін таңдап алынуға тиісті жалпы негіздер; орфографияның әрбір принципі топтарын біріктіреді. Сөздердегі дыбыстарды әріппен берудің қазақ орфографиясы негізінен төрт принципке сүйенеді. Олар: фонематикалық прин-

¹ Ахмет Байтұрсынұлының термині

цип – белгілі бір фонеманың әртүрлі позицияға тәуелді түрленімдерінің әліпбидегі бір ғана әріппен белгіленуі. Мысалы, басшы (башшы емес), түнгі (түңгі емес), саудагер (сәудегер емес). Фонематикалық принцип көп жағдайда морфологиялық принципке сәйкес келеді; фонетикалық принципте сөз естілуі бойынша жазылып, фонеманың дыбыстық қоршауға тәуелді түрленімдері таңбаланады (мыс., Ботагөз, Амангелді, кыргүйек т.б.); тарихи-дәстүрлік принцип бойынша сөздің жазылуы тілдің қазіргі күйіне сәйкес келмейді де, сөз үйреншікті болып кеткен дағды бойынша жазылады. Әліпби жиі ауысып отырғандықтан, бұл принцип сирек қолданылады. Мысалы, тарих, хикая, қаһарман т.б.; айырым принципі бойынша дыбыстық құрылымы ұқсас сөздер шартты түрде емле арқылы ажыратылады: қан – хан, қауып – қауіп, өкімет – үкімет, т.б.

ЕМЛЕШІЛЕР – сөздерді бірізді жазудың тәсілдері мен ережелерін дайындайтын мамандар.

ЕРІН ҮНДЕСТІГІ – сөйлеуде алғашқы буындағы еріндік дауыстының әсерімен кейінгі буындардағы әлсіз (қысан) дауыстылардың еріндікке айналуы. Мысалы, бұрынғы – бұрұңғұ, өрік – өрүк, күрек – күрөк, көлеңке –көлөңкө және т.б.

ЕРІНДІК ДЫБЫС – артикуляциясы бойынша еріннің дөңгеленіп алға қарай сүйірленуі немесе бір-біріне жабыса тиюі арқылы жасалатын дыбыстар.

ЕСКІ ҚАЗАҚ ЖАЗБА ТІЛІ – көне, орта түркі дәуірлерінен бастау алған, қазақ қоғамында жазба түрде қызмет еткен тіл.

ЖАДИД ЖАЗУЫ – дауысты дыбыстар харакат арқылы емес, арнайы таңбаменен берілетін араб жазуының бір түрі; қадимнің жеңілдетілген нұсқасы.

ЖАЗБА (письменность) – аралық қашықтықта тілді жеткізуге мүмкіндік беретін, айтылған уақытында сақтауға негіз болатын графикалық таңбалар жүйесінің көмегімен дыбыстық тіл құралдары арқылы жасалатын қарым-қатынас құралы. Жазбада тілдің фонетикалық элементтерін бейнелейтін абстрактілі символдар қолданылады. Мысалы, үнді-еуропа тілдерінде көне египеттік, көне ариялық пиктографиялық жазу формасына ұқсас қарапайым ұғым бейнелері қолданылуы мүмкін. Жазуды ерекше таңбалық жүйе ретінде грамматология, эпиграфия, палеография салалары зерттейді.

ЖАЗБА КОММУНИКАЦИЯ – жазбаша түрдегі сөйленімдерді тудыру, тасымалдап жеткізу, қабылдау үдерісі.

ЖАЗУ – белгілі бір тілдік ақпаратты, басқа да мағына элементтерін (қай кезде айтылған уақыт сипатына қарамастан) жеткізуге, қалыптастыруға арналған таңбалық жүйе. Жазу – адамзат тілінің қалыптасуының бір формасы.

ЖАЗУДЫҢ ҚЫЗМЕТІ – қоғамдық өмірде жасалған мәдени байлықты ұрпақтан-ұрпаққа жеткізу, сақтау.

ЖАЗУДЫҢ ОЙЖАСАМДЫҚ ҚЫЗМЕТІ – адам ойының материалданып, жарыққа шығуының, дәлірек айтқанда, шығармашылық әрекетінің құралы ретіндегі жазудың қызметінің бір түрі. Жазудағы стандарттық құрылымдар, сөйлем мүшелерінің нормативті орын тәртібі т.б. сыртқа шыққан адам ойын өзгеше сипат береді. Оның үстіне жазылған мәтінді қайталап оқып, толықтыруға, қысқартуға нақтылауға, қайта құруға мүмкіндік бар. Ой үстіне ой жалғауға болады. Сөйтіп, жазу түптің түбінде адамның өз сөзінің бөгделенуі болып шығады. Жазудың ойжасамдық қызметі арқылы сөз екінші өмірге, дербес өмірге ие болады.

ЖАЗУДЫҢ ТІЛДІ НОРМАЛАУШЫЛЫҚ ҚЫЗМЕТІ – кодификацияланған норманы қалыптастыратын, тіл бірліктерінің шығу тегін, уәжін, түбір тұрпатын бейнелейтін коммуникативтік қызметінің бір түрі.

ЖАЗУ-СЫЗУДЫ ДЕМОКРАТИЯЛАНДЫРУ – жазуды барынша халық тіліне жақындату. XIX ғасырдың аяғы мен XX ғасырдың басында ағартушылар, белгілі түркітанушы ғалымдар жазу-сызуды реформалау қажеттігіне айрықша назар аударып, демократиялық бағытқа қарай бетбұрыс жасау мақсатында жазу-сызуды демократияландыруды алға тартты. Ол кезеңде жазу жүйесіндегі таңбалар ауызша тілдің дыбыстық жүйесіндегі бірліктерді бейнелеуге тиіс болды. Ал бұрынғы араб әліпбиіне негізделген түркі жазуының графикалық жүйесінде ауызша қолданыста жоқ архаикалық элементтер мен орфографиялық шарттылықтар, екіұшты оқуға болатын графемалар жиі кездесіп отырды. Ахмет Байтұрсынұлы «қазақтың жазу-сызуы халықтық тілдің графикалық манифестациясы болу керек» деген тұжырымды басшылыққа алып, жазу-сызуды азғана оқығандардың емес, қалың көпшіліктің білім, тәрбие құралына айналдыру, яғни жазу-сызуды демократияландыру қағидасын дәйекті ұстанды.

ЖАЛҒАУ – сөз тіркесіндегі сөздерді өзара байланыстыру үшін есімдер мен етістіктерге жалғанатын қосымша.

ЖАЛҒАУЛЫҚ – жеке тұрғанда толық мағынасы жоқ, сөздерді, сөйлемдерді өзара байланыстыратын шылау сөз. Сөйлем мен сөйлемді, сөйлемдегі сөз бен сөзді өзара байланыстыру үшін жұмсалатын шылауларды жалғаулықтар дейміз.

ЖАЛҚЫЛАҒЫШ ҚОС СӨЗ¹ – нәрселерді айыра атайтын қос сөз түрі.

ЖАЛПЫЛАҒЫШ ҚОС СӨЗ – нәрсенің көбін қамти атайтын қос сөздің түрі. Қос сөз екі түрлі болады, біреуі – жалпылағыш қос сөз, екіншілері нәрселерді айыра атайды. Алдыңғысы – жалпылағыш қос сөз деп, соңғысы жалқылағыш қос сөз деп айтылады. Жалпылағыш қос сөздер: аяқ-табақ, төсек-орын, ер-тұрман, киім-кешек, жүн-жұрқа, бақа-шаян, құрт-құмырсқа, бұта-бұтанақ, жер-су, түйе-мүйе, бұзау-мұзау, қой-қозы т.б.

ЖАЛПЫХАЛЫҚТЫҚ ТІЛ – бір немесе бірнеше негізгі ауызекі тілді (сөйленісті) арқау ете отырып, этносқа немесе этнос тобына ортақ тіл. Жалпыхалықтық тілді біртектес тілдік ұжымның игілігі деуге болады. Сондай-ақ жалпыхалықтық тіл туыстас тілдер тобына немесе құрылымы әртүрлі тілдердің басын біріктіретін ортақ тіл болып табылады.

ЖАҢА ПШПН МЕНЗЕУ ²<орыс. морфологическая аналогия> – морфологиялық карама-қарсылықтарды кезекті өзгеріске жеткізетін бірігу (Мысалы, орыс тілінде – несунес = трясунетрас; кольцо-кольца). Екі немесе одан да көп сөздер мен формалардан тұрпаты бірдей жаңа бір сөз немесе форма пайда болады.

ЖАРТЫЛАЙ КОНСОНАНТТЫ ЖАЗУ – дауысты дыбыстар жолүсті, жоласты белгілері бойынша берілетін, негізінен дауыссыз және жартылай дауыстыларды таңбалайтын жазу түрі.

ЖАРЫСПАЛЫ ВАРИАНТ – сөйлемде ешбір реңктік, стильдік бояумен ерекшеленбейтін, әр алуан себептерден дыбыстық немесе тұлғалық ауытқуға ұшырап,

¹ Ахмет Байтұрсынұлының термині

² Телжан Шонанұлының термині

әрқалай жазылып, әрқалай айтылып жүрген дыбысталуы бөлек, бірақ қолданылуында мағыналық дербестігі жоқ, бірнеше вариантта айтылатын сөз.

ЖЕР-СУ АТТАРЫ. Қара. Топонимика.

ЖІҢШКЕ ЕЗУЛІК ДАУЫСТЫ – тілдің жоғары қалпымен ерін қатысуынсыз езу емеурін арқылы жасалатын сөз құраушы дауысты дыбыс.

ЖҰРНАҚ [лат. *suffixus* – жалғанған]; <орыс. суффикс> – түбірге (негізге) қосылып, жаңа сөз және грамматикалық тұлға жасайтын көмекші морфема. Қазақ тіліндегі жұрнақтардың басым көпшілігі сөзжасам жұрнақтары. Мысалы: күзет-ші, көпшілік, ауыз-дық, сүз-гі, сезім-тал, ұш-қыр, қол-да, көңіл-ден, жол-ық, ауыз-ша т.б. Бұлардан басқа сөз түрлендіруші жұрнақтар бар. Оларға сөз таптарындағы әртүрлі грамматикалық тұлғалар жасайтын жұрнақтар жатады. Мысалы: ек-еу, бір-інші, он-дап – сан есім жұрнақтары; жылдам-ырақ, нашар-лау – шырай жұрнақтары; бар-са, ал-ғай, жүр-ейін – рай жұрнақтары; оқ-ып, кел-е, көр-гелі – көсемше жұрнақтары т.б.

ЖІҢШКЕ ЕРІНДІК ДАУЫСТЫ – тілдің жоғары қалпымен, ерін қатысуымен жасалатын сөз құраушы дауысты дыбыстар.

ИДЕОГРАФИЯЛЫҚ ЖАЗУ [идеография – грек. *ιδέα* (*idéa*) – идея және *γράφειν* (*gráfein*) – жазу] <орыс. идеографическое письмо> – сөзді, оның ұғымын тікелей білдірмейтін, бірақ белгілі бір хабар, жайт туралы еске салатын не ақпар беретін таңбалардан (суреттерден) тұратын жазу. Идеографиялық жазу – жазудың графикалық таңбалық жазуға дейінгі түрі. Бұл ғылымда мнемоникалық таңба жүйесі (мнемоника – грек. *μνημονικόν* (*mnimónikón*) – есте сақтау өнері) деп аталады. Мысалы: *садақ*, *соғыс* дегенді білдірген, төрт амалды білдіретін есептік (+, –, /, x) таңбалар да идеографиялық жазуға жатады. Идеографиялық жазу әсіресе б.з.д. VIII ғ. бастап Таяу Шығыста, Египет, Шумер жерінде, б.з.д. IV-III ғғ. ацектерде (майя жазуы) дамып қалыптасқан.

ИЕРАТИКАЛЫҚ ЖАЗУ [иератика – лат. *hieratikos* – қасиетті, абыздық] <орыс. иератическое письмо> – идеографиялық жазумен салыстырғанда жеңілдетілген көне египет жазуының (шапшаң жазудың) бір түрі.

ИЕРОГЛИФ ЖАЗУ [иероглиф – лат. *hieros* – қасиетті және *glyphe* – кесіп ойылған] – ерекше таңбаларды (иероглифтерді) пайдалану арқылы сөз мағынасын ғана емес, фонетикалық мағынаны да бере алатын идеографиялық жазудың өте ертедегі буындық-сөз жүйесінің түрі. Мысалы, Мысыр, Қытай, Жапон халықтарының белгілі ұғымды, буынды, дыбысты білдіретін өрнекті жазуы. Иероглиф жазудың негізгі принциптері: а) сурет түріндегі иероглиф белгілі сөздің мағынасын бере алады. Мысалы, адамның қолын ауызға апарған таңба «жеу» мағынасын берген; ә) иероглиф қандай да бір сөзді немесе бүтіндей ұғымды түсіндіре алады. Мысалы, күн таңбасы «тәулік» мағынасын берген; б) иероглиф жеке дауыссызды немесе дауыссыздар тіркесін білдіреді.

ИНВАРИАНТ / НЕГІЗГІ РЕҢК [фран. *invariant* – өзгермейтін] – бір мәнділіктің, нақты көріністердің барлық негізгі белгілерінің жиынтығынан тұратын тілдік бірлік (фонема, морфема, лексема және т. б.).

ИНВАРИАНТ ДЫБЫС/ ӨЗДІК РЕҢК – фонема, яғни дыбыс арқылы айтылатын, әріп арқылы жазылатын, тілдің парадигмалық жүйесіндегі дыбыстың негізгі реңкі.

ИНВАРИАНТ ФОНЕМАНЫҢ ВАРИАЦИЯСЫ – Мәскеу фонологиялық мектебі бойынша сигнификативті тұрғыдан әлді, ал перцептивті тұрғыдан әлсіз позициядағы фонемалық қарама-қарсылықты бейтараптандырмайтын позицияға тәуелді реализациясы (көрінісі). Мысалы, атсыз – [атцыз], мұндағы [ц] – <с> фонемасының <т> фонемасынан кейінгі позициядағы вариациясы.

ИНЛАУТ [нем. in – қасында, жанында және laut – дыбыс] – 1. Сөздің немесе буынның ортасындағы шебі (позициясы); 2. Сөздің немесе буынның басындағы дыбыстардың жүйелілігі, дыбыс.

ИРРЕДЕНТА [итал. irredento – азаттығы жоқ] – соғыс, даулы шегара сызықтары немесе отарлау саясаты нәтижесінде қайта бірікпей, өз елінің шегінен тыс, тарихи ұлттың шегаралас өлкелерінде қалып қойған этникалық топтар.

КИРИЛ ЖАЗУЫ – грек жазуы негізінде жасалған, славян ағартушысы Кирилдің атымен аталған жазу. 1940 жылы Кеңес Одағы халықтары біртекті әліпбиді қолдануы қажет деген саясатпен КСРО құрамындағы халықтардың жазуы жаппай кирил жазуына көшірілді. Орыс тілінде жоқ қазақ тілі дыбыстарының таңбалары кирил таңбаларына ұқсастырылып (қ-к, ғ-г, о-ө, ң-н), қазіргі қазақ әліпбиі қабылданды.

КОГНИТИВТІК САНА – тілдік тұлғаның, тілдік ұжымның өмір тәжірибесінде жинақталған білімдер жүйесі.

КОНСОНАНТ [лат. consonantia – дауыссыз дыбыстау] – 1. Дауыссыз дыбыс; 2. Буын құрай алмайтын дыбыс.

КОНСОНАНТТЫ ДЫБЫСТЫҚ ЖАЗУ – дауыссыз дыбыстарды ғана белгілейтін таңбалар жүйесі. Жазудың бұл жүйесі дауыстыларға қарағанда дауыссыздардың қызметі мен мәні басым тілдерде пайда болып қалыптасқан. Мысалы, семит тілдерінде (ішінара хамит тілдерінде) сөздің түбірі дауыссыз дыбыстардың тіркесінен құралады да, оларға дауыстылар қабаттасқанда, ол дауыстылар түрлене отырып, туынды сөздің әртүрлі грамматика формаларын білдіреді. Консонантты жазу б.з.д. II мыңжылдықта қалыптасты.

КОНЦЕПТ [лат. conceptus – ұғым] – индивид санасында сәуленген сезімдік-заттық образдың (перцептивті модус) негізінде пайда болатын ұғым мазмұны, атаудың (таңбаның) мағыналық мәні, таңбасы. Таңбадағы оның нысандық мағынасынан өзгеше болады.

КОРРЕЛЯТ – өзара байланысқан, өзара қатынастағы тілдік бірліктер қатарының немесе жұбының бір мүшесі.

КОРРЕЛЯТИВ ЖҰП – бір немесе одан да көп айырым белгілері бойынша қарама-қарсы қойылу негізінде қалыптасқан қатынастық жұп. Мысалы, а-ә – корреляциясында жуан-жіңішкелік айырым белгі, басқа ашық, езулік белгілер ортақтық болады.

КОРРЕЛЯЦИЯ – екі немесе одан да көп тілдік бірліктердің сәйкестік, тәуелділік қатынасы. Фонологиялық корреляция: барлық белгілері бойынша сәйкес келетін, бірақ бір белгісі бойынша қарама-қарсы болатын жұп фонемалардың қатары. Ұяң-қатаң белгілері бойынша дауыссыз корреляциясы: [б-п], [д-т]. Жуан-жіңішке белгілері бойынша дауысты корреляциясы: [о-ө].

КӨЗШАЛЫМ¹ – адамның айналадағы құбылысты көру арқылы қабылдауы.

¹ Ахмет Байтұрсынұлының термині

КӨЛБЕУ ҚАРПІ <орыс. курсив> [лат. *cursiva littera* «жылдам жазу» арқылы нем. *kursiv*] – шамамен 15°-қа қиғаш, қолмен жазылған жазуға аздап ұқсайтын типография қарпі. Көлбеу қарпі типографиялық жазуда ерекше тұрпат беру үшін қолданылады.

КӨПӘРІПТІ ТАҢБАЛАР – бір мағынада жұмсалатын күрделі таңбалар. Көпәріпті таңбалар сөзде немесе сөйлемде жиі кездеспейді.

КӨПМӘНДІ ӘРІПТЕР – бірнеше дыбыстық мағынаны білдіретін әріптер.

КУМУЛЯТИВТІК ҚЫЗМЕТ – өмір шындығы туралы жинақталған ақпараттың тілдік бірліктерде бейнеленуі, тіркелуі, сақталуы.

КҮШЕЙТКІШ БУЫН – заттың белгі-сапасын, сынын асыра көрсетіп тұратын үстеме буын, мысалы, қып-қызыл, үп-үлкен.

КІРМЕ СӨЗДЕР – тіларалық қарым-қатынас (байланыс) нәтижесінде бір тілден екінші тілге ауысқан бөгде тілдік элементтер (сөздер, сөз тіркестері, жұрнақтар т.б.).

КІТАБИ ТІЛ – негізінен жазбаша түрде қызмет ететін, қалыптасқан өзіндік нормасы бар, сөйлеу тіліне қарама-қарсы қойылатын тіл.

КӘДИМ ЖАЗУЫ – дауысты дыбыстар таңба арқылы емес, диакритикалық белгілермен, яғни белгілі бір қаракаттар арқылы берілетін араб жазуының бір түрі. Араб жазуындағы қаракаттар үшеу – фатха, дамма, кесра. Фатха (^ˆ) қазақ тіліндегі «а», «ә»; дамма ([˘]) қазақ тіліндегі «ұ», «ү», «о», «ө»; кесра ([˙]) қазақ тіліндегі «ы», «і», «е» дыбыстарының мәнінде жұмсалады.

ҚАЙТАЛАМА ҚОС СӨЗ – бір сөздің өзгеріссіз қайталануынан немесе бір сыңарының не бір буынының, не бір дыбысының өзгеріп қайталануынан жасалатын қос сөз. Мысалы, сөйлей-сөйлей, төбе-төбе, қолма-қол, жекпе-жек, т.б.

ҚАТАҢ НОРМА – тілдің заңдастырылған нормаларымен бекітілген, тілдегі әртүрлі нұсқада айтылатын сөздерді бірізділікке, бір арнаға түсіретін міндетті тілдік норма.

ҚОС СӨЗ – екі сөздің қосарлануынан немесе бір сөздің тұлғалық өзгеріске ұшырау арқылы екі рет қайталануынан жасалып, біртұтас сөз ретінде қалыптасқан күрделі сөздің бір түрі.

ҚОСАЛҚЫ СӨЗ¹ – өз алдына мағынасы кем, басқа сөздің маңайында тұрғанда ғана мағына шығатын сөз. Мәселен, да, ғой, ғана (мал да, жан да, солай ғой, осы ғана).

ҚОСАМЖАР ОРФОГРАФИЯ² – шет тілінен енген сөздердің төл тілдің орфографиялық заңдылығына бағынбай, өз тіліндегі бойынша жазылуы салдарынан қалыптасқан жартылай өзге, жартылай өз тілінің ережесіне бағынатын орфография.

ҚОСАР СӨЗ³ – бұл қос сөздерден басқа сөздердің қосарынан біріне-бірі жедел айтылатындарына қойылған ат. Бұған қатар-қатар, жалт-жұлт, шым-шытырық, бірден-бірден, алысып-жұлысып т.б сөздер жатады.

ҚОСАРЛЫҚ БЕЛГІ [лат. *division* – бөлу] – кіші сызықша емле белгісі. Қазақ тіл біліміне ең алғаш рет қосарлық* терминін енгізген Ахмет Байтұрсынұлы болды. Ғалымның пікірінше, қосарлық – «екі сөзді қосу керек болған орында, бір сөздің екі бөлімін қосу керек болған орында немесе біріне-бірі жедел екі сөз қосарынан айтылатын орында, не болмаса, бір сөздің өзі қайта-қайта жедел айтылатын орында қойылатын белгі». Оның қойылатын орындары: а) лексикалық мағынасын сақтаған

¹ Ахмет Байтұрсынұлының термині

² Нұргелді Уәлидің термині

³ Ахмет Байтұрсынұлының термині

сөздерден жасалған күрделі сөздер арасында: *инженер-технолог, батыр-ұшқыш*; ә) қос сөздер арасына: *ел-жұрт, алай-дүлей*; б) сөзді тасымалдағанда; в) реттік сан есімдерді қолданған жағдайда: 3-жыл, 5-рет; г) *-ақ, -ау, -мыс, -ды* демеуліктері тіркескен жағдайда: *айтады-мыс, келмеді-ау*; д) қосымшаларды ерекшелеп көрсетуде: *-ған, -ген, -мын, -мін*; е) екі сөзден тұратын фамилияларда, адам аттарында: *Тұрсын-заде* т.б.

ҚОСЫМША РЕҢК – тіл бірліктер түрленіміндегі негізгі емес, үстеме мағыналық өзгешелік.

ҚОСЫНДЫ СӨЗ¹ – екі немесе одан да көп сөздер бірігіп, бір атау ретінде қалыптасқан біріккен сөздер. Бұл сөз бұрынғы жалқылағыш қос сөз деген аттың орнына алынып тұр. Мысалы: *белбеу, қарағұс, жүкаяқ* т.б.

ҚУАТСЫЙЫМДЫЛЫҚ² – әліпби тиімділігі критерийінің бірі ретінде саналатын тіл иелменінің мәтінді жазуда әріпке қатысты жұмсайтын қуатының (энергиясының) жиынтық мөлшері. Әдетте қуатсыйымдылық сол әріпке қатысты мәтінде жіберілген қате санына кері пропорционал болады, яғни сол әріп бойынша жазарман мәтінде неғұрлым аз қате жіберсе немесе мүлде жібермесе, соғұрлым ол әріптің қуатсыйымдылығы жоғары немесе абсолютті мәнінен көрінеді.

ҚЫМҚЫРУЛЫ ДАУЫСТЫ³ / **ЕРІНДІК ДАУЫСТЫ** – ерін қатысы арқылы жасалатын дауысты дыбыс. А.Байтұрсынұлы дауысты дыбыстардың жіктеліміне «аңғалдар» мен «қымқырулылар» белгісін енгізіп, екіге топтайды. Бұл жіктелім белгі езулік пен еріндік деп те аталады. Қымқырулылар – еріндік дауыстылар. Қымқырулылар сөз шебінде тек бірінші буында кездеседі; қымқырулы дауыстыларды айтқанда, ерін дөңгеленіп қатысады.

ҚЫТАЙ ИЕРОГЛИФИ – 1. Сурет жазу жүйесі, әріптері, таңбалары; 2. Идеограмма жазуына негізделген мысыр, қытай, жапон халықтарының белгілі ұғымды, буынды, дыбысты білдіретін, өрнекті жазуы; 3. ауыс. Мағынасы түсініксіз жазу.

ЛАТЫН ГРАФИКАСЫ – латын әрпін, графикасын пайдаланатын жазу жүйесі.

ЛАТЫНДАНДЫРУ – белгілі бір тілдің әліпбиін латын қаріптері негізіндегі әліпбиге көшіру үдерісі.

ЛАТЫНДАНУ – жаһандық үдерістердің әсерімен әлемдік тілдің – ағылшын тілінің графикалық жүйесінің жаппай танымалдық алып, қолданыс кеңістігінің кеңейіп күшеюі, латын қаріптерінің жаһанияттық құндылық символына айналу үдерісі.

ЛИНГВАЛДЫ МОНОСИНГАРМОНИЯ – езулік дыбыстардың өзара үндестігі.

ЛОГОГРАММА [грек. *λογος* (logos) – сөз және *γράμμα* (grámma) – жазу таңбасы, әріп] – сөз-буын жазуларында тұтас сөзді не оның негізін білдіретін шартты таңба. Көбінесе идеограмма термині орнына қолданылады.

МАКРОН [грек. *μακρόν* (makrón) – ұзын, созылыңқы] – дауыстылардың созылыңқы жұптарын көрсету үшін қолданылатын әріпүсті диакритикалық таңба. Мысалы, *Āā, Ćć, Ēē*.

МӨТІН [лат. *textum* – қосылу, бірігу] – тілдік таңбалардың мағыналық және тұлғалық байланысы негізінде түзілген жүйелі тізбесі түріндегі сөйлемнен үлкен лингвистикалық бірлік.

¹ Ахмет Байтұрсынұлының термині

² Анар Фазылжанованың термині

³ Ахмет Байтұрсынұлының термині

МОДИФИКАЦИЯ // ТІЛДІК МОДИФИКАЦИЯ [лат. *modus* – өлшем, түр және *facio* – жасау; *modificatio* – шарт қою] – Тілдің лексикалық, сөзжасамдық, синтаксистік, стилистикалық сияқты әртүрлі деңгейлерінде көрінетін тілдің варианттылығы. Әлеуметтік тіл білімінде әлеуметтік түрткі жайттардың ықпалынан тілге жаңалық енгізу.

МОНОКОНФЕССИЯ [грек. *μόνος* (*monos*) – бір және лат. *confessio* – ғибадат] – белгілі бір діннің ішіндегі тұтас, дербес бағыт.

МОРФЕМА [грек. *μορφή* (*morfē*) – пішін] – тілдің негізгі морфологиялық бірлігі және ең кіші мағыналық, құрылымдық бөлшегі. Ұғымды 1881 жылы алғаш И.А. Бодуэн де Куртене енгізген. Морфема негізгі және қосымша болып екіге бөлінеді. Негізгі морфемаға дербес лексикалық мағынасы бар, сөздерге ұйтқы болатын түбірлер (*ақ, ек, ұқ, ас, ұр, ұр, ер, т.б.*) жатады. Қосымша морфемаға жеке лексикалық мағынасы болмайтын, тек грамматикалық мағынаға ие қосымшалар мен қосалқы морфемалар (*-ның, -нің, -ға, -ге, -ын, -ін, -ар, -ер, т.б.*) жатады.

МОРФЕМОГРАММА – сөзді морфемалармен жазу белгісі, морфеманы таңбалау жазу бірлігі.

МОРФОЛОГИЯЛЫҚ ПРИНЦИП – сөздің морфологиялық құрамын ескеріп, морфемаларды (сөз және қосымша) құрамында болатын дыбыс алмасуларын елемей, бастапқы түрін сақтап жазу. Мысалы: *жан, жамбады, жаңғанда* түрде айтылатын сөз формаларға ортақ түбір – *жан*, сондықтан *жан, жанбады, жанғанда* деп жазылады. Ал *жаз, жазса, жазшы*, айтуда *жаз, жасса, жашишы*, алайда түбір (*жаз*) сақталып қалады.

МҰРЫН ДАУЫСТЫ ДЫБЫСТАР – айтылу кезінде ауа мұрын қуысымен шығу арқылы жасалатын, тек үннен тұратын дыбыс.

ОЙКОНИМ [грек. *οἶκος* (*oikos*) – баспана, үй және *ὄνομα* (*onoma*) – есім, ат] – қала, ауыл, аймақ, қорған, жұрт секілді елді мекен.

ОККАЗИОНАЛ СӨЗДЕР [лат. *occasionalis* – кездейсоқ] – мағыналары көпшіліктің қолдануына сәйкеспейтін, әдетте мәнмәтінде ғана кездесетін, тілде орнықпаған авторы бар сөздер.

ОНИМДЕРДІҢ КОНВЕРСИЯЛАНУЫ – өзге елдің ономастикалық атауларын транскрипция, транслитерация, аударма жолдары арқылы орфографиялау.

ОНОМАСТИКАЛЫҚ АТАУЛАР [ономастика – грек. *ὀνομαστική* (*onomastiki*) – ат қою өнері] – жер-су, ру-тайпа, ел-жұрт, халық, ұлт аттары, кісі есімдері мен фамилиялары, жан-жануар аттары, астрономиялық атауларға жататын жалқы есімдер.

ОРОНИМ [грек. *ὄρος* (*oros*) – тау және *ὄνομα* (*onoma*) – есім, ат] – жер бетіне көтеріліп, көрініп тұрған тау, төбе, шағыл т.б. және жер қуыстарына – жер бетінен төмен орналасқан объектілеріне – сай, үңгір, апан т.б. жер бедеріне қатысты атаулар.

ОРФОГРАММА [грек. *ὀρθός* (*orthos*) – дұрыс және *γράμμα* (*gramma*) – жазу таңбасы, әріп] – мүмкін болатын бірнеше нұсқа ішіндегі орфография ережелеріне сүйене отырып, дұрыс жазу. Орфографияның негізгі бірліктерінің бірі. Бір сөзде бірнеше орфограмма болуы мүмкін. Сөздегі орфограмма саны ол сөздің жазылуына қатысты ереже санымен анықталады, мысалы: *майсоқ* сөзінде екі орфограмма бар: бірі – сөздерді бірге, бөлек тұлғалау, екіншісі <a> фонемасының әлсіз позициядағы [ә] вариантын жазуда ескермеу ережесіне негізделеді.

ОРФОГРАФИЯ [грек. ὀρθός (orthós) – дұрыс және γράφειν (gráfein) – жазу] – жазба тілде қолданылатын біркелкі жазу ережелерінің тарихи қалыптасқан жүйесі, емле ережелері. Жазуда сөздің берілуі мен грамматикалық формаларының тұтастығы. Осы тұтастықты қамтитын ережелер жиынтығы және осы мәселені зерттейтін тіл білімінің бір саласы.

ОРФОГРАФИЯЛАУ – жазба тілде қолданылатын біркелкі жазу ережелерінің жүйесін емле ережелеріне сай біріздендіру.

ОРФОЭПИЯ – тілдің айтылым нұсқасын және оның тілдік дәстүрге сай дұрыс айтылымын іріктеп көрсететін фонетика саласы. Тілдегі айтылым нормасының жүйесі.

ОРХОН ӘЛПБИІ – V ғ. б.з.б. – X ғ. Орхон және Енисей өзендерінің бойынан табылған көне түркі тайпаларының жазуы.

ПАЛЕОГРАФИЯ [грек. παλαιός (palaiós) – ескі әрі маңызды және γράφειν (gráfein) – жазу] – ертедегі қолжазбалардың және әріптердің жазылу тәсілін, жазу материалын тексеретін көмекші тарихи ілім.

ПАРАДИГМА [грек. παραδείγμα (paradeigma) – мысал, үлгі] – 1. Тілде формалды немесе семантикалық ортақ принципі бойынша бір-біріне қарама-қарсы қойылған белгілі деңгейдегі лингвистикалық бірліктердің (топтардың) жиынтығы; 2. Жекелеген семантикалық белгілері және қарама-қарсы грамматикалық мағыналары бірігіп, бір лексеманы білдіретін сөз формаларының жүйесі.

ПАРАСАТТЫ ЖАЗУ – әліпбиінде тілдің фонологиялық жүйесіндегі сөз мағынасын жасайтын барлық фонемаларына әріп арналған, графикасы бір дыбысқа бір таңба қағидатынан ауытқымайтын, емлесі жазба тілдің мазмұнындағы өзгерістерді қалыптандырған, жазу үнемділігін көздейтін, ұлттың жазба мәдениетіне қызмет етіп келе жатқан жазу.

ПАРЕМИОЛОГИЗМ [көне грек. παροιμία (paroimía) – мақал, әпсана және λόγος (logos) – сөз, ілім] – белгілі бір халықтың өмір тәжірибесінен, рухани мәдениетінен, тарихынан, салт-санасынан қысқаша ақпарат беретін бейнелі сөйлемше, мақал-мәтел.

ПЕРЦЕПИЯ [лат. perceptio – елестету, қабылдау] адамның танымдық (когнитивтік) аясының ішкі және сыртқы зат (объект), жағдаят, оқиға, құбылыс, т.б. белсенді түрде тікелей қабылдау үдерісі.

ПИКТОГРАФИЯЛЫҚ ЖАЗУ [пиктография – лат. pictus – сурет салынған және грек. γράφειν (gráfein) – жазу] – затты, іс-әрекетті я пікірді шартты таңбалар арқылы білдіруге бейімделген ертедегі сурет жазу. Пиктографиялық жазу сөзді білдірмейді, тек ойды бейнелеу түрде суреттейді.

ПОЛИГРАФ – жазуда фонема мен оның негізгі варианттарын бейнелеуге арналған екі, үш не одан да көп әріптен тұратын құрамды жазу таңбалары. Неміс тілінде tsch, sch т.б. полиграфтар қолданылады.

ПРОСОДИКАЛЫҚ БІРЛІКТЕР [просодика – грек. προσοδία (prosodía) – екпін] – сөз ағымының тізбекті бірліктерінің (буын, сөз тіркесі, синтагма, фраза, мәтін) үстінен түсетін барлық бөліктерінде көрінетін, интонация арқылы ажыратылатын жалпы категориялық (тиянақты/тиянақсыз, хабарлау/сұрау, т.б.) мағыналарды айқындауға қатысатын суперсегментті фонетикалық бірліктер (сөйлеу әуені, екпін, тембр (әуез), ырғақ, т.б.).

ПРОТЕЗА [франц. prothese – қосылу] – сөйлеу тілінде кейбір сөздердің алдынан дыбыс (көбінесе қысаң ы, і дауыстылары) қосылып айтылуы. Мысалы, *ылақ (лақ), ірет (рет), ылайық (лайық), ыстақан (стакан), ыштап (штаб)*.

ПУНКТУАЦИЯ [лат. punctum – орта ғас. лат. punctuotio – нүкте]. Қара. Тыныс белгілері.

РЕЛЕВАНТТЫ [ағылш. relevant – маңызды] – тіл бірліктерін (единицаларын) дарап жіктеу, ажырату функциясына ие болу қасиеті.

РЕҢК [парс. گنر – түс, түрдің ерекшелігі] – тіл бірліктер түрленіміндегі аздаған ерекшелік, сәл ғана өзгешелік.

РЕЦИПИЕНТ [лат. recipiens (recipientis) – қабылдаушы] – ақпаратты қабылдаушы адам, тыңдаушы, оқушы, адресат.

СЕДИЛЬ [Z әрпінің ескі испан. seda атауынан – sedilla] – кейбір дауыссыз дыбыстардың айтылуындағы өзгерістерді көрсету үшін жазуда қолданылатын ілгек тәріздес әріпасты диакритикалық белгі.

СЕМА [грек. σῆμα (síma) – белгі] – лексикалық мағынаның (семаманың) ең кіші, әрі қарай жіктелмейтін құрамдас бөлігі.

СЕМИОГРАФИЯ [грек. σημείο (símeío) – белгі, γράφειν (gráfein) – жазу] – 1. Белгілер туралы ілім. 2. Музыканың жазуда белгіленуі, нота жазуы. Семиография – музыкадағы таңбалар туралы ғылым. Семиографияның құрамына нота, үзіліс, лига, нүктелер, ұзындық жүйесін баяндау, музыкалды орфография және т.б. кіреді.

СИЛЛАБЕМА [грек. συλλαβή (syllaví) – буын] – фонологиялық, яғни мағына ажыратушы бірлік ретінде қаралатын буын, силлибикалық жазудың таңбасы.

СИЛЛАБИКАЛЫҚ ЖАЗУ – таңбаларды жеке буындарды білдіретін фонетикалық жазудың түрі.

СИЛЛАБОГРАММА [грек. συλλαβή (syllaví) – буын және γράμμα (grámma) – жазу таңбасы, әріп] – жазуда толық буынды білдіретін графема.

СИНГАРМОНИЗМ ЗАҢЫ [лат. syn – бірге және harmonia – үндесу]. Қара. Үндестік заңы.

СИНГАРМОТЕМБР¹ – сөз құрамындағы дыбыстардың (буындардың) бірыңғай, яғни жуан езулік, жуан еріндік, жіңішке езулік, жіңішке еріндік артикуляцияның бірімен айтылуы.

СИНТАГМАЛЫҚ ҚАТЫНАС [синтагма – лат. syn – бірге, tagma – тәртіп] – сөйлеу барысында немесе жоғары деңгейдегі бірліктер құрамында бір-бірімен тізбектеліп біріккен тілдік бірліктер арасындағы қатынас.

СОЗЫЛЫҢҚЫ ДАУЫСТЫ ДЫБЫС – дауыс ұзақтылығы просодикалық белгісі жағынан қысқа дауыстыларға қарама-қарсы қойылатын тілдің фонетикалық бірлігі.

СОНОР [лат. sonus – дыбыс] – дауыс шымылдығының қатысуымен жасалатын, салдырға қарағанда үн басым дауыссыздар. Қазақ тілінде сонорлар үнді дауыссыздар деп аталады. Олар: *р, л, м, н, ң*.

СӨЗ-БУЫН ЖАЗУЫ – белгілі бір ақпаратты жеткізу үшін семантикалық және фонетикалық принциптердің ұштастырылатын аралас жазу жүйесі. Бұл жазудың негізгі таңбалары идеограмма, детерминатив, силлабограмма және гетерограммалар болып табылады. Сөз-буын жазуы – уақыт өте келе буын жазуына ауысқан сурет жазуының соңғы кезеңі. Ежелде египет, акад, тіпті майя жазуларының негізі осы сөз-буын жазуынан құралған. Қазіргі заманда ол қытай жазуында сақталған.

¹ Махамбет Жүсіповтің термині

СӨЗДІҢ СТИЛИСТИКАЛЫҚ БОЯУЫ – сөздің негізгі, заттық-логикалық мағынасына үстелетін, айтылар пікірге салтанаттылық, тұрпайылық, өрескелдік және т.б. сипаттар қоса отырып, эмоционалды-экспрессивті немесе бағалауыштық қосымша реңк беретін нақышы.

СӨЗЖАЗУ ЖҮЙЕСІ – белгілі бір таңбалардан құралған жазулардың жүйесі. Бұл таңбалардың әрбірі не сөзді, не дыбыстардың жүйелілігін, не болмаса сөздің жеке дыбысын білдіреді. Жазудың түрлерін топтастыру үшін (кескінді-сурет, шартты геометриялық және т.б.) таңбалардың пішіні емес, сөз бірліктерін таңбалармен беру сипаты маңызды. Жазудың негізгі төрт түрі бар. Олар: идеографиялық, сөз-буын (логографиялық-силлабикалық), силлабикалық және әріп-дыбыс (әліпбилік) жазулары. Нағыз сөзжазу жүйесіндегі бұл жазулар, әдетте дәл бастапқы күйіндегідей болмайды.

СӨЗЖАСАМ <орыс. словообразование> – тіл білімінің жаңа мағыналы туынды сөздердің қалыптасуы мен мағыналық дамуын, жасалу тәсілдерін зерттейтін саласы. Зат не құбылыс туралы ұғым тілде таңбаланып, сөзжасамдық үдеріс негізінде атау ретінде танылады. Сөзжасамның зерттеу нысанына атаудың жасалуы, қалыптасуы, ұғымда қалыптасқан бейненің тілдік таңбасы, туынды сөздің жасалу сипаты, әдіс-тәсілдері, жаңа мағынаның ішкі құрылымы, т.б. жатады.

СӨЗЖАСАМ ТӘСІЛДЕРІ тілдегі лексикалық бірліктердің жасалу амалдары. Мыналар: 1) семантикалық-фонетикалық – кей дыбыстардың сәйкесуі нәтижесінде жаңа сөз жасау мүмкіндігі; 2) семантикалық-сөзжасамдық – сөз тұлғасы өзгермей-ақ, жаңа мағыналы туынды сөздің жасалуы; 3) семантика-синтетикалық – сөзжасамдық негізге сөз тудырушы жұрнақтардың жалғануы арқылы екіншілік мағынаның туындауы; 4) семантикалық-аналитикалық – негіздердің бірігуі, тіркесуі, қосарлануы арқылы ерекше мағыналы атау жасау қабілеті.

СТЕРЕОТИП [грек. στερεός (stereos) – қатты, көлемді және τύπος (typos) – таңба] – психологияда болып жатқан оқиға, әрекет, іс-қимылға қатысты әбден қалыптасып қалған қатынас, көзқарас.

ТАБИҒИ БІЛІМ ЖҮЙЕСІ – тілдік ұжымның санасында ақиқат дүниеден қабылданған әртүрлі ақпараттар жинақтала, қорытыла келе жинақталған білімге айналады. Осы білімнің бір алуаны тілдік ұжым мүшелерінің әрқилы ақпараттарды салыстыру, ойлау нәтижесінде пайда болған табиғи білім жүйесі болып табылады.

ТАҢБА (Тілдік таңба) <орыс. знак языковой> – тіл бірліктерінің затты, оның қасиетін, болмысқа қатыстылығын білдіретін материалдық-идеялық (екі жақты) құрылымы. Тілдік таңбалардың жиынтығы ерекше таңбалар жүйесі – тілді жасайды. Тілдік таңба мазмұн мен дыбысталудың, яғни таңбаланушы мазмұн мен таңбалаушы дыбыстардың бірлігінен тұрады. Тілдік таңбаның осы екі жағы сананың жанама түрде қатысуымен тұрақты тіл бірлігін жасайды. Тілдік таңбаның екі жағы бір-бірімен шарттас келіп, тілдегі ассиметриялық жалпы заңдылыққа бағынады. Тілдік таңбаның неғұрлым жиі кездесетін түрі – сөз, себебі алдыңғы ұрпақтар тәжірибесінде жинақталып қалыптасқан заттың танымдық бейнесі тек сөзде сақталады.

ТАҢБА ЖҮЙЕСІ (негізгі ынтымақ)¹ – «арғынға «дөңгелек» таңба алайық, қыпшаққа «жіп» таңба алайық деген сияқты немесе «бірге» мынадай «1» белгі, «екіге»

¹ Ахмет Байтұрсынұлының термині

мынадай «2» белгі алайық деген сияқты, не болмаса пәлен дыбысқа пәлен белгі алайық деп, дыбыс басына әріп арнаған сияқты тіл іліміне тірмей, тек ынтымақпен мына сөзді мынадай, ана сөзді анадай етіп жазайық деумен жасалатын емле жүйесі».

ТАРИХ ЖҮЙЕЛІ (негізгі дағды)* – баяғы бір жасалған түрінде қолданып дағдыланғандықтан, тіл өзгерсе де, өзгерместен әдеттенген бойынша қолданатын емле.

ТЕКЖАСАУШЫ ЖҰРНАҚТАР/ ФАМИЛИЯ ЖАСАУШЫ АФФИКС <орыс. фамилиеобразующий суффикс немесе фамильный суффикс> [лат. familia – отбасылық] – белгілі бір жалқы есімге жалғанатын іксі тегін көрсететін қосымша. Кісі тегінің құрамындағы жалқы есімдер адамның шыққан тегін, туған жерін және т.б. мәліметтерді білдірсе, тек жасаушы жұрнақтар адамның ұлты, қоғамдағы орны, жынысы туралы ақпарат береді. Қазақтардың тегі Ресейге қосылған кезеңдерден бастап орыстардың *-ов, -ев, -ин* моделі бойынша құрылса, тәуелсіздігімізді алғалы бері қазақтың ұлттық болмысына сай *-ұлы, -қызы, -тегі* қосымшаларымен және соңғы кездері қосымшасыз атасының немесе руының атын қолдану арқылы жасалады.

ТИПОЛОГИЯЛЫҚ АСПЕКТ [типология – грек. τύπος (týpos) – таңба, пішін, үлгі және λόγος (logos) – сөз, ілім] – тілдердің өзара генетикалық байланысынан дербес, олардың құрылымдық және қызметтік ерекшелігін салыстырмалы зерттеу түрі. Тілді зерттеудің ең басты аспектілері – типологиялық және салыстырмалы-тарихи (генетикалық). Типология салыстырмалы-тарихи аспектіден онтологиялық және эпистемологиялық жағынан ерекшеленеді. Типология жеке тілдерді зерттеуге негізделіп, тілдің құрылымы мен қызметін жете зерттеу арқылы жалпы тіл білімімен тығыз байланысады.

ТОПОНИМ [грек. τόπος (tópos) – орын және ὄνομα (ónoma) – атау] – нақты өңір, территорияның немесе белгілі бір тарихи дәуірдің жер-су атаулары.

ТОПОНИМИКА – нақты өңір, территорияның немесе белгілі бір тарихи дәуірдің жер-су атауларын (топонимдерді), олардың шығу тегін, мағыналық ерекшелігін, дамуын, жазылуы мен айтылуын зерттейтін ономастиканың бір саласы. Ол өзен, су, құдық, бұлақ, көл, теңіз аттарын, елді мекен аттарын зерттейді.

ТРАНСКРИПЦИЯ [лат. trans – арқылы, scribo – сызамын, жазамын] – белгілі бір тілдегі дыбыстарды дәл бейнелеп көрсету үшін пайдаланатын шартты таңбалар жүйесі.

ТРАНСКРИПЦИЯЛЫҚ ЖАЗУ – дыбыстардың бәрін айтылуы бойынша белгілейтін жазу түрі.

ТРАНСЛИТЕРАЦИЯ [лат. trans – арқылы, littera – әріп] – белгілі бір тілге ғана тән дыбысты екінші бір тілдің орфографиялық заңдылығына лайық белгілеу.

ТРИГРАФ [грек. τρι- (tri) – үш және γράφω (gráfo) – жазамын] – бір фонеманы беру үшін қолданылатын үш әріптен құралған жазу таңбасы. Мысалы, ағылшын, неміс тілдеріндегі sch (ш), француз тіліндегі eau (у).

ТУЫС ЖҮЙЕЛІ (негізгі тегіне қарай)¹ – сөздің ауыздан шыққан дыбыстарына қарамай, тегіне қарап отырып жазатын емле.

ТҰЙЫҚ ЕТІСТІК – жақтық, шақтық мағынада қолданылмайтын, субъектіге қатыссыз, қимылдың атауы болып табылатын етістік. Ол -у қосымшасы арқылы жасалады: *келу, жүру, қарау*.

¹ Ахмет Байтұрсынұлының термині

ТЫНЫС БЕЛГІЛЕРІ <орыс. пунктуация> – 1. Графика, орфографиямен бірге жазба тілдің негізгі құралы болып табылатын, әліпбиден тыс графикалық белгілер жүйесі. Тыныс белгілерінің мақсаты – жазба мәтіннің айтудағы бөлшектену сипатына сай оны графикалық тұрғыды дұрыс беру; 2. Тіл білімінің тыныс белгілері және оларды дұрыс қолдану ережелері туралы саласы. Тыныс белгілері жазуда қолданылатын тыныс белгілерінің құрамын, атқаратын қызметі мен білдіретін мағыналарын және оларды қолдану ережелерін зерттейді.

ТІЛАРТЫ ДЫБЫС – тілдің артқы жағының белсенді қызметі арқылы, яғни оның қатты таңдайға тиюі арқылы және тілдің кейін жиырылуы арқылы жасалатын дыбыс.

ТІЛ ДЫБЫСТАРЫ – фонемалар.

ТІЛ ИЕЛМЕНІ¹ <орыс. носитель языка> – белгілі бір тілді (әдетте, ол ана тілі) қарым-қатынастың әлеуметтік-мәдени, іскерлік және әртүрлі тұрмыстық салаларында белсенді түрде қолданатын, тілдің нормасын жетік меңгерген тілдік ортаның өкілі.

ТІЛДІК ҚОҒАМДАСТЫҚ – ортақ әлеуметтік, саяси-экономикалық, мәдени байланыстармен бірлескен және бір немесе бірнеше тілде әртүрлі әлеуметтік институттармен байланыс орнатқан адамдар қауымы.

ТІЛДІК НОРМА – жалпы қолданыстағы тілдік құралдардың тарихи қалыптасқан жиынтығы әрі нақты тарихи кезеңде мойындалған оларды сұрыптау мен қолданудың ережелері.

ТІЛДІК ТҮЛҒА – өзі тудырған мәтіндердегі тілдік жүйе құралдарын ақиқат дүниені тану, түсіну және осы дүниеде өз мақсатына жету үшін қалай қолданғаны тұрғысынан зерттеліп, сипатталатын белгілі бір тіл иелмені.

ТІЛДІК ҰЖЫМ <орыс. языковой коллектив> – белгілі бір тілді, диалектіні немесе сөйленісті қолданушы ұжым.

ТІЛДІҢ ӨМІРШЕНДІГІ – тілдің болашақта дамуға, өзгеруге, өз құрылымдық, қызметтік әлеуетін сақтап қалу бейімділігі, қабілеттілігі.

УАҚЫТСЫЙЫМДЫЛЫҚ² – әліпби тиімділігі критерийінің бірі ретінде саналатын тіл иелменінің мәтінді жазуда әріпке қатысты жұмсайтын уақытының жиынтық мөлшері.

УӘЖДЕМЕ – тілдік құбылыстың пайда болуын негіздейтін сөзжасамдық, мағыналық, т.б. уәждер мен себептердің жиынтығы.

УЗУС [лат. usus – тәртіп, қолданыс] – белгілі бір тілдік ұжымда сөздердің, фразеологиялық бірліктердің, грамматикалық конструкциялардың қабылданған, жалпы беттік қолданысы.

УЗУАЛДЫ – «узус» терминінің сын есім формасы, «оқказионалды» ұғымына қарама-қарсы мағынаны береді.

УМЛАУТ [нем. um – қайта және laut – дыбыс] – 1. Дауысты дыбыстардың артикуляциясы мен тембрінің өзгеруі, алдындағы дауысты дыбыстың кейінгі дауысты дыбысқа жартылай не толық ықпал етуі. Бұл герман тілдерінде грамматикалық тәсіл ретінде қолданылады; 2. Дауысты дыбыстар умлаутының фонетикалық құбылысын көрсететін диакритикалық белгі. Әдетте әріп үстінде екі нүкте түрінде бейнеленеді. Мәселен, неміс тілінде – Ää, Öö, Üü; түрік тілінде – Öö, Üü.

¹ Нүргелді Уәлиұлының термині

² Анар Фазылжанованың термині

ҰЛТТЫҚ САНА – белгілі бір тарихи қалыптасқан, бірдей бірегейліктегі, бір тілде сөйлейтін қауымдастықтың қоғамдық шындықты өзінше қабылдап, оны салт-дәстүр, тіл өнері арқылы білдіруі; ұлттық-этникалық топтың әлеуметтік, саяси, экономикалық, эстетикалық, діни, философиялық т.б. көзқарастар жиынтығынан тұратын, рухани даму деңгейі мен ерекшелігін көрсететін ұғым.

ҮЙІР СӨЗДЕР¹– бұл айтқанда қосынды сөз сияқты айтылатын, бірақ ондай бір ұғымды емес, екі ұғымды көрсететін сөздерге қойылған ат. Мысалы, *Қара айғыр, ақ өгіз, сұр тай*. Үйір сөздер – бір-бірімен тіркес түзе алатын, тіркесте сөздер бірін-бірі айқындап, толықтап, пысықтап тұратын, бір-біріне тіркесім жағынан бейім сөздер.

ҮНДЕСТІК ЗАҢЫ / СИНГАРМОНИЗМ ЗАҢЫ– сөздің бастан-аяқ біркелкі әуезбен айтылуын, сөздің өн бойында әуездің сақталуын реттейтін фонетикалық заңдылық. Сөздің құрамындағы дыбыстар (буындар) тілдің қатысына қарай жуан-жіңішке, еріннің қатысына қарай еріндік-езулік болып үндеседі.

ҮНЕМ / ДЫБЫСТЫҚ ҮНЕМ – айту, жазуда неғұрлым аз күш жұмсауға тырысу. Мәселен, тіл үндестігі – тілдің, ерін үндестігі – еріннің үнемді қызметінің нәтижесі. Бір сөзді (мейлі көп буынды болсын) айтқанда, тіл не ерін бір-ақ қимыл жасап, бір деңгейде тұрады. Дыбыстардың алмасуы да дыбыстау мүшелерінің үнемді қимылына негізделеді. Дыбыстық үнем сөздің құрамындағы жеке дыбысты, дыбыстар тіркесін айтпау, үнемдеу болып табылады, басқаша айтқанда сөзді ықшамдау болып табылады.

ҮНЕМДЕУ ПРИНЦИПІ – ұлғаю амалына (прокопа, элизия, апокопа) мен қарсы жүретін ықшамдалу амалы (протеза, эпентеза, эпитеза). Сөздердің ұлғаю амалы мен түрлі морфонологиялық дыбыс алмасулары да үнемдеу принципі ретінде түсіндірілуі керек. Үнемдеу принципі ілгерілеу (тіл алдына жылжу) үрдісі, еселеу үрдісі, қатаңнан ұяңға алмасу үрдісі, тұйық буынмен айту үрдісі, ықшамдау үрдісі болып жіктеледі.

ФОНЕМА [көне грек. φώνημα (fōnīma) – дыбыс] – сөздер мен морфемаларды бір-бірінен мағына және форма жағынан ажыратуға қатысатын тілдің дыбыстық жүйесіндегі ең кішкене негізгі типтік бірлік, яғни дыбыс типі. Мысалы, *қазақ тілінде сөздің бір дыбысының түрленуі (мол – қол – сол – жол – бол – тол)*; бірқатар дауыссыздардың жуан буында жуан, жіңішке буында жіңішке айтылуы (*ыс – ис, ас – ес*); бір дыбыстың артық келуі (*он – тон, ал – бал*) сөздерді мағына және форма жағынан бір-бірінен ерекшелеп тұр. Фонемалы тілдерде фонема саны әртүрлі болады. Мысалы, қазақ тілінде 9 жалаң дауысты фонема, 25 дауыссыз фонема болса, орыс тілінде 6 дауысты, 35 дауыссыз фонема бар. Фонема тілдің маңызды бірліктерін (морфема және сөз) ажырату үшін қызмет етеді:

1) бір фонеманы екінші түріне өзгерту арқылы басқа сөз тудыруға болады (от-өт-ат-ет-үт-үт);

2) фонема ретінің тәртібін өзгерту арқылы да басқа сөз тудыруға болады (<қас> – <сақ>);

3) фонеманы алып тастау арқылы да басқа сөз жасауға болады: (<к>үйші –үйші).

ФОНЕМА ВАРИАНТЫ – белгілі бір позицияда (шепте) белгіленген фонеманың түрленуі (яғни оның фонологиялық шепте көрінуіне қарай әр алуан болуы), белгілі бір фонемамен артикуляциялық, акустикалық сапасына қарай үйлесуі. Мысалы, ақ сөзінің соңында келетін <к> фонема нұсқасының [аға-еке] тіркесуіндегі [Ғ] «ағаеке»

¹ Ахмет Байтұрсынұлының термині

сөзіндегі [ғ] фонемасының басқа инвариантымен сәйкес келуі. Осылайша, фонема нұсқасы сигнификативті әлсіз шепте көрініп, «аллофон» терминімен де қолданылуы мүмкін.

ФОНЕМА ВАРИАЦИЯСЫ – сигнификативті тұрғыдан күшті, перцептивтік тұрғыдан әлсіз фонологиялық шепте көрініп, фонеманы жүзеге асыратын дыбыс (басқаша айтқанда, аллофон). Осылайша фонемалық қарама-қарсылықты (оппозицияны) тудырады. Мысалы, ызың, қатаң дауыссыз [с] дыбысы шұғыл қатаң [т] дауыссыз дыбысының алдында тұрса, аффрикат [ц] (айтса) дыбысына түрленеді. Вариациялар графикада таңбаланбайды.

ФОНЕМА ИНВАРИАНТЫ – дыбыстың нақты жүзеге асырылуындағы барлық негізгі қасиеттерін бойына жинайтын бірлік. Белгілі бір болмыстың нақты түрленімдерінен тыс дерексіз белгіленуі. Варианттарды тудыратын жалпы қасиеттер мен белгілер жиынтығының көрінісі және ол қасиеттердің әрбір вариантқа тән белгіленуі. Инвариант жеке объект ретінде қалыптаспайды, сондай-ақ «негізгі вариант» ретінде де бола алмайды (мысалы, фонема – түрлі функционалды белгілердің бірігуінен өзінің нақты қасиетіне орай жүзеге асқан инвариант, бірақ фонеманың өзі айтылмайды). Инвариант ұғымы – тілдік материалды таптастырудың, жіктеп, реттеудің құралы. Вариант пен инвариант бір-біріне қарама-қарсы қойылады.

ФОНЕМАНЫҢ АЙЫРЫМ БЕЛГІЛЕРІ – фонемаларды жасалымдық, айтылымдық, естілімдік жүйелеріне қарай бір-бірінен ажырататын белгілер. Мысалы, т-д фонемаларының айырым белгілері – олардың бірінің қатаң, екіншісінің ұяң екендігі, с-з дыбыстарының айырым белгілері – бірінің шұғыл, екіншісінің ызың, а-ә дыбыстарының айырым белгілері – олардың жуан-жіңішке екендігіне байланысты. белгілі бір фонеманы басқа фонемалармен қарама-қарсы қою арқылы анықталған белгі, оның мағына ажыратқыш белгісі (вокалды – вокалды емес, консонантты – консонантты емес, дауысты – дауыссыз, еріндік – езулік т.б.).

ФОНЕМАНЫҢ ӘЛДІ ПОЗИЦИЯСЫ – фонетикалық қоршау неғұрлым әлсіз болатын, дыбыстардың өз реңкінде анық естіліп, анық айтылатын позициясы. Әлді позициядағы фонема жазуда таңбаланады. Сондықтан тілде қанша әлді позициядағы фонема болса, сонша ғана әріп таңбасы болады.

ФОНЕМАНЫҢ ӘЛСІЗ ПОЗИЦИЯСЫ – фонема өз мәнінде анық айтылмай, естілмей, фонетикалық қоршау әсері күшті болатын позиция. Әлсіз позициядағы фонема жазуда таңбаланбайды, ол әлді позициядағы реңкіне көшіріліп таңбаланады.

ФОНЕМАНЫҢ НЕГІЗГІ РЕҢКІ – фонеманың дербес немесе қоршауына мейлінше, тәуелсіз позициядағы варианты.

ФОНЕМАТИКАЛЫҚ ПРИНЦИП – дыбыстардың бір сөз ішіндегі немесе сөз аралықтарындағы бір-біріне тигізетін әсерлері ескерілмей, негізгі фонемалық түрі (мәні) сақталып жазылу принципі.

ФОНЕТИКАЛЫҚ ЗАҢДЫЛЫҚТАР (Дыбыс заңдылықтары) [грек. φωνηεντικός (fonientikós) – дыбыстық] – дыбыстардың өз қалпын сақтауы мен үздіксіз болып отыратын өзгерістерін, өзара алмасуы мен тіркестерін анықтайтын, реттейтін дыбыстардың даму заңдылықтары. Дыбыс заңдылықтары фонетикалық күнделікті сөйлеу үстіндегі шынайы құбылыстардың, аллофондық түрленулердің, дыбыстың сөздегі орнына байланысты болатын өзгерістердің себепшісі болады. Аллофондық

түрленулер көрші дыбыстардың әсеріне байланысты және кез келген адамның тілінде кездесе береді. Мысалы, қазақ тілінде етістік сөздің соңында кездесетін *-ды (-ді)* өткен шақ көрсеткіші сөйлеу үстінде *-т* көрсеткішімен алмаса береді: *барады – барат, келеді – келет* т.б. екі дауыстының арасындағы қатаң дауыссыздың ұяңдану (*жақ – жағып, оқ – оғы* т.б.), көрші дыбыстардың бір-біріне икемделуі (*басшы – баишы, көзсіз – көззіз* т.б.) белгілі бір фонетикалық заңдылықтардың әсерінен болады. Мұндайда артикуляциялық және акустикалық өзгерістер қатар жүреді: *мен келдім – мең гелдім, тап басты – тап насты* т.б. Тіл дами келе шынайы фонетикалық өзгерістер тұрақты күйге түседі: *қол қап – қол гап – қолгап, жар қанат – жар ганат – жарғанат* т.б.

ФОНЕТИКАЛЫҚ ҚОРШАУ <орыс. фонетическое окружение> – фонеманың айтылуына белгілі бір жағдаяттар тудыратын дыбыстық қоршау. Фонеманың әлді немесе әлсіз позициялары арқылы дыбысталуын анықтайтын шарттардың бірі фонетикалық қоршау болып табылады. Қара. Фонеманың әлді позициясы; фонеманың әлсіз позициясы.

ФОНЕТИКАЛЫҚ ПРИНЦИП – сөз бөлшектерінің дыбыстық өзгеріске ұшырауы есепке алынып, оларды айтылуы бойынша жазу принципі. Мысалы, *жаздыгүні (жаздың күні), сексен (сегіз он), бүгін (бұл күн), тарағы (тарақ+ы), Торайғыров (Торыайғыров)* т.б.

ФОНОГРАММА [көне грек. φωνή (foní) – дыбыс және γράμμα (grámma) – жазу таңбасы, әріп] – 1. Сөздің дыбыстық құрамын нақты ажыратып көрсетуге қызмет ететін графикалық таңба, сөз дыбыстарының таңбасы; 2. Дыбыс, үн жазылған пластинка (табақша), диск.

ФОНОГРАФИЯЛЫҚ ЖАЗУ [фонография – көне грек. φωνή (foní) – дыбыс және γράφειν (gráfein) – жазу] – тілдің белгілі бір дыбыстық бірлігін (дыбыс, буын) білдіретін таңбалар арқылы жазылатын дыбыстық жазу.

ФОНОЛОГИЗАЦИЯ – дивергенциялық тарихи үдерісінің бір түрі, қоршауға тәуелді аллофондардың дербес фонемаға айналуы арқылы жаңа фонологиялық қарама-қарсылықтың оппозицияның қалыптасуы және күшеюі үдерісі.

ФОНОЛОГИЯ – тіл дыбыстарын функционалды, мағына ажыратқыш қатынаста зерттейтін лингвистика саласы. Дыбыстың артикуляторлық-акустикалық белгілерін зерттейтін фонетика саласын фонологиямен шатастырмау қажет.

ФОНОЛОГИЯЛЫҚ ПАРАДИГМА – алмасуға ұшырайтын фонетикалық бірліктердің жүйелі жиынтығы.

ФРАЗЕОЛОГИЗМ / ФРАЗЕОЛОГИЯЛЫҚ БІРЛІК [грек. φρασις (fraseis) – фраза және λόγος (logos) – сөз, ілім] – семантикалық жағынан тұрақты байланыста болатын сөз тіркестері мен сөйлемдердің (сөйлемшелердің) жалпы атауы. Фразеология – сөз тіркестері негізінде туған категория. Фразеология формасы жағынан синтаксистік құрылымдарымен ұқсас, бірақ олар сияқты сөйлеу үстінде туып, өзгеріп отырмайды, семантикалық құрылымы мен лексика-грамматикалық құрамының арақатынасындағы тұрақтылықты сақтап, қайталанып отырады. Фразеологизмнің басты белгілері мағыналарының тұтастығынан және бейнелілігінен көрінеді.

ФРАЗЕОЛОГИЯЛЫҚ ОРАЛЫМ – кемінде екі сөздің тіркесуінен жасалған, мағынасы біртұтас, құрамы мен құрылымы тұрақты, даяр қалпында қолданылатын тілдік бірлік.

ФРАЗОГРАММА [грек. φρασις (fraseis) – фраза және γράμμα (grámma) – жазу таңбасы, әріп] – бейне суреттен және таңбалардан тұратын адамзаттың алғашқы жазуының түрі. Дәстүрлі пиктографиялық жазу деген атаудың орнына «фразография» деген атауды алғаш рет америкалық тарихшы, жазу тегін зерттеуші ғалым И.Гельба қолданған. Бұл атау ары қарай француз ғалымы Ж.Феврие, орыс ғалымдары И.М. Дьяконов, В.А. Истрин, неміс ғалымы Х.Иенсендердің зерттеулерінде өз жалғасын тапты. Фразограмма орнына ғылыми айналымда бастапқыда «синтакстік жазу» деген терминнің қолданылып келгендігі белгілі. Кейін бұл атаудан ғылыми орта бас тартып фразограмманы өзгертпей қолданып кетті.

ФРЕКВЕНТАЛИЙ [лат. frequens – жиі] – әлем тілдерінде жиі кездесетін типологиялық құбылыстың тіл ғылымындағы атауы. Фреквенталий универсалиймен салыстырғанда, көп кездеспейді. Дегенмен жай ғана типологиялық заңдылықтарға қарағанда жиі кездеседі. Фреквенталий мен универсалий мол тілдік мәліметтер бойынша лексикалық мағынаның ауысу үдерісінде пайда болады.

ЦИРКУМФЛЕКС [лат. circumflexus – айналасы иілген (көбінесе қалпақша немесе үйшік деп аталады)] – қалпақша не үйшік тәріздес әріпүсті қосалқы таңбасы, диакритикалық белгі және компьютерлік символ (^). Мысалы, француз тілінде бұл таңба созылыңқы дауысты дыбысты білдіреді: pale ‘жабылу’, pâle ‘солғын’.

ШЫЛАУ – сөйлем ішіндегі сөз бен сөздің, сөйлем мен сөйлемнің арасын жалғастырып, байланыстырып, тіркескен сөздеріне қосымша реңк беріп тұратын сөздер тобы.

ШЫРАЙ КҮШЕЙТКІШТЕР (күшейтпелі шырай) – бір заттың бастапқы сынын, белгісін күшейтіп, асыра көрсетіп тұратын шырай түрі. Ол, біріншіден, күшейтпелі буын арқылы жасалады: үп-үлкен, қып-қызыл, жеп-жеңіл, т.б.; екіншіден, өте, аса, ең, тым, тіпті, т.б. күшейтпелі үстеулер арқылы жасалады: өте үлкен, тым жеңіл, ең күшті, т.б.

ЫЗЫҢ ДАУЫССЫЗДАР – дыбыстау мүшелерінің (тіл алды, тіл ұшы, тілдің артқы шені) алдыңғы таңдайға, күрек тіске, артқы таңдайға жуысып, соның нәтижесінде ауаның сүзіліп шығуынан жасалған дауыссыздардың акустикалық белгісі бойынша атауы. Ызың дауыссыздар кейде фрикатив дауыссыздар (лат. fricatio – үйкелу) деп те аталады. Қазақ тіліндегі ызың дауыссыздар мыналар: ж, з, ғ, с, ш, х, һ және орыс сөздерінде кездесетін – в, ф, щ.

ІШКІ ФЛЕКСИЯ [лат. flexio – бүгу] – түбірдегі дыбыстардың алмасуы. Ішкі флексия сөздің лексикалық мағынасына әсер етпейді, бірақ оның грамматикалық мағынасының өзгеруіне ықпалын тигізеді. Ішкі флексия үндіеуропалық тілдердің көпшілігінде және семит, балтық-финн, саам, нах, грузин тілдерінде кездеседі.

ЭПЕНТЕЗА [грек. ἐπέθεσις (epéntesis) – қыстырылу] – сөз ішінде екі дауыссыз дыбыстың арасында дауысты дыбыстың қосылып айтылуы. Эпентеза белгілі бір тілде сол тілге жат (тән емес) дыбыс тіркесімді кірме сөздерді игеру, меңгеру барысында пайда болады. Әр тілдің өзіне тән дыбысталу заңдылықтары – сол тілді дербес тіл етіп тұратын белгілердің бірі десек, сол тіл өзге тілдерден сөз қабылдамай тұрмайды. Ондай сөздер айту машығына, артикуляциясына сай қайта қорытылып, азды-көпті дыбыстық өзгерістерге ұшырап, кірмеліктен айырылады. Ертеректе тілімізге еніп, айтылуына орай жазылатын бөрене (бревно), жеребе (жеребий), кереует (кровать), кінәз (князь), пүліш (плюш) сөздеріндегі дауыстылар соның айғағы.

ЭПИГРАФИКА [көне грек. ἐπιγραφή (epigraphi) – жазу] – ерте заманнан қалған көне жазуларды зерттейтін тарих ғылымының бір саласы. Эпиграфикалық жазбалар жартас пен құлпытасқа, сондай-ақ металдан, сүйек пен қыштан жасалған заттардың бетіне жазылған. Қазақ жері эпиграфикалық жазбаға бай. Көрнекті эпиграфикалық ескерткішке «Әулиеата жазуы», «Сырдария жазуы», «Ұлытау жазуы», «Кеген жазуы», «Ұзынсу жазуы», «Есік жазуы», «Бөріжар жазуы» жатады. Ондағы таңбалардың ерекшелігіне қарай жазудың мынандай түрлері аталады: руна немесе көне түркі жазуы, көне ұйғыр жазуы, көне моңғол жазуы, көне тибет жазуы, соғды жазуы, араб жазуы (Қазақ тілі. Энциклопедия. – Алматы, 1998., 509 бет. – 471-б.).

ЭПИТЕЗА [көне грек. ἐπίθεσις (epithesis) – қосу, салу] – сөз соңынан дыбыс қосылып айтылуы. Мыс.: *абстрактті (абстракт), банкі (банк), факті (факт)*. (Ғ. Қалиев, Тіл білімі терминдерінің түсіндірме сөздігі, 2005.).

ЭСТЕТИКАЛЫҚ АҚПАРАТ – сезіммен қабылдауға жеңіл болып келетін қоғамдық ақпараттың бөлігі, сонымен қатар көркем бейнелерді құрайтын аспект. Логикаға сүйенетін ғылыми ақпаратпен салыстырғанда, эстетикалық ақпарат ең алдымен сезімге жақын. Эстетикалық ақпаратты қайта кодтау мүмкін емес. Мәселен, музыкалық шығарма живопись тіліне ауыстырылмайды. Себебі эстетикалық ақпараттың маңызды бөлігінен айырылады.

ЭСТЕТИКАЛЫҚ ТАНЫМ – көркемдікке және сұлулыққа баға беру үшін эстетикалық танымның маңызы өте зор. Эстетикалық таным – бұл өмірдегі, еңбектегі және табиғаттағы сыртқы әдемілік пен нағыз сұлулықтың арасын ажырата білу, өнер шығармаларына жоғары талап қою. Эстетикалық танымның дамуына көбінесе өнер үлгілерін қабылдаумен, не шығармашылықпен байланысты іс-әрекеттер мүмкіндік береді.

Монографияның терминологиялық аппаратында пайдаланылған әдебиет

1. Абай энциклопедиясы. – Алматы: Атамұра, 1993. – 457 б.
2. Азимов Э.Г., Щукин А.Н. Новый словарь методических терминов и понятий (теория и практика обучения языкам). – М.: Икар, 2009. – 448 с.
3. Ахманова О.С. Словарь лингвистических терминов. – 2-е изд. – М.: УРСС: Едиториал УРСС, 2004. – 571 с.
4. Ахмет Байтұрсынұлы. Тіл құрал. – Алматы: «Сардар» баспасы, 2009. – 348 б.
5. Бизақов С. Вариант сөздер сөздігі. – Алматы : Білім, 2000. – 320 б.
6. Білдебаев Т. Қазіргі заман ұғымдары мен терминдерінің қысқаша түсіндірме сөздігі. – Алматы: «Сөздік-Словарь», 2001. – 280 с.
7. Ислам А. Ұлттық мәдениет контексіндегі дүниенің тілдік суреті: Фил.ғыл.док. дис. – Алматы, 2004 . – 340 б.
8. Кеңесбаев І., Жанұзақов Т. Тіл білімі терминдерінің орысша-қазақша сөздігі. 2-рет басылуы. – Алматы: Ғылым, 1966. – 208 б.
9. Күдерінова Қ. Қазақ жазуының онтогенездік дамуы: филол. ғыл. докт. ... дисс. – Алматы, 2006. – 268 б.
10. Қазақ грамматикасы. Фонетика, сөзжасам, морфология, синтаксис. – Алматы, 2002. – 784 б.
11. Қазақ сөздігі (Қазақ тілінің біртөмдік үлкен түсіндірме сөздігі).– Алматы: «Дәуір» баспасы, 2013. – 1488 бет.
12. Қазақ тілі. Энциклопедия. Алматы: ҚР Білім, мәдениет және денсаулық сақтау министрлігі, Қазақстан даму институты, 1998 жыл, 509 б.
13. Қалиев Ғ. Тіл білімі терминдерінің түсіндірме сөздігі. – Алматы: Сөздік-Словарь, 2005. – 440 б.
14. Мильчин А.Э. Курсивное начертание: Издательский словарь-справочник.– 3-е изд., испр. и доп.– М.: ОЛМА-Пресс, 2006. – 559 с.
15. Оразбаева Ф. Тілдік қатынас. Оқулық. – Алматы, 2005. – 272 б.
16. Словарь социолингвистических терминов / Отв.ред. В.Ю. Михальченко. – М.: Институт языкознания, 2006. – 312 с.
17. Сыздық Р. Қазақ тілінің анықтағышы (емле, тыныс белгілері, сөз сазы). – Астана: Елорда, 2000. – 532 б.
18. Уәли Н. Қазақ сөз мәдениетінің теориялық негіздері: филол. ғыл. докт. ... автореф. – Алматы, 2007. – 56 б.
19. Уәлиев Н. Ахмет Байтұрсынұлы және қазақ жазуының онтогенездік дамуы // Ұлттық рухтың ұлы тіні. – Алматы: Ғылым, 1999. – 56 б.
20. Ысқақов А. Қазіргі қазақ тілі: морфология: оқулық. – Алматы: Ана тілі, 1991. – 384 б.
21. Persian-English Dictionary. F. Steingass. Beyrut. First Edition 1892. New Reprint, 1998. – 1523 s.
22. <http://subscribe.ru/archive/home.children.logoprogram/201105/29192511.html>

ГЛОССАРИЙ

1. Аймақтық – региональный
2. Айтылымдық – акустический
3. Айырым белгі – дифференциальный признак
4. Ақпараттық кеңістік – информационное пространство
5. Алпауыт ел – крупнейшая страна
6. Арна – канал
7. Аумақ – территория
8. Ауызша тіл – устный язык
9. Бейүндес сөздер – несингармонические слова
10. Бірдейлестіру, стандарттау – стандартизация
11. Бірегей – уникальный
12. Бірегейлендіруші – идентификатор
13. Бірегейлену – идентификация
14. Бірегейлік – идентичность
15. Бірізді – последовательный
16. Бірқалыптандыру – унификация (стандартизация)
17. Бірлік – единица
18. Бірмәнді әріп – однозначная буква
19. Бірыңғайлау – упорядочить, урегулировать
20. Болжам – гипотеза
21. Газет айдары – газетная рубрика
22. Ғаламтор – интернет
23. Графемалық әліпби – графемный алфавит
24. Графемалық интерференция – графемная интерференция
25. Дегдар – элита
26. Дегдарлық – элитарный
27. Дәйекше – апостроф
28. Дыбыс-әріптік әліпби – звуко-буквенный алфавит
29. Емле – правописание
30. Естілімдік – перцептивный
31. Әлді позиция – сильная позиция
32. Әліпби – алфавит
33. Әлсіз позиция – слабая позиция
34. Әмбебаптық – универсальность
35. Әріп құрам – буквенный инвентарь
36. Әріпасты – подбуквенный
37. Әріпүсті – надбуквенный
38. Жалпытүркілік – общетюркский
39. Жаңартпа – инновация, нововведение
40. Жаңарту – обновление
41. Жаңғырту – модернизация
42. Жаһандану – глобализация

43. Жапсырма қағаз – клейкая бумага, стикер
44. Жарамсыз сауалпарақ – испорченный опросный лист
45. Жасалымдық – артикуляционный
46. Жәдігер – реликвия
47. Жәдігерлік – реликвия
48. Жоласты (таңба) – надстрочный (знак)
49. Жұмысшы жоба – рабочий проект
50. Заманауи – современный
51. Зерделеу – интерпретация
52. Зиялы – интеллигент
53. Зиялылар – интеллигенция
54. Игеру – освоение, адаптация
55. Ілгерілеу – прогрессировать
56. Ілгерішіл – прогрессивный
57. Ілгерлеушілік – прогресс
58. Ісқағаз – делопроизводство
59. Ісқағаздар – делопроизводство
60. Кеңестік кезең – советский период
61. Кепілдік – гарантия
62. Кері транскрипциялау – ретранскрипция
63. Керітаргпа – реакционист
64. Кешен – комплекс
65. Кешенді – комплексный
66. Компьютерге ыңғайлы әліпби – алфавит удобный для компьютера
67. Компьютерлендіру – компьютеризация
68. Көзжаттам – зрительное восприятие
69. Көзшалым – визуальное восприятие
70. Көпәріпті таңба – полиграфемный / мультиграфемный знак
71. Көпмәнді әріп – многозначная буква
72. Көшбасшы – лидер
73. Күдікшілдер – оппоненты
74. Қағидат – принцип
75. Қайта кодтау – перекодировка
76. Қанатқақты жоба – пилотный проект
77. Қарар – резолюция
78. Қаріп – шрифт
79. Қолдағды – мелкомоторный навык
80. Қосорамды мақал-мәтел – двусоставные пословицы и поговорки
81. Қосорамды фразеологизм – двусоставный фразеологизм
82. Қостілділік – билингвизм
83. Қуатсыйымдылық – энергоемкость
84. Құрмаласу – интеграция
85. Құрылтай – съезд
86. Маңдайша – вывеска

87. Материалдану – материализация
88. Мәртебе – статус
89. Мәтін репрезентативтілігі – репрезентативность текста
90. Нұсқа – вариант
91. Объективтену – объективизация
92. Ойжасам – мыслетворчество
93. Ортологиялық талдау – ортологический анализ
94. Өміршеңдік – витальность
95. Пайыз – процент
96. Палаталдану – палатализация
97. Пікірталас – дискуссия
98. Релевантты – релевантный
99. Реңк – оттенок
100. Репрезенттілік – репрезентантивность
101. Ретранслитерациялау – ретранслитерация
102. Рәсімдеу – оформление
103. Салдыр – шум
104. Сауалнама – анкета
105. Сауалнама регламенті – регламент анкеты
106. Сауалпарақ – опросный лист
107. Сауалшы – анкетир
108. Сөзаралық – межсловный
109. Сөзішілік – внутрисловный
110. Статистикалық талдау – статический анализ
111. Сұрыпталған мәтін – выборочный текст
112. Сұрыптау – выборка
113. Талданым – анализ
114. Текжасаушы жұрнақ – фамилияобразующий аффикс
115. Телерадиотарату – телерадиовещание
116. Тәуекел – риск
117. Тәуелді позиция – зависимая позиция
118. Тәуелсіз позиция – независимая позиция
119. Тіл иелмені – носитель языка
120. Тілтанушы – лингвист
121. Тілтанымдық – лингвистический
122. Тілтанымдық талдау – лингвистический анализ
123. Төлқұжат – паспорт
124. Төңкеріс – революция
125. Трансұлттық – транснациональный
126. Түбегейлі – кординальный
127. Түпнегіз – оригинал
128. Түпнегіз – основа
129. Түпнұсқа – оригинал, изначальный, первичный
130. Түпнұсқалық – оригинальный, изначальный, первичный

131. Түркітанушы – тюрколог
132. Түрленім – модификация
133. Түрткіжайт – фактор
134. Уақытсыйымдылық – времяемкость
135. Уақытша жұмысшы жоба – временный рабочий проект
136. Уақытша түрленім – временная модификация
137. Уәждеме – мотивация
138. Уәждеу – мотивировать
139. Үдеріс – процесс
140. Үн – голос
141. Үрдіс – тенденция
142. Фамилияжасаушы (аффикс) – фамилияобразующий (аффикс)
143. Фонологиялық карама-қарсылық – фонологическая оппозиция
144. Чтение – оқылым
145. Шептік түрленім – позиционное изменение
146. Ырғақ – ритм
147. Ырғақтық – ритмический

КРАТКОЕ СОДЕРЖАНИЕ МОНОГРАФИИ

Казахстан как равноправный член международного сообщества располагает высоким экономическим, научным, культурным потенциалом и человеческими ресурсами. Его дальнейшее развитие требует углубленного и расширенного вовлечения нашей страны в процессы глобализации. Такие вызовы времени совпали с периодом усиления процессов этнизации в стране, процессов усвоения государствообразующим этносом собственных духовных ценностей. В результате в настоящее время казахский язык признан как фактор, определяющий не только казахскую этническую, но и общегосударственную национальную идентичность. В связи со всем этим значительно возрастает значимость перевода казахского письма на новый алфавит на основе латинской графики, который обеспечит его скорейшее вовлечение в мировое коммуникационное пространство и восстановление «иммунного» механизма национального языка.

В определении научных основ перевода казахского письма на латиницу мы руководствовались Посланием Президента Республики Казахстан от 14 декабря 2012 г. «Стратегия «Казахстан-2050»: новый политический курс состоявшегося государства», «Новый Казахстан в новом мире» от 27 февраля 2007 г., его идеями, озвученными в октябре 2006 г. на XII сессии Ассамблеи народов Казахстана о духовном развитии народа Казахстана и языковой политике триединства языков.

Национальный алфавит, созданный выдающимся ученым А.Байтурсыновым на основе арабской вязи, полностью отражал звуковой строй казахского языка, был удобен и легок для письма.

Из истории опыта использования латинской графики.

В данном разделе монографии дан подробный анализ исторического отечественного (казахский алфавит на основе латиницы 1929-1941 гг.) и зарубежного опыта перевода письма на латинскую графику, в частности тюркоязычных стран, а также споров и дискуссий вокруг алфавита. Современные тюркоязычные государства начали пользоваться латинским алфавитом в разные периоды XX века: турки с 1928 г., азербайджанцы с 1991 г., узбеки с 1991 г., каракалпаки с 1993 г., туркмены с 1993 г. Казахская письменность, созданная А.Байтурсыновым на основе национального алфавита путем реформирования арабской графики в начале XX века (1929), тоже была переведена на латиницу.

Поэтому судьба реформирования алфавита с 1929 г. казалась для большинства интеллигентов казахской нации неясной и туманной; они не верили в будущее нового алфавита на основе латиницы в случае отказа от казахского письма А.Байтурсынова «төте жазу», в котором буквы, обозначающие звонкие/глухие согласные, твердые и мягкие гласные звуки, идеально отображают сингармотембр целого слова. Для этого необходимо было учесть опыт вышеуказанных языков, выявить их уязвимые места, взять на вооружение их достижения.

Турция одной из первых перешла на новый латинский алфавит (1928), по историческим измерениям в кратчайшие сроки – за семь месяцев, повысив на фоне тотальной безграмотности общую грамотность населения на 60 %. Причиной перехода турков на латиницу по инициативе К.Ататюрка явился отказ от засилья арабской лек-

стики в языке и ориентация на западную модель организации политической, социальной и культурной жизни страны.

В 1991 г. и 1992 г. в Стамбуле прошла конференция с участием представителей тюркоязычных стран, где было принято решение о создании общего алфавита на основе латинской графики, состоящего из 34 букв.

Азербайджан перешел на латиницу в 1991 г.; главной причиной явились рост самосознания азербайджанского народа и политический аспект, например, стремление к освобождению от колониального влияния тоталитарного советского прошлого.

Узбекистан перешел на латиницу в 1993 г., однако узбекский алфавит неоднократно пересматривался и до сих пор находится в процессе усовершенствования; отсутствует единый стандарт. Например, буква ц передается то графемой s, то графемой ts, а буква х передается одновременно буквами x, х и h.

Туркмения перешла на новую графику в 1993 г. В алфавите есть исконно туркменские фонемы на буквы э, дж, н, ө, ү, ч, ы. Отличие алфавита от других алфавитов огузской группы в том, что звук ж передается буквой ž, дж буквой j, т.к. графемой у обозначили фонему ы, то звук <й> передается буквой ý, а фонеме у «присвоили» графему w.

Каракалпакский алфавит, хотя зависим от узбекского, но имеет свои специфические фонемы <э>, <ғ>, <к>, <ң>, <ө>, <ү>; гласные и согласные, как и в узбекском языке, передаются как с апострофом, так и без: g', n' и сочетанием букв ch, sh. Из каракалпакского алфавита можно перенять опыт разграничения состава кириллических букв и, у.

В этом разделе монографии дана сравнительная таблица обозначения фонем турецкого, азербайджанского, узбекского, туркменского, каракалпакского языков на основе латинской графики, а также таблица расхождений фонем алфавитов кыпчакской группы современных языков и проект общетюркского алфавита на основе латиницы для тюркоязычных стран.

Казахский алфавит на основе латинской графики (1929-1941 гг.)

Раздел содержит всестороннее фонологическое описание проектов казахского алфавита на основе латинской графики, предложенных в 1929 г. Например, предложенный О.Жандосовым при участии ряда авторов состоит из 28 букв: а <a>, в , с <ш>, ç <ж>, d <d>, e <e>, g <г>, <ғ>, h <x>, i <i>, k <к>, q <қ>, l <л>, m <m>, n <n>, η <ң>, o <o>, ө <ө>, j <й>, p <p>, r <r>, s <c>, t <t>, u <ү>, u <y>, y <и>, z <z>, ь <ы>.

Уже тогда специалисты придавали большое значение факторам выбора букв при составлении алфавита: лингвистический фактор, педагогический, технико-полиграфический, графический, о которых подробнее пойдет речь в последующих разделах. Однако в алфавите 1929-1940 гг. встречаются неудачно выбранные буквы, это знак ғ и его модифицированный вариант СЈ, непрактичный в написании и полиграфии, допускает поливариантное прочтение. Затруднение вызвали также обозначение звуков э, н, ж, ц и др.

В итоге был разработан алфавит из 29 знаков, адекватно отображающий звуковую систему казахского языка, разработаны соответствующие орфографические правила. Анализ периодической печати и печатных изданий указанного периода показывает,

что до 1938 г. все слова и названия иноязычного происхождения адаптировались и писались с учетом природы казахского языка, что вызвало, в свою очередь, трудности их восприятия и понимания в тексте и как следствие споры между специалистами, например, валюта – балута, выставка – быстапке, гесробіліјке (респобіліјке), еканотіјке (еканоміјке) и т.п. Часто не соблюдались правила правописания, допускался разнобой в написаниях. Однако сравнительный анализ материалов показывает, что после 1938 г. ошибок стало значительно меньше, правила постепенно совершенствовались, особенно в написании советизмов и интернационализмов.

Полемики (лингвистические дебаты) вокруг алфавита начала XX в. и проблемы орфографии

А.Байтурсинов с 1910 года приступил к усовершенствованию арабской графики, приспособив его под звуковую систему казахского языка. Реформа была принята с большим энтузиазмом и нашла горячую поддержку среди казахской интеллигенции. Правила и принципы реформированного А.Байтурсиновым алфавита были утверждены на первом съезде казахских и киргизских ученых, прошедшем в июне 1924 года в Оренбурге.

Профессор Е.Д.Поливанов дал высокую оценку алфавиту А.Байтурсинова: «Эту последнюю форму, которую приняла казак-киргизская (казахская – автор) графика в 1924 году, я во всяком случае считаю уже не нуждающейся в исправлениях и представляющей последний шаг в историческом формировании национальной графики, которой с полным правом могут гордиться киргизские (казахские – автор) деятели просвещения – создатели реформы как крупным культурным завоеванием». В это же время поднимался вопрос перехода других тюркоязычных народов на латинский алфавит.

Вопрос о переходе на латиницу первыми среди тюркоязычных народов подняли азербайджанцы.

В 1926 году в Баку был созван I Тюркологический съезд, посвященный проблеме перехода на латинский алфавит. В работе съезда приняли участие такие видные российские ученые, как К.К.Юдахин, Н.Ф.Яковлев, А.Н.Самойлович, В.В.Бартольд, Н.И.Ашмарин, Л.В.Щерба, казахские ученые А.Байтурсинов, Е.Омаров, Н.Торекулов, Б.Сулеев. Представители Казахстана озвучили преимущества национального алфавита, разработанного А.Байтурсиновым на основе арабской графики – тәте жазу, и заявили, что нет необходимости перехода на латинский алфавит.

Поскольку правительственные органы поддерживали латинский алфавит, съезд принял постановление о переходе на латинскую графику.

В решениях съезда были озвучены следующие принципы:

- не брать буквы русской графики,
- адаптировать иностранные слова по закону сингармонизма,
- не брать буквы к одинаковым звукам,
- отказаться от диакритических знаков,
- не обозначать долгие согласные, не брать удвоенные буквы,
- не допускать знак, обозначающий мягкость,
- использовать морфологический принцип для определения литературных вариантов слов типа *ярпақ-япрақ, торпақ-топрақ*,

- формировать нормы правильного произношения,
- осваивать иностранные слова, адаптируя под нормы произношения,
- не брать буквы для заимствованных слов (например, в русском алфавите отсутствуют звуки ғ, һ, ө, ұ, поэтому пишутся Heine – Гейне, Hügo – Гюго,
- использовать сокращение гласных в конце международных слов как вакансия – ваканс, пианино – пианин, фортепиано – фортепиан,
- букву о в иноязычных словах произносить без изменения, т.е. о.

В 1926 году в Казахстане было создано Общество разработчиков нового алфавита (әліпбешілер), целью которого было:

- 1) пропаганда среди казахов идеи перехода на латинскую графику;
- 2) повышение производительности книгопечатания, увеличение темпов работ по достижению казахским народом уровня мировой культуры; в целях повышения уровня грамотности подготовить необходимые предпосылки для внедрения нового алфавита;
- 3) создание основы для скорейшего распространения и пропаганды нового алфавита среди казахского населения.

В это же время разгорается жаркая дискуссия на страницах печати по новому алфавиту и правилам правописания. Среди сторонников арабской графики были А.Байтурсынов, М.Дулатов, Е.Омаров, К.Кеменгеров, А.Байтасов и др., а среди сторонников латинской графики – А.Байдильдаев, Т.Шонанов, О.Жандосов, и др. А.Байдильдаев указал на следующие недостатки арабской графики:

- 1) для одного звука использовалось несколько звуков (в начале, середине, конце слова);
- 2) большинство арабских букв схожи, поэтому сложно их отличить без точек над знаком и под знаком;
- 3) слова пишутся справа налево, а когда пишутся цифры, наоборот, слева-направо;
- 4) научные книги по алгебре, геометрии, физике у всех народов пишутся латинскими буквами, арабские буквы не подходят для этого;
- 5) буквы неравномерные, одни крупные, другие мелкие;
- 6) арабскую графику трудно использовать в музыке (для написания нот);
- 7) арабское письмо требует значительных затрат, неудобно для книгопечатания.

А сторонники арабской графики во главе с А.Байтурсыновым старались подойти к выбору алфавита с научной точки зрения и выдвинули свои критерии. А.Байтурсынов приводит конкретные доводы на поставленные вопросы, указывает на ненужность латинского алфавита.

24 января 1929 года вышло постановление Президиума комитета Центрального Совета Казахстана и Совета народных комиссаров об окончательном переходе на латиницу «О новом алфавите». Было принято решение назвать его «Алфавитом рабочих и крестьян» и перейти с начала нового учебного года во всех учебных заведениях на новый алфавит.

В связи с переходом на новый алфавит возник ряд дискуссий и противоречий в правописании. Проблема правописания была вынесена на обсуждение населением на страницы печати; это стало поводом для бурных обсуждений, и появилось множество статей, посвященных данной теме. Темой обсуждения стали принципы право-

писания иностранных слов, правописание отдельных букв, частей речи, окончаний, слитного, раздельного написания, правила употребления заглавных и прописных букв и т.д. Например, вместо иноязычного ф в слове физика на казахском предлагалось использовать букву п, т.е. пизика, вместо букв g (г) в европейских и русских словах в казахских словах следует употреблять j (ж) генерал-жанарал, Георгий-Жәгор и много других предложений.

Сторонникам фонетического принципа К.Кеменгеров заявил, что нельзя сравнивать развитие казахского языка с развитием языков западной Европы, что чисто фонетический подход существенно вредит естественному развитию языка.

Итак, проблема смены алфавита вызвала многочисленные споры на протяжении почти всего XX века, разделив общество на два лагеря, проблема правописания породила много трудностей. В связи с репрессией ученых, внесших значительный вклад в становление и развитие языкознания, их научное наследие на протяжении многих лет было предано забвению. Анализ их научных концепций, которые актуальны и поныне, показывает насколько был высок уровень национального языкознания на тот период. Однако в результате репрессий таких выдающихся ученых, стоявших у истоков отечественного языкознания как А.Байтурсынов, К.Жубанов, Е.Омаров, К.Кеменгеров, Т.Шонанов и др., значительно затормозилось развитие научной мысли в Казахстане.

Лингвистические основы правописания казахского языка начала XX в. на основе латинской графики

После перехода казахского языка на латинскую графику перед интеллигенцией стояла важная задача разработки правил правописания и ее утверждение.

После непрерывного обсуждения проблем правописания по согласованию членов комитета было принято решение выдвинуть на обсуждение населением правило, состоящее из 14 пунктов.

В ходе обсуждения были опубликованы на эту тему ряд статей А.Байтурсынова, К.Жубанова, Ж.Аймаутова, М.Дулатова, С.Аманжолова, Е.Омарова и др., в результате которого были утверждены правила правописания из 12 пунктов, внесены изменения в 9, 11, 12, 13 пункты, 18 пунктов по иностранным словам.

В процессе обсуждения на научно-орфографической конференции, проведенной в 1929 г. в Кызылорде, мнения ученых разошлись на две группы. Первая группа призывала придерживаться морфологического принципа правописания с целью объединения с тюркоязычными народами (использование единого инварианта окончаний -лар, -лер, -дар, -дер, -тар, -тер), вторая группа придерживалась фонетического принципа и всячески его обосновывала. Противники первого принципа, особенно К.Жубанов, Е.Омаров и др. считали, что доминирование лишь этого принципа ведет к нарушению закономерностей казахского языка, лишению общенародного языка. К.Кеменгеров призывал руководствоваться обоими принципами, т.е. фонематическим, сингармофонологическим.

В итоге в 1929 году были приняты во внимание рекомендации защитников языка и было утверждено правило использования фонетического принципа, также использовался и фонематический принцип. Фонетический принцип означает написание по

звуковой системе, а согласно морфологическому принципу необходимо писать по корневому слову или с сохранением корня, при этом не учитывается влияние соседнего звука.

В 1938 году правила правописания были пересмотрены и уточнены следующим: «слова, состоящие из двух компонентов, но имеющее единое значение, пишутся слитно, закон сингармонизма не учитывается в некоторых случаях».

В правилах также было узаконено правописание парных слов, которое было создано впервые после перехода на латиницу: төсек-орын, құрт-құмырсқа, ол-пұл, оқта-текте и мн.др.

Принципы написания иноязычных элементов впервые рассмотрены и утверждены в 1929 году. Наблюдается максимум стараний сохранить закон сингармонизма.

Подробно описывается каждый случай перечисленных групп правил, например, правила передачи в казахском тексте иноязычных слов: *фабрика – rəbirik, губерния – gubirne, хайр – qaiır; офицер – əpeser, станция – ыstansa, церковь – serkev, чай – saј, чек – sek, червонец – serben, приказчик – birkencik, ярмарка – ыarmarқа, Юсуф – Үsusip.*

Из-за особенностей ударения (в казахском языке оно всегда падает на последний звук) слова фабрика, палата, аптека пишутся как rəbirik, palat, ərtek и др. 21-пункт правил, связанный с орфоэпией, посвящен написанию географических, антропонимических названий: *Карпаты – Qarpat, Альпы – Əlpi, германец – Germen, русский – orыs.*

Однако в 1938 году в правила были внесены изменения в пункты о написании слов максимально приближенными к написанию в языке оригинале, т.е. русском языке: слова типа Ленинград, кабинет, совет, актив сохраняют свое оригинальное написание, *Leningrad – ne leninjgirat, kabjnet – ne kəbijnet, sovet – ne səbet), (komsomol – ne kamsamol, metro – ne metra, proletariat – ne puroltarыјat, // pyreletariјat // pьrolыtariat // pyreletariјat.*

Итак, принятые в 1929 году Правила просуществовали в казахском обществе 8 лет, а в 1938 году в переработанном виде были вновь предложены населению. Многие важные моменты споров и дискуссий, в результате которых утвердились эти правила, нашли подробное отражение в сборнике «на пути и новому алфавиту».

О сборнике «На пути к новому алфавиту» (1927 г.)

Сборник статей, посвященный проблеме перехода на латинскую графику, был издан в 1927 году в Кызылорде издательством Комитета по внедрению нового тюркского алфавита. Составителями сборника были Карим Досжанулы Токтабаев и Мухтар Мырзаулы. Книга была издана на основе арабской графики (төте жазу), чтобы было понятно для массового потребителя, впоследствии переиздана на кириллице. В сборник вошли более десяти статей о необходимости принятия нового алфавита казахского языка на основе латинской графики, о преимуществах и недостатках как латинского, так и арабского алфавита.

В первой статье М.Мырзаулы говорится, что для начинающих обучаться грамоте все равно какие буквы изучать, наоборот, буквы латиницы легки в восприятии. Н.Торекулов в статье «Какой алфавит нам нужен?», высоко оценив заслуги А.Байтурсынова в разработке арабского алфавита казахского языка, указал на недос-

татки этого алфавита, например, неудобство для чтения, по медицинским показаниям (чрезмерная нагрузка для зрения, малоразличимые буквы), неудобная передача цифр, формул, в полиграфии и т.д. Тут же автор приводит напрасные опасения противников латинского алфавита, например, якобы рано переходить на латиницу, это затормозит развитие культуры, что будет с прежними книгами, лучше принять русское письмо и пр., и далее предлагает свою программу перехода на латиницу.

А.Байдильдаулы, как и предыдущий автор, указав на недостатки арабского алфавита, называет главным недостатком латинского алфавита малое количество букв и употребление заглавных и прописных букв.

Ряд авторов высказались в пользу латинской графики: дети в кратчайшие сроки смогут читать и писать самостоятельно, полуграмотные смогут освоить новый алфавит за 3-4 дня, легкость в обучении и скорость в написании, практичность в книгопечатании, доступность европейской печатной продукции, полиграфической техники запада и т.д. Часть статей посвящена организационным моментам обучения латинскому алфавиту, предложениям по улучшению обучения, целесообразности создания общетюркского алфавита, практике освоения латиницы кавказскими народами и пр.

О написании терминов в «Словаре названий» (1931 г.) на основе латинской графики

В 1931 году комиссия по терминологии Совета по образованию Наркомпросвещения впервые издала тиражом 5000 экземпляров «Словарь названий» на основе латино-кириллической графики. В словаре даны 8000 терминов по таким отраслям науки как физика, юриспруденция, психология.

А.Самойлович в 1934 г. в своей рецензии о словаре говорит: «В 1932 году в столице Казахстана Алма-Ате этот словарь был библиографической редкостью». Словарь был переиздан в 2004 году казахскими лингвистами.

Словарь явился ярким образцом терминотворчества казахской интеллигенции тридцатых годов прошлого века, научные принципы, которыми они руководствовались при создании словарей, в целом характеризует лексикографическую деятельность, языковое состояние того периода.

Вот некоторые термины из словаря: *бухгалтер/bugaltыр/бұғалтыр*, *налог/salyq/ салық*, *алюминий /әлумен (metal zaty)/ әлүмен (металл заты)*, *пианино/куј sandьq (pijəniјno)/ күйсандық (пийəнийно), журналист/Ғornalсь (ədebijetci) журналишы(ədebийетши).*

Одним словом, «Словарь названий» - первый научный труд, напечатанный на основе латинской графики, хотя имел некоторые погрешности в переводе, явился значимым событием начала XX в., демонстрирующим коллективное лингвистическое сознание, занял особое место в культурной, научной, лингвистической жизни общества.

Смена алфавита и анализ состояния правописания по материалам газет периода Великой Отечественной войны

СМИ в годы войны явились мощным средством формирования патриотизма, но в то же время формировали массовое тоталитарное сознание. Газеты того периода можно рассмотреть в двух группах: центральные газеты и фронтовые газеты.

Накануне войны учеными во главе с С.А. Аманжоловым был разработан проект нового алфавита и правил правописания казахского языка на основе русской графики. В 1940 году был опубликован и утвержден проект «Новый казахский алфавит и орфография на основе русского алфавита», в котором были заложены основы современной казахской орфографии. С.Аманжолов не был слепым приверженцем русского алфавита, он имел свою критическую точку зрения на проблему алфавита: «Естественно латинский алфавит в сравнении с арабским значительно содействовал прогрессу образования, издательского дела, однако 11 лет практики показали также его изъяны, основные из них следующие: 1) невозможность написания новых слов, терминов как на русском языке (все народы СССР черпают интернациональные слова с русского языка), например, из-за невозможности передать русские звуки, отражающиеся графемами ц, щ, ч, я, ю, ь, ь, каждый звук требует два-три правила; 2) избыток орфографических правил, схожесть звуков р, п, с, г порождают путаницу у многих детей. Что это означает? Значит, что наш алфавит не отвечает требованиям взрослого уровня литературного языка. Этим летом новый Комитет по алфавиту рекомендовал всем национальностям избавиться от своих исконных звуков қ, о, ә, у, ь, ө. Это означает, что Комитет не считаетея со спецификой каждой нации. Да, у русских нет звуков қ, ө, но уничтожение того, что отсутствует в русском языке, не означает ли искоренение национального языка. В некоторой степени это относится к «левизне».

Повсеместно началась кампания по пропаганде кириллического алфавита, публиковались статьи об энтузиазме трудящихся, воспринявших новый алфавит, о том, что народ понимает это как путь к экономическому, культурному развитию и т.д.

1 сентября 1941 года Указом Президиума Верховного Совета КазССР был утвержден новый алфавит на основе кириллицы. После перехода на кириллицу латинская графика еще долгое время влияла на новый алфавит, например, вместо буквы «і» употреблялась латинская буква «j», по привычке вместо «я» писали «иа», вместо ү - буква ŷ и т.д.

В Казахстане, начиная с июля 1941 года, в связи с военным положением было временно прекращено издание почти всех газет, и только центральные газеты «Казахстанская правда», «Социалистік Қазақстан» продолжили издаваться.

Правописание того периода порой носило бессистемный характер, находилось в процессе становления, например, вместо я в русских словах, иногда в казахских словах писалось я, но допускалось написание иа - пулемет ұйалары. Та же двухвариантность в использовании буквы х: бөлім командирінің қаты, но рахмет, хабар, иногда қабар и т.д. В словах часто опускались буквы ы, і, например, орндауға, орндалмағандықты, тәжрибе, аур болды, или вместо окончания -ия употреблялось – ыя – жарыя.

В языке военного времени изобиловала русская лексика, чаще военного содержания: дисциплина, устав, наставлениялар, командир, разведка (разведка ісі, разведка жұмысы), начальник, госпиталь, тезіс, прдукция, фронт, пуд, советтер союзы, пулеметчиктер, снайперлер, минометчиктер, фриц, инициатива.

У журналистов не было возможности и времени сохранять чистоту языка, это видно из текста военной инструкции: «Бұдан соң стволдың қаробкасын тазала. Ма-

газинный коробканың сыртын да, ішін де тазала. Спусковой механизм мен отсечка-отражательді қысқы маймен майла», а в лексике фронтовых газет начали массированно употребляться русские заимствования типа подразделение, старший лейтенант, связной, пикирующий бомбардировщик, автомат, траншей, оружие и др. Имена фронтовиков под фотографией в газетах в большинстве случаев начали писаться только на русском языке, например, Телькозин Ауелбек, Ибат Кубашев и др.

Таким образом, язык фронтовых газет был сильно засоренным, изобиловали русские заимствования, жаргонные слова, многие воинские звания, имена, фамилии в приказах употреблялись без перевода из-за нехватки времени и из-за отсутствия систематизации их правописания. Анализ языка фронтовых газет показал, что в военное время многократно усиливается языковая экспансия, возрастает влияние экстралингвистических факторов.

Дискуссии по правописанию в середине XX в. (по исследованиям С.Кенесбаева, Н.Сауранбаева, М.Балакаева, С.Аманжолова)

Казахский алфавит, разработанный А.Байтурсыновым на основе арабской графики, наиболее точно передавал звуковую (произносительную) природу казахского языка. Этот уникальный образец алфавита был отражен и в латинской графике 1929-1940 гг. Переход казахского языка на латиницу в перспективе не должен вызывать особых затруднений, так как есть хороший опыт прошлых лет. Сохранились произведения многих классиков писателей, поэтов, изданных на латинице, начиная с произведений М.Ауэзова.

Казахские языковеды С.Кенесбаев, Н.Сауранбаев, М.Балакаев, С.Аманжолов приняли самое активное участие в усовершенствовании орфографии, правил правописания казахского языка в 1929-40 годы и в последующие годы.

Формирование правил правописания казахского языка проходило в два этапа, первый, до 1938 г. был периодом становления казахской орфографии, после 1938 г. - уже время действия, применения правил в деле повышения грамотности.

Н.Сауранбаев в 1929-38гг. был приверженцем передачи парных звуков ұу, үү, ыу, іу, ій, ый, одной буквой, считал это путем, ведущим к успеху в освоении грамоты. Доказывал, что двойные буквы ұу – «uv»; үү – «uvv», ый – «bj»; ій - «ij» неудобны в использовании, целесообразна их передача одной буквой «u».

С.Аманжолов объяснял наличие двойного звука «ij» отсутствием у нас гласного звука «и» как в русском языке, что оба этих звука по отдельности неполноценны, поэтому в иноязычных словах следует использовать только «i», а для обозначения исконно казахских слов оставить ij. В своей статье Н.Сауранбаев указывает, что прежние звукосочетания «ый», «ій» ценны в смысловозначительном плане: для различения значений слов тый, ый и глаголов ти, си. Ученый предложил вместо звукосочетаний bj, ij использовать только одну букву i, которая соответствует русской букве и. Если раньше писали Ijnstijtut, ijñçener, то теперь пишется institut, iñçener.

Н.Сауранбаев также имел свою точку зрения на передачу звуков ф, х, в (F, X, V), правописание редуцированных звуков ы, і, когда они выпадают в словах и т.д., например, *не рьлан, а plan, не Рьравда, а Pravda, не рьролетariat, а proletariat, не тьрамvai, а tramvai, не Ахьмет, а Axmet.*

Введение кириллического алфавита было продиктовано, прежде всего, политическими установками. Если вначале латинский алфавит рассматривался как возможность осуществления мировой революции, то позже из-за различных политических ситуаций стал расцениваться как «буржуазный», даже как «националистический» алфавит. Процесс перехода с латиницы на кириллицу растянулся на десять лет. Республиканская газета «Социалистік Қазақстан» печатала материалы сразу в двух графиках: латинской и кириллической, т.е. параллельно.

В 1939-40 гг. с переходом казахского языка на новый алфавит на основе кириллицы, соответственно изменилось и правописание. Во внедрение изменений в правила правописания, в разработку орфографических норм большой вклад внесли казахские ученые языковеды М.Балакаев, С.Аманжолов, Н.Сауранбаев, С.Кенесбаев. Они постоянно вели исследовательские работы над тем или иным пунктом правила, улучшающим качество орфографии казахского языка.

2 Языковые элементы в лексико-фразеологической системе староказахской книжной лексики и проблема их написания в новом алфавите

Новые статистические данные по книжной лексике казахского языка

В разделе перечислены ряд объективных исторических причин, объясняющих наличие в современном казахском языке и в его устаревшей форме огромного количества арабо-персидских заимствований (распространение ислама, использование тюркоязычными народами вплоть до начала XX в. арабской письменности и др.).

Несмотря на то, что лексические единицы староказахского письменного языка ныне находятся в активном употреблении, с точки зрения современного казахского языка, их исконное значение претерпело изменения. В связи с этим перечислены также ряд обстоятельств исторического характера, ограничивших их использование до приобретения страной независимости (религиозное содержание, несоответствие советской политической, атеистической идеологии и т.д.).

По инициативе Президента Н.А.Назарбаева была реализована государственная программа «Культурное наследие», в рамках которой народу было возвращено множество письменных памятников, содержащих бесценные духовные ценности, в том числе памятники, написанные на арабском языке. В результате многие исторические письменные памятники были изданы без изменений, без цензуры и урезаний. Особое место в этом деле занимает серия 100-томного сборника казахских письменных литературных памятников «Бабалар сөзі». Тщательный анализ этого масштабного труда по выявлению в его содержании арабо-персидских заимствований позволил установить точные статистические данные как активных, так и пассивных арабо-персидских заимствований. В результате в 2014 г. сотрудниками Института языкознания был издан объемный «Толковый словарь арабо-персидских слов казахского языка». Анализ и подсчет фактического материала показал, что общее количество активных арабо-персидских словоупотреблений в современном казахском языке составляет 2157 единиц, общее количество активных и пассивных словоупотреблений 4533, из них 2564 слова арабского происхождения, 1885 персидского происхождения. Путем аффиксации казахскими аффиксами слов и словосочетаний арабского про-

исхождения созданы новые слова и понятия, их количество 970 (*жетесіз, күпірлік, қадірлі, қателік*, т.б.), (*аланес, төлқұжат*, т.б.), (*арман-тілек, айла-тәсіл*, т.б.). Следовательно, арабские и персидские заимствования значительно пополнили и обогатили словарный фонд современного казахского языка.

Устаревшие языковые единицы, употребляемые в нескольких вариантах и проблемы их кодификации

Старокнижная лексика, будучи вне норм современного литературного языка, используется до сих пор в нескольких графических вариантах, в связи с этим назрела необходимость упорядочения, унификации арабо-персидских лексических единиц, их систематизации.

Например, слово *зұлпықар* в значении «меч, сабля» имеет несколько вариантов написания в современных текстах *зұлфұқар, зұлфақар*, а топоним *Исфаһан* имеет также несколько вариантов написания на казахском языке *Испаһан, Испахан, Асфаһан, Аспаһан, Аспақан, Асбаһан*, о слове *калам* можно сказать то же самое *кәлам, кәләм, кәлем* (ар. *калам*). Согласно орфографической норме казахского языка правильными считаются формы *зұлпықар, қалам, Исфаһан*. Количество таких многовариантных заимствований в казахском языке 1094 единиц, это большой показатель, тормозящий развитие и нормализацию письменной культуры. Далее научно обосновываются и перечисляются причины подобных разночтений.

Проблемы орфографирования заимствованной арабо-персидской лексики в казахском алфавите на основе латинской графики

Назван ряд причин многовариантного употребления арабских, персидских заимствований на казахском языке. Предложены пути их преодоления при переходе казахской письменности на латиницу.

А также следующие принципы их написания:

во-первых, соблюдать звуковые закономерности казахского языка и принципы их орфографирования, например, *мақұлық-мақұлұқ, мүлік – мүлук* и др.;

во-вторых, арабо-персидские заимствования типа *қадим-қадым-қадім, қадыр-қадір-кәдір, қызыр-қыдыр*, имеющие несколько вариантов написания даже в современном казахском языке, при переходе на латиницу, следует обосновать в варианте, соответствующем нормам современного казахского языка. Поскольку сочетание смешанных типов слогов в одном слове противоречит правилам казахского письма;

в-третьих, следует учесть особенности обозначения латинскими графемами некоторых арабских, персидских слов с семантическими вариантами (*ауа/әуе*);

в-четвертых, некоторые слова арабо-персидского происхождения со звуком «х» в системе согласных казахского языка необходимо передавать фонемой «қ». Например, *не хал (hal), а қал-жағдай (qal), не хайыр (hair), а қайыр (qair)* и т.д.;

в-пятых, принимая во внимание принятый турецким советом общетюркский алфавит, оставить арабские звуки в словах типа *ғауһар, жиһаз*, также фонему *х* в словах типа *сұхбат, тарихи* передавать их графемой *h: suhbat, tarih* и т.д.;

в-шестых, усилить роль выгодной транскрипции окончаний (*гер/кер, қор, паз, хана, гөй* и др.), заимствованных с персидского языка и не поддающихся закону сингармонизма;

в-седьмых, известно, что в кириллическом алфавите 1938-1940 гг. при заимствовании русских слов, превалировал принцип максимального приближения к исходному написанию. В связи с этим чуждые для казахского языка буквы типа я,ю использовались при написании арабских и персидских заимствований. Например, *хикаят, сая, япырай, язни, аян* и др. Изъян кириллического письма в том, что он допускал поливариантность написания арабских, персидских слов, например, в графике некоторых онимов до сих пор не соблюдается единообразное написание: *Яссауи, Ясауи, Йассауи, Юсуп, Йусуп, Жүсіп* и др. Таким образом, при переходе на латинскую графику следует искоренить эти разнонаписания и стараться не допускать подобные, не соответствующие звуковому строю казахского языка, ошибки.

Общетюркский терминологический фонд: использование терминологического потенциала устаревших слов и значение перехода на латинскую графику

Одним из важнейших требований при переходе казахского языка на латинскую графику является стандартизация терминов.

В эпоху быстро развивающихся технологий, все расширяющейся мировой глобальной сети, стремительно пополняется фонд международной терминологии, новых понятий. В связи с этим остро актуализируется проблема перевода, орфографирования, калькирования терминов, проникающих с европейских языков напрямую, либо через русский язык. И при этом важно не растерять национальные основы и облик отечественной терминологии. Следовательно, в будущем не сложно было бы создать общетюркский терминологический фонд.

Пополнение терминологического фонда при переходе на латиницу за счет общетюркского лексического фонда, арабо-персидских заимствований, активизации устаревшей лексики содействовало бы решению некоторых актуальных проблем терминологии: 1) словарный фонд казахского языка обогатится исконными словами; 2) подавляющее большинство арабских, персидских слов, заимствованных тюркскими языками на современном этапе, широко употребляются в различных сферах общественной жизни. Это может служить основой для создания общетюркского терминологического фонда; 3) предупредить возможные трудности орфографирования общих для тюркских языков устаревших слов на основе латинской графики.

3 Зарубежный опыт использования алфавита на основе латинской графики

Факторы перехода тюркоязычных народов на латинскую графику

Основной целью тоталитарного режима при отлучении тюркских народов от традиционного арабского алфавита было прерывание связи с мусульманским миром, преемственности, предание забвению прежних культурных достижений, духовных ценностей, объявив при этом, что это были отсталые народы без письменной культуры, и, что только с введением кириллицы народы бывшей окраины России, позже Союзных республик, начали обучаться грамоте.

После волны репрессий выдающихся представителей казахской интеллигенции, радевших за национальные интересы, национальная культура была обезглавлена, и процесс внедрения кириллического алфавита в стране пошел интенсивнее. Новый алфавит на основе кириллицы был принят в 1940 году 13 ноября без всякого сопро-

тивления, якобы по единодушному желанию трудящихся Казахстана: «Идя навстречу желанию трудящихся Казахской ССР о переводе казахской письменности с латинизированного на новый алфавит на основе русской графики, и, учитывая огромное политическое и культурное значение нового алфавита, являющегося средством дальнейшего подъема культуры, развития казахского литературного языка и еще большего укрепления нерушимой дружбы народов СССР, Пятая сессия Верховного Совета Казахской Советской Социалистической Республики Постановляет:

1. Удовлетворить просьбу широких масс колхозников, рабочих и интеллигенции Казахской ССР о переводе казахской письменности с латинизированного на новый казахский алфавит на основе русской графики.

2. Утвердить внесенный Совнаркомом Казахской ССР проект нового казахского алфавита в количестве 41 буквы, из них 32 буквы русского алфавита с теми функциями, с какими они употребляются в русской письменности, и 9 дополнительных букв, выражающих специфические звуки казахского языка. В 3-м пункте указывались сроки перехода.

Споры вокруг нового алфавита велись в двух направлениях: миссионерское, целью которого было введение русского алфавита, объявив арабскую графику непригодной для использования, и национальное направление, выступавшее за арабский алфавит, чтобы сохранить культурно-духовные ценности. Такое сопротивление имело место не только в Казахстане, но и повсеместно среди тюркоязычных народов, находившихся под юрисдикцией Москвы.

На латинский алфавит первой перешла Турция, без всякого давления извне, с целью построить светское государство, идти в ногу с цивилизацией. Переходу тюркоязычных стран на латиницу способствовали политические, социальные, культурные и лингвистические факторы.

В 1991 году после распада Советского Союза, приобретения союзными республиками независимости, Турция призвала родственные тюркоязычные государства к политическому, экономическому, культурно-гуманитарному сотрудничеству. Турция в 1991 году организовала I съезд государственных лидеров тюркоязычных государств, оказала действенную поддержку в области образования, науки, культуры.

Идея перехода на единый алфавит на основе латинской графики также впервые была поднята Турцией. Туркменистан, Азербайджан и Узбекистан первыми перешли на латинский алфавит, каждый с корректировкой под свою звуковую систему, т.е. не точно повторяли турецкий алфавит, были привнесены свои специфические буквы.

Казахстанский исследователь А.Фазылжанова в результате всестороннего сравнительного анализа алфавитов упомянутых стран на предмет эффективности//неэффективности лингвистических аспектов, состава графем, на предмет соответствия//несоответствия звуковой системы того или иного языка, каким образом переход на латиницу повлиял на развитие национальных языков, определила основные факторы, повлиявшие на смену алфавита, и сделала ценные выводы и заключения. Хотя переход на латиницу не везде был безупречен, были и трудности, но в конечном результате он положительно сказался на развитии государственных языков, сформировал культуру национального письма, открыл путь к беспрепятственному освоению технических сфер, интернета и, главное, оказал огромное влияние на избавление

от колониальной психологии, от некоторых стереотипов мышления тоталитарного строя.

Обзор истории «алфавитного бунта» в Турции

Турецкий язык перешел на латинский алфавит в течение шести месяцев с 3 ноября 1928 года, благодаря волевой политике М.Ататюрка «парта и оружие», но сама проблема перехода была поднята еще в 1982 году. Дискуссии по алфавиту продолжались вплоть до самого перехода на новый алфавит. Также были сторонники нового алфавита и их оппоненты, которые поддерживали арабскую графику. У каждой из сторон были свои аргументы в пользу того и другого алфавита.

Идею перехода на латиницу поддерживали выдающиеся турецкие писатели Хусейн Джахит (Ялчын), редактор журнала «Ичтихад» доктор Абдуллах Джевет, журналисты Джелал Нури, Кылычзаде Хаккы, известные своими смелыми взглядами и публикациями об эффективности нового алфавита.

У сторонников арабской графики укоренилось мнение, что переход на другой алфавит приведет к отрыву от исламской культуры, науки, прервется связь с прошлым, и, самое главное, по опасению приверженцев арабской графики, эта письменность ниспослана самим Аллахом для турецкого народа, это язык Корана, язык религии, и замена его другим равносильна измене своей веры.

Интеллигенция была другого мнения, что пришла пора распрощаться со стереотипами, тормозящими прогресс культуры, науки, сблизиться с западной цивилизацией. В своей книге писатель Джелал Нури в 1921 году призывал очистить турецкий язык и литературу от арабских слов, не соответствующих духу турецкого народа. Турецкий язык, находясь целые столетия под влиянием арабской культуры и графики языка, не потерял свою тюркскую сущность. Призывал совершить переворот в языке, литературе, алфавите, так как нужен латинский алфавит, буквы в котором пишутся раздельно.

В 1923 году в Анкаре на «Национальном экономическом конгрессе» председательствующий Казы Карабекир выступил с категоричным заявлением «Латинские буквы разрушат исламское единство», что принятие другого алфавита связано с дьявольскими помыслами недругов турецкого народа. Кылычзаде Хаккы раскритиковал выступление Казы Карабекира, обосновывая это тем, что вообще в государстве, в школах отсталая грамотность, этому мешают буквы.

Сторонники латинского алфавита аргументировали свой выбор трудностью усвоения письма, очень сложными правилами и т.д., но, главное, переход на латиницу, по их мнению, подтолкнул бы другие тюркоязычные народы казахов, башкир, узбеков, татар и азербайджанцев к усовершенствованию правописания.

В 1928 году Турецкое правительство узаконило переход на международные цифры в официальных органах. Начались подготовительные работы по разработке турецкого алфавита на основе латиницы, для этого была создана комиссия, которая изучила национальные алфавиты французов, немцев, англичан, итальянцев, венгров.

В августе 1928 года Мустафа Кемаль выступил с волнительной речью перед народом в Стамбуле и поздравил всех с началом «алфавитной революции» и обещал, что самое малое через год весь турецкий народ освоит новые буквы. В итоге в 1928 г. был принят алфавит, состоящий из 29 букв.

Повсеместно в городах, районах, сельских населенных пунктах были организованы национальные школы, курсы по обучению новому алфавиту. Комиссия по языку изменила свое название на Консультативный комитет по языку, который поставил следующие задачи:

- 1) подготовить качественную грамматику, основы всех школьных книг;
- 2) составить Словарь турецкого языка, отвечающего современным требованиям.
- 3) определить правила правописания в соответствии с литературной нормой языка, употребляемого в Стамбуле.

Таким образом, в 1928-1929 гг. Турецкое государство, единогласно приняв латинский алфавит, без особых трудностей провело реформу турецкой письменности. Турция никогда не теряла свою культуру, литературу, традиции, духовные ценности, накопленные веками, наоборот, сохранила и приумножила, получила прекрасную возможность интегрироваться в международное коммуникативное, культурное пространство, далее развивать свою культуру.

О лингвистических основах турецкого алфавита на основе латинской графики

В разделе рассматривается специфика и фонетические особенности освоения иноязычных, особенно французских заимствований турецким языком.

Механизмы усвоения иноязычных заимствований, схожие с современным турецким языком, можно наблюдать и в казахском языке 1929-1940 годов на основе латинской графики, например, *ст[á]нция – stansa, анк[é]та – anket ф[á]брика – pəvirig, т[р[á]ктор – tiraktыр//tirəktir, [á]дрес – ədiris, комб[á]йн – kamвајьн, тир[á]ж – tijraç, февр[á]ль – revьral, матем[á]тика – matematjike// mətəmətjike, балъз[á]м – wəlzəm, т[ó]нна – tonнь, в[á]нна – ваннь* и пр.

Казахский язык при переходе на латинский алфавит может позаимствовать из опыта турецкого языка следующие моменты: первое, сохранение принципа одна буква – одна фонема, второе, у каждой смыслоразличительной звуковой единицы должен быть отдельный знак, третье, транскрипция заимствованных слов должна производиться не по оригинальному написанию и звучанию (языка-донора), а по фонетико-фонематическому принципу языка реципиента.

Об особенностях правописания устаревших слов на турецком языке

Проведен краткий обзор истории письменности турецкого языка, хронологии реформ алфавита, которая берет начало с эпохи Османской империи, когда активно использовалась арабская графика. Уже тогда трудности арабского алфавита стали предметом жарких обсуждений в обществе, назревала необходимость реформы письменности. Далее приводятся примеры на старотурецком языке (Османлы) из орфографических словарей, статей, посвященных проблеме правописания устаревшей лексики, изданных в разные годы, начиная с 1863 года.

В связи с этим возникает вопрос: какие особенности следует учесть при транскрипции единиц старокнижной лексики на латинице?

Основная масса общетюркских письменных памятников содержит смешанные языковые элементы, характерные для кыпчакской, огузской, карлукской группы языков. Поэтому необходимо транскрибирование языковых единиц, принадлежащих

каждой из групп, в соответствии с их фонетическими особенностями по их лексическим, морфологическим признакам. В известном труде М. Кашгари упоминаются данные особенности.

Так, М.Кашгари, проведя сравнительный анализ звуковых особенностей тюркских языков, выявил языковые характеристики каждого из племен. Если кыпчаки и огузы в начале слова употребляли букву – а, то некоторые тюркские племена в начале слова употребляли – и, например, алиғ су или илағ су (чистая вода).

Таким образом, для обоснования принадлежности письменных памятников к кыпчакским диалектам, при транскрипции кыпчакской лексики на основе латиницы, считаем целесообразным максимальное приближение к фонетическим особенностям казахского языка.

Об орфоэпии турецкого языка на основе латинского алфавита

Со стороны турецких ученых неоднократно были озвучены мнения, что не стоит сразу переходить на новый алфавит, а нужно постепенно, в течение определенного промежутка времени. Это объясняется тем, что на протяжении 70 лет после перехода турецкого языка на латиницу было много проблем в правописании. Турецкие ученые сквозь призму собственного опыта рекомендуют Казахстану, прежде всего, воспользоваться положительными сторонами опыта других стран и не допускать ошибок.

Во время командировки в 2013 году в Турцию специалисты Института языкознания встретились с учеными для получения ответа на волнующие их вопросы о состоянии орфографии и орфоэпии турецкого языка.

Турецкие ученые заявили о существовании «Орфографического словаря», но «Орфоэпический словарь» еще не издавался и даже не рассматривался в ближайшей перспективе. Ученые выразили огорчение, что турецкие слова произносятся также как и пишутся, научная общественность еще не обращала внимание на эту проблему.

Профессор университета «Гази» в Анкаре Ахмет Бижан отметил, что в турецком языке есть несколько диалектов, за основу литературного языка был взят стамбульский диалект.

В большом толковом словаре «Türkçe sözlük» дана транскрипция некоторых слов по произношению, хотя отсутствуют специальные орфоэпические словари.

В ходе исследования специально были выделены слова из словаря с транскрипцией, имеющие различие между написанием и произношением, например,

Ağaçröpesi – ağa ‘ çröpesi

Ahlat – Ahla : ti

Ağyar – Ağya : ri

Babayani – Babaya : ni,

и проведен их анализ на предмет значимости для лексикографирования на латинице единиц орфоэпического словаря казахского языка.

Европейские заимствования в современном турецком языке

С момента создания Османской империи до языковой реформы Мустафы Кемалья Ататюрка 80% словарного фонда турецкого языка составляли арабские и персидские заимствования.

Арабо-персидские заимствования в большей части выступали как язык религии, делопроизводства, официальных бумаг, культуры, литературы и были характерны для представителей власти, высшей знати – султанов, бей-эфенди (министров, дипломатов, банкиров, крупных фабрикантов, помещиков, адвокатов, врачей, инженеров и др.), также имамов, паша (генералов), поэтов и писателей. Простой народ пользовался так называемым *kaba türkçe* «вульгарным турецким», состоящим из стамбульского, караманского, измирского, балканского, восточноанатолийского диалектов.

После принятия закона о переходе на латиницу в 1928 году начался интенсивный процесс реформирования турецкого языка, очищения от арабо-персидских заимствований (бывший язык османлы), замены исконно турецкими словами, новыми словами турецкого происхождения: *içgen* – *треугольник*, *uçak* – *самолет*, *okul* – *школа* и др. Стремление к научно-техническому прогрессу, сближению с западноевропейской цивилизацией способствовали заимствованию множества терминов с европейских языков: *otomobil*, *radio*, *radyatör*, *sinema*, *üniversite*, *enstitü*, *gazete*, *müze*, *taksi*, *sigara*, *ekran*, *fax*, *bank*, *bulvar*, *kuaför*, *opera*, *posta*, *tişört* и др.

По языковым данным изданного в 2005 году лингвистическим обществом «Türk Dil Kurumu» «Словаря современного турецкого языка» («Güncel Türkçe Sözlük») собственно турецкие слова составляли 89 689 единиц, арабские заимствования – 6

463 единиц (*insan* (адам), *devlet* (мемлекет), *halk* (халық), *kitab* (кітап), *millet* (ұлт), *asker* (жауынгер), *fikir* (идея), *resim* (сурет), *sabır* (сабыр), *beyaz* (ақ), *şeytan* (шайтан), *alkol* (алкоголь), *kafir* (кәпір), *saat* (сағат), *din* (дін), *cumhuriyet* (республика) др), французские слова – 4 974 единиц *lüks*, *kuzen*, *kuaför*, *kamyon* и др,

персидские слова – 1 374 единиц (*hafta* (неделя), *teşekkür* (спасибо), *pazar* (базар), *rüzgâr* (ветер), *pencere* (окно), *şehir* (город), *düşman* (враг), *ayna* (зеркало), *dost* (друг) и др.,

итальянские заимствования – 632 единиц (*opera* (опера), *galera* (галера), *posta* (почта) др.),

английские заимствования – 538 единиц (*park* (парк), *tişört* (футболка), *lift* (лифт) др.),

греческие заимствования – 413 единиц (*kutu* (короб), *fırın* (печь),

латинские слова – 147 единиц (*prezidyum* др.) и ряд заимствований с немецкого, русского, испанского, болгарского и др. языков.

Правописание иноязычной лексики и ономастических названий в турецком языке, их конверсия осуществлялась тремя путями: 1) через транскрипцию, 2) транслитерацию, 3) перевод.

Передача иностранных слов и онимов путем транскрибирования *kültür*, *profesör*, *tişört*, *enstitü*, *müze*, *şapka*, *feribot*, *aperitif*, *istasyon*, *karikatür*, *pata*; *Muhtar Avazov*, *Şehov*, *Şanghai*, *Bakü*, *Zürih*, *Lüksemburg*, *Gürcistan*, *Özbekistan*, *lüterçilik* и др.

Транслитерация – это побуквенная передача отдельных слов и текстов одной графической системы средствами другой системы или точная передача знаков одной письменности знаками другой письменности, например, *Beethoven*, *Byron*, *Molière*, *Napolyon*, *Chopin*, *Grimm*, *Karlovy Vary*, *New York*, *New Orleans*, *Rio de Janeiro*, *Orenburg*, *Baykonur*, *metro*, *tramvay*.

Третий путь конверсии – перевод, который используется при написании таких слов и словосочетаний турецкого языка: *Havaalani* (англ.: *airport*, рус.: *аэропорт*, каз.: *әуежай*);

Uşq gemisi (англ.: *space ship*, рус.: *космический корабль*, на казахском: *ғарыш кемесі*);
Karadeniz (англ.: *Black sea*, рус.: *Черное море*, каз.: *Қара теңіз*);
Amerika Birleşik Devletleri (англ.: *United States Of America*, рус.: *Соединенные Штаты Америки*; каз.: *Америка Құрама Штаттары*) и др.

Иностранные и общие ономастические названия на географических картах даны параллельно на турецком и английском языках: *Karadeniz (Black sea)*, *Akdeniz (Mediterranean sea)*, *Ege deniz (Aegean sea)*, *Marmara denizi (Sea of Marmara)*, *Bulgaristan (Bulgatia)* и др. А онимы на своей территории передают только на турецком языке: *Gümüşhane, Ağrı, Kütahya, Konya, Eskişehir, Istanbul* и др.

В 2013 году на встрече с казахскими учеными турецкий ученый проф. Ахмет Бижан Ер предложил англоязычное традиционное написание онимов типа Shakespeare, Goethe, George в адаптированной форме на турецком языке *Şekspir, Göte, Jorj*.

Переход на латинский алфавит, проводимая Турецким правительством языковая политика, кропотливая работа по стандартизации, кодификации языка с максимальной адаптацией под нормы литературного языка принесли свои положительные плоды, еще более укрепив национальную, языковую идентичность турецкого народа.

Графические особенности некоторых французских заимствований на турецком языке

Основные причины иноязычных заимствований:

- арабо-персидский фонд заимствований в турецком языке связан с исламизацией, с принятием исламской культуры;

- турецкий язык обогатился терминами итальянского языка по музыке, философии, литературе, в сфере изобразительного искусства. Особенно широкое распространение имели термины по музыковедению, например, *allegro, balo, opera, tenor, tempo*;

- близость территориального расположения обусловила проникновение большого количества греческих слов;

- с 1839 года Французское государство имело большое влияние на Турцию, что способствовало проникновению французских слов в язык периодической печати, в литературные произведения, например, *realism, romantizm* и др.;

- распространению французских слов содействовали лица, получившие образование во Франции. Также получили распространение термины морской торговли: *baratarya, frişka*;

- с 1923 года начали укрепляться контакты Турции с западными странами. После Второй мировой войны усиление взаимоотношений Турции и государств американского континента способствовало проникновению англоязычных слов, связанных со спортом и мореходством;

- в 1968 году в связи с открытием немецких лицеев и школ с отдельным обучением юношей и девушек было заимствовано много технических терминов;

- кроме того в турецком литературном языке можно встретить много слов армянского, албанского, венгерского, румынского, русского происхождения. Среди иностранных заимствованных слов особенно распространенными были названия животных, растений: *kefal, kalamar, findik, farulye* и др.

В турецких словах в конце слова не встречаются два согласных подряд, поэтому в иноязычных словах между этими согласными добавляется гласный звук, например, фр. *terme* ~ тур. *terim*, фр. *cédre* ~ тур. *sedir*, фр. *cylinder* ~ тур. *silindir*, фр. *fibre* ~ тур. *fiber*. По мнению ученых на турецком сложно произносить два согласных сразу.

Далее дана подробная таблица фонетико-графического освоения некоторых французских слов турецким языком, например, фр. <adresse> [adres] турецк. <adres> [adres], фр. <baside> [bazid], турецк. <baside> [bazid] фр. <madame> [madam], турецк. <madam> [madam].

Таким образом, самыми распространенными в турецком языке среди европейских языковых заимствований являются французские слова, их общее количество составляет 4974 единиц.

Обзор нормативно-организационных документов, связанных с переходом Азербайджана на латинский алфавит

В подразделе в хронологическом порядке перечисляются названия и краткое содержание нормотворческих документов касательно языковой политики, проводившейся в Азербайджане, начиная с 1918 года, когда азербайджанский язык был официально признан государственным и использовался наряду с русским языком.

После распада Советского Союза 25 декабря 1991 года было опубликовано Постановление Правительства Республики Азербайджан «О восстановлении азербайджанского алфавита на основе латинской графики», речь идет о восстановлении алфавита, использовавшегося до 1940 года с небольшими изменениями.

После окончательного перехода Азербайджанской Республики на латиницу исключительное значение отводилось проблемам функционирования. Так, 18 июня 2001 года принят Указ Президента Республики Азербайджан «Об усовершенствовании функционирования государственного языка». Основные задачи документа были связаны с созданием проекта «Закона о государственном языке», разработкой ряда важных нормативных документов, регулирующих языковое функционирование, улучшением образовательного, обучающего процесса азербайджанскому языку, приведением в норму визуальной, рекламной информации, с дублированием телекинопродукции, обеспечением перехода всей периодической печати, книгоиздания на латинскую графику, причем везде оговариваются краткие сроки от месяца до нескольких месяцев).

4 июля 2011 года распоряжением Президента Азербайджана «Об утверждении состава Государственной комиссии по языку» была создана комиссия под председательством Президента Азербайджана Г.Алиева из 3 заместителей председателя из 39 членов.

9 августа 2011 года Указом № 552 Президента Азербайджана 1 августа был объявлен днем азербайджанского алфавита и азербайджанского языка.

Затем 30 сентября 2002 года был издан «Закон о государственном языке Республики Азербайджан», который всесторонне конкретизирует статус государственного языка, ставит целью внедрение порядка правил употребления в государственных и негосударственных структурах.

Особое внимание следует обратить на содержание ряда принятых в Азербайджане нормативно-правовых актов, контролирующих реализацию законов, указов и

решений правительства в области языковой деятельности, повышения ответственности исполняющих органов и ответственных лиц.

27 сентября 2003 года опубликован Указ № 923 Президента Республики Азербайджан «Об обеспечении исполнения Закона Республики Азербайджан «О государственном языке Республики Азербайджан».

Далее 12 января 2004 году было опубликовано решение № 56 Президента Республики Азербайджан «О реализации мероприятий в средствах массовой информации на азербайджанском языке на основе латинской графики», с утверждением списков литературы, подлежащей изданию на основе латинской графики (словари, энциклопедии, азербайджанская народная, классическая литература, лучшие образцы мировой литературы и т.д.).

Таким образом, Республика Азербайджан в течение десяти лет перешла на латинский алфавит; можно сказать были выполнены все намеченные задачи. Азербайджанцы быстро освоили латинский алфавит, напрасными были опасения и тревоги рядовых азербайджанцев на начальном этапе перехода. Поначалу некоторые трудности возникли у пользователей компьютерных программ, для решения технических проблем правительством был создан вебсайт: www.latin.az.

Далее проведен анализ документов относительно функционирования государственного языка советского периода и постсоветского периода, дана объективная оценка состоянию функционирования русского и азербайджанского языков в качестве государственного, сделаны соответствующие выводы и заключения.

Транслитерация международных терминов на основе латинской графики казахами, проживающими в Китае

Казахская ирредента Китая на протяжении 20-ти лет пользовалась латинским алфавитом. По сведениям К.Габитханулы «при проверке письменности малочисленных народов в 1955-1956 годах был сделан вывод о том, что казахский алфавит на основе арабской графики не способен правильно передать звуковые особенности казахского языка, и издано постановление о переводе казахского языка на славянскую или латинскую графику.

В результате в 1959 году был разработан казахский алфавит на латинице на основе проекта звуковой письменности китайского языка (pinyin). Этот алфавит в начале использовался как пробный, затем в 1965 году был официально утвержден Постановлением Центрального правительства. В 1965-1983 году казахи в Китае пользовались алфавитом на основе латинской графики.

В сравнительной таблице показано использование букв латиницы китайскими казахами и кириллического письма в Казахстане: *C c/ Ц ц, S s/ С с; J j/ Ж ж; K k/ К к; U u/ У у; W w/ У у; Z z/ З з; X x/ Ш ш; Q q/ Ч ч; NG ng/ Н н; Ø ø/ Ø ø; Ә ә/ Ә ә* и т.д.

Алфавит состоит из 33 букв, условно введены иноязычные фонемы типа *ц, ф, х, в*, использованы 26 латинских букв и дополнительные знаки *q-э, η-η, κ-κ, ə-ə, ø-ø, й-у, ê-е*. Для написания китайских слов введены двойные звуки *zh, sh, ch*, двойным знаком передан также звук «Н».

Недостатки: Байтурсыновское письмо начала прошлого века состояло из 24 гласных и согласных звуков, а иноязычные звуки *в/, /è/, /и/, /ф/, /х/, /h/, /ч/, /щ/, /ц/, /ь/, /ь/,*

/э/, /ю/, /я/ современного алфавита отсутствуют в алфавите А.Байтурсынова на основе арабской графики (төте жазу). В алфавите китайских казахов есть неиспользованные знаки латинского алфавита h, c. Для передачи звука x можно было бы воспользоваться сдвоенными казахско-латинскими знаками k, c, звукосочетание tc можно читать как ц, звуки jc как ч, а парный звук sh прочитать как щ. Далее даются рекомендации по возможной передаче и адаптации того или иного звука, которые точнее передавали бы фонетические особенности казахского языка.

Указаны особенности алфавита на латинице, которыми пользовались казахи, проживающие в Китае. В алфавите для различения звуков применяется знак (дэйекше) «'», например, если звукосочетание внутри слова пишется zh, то читается как дж, а если пишется как z'h, то читается как зх.

Точно также передаются звуки sh, ch, ng внутри слова, без знака «'» передаются как чш, ч, н, а со знаком «'» звучат как сх, цх, нг, например, пример чтения с дэйекше «'»: IS'HEMA – исхе́ма, KON'GO – конго́, PIS'HOLOG – пісхоло́г, PIS'HOLOGIA – пісхологіа, SIN'GAPOR – Сінгапо́р, VEN'GRIA – Венгі́рія и т.д., а чтение без этого знака выглядит так: CANMOWZHANG – Цанмоуджаң, GUANGZHOU – Ғуанджоу, MANZHURIYA – Манджурі́я, MONGQJULIA – Моңғұліа, ONGTÜSTIK AFRIKA – Оңтүстік Африка, QINGHAY – Чиңхай, XINJIANG – Шінжаң.

Следовательно, отсутствует общий взгляд на написание звуков ж, ш,, н, и на практике мы могли бы в будущем использовать знак дэйекше.

Второй недостаток алфавита китайских казахов на основе латиницы заключается в сохранении исходного варианта написания иностранных слов: Afrika– Африка, akademik – академік, aktip – актіп, Albania – Албанія, ALJIRIA – Алжі́рія, ALPENIS – алпыніс, ALUMIN – алумін, AMÉRIKA – Аме́ріка, ANALIZ – аналіз, AN'GLIA – Англіа, AREPMÉTIKA – арыпме́тіка, ARGÉNTINA – Арге́нтіна и др. Если бы соблюдался закон сингармонизма алфавита Байтурсынова, то иностранные слова писались бы иначе, Әмрікә (Америка), әктіп (актив), бәзіс (базис), інстітүт (институт), кәпітәл (капитал) и т.д.

Вместо заключения можно сказать, что при переходе казахского языка на латинский алфавит следует учесть как прошлый опыт самой страны, так и опыт казахской диаспоры в Китае, которая некоторое время успешно пользовалась латинским алфавитом.

4 Новый алфавит на основе латинской графики: научно-дидактические основы Факторы перехода на латинскую графику: взгляд языковедов

В качестве основных факторов, обосновывающих необходимость реформирования казахского языка путем перехода на латиницу, приводятся следующие доводы: современная система алфавита основана на особенностях русской фонетической системы, международные термины, иноязычные слова осваиваются, не адаптируясь под звуковые особенности нашего родного языка, непригодность казахских букв для интернета и пр.

Известный ученый Н.Уали называет 8 факторов, требующих перехода на латинскую графику: социокультурный (исправить недостатки, допущенные в практике письма, сохранить специфику национального языка), языковой (путем коренного реформирования искусственно усложненного излишними буквами алфавита, обслужи-

вающего орфографию сразу двух языков, разработать точно отображающую звуковую систему нашего языка новую письменность), экономический (для усиления доли участия и конкурентноспособности казахского языка в мировом информационном пространстве), политический (освободить казахское письмо от пути тоталитаризма и пробудить национальное самосознание), психологический (освободиться от стереотипа «иноязычные слова не должны меняться в кириллическом письме»), исторический (использование общей системы письма для дальнейшей консолидации с тюркоязычным миром), педагогический (учесть тяжесть восприятия алфавита, состоящего из 42 букв, школьниками младшего возраста), информационный (перейти на универсальный алфавит, соответствующий требованиям компьютерных технологий).

Далее Н.Уали предлагает следующие 8 лингвистических критериев, обязательных при переходе на латиницу (*подробнее в 6 разделе).

Академик А.Кайдар первым в Казахстане озвучил идею перехода казахского языка на латиницу. В 1993 году ученый направил Президенту Н.Назарбаеву открытое письмо с проектом латиницы, которое было опубликовано в газете «Ана тілі». Данное предложение вызвало в обществе бурные дискуссии, нужна ли реформа казахской письменности или нет, которые доросли до общегосударственного масштаба. В связи с этим в обществе сформировались два полярных мнения, так называемых лагеря оптимистов и пессимистов, у каждого были свои доводы и мотивы перехода или неперехода на латиницу.

Идею латинизации самыми первыми подхватили ученые-языковеды, так как они в силу своей профессии, как никто другой, понимают важность и необходимость реформы алфавита в эпоху возрождения казахского языка, распространения информационных технологий, глобализации, компьютеризации нашей жизни. На данный момент уже имеется множество проектов нового алфавита. Опубликованы ряд серьезных работ и проектов относительно состава алфавита, основных моментов, которые следует учесть при переходе на латинскую графику. Например, член-корреспондент НАН РК З.Базарбаева говорит, что при составлении казахского алфавита на основе латинской графики безусловно следует учитывать орфографические и фонологические законы, а при формировании системы иноязычных заимствований на основе латинской графики помимо научно-лингвистического аспекта следует учесть экстралингвистические, социоллингвистические аспекты.

В научно-теоретических исследованиях казахстанских ученых А.Жунибек, К.Кудериновой, А.Фазылжановой всесторонне рассматриваются важные вопросы перехода на новый алфавит и пути их решения. А именно, что следует учесть в первую очередь при переходе на латиницу, каким предпосылкам и условиям следует уделять пристальное внимание, каким должен быть состав графических знаков, вводимых в проект и др.

В эпоху глобализации и передовых технологий введение латиницы позволило бы нашему обществу интегрироваться с тюркоязычными народами и влиться в мировое информационное пространство, дальше укреплять общетюркскую идентичность, избавиться от орфографических, орфоэпических погрешностей, значительно облегчить работу с компьютером, интернетом, формировать национальный облик терминологических, ономастических названий, укреплять национальное самосознание.

Фонологический аспект казахского алфавита на основе латинской графики

Реформа алфавита имеет большое практическое значение. Школьнику - перво-класснику намного легче усвоить 26 латинских букв, чем 42 буквы кириллицы. В результате развития фонологической системы в европейских языках фонем насчитывается намного больше, чем графем. Например, во французском языке 35 фонем, в английском 45. Эти многочисленные фонемы передаются всего лишь 26 латинскими буквами. А в казахском языке 28 исконных звуков-фонем передаются 42 буквами. Поэтому нашему маленькому соотечественнику намного труднее выучить казахский, чем маленькому европейцу – свой английский или французский. Одна только буква а во французском языке соответствует трем фонемам: <a> – передняя, <a> - задняя, <a> – носовая. Буква о также реализуется в трех фонемах: <o> – открытое, <o> – закрытое и <o> – носовое.

Распространено мнение, что идеальным алфавитом следует считать такой алфавит, в котором для каждой фонемы имеется отдельная графическая единица. Но уже доказано и другое, а именно то, что такой способ обозначения фонем не только не обязателен, но и не всегда желателен, так как неэкономичен.

О необходимости сокращения букв в казахском алфавите писал и первый профессор казахской филологии К.Жубанов. В 1935 году им был подготовлен проект изменений орфографии и алфавита казахского языка на основе латинской графики, в котором предлагалось сократить число букв за счет удвоенных обозначений гласных, а также за счет отдельного обозначения твердых и мягких разновидностей звуков. Как видим, идеи, высказанные нашими учеными более полувека назад, не потеряли актуальности и по сей день.

В целях экономии графем исконно казахские фонемы предлагается обозначать при помощи диакритических знаков, локализующихся над основными графемами: тогда гласные фонемы <ә, ү, ө> будут обозначаться латинскими <ä, ü, ö>. Согласным фонемам <ғ, ң> будут соответствовать латинские <ğ, ŋ> и т.д.

Различные мнения имеются также по обозначению исконно казахского звука қ. Этот звук является твердым вариантом звука к, также как и ғ является твердым вариантом г. Буквы ғ и г обозначаем как ğ и g, соответственно соблюдая систему, қ и к следовало бы передавать похожими знаками. В расширенной латинице есть буква қ. И эта графема широко применяется в европейских языках, например, в латышском алфавите. При употреблении этого знака на государственных символах республики, а также паспортах, документах слова қазақ и Қазақстан писались бы примерно одинаково на казахском, русском, английском и других европейских языках. Сравните: на казахском - қазақ, Қазақстан, на английском – kazakh, Kazakstan, на русском - казах, Казахстан. В некоторых проектах звук қ предлагается обозначать графемой q, (qazaq, Qazaqstan, Qaydar, Qazbek), что не очень удобно, так как написание слов должно отвечать главным критериям, как преемственность, идентичность, узнаваемость и эстетичность, также не должно быть затруднений и путаницы в изучении казахского языка как неродного представителями других национальностей; например, в английских, французских и других европейских словах знак q всегда сопровождается знаком u, quality, quarry (англ.), quelque, quartier (франц.) и т.д. Такие укоренившиеся правила в языках, основанных на латинском шрифте, могут отрицательно сказаться

на усвоении казахской орфографии. Хотя вопрос об обозначении казахского твердого к непринципиальный, всегда можно найти компромиссное решение. Поэтому в алфавите предлагается два варианта қ и q.

Далее дается подробный сравнительный анализ каждой из графем и конкретные варианты передачи графем казахского кириллического письма буквами латинской графики.

Морфологический анализ заимствованных знаков

В данном подразделе речь идет о необходимости кардинальной реформы казахской письменности, о том, что дело реформирования не завершится только сменой алфавита.

Реформа охватывает сразу три проблемы – звук–алфавит–правописание, без одновременного решения которых невозможно сформировать собственный алфавит. При уместном употреблении латинских букв многие буквы, искажающие казахский язык, и правила правописания, связанные с ними, исчерпали бы себя за ненадобностью.

Также рассматриваются виды орфографического анализа с подвидами морфемного, слогового анализа, анализ переноса и т.д.

Осталось только начать реформу письма. Сама по себе любая реформа дается нелегко, будь-то административная, финансовая. Однако реформы подготавливаются властями сверху, а население получает только результаты. Таким образом, большинство населения не почувствует всю «тяжесть- сложность» реформы. Первоочередные задачи реформирования письменности:

- необходимо «обучиться грамоте», для этого необходимо подготовить транскрипцию звуков алфавита;

- пересмотреть (ввести изменения) правила морфемного, слогового написания, переноса в соответствии с «алфавитным написанием»;

- упражняться в приобретении навыков зрительного восприятия и навыков ручного набора, написания.

О лингводидактических основах обучения специалистов филологов алфавиту на основе латинской графики.

В настоящее время в связи с расширением сферы функционирования казахского языка в науке, производстве, в международных отношениях важное значение придается обучению студентов высших и среднеспециальных заведений с учетом будущей специальности.

Следовательно, крайне важно и ответственно освоение студентами филологами принципов и особенностей строения казахского письма. Реализация этой задачи обеспечит грамотностью армию филологов, которым предстоит обучать население, также облегчит процесс освоения нового алфавита, так как только всесторонне грамотный специалист может ответить на вопросы, связанные с латинской графикой, на научной основе.

При разработке и освоении алфавита на латинской основе обязательно должны быть рассмотрены исконно казахские и заимствованные звуки, должна учитываться специфика каждого из них, закономерности, возникающие в процессе их употребле-

ния. Следует обратить особое внимание на проблемы «знак – буква – фонема – написание» и графикацию с опорой на фонологические исследования.

В 2007 г. Институт языкознания им. А.Байтурсынова опубликовал возможные варианты государственной программы по переходу казахского письма на алфавит на основе латинской графики.

Согласно плану I этап – организационный, II этап – внедрение латинской графики в издательскую деятельность и подготовка учебников, обучение новому алфавиту воспитателей дошкольных учреждений, учителей и методистов средней школы, преподавателей профессионально-технических училищ, высших учебных заведений, институтов повышения квалификации. Также предполагалось усвоение нового алфавита на основе латинской графики служащими министерств и государственных учреждений, индивидуальных предпринимателей, сельского населения и военнослужащих. Ясно, что для правильного и качественного осуществления указанных мероприятий, в первую очередь, необходимо вооружить знаниями о латинском алфавите будущих филологов. Это нижеследующие виды знаний: 1.грамматологические знания; 2.фонетико-фонологические знания; 3. орфографические знания. Специалист филолог должен обучиться основным и дополнительным принципам казахской орфографии. Далее подробно расписываются пункты правил, на которые следует уделить особое внимание.

В данном подразделе также приводятся результаты исследования А.Досановой, которая провела тщательный анализ узбекского букваря на основе латинского алфавита, указала его преимущества и недочеты, также дала сравнительный анализ букварей казахского «Әліппе» (2001) и узбекского «Alifbe» (2006). Целесообразно привлечение результатов исследования при разработке казахского букваря на основе латиницы.

Обучение казахского языка на основе латинской графики не вызовет особых затруднений, т.к. в истории Казахстана существовали методики обучения грамоте, а также основы букварей. Однако при введении нового алфавита необходимо разработать методики, опирающиеся на предыдущий опыт, удобный в использовании, учитывающий различный уровень, возраст, социальную принадлежность обучающихся.

5 Международная транслитерация казахских ономастических названий: исторический опыт и настоящее

Ономастические названия Казахстана – один из основополагающих факторов определения национально-языковой и государственной идентичности, начиная с названия самого государства, личных имен, фамилий его граждан.

Современное мировое информационно-коммуникативное пространство, проникновение всемирной сети во все сферы общественной жизни способствуют разрушению языковых, культурных, социальных границ и стремятся к созданию единого транснационального пространства. Современные информационные системы мирового коммуникативного пространства основаны на латинском алфавите, в связи с чем особую актуальность приобретает проблема использования (перехода) существующих национальных алфавитов на латинице. Национальная ономастика уже в латинизированной форме давно и активно вовлечена в мировое коммуникационное пространство, хотим мы этого или нет.

Вовлекаемые в это пространство национальные названия, сохраняя свою языковую идентичность, должны найти единое адекватное отображение на английском языке, на латинице в информационных источниках международных служб. В настоящее время в различных зарубежных англоязычных источниках, международных документах и, особенно, во внутреннем употреблении казахские названия часто транскрибируются и пишутся с большими искажениями, без учета орфографических, литературных норм казахского языка, что еще более актуализирует проблему скорейшего перехода казахского языка на латинскую графику.

В этом разделе проблемы латинизации ономастических названий Казахстана рассматриваются в историческом и современном разрезе. Исторический аспект употребления казахских названий на основе латинской графики рассмотрен на материале казахской периодической печати 1929-1940 гг.

Из истории употребления казахской ономастики на основе латинской графики

В 21-пункте принятых в 1929 году орфографических правил указан порядок написания географических названий в соответствии с их произношением, т.е. при написании неказахских названий применены закономерности казахского языка и иноязычные названия употреблялись без окончаний: Карпаты – Qarpat, Альпы – Әлірі, германец – ermen, русский – оғыс и др.

Данное правило было вновь издано в 1938 г. в переработанном виде, где имелись пункты относительно орфографии ономастических названий:

1. Имена людей, названия краев, аулов, городов, улиц, морей, гор, местностей, рек пишутся с заглавной буквой. В случае двойных названий с заглавной буквы пишется только первое слово.

2. Первая буква названий обществ, учреждений, организаций, школ, книг, газет, журналов, дорог, улиц пишется с заглавной буквы.

Однако на деле видим, что данное правило не всегда соблюдалось: Kazstьroј yjeldiј 23 kuni Ala Tavdьj teriskeјindegi bel-bulaq tavьnan izves qazdьruvoяa vir desьtnigin vastatьr vir top kisi ғiberген eken. Solar kelip, tavdьj ucan vасьnan izves qazьr ғatqanda, tavdьj eteginde Kьlenin avdanь, Bel vulaq avьbьndaoь «Satsьjal» qalqozьpьj qoьj ғajьlpьr ғatьr edi («Сатсьялды Қазақстан», 1932 ж. 1-б.).

В 1927 г. в статье Т.Шонанова было указано ряд адаптаций иноязычных слов под закономерности казахского языка:

- замена звука г в начале европейских или русских слов звуком ж еуропа Георгий – Жагор, Гаврил – Жебрел, география – жағырапия и т.д. А слово типа грек изменялось на крек, т.е. звук г заменялся на к;

- опущение буквы г в конце русских и иноязычных названий: Оренбург – Орынбор, Гамбург – Кембір;

- звук х в русском написании в именах заменялся звуком қ: Мұхтар – Мұқтар, Хайр – Қайыр;

- звук я в словах заменялся звуком ж: ящик – жәшік, ямбы – жамбы, Яков – Жақып, яр – жар и т.д.;

Название Алматы и др. топонимы употреблялись в нескольких вариантах: Алматы//Алма ата/Алма-ата, Оң tystik қазақьstan//Оң Tystik Qazaқьstan//on tystik қазақьstan и т.д.

Таким образом, между латиницей 1931 г. и 1940 г. в написании ономастических названий есть значительные различия. В алфавите 1931 г. хотя имелось много недостатков, но сохранялась преемственность традиций в антропонимической системе, использование элементов ұлы-ұлы(өтер ұлы, тоқтавай ұлы, Ғангелди ұлы, Ақмет ұлы), қызы, әйелі, келіні (Сетпіспай қыз, Ғумаоұл қыз, Әвекен қыз, Ғолман қыз, Ғургенвай әжелі вәдесе, Ғолдавақ әжелі, Сәрсембай әжелі, Баймақамбет әжелі, әвдікәрім келіні. қ., нақпай келіні, Қалавай келіні, Саямardan келіні Заоқпала).

В 1940 г. казахская письменность на основе латинской графики была значительно усовершенствована, дополнена. Однако в фамилиях, именах и отчествах ярко проявилось влияние русской антропонимии, начали массово употребляться аффиксы: -ov, -ev, -ova, -eva (-ов, -ев, -ова, -ева), под влиянием русской орфографии начали искажаться географические названия, что продолжалось вплоть до приобретения независимости, но уже в кириллическом написании.

Проблема транслитерации ономастических названий Республики Казахстан на латинице

Несмотря на то, что переход казахской письменности предполагается в будущей перспективе, ономастика Казахстана давно и активно использует латинскую графику и английский перевод названий. Это такие ведущие сектора национальной ономастики как антропонимика – фамилии, личные имена граждан Казахстана и географические названия, названия городов, улиц, названия национальных, транснациональных компаний, объектов коммерции и частного бизнеса. В национальных паспортах и удостоверениях личности, банковских документах граждан Казахстана фамилии, имена и отчества оформляются как на государственном, так и на русском языках, но часто с обязательным переводом на английский язык. Это несложно заметить, если любой из нас заглянет в свои документы.

Однако в связи с этим возникает вполне резонный вопрос, каким образом в ономастике используется латинский алфавит, когда еще не разработан и не принят национальный стандарт латинской графики, адекватно отображающий специфику, национальную природу казахского языка. Тем не менее, факт остается фактом. На латинице обозначаются ономастические названия, начиная с названия самой Республики – Kazakhstan, названия крупных и малых городов, районных центров, населенных пунктов, железнодорожных станций, фамилии, имена, отчества граждан и др.

Следует немного остановиться на роли унифицированной по единому стандарту, адекватной транскрипции национальных названий на латинице в международных источниках. Комиссия по стандартизации географических названий при ООН и Группы экспертов ООН по географическим названиям по этому поводу рекомендуют: «обеспечить международную стандартизацию должны только строгие (уточненные) национальные программы стандартизации».

В отчете комиссии ООН по стандартизации географических названий на 28 сессии заседания X конференции группы экспертов, проходившего с 30 июля по 9 августа 2012 г. в Нью-Йорке, было заявлено, что впредь будут вступать в диалог с представителями стран по ономастике с несогласованными написаниями на латинице географическими названиями с Комитетом по стандартизации указанной между-

народной организации для дальнейшей стандартизации и нормализации топонимов на мировом уровне. Следовательно, проблема транскрибирования на научной основе названий городов, населенных пунктов, географических названий Республики Казахстан на трех языках: казахском, русском и английском имеет важное государственное, международное, социально-политическое, идеологическое значение.

Это требует проведения соответствующего научного анализа действующих в международном языковом пространстве стандартов латинской графики (ГОСТ 7.79, ISO 9.1, транслитерационной системы библиотеки Конгресса США, BGN, PCGN и др.) с учетом параметров, максимально отображающих природу и фонетические закономерности казахского языка.

С 1 июня 2002 г. вступил в силу ГОСТ 7.79 – новый вариант межгосударственного стандарта стран СНГ, который устанавливает способы передачи латинским алфавитом текстов, написанных буквами кирилловского письма, принятого восточнославянскими и южнославянскими народами, а также большинством неславянских народов на территории бывшего СССР. Однако в указанном стандарте отсутствует транслитерация специфических букв национальных алфавитов, т.е. тюркские языки, в том числе и казахский язык, вынуждены «дорабатывать», адаптировать свою письменность под международные стандарты, основанные на латинице. Причем отсутствуют единые стандарты транслитерации собственных имен и в русском языке: Andrei, Andrey, Andrew или Крым – Crimea, а не Krum.

Стандарты латинской графики применительно ономастических названий были разработаны в России в 1951-56 гг. Институтом языкознания АН СССР «Правила международной транслитерации русских собственных имен латинскими буквами». Можно заметить, что в этой системе учитывается место фонемы в слове, чего нет в стандартах ГОСТ 16876-71, ISO 9 и библиотеки Конгресса США. Эта система, разработанная российской АН, относится не к транслитерационной системе, а к практической транскрипции.

Отдельной проблемой национальной ономастики является транслитерация экзонимов (иноязычных названий) на основе латиницы, в написании которых до сих пор отдается предпочтение русскоязычному написанию, максимально приближенного к произношению и написанию в языке-оригинале и традиционной казахской транслитерации: Мэскеу, Алмания, Мажарстан, Мысыр, Алжир – эл-Жазира, Каир – Қайыр, Тегеран – Теһран, Ашхабат – Ашгабад, Пекин – Бейжін и пр.

Наряду с этим в соответствии с требованиями ЮНЕСКО по правильному написанию названий необходимо транслитерировать либо переводить только экзонимы (иноязычные названия), не имеющие латинское написание или у которых отсутствуют переводы, а также необходима транслитерация географических названий, опираясь на местное написание.

В связи с этим необходимо разработать научную основу казахско-английской и английско-казахской транслитераций ономастических названий и адаптировать под современные обучающие методы английского языка и т.д.

С огорчением приходится констатировать, что в Казахстане на данный момент отсутствуют единые стандарты транслитерации географических названий и антропонимической системы (фамилий, имен, отчеств) на основе латинской графики.

Существующая же система транслитерации, по нашему предположению, относится к стандарту, разработанному Международной организацией стандартов — ISO (International Standards Organization).

Ни в интернет-ресурсах Министерства Юстиции РК, ни в «Инструкции по применению органами юстиции Правил документирования и регистрации населения Республики Казахстан» от 31 января 2011 года № 6758 [18], ни в «Кодексе Республики Казахстан «О браке (супружестве) и семье» Закон РК от 31 марта 2014 года № 180-V [19] нами не была обнаружена система транслитерации фамилий, имен и отчеств граждан РК на английском языке.

Тогда как в Российской Федерации в приложении 6 приказа МВД России от 26 мая 1997 г. № 310 «Об утверждении Инструкции о порядке оформления и выдачи паспортов гражданам Российской Федерации для выезда из Российской Федерации и въезда в Российскую Федерацию» (обновлено в 2010 г.) к данной Инструкции РФ прилагается система транслитерации. Однако анализ данной системы транслитерации показал, что он также не без погрешностей, т.к. отсутствуют звуки Ъ и Ь русского алфавита, и нет различий между звуками Е, Ё, Э, И, Й. В Казахстане тоже нужна своя система транслитерации в паспортах и удостоверениях фамилий, имен и отчеств граждан РК.

Отсутствие определенных стандартов по транслитерации казахских ономастических названий на основе латинской графики допускает следующие разночтения согласно различным системам международной транслитерации (их более 10). Например, топоним Қапшағай может иметь несколько вариантов транслитерации в соответствии с вышеназванными существующими международными стандартами транслитерации: Kapschagaj //Kapshagaj//Kapšagaj//Kapshagaï. Казахское имя Абылайхан может иметь отличные друг от друга формы транслитерации: Abylajhan//Abylajkhan//Aby`lajhan//Abylaïkhan//Abÿlaïkhan//Abylajhan//Abylajchan. Следует особо отметить, что подобная транслитерация возможна только на русском языке, однако невозможна транслитерация специфических звуков к, ғ, ө, ң. При обратной ретранслитерации с латиницы перечисленные казахские буквы «исчезают» и «успешно» превращаются в русские буквы к, г, о, н и т.д.

Вот существующая форма транслитерации фамилий, имен и отчеств казахстанских граждан, обратившихся в Институт языкознания: Ebeueva Gulnar //Ебеева Гульнур, Rakhmann Rabiga// Рахманн Рабига, Sailybayeva Bayan //Сайлыбаева Баян, MarziyaevTemur// Марзияев Темур, Narimbetov Askarbek//Наримбетов Аскарбек, Ungarbayev Issatay// Унгарбаев Исатай и др. Отсутствие национальных стандартов транслитерации антропонимов допускает ошибочную транслитерацию в документах наших граждан, например, в Институт обратились граждане с неточной транслитерацией фамилий: Бексұлтан, Бексейіт. Транслитерация их фамилий BEXULTAN, BEXEIT некорректно передана на английский язык, так как эти имена состоят из двух компонентов-имен Бек+сұлтан, Бек+сейіт, следовательно, правильная транслитерация BEKSULTAN, BEKSEYT. Употребление латинской графемы X на стыке слов, имен вызывает только недоумение (данную графему можно допустить в слове хехох, но не в имени Xenia, существует адекватное написание Kseniia).

Таким образом, адекватное отображение казахских специфических звуков в ономастических названиях на латинице возможно только после принятия национального стандарта латинской графики.

Самым ценным в написании национальных географических названий на взгляд членов Комиссии ООН по географическим названиям является обратимость транслитерации, т.е. сохранение рационального облика названий при релатинизации (обратной транскрипции).

Безусловно, процесс перехода казахской письменности на латиницу рассчитан на несколько этапов и несколько лет. В связи с этим целесообразно было бы принять временный рабочий проект транслитерации на латинице, т.к. использование латинской графики в области ономастики в настоящее время продвигается весьма активно, без каких-либо инструкций, без научного обоснования. Транслитерация на латинской основе в перспективе актуализируется в связи с проведением ЭКСПО-2017, где будут востребованы карты, путеводители, различные справочники и научно-познавательная литература о Казахстане на трех языках.

Временный (рабочий) стандарт действовал бы до принятия национального стандарта алфавита на латинской основе. В качестве образца можно выбрать один из вариантов проекта после предварительного обсуждения. В будущем путем перекодировки ряда знаков, уточненных в национальном алфавите, можно будет нажатием клавиш устранить разногласия в употреблении пары, трех спорных знаков.

Однако это лишь на уровне предложения, предположения, но следует помнить и другое - транслитерация ономастических названий актуальна, она набирает обороты, набирая и большое количество возможных искажений.

6 Разработка теории нового алфавита казахского языка на основе латинской графики: научные основы, лингвистические принципы и критерии

В этом разделе дается анализ различным видам графики, сыгравшим важнейшую роль в становлении и развитии письменной культуры человеческой цивилизации, начиная с древнейших видов письма: идеографическое, логографическое письмо, клинопись, иероглиф и др. Указаны функции и виды графики, территория ее распространения.

Самое широкое распространение в культуре человечества имел и имеет латинский алфавит.

Все буквы латинского алфавита использовало только английское письмо, а немецкий, французский, голландский, шведский, итальянский, испанский, португальский, румынский, чешский, венгерский, польский языки использовали диакритические знаки, также в итальянском, финском, польском алфавитах присутствуют не все буквы латинского алфавита. Таким образом, ни в одном из языков, принявших латинский алфавит, не был соблюден принцип «одна буква – один звук».

Национальное самосознание и концепт «алфавит»

Виды знаний делятся на традиционные знания, передаваемые из поколения в поколение, естественные знания, приобретаемые в процессе освоения окружающей действительности, усвоения поступающей извне информации, и приобретенные знания, полученные в ходе обучения в школе, высшем учебном заведении, обучающих курсах и т.д. Виды знаний репрезентируются в форме концептов в сознании языковой личности. Так, в концепте «әліпби» - алфавит посредством языковых зна-

ков закодированы виды информации, относящиеся к различным системам знаний. В данном исследовании раскрывается закодированная информация перечисленных видов алфавитов, которая включает в себе огромный научно-культурный, потенциал, представляет собой духовную ценность как наследие многих поколений.

Закодированная в когнитивном сознании языкового коллектива информация о кириллице, латинице, арабском, Орхоно-енисейском алфавите, превращается в знания. Знания же делятся на обыденные и энциклопедические. Систематизация информации, сконцентрированной в форме знаний в сознании языковых личностей, позволит оценить их отношение к проблеме смены алфавита в стране. В свою очередь, подобная система знаний способствует формированию политических, социально-культурных, языковых, психологических, экономических факторов. Далее дается расшифровка кодов каждого из перечисленных алфавитов и связанные с ними накопленные формы знаний, сформировавшиеся стереотипы в обществе, перечисляются факторы, почему многие страны при выборе алфавита отдают предпочтение именно латинской графике.

Приоритетность лингвистических и социально-культурных факторов

Латинская графика – отнюдь не чуждая для казахского языка система письма, советская тоталитарная система в 1929 г. лишила казахский народ алфавита на основе арабской графики, которым он пользовался на протяжении нескольких веков. Казахская письменность в XVIII-XIX вв, в начале XX в. развивалась на основе арабской графики, это был язык культуры, просвещения, художественного творчества. На основе арабской графики было издано более тысячи книг, эпических произведений, газет и журналов. В 1929 г. казахский народ с переходом на латиницу был оторван от своих культурных, духовных истоков, вследствие чего сложился стереотип, что у казахов не было своей письменности, благодаря кириллице открылся путь к всеобщей грамотности. Наверное, поэтому у современных школьников и студентов, обучающихся на русском языке вызывает крайнее удивление и недоумение, что у нас в 1929-1940 гг. был латинский алфавит, не говоря уже о существовании до него казахского алфавита на основе арабской письменности.

Далее рассматриваются лингвистические факторы необходимости перехода на латинскую графику, пути преодоления психологического барьера, стереотипов относительно орфографических аспектов написания международных терминов на казахском языке, иноязычных заимствований, вошедших в повседневный обиход.

Принципы создания казахского национального алфавита на основе латинской графики

Принципы составления казахского национального алфавита на основе латинской графики, разработанные на основе рекомендаций членов лингвистической комиссии (проф. М.Малбаков, проф. А.Жунисбек, проф. Н.Уали, проф. М.Жусипов, проф. З.Базарбаева, А.Фазылжанова) ставят целью определение эффективных критериев оценки предложенных проектов по новому алфавиту, на основе которого будет выбран национальный казахский алфавит.

Алфавит, графика и орфография – это самостоятельные отрасли лингвистики. В большинстве случаев проблемы создания алфавита, разработка теории письма, уни-

фикация правил орфографии рассматриваются в неразрывной целостности, без каких-либо разграничений. На самом деле принципы и правила орфографии разрабатываются после формирования алфавита, т.е. после упорядочения, инвентаризации состава букв.

Основные принципы составления казахского национального алфавита были разработаны и сформированы А.Байтурсыновым; весомый вклад в его дальнейшее развитие внесли ученые языковеды, разработавшие казахский алфавит на основе латинской и кириллической графики в прошлом, а также ученые, разрабатывающие проблемы фонетики современного казахского языка, фонологии и графики, культуры речи, орфографии и орфоэпии, теории письма. При разработке новых принципов создания казахского национального алфавита на основе латинской графики руководствовались их исследованиями, выводами и рекомендациями.

Основные типы принципов

1. Часть принципов создания алфавита в этом документе носит постоянный, неизменный характер. Например, к данному типу относятся принцип сохранения основных латинских букв в казахском алфавите или же принцип не включения диграфа, полиграфа. Следовательно, если в предложенном проекте не учтен или частично не учтен один из этих принципов, то следует считать такой проект не соответствующим принципам создания нового алфавита.

2. Основной, считающийся базовым принципом создания нового алфавита тип, допускает некоторые отклонения. Например, принцип «одна фонема – одна буква» должен учитываться в структуре алфавита, однако в этом случае, возможно не полностью сохранится в соответствии с оптимальным звуко-графическим письмом, с критериями теории письма.

3. К третьему типу принципов относятся виды правил, разрешенные, допущенные к использованию нового алфавита. Значимость такого принципа измеряется требованием к разработчику алфавита наличия конкретных обоснований цели использования.

Принципы разработки казахского алфавита на основе латинской графики

I тип: безысключительный (не допускающий изменений)

1. Принцип отражения в алфавите национального колорита, национального духа народа. Национальный дух, национальный колорит народа характерны его языку как средству общения и тем типам графики, которые он использовал до принятия нового алфавита на основе другого типа графики.

2. Принцип сохранения основ латиницы в латинизированном алфавите казахского языка.

3. Принцип адаптации латиницы к особенностям казахского сингармонического строя и казахской звучащей речи.

4. Принцип буква – совокупность графических знаков (две печатные А а, две рукописные А а).

5. Принцип наименьшего (минимального) использования дополнительных графических элементов (диакритических знаков).

6. Принцип системности (мононаправленности) введения в алфавит дополнительных элементов (точка, черточка и т.д.) в структуру буквы.

7. Принцип невведения в алфавит диграфов и полиграфов.

8. Принцип – единый алфавит в языке. Как для написания исконно казахских слов, так и для написания заимствованных слов.

9. Принцип единства и неизблемости принципов создания алфавита. Они, т.е. принципы не подвергаются видоизменениям, интерпретациям, независимы от полигенетичности лексического состава языка.

10. Принцип отражения в алфавите буквами фонем и звуков, воспринимающихся слухом человека. Алфавит создается, базируясь на слуховых возможностях среднего носителя языка. Алфавит не создается, основываясь на возможностях слухового восприятия звукозаписывающих технических средств.

11. Принцип соответствия алфавита нормам литературного языка.

12. Принцип простоты, доступности, легкозапоминаемости букв алфавита для чтения, визуального восприятия, написания и распознавания их в потоке устной и письменной речи.

13. Принцип алфавит – средство обучения и изучения.

14. Принцип построения системы графем на основе оптимизации и минимизации орфографических правил.

15. Принцип неадаптации звукового строя языка, алфавита к возможностям технических средств, а наоборот: адаптация технических средств к возможностям и особенностям языка в целом и его звукового строя в частности.

II тип: с исключениями

1. Принцип – фонологический. Отражение на письме казахской звучащей речи на основе лингвального моносингармонического характера слов в речевом потоке.

2. Принцип фонема – класс (совокупность) звуков. Графема, отражающая фонему, передает все ее звуковые оттенки в целом, все позиционные разновидности одной фонемы, т.е. варианты и вариации инварианта (сколько бы их не было).

3. Принцип отражения в алфавите и в целом на письме самостоятельными буквами всего количества фонем, имеющих в языке, которые зафиксированы в сознании носителя казахского языка в виде отдельных самостоятельных психообразов.

4. Принцип один звук-смыслоразличитель (фонема) – одна буква. В языке много звуков. Но не все они различают значение и грамматические формы слов. Буквой обозначается звук-смыслоразличитель (инвариант), т.е. фонема. Если в алфавите букв будет больше или меньше, чем фонем в языке, то это приведет к серьезному обеднению звуковой системы языка, к серьезным осложнениям при создании правил орфографии и орфоэпии (Например, английский и узбекский языки).

5. Принцип сохранения морфологической структуры казахского слова.

6. Принцип обозначения класса звуков, объединенных по основным акустико-артикуляционным признакам, свойственными им традиционными графемами.

7. Принцип использования двух разновидностей одной опорной графемы (основного начертания), усложненных дополнительными элементами для обозначения двух, но не более звуков языка (фонем). Например, помимо основного элемента гра-

фемы /o/ можно использовать его в форме /ö/ с дополнительной диакритикой для обозначения гласных, являющимися коррелятами пары твердых, широких, лабиальных гласных <o> и <ö>, различающихся одним дифференциальным признаком (твердость-мягкость).

8. Принцип соблюдения соответствия опорной графемы для обозначения коррелятивных пар фонем. Например, для обозначения коррелятивной пары фонем <a> – <ə> используется опорная графема /a/, следовательно звук <a> обозначается графемой /a/, а его мягкая пара <ə> – графемой /ä/.

9. Принцип наиболее полного отражения звукового состава каждого слога в слове.

10. Принцип соотнесенности с системой графем тюркоязычных латинизированных национальных алфавитов.

III тип: возможные

1. Принцип возможности использования в латинизированном алфавите буквенных знаков из других гомогенных типов графики. Например, в казахском и украинском кириллическом алфавите использован буквенный знак из латиницы <i>. В современном азербайджанском латинизированном алфавите используется буквенный знак из тюркизированной кириллицы <ə>.

2. Принцип возможности использования трех разновидностей одной опорной графемы с различными дополнительными элементами для обозначения трех разных фонем. Например, варианты графемы /u/ как /u/, /û/, /ü/ для репрезентации трех разных фонем как <u> (согласный, сонорный, лабиальный, щелевой), <Û> (гласный, твердый, узкий, лабиальный), ÿ (гласный, мягкий, узкий, лабиальный).

Критерии нового алфавита

Одним из сложных моментов экспертизы предложенных проектов является определение лингвистических критериев признанного самым лучшим «проекта».

Разработаны следующие основные критерии экспертизы создания нового алфавита на основе латинской графики с участием ведущих ученых лингвистов:

недопущение расхождения количества букв в алфавите и количества основных звуков (фонем) в языке;

буквы алфавита должны адекватно отображать основной звуковой закон языка - сингармонизм;

отсутствие лишних знаков, символов, т.е. отсутствие букв, не имеющих значения;

отсутствие в латинской системе алфавита апострофа и др. графических элементов, характерных для иероглифов, арабской и кириллической системы письма;

легкость в обучении и удобство в употреблении, т.е. взять в качестве одного из основных критериев парность мягких и твердых гласных казахского языка;

удобство визуального восприятия, т.е. недопущение чрезмерно излишних надбуквенных, подбуквенных подчеркиваний и дополнительных (диакритических) знаков;

максимально использовать буквы из фонда латинского алфавита, использовать установленные стандартные знаки в случае крайней необходимости (профессор Н.Уали);

- легкость для чтения, удобство для написания, понимания новых слов, текстов на основе латинской графики;

- в алфавите не должны быть диграфы, триграфы. Это противоречит принципу экономии письма, к тому же в алфавитах европейских языков избавились от дополнительных букв (қосалқы әріптер) и заменили их диакритическими знаками;

- должно быть минимальное количество диакритических знаков, однако они должны полностью отражать фонологическую систему казахского языка;

- следует учесть опыт разработки мировых алфавитов;

- должны присутствовать преемственность и соответствие с тюркскими алфавитами на основе латинской графики;

- казахский алфавит на основе латинской графики должен отличаться своим четким национальным образом (профессор З.Базарбаева);

- алфавит – отражает сущность национального языка: алфавит – уникальная форма языка: знак – оболочка звука; правила – это посредник, объединяющий звуки, создающий национальное слово (ұлттық сөз құрайтын);

- алфавит является средством незыблемости, неизменного сохранения (структуры) строя национального языка. Алфавит должен: охватить исконные звуки без дополнений (қоспасыз), не нарушать сингармоническое звучание; сохранять форму морфемы; не сокращать длину звукового слога (А. Жунисбек);

- руководствоваться общим образцом алфавита, предложенным тюркоязычными государствами. Образец общего алфавита ставит цель стандартизации, унификации и дальнейшего укрепления культурно-политического сотрудничества между собой. Общий алфавит дает возможность чтения, понимания любого тюркоязычного текста любыми тюркоязычными народами;

- один звук должен обозначаться одним знаком. Отдельное обозначение каждого звука: легко формирует навыки ручного набора (письма); усовершенствует визуальное восприятие (навыки); гармонизируется орфография и произношение; значительно сокращается количество правил и исключений;

Основные условия:

1) в первую очередь, авторы проекта должны располагать фонетико-грамматической подготовкой, а также должны быть осведомленными в области теории письма;

2) должны точно определять состав гласных/согласных казахского языка, иначе говоря, не пытаться найти иные звуки вне звукового строя казахского языка, указанного в академических трудах.

3) определениям артикуляции/перцепции каждого звука подбирается соответствующий знак;

- сохраняется порядок традиционного обозначения закрытых/открытых, среднеязычных/заднеязычных, огубленных/неогубленных гласных звуков;

- не обозначаются знаками гласного звука согласные звуки, и наоборот, звуками согласного звука, например, знаками й [y], у [w] нельзя обозначать гласные звуки ы, ү;

- традиционными глухими согласными (п, т, қ-к, с, ш) не обозначаются мягкие / сонорные согласные или мягкими согласными (б, д, ғ-г, з, ж) твердые/звонкие согласные, или сонорными (м, н, ң, р, л, й, у) не обозначаются твердые/мягкие согласные;

4) согласно принципа «один звук – один знак» у каждого знака будет только один образец прочтения (оқылым үлгісі);

5) в написании исконных слов не используются добавочные знаки;

6) заимствованные обозначения, нарушающие орфографические и орфоэпические образцы, не входят в правила написания исконных слов;

7) последовательность в методологическом плане;

8) избегать опыта сдвоенного обозначения звуков, например, как [oe, ng] и др.;

9) в составе национального алфавита не должны присутствовать (жапсырма) обозначения типа апострофа, например, [o', k'] и др.;

10) для последовательности (аргументированности) проекта обязательно создастся фонетико-сингармонологическая модель звуков казахского языка, указывается место каждого звука в модели. Звук, не нашедший место в модели, не является звуком казахского языка (профессор А.Жунисбек).

THE TABLE OF CONTENTS OF THE MONOGRAPH

Kazakhstan as an equal rights member of the international community has the high economic, scientific, cultural potential and human resources. Its further development requires the profound and expanded involvement of our country in globalization processes. Such challenges of time concurred with the period of strengthening of internal ethnic processes, namely the ethnization – assimilation by the state-building ethnos of its own cultural wealth. As a result, the Kazakh language now is acknowledged as the factor determining not only the Kazakh ethnic, but also the State national identity. In this connection the importance of the transfer of the Kazakh script to the new alphabet on the basis of Latin graphics considerably increases, which will provide its fastest involvement in the world communication space and the restoration of the “immune” mechanism of the national language.

In determination of the scientific bases of the transfer of the Kazakh script to Latin, we were guided by the message of the President of the Republic of Kazakhstan dated December 14, 2012 “Strategy Kazakhstan-2050: the new political policy of the competent State”, “New Kazakhstan in the new world” dated February 27, 2007, his ideas presented in October, 2006 at the XII session of the Assembly of the people of Kazakhstan concerning the spiritual development of the people of Kazakhstan and the language policy of trinity of languages.

From history of experience of Latin graphics use

In this section the detailed analysis of the historical domestic experience (the Kazakh Latin of 1929-1941), experience of the Turkic-speaking countries, disputes and discussions dealing with the alphabet, spelling problems, the linguistic bases of the Kazakh writing of the beginning of the 20th century has been given. The modern Turkic-speaking States began to use the Latin alphabet: the Turks since 1928, the Azerbaijanians since 1991, the Uzbeks since 1991, the Karakalpaks since 1993, the Turkmens since 1993. The Kazakh writing created at the beginning of the XIX century on the basis of the unique national alphabet developed by the outstanding linguist A. Baitursynov, by reforming of the Arab alphabet, completely reflected the sound system of the language and was convenient and easy for transfer of a thought in the written code. However, having passed to the new script on the basis of Latin graphics and having appeared in captivity of 33 letters of the Cyrillic alphabet, having the most large number of letters (42 letters), it created the most “intellectual alphabet”, which precisely transferred the phonologic system of the language.

Therefore, the future of the new alphabet on the basis of Latin seems not clear in case of refusal from the Kazakh writing, in which the letters designating voices/voiceless consonant sounds ideally display synharmotimbe of the whole word. For this purpose it is necessary to consider the experience of the above-stated languages, to reveal their weak vulnerable points, to adopt their achievements.

Turkey was one of the first to pass to the new Latin alphabet (1928), by historical measurements in the shortest possible time - for seven months, having increased the general literacy of the population by 60% against the background of total illiteracy. The reason of the transition of the Turks to Latin script at the initiative of K. Ataturk was the rejection of the domination of the Arab lexicon in the language and orientation at the west.

In 1991 and 1992 the conference was held in Istanbul with participation of representatives of Turkic-speaking countries, where the decision about the creation of the general alphabet on the basis of the Latin graphics consisting of 34 letters was made.

Azerbaijan passed on to Latin script in 1991, the growth of consciousness of the Azerbaijani people and the political aspect, for example, the aspiration for release from the Russian influence were the main reason.

Uzbekistan passed on to Latin script in 1993, however the Uzbek alphabet was repeatedly reconsidered and is still in the process of improvement; there is no uniform standard. For example, the letter *u* is transferred by *s* grapheme, or *ts* grapheme, and the letter *x* is transferred at the same time by letters *x*, *x* and *h*, and such alphabetic interferences are quite a lot.

Turkmenistan passed to new script in 1993. There are primordially Turkmen phonemes for letters *ə*, *əж*, *һ*, *ө*, *у*, *ч*, *ы* in the alphabet. The difference of the alphabet from other alphabets of the Oghuz group is that the sound *ж* is transmitted by letter *ž*, *əж* by letter *j*, and since grapheme *y* designates phoneme *ы*, the sound <*й*> is transferred by the letter *ý*, and the phoneme *y* got the grapheme *w*.

The Karakalpak alphabet, though it is dependent on Uzbek, but has the specific phonemes <*ə*>, <*ə*>, <*қ*>, <*һ*>, <*ө*>, <*у*>; as in the Uzbek language, vowels and consonants are transferred both with an apostrophe and without it: *g'*, *n'* and combination of the letters *ch*, *sh*. It is possible to adopt the experience of differentiation of the structure of the Cyrillic letters *u*, *y* from the Karakalpak alphabet.

The comparative table of designation of phonemes of the Turkish, Azerbaijani, Uzbek, Turkmen, Karakalpak languages on the basis of Latin graphics, and also the table of divergences of phonemes of alphabets of Kipchak group of modern languages and the draft of the general alphabet were given.

The Kazakh alphabet on the basis of Latin graphics (1929-1941)

The comprehensive phonologic description of the Kazakh alphabet on the basis of Latin graphics of 1929 consisting of 28 letters offered by O. Zhandosov with the assistance of a number of authors was given: a <*a*>, в <*б*>, с <*ш*>, с <*ж*>, d <*д*>, e <*e*>, g <*г*>, <*ғ*>, h <*х*>, i <*i*>, k <*к*>, q <*қ*>, l <*л*>, m <*м*>, n <*н*>, ӗ <*ӗ*>, o <*o*>, ө <*ө*>, j <*й*>, p <*п*>, r <*р*>, s <*с*>, t <*т*>, u <*у*>, y <*у*>, z <*з*>, ь <*ы*>.

Already then experts attached great value to the factors of the choice of letters, while drawing up the alphabet: *the linguistic, pedagogical, technical-polygraphic, graphic factors*, which in the subsequent sections will be described in more detail. However, unsuccessfully chosen letters occur in the alphabet of 1929-1940, it is the sign *ə* and its modified option *Q*, impractical in writing and polygraphy which allows polyvariant reading. Difficulty was also caused by designation of sounds *ə*, *һ*, *ж*, *у*, etc.

As a result, the alphabet from 29 signs adequately displaying the sound system of Kazakh and the corresponding spelling rules were developed. The analysis of periodicals and printing editions of the specified period shows that till 1938 all words and names of foreign-language origin were adapted and written, taking into account the nature of the Kazakh language, that caused, in turn, difficulties and disputes between specialists, for example, *валюта* – *балута*, *выставка* – *быстатке*, *Москва* – *Мәскеу*, *самовар* – *самаурын*,

завод – зауыт, *respublikke* (республііке), *ekonomijke* (еканомійке), etc. Often rules of spelling weren't followed, the disparity in writing was allowed. However, the comparative analysis of materials shows that after 1938 there became much less mistakes, rules were gradually enhanced, especially in writing of sovietisms and internationalisms.

Polemics (Linguistic debates) over the alphabet of the beginning of the 20th century and problems of spelling

Since 1910 A. Baitursynov started the enhancement of the Arab graphics, having adapted it for the sound system of the Kazakh language. The reform was accepted with great enthusiasm, and it found the whole-hearted support among the Kazakh intellectuals. The rules and principles of the alphabet reformed by A. Baitursynov were approved at the first congress of the Kazakh and Kyrgyz scientists which took place in June, 1924 in Orenburg.

Professor E.D.Polivanov gave appreciation to A. Baitursynov's alphabet: "I consider that this last form of the Kazakh - Kyrgyz graphics of 1924 doesn't need corrections and represents the last step in historical forming of national graphics, which rightfully the Kyrgyz (Kazakh – the author) figures of education – the creators of the reform can be proud of as a large cultural gain". At the same time, the question of the transition of other Turkic-speaking people to the Latin alphabet was brought up.

The question of the transition to Latin script among the Turkic-speaking people was first brought up by the Azerbaijanians.

In 1926 the first Turkological congress devoted to the problem of the transition to the Latin alphabet was convened in Baku. Such prominent Russian scientists as K. K. Yuda-khin, N. F. Yakovlev, A. N. Samoylovich, V. V. Bartold, N. I. Ashmarin, L. V. Shcherba, the Kazakh scientists A. Baitursynov, E. Omarov, N. Torekulov, B. Suleev took part in work of the congress. Representatives of Kazakhstan spoke about the benefits of the Arab alphabet and declared that there was no need of transition to the Latin alphabet.

As the governmental bodies supported the Latin alphabet, the congress accepted the resolution on the transition to the Latin graphics.

In the decisions of the congress the following principles were declared: not to take letters of the Russian graphics, to adapt foreign words to the law of synharmonizm, not to take letters to identical sounds, to refuse diacritical signs, not to designate long consonants, not to take dual letters, not to allow the sign designating softness, to use the morphological principle for determination of literary versions of words such as *ярпақ-япрақ, торпақ-топрақ*, to create the regulations of the correct pronunciation, to master foreign words, adapting them under pronunciation regulations, not to take letters for loan words, (for example, there are no sounds *э, һ, ө, ү* in the Russian alphabet, therefore *Heine – Гейне, Hügo – Гюго* are written; to use reducing of vowels at the end of international words such as *вакансия – ваканс, пианино – пианин, фортепиано – фортепиан*, to pronounce the letter *oi* in foreign-language words without change, i.e. *o*.

In 1926 in Kazakhstan the Society of new alphabet-compilers was created, whose purposes were:

- 1) promotion among the Kazakhs of the idea of the transition to Latin graphics;
- 2) book-publishing performance improvement, increase in rates of works on achievement of the world culture level by the Kazakh people; for the purpose of increase in level

of literacy to prepare necessary prerequisites for the implementation of the new alphabet;

3) creation of the basis for the fastest distribution and promotion of the new alphabet among the Kazakh population.

At the same time the hot discussion on press pages concerning the new alphabet and rules of spelling flared up. A. Baitursynov, M. Dulatov, E. Omarov, K. Kemengerov, A. Baytasov, et al. were among supporters of the Arab alphabet, and A. Baydildayev, T. Shokanov, O. Zhandosov, et al. were among supporters of the Latin alphabet. A. Baydildayev pointed out the defects of the Arab graphics:

1) several sounds were used for one sound (at the beginning, in the middle, at the end of a word);

2) the majority of the Arab letters are similar, therefore it is difficult to distinguish them without points over a sign and under a sign;

3) words are written from right to left, while figures, on the contrary, are written from left to right;

4) scientific books on algebra, geometry, physics of all peoples are written with Latin letters, the Arab letters are not suitable for this purpose;

5) letters are uneven, some are large, others are small;

6) it is difficult to use the Arab graphics in music (for writing of notes);

7) the Arab script requires considerable costs, it is inconvenient for publishing.

And the supporters of the Arab graphics led by A. Baitursynov tried to approach the choice of the alphabet from the scientific point of view and put forward their criteria. A. Baitursynov gave specific arguments for the posed questions, specified uselessness of the Latin alphabet.

On January 24, 1929 the resolution of the Presidium of the Committee of Central Council of Kazakhstan and the Council of People's Commissars was issued on the definitive transition to Latin script "About the new alphabet". The decision to call it "The alphabet of workers and peasants" and to pass on to the new alphabet in all educational institutions since the beginning of the new academic year was made.

There was a number of discussions and contradictions in spelling due to the transition to the new alphabet. The problem of spelling was submitted for discussion by the population on pages of the press; it became a reason for heated discussions, and there was a set of articles devoted to this subject. The principles of spelling of foreign words, spelling of separate letters, parts of speech, endings, joined-up, separate writing, the rules of the use of capital letters, etc. became the subject of discussion. For example, instead of foreign-language *φ* in the word *физика* it was offered to use letter *n* in Kazakh, i.e. *низика*; instead of the letters *g* (*г*) in European and Russian words, in the Kazakh words it was necessary to use *j* (*ж*) *генерал-жанарал, Георгий-Жэгор* and many other suggestions.

K. Kemengerov told the supporters of the phonetic principle that it was impossible to compare the development of the Kazakh language to the development of languages of Western Europe, that purely phonetic approach significantly harmed the natural development of the language.

So, the problem of change of the alphabet caused numerous controversy during almost all XX century, having divided the society into two camps; the problem of spelling generated many difficulties. Due to the repression of the scientists who had made the significant

contribution to the formation and development of Linguistics, their scientific heritage for many years fell into oblivion. The analysis of their scientific concepts shows the high level of national Linguistics during for that period; they are urgent until now. However, as a result of repression of such outstanding scientists standing at the origins of domestic Linguistics as A. Baitursynov, K. Zhubanov, E. Omarov, K. Kemengerov, T. Shonanov, et al., the development of the scientific thought in Kazakhstan considerably slowed down.

The linguistic bases of spelling of the Kazakh language of the beginning of the 20th century on the basis of Latin graphics

After the transition of Kazakh to Latin graphics, the intellectuals faced the important task of the development of rules of spelling and its confirmation.

After the continuous discussion of spelling problems by the coordination of members of the committee, the decision to put forward the rule consisting of 14 points for the discussion by the population was made.

During the discussion a number of articles of A. Baitursynov, K. Zhubanov, Zh. Aymautov, M. Dulatov, S. Amanzholov, E. Omarov, et al. were published on this subject. As a result, the rules of spelling from 12 points were approved, changes were made in points 9, 11, 12, 13; 18 points on foreign words.

In the course of the discussion at the scientific and orthographic conference held in 1929 in Kyzylorda, scientists differed in opinion into two groups. The first group urged to adhere to the morphological principle of spelling for the purpose of association with the Turkic-speaking peoples (use of the uniform invariant of endings *-лар, -лер, -дар, -дер, -мап, -меп*), the second group adhered to the phonetic principle and in every possible way substantiated it. Opponents of the first principle, especially K. Zhubanov, E. Omarov, et al. considered that that principle led to the violation of regularities of Kazakh, deprivation of the public language. K. Kemengerov urged to be guided by both principles, i.e. phonemic, synharmonological ones.

As a result in 1929 the recommendations of defenders of the language were taken into account, and the rule on the basis of the phonetic principle was approved, but the phonemic principle was also sometimes used. In the text of rules the phonetic principle means writing by the sound system, and according to the morphological principle it is necessary to write by the root word or with preservation of the root; at the same time the influence of the next sound isn't considered.

In 1938 the rules of spelling were reviewed and specified: "words consisting of two components, but having single value are written together, the law of singarmonizm isn't considered in certain cases".

Spelling of pair words which were created for the first time after the transition to Latin script was also legalized in rules: *тәсек-орын, құрт-құмырсқа, ол-пұл, оқта-текте, etc.*

The principles of writing of foreign-language elements were for the first time considered and approved in 1929. The maximum of diligence to keep the law of synharmonizm was observed.

Further each case of the listed groups of rules, for example, graphical rules was in detail described: *фабрика – рәбирік, губерния – гыбирне, хайр – қайыр офицер – әресер;*

станция – ьstansa, церковь – sekkev, чай – caj, чек – cek, червонец – serben, приказчик – birkencik ярмарка – çarтеңке, Юсуф – çysip.

Due to the lack of accent (in Kazakh it always falls on the last sound) words фабрика, палата, аптека are written as pəbirik, palat, aptek, etc. Point 21 connected with orthoepy is devoted to writing of geographical, anthroponymic names: Карматы – qarpat, Альпы – əlpi, германец – germen, русский – oрьs.

However in 1938 changes were made in the rules concerning writing of words as close as possible to writing in the original language i.e. Russian: such words as Ленинград, кабинет, совет, актив keep the original writing, Leningrad – not lenijngirat, kabjnet – notkabijnet, sovet – notsəbet), (komsomol – notkamsamol, metro – notmetra, biro – notbuijra, proletariat – notpuoltarəjat, // pyreletarijat // pьрольтariat // pyreletarijat.

So, the Rules accepted in 1929 existed in the Kazakh society for 8 years, and in 1938 they were again offered to the population in the processed form.

About the collection “On the Way to the New Alphabet” (1927)

The collection of articles devoted to the problem of the transition to Latin graphics was published in 1927 in Kyzylorda by the publishing house of the Committee on implementation of the new Turkic alphabet. Karim Doszhanuly Toktabayev and Mukhtar Myrzauly were the authors of the collection. The book was published on the basis of the Arab graphics, that was clear for a mass consumer; subsequently it was reissued in Cyrillics. The collection included more than ten articles about the need of adoption of the new alphabet of Kazakh on the basis of Latin graphics, about benefits and shortcomings of both the Latin and Arab alphabet.

In the first article of M. Myrzauly it was said that for beginners to learn to read and write, Latin letters are easy in perception. N. Torekulov in the article “What Alphabet Is Necessary to Us?”, having highly appreciated A. Baitursynov’s merits in the development of the Arab alphabet of Kazakh, pointed out the defects of this alphabet, for example, inconvenience for reading by medical indications (excessive loading for sight, low-distinguishable letters), inconvenient transfer of figures, formulas, polygraphies, etc. The author commented upon unfounded fears of opponents of the Latin alphabet, for example: it was allegedly early to pass to Latin script, it would slow down cultural development, it would be better to accept Russian script and so forth, and he further offered his program of the transition to Latin script.

A. Baydildauly as well as the previous author, having pointed out the defects of the Arab alphabet, considered the small quantity of letters and the use of capital letters as the main defect of the Latin alphabet.

A number of authors spoke in favour of Latin graphics: children will be able independently to read and write in the shortest possible time, semiliterate people will be able to master the new alphabet in 3-4 days; ease in training and speed in writing, practicality in publishing, availability of European printed materials, printing equipment of the West, etc. A part of articles was devoted to the organizational points of training in the Latin alphabet, suggestions for the improvement of training, feasibility of the creation of the all-Turkic alphabet, practice of mastering of Latin script by the Caucasian peoples and so forth.

About writing of terms in “The dictionary of names” (1931) on the basis of Latin graphics

In 1931 the Commission on terminology of the Education Council for the first time published with the circulation of 5000 copies “The dictionary of names” on the basis of the Latin-Cyrillic graphics. 8000 terms on various branches of science such as physics, law, psychology were given in the dictionary.

A. Samoylovich in 1934 in his review about the dictionary said: “When in 1932 I was in the capital of Kazakhstan Alma-Ata, this dictionary was a rare book”. The dictionary was reissued in 2004 by the Kazakh linguists.

The dictionary was a bright sample of term-creation of the Kazakh intellectuals of the 30s, the scientific principles which they were guided by during the creation of dictionaries; it characterized in general lexicographic activities, the language condition of that period.

There are some terms from the dictionary here: *бухгалтер/bugaltыр/бұғалтыр, налог/salyq/салық, алюминий/әлүмен (metalzaty)/әлүмен (метал заты), пианино/қуjsандьқ (rijәnijno)/күй сандық (пійәнійно), журналист Қорнальс (әdebijetci) жорналишы (әdebijetши).*

«The dictionary of names» was the first scientific work printed on the basis of Latin graphics. Though it had some errors in translation, it was the significant event of the beginning of the 20th century showing collective consciousness; it held the specific place in cultural, scientific, linguistic life of the society.

Change of the alphabet and the analysis of the state of spelling by the materials of newspapers of the period of the Great Patriotic War

Mass media in the years of the war were a powerful tool of forming of patriotism, but at the same time they created the mass totalitarian consciousness. Newspapers of that period can be considered in two groups: central newspapers and front newspapers.

On the eve of the war, scientists led by S. A. Amanzholov developed the draft of the new alphabet and rules of spelling of Kazakh on the basis of the Russian graphics. In 1940 the draft “New Kazakh Alphabet and Spelling on the basis of the Russian Alphabet” was published and approved, in which the foundation of modern Kazakh spelling was laid. S. Amanzholov wasn't a blind adherent of the Russian alphabet, he had his critical point of view on the alphabet problem: “Naturally the Latin alphabet in comparison with the Arab one considerably assisted in the education progress, publishing; however 11 years of practice showed also its defects such as: 1. impossibility of writing of new words, terms as in Russian (all peoples of the USSR got international words from Russian), for example, because of impossibility to transmit the Russian sounds ц, щ, ч, я, ю, ь, ъ; each sound requires two-three rules; 2. excess of the orthographic rules, similarity of sounds р, п, с, г generate confusion at many children. What does it mean? It means that our alphabet doesn't meet the requirements of the increased level of the literary language. This summer the new Committee on the alphabet recommended to all nationalities to get rid of their primordial sounds q, o, ә, y, ь, ө. It means that the Committee doesn't consider the specifics of each nation. Yes, the Russians have no q, ө sounds, but the destruction of that is absent in Russian may deal with eradication of the national language. Somewhat it belongs to “leftism”.

The campaign for promotion of the Cyrillic alphabet began everywhere, articles were published that workers apprehended with enthusiasm the new alphabet, that the people well understood that it was a way to the economic, cultural development, etc.

On September 1, 1941 the Decree of Presidium of the Supreme Council of KAZSSR approved the new alphabet on the basis of Cyrillics. After the transition to Cyrillics, Latin graphics influenced the new alphabet still for a long time, for example, instead of the letter «i» the Latin letter «j» was used, «иа» -instead of я, ъ - instead of у, etc.

In Kazakhstan, since July, 1941, in connection with the martial law, the edition of almost all newspapers was temporarily stopped, and only the central newspapers “Kazakhstanskaya Pravda”, «Социалистік Қазақстан» continued to fulfill their duties.

Spelling of that period sometimes had unsystematic character, was in process of formation, for example, instead of яin Russian words, яwas written sometimes in Kazakh words, but writing of иа - пулемет ұйалары was allowed. The same two-alternativeness in use of letter хwas observed: бөлім командирінің қаты, бутрахмет, хабар, sometimesқабар, etc. In words letters ы, і, were often omitted for example орндауға, орндалмағандықты, тәжірибе, аур болды, or instead of ending-ия, -ья was used – жарыя.

In the language of the wartime, the Russian lexicon more often of military contents abounded: дисциплина, устав, наставлениялар, командир, разведка (разведка ісі, разведка жұмысы, начальник, госпиталь, тезіс, продукция, фронт, пуд, советтер союзы, пулеметчиктер, снайперлер, минометчиктер, фриц, инициатива.

Journalists had no opportunity and time to keep the purity of the language, it was visible from the text of the military instruction: «Бұдан соң стволдың қаробкасын тазала. Магазиный қоробканың сыртында ішінде тазала. Спусковой механизм мен, отсечка-отражательді қысқы май мен майла», and in the lexicon of front newspapers the Russian loans began to be used such as подразделение, старший лейтенант, связной, фашистердің пикирующий бомбардировщиктері, автамат, траншей, фашисттар, оружие, etc. Names of veterans under the photos in newspapers in the majority of cases began to be written only in the Russian language, for example, Телькозин Ауелбек, Ибат Кубашев, etc.

Thus, the language of front newspapers was strongly littered, the Russian loans slangy words abounded, many military ranks, names, surnames in orders were used without the translation because of lack of time and lack of systematization of their spelling. The analysis of the language of front newspapers showed that in the wartime the language expansion repeatedly amplified, the influence of extralinguistic factors increased.

Discussions on spelling in the middle of the 20th century (according to S. Kenesbayev, N. Sauranbayev, M. Balakayev, S. Amanzholov's researches)

The Kazakh alphabet developed by A. Baitursynov on the basis of the Arab graphics most precisely transferred the sound nature of Kazakh. This outstanding sample of the alphabet was also reflected in Latin graphics of 1929-1940. The transition of Kazakh to Latin script in the long term shouldn't cause special difficulties, as there is a good experience of last years. Works of many classics-writers, poets published in Latinscript, starting with M. Auezov's works, were preserved.

The Kazakh linguists S. Kenesbayev, N. Sauranbayev, M. Balakayev, S. Amanzholov took the most active part in the improvement of spelling, rules of spelling of Kazakh in 1929-40 and in the next years.

The formation of rules of spelling of Kazakh underwent in two stages, the first one till 1938 was the period of formation of the Kazakh spelling, after 1938 it was already the time of action, application of the rules for the increase in literacy.

N. Sauranbayev in 1929-38 was an adherent of transfer of pair sounds *ѣу, уу, ыу, іу, ій, ыій* by one letter, he considered them as the way leading to success in learning. He proved that double sounds *ѣу – «уv»; уу – «уv», ый – «ьj»; ій – «ij»* were inconvenient in use, their transfer by one letter «u» was expedient.

S. Amanzholov explained the existence of the double sound «ij» by absence of the full-fledged sound «u» as in Russian, that both of these sounds are separately defective, therefore in foreign-language words it was necessary to use only «i», and for designation of primordially Kazakh words - to leave ij. N. Sauranbayev specified in his article that the former sound combinations “*ый*”, “*ій*” were valuable in the sense-distinctive aspect: for distinction of word meanings *-тый, ый* and verbs *-ти, си*. The scientist offered to use only one letter *i* which corresponds to the Russian letter *u* instead of sound combinations *ьj, ij*. The forms *institut, inçenerare* written now instead of *Iñstijtut, iñçener*.

N. Sauranbayev also took an independent stand on transfer of sounds *ф, х, в (F, X, V)*, spelling of the reduced sounds *ы, і*, when they drop out in words, etc., for example, not *ръlan*, but *plan*, not *Рьравда*, but *Pravda*, not *рьроletariat*, but *proletariat*, not *тьramvai*, but *tramvai*, not *Ахьмет*, but *Axmet*.

Introduction of the Cyrillic alphabet was dictated first of all by political purposes of heads of the Committee. If at the beginning the Latin alphabet was considered as a possibility of implementation of the world revolution, then later because of various political situations it began to be regarded as “bourgeois”, even as the “nationalist” alphabet. The process of transition from Latin script to Cyrillics lasted for ten years. The republican newspaper «Социалистик Қазақстан» published materials in two graphics at once: Latin and Cyrillic, i.e. in parallel.

In 1939-40 with the transition of Kazakh to the new alphabet on the basis of Cyrillics, spelling also respectively changed. The big contribution was made by the Kazakh scientists-linguists M. Balakayev, S. Amanzholov, N. Sauranbayev, S. Kenesbayev to the introduction of changes in rules of spelling, in development of spelling norms. They constantly conducted research works on this or that point of the rule improving the quality of the spelling of the Kazakh language.

2 Language elements in lexicological and phraseological system of the old Kazakh book lexicon and the problem of their writing in the new alphabet

New statistical data on book lexicon of the Kazakh language

A number of the objective historical reasons explaining the existence in modern Kazakh and in its outdated form of a huge number of Arab-Persian loans (distribution of Islam, use by the Turkic-speaking people of the Arab script up to the beginning of the 20th century, etc.) are listed in the section.

Though lexical units of the old Kazakh written language nowadays are in the active use, from the point of view of modern Kazakh they are in most cases unclear. In this regard also a number of circumstances of historical nature restriction in their use before the acquisition

by the country of independence (the religious content, discrepancy with political ideology, etc.) have been listed.

At the initiative of the President N. A. Nazarbayev the State program “Cultural heritage” was realized, within which the set of invaluable cultural wealth, including the written monuments written in the Arab language was returned to the people. As a result, many historical written monuments were published without changes, without censorship and reductions, and it is possible to refer the series 100 – volume «Бабалар сөзі» to them. The careful analysis of this large-scale work on identification in its content of Arab-Persian borrowings allowed one to establish exact statistical data of both active and passive Arab-Persian borrowings. As a result, in 2014 the staff of the Institute of Linguistics published the voluminous “Explanatory dictionary of Arab-Persian words of the Kazakh language”. The analysis and calculation of the actual material showed that the total number of active Arab-Persian word usages in modern Kazakh constitutes 2157 units, the total number of active and passive word usage - 4533, from them 2564 words - of the Arab origin, 1885 – of the Persian origin. By affixation with the Kazakh affixes of words and phrases of the Arab origin, new words and concepts were created; their quantity - 970 (*жетесіз, күпірлік, қадірлі, қателік*, etc.), (*аланес, төлқұжат*, etc.), (*арман-тілек, айла-тәсіл*, etc.). Therefore, Arab and Persian borrowings considerably filled up and enriched the dictionary fund of the Kazakh language.

The outdated language units used in several options and the problems of their codification

Old book lexicon, being out of standards of the literary language, is still used in several options; in this regard the need of streamlining, unification of Arab-Persian lexical units, their systematization is ripe.

For example, the word *зұлтықар* in “sword, sabre” sense has several options *зұлфұқар, зұлфақар*, and the toponym *Исфahan* has also several options of writing in Kazakh *Испahan, Испахан, Асфahan, Аспahan, Аспақан, Асбахан*; one can tell the same about the word “калам” *кәлам, кәләм, кәлем*. According to the literary standard of Kazakh, the forms *зұлтықар, қалам, Исфahan* are considered as correct. The number of such multiple loans in Kazakh - 1094 units, it is the big indicator which is slowing down the development and normalization of written culture. Further the reasons for similar discrepancies are scientifically proved and listed.

Problems of spelling of the borrowed Arab-Persian lexicon in the Kazakh alphabet on the basis of Latin graphics

A variety of reasons of the multiple use of Arab, Persian loans in Kazakh were presented. Ways of their overcoming in the course of the transition of the Kazakh written language to the Latin script were offered.

Upon the transition to Latin graphics, when writing Arab and Persian loans, it is necessary to adhere to the following principles:

first, when writing Arab, Persian words, one should follow the sound regularities of Kazakh, sound synharmonism, for example, *мақұлық-мақұлұқ, мүлік – мүлұқ*, etc.;

secondly, the Arab-Persian loans like *қадим-қадым-қадім, қадыр-қадір-кәдір, қызыр-қыдыр*, having several options of writing even in modern Kazakh; upon the transition to

Latin script it is necessary to prove the option meeting the standards of modern Kazakh. As the combination of the mixed types of syllables in one word contradicts the rules of the Kazakh script;

thirdly, it is necessary to consider the features of designation by Latin graphemes of some Arab, Persian words with semantic options (*ауа/әуе*);

fourthly, some words of the Arab-Persian origin with the sound “x” in the system of consonants of Kazakh need to be transferred by the phoneme “қ”. For example, not *хабар* (*хабар*) but *қабар* (*qabar*), not *хал* (*hal*) but *қал-жағдай* (*qal*), not *хайыр* (*hair*) but *қайыр* (*qair*), etc.;

fifthly, in view of the general alphabet accepted by the Turkish Council, to leave the Arab sounds in words like *зауһар*, *жуһаз*, also the phoneme *x* in words like *сұхбат*, *тапух* should be transferred by the phoneme *h*: *суһбат*, *тариһ*, etc.;

sixthly, to strengthen the role of profitable transcription of endings (*зеп/кер*, *қор*, *наз*, *хана*, *зәй*, etc.) borrowed from Persian and which are not subject to the law of synharmonism;

seventhly, it is known that in the Cyrillic alphabet of 1938-1940, when borrowing Russian words, the principle of writing as close as possible to the initial writing prevailed. So, letters like *я, ю* alien for Kazakh were used when writing Arab and Persian borrowings. For example, *хикаят*, *сая*, *япырай*, *яғни*, *аян*, etc. The defect of the Cyrillic script was that it allowed polyalternativeness of writing of Arab, Persian words; for example, in graphics of some onyms there isn't a uniform writing yet: *Яссауи*, *Ясауи*, *Йассауи*, *Юсун*, *Йусун*, *Жүсін*, etc. Thus, upon the transition to Latin graphics it is necessary to eradicate, to try not to allow similar mistakes, not corresponding to the sound system of Kazakh.

The all-Turkic terminological fund: use of terminological potential of obsolete words and the value of the transition to Latin graphics

One of the major requirements upon the transition of Kazakh to Latin graphics is standardization of terms.

During the era of quickly developing technologies, the expanded world global network, the fund of the international terminology, new concepts is promptly replenished. So, the problem of translation, spelling, tracing of the terms coming from the European languages directly or through Russian is sharply staticized. And at the same time it is important not to lose the national shape of domestic terminology. Therefore, in the future it wouldn't be difficult to create the all-Turkic terminological fund.

The replenishment of the terminological fund upon the transition to Latin script at the expense of the all-Turkic lexical fund, Arab-Persian borrowings, activization of obsolete lexicon would promote the solution of some urgent problems of terminology: 1. the lexical fund of Kazakh will be enriched with primodal words; 2. the majority of the Arab, Persian words borrowed by Turkic languages at the present stage are widely used in various spheres of public life. It can form the basis for the creation of the all-Turkic terminological fund; 3. it will prevent possible difficulties of spelling of obsolete words general for Turkic languages on the basis of Latin graphics.

3 Foreign experience of use of the alphabet on the basis of Latin graphics

Factors of the transition of Turkic peoples to the Latin graphics

The interruption of communication with the Muslim world, succession, the bringing to oblivion of former cultural achievements, cultural wealth were the main objective of the totalitarian regime in the course of excommunication of the Turkic peoples from the traditional Arab alphabet. It was declared at the same time that they were backward peoples without written culture, and that only with entering of Cyrillics the peoples of the former suburb of Russia, later federal republics began to learn to read and write.

After a wave of repressions of outstanding representatives of the Kazakh intellectuals who were taking care of national interests, the national culture was beheaded, and the process of implementation of the Cyrillic alphabet in the country went more intensively. The new alphabet on the basis of Cyrillics was accepted in 1940 on November 13 without any resistance, allegedly at unanimous desire of workers of Kazakhstan: "Moving towards the desire of workers of the Kazakh SSR to transfer the Kazakh writing from Latin script to the new alphabet on the basis of the Russian graphics and considering the huge political and cultural value of the new alphabet which is the means of further rise in culture, development of the Kazakh literary language and strengthening of indestructible friendship of the peoples of the USSR. The fifth Session of the Supreme Council of the Kazakh Soviet Socialist Republic **Resolves**:

1. To grant the request of broad masses of collective farmers, workers and intellectuals of the Kazakh SSR about the transfer of the Kazakh writing from the Latin script to the new Kazakh alphabet on the basis of the Russian graphics.

2. To approve the draft of the new Kazakh alphabet introduced by the Council of People's Commissars of the Kazakh SSR in quantity of 41 letters, from them 32 letters of the Russian alphabet with the same functions as they are used in the Russian writing, and 9 additional letters expressing the specific sounds of Kazakh. In the 3rd point the transition terms were specified.

Disputes around the new alphabet were conducted in two directions: *missionary* one whose purpose was introduction of the Russian alphabet, having announced the Arab graphics unsuitable for use, and the *national* direction supporting the Arab alphabet to keep the cultural wealth. Such resistance took place not only in Kazakhstan, but also everywhere among the Turkic-speaking peoples who were under jurisdiction of Moscow.

Turkey, without any pressure from the outside, with the purpose to build the secular state, to go in step with civilization was the first to pass to the Latin alphabet.

The transition of the Turkic-speaking countries to Latin script was promoted by political, social, cultural and linguistic factors.

In 1991 after the disintegration of the Soviet Union, the acquisition by federal republics of independence, Turkey called the related Turkic-speaking states for political, economic, cultural-humanitarian cooperation. Turkey in 1991 organized the Congress of the State leaders of the Turkic-speaking states, gave effective support in the fields of education, science, culture.

The idea of the transition to the single alphabet on the basis of Latin graphics was also for the first time raised by Turkey. Turkmenistan, Azerbaijan and Uzbekistan were the first

to pass to the Latin alphabet with adjustment under their sound system, i.e. they did not precisely repeat the Turkish alphabet, the specific letters were introduced.

The Kazakhstan researcher A. Fazylzhanova determined the major factors which influenced change of the alphabet, drew valuable conclusions as a result of the comprehensive comparative analysis of alphabets of the mentioned countries regarding efficiency//inefficiency of linguistic aspects, structure of graphemes, regarding compliance//discrepancy of the sound system of this or that language, the influence of the transition to Latin script on the development of national languages. Though the transition to Latin script was faultless not everywhere, there were also difficulties, but as a result it positively affected the development of State languages, created culture of the national writing, opened the way to the development of technical spheres, Internet, and exerted huge impact on disposal from colonial psychology, some stereotypes and thinking of the totalitarian system.

The overview of history of «the alphabetic revolt» in Turkey

The Turkish language passed to the Latin alphabet within six months since November 3, 1928, due to the strong-willed policy of M. Atatürk “a school desk and weapon”, but the problem of the transition was raised as far back as in 1982.

Discussions concerning the alphabet continued up to the transition to the new alphabet. Also there were supporters of the new alphabet and their opponents who supported the Arab graphics. Each of the parties had arguments in favour of this or that alphabet.

The idea of the transition to the Latin script was supported by outstanding Turkish writers Hussein Dzhakhit (Yalchyn), the editor of the «Ichtikhad» magazine, doctor Abdulkh Dzhevdet, journalists Dzhelal Nouri, Kylychzade Hakky famous for their courageous views and publications about efficiency of the new alphabet.

Supporters of the Arab graphics considered that the transition to other alphabet would lead to separation from the Islamic culture, science, the past; and in opinion of adherents of the Arab graphics, this writing was sent by Allah to the Turkish people, it is the Koran language, religion language.

The intellectuals were of another opinion, that it was time to say goodbye to the stereotypes which were slowing down the progress of culture, science, to approach the western civilization. In his book the writer Dzhelal Nouri in 1921 urged to clear the Turkish language and literature from the Arab letters which didn't correspond to the spirit of the Turkish people. Turkish, being inside the Arab language, didn't lose its Turkic essence. He urged to make a revolution in the language, literature, alphabet, as the Latin alphabet in which letters are written separately was necessary.

In 1923 in Ankara at the “The national economic congress” the chairman Kazy Karabekir made the strong statement “Latin letters will destroy Islamic unity”, that the adoption of other alphabet was connected with devil thoughts of foes of the Turkish people. Kylychzade Hakky scarified Kazy Karabekir's speech, pointing to the backward literacy in the country, in schools, caused by the interference of letters.

Supporters of the Latin alphabet reasoned for their choice by difficulty of assimilation of writing, very difficult rules, etc., but the main thing, the transition to Latin script, in their opinion, would push other Turkic-speaking peoples – the Kazakhs, Bashkirs, Uzbeks, Tatars, and Azerbaijanians to spelling improvement.

In 1928 the Turkish government legitimized the transition to the international figures in official organs.

Preparatory work on the development of the Turkish alphabet on the basis of Latin script began, the commission which studied the national alphabets of the French, Germans, British, Italians, Hungarians was created for this purpose.

In August, 1928 Moustapha Kemal made the disturbing speech to the people in Istanbul and congratulated them on the beginning of “the revolution of letters” and promised that at least in a year all the Turkish people would master the new letters. As a result, in 1928 the alphabet consisting of 29 letters was accepted.

National schools, countries on training in the alphabet were organized everywhere in cities, areas, rural settlements.

The Commission on language changed its name to the Advisory committee on language which set the following tasks:

1) to prepare high-quality grammar, the bases of all school books;

2) to constitute the Dictionary of the Turkish language meeting all the requirements.

3) to determine the rules of spelling according to the language literary norm used in Istanbul.

Thus, in 1928-1929 the Turkish State having unanimously accepted the Latin alphabet, undertook the reform of the Turkish writing without great difficulties. Turkey never lost its culture, literature, traditions, cultural wealth saved up for centuries, on the contrary it kept and increased them, and it had a fine opportunity to be integrated into the international communicative, cultural space, to develop its culture.

About the linguistic bases of the Turkish alphabet on the basis of Latin graphics

In the article the specifics and phonetic features of assimilation of foreign-language, especially French loans by the Turkish language were considered.

Mechanisms of assimilation of foreign-language loans by modern Turkish can be observed also in Kazakh of 1929-1940 on the basis of Latin graphics, for example *ст[á]нция – stansa, анк[é]та – әнкет ф[á]брика – pәvirig, тp[á]ктор – tiraktыр//tirәktir, [á]дрес – әdiris. комб[á]йн – катвајьн, тир[á]ж – tijraç, февp[á]ль – ревьрал, матем[á]тика – matematjike// мәтемәтjike, балъз[á]м – вәлзәт, т[ó]нна – топнь, в[а]нна – ванпнь, etc.*

The Kazakh language upon the transition to the Latin alphabet can borrow the next points from the experience of Turkish: the first, preservation of the principle one letter – one phoneme; the second, each sense-distinctive sound unit should have a sign; the third, transcription of the borrowed words has to be made not by their original writing and sounding, but by the phonetic-phonemic principle.

About the features of spelling of obsolete words in Turkish

The short review of history of Turkish writing, the chronology of reforms of the alphabet which originated since Osmanly era, when the Arab graphics was actively used, was carried out. Already then the difficulties of the Arab alphabet became the subject of hot discussions in the society, need of writing reform became ripe. Further examples in old Turkish (Osmanly) were given from spelling dictionaries, articles devoted to the problem of spelling of outdated lexicon issued in different years since 1863.

In this regard there is a question: what features should be considered in the course of the transcription on the basis of Latin graphics of texts of the all-Turkic written heritage since the most ancient times till present?

The bulk of all-Turkic written monuments contains the mixed language elements characteristic of the Kipchak, Oghuz, Karluk group of languages. Therefore, transcribing of the language units belonging to each of the groups according to their phonetic peculiarities by their lexical, morphological features is necessary. These features are mentioned in the well-known work of M. Kashgari.

M. Kashgari, having carried out the comparative analysis of sound features of Turkic languages, revealed the language characteristics of each of the tribes. If the Kipchak and Oghuz at the beginning of the word used the letter *a*, then some Turkic tribes at the beginning of the word used *-u*, for example, *ализ суор илаз су* (clear water).

Thus, for justification of belonging of written monuments to Kipchak dialects, at the transcription of Kipchak lexicon on the basis of Latin script, we consider it expedient to bring closer to the phonetic features of Kazakh as much as possible.

About orthoepy of the Turkish language on the basis of the Latin alphabet

Turkish scientists repeatedly expressed opinion that it is not necessary to pass to the new alphabet at once, it should be done gradually, during a certain period. This results from the fact that for 70 years after the transition of Turkish to Latin script there were many problems in spelling. They consider that Kazakhstan, first of all, has to use the experience of other countries and not make mistakes.

During the business trip in 2013 to Turkey the specialists of the Institute of Linguistics met the scientists for obtaining the answer to the questions of the state of spelling and orthoepy of the Turkish language.

The Turkish scientists told about the existence of “The spelling dictionary”, but “The Orthoepic dictionary” hasn’t been published yet. The scientists expressed disappointment that the Turkish words are pronounced in the same way as they are written, the scientific community hasn’t paid attention to this problem yet.

Professor of Ghazi university in Ankara Ahmet Bizhan noted that there are several dialects in Turkish; the Istanbul dialect was taken as the basis of the literary language.

In the big explanatory dictionary «Türkçe sözlük» the transcription of some words by pronunciation was given, though there are no special orthoepic dictionaries.

During the research we specially selected words from the dictionary with transcription, which have distinction between writing and pronunciation, for example,

Ağaçrüpesi – ağa ‘ çrüpesi

Ahlat – Ahla : ti

Ağyar – Ağya : ri

Babayani – Babaya : ni :

European borrowings in modern Turkish

From the moment of the creation of the Ottoman Empire before the language reform of Mustafa Kemal Atatürk, 80% of the dictionary fund of the Turkish language were the Arab and Persian borrowings.

Arab-Persian borrowings in the most part acted as the language of religion, clerical work, official papers, culture, literature and were characteristic of authority representatives, the highest nobility – sultans, bey-efendi (ministers, diplomats, bankers, large manufacturers, landowners, lawyers, doctors, engineers, etc.), also imams, pasha (generals), poets and writers. The simple people used the so-called *kaba türkçe* “vulgar Turkish”, consisting of the Istanbul, Karaman, Izmir, Balkan, Eastanatolian dialects.

After the adoption of the law about the transition to Latin script in 1928, the intensive process of reforming of Turkish, clarification from Arab-Persian borrowings (the former language of osmanly), replacement with primordially Turkish words, new words of the Turkish origin began: *üçgen* – a triangle, *uçak* – plane, *okul* – school, etc. Aspiration to the scientific and technical progress, rapprochement with the West-European civilization promoted borrowing of many terms: *otomobil, radio, radyatör, sinema, üniversite, enstitü, gazete, müze, taksi, sigara, ekran, fax, bank, bulvar, kuaför, opera, posta, tişört, etc.*

According to the language data of the Dictionary of Modern Turkish («*Güncel Türkçe Sözlük*») published in 2005 by linguistic society «Türk Dil Kurumu», Turkish words constituted 89 689 units, arab loans – 6 463 units (*insan* (адам), *devlet* (мемлекет), *halk* (халық), *kitab* (кітап), *millet* (ұлт), *asker* (жауынгер), *fikir* (идея), *resim* (сурет), *sabır* (сабыр), *beyaz* (ак), *şeytan* (шайтан), *alkol* (алкоголь), *kafir* (кәпір), *saat* (сағат), *din* (дін), *cumhuriyet* (республика) etc);

French words – 4 974 units *lüks, kuzen, kuaför, kamyon, etc.*;

Persian words – 1 374 единиц (*hafta* (week), *teşekkür* (thank you), *pazar* (bazar), *rüzgâr* (wind), *pencere* (window), *şehir* (city), *düşman* (enemy), *ayna* (mirror), *dost* (friend), etc., Italian loans – 632 units (*opera* (opera), *posta* (post office) etc.), English loans – 538 units (*park* (park), *tişört Tt-shirt*), *lift* (lift) etc.), Greek loans – 413 units (*kutu* (box), *fırın* (store), Latin words – 147 units (*prezidyum*, etc.) and a number of loans from the German, Russian, Spanish, Bulgarian and other languages.

Spelling of foreign-language lexicon and onomastic names in Turkish, their conversion was carried out in three ways: 1) transcription, 2) transliteration, 3) translation.

Transfer of foreign words and onyms by transcription *kültür, profesör, tişört, enstitü, müze, şapka, feribot, aperitif, istasyon, karikatür, pata; Muhtar Avazov, Çehov, Şanghai, Bakü, Zürich, Lüksemburg, Gürcistan, Özbekistan, lüterçilik, etc.*

Transliteration is letter transfer of separate words and texts of one graphic system by means of other system or exact transfer of signs of one writing by signs of other writing, for example- *Beethoven, Byron, Molière, Napolyon, Chopin, Grimm, Karlovy Vary, New York, New Orleans, Rio de Janeiro, Orenburg, Baykonur, metro, tramvay.*

The third way of conversion-translation which is used when writing such words and phrases of Turkish: *Havaalani* (engl.: *airport*, rus.: *аэропорт*, kaz.: *әуежайы*);

Uzay gemisi (Engl.: *space ship*, Rus.: *космический корабль*, Kaz.: *ғарыш кемесі*);

Karadeniz (Engl.: *Black sea*, Rus.: *Черное море*, Kaz.: *Қара теңіз*);

Amerika Birleşik Devletleri (Engl.: *United States Of America*, Rus.: *Соединенные Штаты Америки*; Kaz.: *Америка Құрама Штаттары*) etc.

Foreign and general onomastic names on maps are given in parallel in the Turkish and English languages: *Karadeniz* (Black sea), *Akdeniz* (Mediterranean sea), *Ege deniz* (Aegean sea), *Marmara denizi* (Sea of Marmara), *Bulgaristan* (Bulgatia), etc. And onyms in

the territory are transferred only in Turkish:Gümüşhane, Ağrı, Kütahya, Konya, Eskişehir, Istanbul, etc.

In 2013 at the meeting with the Kazakh scientists the Turkish linguists proposed English-language traditional writing of onyms of the type *Shakespeare, Goethe, George* in the adapted form in Turkish *Şekspir, Göte, Jorj*.

The transition to the Latin alphabet, the language policy pursued by the Turkish government, laborious work on standardization, codification of the language with the maximum adaptation under the standards of the literary language gave positive results, having even more strengthened the national, language identity of the Turkish people.

Graphic features of some French loans in the Turkish language

Main reasons for foreign-language loans:

- the Arab-Persian fund of loans in Turkish is connected with Islamization, with adoption of Islamic culture;

- Turkish was enriched with terms of Italian on music, philosophy, literature, in the sphere of the fine arts. Terms on musicology had especially wide spreading, for example *allegro, balo, opera, tenor, tempo*;

- the proximity of the territorial location caused the penetration of a large number of Greek words;

- since 1839 the French State had a great influence on Turkey, that promoted the penetration of French words into the periodical language, into literary works, for example, the words *realism, romantizm* and other words came into literature;

- distribution of French words was promoted by the persons who got education in France. Also terms of sea trade gained distribution: *baratarıya, fıřka*;

- since 1923 contacts of Turkey with the western countries began to become stronger. After World War II the strengthening of relationship of Turkey and the states of the American continent promoted the penetration of the English-language words connected with sport and navigation;

- in 1968 in connection with opening of German lyceums and schools with separate training of young men and girls, many technical terms were borrowed;

- besides, it is possible to meet many words of the Armenian, Albanian, Hungarian, Romanian, Russian origin in the Turkish literary language. Among foreign loan words names of animals, plants were especially widespread: *kefal, kalamar, findik, farulye, etc.*

Two consonants don't occur in Turkish words at the end of the word, therefore a vowel sound is added between these consonants in foreign-language words, for example: *fr. terme ~ tur. terim, fr. cédre ~ tur. sedir, fr. cylinder ~ tur. silindir, fr. fibre ~ tur. fiber*. According to scientists, it is difficult to pronounce two consonants at once in the Turkish language.

Further the detailed table of phonetic-graphic assimilation of some French words by Turkish is given, for example *fr.<adresse> [adres] tur.<adres> [adres], fr.<baside> [bazid], tur. <baside>[bazid] fr.<madame> [madam], tur. <madam> [madam]*.

Thus, among the European languages of borrowings the French words are the most widespread in Turkish, their total number constitutes **4974** units.

The overview of the standard and organizational documents connected with the transition of Azerbaijan to the Latin alphabet

In the subsection the names and the summary of rule-making documents concerning the language policy pursued in Azerbaijan since 1918, when Turkish was officially acknowledged as the State language and was used along with Russian, are given in the chronological order.

After disintegration of the Soviet Union on December 25, 1991 the Order of the Government of the Republic of Azerbaijan “About recovery of the Azerbaijani alphabet on the basis of Latin graphics” was published, it dealt with recovery of the alphabet used till 1940 with little changes.

After the final transition of the Azerbaijan Republic to Latin script the exclusive value was allocated for problems of functioning. The Decree of the President of the Republic of Azerbaijan “About the improvement of functioning of the State language” was accepted on June 18, 2001. The main objectives of the document were connected with the creation of the draft of “The Law on the State language”, the development of a number of important normative documents regulating language functioning, the improvement of the educational, training process concerning Azerbaijani, normalization of visual, advertising information with duplication of TV cinema products, ensuring of the transition of all periodicals, book publishing to the Latin graphics, in the short terms from a month to several months.

On July 4, 2011 by the Order of the President of Azerbaijan “About approval of the structure of the State commission on language”, the commission under the chairmanship of the President of Azerbaijan G. Aliyev, from 3 vice-chairmen and 39 members was created.

On August 9, 2011 by the Decree No. 552 of the President of Azerbaijan, August 1 was announced the Day of the Azerbaijani alphabet and the Azerbaijani language.

Then on September 30, 2002 “The Law on the State language of the Republic Azerbaijan”, which comprehensively concretizes the status of the State language, sets the purpose, rules of its use in the government and non-state institutions, was issued.

Special attention should be paid to the content of a number of the regulatory legal acts adopted in Azerbaijan which control the implementation of laws, decrees and decisions of the government in the field of language activities, increase in responsibility of the executive bodies and responsible persons.

On September 27, 2003 the Decree No. 923 of the President of the Republic of Azerbaijan, “About ensuring of performance of the Law of the Republic of Azerbaijan “About the State language of the Republic of Azerbaijan” was published.

On January 12, 2004 the Decision No. 56 of the President of the Republic of Azerbaijan “About the implementation of actions in mass media in Azerbaijani on the basis of Latin graphics” was published with approval of lists of literature, subject to the edition on the basis of Latin graphics (dictionaries, encyclopedias, the Azerbaijani national, classical literature, the best samples of the world literature, etc.) was published.

Thus, the Republic of Azerbaijan within ten years passed to the Latin alphabet, all planned tasks were carried out. Azerbaijanians quickly mastered the Latin alphabet, concerns and alarms of ordinary Azerbaijanians at the initial stage of the transition were vain. In the beginning some difficulties arose at users of computer programs; for the solution of technical problems the government created the website: www.latin.az.

Further the analysis of documents concerning functioning of the State language of the Soviet period and the Post-Soviet period was carried out, the objective assessment was given to the state of functioning of the Russian and Azerbaijani languages as the State one, the corresponding conclusions were drawn.

Transliteration of international terms on the basis of Latin graphics by the Kazakhs living in China

The Chinese Kazakhs for 20 years used the Latin alphabet. According to K. Gabitkhanuly "when checking writing of small peoples in 1955-1956 the conclusion was drawn that the Kazakh alphabet on the basis of the Arab graphics wasn't capable to transfer correctly the sound features of Kazakh, and the resolution on the transfer of Kazakh to Slavic or Latin graphics was issued.

As a result, in 1959 the Kazakh alphabet in Latin script on the basis of the project of sound writing of Chinese (*pin yin*) was developed. This alphabet at the beginning was used as trial one, then in 1965 was officially approved by the Resolution of the Central government. In 1965-1983 the Kazakhs in China used the alphabet on the basis of Latin graphics.

Use of letters of Latin script by the Chinese Kazakhs and the Cyrillic script in Kazakhstan has been shown in the comparative table: *C c/ Ц ц, S s/ С с; J j/ Ж ж; K k/ К к; U u/ У у; W w/ У у; Z z/ З з; X x/ Ш ш; Q q/ Ч ч; NG ng/ Ң ң; Ø ø/ Ø ø; Ə ə/ Ə ə, etc.*

The alphabet consists of 33 letters, foreign-language phonemes of type *ц, ф, х, в* were conditionally included, 26 Latin letters and additional signs were used *сҗ-ғ, җ-н, к-к, ә-ә, ө-ө, ү-ү, ê-e*. For writing of the Chinese words, double sounds were introduced *zh, sh, ch*, the double sign also transmitted the sound «*Һ*».

Shortcomings: The Baitursynov's writing of the beginning of the last century consisted of 24 vowels and consonants, and foreign-language sounds *в/, /ё/, /и/, /ф/, /х/, /һ/, /ч/, /ш/, /ц/, /ь/, /ъ/, /э/, /ю/, /я/* of the modern alphabet were absent in A. Baitursynov's alphabet on the basis of the Arab graphics (*тәре жазу*). In the alphabet of the Chinese Kazakhs there are unused signs of the Latin alphabet **h, c**. For transmission of the sound *x* it would be possible to use dual Kazakh-Latin signs **k, c**, the sound combination *tc* can be read as **ц, jc** sounds – as **ч**, and the pair sound *sh* – as **ш**. Further recommendations about possible transfer and adaptation of this or that sound which would transmit more precisely the phonetic features of Kazakh were made.

Features of the alphabet in Latin script which was used by the Kazakhs living in China have been specified. In the alphabet the sign *дәйекше «'»* was applied for the distinction of sounds, for example if the sound combination in the word is written *zh*, then it is read as «*дж*», and if it is written as *z'h*, then it is read as *зх*.

In the same way sounds *sh, ch, ng* in the word without sign «'» are read as *чи, ч, ң*, *a*; and with «'», as *сх, цх, нг*, for example with «'»: *IS'HÉMA – исхема, KON'GO – конго, PIS'HOLOG – нисхолог, PIS'HOLOGIA – нисхология, SIN'GAPOR – сингапор, VĚN'GRĪA – венгрия, etc., and reading without «'» looks like: CANMOWZHANG – цанмоуджан, GUANGZHOU – гуаңдзоу, MANZHURIYA – манджүрия, MONGQJULIA – моңгүлія, ONGTÜSTIK AFRĪKA – Оңтүстік африка, QINGHAY – чинхай, XIHJIANG – шинжаң.*

Therefore, there is no general view on writing of sounds *ж, ш, ң*, and in practice we could use in the future the sign *дәйекше*.

The second lack of the alphabet of the Chinese Kazakhs on the basis of Latin script consists in preservation of the initial option of writing of foreign words: *Afrika*– *Афріка*, *akademik* – *академік*, *aktir* – *актін*, *Albania* – *албанія*, *ALJIRIA* – *алжирія*, *ALPENIS* – *алпыніс*, *ALUMIN* – *алұмін*, *AMÉRIKA* – *амеріка*, *ANALIZ* – *аналіз*, *AN'GLIA* – *англія*, *AREPMÉTIKA* – *арыпметіка*, *ARGÉNTINA* – *аргентіна*, etc. *If the law of synharmonizm of the alphabet of Baitursynov were observed, then foreign words would be written differently, әмрікә (америка), әктін (актив), бәзіс (базис), інстітұт (институт), кәпітәл (капитал), etc.*

Instead of the conclusion it is possible to say that in the course of the transition of Kazakh to the Latin alphabet both last experience of the country and the experience of the Kazakh diaspora in China which for some time successfully used the Latin alphabet should be considered.

4 The new alphabet on the basis of Latin graphics: scientific and didactic bases

Factors of the transition to Latin graphics: look of linguists

The following arguments are given as the major factors proving the need of reforming of the Kazakh language by transition to Latin script: the modern system of the alphabet is based on the features of the Russian phonetic system; international terms, foreign-language words are assimilated, without adapting under sound features of our native language; unfitness of the Kazakh letters for the Internet and so forth.

The famous scientist N. Uali states 8 factors requiring the transition to Latin graphics: *sociocultural* (to correct the shortcomings in practice of writing, to keep the specifics of the national language), *language* (by radical reforming of the alphabet which was artificially complicated by excessive letters of the alphabet serving spelling directly of two languages, to develop the new writing which will precisely display the sound system of our language), *economic* (for strengthening of the share and competitiveness of Kazakh in world information space), *political* (to exempt the Kazakh writing from fetters of totalitarianism and to awaken the national consciousness), *psychological* (to be exempted from the stereotype “foreign-language words shan’t change in the Cyrillic writing”), *historical* (use of the general system of writing for further consolidation with the Turkic-speaking world), *pedagogical* (to consider difficulty of perception of the alphabet consisting of 42 letters by school pupils of younger age), *information* (to pass to the universal alphabet conforming to the requirements of computer technologies). Further N. Uali offers the following 8 linguistic criteria, which are obligatory upon the transition to Latin script (* in more detail- in the 6th section).

The academician A. Kaydar was the first in Kazakhstan to voice the idea of the transition of Kazakh to Latin script. In 1993 the scientist sent to the President N. Nazarbayev the open letter with the draft of Latin script which was published in the «Ана тілі» newspaper. This proposal caused rough discussions in the society: whether the reform of the Kazakh writing is necessary, or not, which outgrew to nation-wide scale. Thus, two polar opinions, the so-called camps of optimists and pessimists were formed, everyone had the arguments and motives of transition or not transition to Latin script.

The idea of latinisation was first supported by scientists-linguists, as they owing to their profession as nobody else understand the importance and need of the reform of the alphabet

in the time of revival of Kazakh, distribution of information technologies, globalization, computerization of our life. There is already a set of drafts of the new alphabet now. A number of serious works and projects concerning the structure of the alphabet, main points which should be considered upon the transition to Latin graphics were published. For example, the corresponding member of NAS RK Z. Bazarbayeva says that in the course of the creation of the Kazakh alphabet on the basis of Latin graphics it is necessary to consider the spelling and phonologic laws, and when forming the system of foreign-language borrowings on the basis of Latin graphics, in addition to the scientific and linguistic aspect it is necessary to consider the extralinguistic, sociolinguistic aspects.

In scientific-theoretical researches of the Kazakhstan scientists A. Zhunisbek, K. Kudrinova, A. Fazylzhanova the important issues of the transition to the new alphabet and the ways of their solution are comprehensively considered. Namely: what it is necessary to consider first of all upon the transition to Latin script, what prerequisites and conditions should be paid close attention to, what shall be the structure of the graphical signs introduced into the project, etc.

Introduction of Latin script in the era of globalization and advanced technologies would allow our society to be integrated with the Turkic-speaking people and to join the world information space, to further strengthen all-Turkic identity, to get rid of spelling, orthoepic errors, to considerably facilitate work with computer, Internet, to create the national shape of terminological, onomastic names, to strengthen national consciousness.

The phonologic aspect of the Kazakh alphabet on the basis of Latin graphics

The reform of the alphabet has great practical value. It is much easier for a first grader to acquire 26 Latin letters than 42 letters of Cyrillics. As a result of the development of phonologic system in the European languages, there are much more phonemes than graphemes. For example in French – 35 phonemes, in English – 45. These numerous phonemes are transferred only by 26 Latin letters. And in Kazakh 28 primordial sounds-phonemes are transferred by 42 letters. Therefore it is much more difficult for our little compatriot to learn Kazakh than for a little European – English or French. Only one letter “a” in French corresponds to three phonemes: <a> – front, <a> – back, <a> – nasal. The letter “o” is also implemented in three phonemes: <o> – open, <o> – closed and <o> – nasal.

There is a popular belief that the ideal alphabet should be considered such alphabet in which there is a separate graphic unit for each phoneme. But also another fact has been already proved, namely the fact that such way of designation of phonemes not only isn't obligatory, but also it isn't always desirable as it isn't economical.

The first professor of Kazakh philology K. Zhubanov also wrote about the need of reduction of letters in the Kazakh alphabet. In 1935 he prepared the draft of changes of the spelling and the alphabet of Kazakh on the basis of Latin graphics, in which it was offered to reduce the number of letters due to the doubled designations of vowels and also due to separate designation of hard and soft kinds of sounds. As we see, the ideas stated by our scientists more than half a century back haven't lost relevance up to this day.

For economy of graphemes the primordially Kazakh phonemes are proposed to be designated by means of the diacritical signs which are localized over the main graphemes:

then vowel phonemes <ə, ʏ, ø> will be designated by Latin <ä, ü, ö>. Latin <ğ, η> will correspond to consonant phonemes <ғ, һ> etc.

Various opinions are also available on designation of primordially Kazakh sound қ. This sound is hard option of sound “к”, as well as ғ is hard option of “г”. Letters Ғ and “г” are designated as **ğ** and **g**, respectively following the system, it would be necessary to transfer қ and к by similar signs. In expanded Latin script there is letter **қ**. And this grapheme is widely applied in the European languages, for example in the Latvian alphabet. With the use of this sign on the State symbols of the republic and also in passports, documents the words “**қазақ**” and “**Қазақстан**” would be written approximately equally in Kazakh, Russian, English and other European languages. Compare: in Kazakh - **қазақ, Қазақстан**, in English – **kazakh, Kazakstan**, in Russian – **казах, Казахстан**. In some projects the sound қ is offered to be designated by **q** grapheme, (**qazaq, Qazaqstan, Qaydar, Qazbek**), that isn't really convenient, as writing of words has to meet the main criteria as continuity, identity, recognition and esthetics. Also there shouldn't be difficulties and confusion in learning of Kazakh as nonnative language by representatives of other nationalities, for example in English, French and other European words the sign q is always followed by the sign **u**, **quality, quarry** (English), **quelque, quartier** (fr.), etc. Such deep-rooted rules in the languages based on Latin script can have an adverse effect on assimilation of the Kazakh spelling. Though the question of designation of Kazakh hard қ is not basic, it is always possible to find the compromise solution. Therefore two options **қ** and **q** are offered in the alphabet.

Further the detailed comparative analysis of each of the graphemes and concrete options of transfer of the graphemes of the Kazakh Cyrillic writing by letters of Latin graphics has been given.

The morphological analysis of the borrowed signs

This subsection discusses the need of the cardinal reform of the Kazakh writing, reforming won't be completed only by the change of the alphabet.

The reform covers three problems at once – sound-alphabet-spelling without whose simultaneous solution it is impossible to create own alphabet. With the pertinent use of Latin letters, many letters distorting Kazakh and the related rules of spelling would be superfluous.

Also the types of the spelling analysis with subspecies of the morphemic, syllabic analysis, the analysis of transfer, etc. are considered.

It is only necessary to begin the reform of writing. Any reform is hardly realized, whether it is administrative or financial. However, reforms are prepared by the authorities from above, and the population receives only results. Thus, most of the population won't feel all “weight - complexity” of the reform. The priorities of reforming of writing:

- it is necessary “to learn to read and write”, for this purpose it is necessary to prepare transcription of sounds of the alphabet;

- to revise (to introduce changes) the rules of morphemic, syllabic writing, transfer according to “alphabetic writing”;

- to practise in acquisition of skills of visual perception and skills of manual printing, writing.

About linguo-didactic bases of training of specialists-philologists to the alphabet on the basis of Latin graphics.

Now in connection with the expansion of the sphere of functioning of Kazakh in science, production, in the international relations, the importance is attached to training of students of the higher and specialized secondary institutions, taking into account their future specialty.

Therefore, assimilation by students-philologists of the principles and features of the structure of the Kazakh writing is extremely important and responsible. The implementation of this task will provide with literacy the army of philologists who should train the population, it will also facilitate the process of assimilation of the new alphabet, as only a comprehensively competent specialist can answer the questions connected with Latin graphics on the scientific basis.

In the course of the development and assimilation of the alphabet on Latin basis, the primarily Kazakh and borrowed sounds shall be considered, the specifics of each of them, the regularities arising in the course of their use shall be taken into account. It is necessary to pay special attention to problems “sign-letter-phoneme-writing” and grafization with support of phonologic researches.

In 2007 the Institute of Linguistics named after A. Baitursynov published possible versions of the State program on the transition of the Kazakh writing to the alphabet on the basis of Latin graphics

According to the plan, the I stage – organizational, the II stage – implementation of Latin graphics in publishing activities and preparation of textbooks, training to the new alphabet of tutors of preschool institutions, teachers and methodologists of secondary school, teachers of technical training colleges, higher educational institutions, institutes of advanced training. Also the assimilation of the new alphabet on the basis of Latin graphics by employees of the ministries and public institutions, individual entrepreneurs, rural population and military personnel was envisaged. It is clear that for the correct and high-quality implementation of the specified actions, first of all, it is necessary to arm future philologists with knowledge of the Latin alphabet. These are the following types of knowledge: 1. grammatological knowledge; 2. phonetic-phonologic knowledge; 3. spelling knowledge. A specialist in Philology shall study the basic and additional principles of the Kazakh spelling. Further the points of rules which should be paid special attention to are described in detail.

The subsection also presents the results of research of A. Dosanova who carried out the careful analysis of the Uzbek abc-book on the basis of the Latin alphabet, specified its benefits and defects, gave the comparative analysis of Kazakh abc-book «Әліппе» (2001) and Uzbek “Alifbe” (2006). Attraction of the results of the research for the development of the Kazakh abc-book on the basis of Latin script is reasonable.

Training to the Kazakh language on the basis of Latin script won't cause special difficulties, since in the history of Kazakhstan there were techniques of writing and reading training and also bases of abc-books. However, when introducing the new alphabet, it is necessary to develop the techniques relying on the previous experience convenient in use, which considers various level, age, social affiliation of students.

5 International transliteration of Kazakh onomastic names: historical experience and the present

Onomastic names of Kazakhstan – one of fundamental factors of definition of national language and State identity, starting with the name of the State, personal names, surnames of its citizens.

The modern world information and communicative space, penetration of worldwide network into all spheres of public life promote the destruction of language, cultural, social borders and seek for the creation of the integral transnational space. Modern information systems of the world communicative space are based on the Latin alphabet, in this connection the problem of use (transition) of the existing national alphabets in Latin script is of special relevance. National onomastics already in the Latinized form for a long time and actively is involved in the world communication space.

The national names involved in this space, keeping their language identity, have to find the uniform adequate representation in English, in Latin script in information sources of international services. Now in various foreign English-speaking sources, international documents and, especially, in the internal use, the Kazakh names are often transcribed and written with big distortions, without consideration of spelling, literary standards of Kazakh; that makes the problem of the fastest transition of Kazakh to Latin graphics more urgent.

In this section the problems of latinization of the onomastic names of Kazakhstan are considered in the historical and modern aspect. The historical aspect of the use of the Kazakh names on the basis of Latin graphics has been considered on the materials of the Kazakh periodicals of 1929-1940.

From history of the use of Kazakh onomastics on the basis of Latin graphics

In point 21 of the spelling rules accepted in 1929, the order of writing of place names according to their pronunciation was specified, i.e. when writing non -Kazakh names, the regularities of Kazakh were applied, and foreign-language names were used without endings: *The Carpathians – Qarpat, the Alps – Əlpi, German – ermen, Russian – oрьs, etc.*

This rule was again published in 1938 in the processed form, where there were points concerning spelling of onomastic names:

1. Names of people, names of regions, auls, cities, streets, seas, mountains, areas, rivers are written with a capital letter. In case of dual names only the first word is written with a capital letter.

2. The first letter of names of societies, institutions, organizations, schools, books, newspapers, magazines, roads, streets is written with a capital letter.

However in practice we see that this rule wasn't always followed: *Kazstbroj yjeldiń 23 kyni Ala Tavdńy teriskejindegi bel-bulaq tavńnan izbes qazdbruvqa vir desatnigin vastatır vir top kisi çiber gen eken. Solar kelip, tavnńy ucan vasńnan izbes qazır çatqanda, tavnńy eteginde Kálenin avdanı, Bel bulaq avńndaşy «Satsıjal» qalqozńny qojı çajıbr çatır edi («Сатсыялды Қазақстан», 1932).*

In 1927 in T. Shonanov's article a number of adaptations of foreign-language words under the regularities of Kazakh was specified:

- replacement of the sound «Г» at the beginning of European or Russian words by the sound *ж*: *Георгий – Жазор, Гаврил – жебрел, география – жағыратиа*, etc. And in word like «грек», г was replaced by к;

- omitting of letter «Г» at the end of Russian and foreign-language names: Оренбург – Орынбор, Гамбург – Кембір;

- sound “х” in Russian writing in names was replaced by sound “к”: *Мұхтар – Мұқтар, Хайр – Қайыр*;

- the sound “я” in words was replaced by the sound “ж”: *ящик – жәшік, ямбы – жамбы, Яков – Жақын, яр – жар, etc.*;

The name “Алматы” and other toponyms were used in several options: *Алматы//Алма ата/Алма-ата, Оң тустик қазақстан//Оң Тустик Қазақстан//on tustik qazaqstan, etc.*

Thus, between Latin script of 1931 and of 1940 there were significant differences in writing of the onomastic names. Though there were many shortcomings in the alphabet of 1931, but there remained the continuity of traditions in the anthroponymic system, the use of elements *уль-ұлы(өтер уль, тоқтавай уль, Қангелди уль, Ақымет уль), қызы, әйелі, келіні (Сетпісрай қызь, Қитақұл қызь, Әвекең қызь, Қолман қызь, Қырғенвай әжелі вәдесе, Қолдавақ әжелі, Сәрсетвай әжелі, Ваймақатвет әжелі, әвдікәрім келіні. қ., нақай келіні, Қалавай келіні, Сајмардан келіні Зақьјла).*

In 1940 the Kazakh writing on the basis of Latin graphics was considerably improved and added. However in surnames, names and middle names the influence of Russian anthroponymy was brightly shown, affixes - *ов, -ев, -ова, -ева (-ов, -ев, -ова, -ева)*, began to be used in large quantities. Under the influence of the Russian spelling, place names began to be distorted, which proceeded up to the independence acquisition but already in the Cyrillic writing.

The problem of transliteration of onomastic names of the Republic of Kazakhstan in Latin script.

In spite of the fact that the transition of the Kazakh writing is supposed in future prospect, onomastics of Kazakhstan uses Latin graphics and English translation of names for a long time and actively. These are such leading sectors of national onomastics as anthroponymics – surnames, personal names of citizens of Kazakhstan and place names, names of cities, streets, names of national, multinational companies, objects of commerce and private business. In national passports and identity certificates, bank documents of citizens of Kazakhstan the surnames, names and middle names are arranged both in the State and in Russian languages, but frequently with the obligatory translation into English. It is simple to notice it if one looks at his documents.

However, there is quite a reasonable question in this connection: how in onomastics the Latin alphabet is used, when the national standard of Latin graphics which is adequately displaying the specifics, the national nature of Kazakh hasn't been developed and accepted yet. Nevertheless the fact remains. Onomastic names, starting with the name of the Republic - Kazakhstan, the names of large and small cities, district centers, settlements, railway stations, surnames, names, middle names of citizens, etc. are designated in Latin script.

It is necessary to dwell on the role of the unified, adequate transcription of national names in Latin script in the international sources. The commission on standardization of

place names under the UN and Groups of experts of the UN on place names recommend: “only strict (specified) national programs of standardization shall provide the international standardization”.

In the report of the commission of the UN on standardization of place names at the 28 session of the meeting of the X conference of the group of experts which was taking place from July 30 to August 9, 2012 in New York it was declared that there would be a dialogue of representatives of the countries of onomastics with uncoordinated writing in Latin script of place names with the Committee on standardization of the specified international organization for further standardization and normalization of toponyms at world level from then on. Therefore, the transcription problem on the scientific basis of names of cities, settlements, place names of the Republic of Kazakhstan in three languages: Kazakh, Russian and English has important State, international, socio-political, ideological value.

It requires carrying out of the corresponding scientific analysis of the standards of Latin graphics existing in the international language space (GOST 7.79, ISO 9.1, transliterational system of the library of the Congress of the USA, BGN, PCGN, etc.) taking into account the parameters which are most displaying the nature and phonetic regularities of Kazakh.

Since June 1, 2002 GOST 7.79 came into force – the new version of the interstate standard of the CIS countries which establishes transfer methods by the Latin alphabet of texts written by letters of Cyrillic writing accepted by the East Slavic and South Slavic peoples, and also by most of the non Slavic peoples in the territory of the former USSR. However, in the specified standard there is no transliteration of specific letters of national alphabets, i.e. the Turkic languages including Kazakh are forced to adapt their writing under the international standards based on Latin script. And there are also no single standards of transliteration of proper names in Russian: *Andrei, Andrey, Andrew* or *Крым - Crimea*, but not *Крым*.

The standards of Latin graphics applicable to onomastic names were developed in Russia in 1951-56, by the Institute of Linguistics of AS USSR “Rules of the International transliteration of the Russian proper names by Latin letters”. In this system the place of a phoneme in the word is considered, that isn’t present in the standards of GOST 16876-71, ICO 9 and library of the Congress of the USA. This system developed by the Russian AS belongs not to transliterational system but to practical transcription.

The separate problem of national onomastics is the transliteration of exonyms (foreign-language names) on the basis of Latin script, in whose writing preference is still given to Russian-language writing, most approximate to pronunciation and writing in the original language and traditional Kazakh transliteration: *Мәскеу, Алмания, Мажарстан, Мысыр, Алжир – әл-Жазира, Каир – Қайыр, Тегеран – Тегран, Ашхабат - Ашгабад, Пекин – Бейжін*, etc.

Along with it, according to the requirements of UNESCO on the correct writing of names, it is necessary to transliterate or to translate only exonyms (foreign-language names) which don’t have Latin writing or which have no translations, and it is also necessary to transliterate place names, relying on local writing.

In this regard it is necessary to develop the scientific basis of the Kazakh-English and English-Kazakh transliterations of onomastic names and to adapt it under the modern English training methods, etc.

Unfortunately, it should be noted that there are no uniform standards of transliteration of place names and anthroponymic system (surnames, names, middle names) on the basis of Latin graphics in Kazakhstan at the moment. The existing system of transliteration, according to our assumption, belongs to the standard developed by the International organization of standards — ISO (International Standards Organization).

Neither in Internet resources of the Ministry of Justice of RK, nor in “The instruction on application by judicial authorities of Rules of documentation and registration of the population of the Republic of Kazakhstan” dated January 31, 2011 No. 6758[18], not in “The code of the Republic of Kazakhstan “About matrimony and family” - the Law of the RK dated March 31, 2014 No. 180-V [19] we didn’t find the system of transliteration of surnames, names and middle names of citizens of RK in English.

Whereas in the Russian Federation in appendix 6 of the Order of the Ministry of Internal Affairs of Russia dated May 26, 1997 N 310 “About approval of the Instruction about the order of registration and issue of passports to citizens of the Russian Federation for departure from the Russian Federation and entry into the Russian Federation” (it was updated in 2010), the system of transliteration has been applied to this Instruction of the Russian Federation. However, the analysis of this system of transliteration showed that it is also not without errors, since there are no sounds Ъ and Ь of the Russian alphabet, and there are no distinctions between sounds Е, Ё, Э, И, Ы. Kazakhstan needs its own system of transliteration in passports and certificates of surnames, names and middle names of citizens of RK too.

The lack of certain standards on transliteration of Kazakh onomastic names on the basis of Latin graphics allows the following discrepancies according to various systems of the international transliteration (they are more than 10). For example, the toponym Қапшағай can have several options of transliteration according to the above-named existing international standards of transliteration: *Kapschagaj //Kapshagaj//Kapşagaj//Kapshagaï. The Kazakh name Абылайхан can have the transliteration forms different from each other: Abylajhan//Abylajkhan//Aby'lajxan//Abylaïkhan//Abylaïkhan//Abylajxan//Abylajchan. It should be noted especially that the similar transliteration is possible only in Russian, however the transliteration of specific sounds қ, з, ө, ң is impossible. At the return retransliteration from Latin script, the listed Kazakh letters “disappear” and “successfully” turn into the Russian letters к, з, о, н, etc.*

There is the existing form here of transliteration of surnames, names and middle names of the Kazakhstan citizens who addressed to the Institute of Linguistics: *Ebeyeва Gulnar // Ебеева Гульнур, Rakhmanн Rabiga// Рахманн Рабига, Sailybayeva Bayan // Сайлыбаева Баян, Marziyaев Temur// Марзияев Темур, Narimbetov Askarbek// Наримбетов Аскарбек, Ungarbayev Issatay// Унгарбаев Исатай. Lack of national standards of transliteration of anthroponyms allows wrong transliteration in documents of our citizens, for example, the citizens with an inexact transliteration of surnames: Бексұлтан, Бексейит addressed to the Institute. The transliteration of their surnames BEXULTAN, BEXEИIT was incorrectly transferred into English, as these names consist of two component-names Бек+сұлтан, Бек+сейит, therefore, the correct transliteration: BEKSULTAN, BEKSEYT. The use of Latin grapheme X at a joint of words, names causes only bewilderment (this grapheme can be allowed in the word xerox, but not in the name Xenia, there is an adequate writing Kseniia).*

Thus, the adequate representation of the Kazakh specific sounds in onomastic names in Latin script is possible only after the adoption of the national standard of Latin graphics.

The most valuable thing in writing of national place names, according to members of the Commission of the UN on place names, is reversibility of transliteration, i.e. preserving of rational shape of names in the course of relatinization (the reverse transcription).

Certainly, the process of the transition of the Kazakh writing to Latin script is intended for several stages and several years. In this connection, it would be reasonable to approve the temporary working draft of transliteration in Latin script, since the use of Latin graphics in the field of onomastics progresses now very actively, without any instructions, without scientific reasons. The transliteration on Latin basis becomes more urgent in the long term in connection with carrying out of EXPO-2017, where cards, guides, various reference books and scientific-informative literature about Kazakhstan in three languages will be demanded.

The temporary (working) standard would act before the adoption of the national standard of the alphabet on the Latin basis. As an example it is possible to choose one of versions of the project after preliminary discussion. In the future by code conversion of a number of the signs specified in the national alphabet it will be possible to eliminate disagreements in the use of two-three disputable signs by pressing of keys.

However it is only at the level of a proposal, but it is necessary to remember that the transliteration of the onomastic names is urgent, it gathers momentum, gathering and multiplying the number of possible distortions.

6 Development of the theory of the new alphabet of the Kazakh language on the basis of Latin graphics: scientific bases, linguistic principles and criteria

In this section the analysis is given of the different types of graphics which played the major role in the formation and development of written culture of human civilization since the most ancient types of writing: ideographic, logographic writing, cuneiform writing, hieroglyph, etc. Functions and types of graphics, the territory of its distribution have been specified.

The Latin alphabet had and has the widest circulation in the culture of mankind.

All letters of the Latin alphabet were used only by the English writing, and the German, French, Dutch, Swedish, Italian, Spanish, Portuguese, Romanian, Czech, Hungarian, Polish languages used diacritical signs, also there are not all letters of the Latin alphabet in the Italian, Finnish, Polish alphabets. *Thus, in none of the languages, which accepted the Latin alphabet, the principle "one letter – one sound" was observed.*

National consciousness and the concept "alphabet"

Types of knowledge are divided into the traditional knowledge imparted from generation to generation, the natural knowledge acquired in the course of the development of surrounding reality, assimilation of information arriving from the outside, and the acquired knowledge gained during training at school, higher educational institution, the training courses, etc. Types of knowledge are represented in the form of concepts in consciousness of the language personality. So, in the concept «әліпби»- alphabet by means of language

signs the types of information relating to various systems of knowledge were coded. In this research the coded information of the listed types of alphabets has been revealed, which contains huge scientific-cultural potential represents the spiritual value as the heritage of many generations.

Information on Cyrillics, Latin script, Arab, Orkhono-enisey alphabet coded in cognitive consciousness of language collective turns into knowledge. Knowledge is divided into ordinary and encyclopedic one. Systematization of information concentrated in the form of knowledge in consciousness of language personalities will allow to estimate their relation to the problem of change of the alphabet in the country. In turn, the similar system of knowledge promotes forming of political, socio-cultural, language, psychological, economic factors. Further deciphering of the codes of each of the listed alphabets and the related cumulative forms of knowledge, the created stereotypes in the society have been given; the reasons for the choice of Latin script by many countries have been listed.

Priority of linguistic and socio-cultural factors

The Latin graphic system is not alien for Kazakh writing; the Soviet totalitarian system in 1929 deprived the Kazakh people of the alphabet on the basis of the Arab graphics used throughout several centuries. The Kazakh writing in XVIII-XX, at the beginning of the 20th century developed on the basis of the Arab graphics, it was the language of culture, education, art creativity. More than one thousand books, epic works, newspapers and magazines were published on the basis of the Arab graphics. In 1929 the Kazakh people with the transition to Latin script were torn off from their cultural, spiritual sources; there was a stereotype as a result that the Kazakhs had no writing, thanks to Cyrillics the way to general literacy was opened. Probably, therefore modern school children and students studying in Russian are extremely surprised that we had the Latin alphabet in 1929-1940, not to mention the existence of the Kazakh alphabet on the basis of the Arab writing before it.

Further the linguistic factors of need of the transition to Latin graphics, the ways of overcoming the psychological barrier, stereotypes concerning spelling aspects of writing of international terms in Kazakh, foreign-language borrowings which entered daily use have been considered.

The principles of the creation of the Kazakh national alphabet on the basis of Latin graphics

The principles of the creation of the Kazakh national alphabet on the basis of Latin graphics developed on the basis of recommendations of members of the linguistic commission (prof. M. Malbakov, prof. A. Zhunisbek, prof. N. Uali, prof. M. Zhusipov, prof. Z. Bazarbayeva, A. Fazylzhanova) set as the purpose the determination of effective criteria for evaluation of the offered drafts on the new alphabet, on whose basis the national Kazakh alphabet will be chosen.

The alphabet, graphics and spelling are independent branches of Linguistics. In most cases, problems of the creation of the alphabet, development of the theory of writing, standardization of rules of spelling are considered in indissoluble integrity, without any differentiations. Actually the principles and rules of spelling are developed after forming of the alphabet, i.e. after streamlining, inventory counting of the structure of letters.

The main principles of the creation of the Kazakh national alphabet were developed by A. Baitursynov, the powerful contribution to its further development was made by the linguists, who developed the Kazakh alphabet on the basis of Latin and Cyrillic graphics in the past, and also by the scientists developing problems of phonetics of the modern Kazakh language, phonology and graphics, standard of speech, spelling and orthoepy, theory of writing. In the course of the development of the new principles of the creation of the Kazakh national alphabet on the basis of Latin graphics we were guided by their researches, conclusions and recommendations.

Main types of the principles

1. A part of the principles of the creation of the alphabet in this document has *constant, invariable character*. For example, the principle of preservation of the main Latin letters in the Kazakh alphabet or the principle of non-inclusion of digraph, polygraph are referred to this type. Therefore, if the offered draft doesn't consider at all or partially one of these principles, then it is necessary to consider such draft as not corresponding to the principles of the creation of the new alphabet.

2. The main type, which *is considered as the basic principle* of the creation of the new alphabet, *allows some deviations*. For example, the principle "one phoneme – one letter" has to be considered in the structure of the alphabet, however in this case, perhaps it will be kept not completely, according to the optimum sound-graphic writing, criteria of the theory of writing.

3. *The types of rules allowed while using of the new alphabet* belong to the third type of the principles. The importance of such principle is measured by the requirement to the developer of the alphabet concerning the availability of concrete justifications of the purpose of use.

The principles of the development of the Kazakh alphabet on the basis of Latin graphics I type: exceptionless (not allowing changes)

1. *The principle of reflection in the alphabet of the national color, national spirit of the people*. The national spirit, national color of the people are characteristic to the language, as to the means of communication, and those types of graphics which were used before the adoption of the new alphabet on the basis of other type of graphics.

2. *The principle of preservation of the bases of Latin script in the Latinized alphabet of Kazakh*.

3. *The principle of adaptation of Latin script to the features of the Kazakh synharmonic system and the Kazakh sounding speech*.

4. *The principle a letter – a set of graphic signs (two print Aa, two hand-written A a)*.

5. *The principle of the smallest (minimum) use of additional graphic elements (diacritical signs)*.

6. *The principle of systemacity (monoorientation) of introduction to the alphabet of additional elements (a point, a hyphen, etc.) in structure of a letter*.

7. *The principle of not introduction to the alphabet of digraphs and polygraphs*.

8. *The principle – the uniform alphabet in the language*. Both for writing of primordially Kazakh words and for writing of loan words.

9. *The principle of unity and firmness of the principles of the creation of the alphabet*. They, i.e. the principles aren't exposed to modifications, interpretations, they are independent of polygeneticity of the lexical structure of the language.

10. *The principle of the reflection in the alphabet by letters of the phonemes and sounds which are perceived by hearing of a person.* The alphabet is created, being based on the acoustical opportunities of an average native speaker. The alphabet isn't created, being based on the opportunities of acoustical perception of sound recording technical means.

11. *The principle of compliance of the alphabet to the standards of the literary language.*

12. *The principle of simplicity, availability, easy memorability of letters of the alphabet for reading, visual perception, writing and their recognition in a stream of oral and written language.*

13. *The principle: the alphabet – the means of training and studying.*

14. *The principle of creation of the system of graphemes on the basis of optimization and minimization of spelling rules.*

15. *The principle of not adaptation of the sound system of the language, the alphabet to opportunities of technical means, and on the contrary: adaptation of technical means to opportunities and features of the language in general and its sound system in particular.*

II type: with exceptions

1. *The principle – phonologic.* Reflection in writing of the Kazakh sounding speech on the basis of lingual monosynharmonic character of words in a speech stream.

2. *The principle a phoneme – a class (set) of sounds.* The grapheme reflecting a phoneme transfers all its sound shades in general, all position kinds of one phoneme, i.e. options and variations of an invariant.

3. *The principle of reflection in the alphabet and in general in writing by independent letters of all quantity of the phonemes that are available in the language, which are recorded in consciousness of a carrier of Kazakh in the form of separate independent psychoimages.*

4. *The principle one sound-‘sense-differentiator’ (phoneme) – one letter.* There are a lot of sounds in the language. But not all of them distinguish sense and grammatical forms of words. The letter designates a sound-‘sense-differentiator’ (invariant), i.e. a phoneme. If there are more or less letters in the alphabet than phonemes in the language, then it will lead to serious impoverishment of the sound system of the language, to serious complications during the creation of rules of spelling and orthoepy (For example, English and Uzbek).

5. *The principle of preservation of the morphological structure of the Kazakh word.*

6. *The principle of designation of a class of the sounds united by the main acoustic-articulation features, by traditional graphemes peculiar to them.*

7. *The principle of use of two kinds of one basic grapheme complicated by additional elements for designation of two, but no more sounds of the language (phonemes).* For example, besides the basic element of the grapheme /o/ it is possible to use it in form / ö/ with additional diacritic for designation of vowels which are correlates of couple of hard, wide, labial vowels “o” and <ö>; differing with one differential feature (hardness softness).

8. *The principle of keeping to compliance of basic grapheme for designation of correlative pairs of phonemes.* For example, for designation of the correlative pair of phonemes <a> -<ə> the basic grapheme /a / is used, therefore the sound <a> is designated by the grapheme /a/, and the soft <ə> by grapheme/ä/.

9. *The principle of the fullest reflection of the sound structure of each syllable in the word.*

10. *The principle of correlation to the system of graphemes of Turkic language Latinized national alphabets.*

III type: possible

1. *The principle of possibility of use in the Latinized alphabet of letter marks from other homogeneous types of graphics.* For example, in the Kazakh and Ukrainian Cyrillic alphabet the letter mark from Latin <i> is used. In the modern Azerbaijani Latinized alphabet, the letter mark from Turkicized Cyrillics <ə> is used.

2. The principle of possibility of use of three kinds of one basic grapheme with various additional elements for designation of three different phonemes. For example, options of the grapheme /u/ as / u/, / û/, / ü/ for representation of three different phonemes as <y> (consonant, resonant, labial, slot-hole), Ƴ; (vowel, hard, narrow, labial), Ʒ (vowel, soft, narrow, labial).

The criteria of the new alphabet

One of the difficult features of the examination of the proposed drafts is the determination of linguistic criteria of the recognized best “project”.

The following main criteria of examination of the creation of the new alphabet on the basis of Latin graphics with participation of the leading linguists have been developed:

- non-admission of discrepancy of the number quantity of letters in the alphabet and the number of the main sounds (phonemes) in the language;
- letters of the alphabet shall display adequately the fundamental sound law of the language - synharmonizm;
- lack of excess signs, symbols, i.e. lack of the letters which don't have meaning;
- absence in the Latin system of the apostrophe and other graphical elements characteristic of hieroglyphs, the Arab and Cyrillic system of writing;
- easy in training and convenient in the use i.e. to take paired relationship of soft and hard vowels of Kazakh as one of the main criteria;
- convenience of visual perception, i.e. non-admission of excessive overletter subalphabetic underlinings and additional (diacritical) signs;
- to use letters from the fund of the Latin alphabet as much as possible, to use the established standard signs in urgent cases (*professor N. Uali*);
- easy for reading, convenient for writing, understanding of new words, texts on the basis of Latin graphics;
- there shan't be digraphs, trigraphs in the alphabet. It contradicts the principle of economy of writing, besides the alphabets of the European languages got rid of additional letters and replaced them with diacritical signs;
- there shall be a minimum number of diacritical signs, however they shall reflect the phonologic system of Kazakh completely;
- it is necessary to consider the experience of the development of world alphabets;
- there shall be succession and compliance with Turkic alphabets on the basis of Latin graphics;
- the Kazakh alphabet on the basis of Latin graphics shall be notable for its accurate national image (*professor Z. Bazarbayeva*);

- the alphabet reflects the essence of the national language: the alphabet – a unique form of the language: a sign is a sound cover; a rule is the intermediary which unites sounds, creates a national word;

- the alphabet is means of firmness, of invariable preserving of the (structure) system of the national language. The alphabet should cover primordial sounds without additions (қоспасыз), not break synharmonic sounding; keep the morpheme form; not reduce the length of a sound syllable (A. Zhunisbek);

- to be guided by the general sample of the alphabet offered by the Turkic-speaking states. The sample of the common alphabet sets the purpose of standardization, unification and further strengthening of cultural and political cooperation. The common alphabet gives the chance of reading, understanding of any Turkic text by any Turkic-speaking people;

- one sound shall be designated by one sign. Separate designation of each sound: it easily creates skills of manual print (writing); enhances visual perception (skills); spelling and pronunciation are harmonized; the number of rules and exceptions is considerably reduced;

Main conditions:

1) first of all, authors of the draft should have phonetic-grammatical preparation, and also have to be informed in the field of the theory of writing;

2) they have to define precisely the structure of vowels/consonants of Kazakh, in other words, not to try to find other sounds out of the sound system of Kazakh specified in the academic works.

3) the corresponding sign is selected to definitions of articulation/perception of each sound;

- the order of traditional designation of closed/opened, labial-nonlabial vowels is kept;

- consonants aren't designated by vowel signs and vice versa, consonant sounds, for example, signs й [y], у [w] should not designate vowels ы, ү;

- traditional breath consonants (п, т, қ-қ, с, ш) don't designate soft/resonant consonants; hard/soft consonants aren't designated by resonants (м, н, ң, р, л, й, у);

4) according to the principle "one sound-one sign", each sign will have only one model of reading (оқылым үлгісі);

5) in writing of primordial words additional signs aren't used;

6) the borrowed designations breaking the spelling and orthoepic samples aren't included into rules of writing of primordial words;

7) succession in the methodological aspect;

8) one should avoid experience of dual designation of sounds, for example, [oe, ng], etc.;

9) the structure of the national alphabet shouldn't include zhapsyrma designation like an apostrophe, for example, [o', k'], etc.;

10) for the succession of the draft, the phonetic-synharmonic model of sounds of Kazakh is surely created, the place of each sound is specified in the model. The sound which hasn't found the place in the model isn't a sound of the Kazakh language (professor A. Zhunisbek).

ҚОСЫМША А

**«Түркия Республикасының латын графикасы
негізіндегі әліпбиге көшу тәжірибесін зерттеу»
атты кешенді ғылыми экспедиция
бойынша слайдтар**

ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫ БІЛІМ ЖӘНЕ ҒЫЛЫМ МИНИСТРЛІГІ ҒЫЛЫМ КОМИТЕТІ
АХМЕТ БАЙТҰРСЫНҰЛЫ атындағы ТІЛ БІЛІМІ ИНСТИТУТЫ

ТҮРКИЯ РЕСПУБЛИКАСЫНЫҢ ЛАТЫН ГРАФИКАСЫ НЕГІЗІНДЕГІ ӘЛШИБИГЕ КӨШУ ТӘЖІРИБЕСІН ЗЕРТТЕУ

БОЙЫНША

КЕШЕНДІ ҒЫЛЫМИ ЭКСПЕДИЦИЯ

(13-16 АНКАРА, 17-23 ЫСТАМБҰЛ
13-23 ЖЕЛТОҚСАН, 2013)

ИНСТИТУТ ДИРЕКТОРЫНЫҢ ОРЫНБАСАРЫ
Ф.Ф.К., ФАЗЫЛЖАНОВА А.М.

АЛМАТЫ

Ғылыми экспедиция мақсаты:

Түркия Республикасының латын графикасы негізіндегі ұлттық әліпбиге қошу тәжірибесін кешенді зерттеу

Міндеттері:

- *көшудің әлеуметтік-саяси факторларын анықтау;*
- *көшудің тілтанымдық факторларын анықтау;*
- *көшудің тиімді/тиімсіз тұстарын анықтау;*
- *Қазақстан контекстінде тәжірибеге салыстыру жүргізу, талдау жасау.*

АНКАРА. ГАЗИ УНИВЕРСИТЕТИ

Зейнеп ӨЗГЕР – Гази университетінің профессоры, филол. ғ. канд.

“...Графемалар таңдағанда Кеңестік кезеңдегі жобаларға отарлаушылық саясат салдарынан еніп кеткен, негізгі латын әріптері жүйесінде кейіннен пайда болған Q және W әріптерін алмау керек”.

Анкара- Гази университеті. 14 желтоқсан 2013 ж.

www.tibbiy.kz

tibbiy@bk.ru

АНКАРА. ТҮРІК ТІЛІ ҚҰРЫМЫ

“Жаңа әліпбиге көшу күрделі процесс. Бұл процесстің басында тілтанушылар жүруі тиіс. Мұстафа Кемал Ататүрік тілтанушылармен үнемі кеңесіп отырып, реформаларды жүзеге асырған болатын” .

Түрік тілі құрымы директорының орынбасары

www.tlbi.kez

tlbi@bk.ru

Анкара. Түрік тілі құрымы. желтоқсан 2013 ж.

www.tbil.kez

tibilmi@bk.ru

АНКАРА. ГАЗИ УНИВЕРСИТЕТІ

АХМЕТ БИЖАН ЕРДЖИЛАСУН

*Профессор, доктор, Гази университеті
әдебиет факультетінің құрметті
оқытушысы, түркі дүниесіне танымал
ғалым*

*“...Түрік тілінде Еуропа тілінің онимдері енген
тілдің заңдылығымен жазылады. Мысалы: Goethe
(Гете). Бұл тәжірибені қазақтар алмағаны дұрыс.
Мұндай атауларды латын жазуына көшкенде қазақ
әдеби тілінің фонетикалық жүйесіне сүйеніп
транслитерациялау қажет деп санаймын”*

www.tibi.kz

tibilim@bk.ru

АНКАРА. ТҮРІКСОЙ

Асқар ТҰРҒЫНБАЕВ

*ТүріксоЙ Халықаралық ұйымындағы
Қазақстан Республикасының өкілі*

*“...Қазақ тілі барлық түркі тілдерінің ішінде
түптөркінін сақтаған таза тіл ретінде өз
тамырынан сусындау үшін тірек тіл бола алатынын
түркі дүниесінің тілтанушылары мойындап отыр.*

www.tibbi.kz

tibbi@bk.ru

АНКАРА. ТҮРКСОЙ

ЕЛЧИН ГАФАРЛЫ

*ТүріксоЙ Халықаралық ұйымындағы
Әзербайжан Республикасының өкілі*

“...300 млн халқы бар Түркі әлемін біріктіру үшін ортақ түркі тілін жасау керек немесе түрік тілін халықаралық тіл ретінде мектептен бастап барлық түркітiлдес елдерде оқытуды қолға алу керек” .

Анкара. Түріксай. 16 желтоқсан 2013 ж.

www.tibi.kz
tibilmi@bk.ru

ЫСТАМБҰЛ. КУЛЬТУР УНИВЕРСИТЕТІ

РЕКИН ЕРТЕМ

Профессор, доктор, Kultur университеті Филология факультетінің оқытушысы, белгілі ғалым.

“...Мәдениет ауысқанда әліпби ауысады, уақыты келген, піскен мәселені еш саясат тоқтата алмайды; Жаңа әліпбимен бірге жаңа өзгерістер келеді. Түркия өзін жаңа жоғары деңгейге көтеру үшін латын графикасын таңдады. Саясаттанушылардан бастап, молдаға дейін жаңа жазуды енгізу ісіне атсалысты; Әліпби ауыстыруға бұйрық берген адам өте күшті болу керек, болашақты болжай алатын адам ғана сондай іске барады”.

www.tubi.kz

tubili@bk.ru

ЫСТАМБҰЛ МИМАР СИНАН УНИВЕРСИТЕТІ

TC MİMAR SINAN
GÜZEL SANATLAR
ÜNİVERSİTESİ

АХМЕТ ТАШАҒЫЛ

*Мимар Синан университеті Еуразия
зерттеу орталығының директоры,
тарихшы, түркі дүниесіне танымал
доктор, профессор*

*“...Тез өту керек. Дұрыс әліпби жасау керек. Әліпби
неғұрлым жақсы болса, көшу үдерісі соғұрлым жеңіл
болады” .*

www.tilbi.kz

tilbi@bk.ru

Әбдуақап ҚАРА

“...Қазақтар араб және кирил графикасымен әліпби жасағандардың ең мықтысы болды. Бұл – Ахаңның еңбегі. Екі әліпбиіміз де сауатты, жүйелі. Әсіресе төте жазу. Төте жазудағыны жаңа латынға көшіру керек. Қазақстанда тарих, филология факультеттерінде төте жазуды оқыту керек; әріп инфляциясына бармау керек: бір дыбыс – бір әріп принципі қатаң ұстану керек; шеттілдік сөздерді игеріп жазу керек”.

Ыстамбұл. Күлтур университеті. 19 желтоқсан 2013 ж.

www.tbil.kz
tibilniebk.ru

ЫСТАМБҰЛ-АЙДЫН УНИВЕРСИТЕТІ

ШҰҒАЙЫШ КАРАКАШ

*Айдын университеті Филология
факультетінің деканы,
әдебиеттанушы, доктор, профессор*

*“...Түрік эсперантосы керек: күш қосұмыз керек,
тағдырларымызды қосұмыз керек, болашақты бірге
жасауымыз керек”.*

www.tibi.kz
tibilim@bk.ru

ЫСТАМБҮЛ АЙДЫН УНИВЕРСИТЕТИ

Гүнай КАРАГАШ

*Филология факультеті түрік тілі,
әдебиеті бөлім басшысы*

“...Әліпби ауыстыру – саяси шешім, әліпби таңдау – ғалымдардың шешімі. Өзбектің тәжірибесіндегі-дей болса, көшпеген абзал; екі-үш әріп тіркесімен бір дыбысты беруден қашу керек”.

www.tbil.kz

tibilmi@bk.ru

Ыстамбұл Айдын университеті. 19 желтоқсан 2013 ж.

www.tbil.kz

tibilmi@bk.ru

Ыстамбұл. Айдын университеті. 19 желтоқсан 2013 ж.

www.tilbi.kz
tilbi@bk.ru

ЫСТАМБҰЛ ИСЛАМ ТАРИХЫ, ӨНЕРІ МЕН МӘДЕНИЕТІ ГҰЛЫМИ ЗЕРТТЕУ ОРТАЛЫҒЫ

ХАЛИТ ЕРЕН

*Ислам тарихы, өнері мен
мәдениеті гұлыми зерттеу
орталығының бас директоры*

*“...Араб графикасымен жазылған мұраларды жаңа
әліпбиге ауыстыратын компьютерлік бағдарлама
жасау керек”.*

Ыстамбұл. IRSICA. 20 желтоқсан 2013 ж.

www.tbil.kz

tibilmi@bk.ru

**ЫСТАМБҰЛ АҚШ МИЧИГАН УНИВЕРСИТЕТИНІҢ
ПРОФЕССОРЫ**

Тимур ҚОЖАОҒЛЫ

**Доктор, профессор, Қарайым тілін
зерттеуші тілтанушы, әдебиеттанушы
маман**

“...Ортақ түрік әліпбиі болу керек. Сол үшін барлық түркі тілдері латын графикалы әліпбиге көшуі тиіс. Өзбек тілінің көшкендегі ахуалына қарап, ондағы қателіктерді жібермеу керек. Шетелдік ғалымдардың көшкен елдер туралы пікірін зерттеп көру керек. Сырт көз сыншы” .

www.tlibi.kz

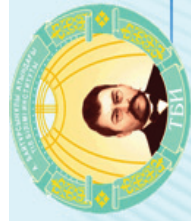
tlibi@bk.ru

Ыстамбұла. Washington hotel. 21 желтоқсан 2013 ж.

www.tibi.kz
tibilmi@bk.ru

ЫСТАМБҰЛ, ТҮРІК КЕҢЕСІ

Дархан ҚЫДЫРӘЛІ

*Түрік кеңесі төрағасының
орынбасары, тарих
ғылымдарының кандидаты*

*“...Графика – рәміз. Кириллица елді үшке бөліп тұр.
Қазақтандың қоғамдағы рөлін латынға көшу
жеделдетеді. Дау тудырмау үшін дәйек керек. Дәйек
мықты болу үшін тілтанушылар өз көзқарасын
мықты дәлелдей алу керек, белсенді болуы тиіс”.*

www.tbil.kz

tilbilim@bk.ru

Ыстамбұл. Түрік кеңесі. 22 желтоқсан 2013 ж.

www.tibi.kz

tibilim@bk.ru

«ҚАЗАҚХА-HANZUXA SÖZDIK»-тен алынды
(Xinjan haly baspase 1979 jel. Ürimji)

Қытай қазақтарының латын әліпбиімен таңбалаған терминдері	Транскрипциясы	Қазақстанда кирил қаріптерімен таңбалануы
ABESTERAKTSIYA	абыстырактсія	Абстаркция
ABESTERAKTSIYALANDEREW	абыстырактсіяландыру	Абстракцияландыру
ABESTERAKTSIYALANEW	абыстырактсіялануы	Абстракциялану
ABZAS	абзас	Абзац
AFRIKA	африка	Африка
AGRONOM	агроном	Агроном
AGRONOMEYA	агрономыйа	Агрономия
AGĖNT	агент	Агент
AKADEMIK	академик	Академик
AKADEMIYA	академія	Академия
AKKORDEYON	аккордыйон	Аккордион
AKKORTAKSIYOMA	аккортаксійома	Аккортаксиома
AKTIP	актіп	Актив
AKULA	ақула	Акула
ALBANIA	албания	Албания
ALBOM	албом	Альбом
ALĖBRA	алгебра	Алгебра
ALJIRIA	алжірия	Алжирия
ALPENIS	алпыніс	Альпинист
ALUMIN	алүмін	Алюмин
AMBULATOREYA	амбулаторыйа	Амбулатория
AMMIYAK	амміяк	Аммиак
AMPOL	ампол	Ампол
AMPĖR	ампер	Ампер
AMPĖRMĖTIR	амперметір	Амперметр
AMĖRIKA	амеріка	Америка
AMĖRIKAN	амерікан	Америкалық
ANALIZ	анализ	Анализ
ANALIZDĖW	анализдеу	Анализдеу
ANATOM	анатом	Анатом
ANATOMEYA	анатомыйа	Анатомия
AN'GLIA	англіа	Англия
AN'GOLA	ангола	Ангола
APEYEN	апыйын	Апиын
APPARAT	аппарат	Аппарат
APTOBOZ	аптобоз	Автобус
APTOMAT	аптомат	Автомат
APTOMATTANDEREW	аптоматтандыруы	Автоматтануы
APTOMOBĖL	аптомобел	Автомобиль
APTONOMEYALE	аптаномыйалы	Автономиялы
APTOR	аптор	Автор
APTORLEK	апторлық	Авторлық
AREPMĖTIKA	арыпметіка	Арифметика
AREYA	арыйа	Ария
ARGĖNTINA	аргентіна	Аргентина
ARHIP	архіп	Архив
ARHITĖKTOR	архітектор	Архитектор

ARHITEKTURA	архітектура	Архитектура
ARMEYA	армыйа	Армия
ASFALT	асфалт	Асфальт
ASPIRANT	аспірант	Аспирант
ASPIRIN	аспiрiн	Аспирин
ATLANTIK	атлантик	Атлантика
ATLAS	атлас	Атлас
ATOM	атом	Атом
AVSTRALIA	австралія	Австралия
AVSTRIA	австрія	Австрия
AYERDROM	айырдром	Аэродром
AYERPELAN	айырпылан	Аэроплан
AZIA	азія	Азия
BANKĖ	банке	Банка
BAROGRAF	барограф	Барограф
BASKĖTBOL	баскетбол	Баскетбол
BAZIS	базіс	Базис
BRAZILIA	бразілія	Бразилия
BULQARIA	бўлгарія	Болгария
BĖLGIA	белгія	Белгия
CAIPAN	цаіпан	
CANG	цаң	
CANMOWBU	цанмоубу	
CANMOWZHANG	цанмоуджаң	
CANZAN	цанзан	
CHANGJINANG	цаңжінаң	
CHANGSHA	цаңчша	
CHAWXIAN	цаушіан	
CHENGDU	чыңдү	
DANIA	данія	Дания
DERAMA	дырама	Драма
DERAMATURG	дыраматург	Драматург
DISSERTATSIA	диссертатсія	Диссертация
DOGMA	догма	Догма
DOGMATIZIM	догматізім	Догматизм
DOGMAXEL	догмашыл	Догмашыл
DOKLAT	доклат	Доклат
DOMINIKA	домініка	
DOMNA	домна	Домна
EKUADOR	ыкуадор	Экватор
ESTANSIYA	ыстансія	Станса
EXKALA	ышкала	Шакала
EXKAP	ышкап	Шкаф
EXTAN	ыштан	Штан
EXTAT	ыштат	Штат
FAKT	факт	Факт
FAKTOR	фактор	Фактор
FAKULTĖT	факултет	Факультет
FAMILIYA	фамілія	Фамилия
FARFOR	фарфор	Фарфор
FASON	фасон	Фасон
FAXIST	фашист	Фашист
FAXISTIK	фашистік	Фашисттік
FAXIZIM	фашизім	Фашизм
FEN	фын	
FEROXKA	фырошка	Фурашка
FIGURA	фігура	Фигура

FIJIL	фіжіл	
FILIM	філім	Фильм
FILIPPIN	філіппін	Филипин
FILOSOF	філософ	Философ
FILOSOFIYA	філософія	Философия
FILOSOFIYALEK	філософіялық	Философиялық
FINLANDIYA	финландія	Финландия
FIZIK	фізік	Физик
FIZIKA	фізіка	Физика
FOKUS	фокус	Фокус, сыйқыр
FOKUSXE	фокусшы	Фокусшы, сыйқыршы
FONTAN	фонтан	Фонтан
FORMA	форма	Форма
FORMALDE	формалды	Формальді
FORMALIZIM	формалізім	Формализм
FORMAT	формат	Формат
FORMAXEL	формашыл	Формашыл
FORMAXELDEK	формашылдық	Формашылдық
FORMULA	формула	Формула
FOSFOR	фосфор	Фосфор
FOTO	фото	Фото
FOTOAPARAT	фотоапарат	Фотоаппарат
FOTOHIMIYA	фотохімія	Фотохимия
FOTOMETIR	фотометір	Фотометр
FOTOSŪWRĒT	фотосүурет	Фотосурет
FRANSIA	франсія	Франция
FUJIAN	фужіан	
FUJIAWSHOW	фужіаучшоу	
FUKANG	фұқаң	
FURUNKULĒZ	фүрүнкүлез	
FUTBOL	футбол	Футбол
FUTBOLXE	футболшы	Футболист
FĒBERAL	фебырал	Февраль, акпан
FĒLXIR	фелшір	Фелшер
FĒLĒTON	фелетон	Фелетон
FĒODAL	феодал	Феодал
FĒODALDEK	феодалдық	Феодалдық
FĒODALIZIM	феодалізім	Феодализм
FĒRI	фері	
FĒRMA	ферма	Ферма
FĒĒRIA	фееріа	
GABON	габон	Габон
GAITI	гаіті	Гаити
GAMBIA	гамбіа	Гамбия
GANА	гана	Гана
GANGQIN	гаңқін	
GANGYAW	гаңяу	
GARAJ	гараж	Гараж
GARMON	гармон	Гармон
GARMONXE	гармоншы	Гармоншы
GARNIZON	гарнізон	Гарнизон
GAWLIANG	гауліаң	
GAZ	газ	Газ
GAZĒT	газет	Газет
GAZĒTHANA	газетхана	
GAZĒTXILIK	газетшілік	Газетшілік
GERADUS	гырадүс	Градус

GERAFA	гырафа	Графа
GERAFOLOGIYA	гырафологія	Графология
GERAM	гырам	Грамм
GERAMMATIKA	гыраммати́ка	Грамматика
GERANAT	гырант	Грант
GERANIT	гыраніт	Гранит
GIDROLOGIYA	гідрологія	Гидрология
GIMALAY	гімалай	Гималай
GIMIN	гімін	Гимн
GIMNASTIKA	гімнастіка	Гимнастика
GIPIS	гіпіс	Гипс
GITAR	гітар	Гитара
GITARXE	гітаршы	Гитарашы
GOLLANDIA	голландіа	Голландия
GONDURAS	гондурас	Гондурас
GONG	гоң	
GRÉNADA	гренада	Гренада
GRÉTSIYA	гретсія	Гретция
GUANGDON	гуаңдон	
GUANGXI	гуаңші	
GUANGZHOU	гуаңжоу	
GUDOK	гудок	Гудок
GUMA	гума	Гума
GUOHUY	гүохүй	
GUOMINDANG	гүоміндан	
GUOWUYUAN	гүоуүйуан	
GUYZHOU	гүйджоу	
GVATĚMALA	гватемала	Гватемала
GVIANA	гвіана	Гвиана
GVĚNĚIA	гвенеіа	Гвинея
GVĚNĚIA-BISSAW	Гвенеіа-біссау	Гвинея-бисау
GĚKTAR	гектар	Гектар
GĚMOROY	геморой	Геморой, котеу
GĚNĚRAL	генерал	Генерал
GĚNĚTIKA	генетіка	Генетика
GĚOFIZIKA	геофізіка	Геофизика
GĚOGERAF	геогыраф	Географ
GĚOGERAFIYA	геогырафія	География
GĚOLOGIYA	геологія	Геология
GĚOLOK	геолок	Геолог
GĚRB	герб	Герб
HELOROFIL	хылорофіл	Хлорофил
HERIZOLIT	хырізоліт	Хризолит
HIMIYA	хімія	Химия
HIMIYALEK	хіміялық	Химиялық
HIRIRGIYA	хіріргія	Хирургия
HLOR	хлор	Хлор
HOR	хор	Хор
IMPĚRALIST	імпереліст	Империалист
IMPERALIZIM	імпыралізім	Империализм
INDIA	індіа	Индия
INDONĚZIA	індонезіа	Индонезия
INFĚKTSIYA	інфектсія	Инфекция
INSTITUT	інстітут	Институт
INTONATSIYA	інтонатсія	Интонация

INTERNATSIYONAL	інтернатсійонал	Интернационал
INTERNATSIYONALDYK	інтернатсійоналдык	Интернационалдык
INTERNATSIYONALIZIM	інтернатсійоналізім	Интернационализм
JORDANIA	іорданія	Иордания
IRLANDIA	ірландія	Ирландия
IS'HEMA	ісхема	Схема
ISKIREPKA	іскірепка	Скрепка
ISLANDIA	ісландія	Исландия
ISPANIA	іспанія	Испания
ISPIRIT	іспіріт	Спирт
ISTIHİYA	істіхія	Стихия
ISTIHİYALE	істіхіялы	Стихиялы
ISTIRELKA	істірелка	Стрелка
ITALIA	італія	Италия
IYDIYA	йдія	Идея
IYDIYALEK	йдійалык	Идеялык
IYDIYALIST	йдійаліст	Идеялист
IYDIYALIZIM	йдійалізім	Идеялизм
IYDIYALOGIYA	йдійалогія	Идеялогия
IYDIYOM	йдійом	Идиом
JAPONIYA	жапонія	Жапония
JACQRAPEYA	жаграпья	География
JEYRAF	жыйраф	Керік, жираф
JONGQJARIA	жоңғария	Жоңғария
JOQJARQIY VOLTA	жоғарғы волта	Жоғарғы вольт
JETON	жетон	Жетон
KALCI	Калці	Кальци
KALI	калі	Кали
KALORIYA	калорія	Калория
KALENDAR	календір	Күнтізбе, календарь
KAMBODJA	камбоджа	Камбоджа
KAMERA	камера	Камера
KAMERON	камерон	Камерон
KANADA	канада	Канада
KANDIDAT	кандідат	Кандидат
KANPERT	канперт	Конферт
KANPERTTEW	канперттеу	Конфертке салу
KAPITAL	капітал	Капитал
KAPITALIST	капіталіст	Капиталист
KAPITALISTIK	капіталістік	Капиталистік
KAPITALIZIM	капіталізім	Капитализм
KAPITAN	капітан	Капитан
KAPUSTA	капұста	Қырыққабат, капуста
KARABIN	карабін	Карабин
KARREKTOR	карректор	Корректор
KARREKTURA	карректүра	Корректүра
KARTA	карта	Карта
KARTOGRAFIA	картография	Картография
KARTOP	картоп	Картоп
KARTOPEYA	картопья	Картопия
KASSA	касса	Касса
KASSIR	кассір	Кассир
KASTOM	кастом	Костюм
KATALOK	каталок	Каталок
KATAR	катар	Катар
KATIWXА	катиуша	Катюша
KATOLIK	католик	Католик

KATĒGORIYA	категорiяа	Категория
KELAS	кылас	Класс
KELASSIK	кылассiк	Классик
KELASSIKALEK	кылассикалык	Классикалык
KELASSIZIM	кылассизiм	Классизм
KILAPAN	кiлапан	Клапан
KILINIKA	кiлiнiка	Клиника
KILIONKI	кiлонкi	Кльонка
KILO	кiло	Килло
KILOGERAM	кiлогрырам	Киллограм
KILOMETIR	кiлометiр	Киллометр
KILOP	кiлоп	
KILOWAT	кiлоуат	Килловат
KILETKA	кiлетка	Клетка
KINO	кiно	Кино
KIREDIYT	кiредiйт	Кредит
KOLLEKTIP	коллектiп	Коллектв
KOLLEKTIPTENDIRIW	коллектiптендiрiу	Коллективтендiру
KOLLEKTIPTENIW	коллектiптенiу	Коллективтену
KOLOMBIA	коломбiа	Коломбия
KOMANDA	команда	Команда
KOMBAYEN	комбайын	Комбайн
KOMBAYENXE	комбайыншы	Комбайыншы
KOMITET	комiтет	Комитет
KOMMUNA	коммунa	Коммуна
KOMMUNIST	коммунiст	Коммунист
KOMMUNISTIK	коммунiстiк	Коммунистiк
KOMMUNIZIM	коммунiзiм	Коммунизм
KOMPARTEYA	компартьiа	Компартия
KOMPAS	компас	Кұбылнама, компас
KOMSOMOL	комсомол	Комсомол
KOMEDIYA	комедiяа	Комедия
KON'GO	конго	Конго
KONISPEK	конiспек	Конспект
KONKIY	конкiй	Коньки
KONSERWA	консеруа	Консерва
KONUS	конус	Конус
KOPERATIP	коператiп	Коператив
KOPERATSIYA	коператсiяа	Коператция
KOPERATSIYALANDEREW	коператсiяаландырыу	Коперацияландыру
KOPERATSIYALANEW	коператсiяаланыу	Коперациялану
KORLA	корла	
KORPES	корпыс	Корпус
KOSTA-RIKA	Коста-рiка	
KRISTAL	крiстал	Кристал
KUBA	кұба	Куба
KULI	күлi	
KUNLUN	кунлун	Куньлунь
KUNMING	кунмiн	
KURS	күрс	Курс
KUWA	күуа	
KӘBĒNKĒ	кәбенке	Кабина
KӘMPIYT	кәмпiйт	Конфет
KӘRӘSIN	кәрәсiн	Керосин
LABORANT	лаборант	Лаборант
LABORATORIA	лабораторiа	Лаборатория, зертхана
LAGER	лагер	Лагер

LAMPIXKĒ	лампішке	Лампочка
LIFT	ліфт	Лифт
LIMON	лімон	Лимон
LIRIKA	лірика	Лирика
LITIR	літр	Литр
LIUKSĒMBURGE	ліўксембўрғы	Ликсембург
LIVAN	ліван	Ливан
LIXTĒNXTĒIN	ліштенштеін	
LOGIKA	логіка	Логика
LĒKSIKA	лексіка	Лексика
LĒKSIKALEK	лексікалык	Лексикалык
LĒKSIYA	лексія	Лекция
LĒNINIZIM	ленінізім	Ленинизм
LĒNTA	лента	Лента
MAGAZIN	магазін	Дүкен, магазин
MAGMA	магма	Магма
MAGNI	магні	Магні
MAGNIT	магніт	Магнит
MAGNITTĒW	магніттеу	Магниттеу
MAHORKĀ	махоркә	Махорка
MALAISIA	малаісія	Малазия
MANDĒLĒN	манделен	Манделин
MANIFĒST	маніфест	Манифест
MANOMĒTIR	манометір	Манометр
MANZHURIYA	манджурія	
MARGANĒC	марганец	Марганец
MARKSIZIM	марксізім	Марксизм
MARKSIZIM-LĒNINIZIM	марксізім-ленінізім	Марксизм-ленинизм
MARKSIZIMXIL	марксізімшіл	Марксизмшіл
MARKSIZIM-LĒNINIZIMXIL	марксізім-ленінізімшіл	Марксизм-ленинизмшіл
MARKSTIK	маркстік	Маркстік
MARKĒ	марке	Марка
MAROKKO	марокко	Марокка
MART	март	Март
MARX	марш	Марш
MASEXTAP	масыштап	Масштаб
MATOR	матор	Матор
MATĒMATIK	математік	Математик
MATĒMATIKA	математіка	Математика
MATĒRIYA	матерія	Материя
MATĒRIYAL	матеріјал	Материал
MATĒRIYALEK	матеріјалык	Материалык
MATĒRIYALIST	матеріјаліст	Материалист
MATĒRIYALISTIK	матеріјвалістік	Материалистік
MATĒRIYALIZIM	матеріјалізім	Материализм
MAXEYNA	машыйна	Машина
MAXEYNALANDEREW	машыналандырыу	Машиналандыру
MERAMOR	мырамор	Мрамор
MEREX	мырыш	Мырыш
MIKROFON	мікрофон	Микрофон
MIKROP	мікроп	Микроп
MIKROSKOP	мікроскоп	Микроскоп
MILIMĒTIR	міліметір	Миллиметр
MILITARIST	мілітаріст	милитарист
MILITARIZIM	мілітарізім	милитаризм
MILYART	міліарт	Миллиард
MILYON	міліон	Миллион

MILYONĒR	мільйонер	Миллионер
MINA	міна	Мина
MINAMOT	мінамот	Минамет
MINAMOTXE	мінамотшы	Минаметші
MINIMUM	мінімум	Минимум
MONAH	монах	Монах
MONAKO	монако	Монакко
MONARHIST	монархіст	Монархист
MONARHIYA	монархія	Монархия
MONARHIZIM	монархізім	Монархизм
MONGQJUL	моңғұл	Моңғол
MONGQJULIA	моңғуліа	Моңғолия
MONGGULKÜRE	моңғұлкүры	
MONTAJ	монтаж	Монтаж
MORAL	морал	Мораль
MORFOLOG	морфолог	Морфолог
MORFOLOGIYA	морфологіа	Морфология
MOTOR	мотор	Мотор
MOTOTSIKLAT	мототсіклат	Мотоцикл
MUZIKA	музіка	Музыка
MUZĒY	музей	Музей
MĒHANIK	механік	Механик
MĒHANIKA	механіка	Механика
MĒHANIZIM	механізім	Механизм
MĒNXĒWIZIM	меншеуізім	Меншевизм
NIGĒR	нігер	Нигер
NIGĒRIA	нігеріа	Нигерия
NIKARAGUA	нікарагуа	Никарагуа
NIKĒL	нікел	Никель
NOYABIR	нойабір	Ноябрь, караша
NĒRVI	нерві	Нерв
OBELES	обылыс	Облыс
OBERAZ	обыраз	Образ
OBERAZDANEW	обыразданыу	Образдану
OBERAZDE	обыразды	Образды
OBIYĒKT	обійект	Объект
OBIYĒKTIP	обійектіп	Объектив
OBIYĒKTIPTI	обійектіпті	Объективті
OBIYĒKTIPTIK	обійектіптік	Объективтік
OFISĒR	офісер	Офицер
OKTABIR	октабір	Октябрь, қазан
OLIMPIADA	олімпіада	Олимпияда
OMONIM	омонім	Омоним
ONGTÜSTIK AFRIKA	оңтүстік африка	Оңтүстік Африка
ORGAN	орган	Ағза, орган
ORGANIKALEK	органікалық	Органикалық
ORKĒSTIR	оркестір	Оркестр
ORTA AFRIKA	орта африка	Орта Африка
PAGON	пагон	Пагон
PAKISTAN	пакістан	Пакістан
PAKÜLTĒT	пакултет	Факультет
PALĒOGERAF	палеограф	Палеограф
PALĒOGERAFIA	палеогрыафіа	Палеография
PALĒONTOLOGIA	палеонтологіа	Палеонтология
PALĒSTINA	палестіна	Палестина
PARABOZ	парабоз	Паравоз

PARAGVAI	парагваі	Парагвай
PARAHOT	парахот	Парахот
PARALLĚL	параллел	Параллел
PARTA	парта	Парта
PARTEYA	партьйа	Партия
PARTIYZAN	партійзан	Партизан
PASPORT	паспорт	Паспорт
PARTIYHA	партійха	
PATNOS	патнос	Патнос
PATĚFON	патефон	Патефон
PELANĚTA	пыланета	Планета
PLASTINKA	пластінка	Пластинка
PELAX	пылаш	Плащ
PERAGERAMMA	пырагырамма	Бағдарлама, программа
PERAJĚKTOR	пыражектор	Пражектор
PERAKTIKA	пырактіка	Практика
PERAKTIKANT	пырактікант	Практикант
PERAPORTSIA	пырапортсіа	Пропорция
PERAPORTSIANAL	пырапортсіанал	пропорционал
PEROLĚTAR	пыролетар	Пролетар
PEROLĚTARYAT	пыролетарйат	Пролетарият
PEROLĚTARLEK	пыролетарлык	Пролетарлык
PEROSĚNT	пыросент	Пайыз, процент
PIONĚR	піонер	Пионер
PIRINSIP	пірінсіп	Принцип
PIRINSIPTIK	пірінсіптік	Принциптік
PIS'HOLOG	пісхолог	Психолог
PIS'HOLOGIA	пісхологіа	Психология
PLATINA	платіна	Планета
POLXA	полша	Польша
POMĚXXIK	помешшік	Помещик
PONKIT	понкіт	Пункт
PORT	порт	Порт
PORXEN	поршын	Поршень
PORTUGALIA	португаліа	Португалия
POWĚST	поуест	Повесть
POYĚZ	пойез	Пойыз
POZITSIA	позітсіа	Позиция
PĚN-TĚHNİKA	Пән-техніка	Пән-техника
PĚNSIA	пенсіа	Зейнет, пенсия
PĚRIYLLA	перійлла	Перилла
PĚSTON	пестон	Пестон
QINGHAY	чиңхай	
QUWMA	чүума	Чума
QĚHOSLAVAKIA	чехославакіа	Чехословакия
QĚMPION	чемпіон	Чемпион
QĚRTOJ	чертож	Чертеж
QĚRXĚN	чершен	
RADIO	радио	Радио
RADIOGERAMMA	радиогырамма	Радиограмма
RAK	рак	Рак
RAMKA	рамка	Рамка
RANG	раң	

ROL	рол	Рөл
ROLXE	ролшы	Рөлде ойнаушы
ROMAN	роман	Роман
ROMANTIZIM	романтизм	Романтизм
RUMANIA	руманія	Руминия
RĒDAKTOR	редактор	Редактор
RĒDAKTSIA	редактсия	Редакция
RĒFLĒKS	рефлекс	Рефлекс
RĒKORD	рекорд	Рекорд
RĒMONT	ремонт	Ремонт
RĒMONTTAW	ремонттау	Ремонттау
RĒSPUBLIKA	республика	Республика
RĒSTORAN	ресторан	Мейрамхана, ресторан
SAMOLĒT	самолет	Ұшақ, самолет
SANATORIA	санатория	Шипажай, санаторий
SANTIMĒTIR	сантеметір	Сантиметр
SARAFAN	сарафан	Сарафан
SAUD ARABIASE	сауд арабиясы	Сауд Арабиясы
SEYFER	сыйфыр	Цифр
SETAT	сытат	Цитат
SIMBOL	символ	Символ
SIMBOLIZIM	символизм	Символизм
SIN'GAPOR	сингапор	Сингапур
SINTAKSIS	синтаксис	Синтаксис
SIPRUS	сипрус	Сипрус
SIRIA	сирія	Сирия
SORT	сорт	Сұрып, сорт
SOTSIYAL	сотсйал	Социал
SOTSIYAL-DĒMOKRATIZIM	сотсйал-демократизм	Сотциал-демократизм
SOTSIYALISTIK	сотсйалистик	Социалистик
SOTSIYALIZIM	сотсйализим	Социализм
SOTSIYALOG	сотсйалог	Социолог
SOTSIYALOGIYA	сотсйалогийа	Социология
SOTSIYAL-XOVINIZIM	сотсйал-шовинизм	Социал-шовенизм
SOVĒT	совет	Совет
SOVĒTTIK	советтик	Советтик
STILISTIKA	стилистика	Стилистика
SUBIĒKT	субъект	Субъект
SUBIĒKTIVIZIM	субъективизм	Субъективизм
SUBIĒKTIVTIK	субъективтик	Субъективтик
SUFIZIM	сүфизим	Суфизм
SĒKONT	секонт	Секунд
SĒMIYA	семйя	Отбасы, семья
SĒMIYALYEK	семйялык	Отбасылық, семьялық
SĒMONT	семент	Цемент
SĒNTABIR	сентавир	Қыркүйек, сентябрь
TABLĒTKA	таблетка	Таблетка
TAILAND	тайланд	Таиланд
TAISHAN	таичшан	
TAIWAN	таиуан	Тайван
ТАКТИКА	тактика	Тактика
ТАНКĒ	танке	Танка
ТАНКĒXI	танкеші	Танкист
TERAKTOR	тырактор	Трактор
TERAKTORXE	тыракторшы	Тракторист

TRALIBUS	тралібус	Траллейбус
TRAMBAY	трамбай	Трамвай
TIATIR	тіатір	Театр
TIATIRHANA	тіатірхана	Театр, театрхана
TORMUZ	тормуз	Тежегіш, тормоз
TORMUZDAW	тормуздау	Тежеу, тормоздау
TĚHNIK	технік	Техник
TĚHNIKA	техніка	Техника
TĚHNIKALEK	технікалық	Техникалық
TĚHNIKOM	техніком	Техникум
TĚKIST	текіст	Мәтін, текст
TĚLĚFON	телефон	Телефон
TĚLĚGRAMMA	телеграмма	Жеделхат, телеграмма
TĚLĚGRAF	телеграф	Телеграф
TĚLĚSKOP	телескоп	Телескоп
TĚLĚWIZOR	телеуізор	Телевизор
TĚORIYA	теорія	Теория
TĚRITORIYA	теріторія	Территория
TĚRMIN	термін	Термин
TĚRMIS	терміс	Термус
TĚRMOMĚTIR	термометір	Термометр
TĚRROR	террор	Терор
TĚRRORLEK	терорлық	Терорлық
VARIANT	варіант	Вариант
VITAMIN	вітамін	Дәрумен, витамин
VIĚTNAM	вієтнам	Ветнам
VOKZAL	вокзал	Вокзал
VOLT	вольт	Вольт
VORONKA	воронка	Воронка
VĚLĚSĚBIT	велесєбіт	Велосипед
VĚN'GRIA	венгія	Венгрия
VĚNĚSUĚLA	венесуєла	Венсуєлла
VASKITBOL	васкітбол	Баскетбол
VASKITBOLXE	васкітболшы	Баскетболист
WOLFRAM	уолфрам	Вольфрам
XIHJIANG	шінжаң	
XVĚTSARIA	шветсарія	Швецария
XVĚTSIA	шветсія	Швеция
YAMAİKA	йамаїка	Ямайка
YANEVAR	йаныуар	Қаңтар, январь
YUGOSLAVIA	йугославія	Югославия
ĚGIPĚT	єгіпет	Египет
ĚKONOMİKA	єкономіка	Экономика
ĚKONOMİYA	єкономія	Экономия
ĚKRAN	єкран	Экран
ĚKSKAVATOR	єкскаватор	Эксковатор
ĚKSKAVATORXE	єкскаваторшы	Эксковаторшы
ĚKSKURSIA	єкскурсія	Экскурсия
ĚKSKURSİAXE	єкскурсіяшы	
ĚKSPONAT	єкспонат	Экспонат
ĚKSPORT	єкспорт	Экспорт
ĚKVATOR	єкватор	Экватор
ĚLĚKTİR	єлектір	Электр

ĒĻĒKTĪROHĪMĪA	електiрохимiа	Электрoхимия
ĒĻĒKTĪRON	електiрон	Электрон
ĒĻĒKTĪROSKOP	електiроскоп	Электроскоп
ĒĻĒMĒNT	элемент	Элемент
ĒMTEYHAN	емтыйхан	Эмтихан
ĒNĒRGĪA	енергиа	Энергия
ĒPILOG	епiлог	Эпилог
ĒPIZOT	епiзот	Эпизод
ĒVROPA	европа	Еуропа
ĒVRĒY	еврей	Еврей

ЛАТЫН ӘЛІПБИІ НЕГІЗІНДЕГІ ҚАЗАҚ ЖАЗУЫНЫҢ ҮЛГІЛЕРІ
(1932-1940 жж. көркем әдебиет материалдары бойынша)

Еңбекчилер ауданы	Еңбекшілер ауданы
Stepnək altın zavъtъ	Степнək алтын зауыты
Qoсақul vulaqъ	Қожағұл бұлағы
Asъl	Асыл
Aқыq	Ақық
Temirtas	Теміртас
Kөkcetav	Көкшетау
Muқыjt	Мұқыйт
Qara nar	Қара нар (әннің аты)
Сьrnaј	Сырнай (әннің аты)
Çambota	Жамбота (әннің аты)
Lәjlim	Ләйлім (әннің аты)
Çysippeк	Жүсіппек
Әrip	Әріп (ақын)
Çамбыl aјтыстаръ	Жамбыл айтыстары
Tұрыspeкke	Тұрыспек
Aғыslan	Арыслан
Ньjazбек	Ныйазбек
Çijenоқul	Жийенгүл
Altaj	Алтай
Tastambek	Тастамбек
Ғalıj	Ғалій
Er Qapтаoқaj	Ер Қаптағай
Çynispek	Жүніспек
Esimbek	Есімбек
Kencimвај	Кеншімбай
Dәvlet	Дәулет
Sавьr	Сабыр
Сьrtaј	Сыртай
Сьltьr	Жылтыр
Çаньзақ	Жанызақ
Qoсаoқul	Қожағұл
Xava	Хауа
Sавьrвај	Сабырбай
Çanaјdar	Жанайдар
Çаньбек	Жаныбек
Tұrsьn	Тұрсын
Çanaј	Жанай
Narmuqambet	Нармұқамбет
Dosan	Досан
Qanaј	Қанай
er Ceryvaі	ер Шерубай
Kencimвај	Кеншімбай
Oғьmвај	Орымбай
Sавьrвај	Сабырбай
Aqtamberdi	Ақтамберді
Baјtqa	Байтқа
Keңespaј	Кеңеспай
Toјoқulъ	Тойғұлы

Qawanvaj	Қабанбай
Qoşaоjul ulь Саqal	Қожағұл ұлы Жағал
Әdilbek	Әділбек
Sylejmen	Сүлеймен
Botavaj	Ботабай
Савьг	Сабыр
Соjьпvaj	Шойынбай
Sasan vij	Сасан бий
Kençe	Кенже
Qoşamvet	Қожамбет
Qara tav	Қара тау
Sary-Gomart	Сары-Жомарт
Мьсыг саһарь	Мысыр шаһары
Qusvek	Құсбек
Sartaj	Сартай
Сamantaj	Жамантай
Сазьбек	Жазыбек
Quranvaj	Құранбай
Sadygvaj	Садырбай
Arqavaj	Арқабай
Esil	Есіл
Nura	Нұра
Serikraj	Серікпай
Omь	Омбы
Vajоjulь	Байғұлы
Kençeоjul	Кенжеғұл
Meke	Меке
Mәdiyne	Мәдіне
Сajanvaj	Шайанбай
Tysip	Түсіп
Сanajdar	Жанайдар
Саньбек	Жаныбек
Narmuqamvet	Нармұқамбет
Саqan	Шақан
Tөlevaj	Төлебай
Сьпьvaj	Шыныбай
Quspek	Құспек
Сьһоjьs	Шыңғыс
Альснvaj	Алшынбай
Ьвьгаj	Ыбырай
Tәttimvet	Тәттімбет
Qunanvaj	Құнанбай
Varaq	Барак (батыр)
Аvaj	Абай
Сәvesek	Шәуешек
Çeti suv	Жеті сұу
Сьгьm	Сырым
Сьван	Сыбан
Dәvimvek	Дәуімбек
Tana	Тана
er Tәvkevaj	ер Тәукебай
Tilegen	Тілеген
Qozvaj	Қозбай
Tilevberdi	Тілеуберді
Әlij	Әлі
er Qьjьsq	ер Қыйсық

Ваватај	Багабай
Џанақ	Жанақ
Ақ Қоға вiј	Ақ Қожа бiй
Ақтајлақ	Ақтайлақ
Алтајвај	Алтайбай
Боқан	Боқан
Сабыр	Сабыр
Үрiстем-Daстан	Үрiстем-Дастан

САУАЛПАРАҚ ҮЛГІСІ

ҚР БҒМ ҒК Ахмет Байтұрсынұлы атындағы Тіл білімі институты латын графикасы негізіндегі жаңа әліпби жобаларының қолданыс ерекшелігін анықтау мақсатында сауалнамалық әдіске негізделген лингвистикалық тәжірибе өткізіп отыр. Осы тәжірибеге қатысу, барынша объективті жауап беру арқылы Сіз аса құнды тілтанымдық нәтижелер алуға өз септігіңізді тигізесіз. Институт ұжымының атынан Сізге сәттілік тілейміз.

Сұрақтарға жауап беріңіз

1. Аты-жөніңіз _____
2. Курсыңыз/қызметіңіз _____
3. Жынысыңыз _____
4. Мектепте қай тілде оқыдыңыз _____

I бөлім. Әліпбилерді мұқият қарап, танысып шығыңыз

I ӘЛІПБИ		II ӘЛІПБИ		III ӘЛІПБИ	
КИРИЛ	ЛАТЫН	КИРИЛ	ЛАТЫН	КИРИЛ	ЛАТЫН
А а	A a	А а	A a	А а	A a
Ә ә	Ae ae	Ә ә	Ä ä	Ә ә	A' a'
Б б	B b	Б б	B b	Б б	B b
В в	V v	В в	V v	В в	V v
Г г	G g	Г г	G g	Г г	G g
Ғ ғ	Gh gh	Ғ ғ	Ğ ğ	Ғ ғ	Gh gh
Д д	D d	Д д	D d	Д д	D d
Е е	E e	Е е	E e	Е е	E e
Ж ж	Zh zh	Ж ж	Jj	Ж ж	Zh zh
З з	Z z	З з	Zz	З з	Zz
Й й	J j	Й й	Y y	Й й	J j
К к	K k	К к	K k	К к	K k
Қ қ	Q q	Қ қ	Qq	Қ қ	Q q
Л л	L l	Л л	L l	Л л	L l
М м	M m	М м	M m	М м	M m
Н н	N n	Н н	N n	Н н	N n
Ң ң	ng	Ң ң	Ñ ñ	Ң ң	Ng ng
О о	O o	О о	O o	О о	O o
Ө ө	Oe oe	Ө ө	Ö ö	Ө ө	O' o'
П п	P p	П п	P p	П п	P p
Р р	R r	Р р	R r	Р р	R r
С с	S s	С с	S s	С с	S s

T t	T t	T t	T t	T t	T t
У у	W w	У у	W w	У у	W w
Ү ү	U u	Ү ү	U u	Ү ү (Уу)	U u
Ү ү	Ue ue	Ү ү	Ü ü	Ү ү	U' u'
Ф ф	F f	Ф ф	F f	Ф ф	F f
Х х	Kh kh	Х х	H h	Х х, H h	H h
Ш ш	Sh sh	Ш ш	Š š	Ш ш	Sh sh
Ы ы	Y y	Ч ч	C c	Ы ы	Y y
I i	I i	Ы ы	I i	I i (Ии)	I i
		I i	I i		

<p>ЕСКЕРТПЕ</p> <ul style="list-style-type: none"> • дауыссыздан кейін тұрған қазіргі и, у әріптерінің құрамы ый, ій; ұу, үу түрінде ажыратылып жазылады. • ц әрпі – сөз басында немесе дауыссыздан кейін кездесе, онда ол латынның с әрпіне, ал дауыстылардан кейін ts әріп тіркесіне алмастырылады. 	<p>ЕСКЕРТПЕ</p> <ul style="list-style-type: none"> • латын әліпбиіндегі i: қазақтың төл сөздерінде – i дыбысын береді: <i>ini (ini), bir (bir)</i>, кірме сөздерде и-ді береді: <i>kino (кино), import (импорт)</i>; • латын әліпбиіндегі u: қазақтың төл сөздерінде ұ дыбысын береді: <i>ul (ұл), ıraq (ұрпақ)</i>. Кірме сөздерде у-ды береді: <i>universitet (университет), Peru (Перу)</i>; • дауыссыздан кейін тұрған қазіргі и, у әріптерінің құрамы ый, ій; ұу, үу түрінде ажыратылып жазылады. 	<p>ЕСКЕРТПЕ</p> <ul style="list-style-type: none"> • латын әліпбиіндегі i: қазақтың төл сөздерінде – i дыбысын береді: <i>ini (ini), bir (bir)</i>. Кірме сөздерде и-ді береді: <i>kino (кино), import (импорт)</i>; • латын әліпбиіндегі u: қазақтың төл сөздерінде ұ дыбысын береді: <i>ul (ұл), ıraq (ұрпақ)</i>. Кірме сөздерде у-ды береді: <i>universitet (университет), Peru (Перу)</i>; • дауыссыздан кейін тұрған қазіргі и, у әріптерінің құрамы ый, ій; ұу, үу түрінде ажыратылып жазылады.
---	--	--

II бөлім. Берілген мәтіндерді тиісті әліпби бойынша алдымен өз бетіңізше оқып шығыңыз, сосын уақытқа оқыңыз

I МӘТІН	II МӘТІН	III МӘТІН
<p>1) Duenijezhuezindeajuwdyngzhetitueri bar. Sonyngbiri – qongyrajaw – Qazaqstandakooptaraghan. Ol tawda mekendejdi. Qongyr ajuw samyrsyn aghashynyng zhangghaghyn terip zhejdi, qurt-qumyrsqlardy da awlajdy.</p> <p>2) Koezinawylghakelgesinekikuennens ong ashty. Zhurt asyrawgha koenedi desti. Kishkene Qurmash Koekserek dep at qojyp aldy. Oezine zheke asqujghysh-ijtajaq aezir boldy. Bawyrin koeterip, tyrbanyp zhueruewege ajnalghan song, mojnyna zhip taghyldy. Duenije qysymshylyghynyng ashshy daemin tatqan.</p> <p>3) Qazirgi naryqtyq zhaghadjda marketiing ekoenoemijkaening quramdas boelikterining biri bolyp tabylady. Tawardyng tangbalyq atawynsyz brend boluwı muemkin emes. Brendiing – brendti tutynuwsylardyng qabyldawyn keshendi basqaruw uderisi. Flogotijp – sijlijkattar klasy, sluedalar tobyna zhatatyn mijneral. Fotografijalyqapparaty da bar eken. Franshajzing – uzaqqa sozylghan iskerlik qatynas tueri. Sifrlıyq planshet dajyn keskinderdi sijfrlyq pishinge tuerlendiruew ueshin qoldanylady. Ol prokuraturada khatshy bolyp istejdı. «Amangeldi» filmi 1938 zhyldyng basynda tuesirilip bitti.</p> <p>4) «Yqylaspen zhasalghan az amal qyjamette saghan zhetkilikti bolady». «Ghyjbadattaryn yqylaspen zhasaghandargha suejinshi bolsyn! Bular khyjdajyt zhuldyzdary fajtinalardyng qarangghylyqtaryn zhojady». Allah zholyndaghy zhijkhad sawaby aemrij maruwf zhaene nakhijij muwnkar sawabynyng qasynda tengiz zhanyndaghy bir tamshy swdaj».</p>	<p>1) Düniyējüzinde ayuwdıñ jeti türi bar. Sonıñ biri – qoñır ayuw – Qazaqstanda köp tarağan. Ol tawda mekendeydi. Qoñır ayuw keyde samırsın aǵaşınıñ jañǵaǵın da terip jeydi, keyde ol qurt-qumırsqlardı da awlajdy.</p> <p>2) Közin awılǵa kelgesin eki künnen soñ aştı. Jurt asırawǵa könedi desti. Kişkene Qurmaş Kökserek dep at qoyıp aldı. Özine jeke asquyǵısh-ıytayaq äzir boldı. Bawırın köterip, tyrbanyp jürüwge aynalǵan soñ, mojnına jip taǵıldı. Düniye qısmıshlıǵınıñ aǵşı dámin tatqan.</p> <p>3) Qazirgi nariqtıq jaǵdayda marketing ekonomikanıñ kez kelgen salasınıñ quramdas bölikteriniñ biri bolıp tabıladı. Tawardıñ tañbaliq atawinsız brend bolwı mümkin emes. Brending – brendti tutınuwsılardıñ qabıldawın keşendi basqaruw üderisi. Flogotip – silikattar klasi, slüwdalar tobına jatatın mineral. Fotografialıq apparatı da bar eken. Francayzing – uzaqqa sozilǵan iskerlik qatnas türi. Sifrlıq planshet negizinen dayın keskinderdi sifrlıq pişinge túrlendirüw üşin qoldanıladı. Ol bul kezde prokuraturada hatşı bolıp isteydi. “Amangeldi” filmi 1983 jıldıñ basında qıs kezinde tüsirilip bitti.</p> <p>4) “Ǵybadattardı iqlaspen orında! Iqlaspen jasalǵan az amal qiyamette saǵan jetkilikti boladı. Ǵybadattarın iqlaspen jasaǵandarǵa süyinshi bolsın! Bular hıydayat juldızdarı. Fiytnalardıñ qarañǵılıqtarın joyadı. Allah jolındaǵı jıyhada sawabı ämriy maruwf jāne nahiyiy muwnkar sawabınıñ qasında teñiz janındaǵı bir tamşı suwday.</p>	<p>1) Du’nijezhu’zinde aiuwdyng zheti tu’ri bar. Sonyng biri – qongyr aiuw – Qazaqstanda ko’p taraghan. Oltawdamekendejdi. Qongyr aiuw samyrsynaghashynyngzhangghaghyn eripzhejdi, qurt-qumyrsqlardyda awlajdy</p> <p>2) Ko’zinawylghakelgesinekiku’nneen song ashty. Zhurtasyrawghako’nedidesti. Kishkene Qurmash Ko’kserek dep at qojyp aldy. O’zine zheke asquighysh-ijtajaq a’zir boldy. Bawyrin ko’terip, tyrbanyp zhu’r u’wge ajnalghan song, mojnyna zhip taghyldy. Du’nije qysymshylyghynyng ashshy da’min tatqan.</p> <p>3) Qazirgi naryqtyq zhaghadjda marketing ekonomikanıyng quramdas bo’likteriniñ biri bolyp tabylady. Tawardyng tangbalyq atawynsyz brend boluwı mu’mkin emes. Brending – brendti tutynuwsylardyng qabyldawyn keshendi basqaruw u’derisi. Flogotip – silikattar klasy, slüwdalar tobyna zhatatyn mineral. Fotografialyq apparaty da bar eken. Franshajzing – uzaqqa sozylghan iskerlik qatynas tu’ri. Sifrlıyq planshet dajyn keskinderdi sifrlıyq pishinge tu’rlendiru’w u’shin qoldanylady. Ol prokuraturada hatshy bolyp istejdı. «Amangeldi» filmi 1938 zhyldyng basynda tu’sirilip bitti.</p> <p>4) «Yqylaspen zhasalghan az amal qyjamette saghan zhetkilikti bolady». «Ghyjbadattaryn yqylaspen zhasaghandargha su’jinshi bolsyn! Bular hyjdaiat zhuldyzdary fajtinalardyng qarangghylyqtaryn zhojady». Allah zholyndaghy zhijhad sawaby a’mrij maruwf zha’ne nahijij muwnkar sawabynyng qasynda tengiz zhanyndaghy bir tamshy suwdai.</p>
<p>Басталу уақыты: _____</p> <p>Аяқталу уақыты: _____</p>	<p>Басталу уақыты: _____</p> <p>Аяқталу уақыты: _____</p>	<p>Басталу уақыты: _____</p> <p>Аяқталу уақыты: _____</p>

**III бөлім. Мына сөздерден құралған мәтінді
латын әліпбиі жобалары бойынша жазып шығыңыз, уақытты тіркеңіз**

Ерік, жайғызу, әлеумет, тәкаппар, өсімдік, көркемөнер, жұдырық, мағлұмат, қыстыгүні, мейірім, қырқынышы, бауыры, рұқсат, жарқ-жұрқ, эволюция, қоян, тыяды, кеюі, кейуана, уылдырық, сирақ, қария, тыяр, жияды, ұйиды, фабрика, мұхит, диспетчер, тұщы, штаб, асфальт, қаһарман, жаңғалақ, ұйқас, Йемен, алюминий, бәтеңке, координат, институтқа, кальцийдің, Тәжібаевқа, маякқа, Омскіден, лагерге, князьдік, коммуналдық, парашюттер, педагогтер, ішсең, принципі, бұрынғы, фунтқа, киловатқа, омыртқа, жанкүйер, қырықаяқ, сыржоңышқа, қыз қуу, оттек, күркетауық, киікоты, кейбіреу, авиабайланыс, ыдыс-аяқ, Жолио-Кюри, япырмау.

I МӘТІН	II МӘТІН	III МӘТІН
Басталу уақыты: _____	Басталу уақыты: _____	Басталу уақыты: _____
Аяқталу уақыты: _____	Аяқталу уақыты: _____	Аяқталу уақыты: _____

**IV бөлім. ҚР Әнұранының 1-шумағы мен қайырмасын берілген
3 әліпбимен жазып шығыңыз, уақытты тіркеңіз**

I МӘТІН	II МӘТІН	III МӘТІН
Басталу уақыты: _____ Аяқталу уақыты: _____	Басталу уақыты: _____ Аяқталу уақыты: _____	Басталу уақыты: _____ Аяқталу уақыты: _____

V бөлім. Сұрақтарға жауап беріңіз

1. Қай әріптер оңай, көрсетіңіз: _____
2. Қай әріптер қиын, көрсетіңіз: _____
3. Әріптер бойынша өзіңіздің ұсынысыңыз: _____
4. Қай жобаны таңдар едіңіз: _____
5. Žulđız, julđız, žuldyz, juldyz *жұлдыз* сөзінің қай нұсқасы сізге ұнайды: _____

Тілтанымдық тәжірибеге қатысқаныңызға рақмет!

БІЗДІҢ АВТОРЛАР

Жүнісбек Ә. – филология ғылымдарының докторы, профессор, А.Байтұрсынұлы атындағы Тіл білімі институтының бас ғылыми қызметкері.

Уәли Н. – филология ғылымдарының докторы, профессор, А.Байтұрсынұлы атындағы Тіл білімі институтының бас ғылыми қызметкері, «Құрмет» орденінің және «Тіл жанашыры» медалінің иегері.

Базарбаева З. – филология ғылымдарының докторы, профессор, Ұлттық ғылым академиясының корреспондент-мүшесі, А.Байтұрсынұлы атындағы Тіл білімі институтының бас ғылыми қызметкері.

Сәбден О. – экономика ғылымдарының докторы, профессор, Экономика институты Экономикалық саясат және жаһандану бөлімінің меңгерушісі, ҚР Ұлттық ғылым академиясының академигі.

Қадыржанов Р. – философия ғылымдарының докторы, профессор, Философия, саясаттану және дінтану институты, Этносаяси зерттеулер секторының меңгерушісі.

Рысбергел Қ. – филология ғылымдарының докторы, доцент, А.Байтұрсынұлы атындағы Тіл білімі институты Ономастика бөлімінің меңгерушісі.

Жұбаева О. – филология ғылымдарының докторы, А.Байтұрсынұлы атындағы Тіл білімі институты Грамматика бөлімінің меңгерушісі.

Күдерінова Қ. – филология ғылымдарының докторы, Сүлеймен Демирел университетінің қауымдастырылған профессоры, «Қолданбалы лингвистика» зертханасының меңгерушісі, «ҚР ғылымына сіңірген еңбегі үшін» белгісінің иегері.

Оңғарбай Н. – филология ғылымдарының кандидаты, А.Байтұрсынұлы атындағы Тіл білімі институтының аға ғылыми қызметкері.

Ғабитханұлы Қ. – филология ғылымдарының кандидаты, А.Байтұрсынұлы атындағы Тіл білімі институтының жетекші ғылыми қызметкері.

Қобланова А. – Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университетінің аға оқытушысы, филология ғылымдарының кандидаты, доцент.

Аманбаева А. – филология ғылымдарының кандидаты, А.Байтұрсынұлы атындағы Тіл білімі институты Фонетика бөлімінің меңгерушісі, М.Әуезов атындағы жас ғалымдарға арналған мемлекеттік сыйлықтың лауреаты.

Ғазылжанова А. – филология ғылымдарының кандидаты, А.Байтұрсынұлы атындағы Тіл білімі институты директорының міндетін атқарушы, М.Әуезов атындағы жас ғалымдарға арналған мемлекеттік сыйлықтың лауреаты, ҚР Тұңғыш Президенті қорының жас ғалымдарға арналған Ғылым мен техника саласындағы сыйлығының лауреаты.

Хабиева А. – филология ғылымдарының кандидаты, А.Байтұрсынұлы атындағы Тіл білімі институтының аға ғылыми қызметкері.

Құлманов С. – филология ғылымдарының кандидаты, А.Байтұрсынұлы атындағы Тіл білімі институты Терминология бөлімінің меңгерушісі.

Мамырбекова Г. – филология ғылымдарының кандидаты, А.Байтұрсынұлы атындағы Тіл білімі институты Тіл тарихы бөлімінің меңгерушісі.

Сейтбекова А. – филология ғылымдарының кандидаты, А.Байтұрсынұлы атындағы Тіл білімі институтының аға ғылыми қызметкері.

Әмірбекова А. – филология ғылымдарының кандидаты, А.Байтұрсынұлы атындағы Тіл білімі институтының аға ғылыми қызметкері.

Жонкешов Б. – филология ғылымдарының кандидаты, А.Байтұрсынұлы атындағы Тіл білімі институтының аға ғылыми қызметкері.

Исаева Г. – филология ғылымдарының кандидаты, А.Байтұрсынұлы атындағы Тіл білімі институтының аға ғылыми қызметкері. ҚР Президентінің «Болашақ» халықаралық стипендиясының иегері.

Жұмбаева Ж. – филология ғылымдарының кандидаты, А.Байтұрсынұлы атындағы Тіл білімі институтының аға ғылыми қызметкері, М.Әуезов атындағы жас ғалымдарға арналған мемлекеттік сыйлықтың лауреаты.

Әміржанова Н. – филология ғылымдарының кандидаты, А.Байтұрсынұлы атындағы Тіл білімі институты Тіл мәдениеті бөлімінің меңгерушісі, М.Әуезов атындағы жас ғалымдарға арналған мемлекеттік сыйлықтың лауреаты.

Солтанбекова А. – филология ғылымдарының кандидаты, А.Байтұрсынұлы атындағы Тіл білімі институтының ғылыми қызметкері.

Көбденова Г. – филология ғылымдарының кандидаты, А.Байтұрсынұлы атындағы Тіл білімі институтының ғылыми қызметкері.

Карбозова Б. – PhD докторант, А.Байтұрсынұлы атындағы Тіл білімі институтының кіші ғылыми қызметкері.

Серікбаева А. – магистр, А.Байтұрсынұлы атындағы Тіл білімі институтының кіші ғылыми қызметкері.

АХМЕТ БАЙТҰРСЫНҰЛЫ АТЫНДАҒЫ ТІЛ БІЛІМІ ИНСТИТУТЫ ТУРАЛЫ АҚПАРАТ

Қазақ тілінің ғылыми тұрғыдан жүйелі зерттелуі ең алдымен ғұлама ғалым, аса көрнекті мемлекет және қоғам қайраткері Ахмет Байтұрсынұлының есімімен тығыз байланысты. А.Байтұрсынұлы Халық ағарту комиссариатында құрылған Академиялық орталықтың (Академцентр) тұңғыш төрағасы ретінде (1921 – 1922 жж.) Қазақстандағы ғылымды академиялық жолмен басқаруды ұйымдастырудың негізін қалады. 1932 жылы КСРО ҒА-ның Қазақстан базасы жасақталып, 1936 жылы оның алғашқы құрамына 1934 жылы құрылған Ұлт мәдениеті институты берілді. Осы аталған Институттың тіл, әдебиет, халық шығармашылығы және тарих секторлары жоғарыдағы аталмыш базаның негізінде 1938 жылы құрылған КСРО Ғылым академиясы Қазақ филиалының Тіл, әдебиет және тарих институтының құрылуына (1941 ж.) негіз болды. 1945 жылы Тіл, әдебиет және тарих институтының негізінде екі жеке институт – Тарих, археология, этнография институты мен Тіл және әдебиет институты құрылды. 1961 ж. Қ.И.Сәтбаев пен М.О.Әуезовтің, І.Кеңесбаевтың мәселе көтеруімен Тіл және әдебиет институты негізінде Әдебиет және өнертану институты мен Тіл білімі институты құрылды. Сөйтіп, Тіл білімі институты қара шаңырақ болып, оның ұйымдық құрылымынан бірнеше академиялық ғылыми-зерттеу мекемелері бөлініп шықты. 1990 жылы 26 ақпанда Тіл білімі институтына көрнекті мемлекет қайраткері, ағартушы және лингвист ғалым Ахмет Байтұрсынұлының аты берілді.

Қазақ тіл білімінің, түркітанудың қалыптасу тарихы республикадағы лингвистикалық ойдың жетілуі мен дамуына елеулі үлес қосқан А.Байтұрсынұлы, Қ.Жұбанов, ҚР ҒА академиктері Н.Сауранбаев, І.Кеңесбаев, ҚР ҒА корреспондент-мүшелері С.Аманжолов, А.Ысқақов, М.Балақаев, Ғ.Мұсабаев т.б. ғалымдардың атымен тығыз байланысты.

А.Байтұрсынұлы атындағы Тіл білімі институты – Қазақстандағы ғана емес, бүкіл әлемдегі қазақ тілін ғылыми тұрғыда іргелі және қолданбалы бағдарламалар аясында зерттеумен айналысатын, қазақ тілі мен түркітанудың іргелі әрі қолданбалы мәселелерімен шұғылданатын бірден-бір ғылыми мекеме, ғылыми-лингвистикалық орталық.

Институттың мақсаты: мемлекеттік тілдің ғылыми-лингвистикалық базасын жасау (қазақ тілінің ұлттық тіл ретіндегі нормативтік сөздіктерін, академиялық сипаттағы Қазақ грамматикасын, көптілді аударма сөздіктерді дайындау, сондай-ақ терминологиялық зерттеулер жүргізу, ұлттық сөздік қорды жинақтап, байытып отыру; жұртшылықтың сөз мәдениетін, мемлекеттік тілдің қолданыс аясын кеңейтіп, тереңдететін зерттеулер мен құралдар әзірлеу); әлемдік лингвистиканың дамуына сәйкес Қазақстандағы тіл ғылымын дамыту: іргелі және қолданбалы ғылыми-зерттеу бағдарламалары аясында қазақ тілінің қазіргі даму үдерістері мен бағыттарын белгілеу, қазақ тілі мен түркі тілдерін салыстырмалы, салғастырмалы аспектілерде қарастыратын зерттеулер жүргізу; Қазақстан бойынша кәсіби біліктілігі жоғары лингвист мамандар дайындау.

Институт ғалымдары жыл сайын дәстүрлі тілтанымдық бағыттардың мәселелеріне ғана емес, әлемдік лингвистикадағы бейдәстүрлі – антропоцентристік бағыттағы

аспектілер бойынша қазақ тіл білімінің мәселелеріне арналған орта есеппен 10-ға тарта іргелі монография, оқу құралдарын, 200-ге жуық ғылыми мақала жариялайды. Бүгінгі күні осы бағыттағы зерттеулер ғылыми негізде әлеуметтік лингвистика, коммуникативтік лингвистика, когнитивтік лингвистика, этнолингвистика, компьютерлік лингвистика, корпустық лингвистика, психоллингвистика, прагмалингвистика, лингвомәдениеттану, лингвоелтану аспектілерінде сала-саламен дамып отыр.

Институт жанында 2011 ж. дейін аспирантура және Институттың өз қызметкерлері мен ҚР БҒМ басқа да ғылыми мекемелерінің, ТМД-ның бірқатар республикаларының ЖОО мен ғылыми орталықтары ізденушілерінің кандидаттық және докторлық диссертацияларын қорғататын Диссертациялық кеңес жұмыс істеді. Институт 2011 жылға дейін тек қана Қазақстан емес, сондай-ақ Түркия, Қытай Халық Республикасы, Ресей, Татарстан, Башқұртстан, Якутия, Қырғызстан, Өзбекстан, Түрікменстан т.б. бойынша жоғары білікті ғылыми кадрлар дайындайтын беделді түркологиялық орталық болды. Тәуелсіз Қазақстанның лингвистика саласындағы титулды ғылыми кадрлардың басым көбі Институттан мамандандырылып, ғылыми біліктілігі бойынша атақ-дәрежесін алып шыққаны белгілі: 1961 жылдан бастап 2010 жылға дейін 110 докторлық және 415 кандидаттық диссертациялар қорғалды. Ал бүгінгі күні Институт 2014 – 2015 оқу жылынан бастап әл-Фараби атындағы Қазақ Ұлттық университетімен бірлескен білім беру бағдарламасы аясында «Лингвистика» мамандығы бойынша 10 PhD докторант, 12 магистрант дайындап жатыр.

Институт ғылыми-зерттеу, ғылыми-педагогтік, тіл ғылымын насихаттау жұмыстарынан басқа жалпы мемлекеттік мәні бар нормативті, заң күші бар құжаттарды: Қазақ тілі орфографиясының негізгі ережелерін, ҚР «Тіл туралы» Заңдарының, 2000 ж. дейін ҚР Тілдерді дамыту бағдарламасының, ҚР Тілдерді қолдану мен дамытудың 2001 – 2010 және 2011 – 2020 жылдарға арналған мемлекеттік бағдарламаларының, ҚР Тіл саясаты тұжырымдамаларының жобаларын (1989 ж., 1996 ж.), Елбасы Н.Ә.Назарбаевтың бастамасымен жүзеге асырылған «Мәдени мұра» мемлекеттік бағдарламасы «Тілтаным» секциясының жоспарын т.б. әзірлеу, талқылау, сараптамадан өткізу жұмыстарына, Қазақстан Республикасы мемлекеттік терминологиялық және ономастикалық комиссияларының жұмысына белсенді қатысып келеді.

Институт – республикадағы ғылыми-лингвистикалық ойдың дамуына ерекше үлес қосып отырған ғылыми мекеме. 1961 жылдан бастап Институт жанында «Лингвистикалық жұма» атты теориялық семинар тұрақты жұмыс істейді. Оның жұмысына жетекші ғалымдармен қатар жас тілшілер де қатысып, зерттеп жүрген проблемалары бойынша өз ойларын ортаға салады. Бұл семинарда шетелдік түркітанушылар да баяндама жасайды.

Институттың зияткерлік әлеуеті жоғары. Мұнда республикамыздағы қазақ тіл білімінің түрлі салалары бойынша аса жоғары білікті мамандар шоғырланған. Ұжымда ҚР мен шетелдің ғылыми қоғамдарына кеңінен танымал ҚР ҒА академиктері, Ш.Уәлиханов атындағы мемлекеттік сыйлықтың лауреаттары Ә.Т.Қайдар, Р.Сыздық, Ө.Айтбайұлы, профессорлар Т.Жанұзақ пен Б.Әбілқасымов, Ш.Хұсайын, Ә.Жүнісбек, Н.Уәли, М.Малбақов, З.Базарбаева, Ж.Манкеева, Р.Шойбеков, А.Жұбанов,

Б.Момынова, С.Бизақов, Қ.Рысберген т.б., жас ғалымдардан ғылым докторлары Қ.Айдарбек, О.Жұбаева, Б.Сүйеркүл, А.Жаңабекова, филология ғылымдарының кандидаттары Н.Оңғарбаева, А.Хабиева, А.Үдербаев, Б.Жонкешов, Г.Исаева, А.Қаршығаева, Г.Мамырбекова, А.Сейітбекова, А.Әмірбекова, Н.Әшімбаева, А.Солтанбекова, Г.Көбденова, сондай-ақ М.Әуезов атындағы жас ғалымдарға арналған мемлекеттік сыйлықтың лауреаттары А.Фазылжанова, А.Аманбаева, Ж.Жұмабаева, Н.Әміржанова және т.б. жұмыс істейді.

2001 жылдан бастап тіл білімінің өзекті мәселелеріне арналған «Тілтаным» журналы (жылына 4 басылым) шығып тұрады. Ол 2015 жылы Франциядағы Халықаралық орталықта (ЮНЕСКО, Париж қ., Франция) тіркеліп, ISSN 2411-6076 халықаралық нөміріне ие болды.

Институт іргелі және қолданбалы зерттеу бағдарламаларымен қатар мемлекеттік деңгейдегі Елбасының қолдауымен, бастамасымен жүзеге асырылған «Мәдени мұра» бағдарламасының «Тілтаным» секциясы бойынша жоспарланған іс-шараларды сәтті орындап шықты. Осы бағдарлама аясында Институт мемлекеттің ғылыми-лингвистикалық базасын құрайтын іргелі тілтанымдық еңбектер – қазақ тілінің үлкен нормативтік сөздіктерін дайындап, баспаға ұсынды.

Қазіргі кезде Институт құрылымында грамматика, лексикология, фонетика, терминология, ономастика, тіл мәдениеті, тіл тарихы және диалектология, компьютерлік лингвистика, этнолингвистика бөлімдері бар.

Институт ғалымдары республика ғылыми қауымдастығы мен шетелдік түркітанушылар мойындаған: екітомдық «Қазіргі қазақ тілі» (1954 ж.), үлкен «Орысша-қазақша сөздігін» (1954 ж.), Мемлекеттік сыйлыққа ие болған онтомдық «Қазақ тілінің түсіндірме сөздігін» (1974 – 1986 жж.), «Қазақ тілінің фразеологиялық сөздігін» (1977 ж.), үлкен «Қазақша-орысша сөздігін» (2001 ж.), біртөмдік «Қазақ тілінің түсіндірме сөздігін» (2001 ж.), «Қазақ тілінің академиялық грамматикасын» (2002 ж.), «Қазақ тілінің орфоэпиялық сөздігін» (2004 ж.), «Қазақ тілінің орфографиялық сөздігін» (2005 ж., 2007 ж., 2013 ж.), «Қазақ тілінің синонимдер сөздігін» (2005 ж.), «Қазақ тілінің аймақтық сөздігін» (2005 ж.), онбестөмдік «Қазақ әдеби тілінің сөздігін» (2013 ж.), үлкен біртөмдік түсіндірме «Қазақ сөздігін» (2013 ж.), 2 томдық «Қазақ тілінің функционалды грамматикасы» (2010 – 2011 жж.) және т.б. көптеген іргелі еңбектер мен зерттеулерді жарыққа шығарды. Бұл еңбектер қазақ тілін меңгерудің ғылыми-лингвистикалық негіздерін ғана емес, мемлекеттіліктің ең басты нышаны ретіндегі мемлекеттік тілдің мәртебесін нығайтатын стратегиялық маңызды басылымдар саналады.

Институт – қазақ тілінің дыбыстық және лексикалық қорын жинақтау, жүйелеу, нормалау негізінде қазақ тілі және тіл ғылымы бойынша құнды зияткерлік (интеллектуалдық) мүліктің сақтаушысы, жинақтап, байытушысы болып табылатын бірден-бір ғылыми мекеме. Мұнда көлемі 6 миллионға жуық картотекадан тұратын Ұлттық тілдің сөздік қоры бар. Осы күнге дейінгі шыққан сөздіктердің сөзтізбесіне негіз болған, үнемі толығып отырған бұл сөздік қор еліміздің мемлекеттілігінің бірден-бір нышаны ретіндегі мемлекеттік тілдің лексика-фразеологиялық байлығын, сөзтізбелік құрамын анықтайтын құнды мұра болып табылады. Сонымен бірге Институт жанынан қорғалған кандидаттық және докторлық жұмыстардың қорын, үнемі толығып

отыратын 7 мыңнан аса лингвистикалық әдебиет жинақталған арнайы кітапхананың қорын айтуға болады.

Ахмет Байтұрсынұлы атындағы Тіл білімі институты – өзіндік зерттеу жүргізу дәстүрімен ерекшеленетін бірқатар ғылыми мектептері, бағыттары бар, зияткерлік әлеуеті мықты, кадрлық және материалдық-техникалық базасы қалыптасқан қазақ тіл білімі мен түркітанудың өзекті ғылыми мәселелерін заманауи деңгейде сәтті шешуді қамтамасыз ете алатын Қазақстандағы тарихы терең ғылыми-зерттеу мекеме.

ИНФОРМАЦИЯ ОБ ИНСТИТУТЕ ЯЗЫКОЗНАНИЯ ИМЕНИ АХМЕТА БАЙТУРСЫНУЛЫ

Становление казахской лингвистики как научного предмета связано с именем выдающегося ученого, известного государственного и общественного деятеля Ахмета Байтурсынулы. А.Байтурсынулы был первым председателем (1921 – 1922 гг.) Академического центра (Академцентра), созданного при Народном просветительском комиссариате.

В 1941 году были созданы секторы языка, литературы и истории (директор – языковед Н.Т.Сауранбаев) в составе Казахского филиала Академии наук СССР. В 1945 году на базе Института языка, литературы и истории были образованы два самостоятельных института – Институт истории, археологии и этнографии и Институт языка и литературы. В 1961 году по инициативе К.И.Сатбаева и М.О.Ауэзова от Института языка и литературы, директором которого был С.Кенесбаев, отпочковался Институт литературы и искусства имени М.Ауэзова. В 1990 году Институту языкознания присвоено имя видного государственного деятеля, просветителя и основоположника казахского языкознания Ахмета Байтурсынулы, имя которого в мировой лингвистике известно как автора феноменального алфавита.

Институт языкознания им. А.Байтурсынулы – единственное научное учреждение не только в Казахстане, но и во всем мире, специализирующееся на исследовании фундаментальных и прикладных проблем казахского языкознания и тюркологии.

История становления казахского языкознания и тюркологии связана с именами таких исследователей, внесших большой вклад в развитие лингвистической мысли в Республике, как А. Байтурсынулы, К. Жубанов, академики АН РК Н.Сауранбаев, С.Кенесбаев, члены-корреспонденты АН РК С.Аманжолов, А.Искаков, М.Балакаев, Г.Мусабаев и др.

В Институте ведутся исследования по грамматике, лексикологии, фонетике, культуре речи, ономастике, терминологии казахского языка, а также по лингвокогнитологии, прикладной лингвистике, корпусной лингвистике, этнолингвистике и истории литературного казахского языка. Институт занимается следующими направлениями деятельности: научно-исследовательской; подготовкой высококвалифицированных научных кадров; научно-педагогической и общественно-политической. Основными направлениями научной деятельности Института являются разработка капитальной академической грамматики казахского языка, подготовка и издание многотомных толковых, терминологических, орфографических, двуязычных, многоязычных нор-

мативных словарей, а также пропаганда достижений и результатов исследований по казахскому языкознанию.

Учеными института ежегодно в среднем издается около 10 монографий, учебных пособий, справочников, около 200 научных статей, освещающих проблемы не только в области традиционной лингвистики, но и по основополагающим направлениям мировой лингвистики. В русле антропоцентрического направления ведутся исследования казахского языка в лингвокультурологическом, психолингвистическом, этнолингвистическом, социолингвистическом, лингвокоммуникативном, прагматическом, лингвострановедческом аспектах, экспериментальные работы по автоматическому распознаванию и синтезу речи, а также коллективные работы по разработке Национального корпуса казахского языка.

Большое внимание Институт уделяет подготовке высококвалифицированных специалистов-лингвистов. При Институте до 2011 года функционировали аспирантура и Диссертационный совет, где выполнялись и защищались кандидатские и докторские диссертации сотрудников Института и других научных учреждений МОН РК, ВУЗов республики и научных центров ряда республик СНГ и зарубежья. Многие титулованные лингвисты Казахстана, а также некоторые специалисты из Турции, Китайской Народной Республики, России, Татарстана, Башкортостана, Якутии, Кыргызстана, Узбекистана, Туркменистана и др. стран защитили свои научные работы и получили научные квалификации в стенах Института: с 1961 по 2010 гг. было защищено 110 докторских и 415 кандидатских диссертационных работ. На сегодня он продолжает свою деятельность по подготовке научных кадров в рамках совместной с КазНУ им. аль-Фараби образовательной программы по специальности «Лингвистика», где обучаются 10 PhD докторантов, 12 магистрантов.

Научные сотрудники Института принимают активное участие в разработке, обсуждении и экспертизе нормативных и законодательных документов общегосударственной значимости – Основных орфографических правил казахского языка, «Закон о языках» (1989 г., 1997 г.), «Программы развития языков в РК до 2000 года» (1989 г., 1997 г.), Проекта «Концепции языковой политики РК» (1989 г., 1996 г.), «Программы развития языков в Республике Казахстан» (2001-2010 гг., 2011-2020 гг.), плана секции «Языкознание» государственной программы «Культурное наследие» и др.

Институт вносит значительный вклад в развитие научной лингвистической мысли в Республике. С 1961 года при Институте действует постоянный теоретический семинар «Лингвистическая пятница», в котором наряду с ведущими учеными делают доклады и молодые специалисты по различным проблемам казахского языкознания и тюркологии, нередко с докладами выступают зарубежные ученые-тюркологи.

Институт располагает солидным интеллектуальным потенциалом. Здесь работают высококвалифицированные специалисты по различным отраслям казахского языкознания, известные широкой научной общественности РК и зарубежом, академики НАН РК, профессора А. Кайдар, Р. Сыздык, О. Айтбайулы (А. Кайдар, Р. Сыздык являются заслуженными деятелями науки Республики, лауреатами премии АНРК им. Ч.Ч.Валиханова). Доктора филологических наук, профессора Т.Жанузаков, Б.Абилкасымов также являются лауреатами государственной премии им Ч.Ч. Валиханова.

Доктора наук К.Хусаин, Н.Уали, А.Жубанов, М.Малбаков, З.М.Базарбаева, Ж.А.Манкеева, Р.Шойбеков, Б.Момынова, С.Бизаков, К.Рысберген наряду с успеш-

ными разработками актуальных проблем казахского языкознания активно ведут подготовку квалифицированных молодых кадров языковедов.

Среди молодых ученых следует отметить докторов филологических наук Б.Суйеркул, О.Жұбаеву, А.Жанабекову, кандидатов наук Н.Онгарбаеву, Н.Ашимбаеву, А.Хабиеву, Б.Жонкешева, Г.Исаеву, А.Амирбекову, Г.Мамырбекову, А.Сейтбекову, А.Солтанбекову, Г.Кобденову, А.Каршигаеву и лауреатов государственной премии имени М.Ауэзова для молодых талантливых ученых А.Фазылжанову, А.Аманбаеву, Ж.Жумабаеву, Н.Амиржанову.

Институт с 2001 года издает лингвистический журнал «Тілтаным/Языкознание» с периодичностью 4 номера в год, который в 2015 г. был зарегистрирован в Международном центре по регистрации сериальных изданий ISSN (ЮНЕСКО, г. Париж, Франция) и ему присвоен международный номер ISSN 2411-6076.

Институт помимо выполнения фундаментальных и прикладных научно-исследовательских программ, успешно завершил работы по реализации плана секции «Языкознание» по государственной программе «Культурное наследие», осуществленной благодаря инициативе и поддержке Президента страны Н.А.Назарбаева. В рамках данной программы Институт подготовил к изданию фундаментальные труды – академические (большие) нормативные словари, составившие научно-лингвистическую базу государственного языка.

В составе Института функционируют отделы грамматики, лексикологии, фонетики, культуры речи, ономастики, терминологии, истории языка и диалектологии, компьютерной лингвистики, этнолингвистики.

Учеными Института изданы признанные научной общественностью республики и зарубежными тюркологами труды: двухтомный «Современный казахский язык» (1954 г.), большой «Русско-казахский словарь» (1954 г.), десяти томный «Толковый словарь казахского языка» (1974-1986 гг.), удостоенный Государственной премии, «Фразеологический словарь казахского языка» (1977 г.), большой «Казахско-русский словарь» (2001 г.), однотомный «Толковый словарь казахского языка» (2001 г.), «Академическая грамматика казахского языка» (2002 г.), «Орфоэпический словарь казахского языка» (2004 г.), «Орфографический словарь казахского языка» (2005 г., 2007 г., 2013 г.), «Словарь синонимов казахского языка» (2005 г.), «Региональный словарь казахского языка» (2005 г.), пятнадцатитомный толковый «Словарь казахского литературного языка» (2013 г.), большой однотомный толковый словарь «Қазақ сөздігі» (2013 г.), высоко оцененные Главой государства в Предисловиях, написанных им специально для первых изданий этих трудов, «Функциональная грамматика казахского языка» (2010-2011 гг.) в двух томах и множество других капитальных изданий и исследований, которые являются серьезным подспорьем, базой в изучении казахского языка и стратегически важными изданиями для государства, укрепляющими статус государственного языка.

Институт является единственным лингвистическим центром в стране, который занимается созданием, хранением, обогащением бесценной интеллектуальной собственности (наследия) по казахскому языку, казахскому языкознанию на основе непрерывного сбора, систематизации и нормирования звукового и лексического фонда казахского языка. В этой связи необходимо отметить о наличии в Институте Наци-

онального словарного фонда казахского языка, состоящего из около 6 миллионной картотечной базы. В связи с этим в Институте ведется работа по созданию компьютерного фонда лексики казахского языка, а также Национального корпуса казахского языка, целью которого является максимальный охват словарного богатства нации и его систематизация в соответствии с нормой и долгосрочным функционированием. А также следует отметить наличие фонда диссертационных работ по лингвистике, защищенных на диссертационном совете при Институте и постоянно пополняемого фонда лингвистической библиотеки, состоящей из более 7 тысяч экземпляров научных книг.

Институт языкознания имени Ахмета Байтурсынулы, будучи старейшим научно-исследовательским учреждением в Казахстане, имеет определенные традиции в исследованиях, располагает научными школами, направлениями, достаточно сильным интеллектуальным потенциалом, кадровой и материально-технической базой, обеспечивает успешное решение актуальных проблем тюркологии и казахского языкознания на современном научном уровне.

INFORMATION ON THE INSTITUTE OF LINGUISTICS NAMED AFTER AKHMET BAITURSYNULY

The formation of Kazakh linguistics as a scientific subject was connected with the name of the outstanding scientist, famous state and public figure Akhmet Baitursynuly. A. Baitursynuly was the first chairman (1921-1922) of the Academic center (Academcentre) created under the National educational commissariat.

In 1941 the sectors of Language, Literature and History (the Director – linguist Sauranbayev N. T.) as a part of the Kazakh branch of the USSR Academy of Sciences were created. In 1945 on the basis of the Institute of Language, Literature and History, two independent institutes- the Institute of History, Archaeology and Ethnography and the Institute of Language and Literature were formed.

In 1961 at the initiative of Satpayev K. I. and Auezov M. O., the Institute of Literature and Art named after M. Auezov was branched off from the Institute of Language and Literature whose director was S. Kenesbayev. In 1990 the Institute of Linguistics was named after the prominent statesman, educator and the founder of Kazakh linguistics Akhmet Baitursynuly who is known in the world's Linguistics as the author of the phenomenal alphabet.

The Institute of Linguistics named after A. Baitursynuly is the unique scientific institution not only in Kazakhstan, but also around the world, specializing in research of fundamental and applied problems of Kazakh linguistics and Turkology.

The history of formation of Kazakh linguistics and Turkology is associated with the names of the researchers who made a great contribution to the development of linguistic thought in the country, such as A. Baitursynuly, K.Zhubanov, academicians of the Academy of Sciences of the Republic of Kazakhstan N.Sauranbaev, S. Kenesbaev, corresponding members of the Kazakh Academy of Sciences S.Amanzholov, A. Iskakov, M. Balakayev, N. Musabayev and others.

The Institute conducts researches on grammar, lexicology, phonetics, language culture, onomastics, Kazakh terminology, and also on linguocognitology, applied linguistics, corpus linguistics, ethnolinguistics and history of the literary Kazakh language. The Institute is engaged in the following activities: research work; preparation of highly qualified scientific personnel; scientific-pedagogical and socio-political work. The main directions of the Institute scientific activities are elaboration of capital academic grammar of the Kazakh language, preparation and publication of voluminous explanatory, terminology, spelling, bilingual, multilingual dictionaries, as well as promotion of the achievements and results of the studies on Kazakh linguistics.

The scientists of the Institute annually publish on the average about ten monographs, textbooks, reference books, about 200 scientific articles dealing with problems not only in the branch of traditional Linguistics but also on fundamental directions in world Linguistics. In keeping with anthropocentric direction, investigations of the Kazakh language in linguoculturological, psycholinguistic, ethnolinguistic, sociolinguistic, linguo-communicative, pragmalinguistic, linguo-regional study aspects, experimental works on automatic speech recognition and synthesis and as well as collective work on elaboration of the National Corpus of the Kazakh Language are carried out.

The Institute pays great attention to preparation of highly qualified specialists-linguists. Until 2011 the Institute had the post-graduate course and the Dissertation Council where candidate and doctoral theses of the Institute employees and of research workers of other research institutions of the Ministry of Education and Science of the Republic of Kazakhstan, higher educational establishments of the country and research centers of several CIS and abroad countries were carried out and defended.

Many entitled linguists of Kazakhstan and also some specialists from Turkey, People's Republic of China, Russia, Tatarstan, Bashkortostan, Yakutia, Kyrgyzstan, Uzbekistan, Turkmenistan and other countries defended their scientific works and received scientific qualifications at the Institute: 110 doctoral and 415 candidate dissertation works were defended from 1961 to 2010. Now the Institute continues the activities on preparation of scientific personnel within the educational program together with the KazNU named after Al-Farabi on speciality «Linguistics», where 10 of Doctoral students, 12 Master's students are trained.

The researchers of the Institute are actively involved in elaboration, discussion and examination of normative and legal documents of national importance-Basic spelling rules of the Kazakh language, «Language Law» (1989, 1997), « Program of development of languages in the Republic of Kazakhstan till 2000 (1989, 1997), draft of «Conception of the language policy of the Republic of Kazakhstan» (1989, 1996), «Program of development of languages in the Republic of Kazakhstan» (2001-2010, 2011-2020), the plan of Linguistics section of the State program «Cultural Heritage», etc.

The Institute makes the significant contribution to the development of scientific linguistic thought in the Republic. Since 1961 the Institute organizes the permanent theoretical seminar «Linguistic Friday», where leading scientists and young professionals give talks on various aspects of Kazakh linguistics and Turkology; foreign scientists-specialists in Turkic philology often deliver reports here.

The Institute has rather considerable intellectual potential. Highly qualified specialists in various branches of Kazakh linguistics, well-known to the wide scientific community

of the Republic of Kazakhstan and abroad, academicians of the National Academy of Sciences of the Republic of Kazakhstan, Professors A.Kaydar, R.Syzdyk, O.Aytbayuly work here. (A.Kaydar, R. Syzdyk are Honoured Science Workers of the Republic and Ch. Valikhanov AS RK Prize winners). Doctors of Philology, professors T. Zhanuzakov, B. Abilkasymov are also winners of Ch. Valikhanov State award.

Doctors of Science K. Khussain, N. Uali, A. Zhubanov, M. Malbakov, Z.M. Bazarbayeva, Zh. A. Mankeeva, R. Shoybekov, B. Momynova, S. Bizakov, K. Rysbergen along with the successful elaborations of the topical issues of Kazakh linguistics are actively engaged in training of skilled young linguists.

Among the young scientists one should note Doctors of Philology B. Suyerkul, O. Zhubayeva, A. Zhanabekova, candidates of science N. Ongarbayeva, N. Ashimbayeva, A. Khabieva, B. Zhonkeshev, G. Isaeva, A. Amirbekova, G. Mamyrbekova, A. Seytbekova, A. Soltanbekova, G. Kobdenova, A. Karshigayeva and winners of the State award named after M. Auezov for young talented scientists A. Fazylzhanova, A. Amanbayeva, Zh. Zhumabayeva, N. Amirzhanova.

The Institute since 2001 issues the linguistic journal «Tiltanym/Linguistics» with periodicity 4 issues per year, which in 2015 was registered in the International center for registration of the serial ISSN editions (UNESCO, Paris, France); and the international number ISSN 2411-6076 was assigned to it.

In addition to the accomplishment of fundamental and applied research programs, the Institute successfully finished work on the realization of the plan of the section «Linguistics» on the State program «Cultural heritage» realized due to initiative and support of the President of the country N. A. Nazarbayev. Within this program, the Institute prepared for the edition the fundamental works –Academic (big) standard dictionaries which constitute the scientific-linguistic base of the State language.

The Institute consists of the departments of grammar, lexicology, phonetics, speech culture, onomastics, terminology, history of language and dialectology, computational linguistics, ethnolinguistics.

The Institute scientists published the works acknowledged by the republic scientific community and foreign specialists in Turkic philology: two-volume «Modern Kazakh language» (1954), large «Russian-Kazakh dictionary» (1954), ten-volume «Explanatory dictionary of the Kazakh language» (1974-1986) awarded the State Prize, «Phraseological dictionary of the Kazakh language» (1977), large «Kazakh- Russian Dictionary» (2001), single-volume «Explanatory Dictionary of the Kazakh language» (2001), «Academic grammar of the Kazakh language» (2002), «Orthoepic dictionary of the Kazakh language» (2004), «Spelling Dictionary of the Kazakh language» (2005, 2007, 2013), «Dictionary of synonyms of the Kazakh language» (2005), «Regional dictionary of the Kazakh language» (2005), fifteen-volume explanatory «Dictionary of the Kazakh literary language» (2013) and big single-volume explanatory dictionary «Қазақсөздігі» (2013) highly appreciated by the Head of the State in the Prefaces written by him especially for the first editions of these works, «Functional grammar of the Kazakh language» (2010-2011) in two volumes and many other essential publications and researches which serve as the serious tool, the basis in learning of the State language; and these publications strengthening the status of the State language are strategically important for the State.

The institute is the unique linguistic center in the country which is engaged in the creation, storage, enrichment of the invaluable intellectual property (heritage) on the Kazakh language, Kazakh linguistics on the basis of continuous collection, systematization and regulation of the sound and lexical fund of the Kazakh language. In this regard, one should note the availability of the National dictionary fund of the Kazakh language at the Institute consisting of about 6 million card-index base. In this connection the Institute conducts work on the creation of the computer fund of Kazakh lexicon and also of the National Corpus of the Kazakh language, whose purpose is the maximum scope of lexical diversity of the nation and its systematization according to the norm and long-term functioning. One should also note the availability of the fund of the dissertation works on Linguistics defended at the Institute dissertation council and the constantly filled-up fund of the linguistic library consisting of more than 7 thousand copies of scientific books.

The Institute of Linguistics named after AkhmetBaitursynuly, being the oldest research institution in the Republic of Kazakhstan, has certain traditions in the researches, scientific schools, trends, rather strong intellectual capacity, the personnel and the material-technical base; provides the successful solution of actual problems of Turkology and Kazakh linguistics at the up-to-date scientific level.

МАЗМҰНЫ

АЛҒЫСӨЗ	3
ЛАТЫН ГРАФИКАСЫ НЕГІЗІНДЕГІ ӘЛПБИДІ ҚОЛДАНУДЫҢ ТАРИХИ ТӘЖІРИБЕСІ	7
Латын негізді түркі жазулары тәжірибесінен (<i>Қ.Күдерінова</i>)	–
Латын графикасы негізіндегі қазақ әліпбиі (1929-1940 жж.) (<i>Н.Әміржанова</i>)	14
XX ғ. басындағы әліпби туралы айтыстар, орфографиялық мәселелер (<i>О.Жұбаева</i>)	17
XX ғ. басындағы латын графикасына негізделген қазақ емлесінің тілтанымдық негіздері туралы (<i>Н.Әміржанова</i>)	31
«Жаңа әліпби жолында» (1927 ж.) жинағы жөнінде (<i>С.Құлманов</i>)	39
Латын графикасында жазылған «Атаулар сөздігіндегі» (1931 ж.) терминдердің тұлғалануы жайлы (<i>Г.Көбденова</i>)	45
XX ғ. ортасындағы емле тәжірибесіндегі пікірталастар (<i>Н.Сауранбаев, С.Аманжолов, М.Балақаев</i> зерттеулері бойынша) (<i>А.Әмірбекова</i>)	48
ЛАТЫН ГРАФИКАСЫ НЕГІЗІНДЕГІ ӘЛПБИДІ ҚОЛДАНУДЫҢ ШЕТЕЛДІК ТӘЖІРИБЕСІ	54
Түркиядағы «әріп төңкерісі» (<i>А.Әмірбекова</i>)	–
Түркі халықтарының латын графикасына көшуіне себеп болған түрткіжайттар (<i>Г.Мамырбекова</i>)	59
Латын графикасындағы түрік әліпбиінің тілтанымдық негіздері туралы (<i>Н.Әміржанова</i>)	63
Түрік тіліндегі ескі сөздердің жазылу ерекшелігі мен емлесі жайында (<i>Г.Мамырбекова, А.Сейтбекова</i>)	72
Латын әліпбиіне негізделген түрік тілінің орфографиясы мен орфоэпиясы (қазақ және түрік тілдерін салыстыру негізінде) (<i>А.Аманбаева, Г.Исаева</i>)	78
Еуропа тілдерінен енген кейбір кірме сөздердің қазіргі түрік тіліндегі көрінісі (<i>А.Хабиева</i>)	85
Түрік тіліне француз тілінен енген кейбір сөздердің графикалық таңбалану ерекшелігі (<i>Ж.Жұмбаева</i>)	89
Латын қарпіне негізделген түрік пернетақтасының тәжірибесі және қазақ пернетақтасына әріп-түймешіктерді орналастыру реті туралы (<i>Б.Карбозова</i>)	95
Әзербайжан жазуын латын әліпбиіне көшіруге байланысты нормативтік- ұйымдастырушылық құжаттарға шолу (<i>С.Құлманов</i>)	104
Қытайдағы қазақтардың жазуы және латын графикасы негізіндегі әліпбиі (<i>Қ.Ғабитханұлы</i>)	111
Қытайдағы қазақтардың қолданысындағы латын әліпбиі (халықаралық терминдерді таңбалау материалдары бойынша) (<i>Б.Жонкешов</i>)	126
ЖАҢА ӘЛПБИДІҢ ҒЫЛЫМИ-ТЕОРИЯЛЫҚ НЕГІЗДЕРІ	132
Адамзат мәдениетіндегі графиканың қалыптасуы мен даму тарихы, қызметі мен түрлері, таралым аймағы (<i>Қ.Күдерінова</i>)	–

Латын графикасына көшудің түрткіжайттары: тілтанушылық көзқарас (<i>Г.Мамырбекова</i>)	140
Лингвистикалық және мәдени-әлеуметтік түрткіжайт басымдылығы (<i>Н.Уәли</i>)	143
Ұлттық сана және «әліпби» концептісі (<i>Н.Уәли</i>)	147
Латын графикасына негізделген қазақ әліпбиінің фонологиялық аспектісі (<i>З.Базарбаева</i>)	150
Кірме сөздердің графикалық тұрқының морфологиялық талданымы (<i>Ә.Жүнісбек</i>)	156
Әліпби ортологиясы (<i>Н.Уәли, А.Қобланова</i>)	160
Жаңа әліпби критерийлері (<i>Н.Уәли, З.Базарбаева, Ә.Жүнісбек</i>)	164
Латын графикасына негізделген ұлттық қазақ әліпбиін түзудің принциптері (<i>М.Жүсінов, Н.Уәли, З.Базарбаева, А.Фазылжанова</i>)	166
ЖАҢА ӘЛІПБИДІҢ ҒЫЛЫМИ-ПРАКТИКАЛЫҚ МӘСЕЛЕЛЕРІ	170
Кірме араб, парсы сөздерін орфографиялау тәжірибесі және оларды жаңа әліпбимен таңбалау мәселесі (<i>А.Сейтбекова</i>)	–
Ескі кітаби лексиканың жаңа статистикасы («Қазақ тіліндегі араб, парсы сөздерінің түсіндірме сөздігі» (2014 жылғы сөздік бойынша) (<i>Г.Мамырбекова</i>)	181
Бірнеше нұсқада таңбаланып жүрген ескі кітаби тіл бірліктерін кодификациялау мәселесі (<i>Г.Мамырбекова</i>)	187
Ортақ түркілік терминдік қор: латын графикасына көшуде көне сөздердің терминдену әлеуетін пайдалану маңызы (<i>А.Сейтбекова</i>)	194
Қазақ онимдерінің латын графикасы негізіндегі халықаралық транслитерациясы: өткені мен бүгіні	198
Қазақ ономастикасын латын әліпбиі негізінде қолдану тарихынан (<i>Қ.Рысберген, А.Серікбаева</i>)	–
Ономастикалық атаулардың латын графикасы негізінде таңбалану (транслитерациялану) мәселесі (<i>Қ.Рысберген</i>)	208
Орыс тіліндегі жалқы есімдердің халықаралық транслитерация ережесі (<i>Қ.Рысберген</i>)	212
Латын графикалы әліпбиді филолог-мамандарға меңгертудің лингводидактикалық негіздері (<i>Н.Әміржанова, А.Әмірбекова</i>)	217
Қазақ жазуын латын графикасы негізіндегі жаңа әліпбиге көшіру тұжырымдамасының жобасы (<i>Н.Уәли, Р.Қадыржанов, А.Фазылжанова</i>)	227
Қазақ әліпбиін латын графикасына көшірудің мемлекеттік бағдарламасының жобасы (<i>О.Сәбден, Н.Уәли, А.Фазылжанова</i>)	232
ҚАЗАҚ ӘЛІПБИІН АНЫҚТАУДЫҢ ЖАҢА ПРАКТИКАСЫ: ТІЛТАНЫМДЫҚ ТӘЖІРИБЕ	236
Қазақ жазуын латын графикасына көшіру: жаңа әліпбиді қалай таңдаймыз? (<i>А.Фазылжанова</i>)	–
«Латын графикасы негізіндегі жаңа қазақ әліпби жоба типтерінің қолданыс сапасы: тілтанымдық талдау» атты қанатқақты тәжірибелік зерттеудің кезеңдері, мақсат-міндеті, технологиясы (<i>А.Фазылжанова</i>)	239

Латын графикасы негізіндегі жаңа қазақ әліпби жоба типтерінің қолданыстағы сапасы: тілтанымдық тәжірибе нәтижесін өңдеу, зерделеу (интерпритация), талдау	246
Тәжірибе нәтижесінің статистикалық талданымы <i>(А.Әмірбекова (жетекші), А.Хабиева, Э.Өтебаева, Б.Карбозова, М.Құсмолданаова, А.Шормақова, Т.Есентаева, М.Карбозова, А.Серікбаева)</i>	–
Статистикалық талдау нәтижесі <i>(А.Фазылжанова, А.Әмірбекова)</i>	255
Тәжірибе нәтижесінің тілтанымдық талданымы: әліпбидегі әріптердің жеке сипаттамасы <i>(Қ.Күдерінова (жетекші), А.Аманбаева, А.Фазылжанова, Н.Әміржанова, Ж.Жұмабаева)</i>	264
Тәжірибе нәтижесі бойынша тілтанымдық талдаудың қорытындысы <i>(А.Фазылжанова)</i>	389
ҚОРЫТЫНДЫ <i>(А.Фазылжанова)</i>	393
ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТ	396
Терминологиялық аппарат <i>(А.Фазылжанова, А.Сейтбекова, А.Солтанбекова, Г.Исаева)</i>	403
Монографияның терминологиялық аппаратында пайдаланылған әдебиет	425
Глоссарий	426
Краткое содержание монографии <i>(Қ.Рысбергген)</i>	430
The table of contents of the monograph (аударған: <i>А.Хисаметдинова</i>)	466
Қосымша А – «Түркия Республикасының латын графикасы негізіндегі әліпбиге көшу тәжірибесін зерттеу» атты кешенді ғылыми экспедиция бойынша слайдтар <i>(А.Фазылжанова)</i>	499
Қосымша Ә – «Қазақха-hanzuxa sözдіk»-тен алынды <i>(Xinjan haly baspase 1979 jel. Ügimji) (Б.Жонкешов)</i>	524
Қосымша Б – Латын әліпбиі негізіндегі қазақ жазуының үлгілері (1932-1940 жж. көркем әдебиет материалдары бойынша) <i>(Н.Оңғарбай)</i>	536
Қосымша В – Сауалпарақ үлгісі	539
Біздің авторлар	544
Ахмет Байтұрсынұлы атындағы Тіл білімі институты туралы ақпарат	546
Информация об Институте языкознания имени Ахмета Байтурсынулы	549
Information on the Institute of Linguistics named after Akhmet Baitursynuly	552

**Жаңа ұлттық әліпби негізінде
қазақ жазуын реформалау:
теориясы мен практикасы**

Редакторы Шәрипа ЖАМЫҚАЕВА
Беттеген Ниязбай ОРАЗЫМБЕТОВ
Дизайн Орынбек АНЕСОВ

Басуға 21.12.2016 ж. қол қойылды.
Пішімі 70x100 $\frac{1}{16}$. Офсеттік қағаз.
Көлемі 35,0 б.т.
Таралымы 300 дана.

«Қазақ тілі» баспасы
050010, Алматы қаласы
Абай даңғылы, 143. 425-кеңсе
тел/факс: 8(727) 394 38 32, 385 74 67
E-mail: arys-kz@mail.ru
anes_gk@mail.ru

«DALAPRINT» баспаханасында басылды.
050056, Алматы қаласы, Ереван көшесі, 2.
тел.: 290-86-47; +77476339529, +77071588881

ЕСКЕРТПЕ ҮШІН